Această ediţie este parte a programului *Icieea europeană* finanţat de Fundaţia CONCEPT.

Center for Publishing Development – Open Society Institute din Budapesta, Ministerul Francez al Afacerilor Externe şi Ambasada Franţei în România.

Titlul original: Emmanuel Todd, L'invention *de l'Europe*, Editions du Seuil, mai 1990, martie 1996

0 – 2002. Toate drepturile asupra acestei ediţii sunt rezervate Editurii AMARCORD, str. Alexandru Mocioni, Nr. 6, ap. 3, tel. /fax: 0256/203.964.

1900 – Timişoara, ROMÂNIA, e-mail: officeamarcord.ro http://www.amarcord.ro

EMMANUEL TODD

INVENTAREA

EUROPEI

Traducere de: Beatrice Stanciu

EDITURA AMARCORD

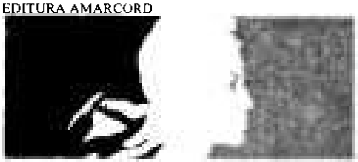

Liberté Egalité *Fraternité*

République Française

Fundaţia concept:

AMBASSADE DE FRANCE EN ROUMANIE

Timişoara, 2002

Coperta: Reproducere după Anton Van Dyck, *Portret de familie*, 1621 (Detaliu)

Consilier editorial: Ion Nicolae Anghel

Christinei

Prefaţă la ediţia prezentă

Cartea de faţă n-a fost scrisă „pro" sau „contra" Europei. Scopul său este verificarea unei ipoteze privind legătura existentă între diversitatea structurilor familiale regionale şi anumite fenomene rezultate din deosebirile de factură religioasă, culturală, economică şi ideologică specifice perioadei 1500 – 1900. Testasem deja ipoteza

aceasta, la scară mondială, dar într-o manieră mai sumară, în două lucrări, *La Troisième Planète*: *structures familiales et systèmes idéologiques* (1983) şi *L'Enfance du monde*: *structures familiales et développement* (1984).

Cercetările necesare redactării acestei cărţi au fost efectuate între anii 1985 şi 1990, pe vremea când unificarea europeană nu forma obiectul unei dezbateri majore. Pe scurt, înainte de Maastricht. Pe atunci, eram „un bun european", favorabil *a priori* oricărei mişcări ce ar fi condus la mai multă unitate, chiar dacă, în cuvântul înainte din 1990, lăsasem să se întrevadă o oarecare nelinişte în privinţa caracterului preponderent economic cât şi abstract al proiectului european. De atunci, anumite clase conducătoare şi-au afirmat voinţa de a grăbi unificarea statală a continentului prin stabilirea unei monede unice. După multe ezitări, în primăvara lui 1992 am votat Nu la referendumul din septembrie, fără o stare sufletească deosebită şi având convingerea că fac singura alegere raţională. Opoziţia mea faţă de tratatul de la Maastricht provine chiar din cunoaşterea de către mine a antropologiei şi a istoriei continentului. O sensibilitate reală faţă de diversitatea moravurilor şi a valorilor europene nu putea duce decât la o singură concluzie: regularizarea monetară centralizată a unor societăţi atât de diferite, precum Franţa şi Germania, trebuie să conducă, pentru început, la anomalii masive în funcţionarea uneia sau a celeilalte societăţi, iar, mai apoi, în a amândurora. În ideologia unificării există o dorinţă de a trece peste realităţile umane şi sociale care aminteşte, în mod ciudat dar incontestabil, de marxism-leninism. Şi acesta îmbina un proiect de transformare economică cu un dispreţ suveran faţă de diversităţile culturale şi naţionale. Starea de azi a fostei Uniuni Sovietice şi a fostei Iugoslavii ne arată că unificarea statală făcută de sus duce mai sigur la ură etnică decât la pace veşnică.

Din fericire, la ora actuală, constrângerile economice care apasă asupra unor societăţi europene, şi îndeosebi asupra Franţei, aproape de zece ani lipsită de o

reglementare monetară internă, din cauza politicii numite a „francului forte”, n-au dus încă la apariţia unor sentimente explicite de neîncredere faţă de partenerii noştri europeni. Frontul naţional rămâne perceput în principal ca un fenomen legat de imigraţie şi nu de construirea Europei. Avântul luat de extrema dreaptă în mediul muncitoresc, între 1988 şi 1995, e deosebit de spectaculos în perimetrul cuprins între nordul şi estul Franţei. E vorba despre regiuni unde politica de convergenţă monetară mai curând a distrus decât a transformat industria, fapt ce a condus mai mult la o exterminare decât la o reconversie a muncii prea puţin calificate. Analiza structurilor familiale individualiste din nord-estul Bazinului parizian ar fi permis să se înţeleagă şi să se prevadă că alinierea populaţiilor muncitoreşti locale la nivelurile de calificare germane, care derivă destul de mult din regulile familiei „sursă” autoritară şi inegalitară, nu putea fi imaginată în spaţiul unei generaţii (vezi cap. 4 şi 5, consacrate fundamentelor antropologice ale progresului cultural şi industrial).

Trebuie să fim conştienţi de faptul că exprimarea disperării sociale printr-o ideologie de extremă dreapta, ce se prevalează de o concepţie prin care se afirmă regresul naţiunii, este şi un produs al unificării economice a Europei. Legitim şi necesar în anii 1945 – 1980, proiectul european nu mai duce azi la înţelegere. Dimpotrivă, s-ar putea ca în anii care vin să se ajungă la o nouă creştere a sentimentelor ostile *care nu mai existau în 1980*. Deconstrucţia naţiunilor de către clasele lor conducătoare creează naţionalismul în societăţile zguduite de o transformare economică brutală şi unde identitatea naţională cea mai tradiţională şi mai paşnică devenea un ultim refugiu. De altfel, ar fi absurd să ne imaginăm că Germania, mult mai stabilă din punct de vedere economic decât Franţa, dar mult mai ffământată cultural, s-ar putea sustrage acestui proces de destabilizare a mentalităţilor prin unificarea monetară. Dispariţia mărcii, punct de fixare identitară pe întreaga perioadă postbelică, ar putea, logic,

să determine dezvoltarea unui puternic sentiment de insecuritate în Germania.

Sper deci ca această carte, scrisă în afara oricărui context polemic şi în care n-am modificat un rând, să le permită europeiştilor fără idei preconcepute să reflecteze cu calm la amploarea problemelor puse şi să sondeze consistenţa antropologică şi istorică a naţiunilor pentru care se pune problema fuzionării. Sper mai ales că unii dintre ei, având ca şi mine bune sentimente europene, vor ajunge şi la concluzia că tratatul de la Maastricht este o operă de amatori, necunoscători ai istoriei şi ai vieţii societăţilor.

Lucrarea aceasta rămâne totalmente rezultatul unei cercetări cu caracter ştiinţific, atemporal şi apolitic, despre raporturile dintre o variabilă antropologică – familia-şi unele variabile istorice – religia, progresul cultural şi economic sau ideologiile. Dacă modelul ştiinţific e valabil, s-ar putea ca în viitor să se aibă în vedere două funcţii posibile aplicabile la lucrare.

Fie moneda unică nu se realizează şi *Inventarea Europei* va apărea ca o contribuţie la înţelegerea anumitor imposibilităţi istorice.

Fie moneda unică se realizează, iar această carte va permite să se înţeleagă, peste douăzeci de ani, de ce o unificare statală, impusă în absenţa unei conştiinţe colective, a produs mai curând o junglă decât o societate.

Emmanuel Todd Noiembrie 1995

Cuvânt înainte

Europa despre care e vorba aici nu e continentul curat, liniştit, raţional, al economiştilor sau al tehnocraţilor, lume prosperă şi amnezică, a cărei istorie se înscrie în întregime între tratatele de la Roma din 1957 şi marea piaţă din 1993.

O privire retrospectivă asupra ultimilor treizeci şi cinci de ani e prea scurtă pentru a înţelege o civilizaţie apărută în urma cuceririi romane, a invaziilor germanice şi a creştinării popoarelor.

Istoria Europei e lungă, strălucitoare şi sângeroasă,

moaşă deopotrivă a modernităţii şi a morţii. Ultimele sale cinci sute de ani cuprind reforma protestantă din secolul XVI, Revoluţia franceză din secolul XVIII şi ascensiunea socialismelor şi a naţionalismelor în secolul XX, trei episoade decisive ale istoriei progresului uman, al căror cost se ridică la milioane de morţi. Europa dintre anii 1517 – 1945 ar putea fi descrisă, la alegere, drept continentul savant sau drept continentul nebun, fiecare etapă a modernizării sale amestecând creaţia cu distrugerea.

Pasiunile europene, religioase ori ideologice, sunt înscrise în spaţiu. Cutare naţiune, cutare regiune aderă la Reformă sau la Revoluţie, la social-democraţie sau la anarhism, la liberalism, la comunism, la fascism sau nazism şi se arată gata să-şi înfrunte vecinii în numele unor valori în aceeaşi măsură absolute şi nedemonstrabile. Franţa crede majoritar în libertate şi egalitate, Germania îi opune visuri de autoritate şi inegalitate. Anglia e interesată doar de libertate. Câteva regiuni, ca Italia centrală, combină ataşamentul pentru egalitate cu gustul pentru autoritate. Diversitatea valorilor europene explică pe larg prodigiosul dinamism al unui continent care nu poate, în nicio etapă a istoriei sale, să se închidă într-un sistem mental unic şi definitiv. Când istoria se opreşte în Italia, e reluată în Germania; când se epuizează în Germania, renaşte în Anglia sau în Franţa… Conflictele de valori dintre zonele geografice explică şi extraordinara brutalitate a înfruntărilor din ultimele cinci secole.

Civilizaţia europeană actuală este produsul unei sinteze lente şi anevoioase. Niciuna dintre naţiunile europene, mare sau mică, nu poate fi considerată inspiratoarea întregii modernităţi. Să luăm, de exemplu, în considerare cele trei elemente esenţiale ale progresului care sunt alfabetizarea, industrializarea şi contracepţia. Populaţii alfabetizate în bloc, încă de la mijlocul secolului XVIII, găsim în Germania. Revoluţia industrială demarează însă în Anglia, către mijlocul secolului XVIII, iar răspândirea controlului naşterilor începe în Franţa, între 1750 şi 1800. Starea actuală a continentului – cultivat,

industrial şi adept al contracepţiei – este rezultatul unei colaborări între popoare.

Modelul democratic european, generalizat după al doilea război mondial şi victorios din 1989 în Est, la două secole de la inaugurarea erei ideologice de către Revoluţia franceză, este, ca şi bogăţia materială a continentului, un produs de sinteză ce îmbină elemente franceze, engleze şi germane. Respectarea drepturilor individuale este o invenţie engleză, votul universal e o contribuţie franceză, iar securitatea socială este în mod categoric de origine germană. Niciuna din aceste trei naţiuni nu se poate pretinde creatoarea idealului politic ce pare a fi chemat să domine Europa celui de-al treilea mileniu, sistem esenţialmente compozit, combinând parlamentarismul, suveranitatea populară şi integrarea birocratică.

Naţiuni mici, prezente şi viitoare

Pe de altă parte, ar fi nedrept şi absurd ca istoria Europei să fie redusă la aceea a naţiunilor sale cu cel mai mare număr de locuitori – Franţa, Anglia, Germania, Italia ori Spania. Dezvoltările religioase, economice şi ideologice scandinave, olandeze, belgiene, elveţiene, austriece, irlandeze şi portugheze îşi au propriile logici, a căror examinare prezintă azi un tot mai mare interes. Marile naţiuni tradiţionale ale Europei sunt într-adevăr pe cale să devină mici, la scară mondială, având mult de învăţat pe viitor de la ţări de multă vreme obişnuite cu o anumită modestie diplomatică şi militară. În starea actuală a echilibrelor demografice naţionale şi mondiale, chiar o Germanie reunificată n-ar mai putea fi un gigant istoric. Cifra anuală a naşterilor din fiecare ţară ne oferă o imagine simplificată a populaţiilor viitoare. Pe lângă adevăraţii giganţi, popoarele Europei occidentale par, mai mult ca oricând, a face parte din categoria pană. În 1987 (ultimul an disponibil), în Franţa se nasc 770.000 de indivizi, în Regatul Unit 775.000, iar în Germania, *de ambele părţi* ale unei cortine de fier ce mai exista încă la acea dată, 870.000. În Statele Unite se nasc 3 830.000, iar în Rusia – care mai avea Ucraina, dar pierduse toate

coloniile baltice, caucaziene şi musulmane – 3 400.000. Dispariţia presiunii comuniste face loc unei presiuni specific ruseşti care obligă Europa, la fel de sigur ca stalinismul, la unitate.

Or, Europa politică nu va putea fi realizată decât dacă Franţa, Anglia şi Germania încetează să se mai considere diferite, prin specificul lor, de Ţările de Jos, de Suedia sau de Elveţia. Aşadar, spaţiul geografic studiat în această carte cuprinde toate naţiunile occidentale ale continentului, de la Finlanda la Portugalia, indiferent că ele sunt „mari" sau mici, că fac sau nu parte din Comunitatea Economică Europeană. Definiţia mea implicită a comunităţii istorice europene nu este economică, ci religioasă. Ceea ce trebuie să înţelegem e ansamblul lumii structurate, încă din secolul XVI, prin polaritatea catolicism/protestantism, în dezvoltarea sa culturală, industrială şi ideologică. Grecia, pe care tradiţiile sale religioase ortodoxe o aşază în afara sferei catolico-protestante, nu este inclusă, în pofida apartenenţei sale la CEE.

Polonia, Cehoslovacia, Ungaria şi cele trei naţiuni baltice n-au putut fi integrate în acest studiu, cu toată apartenenţa lor la sfera religioasă occidentală. Lipsa unor date electorale solide pentru anii 1950 – 1989 nu permite, în cazul lor, nicio analiză comparativă. Polonia (catolică), Cehoslovacia (formal catolică, dar dominată de tradiţii husite apropiate de protestantism) şi Ungaria (catolică, dar cuprinzând puternice minorităţi calviniste) figurează pe hărţile mele ca spaţii albe, pe care viaţa politică liberă din următorii ani le va completa. Curând va fi posibilă o evaluare a rezistenţei tradiţiilor religioase şi ideologice poloneze, cehe şi maghiare la tentativa stalinistă de distrugere a fondurilor antropologice naţionale.

Teritoriul Republicii Democrate Germane este o a patra porţiune albă pe aceste hărţi ale Europei dar, în realitate, el e studiat detaliat odată cu restul cazului german; abundenţa seriilor electorale corespunzătoare anilor 1871 – 1933 compensează în suficientă măsură

pierderea din anii 1933 – 1989.

Fundamentele antropologice ale diversităţii

Analiza structurilor familiale şi distribuirea lor în spaţiu ne permite să înţelegem, de la origine, diversitatea europeană. Societăţile ţărăneşti, devenite stabile între cucerirea romană şi sfârşitul marilor invazii, nu definesc un tip unic. În unele domină sisteme nucleare, în care se acordă o largă autonomie individului; în altele, dimpotrivă, sisteme familiale complexe leagă individul de grup. Uneori sistemul antropologic consideră indivizii ca fiind echivalenţi în interiorul grupului, alteori ca diferiţi prin specificul lor.

Valorile fundamentale ca libertatea sau autoritatea, egalitatea sau inegalitatea, care stimulează, organizează şi călăuzesc evoluţia modernităţii, sunt înrădăcinate în acest teren familial originar, substrat primordial a cărui amprentă o regăsim în toate etapele ascensiunii europene. Diversitatea sistemelor familiale explică pluralitatea reacţiilor regionale faţă de Reforma protestantă şi de Revoluţia franceză, înmulţirea tipurilor de socialism şi de naţionalism în secolul XX, precum şi aptitudinile inegale din zonele geografice în privinţa alfabetizării, a industrializării, a decreştinării sau a contracepţiei.

Să fi dispărut cu totul, în 1990, această diversitate antropologică? E puţin probabil. Studierea celor mai recente evoluţii sociale – demografice, industriale, politice –, care formează ultima parte a acestei cărţi, arată permanenţa anumitor determinări antropologice importante.

Trecerea la societatea postindustrială se face în ritmuri diferite în societăţile bazate pe principii individualiste (familie nucleară), ca Franţa sau Anglia, şi în cele bazate pe principii antiindividualiste (familie sursă), ca Germania sau Elveţia.

Pretutindeni, ideologiile socialiste sau naţionaliste care segmentau continentul, precum şi ultimele zone de religiozitate catolică, dispar într-o asemenea măsură, încât Europa anului 2000 ar putea fi definită, în ansamblul său,

ca un spaţiu de necredinţă, atât religioasă cât şi ideologică. Credinţele metafizice, însă, nu mor peste tot la fel: în unele ţări. partidele tradiţionale para 11 capabile să supravieţuiască refluxului ideologiilor. În altele, ele explodează şi politica se restructurează în modul cel mai radical. Şi aici. perechea antropologică individualism/ antiindividualism permite a fi explicate multe divergenţe.

Analiza atitudinilor europene faţă de imigraţie, cu care se încheie volumul, ilustrează permanenţa unor clivaje existente între societăţile cu bază antropologică egalitară şi cele cu bază antropologică nonegalitară sau chiar în mod deschis inegalitară.

Europa este liniştită, unificată prin câteva concepţii politice sintetice, sudată prin bogăţia sa, dar rămâne foarte diversă şi fragmentată.

Fragmentarea persistentă explică în mare măsură dificultăţile construcţiei europene, ezitările elitelor şi scepticismul popoarelor. Nu pentru că ea există în sine, ci pentru că e negată. În definitiv, majoritatea naţiunilor europene sunt ele însele foarte diverse pe plan antropologic, fără ca această diversitate să fi împiedicat construirea statelor. Sisteme familiale minoritare, dar substanţiale, pot fi identificate în Franţa ca şi în Marea Britanie, în Ţările de Jos ca şi în Spania, în Italia ca şi în Norvegia. Fragmentarea antropologică a continentului nu e un obstacol pentru unitate decât pentru că e respinsă de conştiinţa politică: respingere ce nu permite o abordare deschisă a adevăratelor probleme. Stabilirea unei cetăţenii comune implică o confruntare între concepţiile germană, britanică, franceză, italiană, olandeză ori spaniolă privind naţionalitatea. Construirea unor puteri politice unice presupune o comparaţie onestă a diferitelor forme de viaţă socială existente pe continent.

Europa cetăţenilor nu poate da naştere unei unităţi naturale care nu există. Pentru a se defini, ea trebuie să accepte şi să depăşească diferenţele absolut reale, cu rădăcini în moravuri şi în inconştientul popoarelor.

INTRODUCERE

Spaţiul şi timpul

Istoria oamenilor se dezvoltă în timp şi în spaţiu. Cu toate acestea, istoria savanţilor preferă spaţiului timpul. Ea situează evenimentele prin dată mai înainte de a le determina locul. De exemplu, Reforma protestantă e considerată un fenomen tipic pentru secolul XVI, mai înainte de a fi localizată în lumea germanică, în Scandinavia, în Ţările de Jos, în Scoţia sau în Franţa meridională. Istoria face din Revoluţia de la 1789 o manifestare a secolului XVIII, înainte de a identifica Bazinul parizian ca baza sa geografică fundamentală şi de a constata rezistenţa activă a unei părţi din Hexagon la eveniment. Tot istoria savanţilor plasează social-democraţia în secolul XX, înainte de a preciza că ea devine o forţă dominantă mai curând în Suedia, Norvegia, Germania de Nord, Scoţia şi Ţara Galilor decât în altă parte. De asemenea, comunismul e reperat mai întâi printr-o coordonată temporală, secolul XX, şi doar mai apoi prin coordonate spaţiale, ca fiind tipic pentru Italia centrală, Finlanda, marginea de nord-vest a Masivului central, litoralul mediteranean al Franţei şi al Portugaliei meridionale, dacă ne mărginim la Europa occidentală. Numeroase exemple, luate din istoria religioasă, politică, economică ori socială ar putea ilustra preeminenţa absolută a timpului asupra spaţiului în descrierea istorică uzuală.

Aflat pe planul doi, spaţiul nu lipseşte din *descrierea* istorică, dar, în general, e total înlăturat din *explicaţie*, care nu se mulţumeşte să enumere fenomenele, ci se străduieşte să le pună în raport unele cu altele, să stabilească unele corelaţii şi, de ce nu, relaţii de cauzalitate. Coincidenţa fenomenelor în timp e frecvent reperată, analizată, explicată; cu coincidenţa lor în spaţiu se întâmplă foarte rar acest lucru. Apariţia succesivă sau simultană, în aceleaşi locuri, a doua fenomene distincte, te duce totuşi cu gândul la posibilitatea unei relaţii de un tip sau altul, manifestată printr-o coincidenţă spaţială.

Lipsa de interes faţă de spaţiu şi preferinţa pentru

timp manifestate de istorici nu provin, după toate aparenţele, dintr-o opţiune conştientă, metodologică sau doctrinală. Neglijarea spaţiului este în primul rând o facilitate tehnică. Într-adevăr, timpul e o dimensiune lineară, care defineşte perfect o variabilă numerică simplă şi anume data. Spaţiul terestru nu e *o* dimensiune, ci *două*: reprezentarea sa necesită alcătuirea de hărţi, obiecte incomode fiindcă sunt bidimensionale, mai greu de integrat în structura lineară a unei relatări. Pe scurt, cred că spaţiul e neglijat deoarece percepţia şi reprezentarea sa sunt prin natura lor mai complicate decât cele ale timpului.

Stăpânirea spaţiului de către istoric presupune confecţionarea sistematică de hărţi care să ofere o reprezentare exhaustivă a fenomenelor studiate, indiferent că e vorba de evenimente sau de structuri economice şi sociale. Hărţile pun foarte repede în evidenţă unele coincidenţe frapante între evenimente, între structuri, între evenimente şi structuri. Ele arată existenţa formelor geografice stabile, traversând secolele şi în care se înscriu, cu o splendidă regularitate, cu o magnifică disciplină, evenimente, structuri, fenomene de toate categoriile – economice, religioase, ideologice. Spaţiul însuşi pare să devină un actor al istoriei, un determinant al destinului oamenilor.

Formele acestea geografice imuabile sunt efectul vizibil al acţiunii subterane, dar permanente, a forţelor stabile, puternic asociate cadrului geografic, încrustate în locuri, dar relativ indiferente faţă de timp. Cea mai importantă dintre aceste forţe este sistemul familial, determinant puternic, deşi tăcut, a numeroase conduite umane.

Spaţiul antropologic european apare segmentat încă din Evul Mediu. Patru tipuri familiale, distincte prin conceperea raporturilor dintre părinţi şi copii şi a relaţiilor dintre fraţi, stabilesc o eterogenitate iniţială a continentului. În fiecare regiune poate fi identificat un tip familial dominant, a cărui permanenţă de-a lungul secolelor lămureşte multe comportamente locale –

culturale, economice, religioase ori ideologice. Diversitatea familială din Europa permite găsirea unei explicaţii pentru constanta sa aptitudine pentru fragmentare, din secolele XVI-XX. E o lungă perioadă, în care a avut loc demararea şi parvenirea la modernitate.

Însă, fiecare dintre rupturile decisive – Reformă protestantă, alfabetizare, revoluţie industrială, decreştinare, dezvoltare a controlului naşteri lor, avânt al ideologiilor socialiste şi naţionaliste – pare a prilejui o nouă diviziune, o segmentare suplimentară a spaţiului european.

Unele ţări, unele provincii adoptă nesilite Reforma, altele o resping cu o tulburătoare unanimitate şi răspund cu o Contrareformă, a cărei metafizică, diametral opusă celei a lui Luther sau Calvin, defineşte un nou catolicism. Acest prim clivaj, de ordin religios, se perpetuează prin fenomenele de dezvoltare culturală şi industrială. Lumea protestantă îşi ia avânt, sfera catolică stagnează. Cu toate acestea, din secolul al XVIII-lea, protestantismul pare a se diviza. Germania de Nord şi Suedia ating foarte repede stadiul alfabetizării de masă, în timp ce Anglia, mai puţin avansată pe plan cultural, se angajează cu hotărâre în prima dintre revoluţiile industriale. Dar deja lumea protestantă nu se mai identifică cu modernitatea. Între anii 1730 – 1740, începe într-o mică parte a lumii catolice o altă ruptură decisivă, declinul credinţei. În Franţa de Nord, în Spania, Portugalia şi Italia de Sud, populaţiile renunţă la cler şi îşi trăiesc viaţa ca şi cum Dumnezeu şi Infernul n-ar exista. Ţările protestante, adesea mai industrializate, întotdeauna mai alfabetizate, nu le vor urma exemplul decât din anii 1880 – 1890, iar restul lumii catolice, şi mai târziu, în anii 1965 – 1970. Între 1730 şi 1965, divizarea spaţiului catolic în două teritorii, unul clerical şi altul decreştinat, reînnoieşte întreaga problematică a înfruntărilor religioase. În Franţa, o ţară parţial decreştinată şi relativ alfabetizată (prin raportare la restul sferei catolice), controlul naşterilor începe să se răspândească încă din anii 1770 – 1790. În domeniul

sexual, protestantismul nu face loc modernităţii.

Declinul religiilor conduce aproape automat la dezvoltarea ideologiilor. Din 1789, vreme de două secole, Revoluţia franceză şi apoi naţionalismele şi socialismele zguduie Europa. Încă o dată, ideologiile divizează continentul. Unele regiuni din Franţa şi din Europa acceptă idealurile de libertate şi de egalitate, altele le resping cu aceeaşi hotărâre. În secolul XX. naţionalismul şi socialismul par a fi în stare să invadeze toate ţările, toate provinciile. Este evident că naţionalismul ridică statele unele împotriva altora, în vreme ce socialismul, internaţionalist, visează o clipă unificarea unui spaţiu continental în mod tradiţional divizat. Şi atunci se împarte el însuşi în patru componente ireductibile unele cu altele. Patru varietăţi distincte de socialism – social-democraţie, comunism. anarhism şi laburism-se diferenţiază foarte repede şi-şi împart Europa. Acestora le ripostează patru naţionalisme, pe care cercetarea istorică nu le-a definit până în prezent cu aceeaşi precizie, dar ale căror forme caracteristice pot fi uşor recunoscute de îndată ce mecanismul care le diferenţiază, adică pluralitatea tipurilor familiale, este identificat.

În toate epocile şi în majoritatea domeniilor, diversitatea structurilor familiale este într-adevăr agentul fundamental al procesului de segmentare geografică. Nici unui geniu al popoarelor sau al regiunilor nu i se poate atribui existenţa unor aptitudini specifice pentru protestantism, pentru alfabetizare, pentru industrializare, decreştinare sau contracepţie ori pentru producerea cutărei sau cutărei varietăţi de socialism sau de naţionalism. Aptitudinile şi rezistenţele sunt determinate de cele patru tipuri familiale europene. Spaţiile lor antropologice respective se reflectă în spaţii religioase, culturale, economice, demografice sau ideologice. Mecanismul determinărilor implică potrivirea parţială sau totală a hărţilor care descriu diversele tipuri de fenomene. În cazul Reformei, al alfabetizării, al industrializării, al decreştinării şi al controlului naşterilor, determinarea de

către structurile familiale nu e decât parţială: pot fi identificaţi alţi factori importanţi, iar concordanţa hărţilor, imperfectă, dezvăluie pluralitatea factorilor, în schimb, analiza ideologiilor moderne arată existenţa unei determinări simple şi stricte a conţinutului ideologiei de către valorile familiale. Fiecare din cele patru socialisme se încastrează, deci, conceptual şi geografic, într-un singur tip familial; fiecare din cele patru naţionalisme poate fi introdus, de asemenea, într-un tipar familial. Paradoxal, forţa determinărilor familiale apare în modul cel mai pregnant în secolul XX şi ea segmentează Europa cu cea mai mare rigoare. Timp de câteva decenii, subansamblele ideologice şi geografice ale continentului par extraordinar de etanşe, oarbe şi surde unele faţă de altele. Combinaţia dintre aceste autisme ideologice a dus la cele două războaie mondiale, concluzii dramatice ale unui proces de divergenţă condus de fundamente antropologice subterane şi stabile.

Decupajul spaţiului european: cadru administrativ şi forme antropologice

Subansamblele geografice în care se înscriu, între secolele XVI-XX, structurile şi evenimentele fundamentale ale istoriei europene nu sunt, în general, state le-n aţi uni. Sisteme familiale, crize religioase, impulsuri de alfabetizare, rupturi revoluţionare, ideologii politice moderne nu definesc pe hărţile Europei spaţii naţionale, ci unităţi geografice de ordin inferior. Aşadar, marile state nu constituie ansambluri omogene.

Diversitatea sistemelor lor familiale autorizează ca eterogenitatea lor să fie calificată drept *antropologică*.

Franţa înglobează patru sisteme familiale, Italia trei, iar Spania şi Anglia câte două. Dintre marile state, doar Germania prezintă un oarecare grad de omogenitate a structurilor familiale, imperfectă şi ciudată, dacă avem în vedere că unitatea statală a spaţiului german s-a făcut cu întârziere. Chiar şi naţiunile mici sunt rareori uniforme. Nici Ţările de Jos, nici Portugalia, nici Norvegia şi nici Scoţia nu sunt constituite, din punct de vedere

antropologic, dintr-un sistem familial unic.

Analiza concordanţelor spaţiale impune să se coboare sub simplul nivel naţional şi să se stabilească o grilă geografică şi statistică mai fină. Fiecare stat trebuie fragmentat într-un anumit număr de unităţi regionale de mărime redusă. La prima vedere, diversitatea organizărilor administrative naţionale pare un obstacol: *departamentul* francez nu corespunde exact, prin suprafaţă ori populaţie, cu *county*-ul englez, cu *Regierungsbezirk*-ul german, cu *provincia* italiană, cu *lan*-ul suedez şi cu *canton*-ul elveţian. Nu e posibilă aplicarea unei grile absolut uniforme pe ansamblul Europei occidentale, aşa cum există ea pentru fiecare stat luat separat. Totuşi, nu este imposibil să se ajungă la un cadrilaj acceptabil, în pofida lipsei de unitate politică. Important este ca pentru fiecare naţiune să se obţină o segmentare administrativă mai fină decât segmentarea sa antropologică „naturală44. Cele 90 de *departamente* franceze permit să se stabilească cu destulă precizie opt zone antropologice principale, cele 95 de *provincii* italiene patru zone antropologice, cele 19 fylkene norvegiene două zone, cele 12 *regions* scoţiene două zone, iar cele 18 *distritos* portugheze trei zone.

Tabelul de mai jos indică denumirea unităţii administrative reţinute pentru fiecare stat, precum şi numărul acestor unităţi în statul respectiv.

Unităţile administrative utilizate			
Ţara	Denumirea unităţii administrative de bază	Nr. de unităţi administrative (după regrupare)	Populaţie medie a unităţii (1989) (în mii)
O	1	2	3
Suedia	Ian	24	350

Norvegia	fylke	19	220
Finlanda	lăăni	12	410
Danemarca	amtskommune	15	340

O	1	2	3
Scoţia	region	12	460
Anglia-Ţara Galilor	county	41	1 260
Irlanda	county	24	150
Ţările de Jos	provincie	11	1 350
Belgia	province	9	1 100
Luxemburg	stat	1	400
Germania	Regierungsbezirk	30	2 050
Austria	Land	9	840
Elveţia	canton	25	260
Franţa	departament	90	620
Italia	provincia	95	600
Spania	provincia	48	810
Portugalia	distrito	18	580

Într-un anumit număr de cazuri, tratarea datelor statistice a necesitat unele simplificări, unele regrupări de unităţi. Se întâmplă, destul de rar, ca decupajele geografice utilizate la prezentarea recensămintelor populaţiilor sau la descrierea rezultatelor electorale să fie diferite. Astfel că, o bună suprapunere este desigur necesară la confruntarea de date privind, de pildă, structurile familiale şi ideologiile. Se mai întâmplă şi ca un

cadrilaj administrativ să se schimbe, iar unităţile geografice să nu mai fie aceleaşi la două date sau epoci succesive, făcând comparaţiile incerte. De fiecare dată când a apărut o problemă sau alta, am alipit mai multe unităţi administrative cu scopul de a obţine o unitate, înregistrând în aceeaşi manieră toate tipurile de date. În unele cazuri, se ajunge la o reţea mai puţin fină, dar care are meritul de a fi stabilă1.

1 Schema de mai jos arată cum am procedat atunci când două decupaje geografice – unul corespunzător unui recensământ, iar celălalt unor rezultate electorale, de pildă – nu coincid. Să luăm un decupaj al recensământului cuprinzând patru unităţi geografice (1, 2, 3, 4) şi unul electoral stabilind patru unităţi geografice (A, B, C, D), din care numai două (A şi B) corespund perfect unor unităţi geografice de recensământ (respectiv 1 şi 2). Celelalte unităţi electorale (C şi D) îşi împart la întâmplare spaţiul ocupat de celelalte unităţi de recensământ (3 şi 4).

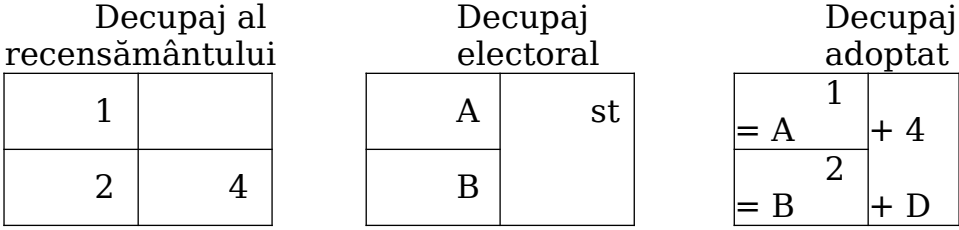

Harta 1 – Decupajul Europei

Denumirile unităţilor geografice sunt indicate în anexa 1.

Sursele şi notele acestei hărţi şi ale următoarelor sunt indicate în anexa 2.[1]

---

1 şi A, 2 şi B, 3+4 şi C+D coincid exact.Operaţiunea se aseamănă, pe plan logic, cu căutarea celui mai mic multiplu comun. Problema şi soluţia sa sînt aceleaşi atunci cînd sîntem confruntaţi cu grile geografice distincte corespunzătoare la două recensămînturi realizate în perioade diferite.
Munca de pregătire a datelor, deşi anostă, e necesară. Agregările geografice realizate începînd cu unităţi administrative de bază sînt arătate în anexa 1.

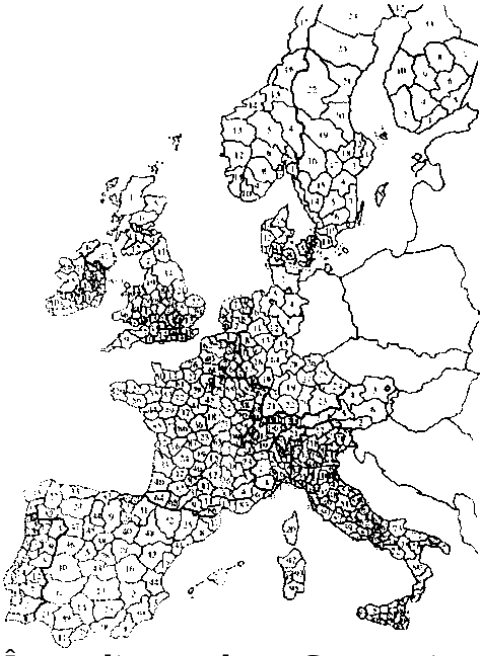

În realitate, doar Germania, Anglia, Scoţia şi Irlanda pun mari probleme de tratare a datelor statistice. Frământata istorie politică a Germaniei a creat numeroase discontinuităţi administrative. În Marea Britanie, cunoscuta lipsă de precizie instituţională a asigurat o neconcordanţă frecventă între unităţi administrative şi circumscripţii electorale (în special în Scoţia şi Irlanda), precum şi o instabilitate a decupajului administrativ însuşi (în Anglia şi Scoţia).

Această muncă de pregătire permite să se stabilească un fond de hartă care împarte Europa occidentală în 483 de unităţi geografice. E o grilă de analiză prin care se pot înscrie în spaţiul continental variabile statistice ale căror valori sunt calculate în acelaşi fel pentru fiecare din unităţile geografice ale fiecărei ţări. Astfel, se pot realiza hărţi, totodată europene şi regionalizate, privind structura gospodăriilor, rata de sinucidere, frecvenţa naşterilor nelegitime, proporţia de lucrători agricoli din populaţia rurală, procentul de muncitori din populaţia activă, proporţia de indivizi practicanţi ai cultului protestant, procentajul de voturi obţinute de socialişti, de creştin-

democraţi sau de comunişti în anumite perioade. Toate aceste variabile permit o redactare numerică simplă, pornind de la concepte echivalente în fiecare ţară. Hărţile alcătuite în acest mod constituie nucleul informaţiei istorice şi statistice utilizate în cartea de faţă, unde sunt prezentate şi numeroase alte hărţi mai mici care descriu separat sistemele politice din fiecare ţară.

Când era posibil şi necesar, am trasat şi hărţi mai puţin riguroase, transferând pe harta de bază date pur calitative, referitoare la cutumele de moştenire, sistemele agrare sau valurile succesive ale Reformei protestante. În fiecare din aceste cazuri sunt indicate referinţe bibliografice şi cartografice exacte.

Decupajul Europei în 483 de unităţi geografice permite şi o localizare exactă a lucrărilor monografice, realizate de istorici şi antropologi, despre anumite comunităţi rurale din Europa. Aceste cercetări, uneori vechi, alteori recente, sunt esenţiale pentru o bună înţelegere a mecanismelor familiale. Monografiile locale au fost repertoriate (titlurile 1 – 93 din bibliografie). Fiecare a fost situată pe hartă şi astfel poate fi considerată ca tipică nu pentru o ţară sau o regiune prea vag definită, ci pentru o unitate geografică precisă. În acest fel devine posibilă confruntarea datelor monografice, adesea pur calitative, cu variabile statistice continue, extrase din recensăminte sau din rezultate electorale. Haita 80, aşezată în fruntea bibliografiei, oferă localizarea exactă a monografiilor locale utilizate.

Aplicată la scară europeană, cartografia statistică cere un mare volum de muncă. Confecţionarea unei singure hărţi presupune combinarea a 17 serii statistice naţionale aflate în 17 anuare sau recensăminte diferite[2]. Am convingerea că rezultatul justifică investiţia: fiecare hartă oferă o reprezentare în acelaşi timp analitică şi

2S înt studiate 16 ţări. Luxemburgul nu este subdivizat. S-a ajuns la un număr de 17 anuare sau recensămînturi deoarece Scoţia este sistematic disociată de grupul Anglia-Ţara Galilor în prezentarea oficială a datelor britanice.

sintetică a unui fenomen fundamental: antropologic, religios, economic sau ideologic. Ansamblul hărţilor conturează o nouă istorie a Europei, înscrisă atât în spaţiu cât şi în timp. Identificarea unor concordanţe spaţiale devine un exerciţiu simplu, necesar, aproape firesc. Devine posibilă verificarea amănunţită a ipotezelor privind raporturile dintre familie şi religie, dintre familie şi dezvoltare.

Reabilitarea spaţiului nu implică nicidecum abandonarea acelei dimensiuni istorice care e timpul. Evenimentele istorice trebuie cuprinse pe un reper în trei dimensiuni, din care două sunt constituite de spaţiul geografic, iar una de timp. Planul general al acestei cărţi favorizează dimensiunea temporală: el e, în mare, cronologic.

În prima parte sunt descrise structurile cele mai vechi ale vieţii europene: sistemele familiale, bineînţeles, dar şi sistemele agrare care le sunt asociate în cadrul vieţii rurale tradiţionale (cap. 1 şi 2).

A doua parte e consacrată procesului de modernizare din anii 1500 – 1900, cu diversele sale aspecte: Reformă protestantă, alfabetizare, industrializare, decreştinare, dezvoltare a controlului naşterilor (cap. 3 – 7).

În a treia parte sunt analizate în detaliu ideologiile moderne. Fiecare din cele cinci capitole ale sale e consacrat producerii ideologiilor moderne de către unul din tipurile familiale care ocupă spaţiul european (cap. 8 – 12). (Un capitol pentru familia nucleară egalitară, două pentru familia sursă, unul pentru familia comunitară şi unul pentru familia nucleară absolută.)

A patra parte poate fi considerată ca un eseu de istorie recentă deoarece studiază disoluţia ideologiilor europene în perioada 1965 – 1990, proces neterminat încă (cap. 13 – 17). Se caută a se discerne aici, în bogăţia de fenomene actuale, tendinţele semnificative, precum şi structurile noi pe cale de apariţie. Putem vorbi de dispariţia determinărilor familiale sau trebuie să constatăm, la apropierea celui de-al treilea mileniu, o

persistenţă a segmentării antropologice a Europei? Evident, întrebarea e capitală pentru toţi cei interesaţi pentru viitor de construcţia politică europeană. Întreprinderea prezintă riscuri intelectuale clare, dar fără nicio îndoială că ar fi o dovadă de slăbiciune evitarea recunoaşterii implicaţiilor imediate ale modelului istoric expus în această carte.

PRIMA PARTE

Soclul antropologic: *sisteme familiale şi sisteme agrare*

Sistemele familiale şi sistemele agrare constituie, împreună, soclul vechi al istoriei europene. Prin natura lor, ele sunt puternic asociate: într-un context ţărănesc tradiţional, familia se identifică uneori cu ferma şi, prin urmare, e firesc să fie examinate legăturile specifice dintre cele patru tipuri familiale analizate în capitolul 1 şi cele patru sisteme agrare descrise în capitolul 2. Cu toate acestea, concordanţa între organizareafamilială şi modul de exploatare rurală nu eperfectă. Aceste două elemente de structură socială trebuie luate ca distincte. Rolul specific al sistemului agrar va apărea în momentul analizării procesului de decreştinare.

Sistemele familiale şi agrare au în comun o mare stabilitate. împreună, ele definesc o geografie fundamentală a Europei. Fiecare regiune a continentului poate fi caracterizată prin combinarea dintre un sistem familial şi unul agrar. Până la industrializare, această pereche de factori ajută la explicarea multor destine regionale. Deplasarea populaţiei, de la sate către oraşe, diminuează în mare măsură importanţa sistemului agrar ca variabilă explicativă. În schimb, valorile familiale supravieţuiesc multă vreme după transplantarea urbană. Acum, când ne apropiem de anul 2000, nu putem încă afirma cu certitudine dispariţia lor.

CAPITOLUL ÎNTÂI

Sistemele familiale

Patru sisteme familiale principale îşi împart spaţiul european1. Pentru a le defini, trebuie să începem prin a

examina valorile cele mai importante care organizează, pe de o parte, raporturile dintre părinţi şi copii, iar pe de altă parte, relaţiile dintre fraţi.

Valorile care organizează raporturile dintre părinţi şi copii pot fi de tip liberal sau de tip autoritar.

Valorile care organizează relaţiile dintre fraţi pot fi de tip egalitar sau neegalitar.

Combinarea celor două variabile dihotomice care sunt cuplurile liberalism/autoritarism şi egalitarism/neegalitarism dă naştere la patru posibilităţi tipologice.

Familie nucleară absolută: un sistem familial în care relaţiile dintre părinţi şi copii sunt de tip liberal, iar relaţiile dintre fraţi de tip neegalitar.

Familie nucleară egalitară: un sistem familial în care relaţiile dintre părinţi şi copii sunt de tip liberal, iar relaţiile dintre fraţi de tip egalitar.

Familie sursă: un sistem familial în care relaţiile dintre părinţi şi copii sunt de tip autoritar, iar relaţiile dintre fraţi de tip neegalitar.[3]

Familie comunitară: un sistem familial în care relaţiile dintre părinţi şi copii sunt de tip autoritar, iar relaţiile dintre fraţi de tip egalitar.

Definirea *a priori* a valorilor familiale nu e decât un exerciţiu. Reperarea concretă a acestor valori în viaţa societăţilor locale europene pune, ca orice confruntare a teoriei cu realitatea, probleme practice. Identificarea valorilor familiale într-o regiune dată implică utilizarea unor indicatori stabili şi obiectivi, capabili să sesizeze caracterul liberal sau autoritar al raportului părinţi-copii şi caracterul egalitar sau neegalitar al relaţiei fraterne. Aceste trăsături sunt mult mai uşor identificabile în mediul rural. Fiindcă raportul cu pământul obiectivează în mod firesc raporturile familiale.

Un indicator de egalitarism: cutumele de moştenire

3' Pentru o prima definiţie a acestor tipuri, vezi E. Todd. La Troisième planète, pp. 14-18. Referinţele complete ale tuturor lucrărilor menţionate sînt date în lista de lucrări citate şi utilizate.

Cutumele de moştenire oferă o formulare foarte directă şi foarte clară a tipului de relaţie între fraţi, considerat ca ideal într-o societate locală anume. În unele regiuni, regulile de succesiune sunt riguros egalitare şi obligă la o împărţire minuţioasă a moştenirii între copii. În altele, regulile de succesiune manifestă o remarcabilă indiferenţă faţă de principiul de egalitate, fie că îi autorizează pe părinţi să-şi împartă bunurile cum cred de cuviinţă cu ajutorul testamentului, fie că impun desemnarea unui moştenitor unic, ceilalţi copii fiind nevoiţi să părăsească ferma şi să caute în altă parte un mijloc de subzistenţă. Aşadar, cutumele de moştenire uşurează clasificarea sistemelor familiale în tipuri egalitare şi neegalitare.

Un indicator de autoritarism: conlocuirea generaţiilor

Un model autoritar de relaţii între părinţi şi copii atrage după sine o interdependenţă a generaţiilor, care se menţine şi după ce copiii ajung la vârsta adultă. Interdependenţă care favorizează constituirea de *gospodării* (adică de unităţi domestice) cuprinzând trei generaţii: bunici, părinţi, copii, în care generaţia intermediară rămâne sub autoritatea bătrânilor. Un model liberal de relaţii între părinţi şi copii asigură, dimpotrivă, o emancipare rapidă şi completă a copiilor, a căror căsătorie presupune formarea unei unităţi domestice noi: aici nu se produce formarea de gospodării complexe cuprinzând trei generaţii. Astfel, o proporţie ridicată de gospodării care cuprind trei generaţii poate fi considerată ca un indicator sigur de existenţă a unui model de relaţie autoritară între părinţi şi copii; absenţa sau măcar raritatea acestor gospodării complexe este un semn de liberalism al relaţiei.

Combinarea cutumelor de moştenire cu regulile de conlocuire permite stabilirea unui ciclu de dezvoltare tipică a grupului domestic pentru fiecare din cele patru sisteme familiale ce-şi împart spaţiul european.

Cicluri de dezvoltare a grupului domestic

Pentru simplificarea prezentării fiecăruia din cele patru cicluri, vom postula întemeierea unei familii prin

căsătoria dintre un bărbat şi o femeie şi urmărirea ei în timp.

Familie nucleară absolută: cuplul iniţial produce copii care, când ajung adulţi, întemeiază gospodării independente. Bunurile părinteşti sunt împărţite între copii, dar nu foarte riguros: o parte e frecvent distribuită înaintea morţii părinţilor, iar restul e repartizat prin testament. Fondarea de gospodării independente reflectă principiul liberal, iar folosirea testamentului o relativă indiferenţă faţă de principiul de egalitate.

Termenul *nuclear* arată că, în niciun stadiu al ciclului său de dezvoltare, acest sistem familial nu dă naştere vreunui grup domestic din care să facă parte şi alte persoane în afara nucleului fundamental „părinţi-copii”. Termenul *absolut* evocă individualismul maxim al acestui sistem familial care, nu numai că insistă asupra necesarei independenţe a copiilor faţă de părinţi, dar şi impune, în plus, o disociere între fraţi, fiindcă nu-i tratează ca indivizi egali, echivalenţi.

Familie nucleară egalitară: cuplul iniţial produce copii care, când ajung adulţi, întemeiază gospodării independente. Bunurile părinţilor sunt împărţite în mod egal, minuţios, între copii. Dacă unele bunuri au fost atribuite anumitor copii în timpul vieţii părinţilor, proceduri complexe de evaluare permit o egalizare a părţilor. Fondarea de menajuri independente reflectă principiul liberal, iar împărţirea riguroasă importanţa principiului de egalitate.

Ca şi precedentul, sistemul acesta e calificat drept *nuclear* deoarece în niciun stadiu al ciclului său de dezvoltare el nu dă naştere la constituirea unui grup domestic mai cuprinzător decât nucleul „părinţicopii”. Individualismul său e, totuşi, mai puţin „absolut” decât acela al *familiei nucleare absolute*, fiindcă principiul egalitar implică menţinerea unor relaţii imprecise între părinţi şi copiii căsătoriţi până la lichidarea exactă şi definitivă a moştenirii.

Familie sursă: Cuplul iniţial produce copii. În

momentul ajungerii la vârsta adultă, un singur fiu se căsătoreşte şi produce copii, fără a părăsi familia iniţială. Ceilalţi au de ales între a rămâne celibatari în grupul domestic de origine sau să-l părăsească pentru a lua în căsătorie o moştenitoare, întemeind un nou cămin, să devină preoţi ori soldaţi. Fiul care asigură continuitatea grupului domestic primeşte, obligatoriu, nu numai întreaga moştenire, ci tot pământul şi mai ales casă, aceasta materializând perpetuarea familiei de-a lungul timpului. Restul copiilor sunt despăgubiţi, cel puţin în teorie, prin *sulte* în bani. Cel ales, care poate fi desemnat printr-o regulă de primogenitură (alegerea primului născut), de ultimogenitură (a mezinului) sau chiar printr-o decizie liberă a părinţilor, rămâne, chiar când a devenit el însuşi tată, sub autoritatea părintelui său. Conlocuirea a doua generaţii de adulţi ilustrează autoritarismul sistemului. Transmiterea către un singur copil a casei şi, cel mai adesea, a întregii suprafeţe de pământ, exprimă indiferenţa faţă de principiul de egalitate. Celibatul altor copii, în cazul în care rămân în casa părintească, trădează inegalitarismul sexual al sistemului.

În sistemul familiei sursă, *structura gospodăriei* nu cuprinde tot timpul trei generaţii. Această formă complexă nu apare decât într-o etapă a ciclului de dezvoltare şi anume atunci când moştenitorul căsătorit devine tată şi măcar unul din părinţi e încă în viaţă. Moartea ambilor părinţi înlătură structura verticală ce cuprinde trei generaţii şi menajul îşi reia forma nucleară pe care o va pierde când un moştenitor din generaţia următoare va avea el însuşi copii etc. Simularea pe calculator arată că, în condiţiile de mortalitate şi de natalitate caracteristice pentru Vechiul Regim, proporţia de gospodării cu trei generaţii nu poate, la o dată anumită, să depăşească o treime[4].

Familie comunitară: cuplul iniţial produce copii. Când ajung adulţi, *toţi fiii pot să se căsătorească* şi să-şi aducă

4K .W. Wachter çi col., Statistical Studies of Historical Social Structure, pp. 44-45.

soţiile la domiciliul părinţilor. De îndată ce fiii au copii, se formează o structură foarte vastă, întinsă pe verticală prin conlocuirea a trei generaţii şi pe laterală prin conlocuirea a doi fraţi căsătoriţi. Moartea tatălui iniţial e urmată, mai mult sau mai puţin repede, de o împărţire a patrimoniului familial mire fraţi; fragmentare ce duce la noi expansiuni, deoarece grupurile de copii ai acestor fraţi separaţi se căsătoresc la rândul lor. *E de înţeles însă o perioadă de conlocuire a doi fraţi, căsătoriţi, în absenţa părinţilor* în viaţă. Existenţa de grupuri domestice care lasă să apară această structură, de neconceput în toate celelalte sisteme familiale, este *marcajul* absolut al sistemului comunitar.

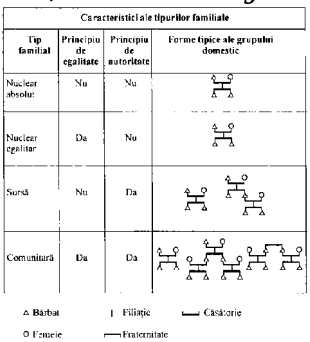

Extinderea pe trei generaţii, sub autoritatea unui părinte în vârstă, exprimă forţa principiului de autoritate. Simetria dintre fraţi, ambii căsătoriţi şi împărţind în mod egal moştenirea, ilustrează respectarea principiului de egalitate.

Mediul rural ca teren de observaţie preferat

Valorile caracteristice ale diverselor sisteme familiale europene apar cu cea mai mare claritate în mediul rural. Legarea de pământ implică un înalt grad de formalizare a cutumelor de moştenire, a regulilor de conlocuire şi, prin urmare, a ciclurilor de dezvoltare a grupului domestic. La fiecare generaţie, casa şi exploataţia trebuie menţinute sau împărţite, copiii căsătoriţi trebuie să rămână ori să plece. Însăşi simplitatea vieţii creează o transparenţă a raporturilor familiale ce are drept consecinţă o organizare a valorilor de egalitate sau de neegalitate prin cutumele de moştenire, a valorilor de autoritate sau de liberalism prin

regulile de conlocuire.

Şi la oraş există valorile familiale de egalitate sau de neegalitate, de autoritate sau de liberalism, dar sunt mai greu de sesizat. Reperarea valorilor de neegalitate şi de autoritate e deosebit de dificilă în mediul urban.

Principiul de neegalitate între fraţi, atunci când el există, e pus în evidenţă, în mediul rural, de cutumele de moştenire prin care casa şi ferma se transmit unui singur copil, ceilalţi fiind nevoiţi să-şi caute în altă parte un mijloc de existenţă. Cutuma de moştenire inegalitară este aici manifestarea vizibilă a unui sistem de valoare ce are în vedere fraţii ca indivizi diferiţi în mod firesc. Această manifestare vizibilă e legată, însă, de un context material precis, acela al unei societăţi rurale având de transmis terenuri agricole. Într-un mediu urban, comportând un număr redus de proprietari şi de bunuri, acelaşi sistem de valori va avea alte efecte materiale, mai greu identificabile: de pildă, alegerea unor meserii diferite de către fraţii dintr-o familie.

În mediul rural, atunci când există un principiu de autoritate, el e arătat prin reguli de conlocuire ce reunesc părinţii cu unul sau mai mulţi copii căsătoriţi. Regula de conlocuire este o manifestare vizibilă a unui sistem de valori care pretinde menţinerea interdependenţei părinţicopii pe toată durata vieţii. Manifestarea aceasta, însă, e legată de un context material precis, acela al unei societăţi rurale care poate obţine un avantaj economic din asocierea, în aceeaşi locuinţă şi prestarea aceleiaşi munci, a doua generaţii. În mediul urban, rigiditatea spaţiului de locuit şi mecanismul salarizării suprimă orice justificare economică a fenomenului de conlocuire. Dispariţia „urbană” a menajului complex cu trei generaţii nu o implică nicidecum şi pe aceea a valorii de autoritate şi de interdependenţă, manifestată prin alte efecte materiale, mai puţin vizibile, dar la fel de reale: schimburi de servicii şi de bani, locuinţe distincte, dar învecinate, rolul bunicilor în supravegherea şi educarea nepoţilor.

Astfel încât, alegerea mediului rural ca teren de

observaţie decurge din imperative tehnice: necesitatea precizării unor indicatori simpli, care reperează în mod similar valorile de egalitate şi de neegalitate, de autoritate şi de liberalism, în sistemele familiale din diverse regiuni ale Europei. Opţiune ce nu implică un postulat de dispariţie a sistemului familial tradiţional în mediul urban. Ceea ce dispare în mediul urban este *ciclul de dezvoltare a grupului domestic*, întruchipare vizibilă ce nu trebuie confundată cu *sistemul familial*, *ansamblu de valori imateriale*, *dar stabile*.

Raporturile dintre fraţi în Europa: egalitate şi inegalitate

Pentru stabilirea hărţii cutumelor de moştenire în mediul rural, din întreaga Europă occidentală, am ales să aplic *metoda regresiva*, recomandată de Marc Bloch, dar rareori aplicată, constând în a se porni de la datele cele mai recente şi mai complete şi a se continua cu o întoarcere în timp prin folosirea unor documente fragmentare provenite dintr-un trecut mai îndepărtat3. În cazul regulilor de succesiune, n-am folosit ca material de bază *obiceiurilepământului* din secolul XVI, cărora le lipseşte precizia, descriu mai curând un ideal juridic decât o practică antropologică şi fac prost distincţia între mediul rural şi cel urban, luând prea uşor tradiţia de la oraş drept aceea din provincie[5].

Harta 2, unde sunt descrise cutumele de moştenire din lumea satelor europene, foloseşte date culese, în majoritate, din perioada 1850 – 1970, cu unele excepţii. Gradul său de precizie geografică, care tinde să atingă nivelul *unităţilor de bază* precizate în introducere, este, în ansamblu, satisfăcător. Dispunem de hărţi detaliate unde e analizată diversitatea internă a statelor naţionale pentru Portugalia, Spania, Franţa, Ţările de Jos, Germania,

---

5 M. Bloch, Apologie pour l’histoire. p. 49.
Din aceste motive nu am considerat lucrarea clasică a lui Jean Y\ cr. Égalité entre héritiers et exclusion des enfants dotés,drept un document de bazà. Am folosit-o totuşi ea auxiliar într-un număr de cazuri ambigui, pentru care e necesar un anumit recul istoric.

Austria şi Elveţia. În cazul Italiei, egalitarismul uni-Harta 2 – Cutumele succesorale

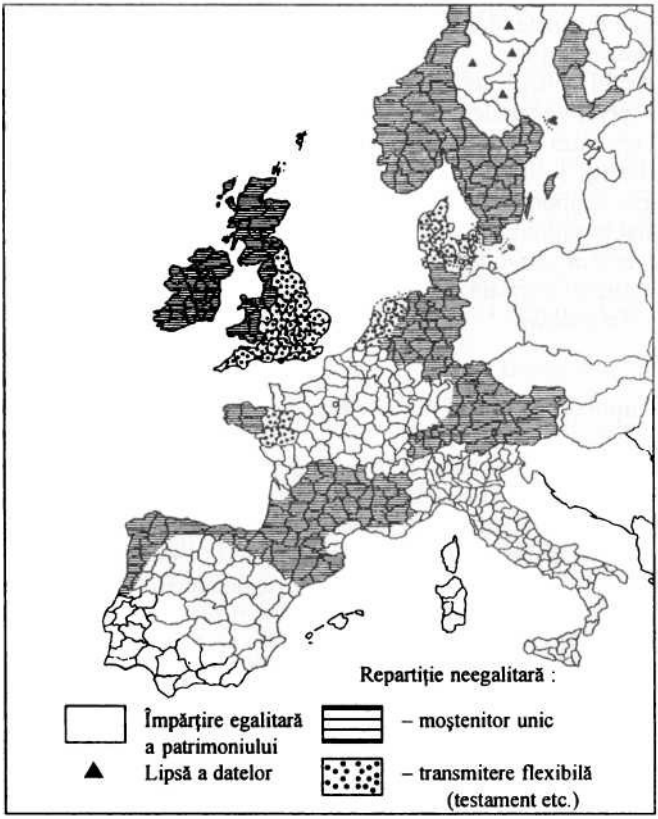

form al regulilor succesorale face o asemenea hartă de prisos. Descrierea insulelor britanice şi a peninsulelor scandinave e ceva mai puţin satisfăcătoare. Centrul şi Nordul Suediei, în special, cuprind zone de moştenire egalitară (*Ian* din din Kopparberg mai ales, S 19) despre care nu pot propune decât un plan aproximativ5. Chiar şi relativa lipsă de precizie în cazul Finlandei sau amestecul de tradiţii finlandeze (egalitare) şi suedeze (neegalitare în majoritate) creează unele ambiguităţi locale.

Provincia tradiţională Dalecarlia. Despre codificarea regiunilor geografice, vezi anexa 1.

Kestul lumii scandinave – Danemarca şi Norvegia – precum şi ansamblul insulelor britanice pot fi considerate ca uniform neegalitare, singurele incertitudini privind

împărţirea secundară între regiuni unde se practică o inegalitate deschisă (sistemul *moştenitorului unic*) şi regiuni pur şi simplu neinteresate de principiul de egalitate (sistemul *testamentului*). Planul propus, susţinut de un anumit număr de monografii locale, e totuşi raţional.

Pe ansamblu, gradul de precizie a hărţii 2 este net superior celui al hârtii de sinteză elaborată de Wilhelm Abel şi reprodusă de Joan Thirsk într-un eseu despre cutumele de succesiune din lumea satelor Europei[6]. Harta propusă de mine amplifică totuşi extensiunea regulilor egalitare şi o subestimează pe aceea a regulilor neegalitare. Într-adevăr, o regulă egalitară maschează adesea o practică inegalitară, un mecanism tăcut ce permite să se evite împărţirea casei şi a exploataţiei. Celibatul unei proporţii importante de copii este cea mai eficientă metodă: indivizii necăsătoriţi rămân la fermă împreună cu fratele lor însurat şi nu-şi cer partea de moştenire, care revine, după moartea lor, respectivului frate sau copiilor lui. Aici, inegalitatea sexuală produce aceleaşi efecte ca o regulă de succesiune inegalitară. La descrierea finală a tipurilor familiale trebuie avută în vedere existenţa unor practici inegalitare mascate.

Raporturile părinţi-copii în Europa: autoritate şi libertate

Analiza sistematică a relaţiei de autoritate prin prisma proporţiilor de gospodării cuprinzând trei generaţii implică o utilizare şi mai radicală a metodei regresive. Recensămintele europene care oferă o descriere suficient de precisă a structurii grupurilor domestice au fost realizate, în majoritate, în intervalul 1960 – 1980. E posibil ca, între aceste două date, să se găsească, pentru fiecare din ţările Europei, pentru aproape fiecare din cele 483 de unităţi geografice care decupează spaţiul vestic european, o dimensiune sumară, dar utilizabilă, a proporţiei de *gospodării complexe*, cuprinzând mai mult decât un cuplu cu copii. Categoriile diferă în funcţie de ţări: experienţa

6J . Thirsk. The European Debate on Customs of Inheritance, 1500 1700, p. 179.

arată totuşi că toţi indicii de complexitate ai menajurilor sunt buni indicatori de verticalitate, toate extinderile grupului domestic dincolo de familia conjugală având drept condiţie de bază o extindere pe trei generaţii. Fiind exhaustive, aceste date prezintă inconvenientul de a fi greoaie, reziduale. Dimensiunile menajurilor complexe observate sunt reduse. Datele seamănă mai mult cu nişte urme de carbon 14, izotop radioactiv a cărui cantitate scade odată cu timpul. Urbanizarea, munca salariată, modernizarea, în general, distrug menajurile de trei generaţii, potrivit unui proces inexorabil petrecut în întreaga Europă. Dar fiindcă dispariţia se efectuează în fiecare ţară conform unui ritm determinat şi concomitent în toate regiunile, e posibil, pornind de la datele reziduale referitoare la anii 1960 – 1980, să se obţină unele hărţi care să indice zonele de autoritarism şi de liberalism ale relaţiei părinţi-copii. Se impun mai multe precauţii metodologice. În primul rând, tratarea separată a datelor provenite din fiecare ţară: stadiile de modernitate foarte inegale, precum şi definiţiile foarte diverse ale gospodăriei nu permit, într-adevăr, nicio comparare directă a cifrelor care provin din regiuni ce aparţin unor ţări distincte.

Analiza variaţiilor geografice interne din fiecare stat presupune, de asemenea, anumite precauţii. Nu orice diferenţă între proporţiile de gospodării complexe, examinate în două regiuni distincte dintr-o aceeaşi ţară, poate fi interpretată ca semn al existenţei de valori autoritare acolo unde gospodăriile complexe sunt numeroase şi de valori liberale acolo unde ele sunt rare. *Materializarea* valorilor de autoritate în gospodării cu trei generaţii presupune îndeplinirea anumitor condiţii materiale, din care cea mai importantă este un mod de viaţă rural. Într-o regiune unde valorile familiale sunt autoritare, dar urbanizarea e foarte avansată şi unde, prin urmare, numărul de ţărani e redus, proporţia de gospodării complexe nu poate fi prea ridicată. Un model statistic *a priori* permite fixarea ideilor legate de această problemă.

Să luăm o ipotetică ţară X, uniform autoritară prin valorile sale familiale. O hartă unde este indicată proporţia de gospodării complexe din fiecare regiune nu va lăsa să apară o repartizare uniformă, ci o diversitate regională înşelătoare, *proporţia de gospodării complexe fiind cu atât mai mare cu cât proporţia de ţărani e mai ridicată*. Harta gospodăriilor complexe nu va fi decât o hartă a ruralităţii şi în niciun caz o hartă a autoritarismului sau a liberalismului unor relaţii familiale. Pe plan statistic, un coeficient de corelaţie ridicat va asocia proporţia de gospodării complexe cu proporţia de ţărani din populaţia activă.

Într-o altă ipotetică ţară Y, uniform liberală prin valorile sale familiale, urbanizarea nu va face să apară astfel de efecte statistice. Redusă în mediul rural, proporţia de gospodării complexe va rămâne redusă şi în mediul urban: corelaţia moderată dintre proporţia de gospodarii complexe şi proporţia de ţărani din populaţia activă va fi, în general, slabă.

Într-o a treia ţară Z, eterogenă pe plan familial, cuprinzând zone liberale şi zone autoritare, corelaţia între proporţia de ţărani şi frecvenţa gospodăriilor complexe va fi medie sau scăzută.

În consecinţă, am calculat sistematic, pentru fiecare ţară, coeficientul de corelaţie care leagă procentajul de gospodării complexe de procentajul de ţărani din populaţia activă şi am considerat că un coeficient de corelaţie ridicat (mai mare de-o 70, de exemplu) ar putea sugera, în unele cazuri, prezenţa de valori familiale autoritare, relativ uniforme, într-o ţară dată. O corelaţie redusă ori medie evocă fie un liberalism uniform al valorilor familiale, fie o eterogenitate geografică a sistemelor familiale7.

Monografiile ţărăneşti realizate de etnologi sau de istorici în Suedia, în Germania, în Austria sau în Elveţia germanofonă descriu cel mai adesea structuri familiale de tip sursă, având deci o componentă autoritară. În Finlanda e analizată familia comunitară, care include şi o trăsătură autoritară. Or, în aceste cinci ţări, coeficientul de corelaţie

care asociază proporţia de gospodării complexe cu aceea de ţărani este ridicat, mai mare de-o 80 pentru Suedia, Germania, Austria şi Finlanda şi de-o 72 în cazul Elveţiei. Aşadar, pare fantezistă încercarea de cartografiere a unor variaţii interne ale acestor ansambluri naţionale: scăderea numărului de gospodării complexe (cu trei generaţii) în anumite regiuni este, în general, efectul unei prezenţe ţărăneşti reduse şi nu existenţa unei varietăţi liberale de sistem familial. Pe harta 3, unde se încearcă menţionarea valorilor familiale şi nu a comportamentelor neprelucrate observate, Germania, Austria, Suedia şi Finlanda sunt descrise ca uniform autoritare. Elveţia, cu coeficientul său ceva mai slab, pune o problemă: uniformitatea sa e cu atât mai puţin netă cu cât proporţia de gospodării complexe e mai scăzută, prin raportare la populaţia agricolă din cantoanele cele mai pur francofone, ca Vaud (CU 17) şi Neuchitel (CH 16). În cazul Confederaţiei helvetice, pare raţional a se considera partea germanofonă a ţării ca uniform autoritară, iar partea sa franceză ca liberală.[7]

Gospodării complexe şi ruralitate

Coeficienţi de corelaţie care asociază proporţia de gospodării complexe cu proporţia de ţărani

Suedia	— 0,81	Belgia	— 0,20
Norvegia	— 0,38	Germania	— 0,82
Finlanda	— 0,89	Austria	— 0,89
Danemarca	— 0,61	Elveţia	— 0,72
Scoţia	— 0,21	Franţa	— 0,62
Anglia	— 0,14	Italia	— 0,04

7 şi cu atît mai slabă cu cît se apropie de 0. Corelaţia e pozitivă dacă coeficientul e pozitiv şi negativă dacă el e negativ. Toate corelaţiile calculate în această carte sînt numite ..ecologice", fiindcă ele măsoară concordanţa variabilelor în spaţiu.

Irlanda	— 0,40	Spania	— 0,08
Ţările de Jos	— 0,04	Portugalia	— 0,51

Pentru anii de recensământ utilizaţi, a se vedea sursele hărţilor 3 (gospodării complexe) şi 13 (ţăranii în jur de 1970).

În celelalte ţări, variaţiile geografice ale proporţiei de gospodării complexe nu sunt legate în principal de variaţiile proporţiei de ţărani din populaţia activă şi, prin urmare, pot fi considerate, în mare măsură, ca expresii ale valorilor familiale distincte, autoritare acolo unde gospodăriile complexe sunt relativ numeroase şi liberale acolo unde ele sunt rare.

Această metodă nu e fără cusur, e doar raţională. Reprezentarea obţinută în cazul ţărilor eterogene rămâne perturbată, pe plan local, de influenţa numărului de ţărani. Astfel, planul obţinut pentru Franţa dă mai bine seama de autoritarismul din Sud-Vest, un spaţiu încă destul de rural, cât şi de autoritarismul din Sud-Est, spaţiu mai urban şi mai industrial. Zonele antropologice obţinute sunt totuşi suficient de clare şi compacte pentru a permite o descriere plauzibilă, pe care o voi retuşa uşor pe ici, pe colo, cu ocazia stabilirii unei hărţi definitive a structurilor familiale. Singura ţară pentru care această metodă nu duce la stabilirea de zone omogene satisfăcătoare este Belgia, foarte urbanizată, dar unde menajurile cu mai multe nuclee sunt totuşi relativ numeroase.

Analiza statistică a complexităţii menajurilor permite, în acelaşi timp, să se confirme rezultatele antropologice cunoscute şi să se deceleze nuanţe interne la ansambluri naţionale nedescoperite până acum de cercetarea pe teren.

Harta 3 – Gospodării complexe

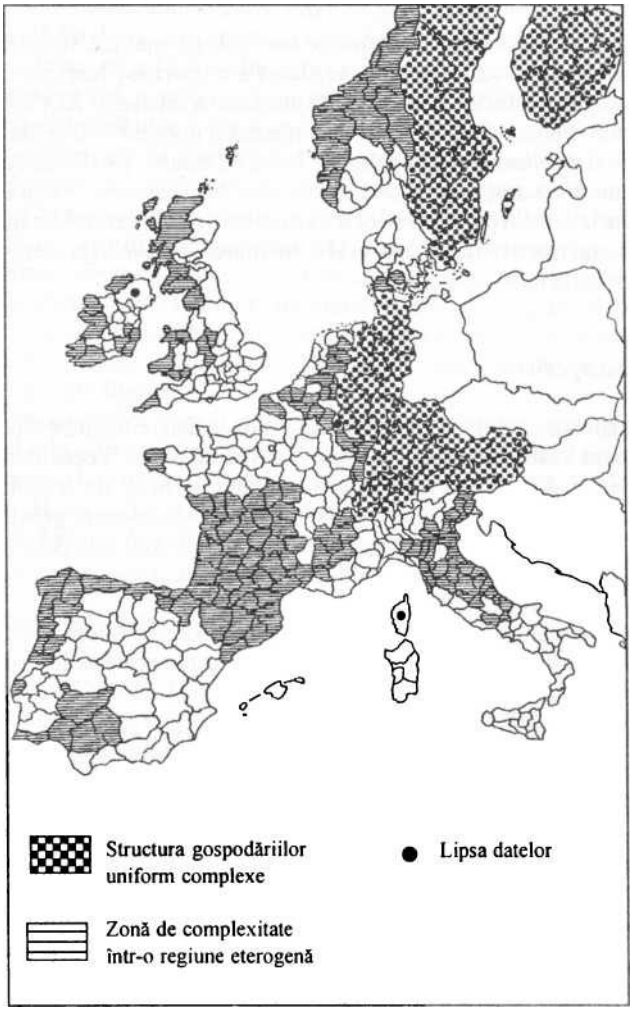

Confirmare

Caracterul autoritar al sistemelor familiale germanice, suedeze sau finlandeze nu e o surpriză, ci o verificare a numeroase lucrări etnologice realizate cu începere din a doua jumătate a secolului XIX[8]. Autoritarismul relaţiei părinţi-copii era cunoscut şi în cazul Franţei de Sud, al Spaniei de Nord, al Portugaliei de Nord,

8D espre sistemele germanice, vezi Le Play, Les Ouvriers européens, t. 3, pp. 99-203 (monografiile 28 şi 29) ; despre sistemele scandinave, vezi O. Lôfgren, y „Family and household among Scandinavian peasants4*, pp. 40-44.

al estului Ţărilor de Jos. În mod simetric, caracterul liberal al relaţiilor familiale din Franţa Bazinului parizian, din partea vestică a Ţărilor de Jos, din centrul Spaniei şi din cea mai mare parte a Angliei şi Danemarcei fusese deja identificat de către cercetare[9].

Descoperiri

Existenţa unei diviziuni a spaţiului norvegian, constituit dintr-un Nord şi un Vest autoritare şi un Sud-Est liberal, poate fi considerată o descoperire. Această divizare e destul de bine explicată de dezvoltarea istoriei norvegiene: Sud-Estul e în mod tradiţional „danez" prin limbă şi spirit. Clivajul familial coincide parţial cu clivajul lingvistic, care pune în opoziţie idiomul din Sud-Est şi capitală, *riksmaal*-ul. cu cel din regiunile periferice din Vest, *landsmaal*-ul.

Rămăşiţele autoritare din Danemarca, situate în Jutlanda de Sud (DK 9) şi insula Fionia (DK 8), nu sunt greu de explicat în termeni istorici: aceste regiuni se află, pur şi simplu, aproape de Germania, al cărei autoritarism este omogen.

O altă noutate este identificarea unei porţiuni autoritare ce se întinde în vestul Angliei din Cornwall până în Scoţia occidentală, trecând prin partea de coastă a Ţării Galilor şi comitatul englez al Cumbriei (GHE 7). Regăsim aici, manifestându-se pe planul structurilor familiale, latura celtică a Marii Britanii, zonă de refugiu a vechilor

---

9D espre Anglia, vezi P. Laslett, „Mean household size in England since the sixteenth century4*, p. 153 şi A. Macfarlane, The Family Life of Ralph Josselin, pp. 110-125. Pentru Franţa Bazinului parizian, vezi Le Play, Les Ouvriers européens, t. 5, pp. 323-327 şi t. 6, pp. 84-122 (monografiile 57 şi 58), precum şi H. Le Bras şi E. Todd. L 'invention de la France, pp. 111-119. Pentru Ţările de Jos. vezi A. M. Van der Woude, ..Variations in the size and structure of the household in the United Provinces of the Netherlands44 (monografia 20). Pentru Danemarca, vezi J. Elklit. ..Household structure in Denmark 1769-1890" (monografia 5). precum şi 0. 0sterud. Agrarian Structure and Peasant Politics in Scandinavia. p. 125 şi F. Skrubbeltrang, Agricultural Development and Rural Reform in Denmark, pp. 16 şi 24. Despre Spania, vezi C. Lison-Tolosana. ..Sobre ăieas culturales en l.spana". pp.322-326.

ocupanţi ai insulei, împinşi spre vest de invadatorii anglo-saxoni între secolele V şi VIII.

Caracterul global autoritar al Irlandei, binecunoscut de etnologi, este confirmat, dar cu evidenţierea unei nuanţe importante: verticalitatea structurilor familiale e clară mai ales la periferia insulei, în interiorul teritoriului menţinându-se forme mai nucleare, liberale.

Analiza statistică permite stabilirea cu precizie a repartizării structurilor familiale verticale în Italia: o centură autoritară ocupă Italia centrală şi Veneto; Nord-Vestul şi Sudul ţării sunt, dimpotrivă, de structură familială liberală.

Ultima descoperire şi, negreşit, cea mai surprinzătoare: existenţa în Sud-Vestul Spaniei şi Sudul Portugaliei a unor trăsături autoritare, ignorate de literatura etnologică, în provinciile Badajoz (E 6), Córdoba (E 14), Huelva (E 21) şi Sevilla (E 39), în Spania, iar în Portugalia, în districtul Faro (P 8).

Două variabile, patru zone în acest stadiu, diversele regiuni ale Europei au fost împărţite, cu ajutorul a două hărţi succesive, în zone de egalitarism şi de neegalitarism (raporturile între fraţi, harta 2) şi în zone de autoritarism sau de liberalism (relaţii părinţi-copii, harta 3). Absolut logic, încrucişarea celor două variabile dihotomice dă naştere la patru combinaţii: zone liberale şi neegalitare, liberale şi egalitare, autoritare şi neegalitare, autoritare şi egalitare. Acest lucru e realizat în harta 4, care combină hărţile 2 şi 3. Harta 4, care utilizează patru culori şi evidenţiază patru combinaţii „familiale", nu trebuie să fie considerată încă drept o hartă definitivă a celor patru tipuri familiale definite mai sus: *nuclear absolut* (libertate + neegalitate), *nuclear egalitar* (libertate + egalitate), *sursă* (autoritate + neegalitate) şi *comunitar* (autoritate + egalitate). Motivul e foarte simplu: menţinerea incertitudinilor privind extinderea geografică reală a principiului de neegalitate, a cărui importanţă e subestimată de regulile de moştenire oficiale. Din cele patru zone stabilite cu ajutorul hărţii, una singură pune o

problemă de interpretare, fiindcă celelalte trei corespund destul de precis unor tipuri familiale clar definite.

Zonele 1 şi 3, de neegalitate, fie ele liberale sau autoritare, nu pun nicio problemă, fiindcă, prin definiţie, neegalitatea moştenirii e un principiu recunoscut aici.

Zona 2, liberală şi egalitară, este, de asemenea, lipsită de ambiguitate. Principiul liberal apare aici ca o completare logică a regulii de egalitate, a cărei aplicare reală e neîndoielnică: indiviziunea patrimo-Harta 4 – Cutume succesorale şi gospodării complexe

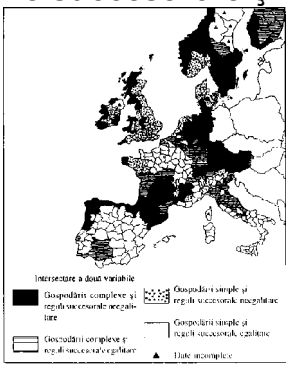
Intersectare a două variabile
Gospodării complexe şi regiuni succesorale inegalitare
Gospodării simple şi regiuni succesorale inegalitare
Gospodării complexe şi regiuni succesorale egalitare
Gospodării simple şi regiuni succesorale egalitare
Date incomplete

niului nu prezintă interes practic acolo unde nu există un mecanism de succesiune uniliniară şi dorinţa de transmitere în bloc a exploataţiei. Niciun element nu lasă a se bănui o neaplicare a principiului de egalitate: structura nucleară confirmă principiul egalitar[1011].

Zona 4, autoritară şi egalitară, pretinde, în schimb, un examen de control. Încă din secolul XIX, etnologia

---

10 * In practică, principul nuclear acţionează întotdeauna ca un moderator al principiului inegalitar. Astfel, în Anglia de Sud şi de Est, regiuni de familie nucleară absolută, o regulă naţională de primogenitură e înlocuită, practic, la nivelul satelor, cu folosirea testamentului, care nu impune egalitatea, dar nu pretinde nici inegalitatea. Structura nucleară a familiei, care refuză constituirea unei filiaţii uniliniare şi de gospodării cuprinzînd trei generaţii, face din transmiterea în bloc a patrimoniului un ideal inutil.

11 R aritatea tipurilor comunitare în Europa occidentală apare deja cu claritate în lucrarea de sinteză a lui Le Play, Les Ouvriers européens. Despre mecanismele de ocolire a regulii egalitare, vezi J.W. Cole şi E.R. Wolf. The Hici- den Front ier. pp. 175-205 (monografia 67).

clasică arătase raritatea tipurilor familiale comunitare în Europa occidentală; cercetări antropologice recente au demonstrat existenţa unor mecanisme invizibile, dar stabile, de abatere de la regula egalitară11. Principiul autoritar implică o coabitare a trei generaţii, ceea ce, într-un context vestic european, evocă posibilitatea unui sistem de succesiune uniliniară prin care întreaga fermă se atribuie unui singur copil. Devine deci necesar un control pentru fiecare din marile regiuni care apare pe harta 4 ca autoritară şi egalitară. O analiză mai detaliată a ciclului de dezvoltare a gospodăriilor, folosindu-se monografii antropologice şi istorice, trebuie să determine, de fiecare dată, dacă e vorba de o regiune de familie comunitară autentică (autoritară şi egalitară) sau de o regiune de familie sursă imperfectă (principiul autoritar fiind însoţit de o inegalitate de fapt, care nu apare clar în cutumele de succesiune oficiale).

Zona 1, libertate + neegalitate: familie nucleară absolută

Combinaţia de gospodării nucleare cu reguli de succesiune neegalitare defineşte, fără nicio îndoială, o structură familială de tip „nuclear absolut”. Harta 5, care descrie exclusiv această zonă, poate fi dedusă aproape direct din harta 4, unde se încrucişează variabila „relaţie părinţi–copii” cu variabila „relaţie de frăţietate”. Pot fi semnalate două modificări.

Harta 5 – Familia nucleară absolută

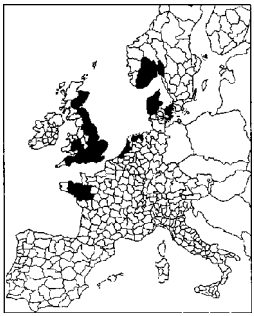

Cinci unităţi geografice, care apar pe harta 4 ca neegalitare şi nucleare, n-au fost integrate regiunilor de familie nucleară absolută, ci afectate regiunilor de familie

sursă, în scopul omogenizării hărţii. Această operaţie, constând în a da arbitrar anumitor unităţi geografice valoarea de unităţi învecinate, permite, în unele cazuri, o simplificare a planurilor zonelor. E o modificare deosebit de necesară mai ales atunci când o unitate geografică evidenţiază o combinaţie locală aberantă, deoarece se află în contradicţie cu vecinătatea. Unităţile avute în vedere sunt, în Anglia, comitatele Lancashire şi Cheshire (grupate în GHE 19); în Franţa, Alpii din Haute-Provence (F 4), Ardèche (F 7), Loire (F 42); în Italia, Bolzano (I 17), care reprezintă Tirolul de Sud de limbă germană.

A doua modificare: regiunile din interiorul Irlandei, care apar pe harta 4 ca neegalitare şi nucleare, n-au fost integrate regiunilor din zona 1, de familie nucleară absolută. În etapa actuală a cercetărilor, nu se poate spune dacă această regiune trebuie considerată de familie nucleară absolută sau dacă familia sursă este aici ceva mai puţin clară şi puternică, în dimensiunea sa verticală, decât la periferia insulei. Pentru că nicio monografie locală nu oferea cu adevărat o rezolvare, am preferat să las un semn de întrebare pe harta finală a tipurilor familiale.

Pe harta 5 se menţin, deci, şase regiuni de familie nucleară absolută: cea mai mare parte a Angliei, Estul Scoţiei, o mare parte din Danemarca, Sud-Estul Norvegiei, Vestul şi Nordul Ţărilor de Jos, Vestul interior francez. Nicio ţară, niciun sistem statal nu poate fi considerat aici ca absolut omogen din punct de vedere antropologic. Naţiuni mici, ca Norvegia ori Ţările de Jos, sunt ansambluri compozite combinând două sisteme familiale. Chiar Danemarca, ce se apropie cel mai mult de omogenitate, conţine o neregularitate de tip sursă la frontiera sa sudică. Fragmentarea antropologică a statelor nu implică totuşi o foarte mare complexitate pe harta globală a Europei occidentale. Într-adevăr, zonarea antropologică, ce stabileşte, din punct de vedere al statelor, unităţi regionale de ordin inferior, face să apară, atunci când privim toată Europa, unităţi regionale de ordin superior, depăşind cadrul statelor. În cazul familiei

nucleare absolute, existenţa unei *zone omogene centrată pe Marea Nordului* este o evidenţă geografică. Nu toate tipurile nucleare absolute, în sens strict, sunt învecinate, dar toate (dacă exceptăm Vestul interior francez, care atinge Canalul Mânecii şi Atlanticul) se întind de-a lungul litoralului Mării Nordului, care nu apare pe hărţile antropologice ca o întrerupere ci, dimpotrivă, ca o legătură. Harta familiei nucleare absolute ne duce cu gândul la imagini istorice vechi, urcând în timp până la anul 1.000 şi chiar dincolo de el: imperiul maritim al lui Cnut cel Mare (mort în 1035) nu cuprindea, desigur, Vestul francez şi Ţările de Jos, dar unea Danemarca, Norvegia şi Anglia. În realitate, pe această hartă antropologică reapare ansamblul sferei ocupate, mai devreme sau mai târziu, de popoarele germanice nord-occidentale – Anglo-saxoni, jutlandezi, frizi.

Zona 2, libertate + egalitate: familie nucleară egalitară

Obţinerea hărţii definitive a tipului familial nuclear egalitar, porii induse de la zona 2 a hărţii 4, nu pune nicio problemă majoră. Ca şi în cazul familiei nucleare absolute, trebuie făcute câteva modificări de detaliu, în scopul omogenizării. Nordul (F 59), Anvers (B 1), Liège (B 4), Trento (I 18), Belluno (121), Vicenza (120), Bologna (138), Grosseto (I 50), Viterbo (I 57), Aquíla (1 62), Beja (P 2), Evora (P 7) şi Setubal (P 15) au fost scoase din zona 2 şi aliniate la unităţi vecine, în scopul optimizării coerenţei spaţiale a hărţii. Districtul Lisabona (P 11), dimpotrivă, a fost adăugat la zona 2 din acelaşi motiv.

După realizarea rectificărilor, pe harta 6 se detaşează patru mari regiuni de familie nucleară egalitară: Franţa de Nord, centrată pe Bazinul parizian, dar fără să cuprindă regiunile periferice extreme, situate de-a lungul frontierelor belgiană şi germană; Italia de Nord-Vest, prelungindu-se cu regiunea de coastă provensală; Italia de Sud, inclusiv Sicilia; un bloc iberic alcătuit din Spania centrală şi de Sud-Est, precum şi Portugalia centrală. Toate aceste regiuni aparţin sferei istorice şi lingvistice

latine. Dincolo de Rhin sau de Canalul Mânecii nu există nicio regiune de familie nucleară egalitară. Ar fi greu să nu considerăm acest tip familial drept una din moştenirile posibile ale Romei şi ale latinităţii.

Zona 3, autoritate + neegalitate: familia sursă (tip complet)

În cazul familiei sursă complete, autoritară şi neegalitară, trecerea de la harta 4 la harta finală a tipurilor familiale nu pune vreo problemă deosebită. Toate modificările de detaliu aduse planului zonei 3, pentru a se ajunge la harta definitivă a familiei sursă complete (harta 7) au fost deja arătate cu ocazia examinării zonelor 1 şi 2, corespunzătoare tipurilor nuclear absolut şi nuclear egalitar.

Ca şi în cazurile precedente, distribuirea geografică a unui tip familial arată, deopotrivă, o fragmentare a statelor şi existenţa unei unităţi istorice şi etnice care depăşeşte frontierele naţionale. Familia sursă, identificabilă în paisprezece state, nu defineşte, la scară europeană, decât patru mari regiuni etnologice.

Un bloc *germanic* integrează toată Germania occidentală (fără Renania), Austria (mai puţin Burgenland, A 1), Elveţia germanofonă, Tirolul de Sud (I 17), Estul Ţărilor de Jos şi Sudul Danemarcei.

Un grup *nord-scandinav* asociază partea populată a Suediei, coasta finlandeză suedizată, Nordul şi Vestul Norvegiei.

Un grup *celt*, cu vecinătate maritimă (ca în cazul familiei nucleare absolute), cuprinde latura occidentală a insulei Marii Britanii, din Nordul Scoţiei în Cornwall, periferia Irlandei şi Finistere-ul breton (F 29).

În aceste trei cazuri, cartografierea tipurilor familiale nu face decât să confirme clivajele lingvistice vizibile şi, prin urmare, unele categorii etnologice clasice, dacă exceptăm continuarea, dincolo de frontierele germane, a regiunii „germanice” de familie sursă, din provinciile de limbă olandeză ori daneză.

A patra regiune de familie sursă, întinsă peste trei

ţări, este mai surprinzătoare, în măsura în care ea nu corespunde unei sfere lingvistice specifice.

Ansamblul *occitan-nord-iberic* cuprinde treimea sudică a Franţei (mai puţin coasta mediteraneană), latura de nord a Spaniei (din Catalonia

Harta 6 – Familia nucleară egalitară

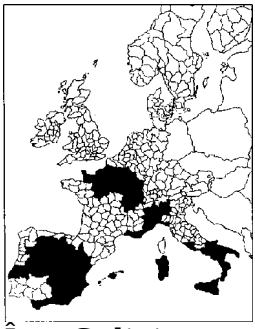

În Galicia, urmând axa pirineană-cantabrică) şi coasta de nord a Portugaliei. În centrul de gravitate teoretică al acestui ansamblu, găsim limba bască, îndeajuns de specifică, deoarece ea nu aparţine nici măcar universului limbilor indo-europene. Dar, în nordul Portugaliei, în Galicia, Asturii, Catalonia, Gasconia, Auvergne, în interiorul Languedoc-ului, în Savoia şi Dauphiné se vorbesc limbi şi dialecte de origine latină, nicidecum izolate de gramatica sau vocabularul limbilor franceză, spaniolă sau italiană.

Harta 7 – Familia sursă

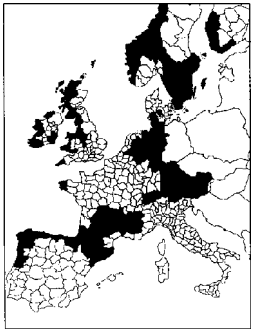

Zona 4, autoritate + egalitate: familie comunitară sau familie sursă incompletă?

Nu e posibil să se considere că toate regiunile din zona 4 sunt ocupate de veritabile tipuri familiale

comunitare, ale căror trăsături caracteristice sunt verticalitatea structurii gospodăriilor şi egalitarismul cutumelor de moştenire. În unele cazuri, poate fi evidenţiat un mecanism comunitar real; în altele, ne aflăm în prezenţa unei forme incomplete de familie sursă, care practică un inegalitarism real, neritualizat prin cutumele succesorale.

Regiunile care urmează a fi examinate sunt Finlanda, provincia suedeză Dalecarlia (S 19), valea Rhinului, ansamblul Belgia-Nordul extrem al Franţei, Alsacia şi Savoia, Burgenland (A 1), Veneto, Italia centrală, colţul de sud-est al peninsulei Iberice, cuprinzând Andaluzia occidentală în Spania şi Algarve în Portugalia; în Franţa, o fâşie aflată chiar la sud de Loire şi întinzându-se de la Atlantic la marginea vestică a Masivului central, precum şi coasta „vest-mediteraneanău (Pirineii Orientali, F 66, Aude, F 11, Hérault, F 34).

Familia comunitară: un tip rar în Europa occidentală

Harta 8 inventariază formele comunitare efectiv identificate în monografii etnologice sau istorice în ultimii o sută treizeci de ani. Nu mai întâlnim aici decât jumătate din regiunile care apar ca autoritare şi egalitare pe harta 4 şi, în consecinţă, confirmate ca ţinând, în parte sau în totalitate, de tipul familial comunitar: Finlanda; Burgenlandul austriac; în Franţa, marginea vestică şi nordică a Masivului central şi coasta mediteraneană, care păstrează Roussillon (F 66), îşi pierde partea din Languedoc (F 11 şi F 34), dar câştigă Provence; Italia centrală. Frecvenţa tipurilor comunitare din aceste diverse regiuni e variabilă. Putem evalua cu aproximaţie intensitatea comunitarismului în fiecare din aceste cazuri, mergând de la mai puţin clar la garantat.

Burgenland: land care constituie marginea estică a Austriei şi ajunge la graniţa cu Ungaria. E ocupat în mare parte de populaţii maghiare germanizate. Or, tipul familial ideal din Ungaria este, fără nicio îndoială, sistemul comunitar, bine descris într-o monografie de

Fel şi Hofer12. Aşadar, în Burgenland se menţin urme

de comunitarism, ceea ce explică existenţa unor reguli de moştenire egalitare, în opoziţie cu tradiţiile uniform şi puternic inegalitare din restul Austriei. E vorba, însă, de un comunitarism minoritar, rezidual.

Franţa de Centru şi mediteraneană: formele familiale comunitare de la marginea vestică şi nordică a Masivului central, precum şi cele din Roussillon şi Provence nu pot fi considerate ca tipuri local domi-Harta 8 – Forme comunitare

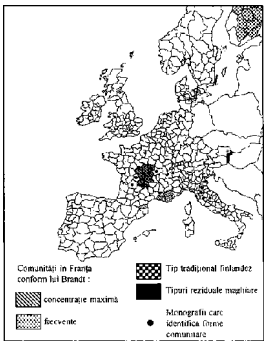

„Proper Peasants.

nante. În aceste regiuni trebuie avut în vedere un melanj de mai multe i ipuri familiale. La sud de Loire, avem un conglomerat de tipuri comunitare şi sursă. În sfera mediteraneană, trebuie să avem în vedere o combinaţie de tipuri comunitare şi nucleare egalitare pe coastă şi de lipuri comunitare şi sursă în interiorul teritoriului, în diverse dozaje şi neregularităţi. Aici, sistemele sursă din Occitania intră în contact cu lacul egalitar care e Mediterana. Indiferent că sunt creştine sau musulmane, toate sistemele familiale din bazinul mediteranean sunt într-adevăr egalitare, cu excepţia tipului catalan.

Finlanda: în Finlanda coexistă sistemele familiale comunitare, care formează fondul tradiţiei finlandeze, cu tipurile sursă, care ţin de influenţa suedeză, cu o oarecare predominanţă a comunitarismului în regiunile de Nord şi de Est, rămase mai autentic finlandeze şi un avantaj pentru tipurile sursă din regiunile suedizate şi urbanizate de pe coasta baltică (SF 1, SF 2, SF 10). Insulele

Ahvenanmaa (SF 3), care aparţin Finlandei, dar au o populaţie suedeză, trebuie privite ca fiind ocupate de o structură familială de tip sursă omogenă.

Italia centrală: cu Emilia-Romagna, Toscana, Marche, Umbria şi Abruzzi ajungem la singura regiune a Europei occidentale unde familia comunitară constituie tipul antropologic exclusiv. Numeroase monografii locale, antropologice şi istorice, au evidenţiat, în ultimii cincisprezece ani, forţa şi stabilitatea acestui model. Analizarea multor liste de locuitori întocmite în secolul XVIII de preoţii parohi (în italiană: *stato d'anime*; în latină: *status animarum*) arată aproape întotdeauna existenţa a numeroase gospodării unde trăiau împreună doi fraţi cu soţiile şi copiii lor, formă domestică socotită un indiciu tipic de familie comunitară, deoarece nu apare niciodată în ciclul de dezvoltare al familiei sursă. În parohia San Jacopo din Pratolino, unde am avut ocazia să studiez arhivele episcopului de Fiesole, proporţia unor asemenea menajuri ajungea la 33% în 1733[12]. Aflată în mijlocul Apenninilor, se pare că această zonă antropologică nu înglobează Veneto.

Astfel, geografia antropologică a Europei occidentale revelează existenţa a doar patru zone de comunitarism clasic: Italia centrală, Finlanda, Franţa de Centru-Vest şi litoralul mediteranean şi Burgenlandul austriac, ultimul dintre aceste tipuri fiind de altfel foarte redus.

E puţin, în măsura în care familia comunitară este, la scară planetară, tipul cel mai important; el ocupă, în varianta sa exogamă, o masă eurasiatică întinsă de la Finlanda, Ungaria şi Rusia până în China şi India de Nord[13]. În Europa occidentală, familia comunitară e un tip rar. Ea nu ocupă mai mult spaţiu decât familia sursă incompletă care domină, în Suedia-Dancarlia, în Germania-valea Rhinului, în Belgiao axă centrală care trece peste Flandra şi Valonia, în Franţa-partea nord-estică dintre Pas-

12 F . Todd. Seven Peasant Communities in Pre-Industrial Europe, pp. 69-72 (monografia 2).

13 Despre geografia mondială a tipului comunitar exogen, vezi F. Todd. La Troisième planète, pp. 43-66. şi harta din afara textului.

de-Calais şi Savoia, precum şi o porţiune central-vestică între Loire şi Atlantic, în Italia-Veneto, iar în Elveţiapartea italofonă a ţării.

Familia sursă incompletă: un fenomen de frontieră

Familia sursă incompletă e definită de existenţa simultană a unei trăsături autoritare în structura gospodăriilor şi de reguli de moştenire, oficial egalitare, dar fără ca îmbinarea acestor două aspecte să creeze ciclul de dezvoltare a grupului domestic tipic pentru familia comunitară. Indiciul absolut al comunitarismului, conlocuirea a doi fraţi căsătoriţi, este îndeosebi absent. Într-o asemenea situaţie, trebuie avansată ipoteza unei negări, în practică, a regulii egalitare.

Negare ce poate lua variate forme, dar, în toate cazurile, un singur copil e admis să coabiteze cu părinţii lui. Ceilalţi pot fi constrânşi la celibat sau, dacă li se dă totuşi *pământ*, la părăsirea *casei* familiale. Transmiterea casei, mult mai importantă decât aceea a pământului, e simbolul familiei sursă. Distribuţia geografică a regiunilor unde se practică sistemul de familie sursă incompletă, oferită de harta 9, aproape că e de ajuns pentru a explica originea şi sensul acestui tip familial, imperfect, dar a cărui existenţă e neîndoielnică. Dacă lăsăm la o parte cazul Dalecarliei suedeze, situată foarte la nord, la limitele spaţiului realmente locuit, regiunile de familie sursă incompletă sunt plasate pe linii de front antropologice şi chiar, mai precis, *lingvistice*.

Cea mai importantă, încorporând 38 din 48 de unităţi geografice avute în vedere (cele adăugate prin învecinare au fost menţionate în cazul tipurilor familiale precedente, cu excepţia statului Luxemburg), cuprinde extremul Nord al Franţei, Belgia, Alsacia-Lorena, Renania, Savoia, Elveţia italofonă şi Nord-Estul Italiei. Aici, de la nord-vest la

Harta 9 – Familia sursă incompletă

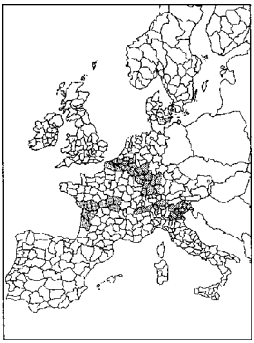

sud-est se dezvoltă frontul de contact între germanitate şi latinitate. Deci, analizarea tipului imperfect care e familia sursă incompletă confirmă în mod spectaculos asocierea unor tipuri familiale cu categorii istorico-etnologice vechi. Dacă nu ţinem seama de excepţia occitanonord-iberică, la care voi reveni, latinitatea corespunde unor concepţii familiale egalitare, iargermanitatea unor concepţii neegalitare. În zonele de frontieră ale Imperiului roman, de o parte şi de alta a Rhinului, romanizate, apoi regermanizate datorită marilor invazii, claritatea opoziţiei egalitate/neegalitate se tulbură. Unele practici inegalitare sunt estompate prin dogme egalitare.

Caracterul *frontalier* al familiei sursă incomplete este confirmat de analiza situaţiei geografice şi culturale a ansamblului de o importanţă redusă constituit din zece departamente franceze între Loire, Atlantic şi Masivul central. Avem aici un front de contact lingvistic secundar, care opune dialectele din nordul Franţei (*langue doi t*) celor din Sud (*langue d'ºC*). În acest caz, familia sursă incompletă corespunde unor zone care oscilează între influenţele meridionale şi cele nordice. Analiza istorică a cutumelor de moştenire din aceste regiuni evidenţiază o anumită instabilitate şi o flexibilitate incontestabilă a principiului egalitar[14].

Singurul lucru limpede legat de familia sursă

14D espre incertitudinile şi instabilitatea istorică a dreptului din Poitou, prins între influenţele rivale din Nord şi din Sud. ve/.i J. Yver, Egalité entre héritiers et exclusion des enfants dotés, pp. 125-130.

incompletă este localizarea sa geografică în arii culturale intermediare. Practic, ea nu e un singur tip, ci o multitudine de compromisuri locale între principiile familiei sursă, germană sau occitană, şi ale familiei nucleare egalitare, latină.

În Belgia şi în Elveţia italofonă, verticalitatea structurilor familiale este imperfectă, după cum o arată numeroase monografii istorice realizate cu ajutorul unor documente din secolele XVIII şi XIX. Pentru Belgia, este tipică o asociere temporară de generaţii adulte, care încetează după un anumit timp: tinerii căsătoriţi trăiesc câţiva ani cu unul din cuplurile părinteşti, apoi îşi întemeiază o gospodărie independentă[15]. Este un comportament, destul de rar în Europa, care defineşte el singur un tip, nici sursă, nici nuclear.

Ieşirea din Europa: Sud-Vestul iberic şi Corsica

O regiune din zona 4, autoritară şi egalitară, a fost lăsată la o parte, fiindcă nu intră nici în categoria familiei comunitare clasice, nici în aceea a familiei sursă incomplete: colţul sud-vestic al peninsulei Iberice, constituit din Andaluzia occidentală în Spania şi din Algarve în Portugalia. Am hotărât să lărgesc prin alăturare această regiune, adăugându-i ansamblul Alentejo portughez-districtele Beja (P 2), E voia (P 7) şi Setubal (P 15) – simplificare justificată, după cum vom vedea, de analiza unor hărţi demografice suplimentare.

În această regiune, situată la limita Europei, apropiată atât de Atlantic cât şi de lumea musulmană, combinarea unor forme verticale în structura gospodăriilor şi de egalitarism în relaţiile dintre fraţi nu corespunde nici grupurilor comunitare clasice, nici unor cicluri de dezvoltare ale tipului sursă. Egalitarismul regulilor de moştenire e aplicat cu minuţiozitate; nu poate fi deci vorba

---

15D espre fenomenul conlocuirii temporare în Belgia, vezi R. Lcbouttc. ..L* apport des registres de population à la connaissance de la dynamique des ménages en Belgique auXIXc siècle”, pp. 7-11 (monografia 23) : E. Van de Walle. ..Household dvnamics in a Belgian village", pp. 89-92 (monografia 24).

de familia sursă incompletă. Până în prezent, nicio monografie n-a identificat forme comunitare clasice de tip toscan, finlandez ori din Limoges. Suntem confruntaţi cu un anumit vid documentar sau, mai curând, cu unele contradicţii: monografiile locale, atunci când ele există, sugerează existenţa unui ideal *nuclear* al familiei, în contradicţie evidentă cu statistica derivată din analiza recensămintelor[16]. Aici, la hotarele civilizaţiei europene, ne aflăm în faţa unui mister.

Răspunsul poate fi găsit totuşi în unele monografii locale care scot în evidenţă unele caractere specifice ale culturii regionale şi îndeosebi trăsături matriliniare care nu mai există nicăieri în Europa: transmiterea frecventă a numelui prin femei în Portugalia, existenţa de *părţi egale* matriliniare în unele sate andaluze[17]. Aici ieşim din contextul antropologic european, fiindcă, dincolo de diversitatea sistemelor sale familiale pe care le-am studiat, Europa e caracterizată şi prin unele trăsături antropologice comune, dintre care cele mai importante sunt, în jargon clasic, *exogamia* şi *bilateralitatea*. Exogamie înseamnă obligaţia de a te căsători în afara grupului familial. Bilateralitatea este egalitatea acordată înrudirilor materne şi paterne în viaţa socială. Din acest punct de vedere, toate regiunile din Europa se aseamănă, cu nuanţe, deoarece Nord-Vestul e ceva mai feminist decât

16 José Cutileiro sugerează existenţa unui ideal nuclear al familiei în Alentejo. Vezi A Portuguese Rural Society, p. 95 (monografia 91). Evora(P 7), districtul avut în vedere, nu aparţine regiunilor de verticalitate netă a structurii unor gospodării descrise cu ajutorul recensământului din 1970 ; procentajul de gospodării cu două nuclee e totuşi mai ridicat decît în Portugalia centrală, fenomen cu atît mai remarcabil cu cît structura agrară din Alentejo. care opune cîţiva exploatatori ai pământului unei mase copleşitoare de muncitori agricoli, nu e favorabilă în mod special exprimării valorilor de conlocuire a ix generaţiilor.

17D espic părţile egale matriliniare andaluze, vezi C. Lison-Tolosana. ..Sobre areas culturales en Espana**. harta 11 : despre trăsăturile matriliniare ale culturii portugheze, vezi P. Descamps. Le Portugal (pp. 191-194 privind tendinţele matriliniare din Sud) şi J. Cutileiro. A Portuguese Rural Society, p. 126 (monografia 91).

Sudul sau Estul. Nicăieri, echivalarea înrudirilor materne şi paterne nu e perfectă, în măsura în care pretutindeni e perceptibilă o uşoară înclinare patriliniară, sensibilă în transmiterea numelui, care trece în general de la tată la copii. În regiunile de familie comunitară, se poate observa chiar o patriliniaritate absolută, percepută în organizarea gospodăriilor complexe structurate prin

Harta 10 – Sinuciderea, în jurul anului 1970

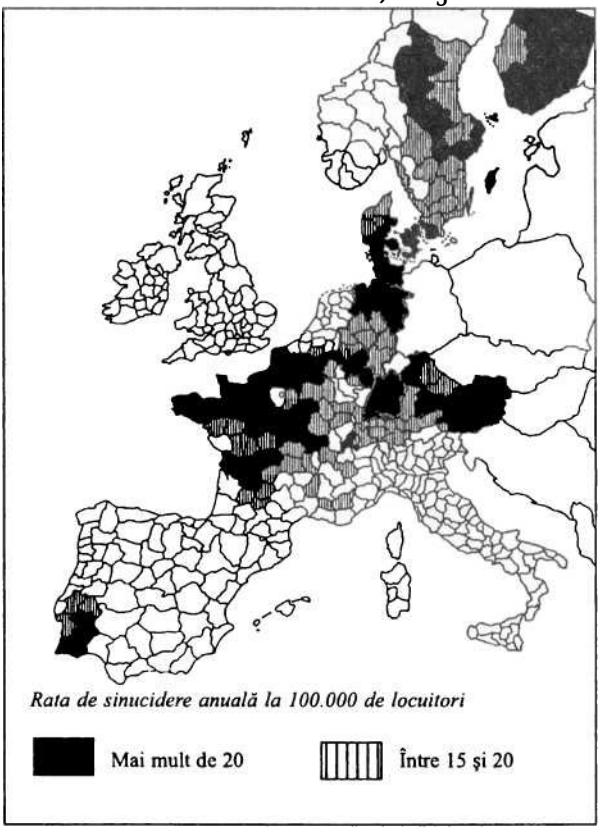

legături tată-fiu şi frate-frate, ce implică reguli de excludere a fetelor de la moştenire, de pildă în Toscana şi în centrul Franţei[18].

Astfel că, în Sud-Vestul peninsulei Iberice se remarcă o deviere inversă, mai puţin clară, ce afectează mai curând transmiterea numelor şi a ritualurilor săteşti, decât fenomenul mai durabil al transmiterii bunurilor.

18

Documentaţia nu permite să se afirme existenţa unei specificităţi doar în Algarve, Alentejo şi Andaluzia occidentală; de aceea, am decis să aprofundez puţin analiza prin examinarea a doi parametri demografici strâns legaţi, prin firea lucrurilor, de viaţa familială, variabile clasice ale sociologiei din cea de a doua jumătate a secolului XIX: rata de sinucidere şi frecvenţa naşterilor nelegitime. Aceste două fenomene sunt legate, în diverse moduri, de relaţiile dintre bărbaţi şi femei şi, în consecinţă, de problema matriliniarităţii şi a patriliniarităţii. E un lucru evident în cazul naşterilor nelegitime, numeroase acolo unde controlul social al sexualităţii feminine e slab şi unde, prin urmare, autonomia femeilor e puternică. Legătura există, însă, şi în cazul sinuciderii, fenomen strâns corelat în Europa de rata divorţului, adică de instabilitatea legăturii matrimoniale[19]. Obiectivul hărţilor 10 şi 11 nu este o teorie generală a suicidului şi a nelegitimităţii, în raporturile lor cu matriliniaritatea. De altfel, o asemenea teorie ar fi imposibilă: de exemplu, naşterile nelegitime sunt frecvente în Austria, iar rata de sinucidere e ridicată în Finlanda, două ţări ale căror culturi nu sunt nicidecum matriliniare. Scopul acestor hărţi este de a se sublinia existenţa unei anomalii, a unui sistem familial original în Sud-Vestul peninsulei Iberice. Sudul Portugaliei, dar nu şi Andaluzia occidentală, se detaşează de ansamblul mediteranean prin ratele sale de sinucidere şi de nelegitimitate, demne de Europa de Nord sau de Est. Fără să putem spune exact despre ce e vorba, trebuie să admitem existenţa unei caracteristici antropologice a Sud-Vestului peninsulei Iberice. N-ar fi acceptabil, ţinând seama de puţinătatea datelor, să propunem o descriere definitivă. Problema

19D espre excluderea fetelor de la moştenire, vezi, pentru Toscana, D. Herlihy şi C. Klapisch-Zuber, Les Toscans et leurs familles, pp. 532-534 ; pentru Centrul Franţei, A. De Brandt, Droits et coutumes des populations rurales de la France en matière successorale, p. 38. Despre raporturile dintre sinucidere şi căsătorie, vezi E. Durkheim, Le Sui- cide, pp. 174—214.

poate fi rezumată după cum urmează: într-un ansamblu, constituit din opt unităţi geografice – Beja (P 2), Evora (P 7), Faro (P 8), Setubal (P 15), Badajoz (E 6), Cadix (E 11) Huelva (E 21) şi Sevilla (E 39) – există unul sau mai multe sisteme familiale deosebite, în care coabitează, în diverse maniere, trăsături *autoritare*, *egalitare şi matriliniare*.

Mai trebuie menţionat aici un al doilea sistem deviant, extraeuropean, cel din Corsica. Abordarea nu poate fi decât pur monografică, deoarece insula s-a sustras recensământului francez din 1975, această indisciplină administrativă fiind în sine un semn de exterioritate antropologică. Sistemul familial corsican este egalitar în privinţa relaţiilor dintre fraţi. El nu poate fi calificat drept nuclear. E comunitar, dar fără ca acest comunitarism să corespundă, ca în Toscana, Limousin sau Fin-Harta 11 – Copii naturali, în jurul anului 1975

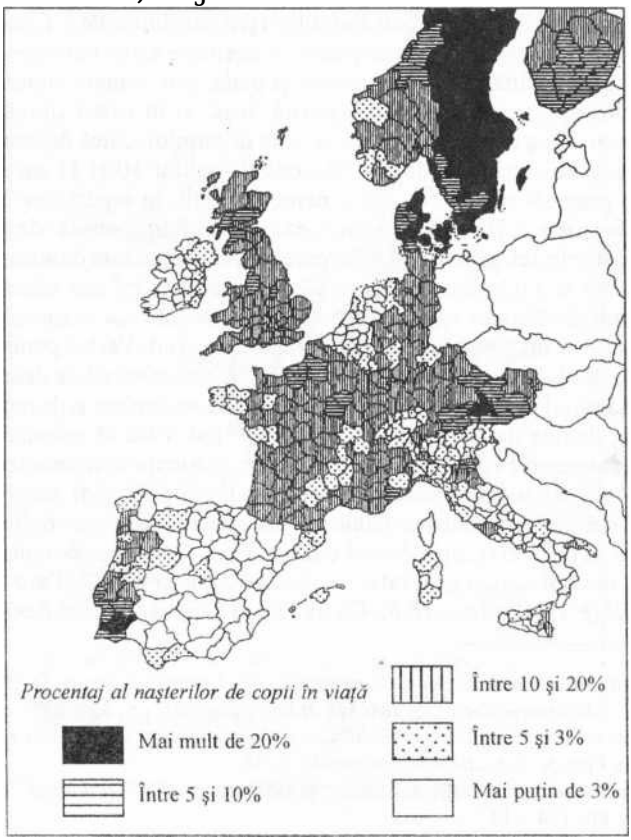

landa, unei puternice structurări verticale a vieţii familiale. Comunitatea nu ia naştere dintr-o combinaţie de autoritarism al relaţiei părinţi-copii şi de egalitate a fraţilor, ci dintr-o hipertrofiere a legăturii fraterne, care aminteşte întru totul de principiul fundamental de structurare a familiei musulmane. În lumea arabă, implicaţia tipică a acestui fraternalism este căsătoria endogamă între copiii de la doi fraţi, trăsătură ce nu poate exista într-un context oficial creştin21. Spiritul sistemului e prezent în Corsica, chiar dacă ataşamentul fratern nu se poate îndrepta înspre endogamia familială pură. E notabilă totuşi o puternică endogamie la sat22. Fondat pe solidaritatea bărbaţilor dintr-o aceeaşi familie şi dintr-o aceeaşi generaţie – fraţi şi verişori –, sistemul familial corsican poate fi calificat ca patriliniar cu reziduu endogamie.

Foarte diferite unul de altul, diametral opuse chiar, fiindcă unul e matriliniar iar celălalt patriliniar, sistemele deviante din Sud-Vestul iberic şi din Corsica au în comun apropierea lor geografică şi istorică de lumea musulmană.

Timpul prelungit

Punctul final al acestei analize detaliate a sistemelor familiale europene din Vest este o hartă relativ simplă: patru tipuri familiale principale (familie nucleară absolută, familie nucleară egalitară, familie sursă, familie comunitară), un tip intermediar (familia sursă incompletă) şi două tipuri ieşite din comun (sistemul din Sud-Vestul iberic şi cel corsican). În diversele lor variante, aceste tipuri familiale definesc cincisprezece zone antropologice, spaţii în care domină un tip familial anume. În unele regiuni, destul de puţin numeroase, există o suprapunere de tipuri, comunitar şi sursă, comunitar şi nuclear egalitar (harta 12).

Această hartă antropologică a Europei nu prea seamănă cu aceea a statelor; majoritatea naţiunilor rezultă din reunirea mai multor spaţii antropologice, caracterizate prin tipuri familiale diferite. Fiindcă zonele antropologice depăşesc cadrul statelor, gradul de complexitate a hărţii

antropologice nu e superior celui al hârtii politice. 16 zone antropologice faţă de 15 sau 16 state, dacă socotim sau nu Luxemburgul ca stat cu[20]

Harta 12 – Tipurile familiale: sinteză

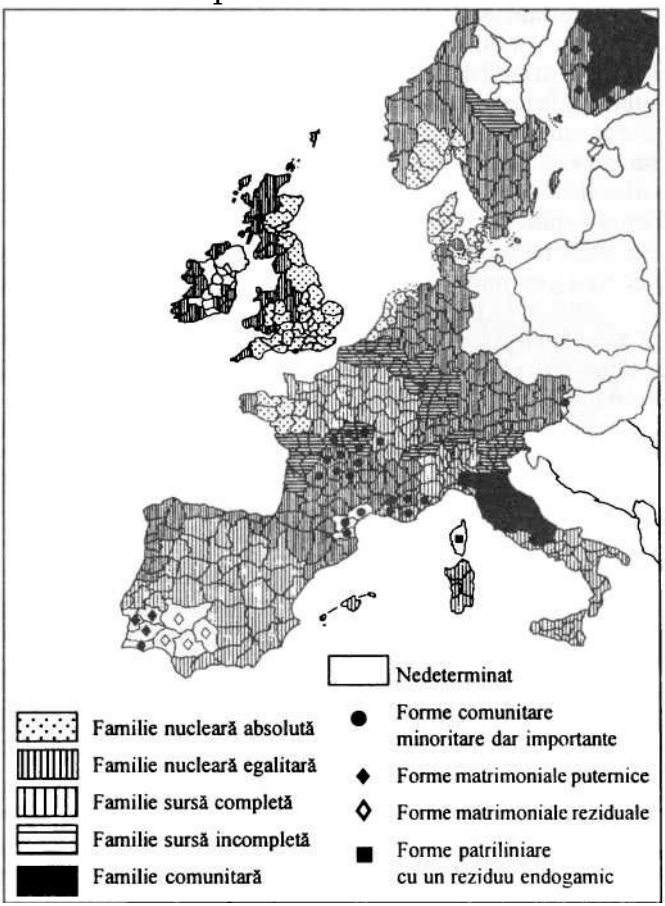

drepturi egale. Cu această hartă de bază, primordială în sensul exact al termenului, urmează să confrunt istoria Europei începând din secolul XVI.

Înainte de a aborda studierea elementelor mai clasice ale istoriei, structurale sau evenimenţiale, ca sistemele agrare, alfabetizarea, Reforma, Revoluţia, industrializarea

20 Despre endogamia din ţările arabe, vezi F. Todd. La Troisième planète, pp. „ 30 şi 152-175.
Despre endogamia comunităţii în Corsica. vezi G. Ravis-Giordani. ..Des cousins à la mode de Corse", p. 35 (monografia 62).

sau ideologiile politice moderne, trebuie introdusă o ipoteză suplimentară esenţială: aceea a unei stabilităţi a sistemelor familiale în perioada avută în vedere, adică în timpul ultimelor cinci secole. La drept vorbind, doar studierea zonelor antropologice stabilite de cartografie – începând cu datele culese pentru perioada 1850 – 1980 – sugerează o inactivitate mult mai mare a zonelor antropologice. Spaţii etnologice pe pe care le credeam alungate de modernitate sunt readuse la viaţă cu ajutorul epocii stabilizării popoarelor evocată de harta tipurilor familiale. Conceptele de germanitate şi de latinitate trimit cu mult mai departe de secolul XVI, la cucerirea romană şi la marile invazii. Sistemele minoritare din spaţiul latin – zona occitano-iberică, Italia centrală – au fără îndoială o origine şi mai veche. E vorba de regiuni a căror *formare antropologică* a precedat, după toate aparenţele, cucerirea romană, în care obişnuinţele de viaţă, susţinute de densitatea populaţiilor, n-au aşteptat decretul republican sau imperial pentru a se defini şi a se stabiliza; în acestea, cucerirea n-a luat înfăţişarea unei parveniri generale la civilizaţie. În cazul Italiei, e imposibil să nu fii izbit de asemănarea dintre zona comunitară centrală, întinsă între cursul inferior al râului Po şi oraşul Roma, şi anticele zone de populare şi de influenţă etrusce[21]. Roma, care datorează atât de mult civilizaţiei etrusce, e situată azi, ca şi acum două mii cinci sute de ani, la frontiera sudică a acestui spaţiu stabil, zonă de dominare etruscă în secolul VI î.Hr., zonă de structură familială comunitară într-o epocă mai recentă.

Ansamblul occitan-nord-iberic nu aminteşte de o civilizaţie cunoscută, înzestrată, ca aceea a Etruriei, cu o scriere, o religie şi o artă. Ne putem imagina însă că această regiune, învecinată cu lumea mediteraneană, dar fără a-i aparţine, asimilase destul de rapid influenţele şi tehnologiile provenind de la marea civilizatoare, pentru a rezista, parţial, cuceririi romane şi a menţine un sistem

21V ezi Atlas historique, Stock. p. 68. Zona de dominaţie directă etruscă nu se întinde totuşi pînă la Marea Adriatică.

antropologic autonom. Avem aici o problemă complexă, insolubilă în stadiul actual al cercetărilor. De altfel, cucerirea arabă ulterioară nu simplifică datele problemei: zona antropologică actuală a peninsulei Iberice se potriveşte destul de bine cu împărţirea între zona creştină din Nord (apărând astăzi ca de familie sursă) şi zona musulmană din Centru şi din Sud (apărând astăzi ca de familie nucleară egalitară) [22]. Limita de sud a spaţiului occitannord-iberic ar putea urca în timp mai curând până în epoca arabă târzie decât în epoca romană. Sistemul arabo-musulman, fără a fi nuclear, este înverşunat egalitar. Deoarece scopul căiţii de faţă nu este explicarea originii sistemelor familiale, aceste întrebări insistente n-au importanţă. Harta finală a sistemelor familiale (nr. 12) introduce o variabilă istorică de foarte lungă durată, a cărei stabilizare se întinde între secolul VI î.Hr. (apogeul civilizaţiei etrusce) şi anul 1492, dată ce marchează în mod tradiţional recucerirea creştină a Spaniei. Oricare ar fi ipotezele avute în vedere şi explicaţiile reţinute, stabilirea zonelor antropologice care-şi împart Europa s-a făcut înainte de anul 1500, înainte de perioada studiată în această carte.

Doar stabilitatea geografică a zonelor antropologice nu implică, totuşi, o stabilitate a tipurilor familiale. Poate fi concepută o instabilitate a tipurilor familiale care să nu afecteze stabilitatea zonelor. Se pot imagina istorii paralele, dar separate, ale tipurilor familiale care ocupă diverse spaţii, mutaţiile succesive neducând niciodată la o convergenţă a sistemelor. Un exemplu demonstrează realitatea problemei, acela al neegalitarismului germanic. Concordanţa dintre valoarea de neegalitate şi populaţia germanică nonromanizată este o evidenţă cartografică. Se stabileşte astfel un pod între anii ’300 – 500 şi anii 1850 – 1900, epocă de respectare a cutumelor de moştenire. Dar sistemele familiale din anii ’800 – 1.000 n-au evidenţiat o asemenea concordanţă dintr-un motiv foarte simplu:

22 Despre zonele controlate de musulmani şi creştini în epoca medievală, vezi Atlas de historia de Espana, hărţile XXV- XXX.

regulile inegalitare ale familiei sursă nu erau încă pe deplin stabilite; moştenirea egalitară constituia o normă la populaţiile germanice. Schimbarea inegalitară, regulile de indiviziune apar şi se fixează odată cu mărirea densităţii populaţiilor rurale. În perioada marilor defrişări, abundenţa de teren arabil făcea inutile, într-o oarecare măsură, regulile inegalitare de transmitere a pământului. Zonele egalitare şi neegalitare se stabilesc cu claritate în *lumea densă* a Evului Mediu mijlociu, deoarece zonele latine şi germanice reacţionează diferit la problema împuţinării pământului. Mutaţia inegalitară respectă spaţiile etnologice: instabilitatea tipului familial respectă stabilitatea zonelor. Trebuie să admitem însă că în toate epocile sistemele familiale din diverse regiuni etnologice diferă unele de altele; că în cel mai vechi sistem familial al populaţiilor germanice preexista un factor care favoriza virajul inegalitar, factor pe care nu voi încerca să-l definesc aici[23].

Lumea latină pune aceeaşi problemă a unei instabilităţi de lungă durată a sistemului familial care nu afectează stabilitatea spaţiului etnologic. Îndoielnică aici este vechimea trăsăturii liberale, nucleare, a organizării familiale. Trăsătura egalitară, dimpotrivă, poate fi considerată ca stabilă şi ea domină ansamblul lumii latine (cu excepţia zonei occitano-nord-iberică) din epoca romană propriu-zisă, fie ea imperiu sau republică. Componenta liberală, caracteristică pentru Bazinul parizian, Italia de Nord-Vest şi de Sud şi Spania centrală şi estică nu e nicidecum tipică pentru Roma antică. Sistemul familial roman de la începuturi se caracteriza printr-un autoritarism clar, care, în combinaţie cu egalitarismul, a dat naştere unei viguroase structuri familiale comunitare[24]. Poate că acest tip comunitar regăsit în Italia

---

23’ Despre apariţia diverselor sisteme familiale, vezi L. Sagart şi E. Todd. ..1/origine des systèmes familiaux : une hypothèse explicative'*. Diogène. nr. 160. oct.-dec. 1992, pp. 145-175.

24D csprc familia romană, vezi Y. Thomas. ..A Rome, pères citoyens et cités des pères”. Conlocuirea fraţilor adulţi, indicator clasic al familiei

e orientat mai degrabă spre Toscana (adică Etruria) decât spre oraşul Roma. Dar tipul familial majoritar în lumea latină a anilor 1500 – 1900, familia nucleară egalitară, nu e roman în sens strict. Stabilitatea ariei culturale – lumea latină nu împiedică o instabilitate a tipului familial – trecerea plauzibilă de la un sistem comunitar la un sistem nuclear egalitar.

Această figură logică – transformare în timp, stabilitate în spaţiu –, observată aici în cazul particular al sistemelor familiale, este în realitate caracteristică pentru o problematică istorică ce urmăreşte să cuprindă fenomenele simultan în spaţiu şi timp. În cartea aceasta, vom mai întâlni şi alte exemple, privind alte tipuri de variabile, religioase şi ideologice. Figura aceasta logică complexă, dar tipică, trebuie să poarte un nume: eu voi numi *endomorfoză* transformarea temporală a unei variabile sau a unei structuri care nu afectează distribuirea sa în spaţiu. Conceptul de *endomorfoză* face compatibilă evoluţia în timp a structurilor şi înregistrarea lor în regiuni antropologice stabile.

Endomorfoză = evoluţie temporală + stabilitate spaţială.

Anii 1500 – 1900

Cele două cazuri de instabilitate a sistemelor familiale descrise mai sus se raportează la o lungă durată ce se întinde pe milenii. Pentru perioada relativ scurtă situată între 1500 şi 1900, ipoteza unei stabilităţi absolute a tipurilor familiale e mai raţională şi ţine seama de constatările cele mai recente ale cercetării istorice. Nu toate sistemele familiale inventariate pe harta de sinteză pot fi studiate în perioada dinainte de anii 1500 – 1900, dar câteva incursiuni retrospective au evidenţiat o formidabilă stabilitate ce dă o lovitură vechilor scheme evoluţioniste privind istoria familiei.

Către sfârşitul anilor şaizeci, Peter Laslett scoate în evidenţă stabilitatea de structură a gospodăriilor

---

comunitare, apare cu claritate în unele studii recente (pp. 209-215). articolul citat.

englezeşti între secolele XVI şi XX. Înainte chiar de revoluţia industrială, în Anglia tradiţională a anilor 1600 – 1750, grupurile domestice sunt constituite dintr-un cuplu şi copiii săi. Numărul de gospodării incluzând trei generaţii sau asociind unciii şi mătuşi e foarte redus. În cazul englez, tipul familial dominant pare a fi, încă de la început, nuclear[25].

Tehnica folosită de Peter Laslett, rapidă şi fiabilă, poate fi aplica a şi altor ţări şi regiuni. Ea constă în localizarea în arhive a vechilor în: de locuitori, unde sunt descrise compoziţia gospodăriilor la o anume dată, documente a căror origine e uneori civilă, dar cel mai adesea religioasă. Destul de dese în majoritatea ţărilor Europei, începând din secolul XVII, aceste vechi recensăminte săteşti permit un studiu parţial, dar totuşi comparativ, al structurii gospodăriilor din Europa preindustrială. Datele obţinute până în prezent nu se referă decât la câteva zeci de comunităţi din întreaga Europă, dar rezultatele au o asemenea claritate încât stabilitatea sistemelor familiale e o concluzie inevitabilă. Cel mai adesea, analizarea vechilor recensăminte săteşti duce la descoperirea în trecut a formelor domestice obţinute cu ocazia recensămintelor naţionale în mediul rural între 1970 şi 1980. Dacă lăsăm la o parte Anglia, studiată amănunţit de Laslett şi „Grupul de la Cambridge pentru studierea populaţiei şi a structurilor sociale”, regiunea din Europa unde sunt cel mai bine cunoscute structurile familiale dintre anii 1500 şi 1900 este Italia centrală. Harta 80, care precede bibliografia şi indică localizarea monografiilor locale folosite în această carte, arată un număr deosebit de mare de studii istorice asupra familiei în această regiune. Prezenţa a numeroase liste de locuitori, datând din secolele XVII şi XVIII, a unui extraordinar recensământ fiscal din secolul XV, *Catasto*-ul

---

25" 7 Vezi P. Laslett. ..Mean household size in Fngland sinee the sixteenth cen-

turv'\ p. 53.
Vezi. de exemplu : despic secolul XV. D. Herlihy şi C. Klapisch-Zuber. Les

florentin, ponderea universităţilor de la Florenţa şi Bologna, explică îndeajuns această concentrare regională a eforturilor de cercetare. Or, în toate epocile, în secolele XV, XVI, XVII şi XVIII, structura gospodăriilor apărea complexă şi mai specific comunitară în Italia centrală, adică în ansamblul format din Toscana, Emilia-Romagna, Umbria şi Marche[26]. Toate aceste monografii istorice confirmă stabiliintea esenţială a unui sistem familial dens care leagă părinţii de fiii lor căsătoriţi şi, frecvent, fraţii căsătoriţi, dacă nu mai sunt părinţii. Toate aceste date, întinse pe trei secole, nu fac decât să confirme imaginea familiei trasate de recensământul italian din 1970, care pune în evidenţă existenţa unei vaste zone de structură familială complexă, ce include Italia centrală şi Veneto, dar nu şi restul ţării.

Abundenţa datelor istorice face din Italia centrală un exemplu deosebit de convingător. Dar, majoritatea studiilor realizate pe baza unor documente vechi duc la constatări asemănătoare. În Franţa, monografiile care reperează în trecut gospodării complexe se referă la partea de sud a ţării sau Bretagnia occidentală, regiuni unde recensământul din 1975 scoate în evidenţă o organizare densă a familiei în mediul rural[27]. Acelaşi lucru se petrece

---

26T osccms et leurs famil/es, pp.469-522 : despre secolele XVI şi XVII. V.

27C aiati, „The peasant household under Tuscan mezzadria : a socio-economic analysis of some Sienese mezzadri households 1591-1640“ (monografia 66) ; despre secolul XVIII, E. Todd, Seven Peasant Communities in Pre-Industrial Europe, cap. 2 (monografia 2) ; despre secolul XIX, D.I. Kertzer, Family Life in Central Italy, 1880-1910 (monografia 71) şi A. Angeli, „Strutture familiari nella pianura e nella montagna bolognesi a metà del X1XC secolo4* (monografia 64). Pentru a ne mărgini doar la monografiile care analizează listele de locuitori anterioare anului 1850. vezi, de exemplu : J.-N. Biraben, „A southern French village : the inhabitants of Montplaisant in 1644“ (monografia 39) ; J.-C. Peyronnet, „Familie élargie ou familie nucléaire? L'exemple du Limousin au début du XIXC siede4* (monografia 60) ; J. W. Shaffer, Family and Farm. Agrarian Change and Household Organization, 1500 -1900, pp. 105-121 (monografia 63). Pentru Brctania occidentală, vezi E. Todd, Seven Peasant Communities in Prc

în Ţările de Jos, unde datele regionale privind secolul XVIII, destul de multe, nu fac decât să confirme zonarea antropologică stabilită prin recensământul din 1970, cu o structură a gospodăriilor complexă în Sud-Est şi mai simplă în Vest[28]. Mai puţin utilizabile, fiindcă sunt mai fragmentare, studiile istorice privind Germania, Austria, Belgia, Norvegia şi Suedia nu infirmă ipoteza unei stabilităţi a sistemelor familiale europene, în mediul rural, între secolele XVI şi XX.

CAPITOLUL II

Sistemele agrare

Ceaţa conceptuală şi factică ce învăluie încă analiza sistemelor agrare este de origine londoneză şi, mai precis, marxistă. În *Capitalul*, Marx expune teza fascinantă a acumulării primitive, o viziune a istoriei agrare, retrospective şi prospective1. Din studierea revoluţiilor agricole engleze şi scoţiene, Marx ajunge la ideea unei necesare mişcări de *concentrare* a exploataţiei şi a proprietăţii pe durata fazei de modernizare. Se porneşte de la o ţărănime mijlocie, trăind în sistem de exploataţie familială. Exproprierea acestei ţărănimi permite constituirea a doua categorii rurale antagoniste: o mână de foarte mari exploatatori capitalişti şi o masă de lucrători agricoli, proletari deposedaţi de instrumentele lor de producţie, prototipuri de muncitori nevoiaşi, meniţi să populeze industria pe cale de a se naşte. Potrivit lui Marx, concentrarea exploataţiei şi a proprietăţii (două aspecte nu tocmai clar distincte în mintea sa) este în Anglia un proces de lungă durată, întinzându-se între secolele XV şi XVIII, în Scoţia intervenind o criză brutală în secolul XVIII. Această reprezentare a istoriei agrare face din viaţa rurală un element instabil al vieţii sociale, o componentă printre altele a organizării economice. Dacă ne mărginim doar la cazurile Scoţiei şi Angliei, schema marxistă, fără a fi

---

Industriili Europe, cap. 2 (monografia 2).

28V ezi A.M. Van der Woude, ..Variations in the size and structure of the household in the United provinces of the Netherlands in the seventeenth and eighteenth centuries'*, pp. 206 -309 (monografia 20).

absolut conformă cu realitatea, este departe de a fi absurdă. De la sfârşitul secolului al XIX-lea, însă, revoluţia industrială[29]

germană distruge orice iluzie în privinţa caracterului universal al modelului „instabil" prezentat în *Capitalul*. Între 1875 şi 1914, un avânt industrial de mare amploare zguduie ansamblul societăţii germane. Clasa muncitoare sporeşte, iar ţărănimea e lipsită, prin exodul rural, de o parte din substanţa sa. Totuşi, structurile exploataţiei şi ale proprietăţii ţărăneşti nu se schimbă. Ferma familială rămâne tipul economic şi social dominant al părţii occidentale a Reichului, cea mai dezvoltată pe plan industrial. Social-democraţii germani al căror marxism e pe vremea aceea dogmatic şi fără cusur, sunt surprinşi. Social-democratului Kautsky îi revine meritul de a fi formulat, între 1899 şi 1931, *o ipoteză de constanţă a sistemelor agrare în timp*. Kautsky a fost primul care a intuit caracterul străvechi, primordial şi stabil al împărţirii spaţiului european în două mari tipuri agrare: marea exploataţie şi ferma familială[30]. După opinia lui, apariţia sistemelor de mare exploataţie se explica prin cucerirea şi reducerea la sclavie a popoarelor supuse. Aplicată la Europa, interpretarea sa trimite implicit la marile invazii germanice şi, mai departe chiar, la cucerirea romană. Formarea societăţii rurale prin violenţă e urmată de o stabilitate mai mult decât milenară, ce rezistă şi în faţa revoluţiei industriale.

Modelul stabil propus de Kautsky corespunde mai bine realităţilor Europei occidentale decât *modelul instabil* definit de Marx. Dacă lăsăm la o parte cazul britanic, evoluţiile realmente constatate în perioada de modernizare, în secolele XIX şi XX, merg mai curând în sensul unei întăriri a exploataţiei familiale. Toate reformele agrare scandinave au drept rezultat o stabilizare a exploataţiei medii, în Finlanda ca şi în Danemarca sau în

---

29' Volumul IV. cap. 24 al ediţiei Costes/Molitor (1928).

30K . Kautsky. La Question agraire. §i in special Le Bolchevisme dans l ’impasse. , pp.25-29.

unele regiuni din Suedia[31]. În majoritatea cazurilor, afectat nu este clivajul fundamental mare exploataţie/fermă familială, ci doar modul de proprietate a pământului în zonele de exploatare familială. Sistemele de *arendare* şi de *lucrare a pământului în parte*, conform cărora familia cultivă un teren care nu-i aparţine, sunt înlocuite printr-un sistem direct, potrivit căruia familia este proprietara fermei sale. O evoluţie asemănătoare e observabilă în Irlanda după obţinerea independenţei: în zonele de exploatare medie, proprietarii englezi sunt deposedaţi de drepturile lor, iar fermierii irlandezi scapă de plata chiriei pentru pământ, fără ca factura familială a exploataţiei să fie fundamental modificată[32].

Din punct de vedere agrar, insulele britanice şi Scandinavia reprezintă o periferie a Europei, o vastă zonă cuprinzând o impresionantă proporţie de terenuri de margine abia cultivabile sau chiar inutilizabile din motive climatice şi nu e deloc de mirare dacă un anumit număr de reforme agrare modifică aici regimul de proprietate. În schimb, în ce priveşte masa principală a continentului european – Germania, Franţa Italia sau peninsula Iberică – soliditatea civilizaţiilor ţărăneşti este mai bine asigurată, iar stabilitatea sistemelor agrare e foarte puternică pe o lungă perioadă.

Stabilitatea sistemelor agrare: abordare sincronică

O analiză sincronică, în care s-au folosit doar recensămintele europene din anii şaptezeci, permite o primă verificare a *ipotezei lui Kautsky* privind caracterul stabil al marii exploataţii şi al fermei familiale, conform căreia modernizarea economiei nu favorizează concentrarea agrară. La mijlocul anilor şaptezeci, după mai multe secole de evoluţie tehnică, nu putea fi observat, la scară europeană, niciun raport statistic *pozitiv* între modernitatea economică şi concentrarea agrară.

Gradul de modernitate poate fi sesizat prin proporţia de populaţie activă folosită încă în agricultură. Cu cât o

31( ). Osteimi. Agrarian Structure and Peasant Politics in Scandinavia.

32R .l. Kenneds. The irisii, p. 30.

economie e mai avansată, cu atât proporţia de indivizi folosiţi în sectorul primar, esenţialmente agricol, este mai redusă (harta 13).

Gradul de concentraţie poate fi sesizat prin proporţia de salariaţi din populaţia activă agricolă. Marea exploataţie implică un mare număr de muncitori care nu sunt şefi de întreprindere. Modelul fermei familiale presupune, dimpotrivă, o majoritate de şefi de întreprindere (de foarte mici întreprinderi) din populaţia rurală şi o proporţie redusă de muncitori agricoli (harta 14). Totuşi, chiar şi în regim de exploataţie familială, trebuie să existe un anumit număr de muncitori agricoli. Prezenţa lor permite o adaptare precisă a forţei de muncă, deoarece nicio familie nu are în orice moment mărimea ideală care să-i permită să-şi administreze exploataţia.

Lipsa unei relaţii între hărţile modernizării (nr. 13) şi ale concentrării agrare (nr. 14) este o evidenţa izbitoare.

Harta nivelurilor de dezvoltare prezintă o structură simplă: o explozie înaintează în unde concentrice şi pare să pulverizeze viaţa rurală începând de la un centru întins de-a lungul axei Anglia-Benelux-Germania. Cel mai adesea, în acest centru găsim proporţii de populaţie activă agricolă mai mici de 10%. O primă coroană exterioară înglobează Franţa de Est, Italia de Nord, Elveţia, Austria, Scandinavia cu climă temperată, Scoţia şi Ţara Galilor, cu proporţii de ţărani cuprinse între 10 şi 20%. O a doua coroană include Vestul Franţei, Italia centrală şi de Sud, Nordul Finlandei şi Nordul Spaniei cu proporţii între 20 şi 50%. În fine, o ultimă coroană cuprinde Irlanda, Centrul şi Sudul

Harta 13 – Ţăranii, în jurul anului 1970

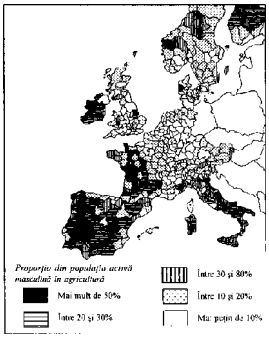
Proporţia din populaţia activă masculină în agricultură
Mai mult de 50%
Între 20 şi 30%
Între 30 şi 80%
Între 10 şi 20%
Mai puţin de 10%

Harta 14 – Salariaţii agricoli, în jurul anului 1970

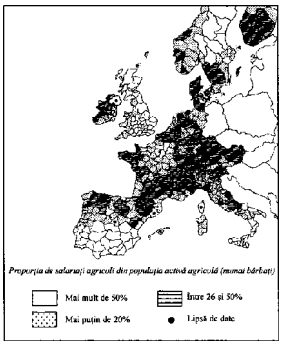
Proporţia de salariaţi agricoli din populaţia activă agricolă (numai bărbaţi)
Mai mult de 50%
Mai puţin de 20%
Între 26 şi 50%
Lipsă de date

Spaniei, precum şi întreaga Portuglie, cu proporţii depăşind frecvent 50%. Această ultimă sferă reprezintă persistenţa în anumite regiuni ale Europei, la mijlocul anilor şaptezeci, a unei civilizaţii majoritar rurale.

Harta salariaţilor agricoli, care dă o primă descriere a zonelor de mare exploataţie şi de fermă familială, este absolut diferită. Structura sa e mai complexă; ea arată o segmentare a spaţiului şi nu, precum aceea a modernizării, un proces de răspândire pornind de la centru.

Cotată mare exploataţie, muncitorii agricoli sunt numeroşi, deopotrivă, în zone avansate – Anglia, centrul Bazinului parizian – şi în zone rămase în urmă – Sudul Spaniei, al Portugaliei şi al Italiei.

Cotată fermă familială, muncitorii agricoli sunt *puţin* numeroşi, deopotrivă, în zone avansate – Germania, Belgia, Suedia de Sud-Est – şi în zone rămase în urmă – Spania de Nord şi Irlanda.

Stabilitatea sistemelor agrare: abordare istorică

Analizarea marii exploataţii este un exerciţiu clasic

din istoria medievală. Documentele din perioada carolingiană permit descrierea de vaste unităţi rurale asociind o *rezervă*, pământul stăpânului, cu pământul dat în folosinţă ţăranilor (*tenure*). Modelul propus de medievişti insistă asupra complementarităţii dintre rezervă şi tenură: ţăranii trăiesc din produsul pământului lor, dar îi datorează stăpânului domeniului o mare parte din timpul lor de lucru, în scopul valorificării rezervei, sub conducerea unei echipe reduse de servitori permanenţi sau de iobagi. Acest sistem presupune un nivel înalt al concentraţiei exploataţiei, fiindcă nu foloseşte munca salariată. Ţăranii nu sunt lucrători agricoli, deoarece cultivă şi pentru ei înşişi, dar nu sunt nici muncitori independenţi. În măsura în care primesc frecvent alimente de la domeniul central pentru numeroasele zile de corvoadă, nu trebuie să se considere că pământul avut în folosinţă le asigură lucrătorilor întreaga subzistenţă. Faţă de rezervă, el e poate mai mult un petec de pământ individual (asemănător cu cel ale colhoznicilor sovietici) decât o exploataţie propriu-zisă. Marele domeniu carolingian este, deci, un prototip de mare exploataţie. Geografia cazurilor concrete descrise în poliptice este sugestivă şi chiar revelatoare.

Georges Duby, care face o analiză a marelui domeniu carolingian în *L'Économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident medieval*, pune la îndoială universalitatea modelului. El aminteşte zone de existenţă şi de neexistenţă. În Bazinul parizian asocierea tenură-rezervă este observabilă. În Germania, în Italia de Nord, în Galia de Vest, în Flandra şi Brabant, mecanismul corvezii e mai puţin evident, se estompează[33]. Surprinzător în această geografie fragmentară este faptul că ea se îmbină perfect cu aceea, exhaustivă, a muncitorilor agricoli salariaţi de la sfârşitul secolului XX. Bazinul parizian este o zonă de concentrare a exploataţiei. În secolul XX ca şi în secolul IX. Toate exemplele negative menţionate de Duby, uncie e

33G . Dub\. L'Economie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval. t. 1. pp. 121-124.

subliniată absenţa prolmbilă a marelui domeniu sau reducerea sa, în secolul IX, se înscriu, dimpotrivă, în zonele de fermă familială din harta 14, unde sunt folosite date centrate pe anul 1970.

Cazul Angliei este şi mai frapant. Geografia marii exploataţii medievale (*manor*) prefigurează, în pofida schimbărilor violente intervenite între secolele XV şi XVIII, distribuirea spaţială a marii exploataţii către 1970. Latura de Vest, din Cornwall la graniţa scoţiană, este caracterizată în secolul XX printr-o structură mai puţin concentrată a exploataţiei; ea nu era decât puţin sau deloc atinsă de marele domeniu din epoca medievală. Dacă ne mulţumim cu sinteza prezentată de Michael Postan în *The Medieval Economy and Society*, singura modificare notabilă priveşte extremul Est al Angliei, constituit din comitatele Kent (GHE 18), Suffolk (GHE 29) şi Norfolk, unde organizarea manorială nu domina în Evul Mediu, dar unde marea exploataţie domneşte în secolul XX[34].

Stabilitatea zonelor de mare exploataţie este evidentă pe o foarte lungă perioadă. Examinat în toate detaliile sale, sistemul agrar nu este, totuşi, stabil: organizarea domenială *nu este încă* marea exploataţie capitalistă. Se poate vorbi aici de *endomorfoză*: capitalismul agrar se înscrie în zonele preexistente.

Mare exploataţie contra fermă familială: anii 1500 – 1900

Nu e posibil să se deducă dintr-o lectură directă a hărţii referitoare la totalitatea salariaţilor agricoli din 1970 distribuirea marii exploataţii şi a fermei familiale în Europa, aşa cum se prezenta ea în perioada de stabilitate maximă dintre 1500 şi 1900. În secolul XX au intervenit unele schimbări importante care modifică semnificaţia hărţii. În special, ritmul modernizării tehnice e de aşa natură încât sfârşeşte prin a afecta tipurile agrare tradiţionale, într-un sens opus celui prevăzut de Marx. Mecanizarea agricolă diminuează în mare măsură nevoia

34M . Postan. The Medieval Economy and Society, p. 97 : despre caracterul vechi al marelui domeniu în Luropa. vezi pp. 81-92.

de mână de lucru pentru exploataţii. E percepută o tendinţă a scăderii numărului de salariaţi agricoli, precum şi o consolidare a exploataţiei familiale: grupul domestic, ce constituie nucleul exploataţiei, poate cultiva singur suprafeţe tot mai mari. Fermele familiale se extind, în vreme ce marile exploataţii îşi concediază lucrătorii. Este o evoluţie universală, dar, evident, viteza sa nu e aceeaşi în fiecare ţara. Restrângerea proletariatului rural e mult mai avansată în Europa de Nord decât în Europa de Sud, decalaj care face dificile comparaţiile de la ţară la ţară. Confruntarea cazurilor francez şi spaniol este caracteristică din acest punct de vedere, în Franţa, ca şi în Spania, harta salariaţilor rurali din 1970 arată existenţa a două mari zone agrare. În Franţa, salariaţii agricoli sunt în mod clar mai numeroşi în Bazinul parizian, zonă tradiţională a marii exploataţii, decât la periferia Hexagonului, dominată, cel puţin din Evul Mediu, de ferma tradiţională. În Spania, salariaţii agricoli sunt mult mai numeroşi în Sud decât în Nord, contrast ce ne permite să reîntâlnim opoziţia, clasică pentru istoriografia iberică, a marii exploataţii meridionale şi a fermei familiale septentrionale. Totuşi, clasele statistice care arată opoziţia tipurilor agrare nu sunt aceleaşi de la ţară la ţară. În Franţa, clasa „26 la 50% salariaţi agricoli” acoperă grosul regiunilor de mare exploataţie; în Spania, clasa „mai mult de 50% salariaţi agricoli” defineşte în practică această categorie. Necoincidenţa claselor statistice franceză şi spaniolă este un efect al întârzierii tehnice a Spaniei, unde reducerea proletariatului rural nu e prea avansată la mijlocul anilor şaptezeci. În Nordul Europei, o proporţie mai mare de 50% de salariaţi din populaţia activă nu e observată decât în regiunile de concentrare agrară maximă: în principal, în Marea Britanie şi în centrul Bazinului parizian. În Nordul Suediei, exploatarea forestieră produce, de asemenea, un procent ridicat de masă salarială.

Harta salariaţilor agricoli din 1970 permite totuşi să remarcăm, în interiorul fiecărei ţări, vechea hartă a

sistemelor agrare. În Marea Britanie, o parte din latura de vest a ţării – Cornwall, Ţara Galilor, comitatele Cumbria (GHE 7), Chesire şi Lancashire (GHE 19) – păstrează urma vechii ferme familiale, cu proporţiile de muncitori agricoli care nu ating niciodată 50%, chiar dacă ele sunt, ca în marele Bazin parizian, regiune de mare exploataţie, mai mari de 26%.

Patru sisteme agrare

Opoziţia mare exploataţie/fermă familială prezintă o descriere prea simplificată a sistemelor agrare, deoarece ea nu integrează criteriul proprietăţii solului. Pământul poate să aparţină sau nu ţăranului, distincţie capitală în viaţa comunităţilor rurale.

În cazul marii exploataţii, modul de proprietate a solului este o variabilă absolut secundară, dacă ne interesează mai ales organizarea internă a comunităţii rurale şi viaţa concretă a locuitorilor săi, adică mai curând antropologia decât economia. Exploatatorii, proprietari sau nu, sunt cel mult trei pentru o comunitate. Modul de proprietate nu afectează existenţa imediată a noua zecimi din populaţie, compusă în principal din proletari agricoli.

Dimpotrivă, în cazul fermei familiale, modul de proprietate a solului devine o variabilă crucială. El defineşte viaţa unei proporţii importante din populaţie. Gradul de stăpânire exercitată de ţăran asupra exploataţiei sale induce un grad specific de stabilitate a indivizilor, a grupurilor domestice. Aici, însă, nu ne putem mulţumi cu o abordare dihotomică

Harta 15 – Arenda în parte

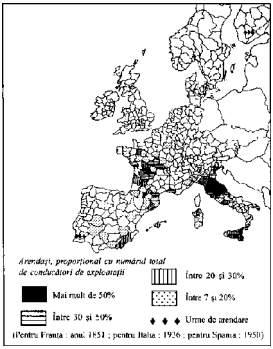
Arendaşi, proporţional cu numărul total de conducători de exploataţii
Mai mult de 50%
Între 30 şi 50%
Între 20 şi 30%
Între 7 şi 20%
Urme de arendare

proprietari/neproprietari. În Europa, pot fi identificate două mari tipuri de nonproprietate, arenda şi arenda în parte. În regim de arendă, chiria pământului, variabilă pe o perioadă lungă, e plătită în bani; nu are legătură cu cantitatea recoltelor. În regim de arendă în parte, chiria pentru pământ e achitată în natură şi corespunde cu un procent fix din recoltă, care poate fi egal, mai mic sau mai mare de jumătate: ideea unei împărţiri egale e totuşi esenţială în sistem.

Arendarea în parte e mai greu de suportat pentru familia ţărănească, ea nu numai că nu e proprietara pământului său, dar, în general, nu posedă nici materialul de exploatare. În cazul arendei, dimpotrivă, familia posedă cel mai adesea uneltele, sămânţa şi animalele; ea se află într-o situaţie contractuală mult mai puternică faţă de proprietarul solului. Pot fi examinate o infinitate de variaţii regionale, cu unele cazuri de arendă în parte mai blândă şi altele de arendă dură, dar, în general, arenda implică o anumită stabilitate a familiilor în privinţa exploataţiei lor, iar arenda în parte o instabilitate sigură. Ataşamentul faţă de exploataţie, maxim în sistemul proprietăţii ţărăneşti, poate să nu fie neglijabil în acela al arendei; el e foarte slab în cazul arendei în parte. Marea exploataţie reprezintă cazul limită negativ al unei indiferenţe absolute: familia ţărănească de lucrători agricoli nu prezintă niciun ataşament faţă de exploataţie.

Pentru a obţine o subdiviziune a categoriei „fermă familială” în cele trei componente fundamentale ale sale – arendă, arendă în parte, proprietate – şi pentru a obţine distribuţia geografică a acestor trei tipuri agrare în Europa, am fost nevoit să mă bazez pe un ansamblu de date şi de studii destul de eterogen. Astfel, am putut să propun o destul de bună hartă a arendării în parte (nr. 15), folosind diverse recensăminte, generale sau agricole, mai mult sau mai puţin vechi, dar care nu se referă decât la Spania, Italia şi Franţa, deoarece arendarea în parte în Europa este un sistem esenţialmente „latin”, dacă lăsăm de o parte urmele sale finlandeze. Pentru arendare, n-am

putut obţine un echivalent, deoarece sistemul n-a atins un asemenea grad de formalizare şi pentru care a trebuit să mă mulţumesc cu date imperfecte, uneori calitative.

Harta sistemelor agrare propusă (nr. 16) trebuie deci considerată mai curând raţională decât riguroasă. Dacă pentru harta sistemelor familiale admitem un procent de eroare de 5%, aici e necesar a fi estimat un coeficient de inexactitate de 10%. Harta sistemelor agrare indică pentru fiecare din cele 483 de unităţi geografice, tipul local dominant, împreună cu, într-un mic număr de regiuni, o suprapunere de două tipuri, dacă niciunul nu poate fi considerat ca realmente majoritar.

Harta 16 – Sistemele agrare: sinteză

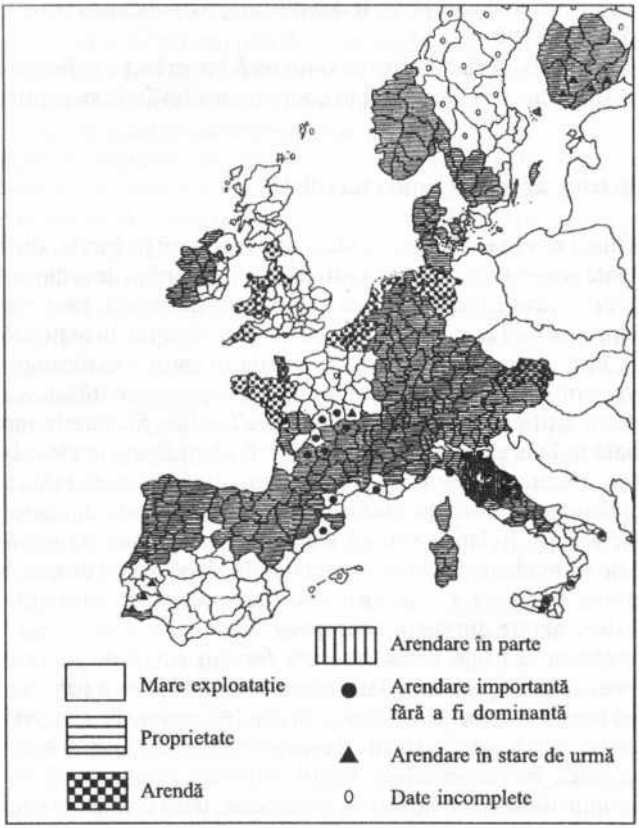

Marele defect al acestei hărţi este, evident, o anumită eterogenitate temporală. Esenţialmente contemporană, ea încearcă ori de câte ori e posibil, să facă

să dispară transformările recente, ca lichidarea juridică a arendei în parte, realizată în numeroase ţări după al doilea război mondial sau mai vechi, aşa cum ar fi diminuarea fermei familiale în Anglia de Vest. Într-un sens, ea impune un postulat de stabilitate fără a insista prea mult asupra datelor. Sistemele scandinave sau irlandeze, cele mai instabile, sunt prezentate în starea lor de la sfârşitul secolului XX şi nu aşa cum erau ele înainte de consolidarea fermei familiale prin proprietate. O dată enunţate aceste rezerve, distribuţia sistemelor agrare pe masa principală a continentului, excepţie făcând insulele britanice şi Scandinavia, poate fi considerată ca o structură relativ stabilă între 1500 şi 1900.

Bineînţeles, încă e vorba de o ipoteză imperfect verificată. Forţa explicativă a acestei hărţi va fi în continuare adevărata sa legitimare.

Sisteme agrare şi tipuri familiale

Atunci când se analizează viaţa unei comunităţi rurale, distincţia între viaţa economică şi viaţa familială este mai curând de ordin conceptual decât practic. Numai marea exploataţie disociază, prin masa de salariaţi, structura familială de organizarea producţiei. În toate celelalte cazuri, însă – proprietate, arendă, arendă în parte – exploataţia este, potrivit terminologiei uzuale, „familială”, expresie ce trădează destul caracterul artificial al opoziţiei economie/familie. Sistemele agrare şi familiale trebuie să fie compatibile. Pot fi identificate unele relaţii de afinitate: fiecare din cele patru sisteme familiale furnizează, prin valorile şi practicile sale, condiţii ideale de funcţionare unuia din cele patru sisteme agrare. Relaţiile sunt de simplă afinitate: nu este nicidecum vorba de coincidenţe necesare şi inevitabile, după cum o demonstrează cercetarea empirică a acordurilor şi discordanţelor între sistemele familiale şi agrare din spaţiul european[35].

35 Nuanţez aici foarte serios prezentarea pe care am dat-o relaţiilor dintre sistemele familiale şi cele agrare în La Nouvelle France (pp. 89-94). într-un cadru limitat la Franţa, corespondenţa dintre tipuri părea

Legătura cea mai clară asociază *familia sursă* de *proprietatea ţărănească*. Principiul uniliniar de transmitere în bloc a patrimoniului creează pentru proprietatea ţărănească condiţii optime de supravieţuire. Familia sursă ţărănească nu poate fi concepută fără ferma care-i încarnează continuitatea. Permanenţa unei filiaţii uniliniare asupra unei ferme este totuşi compatibilă cu unele forme de arendare, dacă contractul e reînnoit generaţie după generaţie. Multe din terenurile date în folosinţă, după sistemul feudal, creează situaţii de acest tip. Dreptul medieval dă o definiţie incertă proprietăţii, dar recomandă frecvent un drept ereditar de succesiune asupra acestor terenuri. În acest caz, posesia de fapt este criteriul esenţial. Trebuie să admitem că distincţia între proprietate şi terenul dat în folosinţă ereditar este neglijabilă. Terenul dat în folosinţă şi transmis ereditar, din epoca feudală, devine adesea proprietate în epoca modernă. Dreptul sfârşeşte prin a reflecta realitatea. Familia sursă impune stabilitatea, deci o formă sau alta de proprietate, indiferent că e vorba de proprietate absolută sau de posesie de fapt prin filiaţie. Reciproca nu e valabilă: proprietatea se poate lipsi de familia sursă, iar în Europa se află efectiv regiuni în care proprietatea ţărănească e adaptată la familia nucleară egalitară, la familia nucleară absolută sau la familia comunitară.

Familia nucleară egalitară oferă *marii exploataţii* un cadru de funcţionare ideal. Atomizarea grupurilor înrudite, mobilitatea gospodăriilor şi a adolescenţilor (lăsaţi devreme liberi de către familiile lor) permit stabilirea cu uşurinţă a unei pieţe a muncii şi introducerea de mecanisme salariale. Regulile egalitare de moştenire li se potrivesc muncitorilor agricoli, fiindcă ei nu posedă mare lucru. Studierea regiunilor europene arată totuşi că e posibilă existenţa marii exploataţii fără familia nucleară egalitară. În Anglia, marea exploataţie se dezvoltă în contextul familiei nucleare absolute. Marea exploataţie e mai greu compatibilă cu sistemele familiale complexe, de

absolută, ceea ce e departe de a fi cazul la scară europeană.

tip comunitar îndeosebi. Pot fi însă reperate câteva combinaţii ale acestui tip.

Familia comunitara pare a defini un cadru antropologic indispensabil *arendei în parte*. Într-adevăr, acest sistem agrar refuză monetarizarea relaţiilor dintre proprietar şi cultivator. În contextul unei economii ostile din principiu utilizării echivalentelor băneşti, familia comunitară permite adunarea unei forţe de muncă maximale. Niciun alt sistem antropologic nu permite constituirea unor grupuri domestice atât de vaste, cuprinzând un număr atât de mare de tineri adulţi. Solidaritatea dintre fraţi duce la constituirea unor echipe puternice. Ciclul de dezvoltare a grupului domestic impune, la un moment dat, separarea fraţilor. Destrămarea periodică a familiei îi împiedică pe ţărani să se cramponeze de pământ, să transforme treptat ocuparea pământului în drept ereditar, pentru a se ajunge până la urmă la o deplasare a titlului de proprietate, al nobilului sau al burghezului, către cel care exploatează terenul. În mod cert, familia comunitară e compatibilă cu proprietatea ţărănească. Dar, ea este singurul tip antropologic european care permite dezvoltarea deplină a arendei în parte, adică a unui sistem agrar care combină exploatarea familială cu neputinţa ţărănească. În spatele arendei în parte, în Europa se profilează întotdeauna familia comunitară: în Italia centrală, în Nord-Vestul Masivului central francez, în Finlanda sau în Sudul Portugaliei.

Familia nucleară absolută încurajează dezvoltarea *arendei*. Emanciparea rapidă a copiilor exclude constituirea de filiaţii şi succesiunea generaţiilor asupra aceluiaşi pământ. Ca şi în cazul familiei comunitare, proprietarul nobil sau burghez e protejat împotriva transformării pământului (contra chirie) în proprietate ţărănească pur şi simplu. Totuşi, familia nucleară absolută nu pune ţăranul în situaţia de dependenţă şi de neputinţă caracteristică familiei comunitare. Indiferenţa familiei nucleare absolute faţă de principiul de egalitate permite o transmitere raţională, parţial grupată, a capitalului de

exploatare şi îl menţine în cadrul unei anumite puteri de negociere a ţăranului. Să admitem, totuşi, că afinitatea între familia nucleară absolută şi arendă e parţială. Tipul nuclear absolut este, de asemenea, ca şi tipul nuclear egalitar, deosebit de compatibil cu marea exploataţie, combinaţie care poate fi observată în Anglia. În toate variantele sale, familia nucleară permite funcţionarea unei pieţe a muncii rurale destul de fluidă şi pusă la punct a muncitorilor salariaţi.

Sistem agrar şi ideologie

Putem totuşi identifica o legătură mai profundă care asociază arenda în parte cu familia comunitară şi arenda cu familia nucleară absolută. Pentru a o sesiza, trebuie să trecem de la planul compatibilităţii mecanice a sistemelor agrare şi familiale, la planul compatibilităţii ideologice, într-adevăr, între cele două cazuri există o analogie între modul de repartizare a moştenirii familiale şi tipul de repartizare a produsului pământului. Pare ciudat, dar relaţia dintre fraţi poate servi de model raportului dintre proprietar şi cel care lucrează pământul. *Arenda în parte* franceză şi *mezzadria* toscană evocă idealul unei împărţiiiegalitare a produselor solului, adică pe din două. Or, familia comunitară pretinde împărţirea egalitară a patrimoniului între fraţi. Avem aici un raport pervers, deoarece introduce conceptul de egalitate într-un raport vertical patron/lucrător. Arenda instituţionalizează însă ideea unei rente în bani, variabilă pe lungă durată, ce stabileşte o situaţie de incertitudine, o determinare confuză pe termen lung a relaţiei dintre proprietar şi lucrătorul pământului. Mecanism ce reproduce în realitate cutuma de moştenire tipică a familiei nucleare absolute, care nu precizează efectiv partea ce-i revine fiecăruia dintre fraţi la moartea părinţilor.

Însăşi ideea de sisteme agrare implică punerea în mişcare a unor valori ideologice, extrase adesea din domeniul familial. Existenţa de constrângeri tehnice şi economice înseamnă, totuşi, că sistemul agrar nu poate fi un simplu reflex al sistemului familial şi că în practică se

Harta 17 – Familie sursă şi proprietate

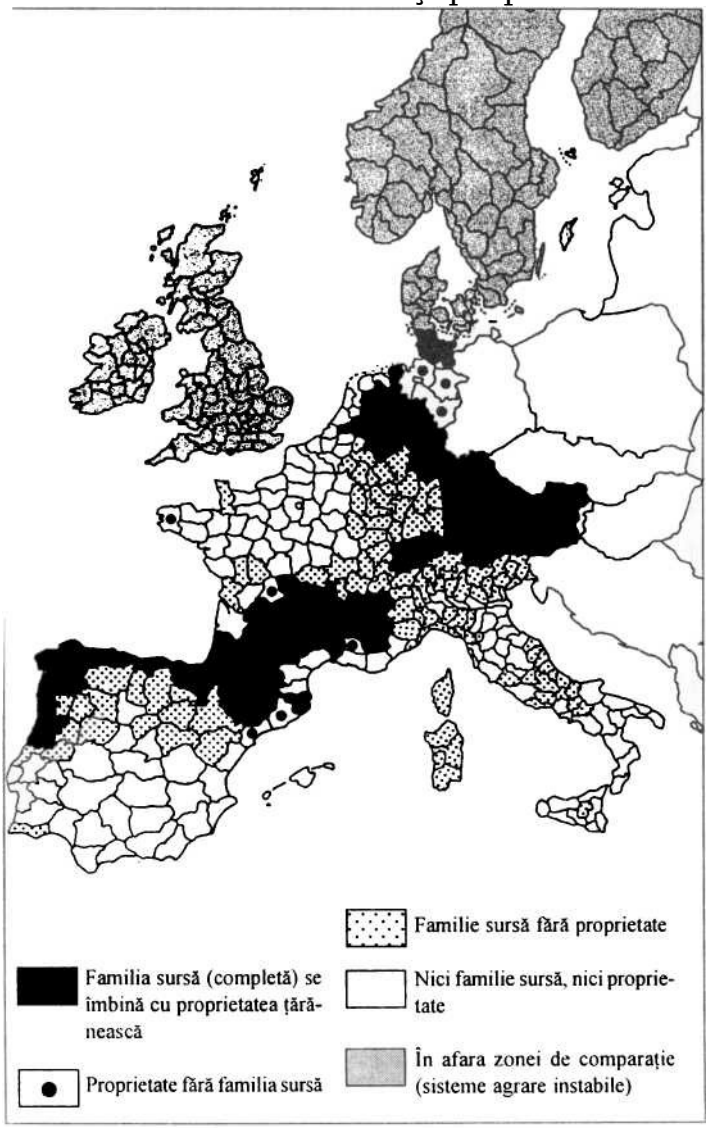
Familie sursă fără proprietate
Familia sursă (completă) se îmbină cu proprietatea țărănească
Nici familie sursă, nici proprietate
Proprietate fără familia sursă
În afara zonei de comparație (sisteme agrare instabile)

Harta 18 – Familie nucleară egalitară şi mare exploataţie

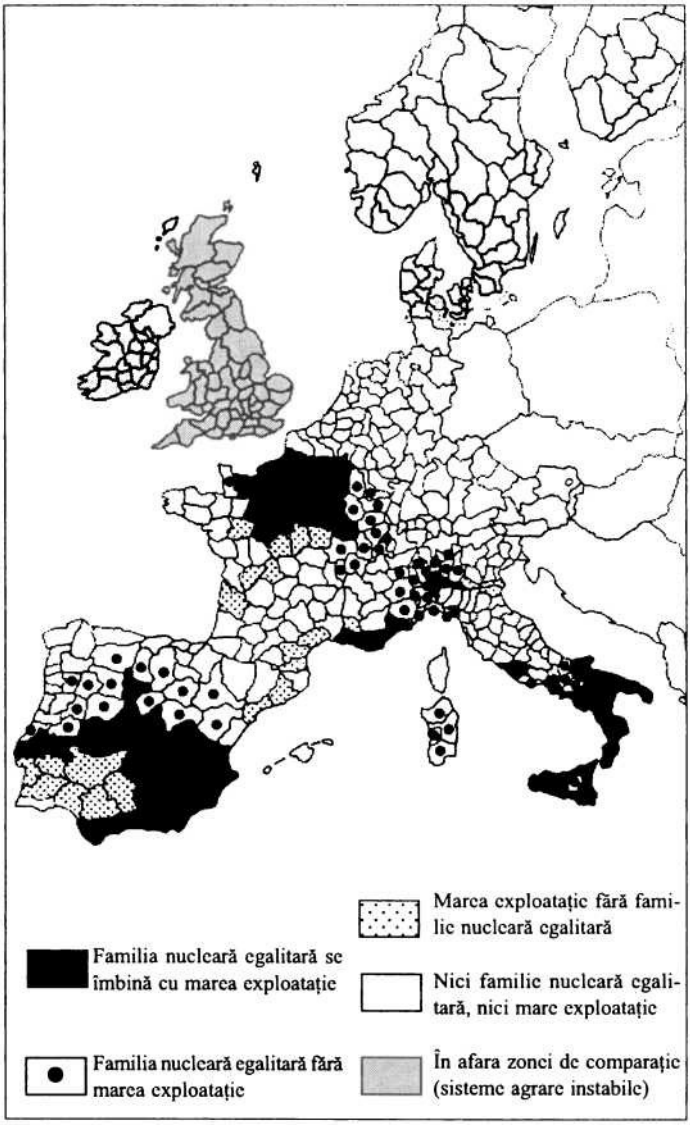
Familia nucleară egalitară se îmbină cu marea exploatație
Marea exploatație fără familie nucleară egalitară
Familia nucleară egalitară fără marea exploatație
Nici familie nucleară egalitară, nici mare exploatație
În afara zonei de comparație (sisteme agrare instabile)

Harta 19 – Familie comunitară şi arendă în parte

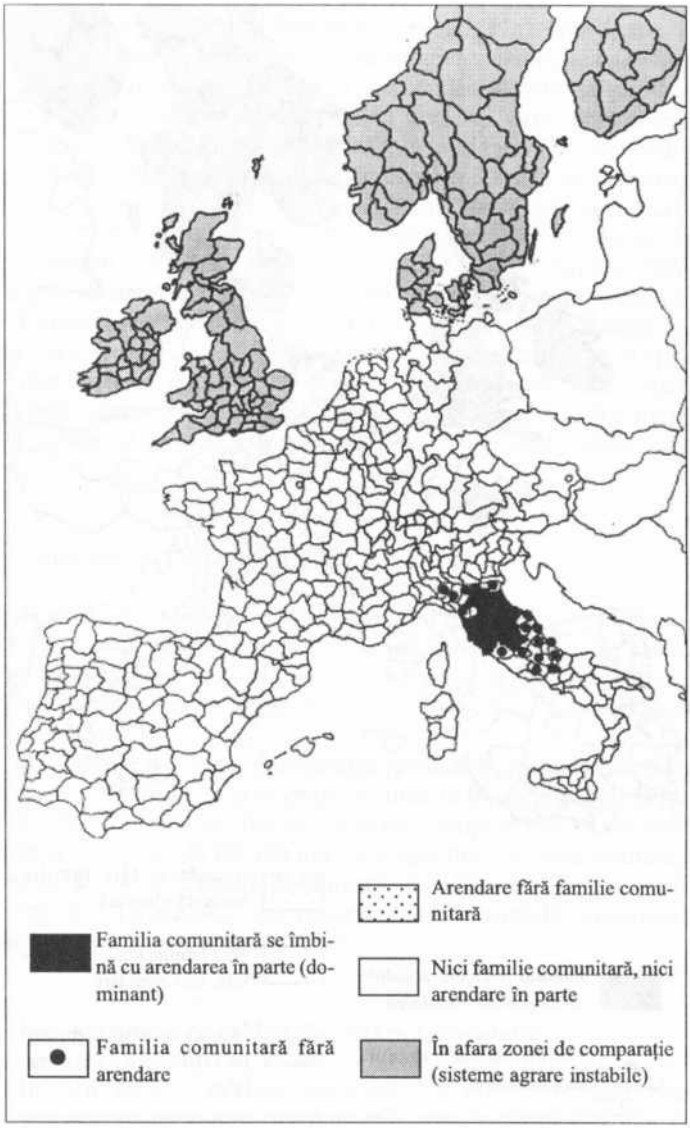
Arendare fără familie comunitară
Familia comunitară se îmbină cu arendarea în parte (dominant)
Nici familie comunitară, nici arendare în parte
Familia comunitară fără arendare
În afara zonei de comparație (sisteme agrare instabile)

Harta 20 – Familie nucleară absolută şi arendă

Arendarea fără familie nucleară absolută
Nici familie nucleară absolută, nici arendare
În afara zonei de comparație (sisteme agrare instabile)
Familia nucleară absolută se îmbină cu arendarea
Familia nucleară absolută fără arendare

constată un grad larg de autonomie reciprocă a celor două variabile. Cartografia ne permite să confruntăm, prin suprapunere, fiecare din sistemele agrare cu sistemul familial cu care se află în relaţie de afinitate. Hărţile obţinute (nr. 17 – 20) au structura logică a diagramelor lui Venn. Ele deosebesc patru feluri de regiuni: cele unde tipul familial şi sistemul agrar există simultan; cele unde tipul familial există fără sistemul agrar; cele unde sistemul

agrar există fără tipul familial; cele unde nu domină nici tipul familial, nici sistemul agrar. Zonele de instabilitate relativă a sistemelor agrare – insulele britanice şi Scandinavia – au fost excluse din această confruntare. Restricţia aceasta, logică, prezintă inconvenientul de a face puţin semnificativă cercetarea afinităţii „familie nucleară absolută-arendare”, deoarece familia nucleară absolută este mai bine reprezentată în partea instabilă, în Anglia şi Danemarca, decât în partea stabilă a Europei agrare, unde ea nu domină decât Vestul Franţei şi Olanda. În pofida acestei absenţe, confruntarea cartografică a sistemelor familiale cu sistemele agrare evidenţiază relaţii puternice de *includere* şi de *concordanţă parţială*, dar niciodată o concordanţă totală.

Familie sursă şi proprietate

Harta unde se întretaie familia sursă cu proprietatea (nr. 17) arată o relaţie de includere deosebit de clară: cu excepţia a opt unităţi geografice, *toate regiunile de familie sursă sunt şi regiuni de proprietate ţărănească, iar toate regiunile de proprietate ţărănească nu sunt regiuni de familie sursă*.

În Renania şi Veneto, proprietatea ţărănească coincide bineînţeles cu regiuni de familie sursă incompletă. Însă, în Italia de Nord, în Franţa de Est, Spania de Nord, dar nu de coastă, proprietatea ţărănească se dezvoltă în regiuni de familie nucleară egalitară. În Italia centrală, ea coincide uneori cu familia comunitară. Familia sursă pare a implica proprietatea ţărănească, dar reciproca nu e valabilă, proprietatea ţărănească nu implică familia sursă.

Familie nucleară egalitară şi mare exploataţie în cazul familiei nucleare egalitare şi al marii exploataţii este o relaţie evidentă de afinitate, care nu ia forma unei includeri, ci a unei concordanţe parţiale (harta 18). Marea exploataţie poate exista fără familia nucleară egalitară: în Portugalia, la Alentejo; în Spania, în partea vestică a Andaluziei şi în Catalonia de coastă; în Italia, în delta fluviului Po; în Franţa, la graniţa dintre ţinuturile d’ºC şi

d’oil, de-a lungul axei Bordeaux-Nevers. În zone mai vaste însă, familia nucleară egalitară poate să existe şi fără marea exploataţie: în Nordul Spaniei, dar nu în regiunea de coastă, în Nord-Estul Italiei, în Estul Franţei.

Familie comunitară şi arendă în parte

Afinitatea dintre arendarea în parte şi familia comunitară este neîndoielnică. Acolo unde găsim familia comunitară în situaţie dominantă, găsim adesea arenda în parte în situaţie dominantă, aşa cum e cazul în Italia centrală. Acolo unde găsim tipuri familiale comunitare importante dar nu dominante, ca în Centru-Vestul Franţei, apare adesea arendarea în parte, importantă, dar nu dominantă. Acolo unde familia comunitară este amestecată cu alte tipuri, ca în Finlanda meridională, se identifică, în perioade mai vechi, urme de arendă în parte. Aceste urme, semnalate în Portugalia Vechiului Regim, corespund unor sisteme familiale excepţionale, de tip matriliniar, dar implicând trăsături comunitare.

Singurul exemplu de arendare în parte în situaţie de sistem agrar dominant este cel din Italia centrală. E singurul caz menţionat de harta 19, care face să se întretaie arenda în parte cu familia comunitară. Exemplu unic, dar care dă un rezultat de o remarcabilă claritate: aici, afinitatea este *includere*. Zonele de arendare în parte se prezintă drept nucleul central al regiunilor de familie comunitară. Dincolo de acest nucleu, familia comunitară corespunde, la Nord şi la Sud, unor zone de proprietate ţărănească sau, mai rar, de mare exploataţie.

În cazul afinităţii familie sursă-proprietate, tipul familial era inclus, din punct de vedere geografic, în tipul agrar. În cazul afinităţii familie comunitară-arendă în parte, tipul agrar este inclus, geografic, în tipul familial.

Familie nucleară absolută şi arendare

Confruntarea dintre familia nucleară absolută şi arendare arată o concordanţă imperfectă. În Olanda, ca şi în Vestul Franţei. Numărul de unităţi geografice este însă prea mic pentru a duce mai departe analiza.

Harta 21 – Familie nucleară egalitară şi proprietate

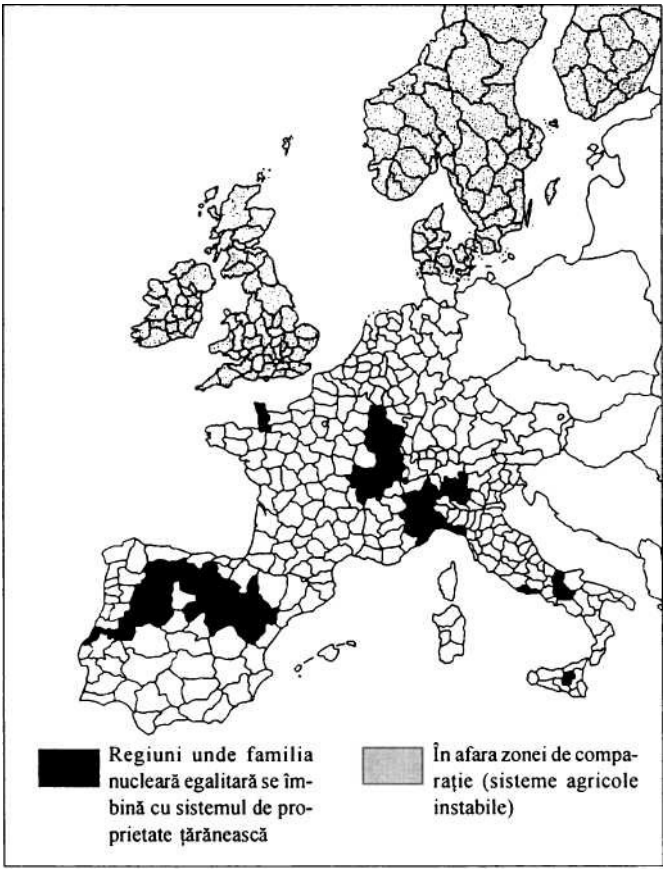
Regiuni unde familia nucleară egalitară se îmbină cu sistemul de proprietate țărănească
În afara zonei de comparație (sisteme agricole instabile)

Concluzie practică: două variabile distincte

Dacă lăsăm la o parte Europa de Nord şi de Nord-Vest, sistemele agrare, ca şi sistemele familiale, pot fi considerate ca stabile începând cu anul 1500. Redactarea cartografică a celor două variabile arată relaţii puternice, dar complexe şi imperfecte. Nu ni se pare nici posibil şi nici util de a formula din aceste materiale o teorie generală, explicând concordanţele şi discordanţele şi care n-ar putea fi, în fond, decât o *teorie a originii* sistemelor familiale sau agrare. Discordanţa cea mai mare, familia nucleară egalitară în asociere cu proprietatea ţărănească, ocupă zone de graniţă, între lumile germanică şi latină sau între Spania creştină şi Spania musulmană, localizări geografice care au bineînţeles un sens, o origine istorică. Dar, pentru o asemenea anchetă asupra originii sistemelor,

Europa de Vest nu ajunge. Există şi în altă parte cazuri masive de asociere între familia nucleară egalitară şi proprietatea ţărănească, în regiuni care nu se află la graniţe istorice şi culturale, cum ar fi Grecia. Problemele de origine, de întemeiere nu formează obiectul acestei cărţi. Sistemele familiale şi sistemele agrare au aici statutul de variabile explicative şi nu de fenomene care trebuie explicate. E de ajuns să le constatăm stabilitatea, totală sau parţială, începând din anul 1500, şi să le stabilim distribuţia în spaţiu. Confruntarea dintre cele două variabile arată relaţii de *afinitate*, amestec de concordanţe şi de discordanţe, numeroase şi uneori masive. Din această constatare decurge o obligaţie: aceea de a considera sistemele familiale şi sistemele agrare ca variabile distincte deoarece sunt parţial independente. În general, fiecare unitate geografică va trebui să fie considerată ca purtătoare a doua caracteristici: un sistem familial şi un sistem agrar.

PARTEA A DOUA Religie şi modernitate

Începând cu secolul XVI, accelerarea dezvoltării europene provoacă un proces de disociere, de fragmentare. Unele ţări, unele regiuni iau avânt, altele intră în stagnare. Progresele succesive ale alfabetizării, ale industrializării, ale controlului naşterilor definesc zone de schimbare şi de imobilitate al căror traseu pare la prima vedere misterios. Cu atât mai mult cu cât aceste trei variabile cheie ale modernizării prezintă, unele în raport cu altele, un mare grad de autonomie.

Introducerea dimensiunii religioase permite rezolvarea unei părţi a problemei, dar nu totalitatea sa. Apariţia protestantismului, între 1520 şi 1560, explică pe larg împărţirea continentului în două subansambluri culturale, unul dinamic, altul net regresiv. Protestantismul accelerează mişcarea de alfabetizare; catolicismul, care se redefineşte împotriva Reformei, pune, acolo unde supravieţuieşte, o frână progresului cultural. Între ţările protestante apar, însă, ciudate diferenţe de ritm de dezvoltare: Suedia, Germania de Nord, Scoţia sau Elveţia

reformată progresează în mod clar mai repede decât Anglia spre alfabetizarea generală a populaţiilor. Acest nou mister e rapid urmat de un altul, deoarece exact Anglia, mai puţin dezvoltată, e cea care se lansează, la mijlocul secolului XVIII, în prima dintre revoluţiile industriale.

Evident că dezvoltarea controlului naşterilor nu poate atinge decât o populaţie îndeajuns de larg alfabetizată. Dar nivelul cultural nu determină singur demararea contracepţiei. Fiindcă în Franţa, ţară moderat avansată pe plan cultural, începe, la finele secolului XVIII, revoluţia demografică, uşor de urmărit cu ajutorul mişcării descendente a curbelor de natalitate şi de fecunditate. Istoria religioasă permite aici să se ajungă la o soluţie definitivă. La o populaţie pe larg alfabetizată, momentul trecerii la contracepţie e determinat de prăbuşirea credinţelor religioase, de decreştinare. Ajunge, deci, să datăm stadiile alfabetizării şi etapele decreştinării pentru a înţelege schimbarea ratei de natalitate.

Variabila religioasă este esenţială pentru o bună înţelegere a dezvoltării europene. Dar introducerea sa în descrierea mişcării istorice nu duce, în realitate, decât la a împinge înapoi, printr-o restrângere logică, problema explicării procesului de diferenţiere, de segmentare. De ce unele regiuni acceptă cu entuziasm protestantismul, în vreme ce altele îl resping cu energie? De ce unele îşi abandonează cu brutalitate credinţa creştină în ansamblul său, încă de la mijlocul secolului XVIII, în timp ce altele rămân mai multă vreme fidele religiei tradiţionale din Europa care supravieţuieşte, în cazul protestantismului până la sfârşitul secolului XIX, iar în cel al catolicismului până în anii 1960 – 1970? în spatele acestei surprinzătoare geografii a modernităţii religioase se profilează geografia tradiţională a tipurilor familiale şi agrare. Segmentarea antropologică a Europei canalizează, accelerează sau încetineşte, în funcţie de loc, evoluţiile religioase.

Valorile de libertate sau de autoritate, de egalitate sau de inegalitate purtate de tipurile familiale determină

în mare parte reacţiile regiunilor la Reforma protestantă, care îi propune Europei o metafizică autoritară şi inegalitară: un ideal de supunere absolută a oamenilor faţă de Dumnezeu şi de inegalitate a oamenilor între ei. Doar regiunile unde domină structuri familiale autoritare şi inegalitare pot accepta pe deplin un asemenea mesaj. În alte părţi, refuzuri, rezistenţe şi denaturări demonstrează o respingere antropologică a Reformei, luterană sau calvinistă.

Dispariţia lui Dumnezeu, care începe două secole mai târziu, se petrece de asemenea în funcţie de terenul familial. Creatorul este eliminat mai întâi din viaţa cotidiană şi mentală a oamenilor acolo unde structurile familiale nu proiectează imaginea unui Dumnezeu-tată puternic, acolo unde egalitarismul, instalat în relaţia fraternă, face dificilă credinţa în existenţa unei fiinţe transcendente. Criza religioasă începe în regiunile unde structura familială stabileşte raporturi liberale între părinţi şi copii şi relaţii egalitare între fraţi. Prezenţa unui sistem agrar de mare exploataţie, frecvent asociat cu familia nucleară egalitară şi puţin propice, în general, credinţelor religioase puternice, este o a doua condiţie a decreştinării timpurii.

Evoluţia credinţelor religioase, condusă de fundamentele antropologice regionale, apare deci, în a doua parte a acestei cărţi. ca un aspect fundamental de parvenire la modernitate. Reforma şi Contrareforma, apoi etapele succesive ale decreştinării definesc un vast ciclu religios care determină mai mult decât susţine dezvoltarea Europei, culturală, economică sau demografică. Mărimea relativă a capitolelor care urmează reflectă importanţa acordată factorului religios. Capitolul 3, consacrat Reformei şi Contrareformei, capitolul 6, unde e tratată decreştinarea atârnă mult mai greu decât capitolele 4, 5 *şi 7, unde sunt analizate respectiv alfabetizarea, industrializarea şi controlul naşterilor.*

Această repartizare a ponderii este deliberată. În cartea de faţă, religia ocupă poziţia unei variabile

intermediare: *determinată în formele sale prin structurile familiale, ea determină, la rândul său, ritmurile progresului cultural, economic ori sexual. Religia se află în centrul tuturor interacţiunilor istorice şi logice*.

CAPITOLUL III

Reformă şi Contrareformă în anul 1500, Europa e încă sudată printr-o unitate de credinţă. Când începe epoca modernă, între inventarea tiparului şi descoperirea Americii, ea este pur şi simplu creştină şi recunoaşte existenţa unei autorităţi spirituale unice, aceea a Bisericii catolice. Iar aceasta în pofida fragmentării politice a teritoriului său, în pofida diversităţii de structuri familiale sau agrare. Din Italia în Suedia, din Portugalia în Saxonia, credinţele şi ritualurile sunt aceleaşi, susţinute de o elită religioasă exprimându-se într-o singură limbă, latina.

Unitatea aceasta rezultă dintr-o lungă istorie, care merge de la dezvoltarea timpurie a creştinismului în partea romană a continentului, între secolele l şi IV, la convertirea târzie a Finlandei la finele secolului XIII1. În anul 1500, regiunile meridionale ale Europei sunt creştine de mai bine de 1200 de ani; în unele pălii din Nord, acest lucru se întâmplă după ceva mai mult de două secole. N-am avea dreptate, însă, dacă am considera, *a priori*, creştinismul din Nord mai puţin solid decât acela din Sud. Unele aspecte ale istoriei sale ar tinde, dimpotrivă, să-l facă mai puternic. În Finlanda, în Suedia, în Danemarca, în Scoţia, în Irlanda, în nordul Ţărilor de Jos, în nordul şi centrul Germaniei, convertirea religioasă a reprezentat o parvenire la civilizaţie. Întemeierea de Biserici în lumea barbară a permis introducerea scrisului în societăţi care nu cunoşteau pe atunci decât comunicarea orală[36]. Alfabetul latin nu se mulţumeşte să pună în circulaţie

36N u consider aici drept o reală redactare scrisă vechile sisteme runice ale lumilor germanice, scandinave sau irlandeze, scrieri alfabetice observabile între secolele I—IV. Cea mai lungă incripţie. găsită în Norvegia, nu cuprinde decît aproximativ 200 de semne. De altfel, aceste sisteme sînt derivate din alfabetul latin. Despre rune. vezi J.-G. Février, Histoire de l’écriture, pp. 504-524.

limba latină; el permite şi transcrierea limbilor indigene, fie ele scandinave, finlandeză, germane sau celtice. Scrierea face posibilă apariţia de instituţii, adică de fixări în memorii sociale: în Nordul Europei, ca şi în alte părţi, introducerea sa marchează sfârşitul preistoriei. În Scandinavia, într-o parte a lumii germanice, în Nordul şi Vestul insulelor britanice, Biserica asigura, deci, intrarea unor popoare în istorie. Ea este fondatoare. În Sud, în Franţa, în Italia sau în Spania, creştinismul, cu o mai mare vechime, nu apare, totuşi, decât ca un element tardiv al civilizaţiei, în societăţi care păstrează amintirea difuză a unei istorii anterioare, necreştine, romană şi păgână. Vechimea creştinismului meridional, caracterul fondator al creştinismului nordic se echilibrează. În anul 1500, Europa este pur şi simplu creştină.

Reforma protestantă rupe în două continentul. Germania de Centru şi de Nord-Vest, Scandinavia, o parte din Ţările de Jos şi Elveţia, precum şi Anglia, constituie, după multe ezitări, o lume reformată, despărţită de Roma. Promovată de Luther în 1517, criza protestantă ajunge foarte repede la o divizare stabilă a spaţiului european. După cum remarcă Pierre Chaunu, Europa reformată îşi ia forma geografică definitivă din anii 1560 – 1580[37]. Harta sa e fixată şi nu se va mai schimba până în secolul XX. în faţa noii lumi protestante, catolicismul – de acum înainte italian, francez, spaniol, portughez, austriac, flamand, irlandez, german din Sud şi Vest, elveţian din Centru şi Sud – se redefineşte prin conciliul de la Trent între 1545 şi 1563. Două sisteme religioase se înfruntă până la sfârşitul secolului XVII, apoi se mulţumesc să trăiască separate.

Natura protestantismului: o contradicţie

Ca orice sistem religios, protestantismul există simultan pe două planuri. El face parte din lumea sensibilă; dar stabileşte şi o lume de dincolo. El este o practică lumească şi una metafizică. În spiritul aderenţilor la sistem, cele două planuri nu sunt distincte, ci îmbinate prin obişnuinţă şi sudate printr-o teologie. Ca să înţelegem

37P . Chaunu. Le Temps des réformes, t. 2. pp. 473-474.

natura protestantismului, dezvoltarea sa doar în unele regiuni ale continentului european, implicaţiile sale istorice şi variaţiile teologice, e nevoie să separăm cele două planuri – fie şi cu preţul unor schematizări. În centrul mesajului protestant, care accelerează istoria şi împarte Europa, găsim, într-adevăr, o contradicţie, fundamentală, între obiectivele terestre şi cele metafizice. În lumea de aici, Reforma propune şi realizează o democratizare a conştiinţei religioase. În ordinea metafizică, ea proclamă servitutea şi inegalitatea oamenilor.

Componenta terestră a protestantismului: o democratizare a conştiinţei religioase

Obiectivul pământesc primordial al Reformei luterane este abolirea monopolului clerical al vieţii religioase. Protestantismul doreşte sfârşitul unei religii disociate, trăită intens de o categorie specializată, şi doar administrată, sub formă de diverse ritualuri, în folosul unei comunităţi de credincioşi pasivi, menţinuţi surzi şi muţi prin folosirea liturgică a latinei, pe care ei n-o înţeleg. În chemarea *către nobilitatea creştină de naţionalitate germană*, publicată în 1520 şi care pune întreaga Germanie în mişcare, Luther arată deosebirea dintre laici şi clerici ca un prim zid, ridicat de Roma, şi pe care Germania trebuie să-l dărâme. O face folosind o expresie viguroasă care aprinde imaginaţia contemporanilor săi: *„Noi suntem cu toţii preoţi”*[38].

„S-a scornit că papa, episcopii, preoţii, călugării ar fi numiţi statul ecleziastic, iar prinţii, seniorii, meşteşugarii şi ţăranii ar forma statul laic, ceea ce e desigur o fină subtilitate şi o mare ipocrizie. Nimeni, însă, nu trebuie să se lase intimidat de această distincţie, pentru simplul motiv că toţi creştinii aparţin cu adevărat statului ecleziastic, între ei nu există nicio diferenţă, în afară de cea a funcţiei, aşa cum arată Pavel atunci când spune că noi suntem un singur trup, dar fiecare membru îşi are

38C ătre nobilitatea creştina de naţionalitate germană, p. 97 fpentru toate citatele.

propria funcţie... / [3940]

Împotriva legilor stabilite de Roma, Luther cere imperios creştini egali (*gleychen Christenn*, ortografie originală*).

Din această aspiraţie fundamentală la uniformitate a poporului creştin decurg multe aspecte ale programului protestant: accesul tuturor la Scripturi, traducerea textelor şi slujbelor religioase în limba comună, căsătoria preoţilor, desfiinţarea ordinelor mănăstireşti, refuzul autorităţii papei, considerat drept cheia de boltă a ordinului sacerdotal. Un obiectiv simplu rezumă diversitatea liniilor de atac: în viaţa religioasă pământească, Reforma respinge autoritatea preoţilor şi inegalitatea oamenilor.

Componenta metafizică a protestantismului:

aservire şi inegalitatea oamenilor în centrul metafizic al Reformei, găsim o conştiinţă înrăutăţită de prezenţa răului în sufletul oamenilor, o percepţie subtilă a rolului lui Satan în vieţile lor şi un interes reînnoit pentru conceptul de damnare eternă. În acea Europă a secolului XVI, tema păcatului originar, a căderii lui Adam atrăgând-o după sine pe aceea a oamenilor, redevine o problemă de actualitate. Căderea nu e percepută ca făcând parte din istoria de demult, ci ca un eveniment capital, un element al vieţii cotidiene. După ce constată damnarea omului, Luther stabileşte condiţiile salvării sale, adică ale răscumpărării greşelii şi ale accesului său la viaţa veşnică. Două preconizări sunt fundamentale. Prima este că omul nu-şi poate asigura mântuirea prin el însuşi, fără ajutorul (voinţa, mila) lui Dumnezeu. A doua este că nu toţi oamenii vor fi mântuiţi.

Tema neputinţei omului, prezentă în multe texte, este centrală în tratatul *Du serf arbitre* (*De servo arbitrio*, 1525), răspuns la apărarea liberului arbitru prezentată de

---

39 (Indicarea paginii se referă la ediţia menţionată în bibliografia generală).

40 *Către nobilitatea*... p. 83.

Erasmus[41]. Evident că problema nu este aceea a atotputerniciei lui Dumnezeu, asupra căreia toţi creştinii sunt în teorie de acord, ci aceea a implicaţiilor acesteia pentru libertatea umană. Este omul în stare să-şi asigure singur mântuirea, alegând liber binele şi respingând răul cât trăieşte pe pământ? încă de la început, întrebarea e prezentă, dureroasă, în orice problematică creştină. Răspunsul lui Luther e clar şi negativ:

„Dacă îi recunoaştem lui Dumnezeu cunoaşterea infailibilă şi atotputernicia, rezultă în modfiresc şi inevitabil că noi n-am fost creaţi prin noi înşine şi că nu trăim şi nici nu acţionăm prin noi înşine, ci doar ca urmare a atotputerniciei sale. Iar dacă Dumnezeu a ştiut dintotdeauna ceea ce vom deveni, dacă el ne face, ne animă şi ne conduce, cum să ne imaginăm că există în noi vreo libertate oarecare, sau că s-ar putea produce ceva altfel decât a prevăzut el? Preştiinţa şi omnipotenţa lui Dumnezeu sunt diametral opuse liberului nostru arbitru" 8.

Acest Dumnezeu atotputernic îşi cunoaşte, îşi triază aleşii. În forma sistematizată, radicalizată a gândirii protestante prezentate de Calvin, Dumnezeu alege să mântuiască anumiţi oameni şi să osândească pe alţii. Este o dublă predestinare. Această dualitate, această inegalitate a oamenilor în faţa salvării este o necesitate logică. Dacă doar unii sunt salvaţi, ceilalţi sunt osândiţi. Există deci două feluri de oameni, concepţie care apare cu o extremă claritate în unele opere ale lui Luther, uneori în fraze ce par a fi luate direct de la sfântul Augustin:

„... avem nevoie aici să separăm copiii lui Adam, oamenii, în două părţi: unii care aparţin împărăţiei lui Dumnezeu şi alţii care ţin de împărăţia lumii. Cei care fac parte din împărăţia lui Dumnezeu sunt toţi cei care, ca adevăraţi credincioşi, sunt în Hristos şi supuşi lui Hristos" 9.

Tematica augustiniană din cele două citate se referă efectiv la problema alegerii unora şi a respingerii altora.

41 De libero arbitrio a lui Erasmus datează din 1524.

Pe plan teoretic, privirea diferenţiatoare a lui Luther se poate îndrepta concret asupra lumii înconjurătoare:

„Priveşte însă în jurul tău şi începe prin a face ca lumea să fie plină de creştini adevăraţi, mai înainte de a pretinde să-i conduci creştineşte şi conform Evangheliei. Dar nu vei reuşi acest lucru niciodată, fiindcă lumea şi marea masă rămân necreştini, deşi toţi sunt botezaţi şi poartă numele de creştini" 10.

Un episod biblic pune în special în evidenţă acţiunea Providenţei divine care selecţionează, adică alege şi respinge simultan: relatarea despre Iacob şi Esau în care binecuvântarea paternă şi dreptul de primogenitură sunt transferate, fără multă vorbă, de la primul născut la mezin. Numai urmaşii lui Iacob, mezinul, vor forma poporul lui Israel, ales de Cel Veşnic. Prezent în la *cité de Dieu*, episodul e mult folosit în le *Serf arbitre*.

„În ce fel l-a ajutat liberul arbitru pe Iacob? în ce fel l-a prejudiciat pe Esau? Fiindcă, în virtutea preştiinţei şi a predestinării divine

— *Du serf arbitre*. p. 150.

De l'autorité temporelle et dans quelle mesure on lui doit obéissance, p. 79. (*De l'autorité temporelle*... p. 87.

La Cité de Dieu, cartea XVI. cap. 36.

(praescientia *şi* destinatione), *fusese stabilit, încă înainte ca ei să se nască şi să facă ceva, care trebuia să fie soarta fiecăruia, şi anume că unul trebuia să slujească iar celălalt să domine"*, 2.

Calvin, în capitolul pe care îl consacră predestinării în *Y Institution de la religion chrétienne*, radicalizează exprimarea dar nu adaugă mare lucru la sens. Cum ar putea-o face? Orice problematică a milei, a alegerii, a predestinării se găseşte în sfântul Augustin[42]. Calvin se mulţumeşte să pună în simetrie conceptele:

„Numim predestinare hotărârea eternă a lui

42J ' Du serf arbitre, p. 156.
în mod deosebit în răspunsurile sale din Aux moines d'Adrumète et de Provence, Oeuvres complètes, t. 24. pp. 311-323, 359-363, 573-585.
715-

Dumnezeu, prin care el a stabilit ceea ce voia să i se întâmple fiecărui om. Căci el nu i-a creat pe toţi la fel, ci pe unii îi hărăzeşte vieţii veşnice, iar pe alţii osândei veşnice. Astfel, potrivit cu scopul pentru care e creat omul, spunem că el e predestinat morţii sau vieţii[43].

Calvin nu este aici decât un exeget fidel al lui Luther: povestea lui Iacob şi a lui Esau constituie şi nucleul demonstraţiei sale[44]. Mai târzie, născută în mijlocul înfruntărilor, teologia calvinistă e clarificată de critica catolică, ce evidenţiază implicaţiile inegalitare ale conceptului de alegere. În poziţie defensivă, Calvin e constrâns în *Y Institution de la religion chrétienne* să folosească, pentru a-l respinge, chiar conceptul de inegalitate:

„Este, deci, fals şi plin de răutate ca unii să-l acuze pe Dumnezeu *de inegalitate a dreptăţii, fiindcă în Predestinarea sa el nu face ca unul toţi oamenii" '6.*

Realitatea e negată. Dar cuvântil e spus: inegalitate.

Aşadar, componenta metafizică a Reformei implică servitutea şi inegalitatea oamenilor în faţa lui Dumnezeu. Este un adevărat negativ conceptual al componentei sale terestre, care pretinde libertatea şi egalitatea creştinilor în faţa organizării clericale.

Pe plan lumesc, noţiunile de egalitate şi de libertate sunt asociate în mod logic; respingerea autorităţii preoţilor are sens în cazul în care creştinii sunt egali: ei sunt cu toţii preoţi. Pe plan metafizic, noţiunile de inegalitate şi de autoritate constituie, de asemenea, o totalitate logică: în mecanismul predestinării, aşa cum apare el îndeosebi în povestea lui Iacob şi Esau, alegerea ineşalitară este expresia privilegiată a autorităţii absolute a Celui Veşnic. În pofida existenţei structurilor sale logice globale, care combină egalitate şi libertate, inegalitate şi autoritate,

---

43 729 etc.

44 I nstitution de la religion chrétienne, t. 3. p. 62.

Institution..., t. 3. pp. 66-71.
Institution ... t. 3. p. 83.

conceptele „metafizice” de autoritate şi de inegalitate pot fi separate de conceptele „terestre” de libertate şi egalitate pentru a observa cum împacă gândirea protestantă noţiunile de egalitate pământească şi de inegalitate cerească, de libertate faţă de Biserică şi de supunere faţă de Dumnezeu.

Protestantism şi libertate: un autoritarism dezîntrupat încă de la începutul tratatului *La Liberté du chrétien*, text timpuriu, fiindcă datează din 1520, Luther arată că relaţia dintre protestantism şi libertate nu va fi simplă. El avansează succesiv două propuneri:

„Un creştin e suveran al tuturor lucrurilor şi nu e supus al nimănui”.

„Un creştin e un şerb bun de corvoadă în toate lucrurile şi e supus tuturor”, 7.

Restul tratatului e o reflecţie asupra acestei contradicţii. Pentru Luther, soluţia se află în dualitatea naturii umane, corporală şi spirituală, în coexistenţa unui om exterior şi a unuia interior18. Dar, în pofida anumitor aparenţe retorice, această dualitate nu pune în opoziţie un om exterior şerb şi un om interior liber. Omul interior nu e liber decât în lumea exterioară. El îi este supus lui Dumnezeu prin mecanismul credinţei, singura care salvează de la pedeapsă, singura care cere o percepere a atotputerniciei lui Dumnezeu şi a micimii omului.

„Dar ca să ieşi din tine însuţi şi să scapi de tine însuţi, adică de pierzania ta, el ţi-l aduce pe iubitul său fiu, Iisus Hristos, şi te face să mărturiseşti prin cuvântul său viu şi consolator că trebuie să i te încredinţezi lui cu o credinţă puternică şi să te încrezi cu îndrăzneală în el; iar atunci, pentru această credinţă, toate păcatele tale vor fi iertate, iar tu vei fi drept, adevărat, liniştit, corect şi vei fi îndeplinit toate poruncile şi vei fi lăsat liber în toate lucrurile”. C’

La Liberté du chrétien, p. 255.

Luther apare aici ca un veritabil moştenitor al tradiţiei mistice renane, îndeosebi al lui Meister Eckhart. În *Traités*, pp. 144 – 153.

La Liberté du chrétien, p. 259.

Libertatea aceasta e trăită ca o supunere faţă de autoritatea divină. E un stadiu în care autoritarismul metafizic protestant se loveşte de o problemă practică: respingerea de către omul interior a autorităţii exterioare a Bisericii de la Roma, aşa cum se încarnează ea în papa, episcopii şi preoţii săi. Protestantismul doreşte o autoritate *divină* puternică, dar refuză delegarea puterii divine unei instituţii umane. Astfel, doctrina lui Luther trasează o *despărţitură goală*, mai presus de om, în profunzimea omului, o formidabilă instanţă de control ale cărei mijloace de expresie nu sunt definite. Un protestant va spune că el înţelege poruncile lui Dumnezeu, un filosof laic va considera că acest protestant îşi ascultă conştiinţa; un psihanalist va evoca poate un control al individului prin supraeu. Oricare ar fi interpretarea, luteranismul nu e niciodată liberal; el e autoritar, dar refuză exercitarea terestră a autorităţii religioase de către oameni.

Egalitate prezentă, inegalitate viitoare

Coexistenţa noţiunilor de egalitate terestră şi inegalitate metafizică pune, în practică, puţine probleme protestantismului, egalitatea situându-se în prezent, inegalitatea – adică perechea osândă/mântuire – în viitor. Decalajul temporal asigură compatibilitatea conceptelor. Sigur, dacă ne mulţumim să luăm întocmai protestantismul, inegalitatea metafizică a oamenilor nu e situată propriu-zis în viitor, ci în afara timpului. Dumnezeu este etern. Preştiinţa sa e absolută. Pentru el, timpul e o variabilă secundară. Alegerea unora şi respingerea altora se află situate, la scara lui Dumnezeu, în eternitate. Potrivit lui Luther, alegerea lui Iacob şi respingerea lui Esau le preced naşterile. Teologia se străduieşte să înţeleagă punctul de vedere al Celui Veşnic. Oamenii obişnuiţi, însă, sunt mai modeşti: mântuirea şi pedeapsa sunt pentru ei nişte perspective, metafizice desigur, dar în egală măsură şi viitoare, descriindu-le destinele posibile *de după moarte*.

Refuzul inegalităţii religioase pe pământ, al

superiorităţii preotului asupra laicului este, dimpotrivă, o exigenţă prezentă, imediată. Dar această egalizare a condiţiilor religioase în prezent nu împiedică nicidecum inegalitatea viitoare.

Natura catolicismului: o contradicţie inversă

Sciziunea luterană obligă catolicismul menţinut să se redefinească. Ca şi protestantismul, dar *împotriva* protestantismului, catolicismul trebuie să consolideze două componente ale vieţii religioase: una lumească, cealaltă metafizică. Or, fiindcă neagă Reforma pe ambele planuri, şi Contrareforma ajunge, absolut logic, la o contradicţie între obiectivele terestre şi metafizice, dar invers decât aceea la care ajunsese protestantismul.

Reforma cerea libertatea şi egalitatea creştinilor pe pământ prin eliminarea puterii preoţilor, dar afirma inegalitatea metafizică a oamenilor şi autoritatea absolută a lui Dumnezeu.

Contrareforma cere supunerea şi inegalitatea creştinilor pe pământ prin acceptarea puterii preoţilor, însă afirmă egalitatea metafizică a oamenilor şi libertatea lor în aşteptarea mântuirii sau a condamnării.

Componenta terestră a catolicismului: un elitism religios

Obiectivul terestru primordial al Contrareformei catolice este întărirea monopolului clerical al vieţii religioase. Catolicismul înrăutăţeşte, în practică, deosebirea dintre preoţi şi laici, fabricând în serie, pentru prima oară în istoria creştinătăţii, preoţi de ţară conform idealului: educaţi şi căşti. Gata cu preotul medieval incult şi depravat, uman, atât de apropiat de laic. Să nu ne înşelăm însă: noul efort de formare a preoţilor catolici este o punere în practică a dogmei privind caracterul specific al preotului, opus noţiunii protestante de preot asemănător laicului. În direcţia laicilor, Biserica catolică dezvoltă, ca reacţie la protestantism, o ostilitate nemaipomenită faţă de răspândirea Scripturilor, o detestare instinctivă a cărţii. Un laic care citeşte Biblia, sau orice altă carte religioasă, declanşează în lumea catolică un reflex de suspiciune,

ducând sau nu la un act de represiune. Această polarizare intelectuală şi socială, care le refuză laicilor cărţile şi le asigură o mai bună pregătire preoţilor, este o inversare a practicii protestante. Componenta terestră a catolicismului este inegalitară şi autoritară.

Componenta metafizică a catolicismului:
egalitatea şi libertatea

Şi pe planul metafizic, Biserica se defineşte împotriva protestantismului, dar cu o necesară prudenţă. Într-adevăr, ea se prezintă ca păzitor al unei ortodoxii, al unei tradiţii, al căror mecanism de perpetuare depinde de principiul succesiunii apostolice. Evident că nu-l poate excomunica retroactiv pe sfântul Augustin, a cărui gândire defineşte dogma protestantă a predestinării, deoarece el e unul dintre sfinţii săi şi a fost episcop. Ea nu respinge pur şi simplu predestinarea augustiniană, ci se mulţumeşte să o atenueze cu delicateţe, dându-le astfel de lucru pentru secole teologilor săi. De la Molina la alcătuitorii lucrării *Dictionnaire de théologie catholique*, gânditorii Bisericii vor face eforturi să demonstreze că o viziune suplă a predestinării şi o viziune clară a liberului arbitru sunt compatibile. Dar, dincolo de toate precauţiile tradiţionaliste, conciliul de la Trent dă consistenţă unei teorii a egalităţii şanselor metafizice şi a liberului arbitru care refuză predestinarea.

Conciliul confirmă caracterul universal salvator al botezului, care spală păcatul originar şi conferă iertarea. „*Voi toţi cei care* aţi fost *botezaţi*, *v-aţi îmbrăcat în Hristos*”. 20 Botezul catolic, făcut imediat după naştere, înseamnă egalitatea şanselor, anularea pentru *toţi* oamenii a căderii lui Adam. Această taină e incompatibilă cu ideea protestantă de predestinare, ce presupune existenţa unui destin al fiecărui om fixat înainte de naştere.

Luther nu păstrează decât aspectul formal al botezului, rit de trecere popular prea important pentru a-l suprima pe faţă. El precizează, însă, *în Peţit catéchisme*, (1529), document pentru uzul maselor, că botezul „*efectuează iertarea păcatelor eliberează de moarte şi de*

diavol şi dă mântuirea eternă tuturor celor care cred, *potrivit cu promisiunile şi cuvintele Domnului*[45] (sublinierea îmi aparţine). Fără credinţă, botezul nu acţionează. Fără alegere, taina e golită de sens. Radicalismul protestant merge mai departe; din 1525, în regiunea Zürich apar anabaptiştii pe făgaşul lăsat de Reforma zwingliană, care împing logica luterană la consecinţele sale extreme, refuzând botezul copiilor şi acceptându-l doar pe acela al aleşilor.

Împotriva acestor botezuri protestante, golite de puterea lor salvatoare, botezul catolic îşi afirmă eficacitatea mântuitoare. Dar nici toţi oamenii botezaţi în catolicism n-au garantată mântuirea. Curăţaţi de păcatul originar, ei rămân liberi să se salveze ori să se condamne. Aceasta e dogma liberului arbitru, reafirmată cu tărie la cea de a şasea sesiune (canonul 5) a conciliului de la Trent:

„Dacă cineva pretinde că după păcatul lui Adam liberul arbitru al omului a fost pierdut sau distrus, că acesta nu e decât un cuvânt, sau chiar un cuvânt fără acoperire, sau că e o născocire introdusă de Satan în Biserică, e vrednic de excomunicare4122.

Omul poate face binele sau răul, poate câştiga sau nu, prin realizările sale, viaţa veşnică. Aici, Dumnezeu nu mai e atotputernic în fiecare clipă a vieţii omului. El nu mai e acel personaj terifiant ale cărui decrete sunt fără drept de apel. Din concepţia catolică despre liberul arbitru rezultă un ansamblu de atitudini şi de ritualuri în care Dumnezeu devine accesibil în ce priveşte negocierea. Intermediarii sunt, bineînţeles, necesari: Biserica, desigur, care vinde indulgenţe şi slujbe pentru morţi. Fecioara şi sfinţii îşi pot asuma şi ei mici misiuni de mediere pe lângă Dumnezeu, în favoarea simplilor muritori. Procedurile acestea, adesea baroce în aparenţă, sunt totuşi legate logic de dogma liberului arbitru, care atenuează autoritatea lui

---

45D ictionnaire de théologie catholique, t. 2 . 1. articolul ..Botez", coloana (2%. ..Botezul după conciliul de la Trent".
Petit catéchisme, p. 22.

Dumnezeu.

Aşadar, cuplul botez/liber arbitru din catolicism defineşte o componentă metafizică egalitară şi liberală în opoziţie cu componenta terestră, inegal itară şi autoritară.

Coexistenţa unor concepte terestre şi metafizice în sistemul catolic

Pe planul logicii pure, sistemul catolic e la fel de paradoxal ca sistemul protestant. El pune în opoziţie inegalitate terestră şi egalitate a şanselor metafizice, autoritate terestră şi libertate metafizică, acolo unde protestantismul opune egalitatea terestră inegalităţii metafizice, iar libertatea terestră servituţii metafizice.

Compatibilitatea dintre dogma superiorităţii preotului şi aceea a egalităţii şanselor metafizice nu pune vreo problemă reală. Opţiunea pentru preoţie, deschisă tuturor pe planul principiilor, poate fi conside-*Dictionnaire de théologie catholiciiie*. t. 12, 2. articolul… Predestinare", coloana 2961.

rată drept unul din mijloacele de a-ţi realiza în mod liber mântuirea. Alegerea sau respingerea unei vocaţii religioase nu este în cazul acesta decât unul din mecanismele diferenţiatoare care-i îndreaptă pe oameni, ieşiţi egali de la botez, către salvare sau condamnare.

Negreşit că se pot face ironii la adresa unei construcţii teologice care oferă o libertate abstractă şi impune o autoritate concretă. Canonul citat de la conciliul de la Trent rezumă într-o manieră pitorească dualitatea de atitudine a catolicismului faţă de noţiunea de autoritate: el pedepseşte foarte concret cu excomunicarea orice refuz de a crede în existenţa libertăţii umane. E o contradicţie ce nu duce, totuşi, la o problemă practică: în sistemul catolic, autoritatea este magnific încarnată pe pământ de o ierarhie religioasă solid organizată.

Protestantismul voia o autoritate divină puternică, dar îi refuza materializarea într-o instituţie umană. El crea un vid şi o problemă practică. Catolicismul, care se mulţumeşte cu o autoritate divină atenuată, dar deleagă gestionarea sa unei instituţii umane, nu creează un vid

social în jurul noţiunii de autoritate.

Condiţiile apariţiei

O dată riguros conturat protestantismul, mai rămâne să-i explicăm implantarea selectivă în doar unele din regiunile care alcătuiau Europa de la începutul secolului XVI. Acceptarea Reformei de către anumite populaţii şi refuzarea sa de către altele între 1517 şi 1580 este un fenomen istoric depinzând de structura societăţilor locale, care prezintă sau nu afinităţi cu structura doctrinei protestante.

Cele două componente religioase		
	Componentă terestră: raportul cu Biserica	Componentă metafizică: raportul cu Dumnezeu
Protestantism	Liberal şi egalitar	Autoritar şi inegalitar
Catolicism	Autoritar şi inegal ilar	Liberal şi egalitar

Interpretarea propusă, pornind de la o modelizare a sistemelor religioase care evidenţiază două componente – una terestră şi una metafizică admite, de asemenea, *existenţa a două niveluri de determinare*, în consecinţă a doua categorii de factori, ce corespund condiţiilor de apariţie a componentei terestre şi, respectiv, a apariţiei componentei metafizice. Implantarea protestantismului într-o regiune dată presupune existenţa simultană a unor factori pozitivi atât pe planul terestru cât şi pe cel metafizic. Lipsa de condiţii favorabile pe planul terestru *şi* pe planul metafizic permite, din contra, menţinerea unui catolicism pur, arhetipal. Dar, mai pot fi concepute şi observate situaţii locale de discordanţă combinând:

fie factori tereştri favorabili protestantismului cu factori metafizici favorabili catolicismului;

fie factori tereştri favorabili catolicismului cu factori metafizici favorabili protestantismului.

În aceste cazuri, speciale dar destul de numeroase şi

importante, fiecare regiune va sfârşi prin a se alătura unei tabere, însă va fi necesar un efort de adaptare între structurile regionale şi cele teologice, care duce la interesante *deformări* culturale sau religioase.

Explicarea componentei terestre:

alfabetizare, distanţa dintre Roma şi Germania

Prima condiţie a unei contestări a puterii Bisericii este existenţa unor laici capabili să se lipsească de preoţi în viaţa lor religioasă cotidiană, să citească singuri textele, fie că e vorba de sfintele Scripturi sau de rezumate ale dogmelor şi ritualurilor fundamentale. Aşadar, democratizarea conştiinţei religioase reclamată de protestantism presupune un anumit nivel de alfabetizare a populaţiilor. În Europa Evului Mediu timpuriu, capacitatea de a citi şi de a scrie caracteriza preotul; el era alfabetizat. Cunoaşterea şi religia se legitimau reciproc: numai preotul avea acces la o cunoaştere, concepută a fi în acelaşi timp savantă şi religioasă. Progresul cultural continuu din secolele Xl-XV a creat din ce în ce mai mulţi laici în stare să citească – nobili, burghezi sau meşteşugari. Inventarea tiparului, către 1450, a accelerat acest proces. Dezvoltarea sa permite apariţia unei *noi clase*, culturale, a laicilor alfabetizaţi, care nu e încă majoritară nicăieri în secolul XVI, dar a cărei masă o egalează sau o depăşeşte, în unele regiuni favorizate, pe aceea a lumii clericilor. Scrisul încetează de a mai fi monopolul Bisericii, răspândirea sa duce cu sine însăşi religia, purtată de Scripturi, în afara Bisericii.

A doua condiţie pentru a putea fi contestată puterea preoţilor este o forţă atenuată a prezenţei romane concrete, conjugându-se cu o anumită apropiere de focarul reformator german. Cu cât o societate locală e mai aproape de Germania, locul de naştere a protestantismului, cu atât şansele sale de a fi atinsă de doctrina luterană sunt mai crescute. Orice punct de pe harta Europei poate fi situat prin raportare la cuplul antagonist Roma/ Wittenberg. Astfel, din punct de vedere protestant, Scandinavia, izolată de Roma prin Germania,

este deosebit de bine plasată; Italia de Sud, însă, izolată de Germania prin Roma, e deosebit de inaccesibilă.

Ar fi de ajuns şi numai aceşti doi factori – alfabetizarea şi poziţia faţă de cuplul Roma/Wittenberg – pentru a se explica o bună parte a Reformei. Aceasta ia naştere în una din regiunile cele mai avansate cultural ale continentului, Germania de Centru şi de Sud, unde a fost inventat tiparul (vezi harta 22). Ea începe aproape simultan în Elveţia de Nord, regiune destul de dezvoltată şi germanofonă. În zece ani, e acoperită întreaga lume germanică. Într-o a doua fază, Reforma se râs

Trecerea la Reformă: cele trei valuri		
Faza I Epicentrul	1517	Cele 95 de teze ale lui Luther
	1520	Luther arde bula de excomunicare papală
	1523–1531	*Germania*: principii din Nord şi două treimi din oraşele imperiale trec la Reformă.
	1523–1529	*Elveţia*: Zürich, Berna, Băle.
	1524–1525	Războiul ţărănesc în Germania de Sud.
Faza a II-a Marşul spre Nord	1527–1544	*Suedia*, care antrenează *Finlanda*.
	1530–1539	*Danemarca*, care antrenează *Norvegia*.
	1533–1536	*Geneva*
	1534	Schisma anglicană

Faza a III-a	1559	*Franţa meridională* (primul sinod reformat din Franţa)
Marşul spre Vest	1559 – 1560	*Scoţia*
	1559 – 1572	*Anglia* mutaţie calvinistă
	1566	*Ţările de Jos*: revoltă naţională şi protestantă împotriva Spaniei

Harta 22 – Tiparul în 1480

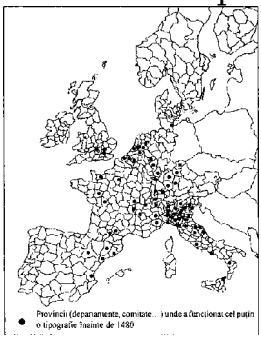

pândeşte fără dificultate spre nord, în Scandinavia, zonă puţin alfabetizată, fără îndoială, dar solid legată de Germania prin comerţul hanseatic. Într-o a treia fază, protestantismul se angajează într-un marş spre vest: Franţa meridională, Scoţia, Ţările de Jos, Anglia sunt atinse de un val protestant care nu mai ia forma luteranismului, ci aceea radicalizată a calvinismului. De această dată e vorba de regiuni relativ alfabetizate, fără a fi prea aproape de Roma. Celor trei faze ale Reformei le corespund, deci, trei zone geografice: Europa de Centru, cea de Nord şi cea de Vest. O a patra Europă, cea de Sud, nu e atinsă de protestantism, care rămâne nesemnificativ în Italia, Spania sau Portugalia. Acestui

Sud, puternic catolic, trebuie să i se adauge Franţa Bazinului parizian şi de Vest, precum şi Irlanda.

Mai trebuie menţionată existenţa unei lungi zone

frontaliere, întinsă din Belgia până în Austria şi traversând Germania renană şi meridională, Elveţia centrală şi meridională. Aici s-a dezvoltat un protestantism timpuriu, repede combătut şi controlat de forţele politico-militare ale lumii catolice. Imperiul habsburgic, orientat spre Spania, slujeşte cu forţa lumească Biserica. În toată această zonă, alfabetizarea e destul sau foarte avansată (la scara epocii), dar puterea Bisericii romane, prezentă sub o formă aproape militară, funcţionează în direcţia conservatorismului.

Fără a explica în totalitate fenomenul religios, alfabetizarea şi aşezarea în raport cu axa Roma/Wittenberg definesc unele condiţii necesare apariţiei protestantismului său, mai precis, a componentei terestre a acestuia, care vrea libertatea şi egalitatea oamenilor faţă de preoţi şi care, prin urmare, respinge Roma. Se poate scoate însă cu uşurinţă în evidenţă insuficienţa acestui sistem cauzal, care explică defectuos anumite refuzuri ale protestantismului. Cazul Italiei de Nord şi de Centru este în mod special evident. Deşi dezvoltarea tiparului şi, în consecinţă, a alfabetizării e aproape la fel de timpurie şi considerabilă ca în Germania, aici luteranismul n-a prins. El rămâne insignifiant în acest univers cultural şi social foarte dinamic, în reînflorire de mai bine de două secole, unde capacitatea de a citi depăşeşte pe larg lumea clericilor. Sigur că Italia de Nord şi de Centru e foarte aproape de Roma, iar localizarea geografică ar putea explica imobilismul său religios. Ea este, însă, atât de aproape încât, în cazul său, nu se poate vorbi de o presiune exercitată de Biserică asupra regiunii. Italia epocii *este* Roma. Universităţile sale îi furnizează Bisericii şi conciliului de la Trent teologii şi vivacitatea sa intelectuală. Ea este inima Contrareformei, aşa cum Germania e inima Reformei.

O altă versiune a aceleiaşi probleme a cazul Franţei de Nord, la fel de avansată ca Franţa de Sud pe plan cultural, mai departe de Roma, mai aproape de Germania, dar care totuşi devine foarte repede un bastion al luptei

antiprotestante, locul de implantare al Ligii catolice.

În realitate, doar trei fidelităţi faţă de catolicism nu pun probleme: aceea a Irlandei, foarte rămasă în urmă cultural şi situată departe de Germania; cele ale Spaniei şi Portugaliei, ţări mediu dezvoltate şi destul de aproape de Roma. Altundeva, interpretarea prin condiţiile culturale şi geografice nu e de ajuns.

De ce? Fiindcă protestantismul nu reformează numai societatea religioasă, relaţia creştinului cu Biserica, ci şi metafizica religioasă, relaţia omului cu Dumnezeu. Or, condiţii favorabile unei asemenea întreprinderi metafizice există în Germania, în Elveţia, în Franţa meridională sau în Suedia, însă lipsesc în Italia sau în Franţa de Nord, regiuni al căror nivel de dezvoltare ar fi permis apariţia protestantismului, dar unde un factor metafizic ascuns se opune idealului luteran al raportului omului cu Dumnezeu.

Familia sursă şi acceptarea metafizicii protestante

Pluralitatea sistemelor familiale europene permite înţelegerea diversităţii reacţiilor regionale la răspândirea metafizicii protestante, într-adevăr, există relaţii indispensabile între valorile familiale şi cele religioase. Fiecare din metafizicile protestante şi catolice reflectă cu fidelitate valorile unuia din cele două sisteme familiale cele mai importante din Europa occidentală: Reforma îşi află punctele de sprijin fundamentale în regiunile de familie sursă, Contrareforma se stabileşte în ţări de familie nucleară egalitară.

Structura familială codifică raportul copiilor cu tatăl şi raporturile între fraţi; metafizica religioasă evocă raportul oamenilor cu Dumnezeu sau al oamenilor între ei. Dar valorile de autoritate sau de libertate, de egalitate sau de inegalitate pot aluneca din planul familial în cel metafizic fără vreo dificultate conceptuală majoră. Autoritarismul (sau liberalismul) tatălui devine cel al lui Dumnezeu; inegalitatea (sau egalitatea) fraţilor devine aceea a oamenilor. Se poate formula, deci, o ipoteză destul de simplă privind reacţiile regionale la metafizica protestantă şi la contrametafizica catolică. *Predesti*narea

protestantă, ideea unui Dumnezeu atotputernic şi a oamenilor inegali în faţa mântuirii, a fost uşor acceptată acolo unde preexista o organizare familială incluzând un tată autoritar şi fraţi inegali, adică în ţările de familie sursă. În mod simetric, doctrina contrare formată a egalităţii şanselor metafizice şi a liberului arbitru a fost apărată acolo unde preexista o organizare familială cuprinzând un tată liberal şi fraţi egali, adică în zonele de familie nucleară egalitară.

Regăsim aici tema psihanalitică clasică a tatălui imagine a lui Dumnezeu, dar sub o formă relativizată. Freud credea cu adevărat în unicitatea familiei şi nu concepea nicidecum o posibilă diversitate a tipurilor familiale, care să implice o diversitate de imagini paterne şi, prin urmare, de imagini ale lui Dumnezeu. De altfel, identificarea lui Dumnezeu cu tatăl nu poate fi raţional considerată ca o descoperire freudiană majoră, în măsura în care teologiile creştine sunt profund explicite asupra acestui punct. Dumnezeu e tatăl, oamenii sunt copiii lui, prezentare care nu e tipică doar pentru catolicismul tradiţional, ci şi pentru calvinismul cel mai elaborat; descrierea făcută de Calvin mecanismului metafizic al predestinării arată un familialism explicit: oamenii sunt prezentaţi în multiple repetări drept „copiii lui Dumnezeu” 23.

Într-un sens, povestea lui Iacob şi Esau, reluată de Luther şi Calvin, oferea de-a dreptul cheia misterului protestant. Ea defineşte un sistem metafizic, un raport al oamenilor cu Dumnezeu, predestinarea, implicând supunerea faţă de Cel Veşnic şi inegalitatea în faţa mântuirii. Chiar derularea relatării presupune existenţa unui sistem familial specific, de tip sursă, care combină autoritarismul patern cu inegalitatea dintre copii. Aici, tatăl este dublu, interfaţa familie/metafizică este explicită: îl avem pe Isaac, părintele din această lume, şi pe Dumnezeu, părintele ceresc. Isaac, condus de acesta, transferă de la un fiu la altul, printr-un act de *autoritate* absolută, dreptul de primogenitură, adică *inegalitatea*.

Metafizica protestantă poate fi înţeleasă şi acceptată doar de populaţii obişnuite să trăiască în sistem de familie sursă, să suporte o autoritate paternă puternică şi să admită o inegalitate fraternă marcată. Povestea lui Iacob şi Esau, comentată de sfântul Augustin sau de Luther, evocă o primogenitură esenţialmente spirituală. La Calvin, sensul teologic se menţine, dar i se adaugă un juridism greoi care se reduce la familia sursă reală, cu toate problemele sale de moştenire: vocabularul succesiunii materiale e surprinzător în P *Institution de la religion chrétienne*. E reperabilă uneori o reflecţie despre legitimitatea practică a primogeniturii24. De fapt, la Calvin se simte o acceptare a afinităţii protestantismului cu familia sursă terestră şi nu numai cu familia sursă din Scripturi.

Verificarea asocierii familie sursă-protestantism nu poate fi totuşi găsită nici la Freud, nici la Calvin. Ea nu poate fi obţinută decât dintr-o analiză a faptelor sociale şi istorice: răspândirea protestantismului în Europa pare efectiv ghidată de existenţa sau neexistenţa unor structuri familiale de tip sursă. Iar atunci când Reforma se extinde dincolo de graniţele definite de acest tip antropologic particular, ea are de suferit deformări doctrinale.

Faza întâi a dezvoltării protestantismului are loc în Germania, unde structurile familiale de tip sursă, complete sau incomplete, constituie

„*Institution*... t. 3. pp. 86, 91.

Institution... t. 3. pp. 67 – 68 despre primogenitură. Despre expresia juridică.

vezi cuvântul *héritage* sau *héritier*. aplicat la concepte metafizice, pp. 64.

68, 71.91, 96, iar conceptul juridic de „jouyssance” la p. 86 etc.

Întregul fond antropologic, şi în Elveţia unde se ridică până la 88%.

Faza a doua a răspândirii poartă Reforma în Scandinavia, unde găseşte, în Suedia, 79% structuri de tip sursă, ceea ce verifică ipoteza unei asocieri, dar numai 13% în Danemarca, ţară care constituie prima excepţie de

la model. Reformele din Norvegia (50% de familie sursă) şi Finlanda (25%), teleghidate de Danemarca şi Suedia şi privind, la vremea aceea, populaţii puţin numeroase, nu pot fi considerate ca fenomene religioase autonome.

Ponderea familiei sursă

Partea din teritoriu (*în* %) *ocupată de structuri familiale de tip*:

	Sursă	*Sursă ori sursă incompletă*
Germania	*11*	100
Elveţia	76	88
Austria	90	90
Suedia	75	79
Finlanda	25	25
Danemarca	13	13
Norvegia	50	50
Franţa întreagă	32	51
Franţa meridională	70	80
Scoţia	50	50
Anglia-Ţara Galilor	25	25
Ţările de Jos	45	45
Belgia	O	100
Irlanda	42	42
Italia	1	10
Spania	31	31
Portugalia	33	33

Aceste procentaje nu constituie decât categorii de mărime, calculate după numărul de unităţi geografice ocupate de tipul sursă, sau sursă incompletă, din fiecare ţară.

În cazul Norvegiei, nu s-a ţinut seama

de teritoriile subpopulate din Nord, în cel al Finlandei de insulele Ahvenanmaa. În cel al Danemarcei de insula Bornholm.

Faza a treia, calvinistă, evidenţiază asocierea cea mai spectaculoasă. Protestantismul, prezent dar nedominant în Flandra şi Artois, precum şi în Alsacia, se arată incapabil să pătrundă în Bazinul parizian unde domină familia nucleară egalitară. El o ocoleşte prin Elveţia, pentru a se implanta solid în partea meridională a Franţei, unde structurile de tip sursă constituie 80% din ţesătura antropologică. Un arc protestant duce de la Geneva la La Rochelle, peste văile Rhonului şi Garonnei. Cu toate acestea, într-un mod absolut semnificativ, calvinismul meridional nu reuşeşte să pună piciorul pe malurile Mediteranei, pe coasta languedociană şi provensală, unde structurile familiale, comunitare sau nucleare, sunt întotdeauna egalitare. Marsilia şi Provence maritime devin rapid citadele ale Ligii, în epoca războaielor religioase (harta 23).

În cazul Reformelor olandeze, scoţiene sau engleze, alte elemente ale fazei a treia, protestantismul evită parţial terenul său antropologic preferenţial, dar suferă, în consecinţă, deformări doctrinale de amploare variată.

Deformarea: familie nucleară absolută şi arminianism

Intrarea protestantismului în regiunile de familie nucleară absolută care se întind de-a lungul coastelor Mării Nordului, în Danemarca, Scoţia, Olanda şi Anglia, nu aduce nicio schimbare teologică imediată. Luteranism şi calvinism tocmai au ieşit din tradiţia sincretică a Bisericii: prima preocupare a noilor protestanţi e de a nu se deosebi de fraţii lor mai mari germani sau elveţieni. Prin urmare, nu e realmente observabilă nicio schimbare în Danemarca şi în Scoţia, naţiuni ce nu dispun de masa critică – demografică, economică şi culturală – indispensabilă cuceririi unei autonomii religioase. Ţările de Jos, dominate de Olanda, precum şi Anglia, ating, însă, această masă critică. Olanda se află în inima dezvoltării economice a Europei; Anglia, mai puţin avansată, reprezintă,

dimpotrivă, o masă demografică suficientă în sine, iar cucerirea autonomiei e favorizată de insularitatea sa.

La începutul secolului XVII, în Ţările de Jos ortodoxia calvinistă eşuează. Arminius, profesor de teologie la universitatea din Leyda, între 1603 şi 1609, repune în discuţie dogma predestinării. El refuză să creadă într-un Dumnezeu care condamnă, înainte chiar de naşterea lor, pe unii oameni la osânda eternă: reintroduce, în lumea protestantă, idealul liberului arbitru şi mântuirea prin fapte. După moartea lui Arminius, patruzeci şi şase de pastori semnează Admonestarea, un rezumat al

Harta 23 – Luptele protestante

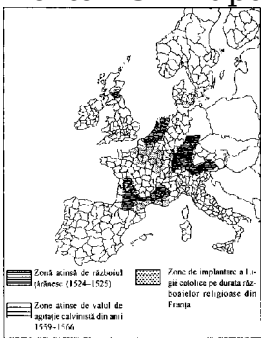
Zonă atinsă de războiul (războaie) (1524–1525)
Zone de implantare a luteranismului pe durata războaielor religioase din Franţa
Zone atinse de valul de agitaţie calvinistă din anii 1559–1566

tezelor sale. La sinodul de la Dordrecht, 1618 – 1619, adunarea reformaţilor olandezi, englezi, scoţieni, elveţieni, din Hessa şi palatini, arminienii sunt condamnaţi, iar apoi surghiuniţi de către Statele Generale, adică de puterea civilă. Dar, în 1625, ei sunt toleraţi în Olanda, în special la Amsterdam, unde construiesc o biserică şi un seminar. Cu totul minoritari, ei dau totuşi protestantismului olandez o nuanţă mai puţin calvinistă ori luterană25. Anninianismul, care restabileşte liberul arbitru.

Despre arminianism. vezi O. Chadwick. *The Reformation*, pp. *22*0 – 221 şi P.

Cliaunu. *Église*, *culture et société*, pp. 302 – 303.

slăbeşte autoritatea lui Dumnezeu. Foarte logic, din punctul de vedere al ipotezei care leagă metafizica religioasă de structura familială, el apare într-o regiune de familie nucleară absolută, unde autoritatea tatălui este atenuată. Liberalismul patern îl atrage după sine pe cel al

lui Dumnezeu.

În Ţările de Jos, familia nucleară absolută nu ocupă decât 55% din teritoriu, iar evoluţia doctrinară spre arminianism e blocată. În Anglia, însă, familia nucleară absolută constituie mai mult de 70% din fondul antropologic: după o fază calvinistă ortodoxă, între 1570 şi 1620, arminianismul câştigă bătălia. În ajunul revoluţiei din 1640, majoritatea episcopilor anglicani sunt arminieni, fenomen pe care l-am putea considera ca un element, printre altele, al unei derive catolice dorită de Stuarţi. Dar, faţă de ierarhia anglicană, puritanii, care definesc revoluţia engleză, sunt frecvent arminieni. După cum scrie Christopher Hill: *„Una dintre cele mai fascinante probleme ale istoriei intelectuale a Angliei secolului al XVII-lea este prăbuşirea calvinismului. Ca şi cum şi-ar fi încheiat rolul istoric într-o societate dominată de etica protestantă, înainte de 1640, calvinismul fusese atacat de arminienii de dreapta laudieni şi sacramentalişti. În timpul revoluţiei, a fost atacat de arminienii raţionalişti de stânga – John Goodwin, Milton sau* quakeril26.

În Anglia, deformarea Reformei devine fenomen majoritar. Idealul de inegalitate a oamenilor în faţa mântuirii nu e întru totul respins, dar autoritatea divină slăbeşte. Ea îşi adaptează puterea la aceea a autorităţii paterne, redusă în sistemul familial nuclear absolut.

Sectele engleze de tendinţă arminiană – quakerii, o bună parte a independenţilor (sau congreţionalişti) şi General Baptiştii – nu renunţă la conceptul de alegere, ce implică inegalitatea oamenilor. Pentru ei, alegerea pare mai puţin efectul unui decret al lui Dumnezeu cât al unei autoproclamări, a cărei manifestare tipică este „lumina interioară" a quakerilor. Divinitatea nu mai e o autoritate exterioară, ci e fragmentată, prezentă în însuşi spiritul aleşilor.

Evoluţia doctrinară a reformelor franceze, scoţiene sau galeze, arată că slăbirea conceptului de predestinare nu se înscrie în logica internă a calvinismului. În aceeaşi perioadă, hughenoţii francezi nu evoluează. Ei rămân

calvinişti duri, legaţi de dogma predestinării. De ce? Pur şi simplu fiindcă implantarea lor regională, în Franţa meridională, îi leagă de una din structurile familiale de tip sursă dintre cele mai pure şi mai dure de pe continent: aceea din Occitania. Autoritatea necontestată a taţilor occitani o nutreşte, fără răgaz, pe aceea a lui Dumnezeu.

The World Turned Upsaide Down. p. 342.

În Scoţia, jocul e mai subtil, dar şi semnificativ. Repartizarea familie sursă/familie nucleară absolută este echilibrată. Familia liberală se află în Est, familia autoritară în Vest. Pătrunderea protestantismului, efectuată de la est la vest, duce deci de la familia nucleară absolută înspre familia sursă. Or, în cazul scoţian, în anii 1600 – 1640 se operează o *consolidare* a idealului calvinist. Sud-Vestul (GBS 12) şi Sudul (GBS 11), unde domină familia sursă, este locul de implantare preferat de convenanteri, fracţiune protestantă ce dă o interpretare dură a calvinismului în chiar momentul în care revoluţia engleză îl desfiinţează în numele conceptelor arminiene27. Convenanterii, care nu reprezintă întreaga Scoţie şi se lovesc de Cromwell, n-au câştig de cauză. Scoţia, însă, spre deosebire de Anglia, rămâne calvinistă, stabilitate ce poate fi atribuită ponderii relativ mai mari a familiei sursă în compoziţia sa antropologică.

Ţara Galilor, unde domină structuri familiale de tip sursă, reacţionează ca Scoţia occidentală. Izolarea lingvistică îi întârzie trecerea la protestantism, care nu începe cu adevărat decât la sfârşitul revoluţiei puritane, după eliminarea regaliştilor care o controlează. Ca urmare, Ţara Galilor îşi arată preferinţa pentru predestinare contra arminianismului, în două rânduri, cu ocazia a doua sciziuni doctrinale semnificative. În secolul XVII, divizarea mişcării baptise o obligă la o primă opţiune: e vorba de influenţa Particular Baptiştilor, susţinători ai dogmei predestinării, răspândită în Ţara Galilor şi nu de aceea a Generat Baptiştilor, de tendinţă arminiană28. În secolul următor, divizarea metodismului reproduce un clivaj identic, şi, din nou, Ţara Galilor îi preferă pe adepţii predestinării, ai lui

Whitefield, decât pe arminienii lui Wesley29.

În general, arminianismul nu e o întoarcere la catolicism. Componenta sa metafizică, ce reintroduce liberul arbitru, se apropie considerabil de aceea a Bisericii de la Roma. Dar, componenta sa terestră, care respinge autoritatea şi superioritatea preoţilor, rămâne clar protestantă. Arminianismul laudian poate fi considerat, la rigoare, ca o tentativă de restabilire a catolicismului, deoarece doreşte să combine liberul arbitru metafizic cu autoritatea pământească a episcopilor. Arminianismul puritan, dezvoltat în timpul revoluţiei, slăbeşte însă cu ocazia restauraţiei, pentru a înflori din nou odată cu nonconformismul din anii 1750 – 1850; el e protestant prin faptul că respinge autoritatea terestră a unei elite religioase30. Astfel, nu există nicio contradicţie aparentă între obiectivele terestre şi metafizice ale arminianismului, cel puţin în ce priveşte noţiunea de autoritate. Protestantismul clasic, luteran sau calvinist, voia supunere faţă de Dumnezeu şi libertate faţă de Biserică. Catolicismul contrareformat pretindea libertate în faţa lui Dumnezeu şi supunere faţă de Biserică. Arminianismul puritan afirmă libertatea omului în faţa lui Dumnezeu şi în faţa Bisericii. Acest radicalism liberal va conduce foarte repede, în Ţările de Jos dar mai ales în Anglia, la toleranţă religioasă prin proliferarea unor secte.

Rezistenţa la protestantism: familia nucleară egalitară

Familia nucleară egalitară inversează valorile de autoritate şi de inegalitate care organizează familia sursă. Ea este liberală în raporturile părinţi-copii şi egalitară în privinţa raporturilor dintre fraţi. Prin natura sa e ostilă protestantismului. Încurajează o viziune liberală a lui Dumnezeu-Tatăl şi o reprezentare egalitară a raporturilor dintre oameni. Este susţinerea antropologică firească a metafizicii conciliului de la Trent, care reafirmă universala eficacitate a botezului şi liberul arbitru al omului în căutarea mântuirii. În mod efectiv, Reforma nu reuşeşte să pătrundă în zonele de familie nucleară egalitară.

Dimpotrivă, cele trei zone majore dominate de acest tip antropologic – Franţa Bazinului parizian, Italia de Nord şi de Sud, precum şi Spania (din care trebuie exclusă aici marginea nordică, atlantică şi pirineană) – devin cei trei poli principali de rezistenţă la protestantism. Italia de Nord îi furnizează teologii. Franţa de Nord ridică masele orăşeneşti, dezlănţuite împotriva hughenoţilor. Spania îşi trimite armatele care, din Belgia până în Renania, blochează prin acţiune militară expansiunea Reformei în una dintre cele mai dezvoltate zone ale continentului.

De fapt, dacă lăsăm la o parte câteva microregiuni din Elveţia francofonă occidentală, unde sub influenţa Bernei se extinde diplomatic Reforma, protestantismul nu pune piciorul în nicio regiune de structură familială nucleară egalitară.

Chiar dacă John Weslev. fondatorul metodiţiilor. se vrea un bun anglican, dornic să nu o rupă cu Biserica instaurată.

Componenta metafizică fără componenta terestră: eşecul protestantismului în unele regiuni de familie sursă

Analiza hărţii finale a sferelor protestante şi catolice arată că protestantismul n-a reuşit să se impună în toate regiunile de familie sursă, care constituie totuşi terenul său antropologic şi metafizic privilegiat. În realitate, în timpul celei mai puternice expansiuni, atunci când mai deţine cea mai mare parte a Franţei meridionale, el nu ocupă

Harta 24 – Protestantismul instaurat

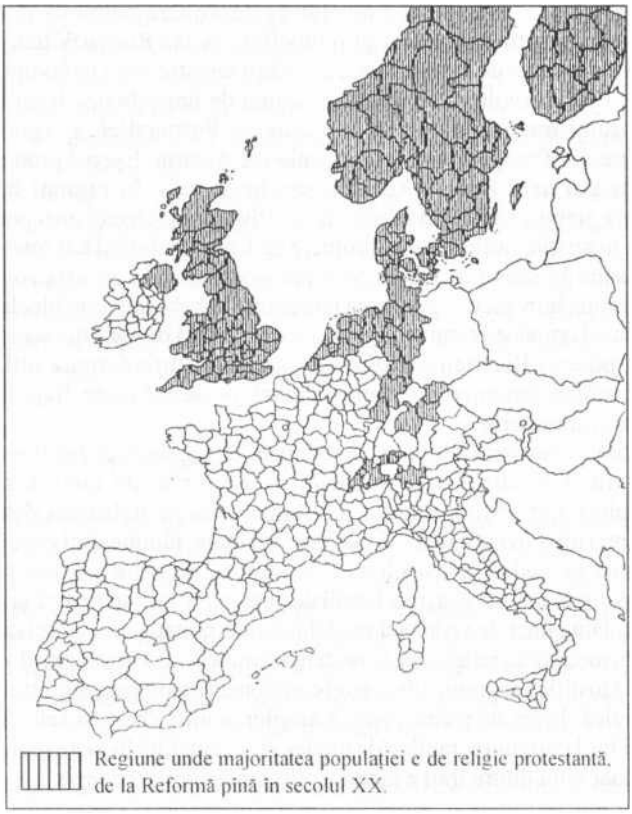

decât jumătate din regiunile de structură autoritară şi inegalitară. Cam pretutindeni în Europa, zone de familie sursă se sustrag pătrunderii luteranismului sau calvinismului şi rămân catolice: în Irlanda, în Nordul Portugaliei şi al Spaniei, în ţinuturile înalte ale Masivului central şi în Alpii francezi, elveţieni, germani sau austrieci ori în Finisterul breton. Importante regiuni de familie sursă incompletă rămân, de asemenea, în sfera de influenţă a Romei: Belgia, Renania, Veneto. În toate aceste cazuri, prezenţa unui factor metafizic destul de favorabil (familia sursă incompletă) sau foarte favorabil (familia sursă pură) n-a fost de ajuns. Eşecurile locale ale protestantismului pot fi explicate prin mecanismul dublei determinări care pretinde, pentru orice trecere la Reformă, în acelaşi timp condiţii metafizice *şi* terestre favorabile. „Condiţiile terestre" sunt, în primul rând nivelul

de dezvoltare culturală şi în al doilea rând poziţia geografică prin raportare la axa Roma/Wittenberg.

În toate cazurile citate, aceste „condiţii terestre" sunt nefavorabile. Relativa subdezvoltare culturală dă seama de imobilitatea Irlandei, a Finisterului francez, a Nordului Spaniei şi Portugaliei, a regiunilor montane din Franţa, Elveţia, Germania ori Austria. Eşecul protestant de-a lungul axei Belgia-Renania sau în Veneto, în regiuni foarte avansate, trebuie să fie considerat, dimpotrivă, drept efectul unei proaste poziţii în spaţiu, noţiunea de apropiere de Roma trebuind a fi înţeleasă mai curând în sens geopolitic decât pur geografic. În această zonă se face simţită, într-adevăr, greutatea imperiului habsburgic care blochează cu ajutorul armelor situaţia religioasă. Zdruncinată de evoluţia societăţii locale, puterea Bisericii e menţinută prin intervenţia forţelor militare parţial străine, fenomen care demonstrează, pe de altă parte, fragilitatea Reformei emergente.

Atunci când harta religioasă se stabilizează, regiunile de familie sursă constituie 25% din lumea catolică, iar regiunile de familie sursă incompletă 13%. Sfera catolică, ce supravieţuieşte îndeosebi datorită rezistenţei metafizice a familiei nucleare egalitare, rămâne deci eterogenă din punct de vedere antropologic: în treimea de lume catolică posttrentină, oamenii au sisteme familiale incluzând taţi autoritari şi fraţi inegali. Din punct de vedere al modelului interpretativ care asociază familia cu metafizica religioasă, persistenţa familiei sursă în interiorul sferei catolice justifică supravieţuirea unei componente teologice augustiniene în Biserică. Ideea de predestinare a aleşilor, a unei chemări selective a oamenilor la mântuire, rămâne de înţeles şi acceptabilă în toate regiunile unde doar unul dintre fraţi e menit a primi moştenirea paternă.

Sistemele familiale minoritare: includere şi încorporare

Două mari tipuri familiale definesc potenţialul metafizic al Europei, familia sursă şi familia nucleară egalitară. Or harta continentului cuprinde patru tipuri

familiale. Ea arată existenţa familiei nucleare absolute, a familiei comunitare şi a unor tipuri speciale în Sud-Vestul peninsulei yberice sau în Corsica. Numai regiunile de familie nucleară absolută cele mai independente şi cu o mai mare greutate demografică – Olanda şi Anglia – şi-au putut defini structura metafizică proprie, prin deformarea protestantismului. Pe de altă parte, tipurile familiale minoritare formează enclave, obligate la o adaptare metafizică la tipurile majoritare. Acesta e cazul regiunilor de familie nucleară absolută din partea internă de Vest a Franţei – şase departamente – ce trebuie să se mulţumească a fi numai catolice. Este deopotrivă şi cazul tipului comunitar din Italia centrală sau a tipurilor speciale din Sud-Vestul iberic ori din Corsica. În lumea protestantă, mica Finlandă, comunitară prin tradiţia familială, e nevoită să asimileze luteranismul foarte ortodox impus de Suedia. Ar fi dificil, în toate aceste cazuri, să se identifice trăsături caracteristice metafizice locale. Familia comunitară din Italia centrală, îndeosebi, se aliniază pur şi simplu la lumea catolică: ea se mulţumeşte să-şi exprime egalitarismul reducându-şi autoritarismul. Determinarea componentei metafizice a sistemelor religioase prin structura familială nu e posibilă decât dacă tipul familial ajunge la o anumită masă critică, demografică şi culturală.

Dubla determinare

Modelul care tocmai a fost propus, pentru a se explica apariţia Reformei doar în unele regiuni şi deformarea sa în câteva zone, ţine seama de dubla natură a sistemelor religioase, care include o componentă terestră şi una metafizică, stabilind respectiv un raport cu Biserica şi o relaţie cu Dumnezeu. Acestei dualităţi îi corespunde o dualitate a determinărilor: unii factori „tereştri” condiţionează apariţia componentei terestre (acceptarea sau refuzul superiorităţii preoţilor), dintre care cei mai importanţi sunt alfabetizarea laicilor şi poziţia prin raportare la axa Roma/Wittenberg. Un factor „metafizic”, structura familială, condiţionează apariţia componentei metafizice: familia sursă favorizează ideea de predestinare,

familia nucleară egalitară noţiunile de egalitate a şanselor de mântuire şi de liber arbitru. Familia nuceară absolută duce la liberul arbitru, dar nu la egalitatea şanselor. În mod logic, familia comunitară, care nu e nicăieri în Europa de Vest destul de compactă pentru a-şi exprima valorile, ar trebui să susţină o autoritate divină absolută şi mântuire pentru toţi. Combinarea condiţiilor terestre cu cele metafizice face să apară, în fiecare regiune, între 1517 şi 1580, o secvenţă istorică specifică, uneori complexă, dar care nu implică noţiunea de hazard. Câteva ecuaţii simple ne permit să rezumăm secvenţele principale:

1. *Familia sursă* şi unele *condiţii terestre favorabile contestării* puterii preoţilor (alfabetizare puternică şi/sau mare distanţă de Roma) conduc la *protestantismul ortodox*. Este evoluţia petrecută în Germania de Nord, Elveţia de Nord, Franţa meridională şi Suedia.

2. *Familia nucleară absolută* şi unele *condiţii terestre favorabile contestării* puterii preoţilor conduc la un *protestantism de nuanţă arminiană*, traiectorie observată în Olanda şi mai ales în Anglia.

3. *Familia sursă* şi unele *condiţii terestre nefavorabile contestării* puterii preoţilor (alfabetizare redusă şi/sau distanţă mică de Roma) permit *menţinerea catolicismului*, rigiditate tipică pentru Irlanda, Renania, coasta de nord a peninsulei yberice, înălţimile Masivului central şi Alpii.

4. *Familia nucleară egalitară* şi unele *condiţii terestre favorabile contestării* puterii preoţilor permit *menţinerea catolicismului*, stabilitate ale cărei exemple caracteristice sunt Italia de Nord şi Bazinul parizian.

5. *Familia nucleară egalitară* şi unele *condiţii terestre nefavorabile contestării* puterii preoţilor permit, de asemenea, *menţinerea cuceririi catolice*. Situaţie ce poate fi observată în Spania de Centru şi de Sud, precum şi în Italia de Sud.

Numai secvenţele 1 şi 5 prezintă situaţii de concordanţă, în care regiunea avută în vedere prezintă fie toate condiţiile favorabile protestantismului, metafizice şi

terestre, fie toate condiţiile pentru menţinerea catolicismului. Secvenţele 2, 3 şi 4 corespund, dimpotrivă, unor situaţii de discordanţă în măsura în care alegerea unei tabere de către o regiune nu ţine seama fie de condiţiile terestre, fie de cele metafizice şi, în consecinţă, implică o deformare a componentei terestre sau a celei metafizice a sistemului religios ales.

Secvenţa 2, unde protestantismul se grefează pe familia nucleară absolută, care nu e terenul său antropologic preferenţial, duce la o modificare a componentei metafizice. Dogma predestinării cedează. Structura familială, liberală şi neegalitară impune valori specifice care se combină pentru respingerea Bisericii catolice şi ajunge la definirea unui al treilea sistem religios, arminianismul. Această a treia forţă cuprinde o componentă terestră liberală şi egalitară şi o componentă metafizică liberală dar neegalitară.

Secvenţa 3, în care familia sursă nu împiedică menţinerea catolicismului, ajunge poate şi la definirea unui sistem religios specific, închis în sfera geografică controlată de Biserica de la Roma. Logica modelului explicativ sugerează existenţa, în regiunile de familie sursă rămase catolice, a unei componente metafizice incluzând o imagine autoritară a lui Dumnezeu şi o viziune inegalitară a şanselor de mântuire, reflexe ale puternicei autorităţi paterne şi, respectiv, a inegalităţii fraterne accentuate, tipice pentru familia sursă. Această metafizică augustiniană latentă s-ar combina local cu componenta terestră normală a catolicismului, autoritar şi inegalitar, cerând supunerea oamenilor faţă de preoţi. Aşadar, un astfel de sistem religios ar comporta *în acelaşi timp, o componentă terestră autoritară şi inegalitară şi o componentă metafizică autoritară şi inegalitară*. Acordul perfect existent între concepţiile terestre şi metafizice despre autoritate sau inegalitate justifică, pentru acest nou sistem, denumirea de *catolicism armonic* (opus *catolicismului clasic*, liberal şi egalitar în concepţiile sale metafizice, autoritar şi inegalitar în viziunea sa despre

viaţa religioasă terestră).

Catolicismul armonic aproape că e o inversare a arminianismului, care combină o viziune liberală a autorităţii divine cu o viziune liberală a autorităţii preotului. Caracterul *armonic* al arminianismului este totuşi imperfect în măsura în care niciun egalitarism metafizic declarat nu corespunde egalitarismului său terestru. Totuşi, dacă ne mărginim doar la atitudinea faţă de autoritate, *arminianism* şi *catolicism armonic* trebuie considerate ca negative unul faţă de altul, dar în egală măsură armonice, primul afirmând libertatea omului faţă de Dumnezeu *şi* faţă de Biserică, iar al doilea pretinzând supunerea omului faţă de Dumnezeu *şi* faţă de Biserică. Istoria de mai târziu a Europei va permite demonstrarea pertinenţei acestor identificări şi caracterizări: arminianismul, care respinge, de fapt, orice autoritate transcendentă, va apărea repede drept unul dintre sistemele religioase cele mai flexibile şi tolerante ale continentului, iar catolicismul armonic, care combină autoritatea preotului şi pe aceea a lui Dumnezeu, drept unul dintre cele mai rigide şi solide. Nu e posibil să se demonstreze existenţa acestui *catolicism armonic* încă din secolele XVI sau XVII, dar destinul regiunilor de familie sursă rămase catolice va arăta îndeajuns importanţa şi autonomia sa.

Patru sisteme religioase		
Autoritatea Preotului	Puternică	Redusă
Autoritatea lui Dumnezeu	Catolicism armonic	Protestantism clasic luteran/ calvinist
Puternică (familie sursă)		
Redusă	Catolici	Protestanti

(familie nucleară)	sm clasic	sm arm în ian

Nicăieri în Europa credinţa religioasă nu va rezista atât de mult procesului final de decreştinare.

Tabelul de mai sus, simplificat, care rezumă atitudinea celor patru sisteme religioase principale faţă de noţiunea de autoritate, terestră sau metafizică, clericală sau divină, permite o reprezentare sintetică a fragmentării religioase din Europa.

În secvenţa 4, existenţa condiţiilor terestre favorabile contestării puterii preoţilor nu împiedică fidelitatea faţă de Roma: logica metafizică învinge logica terestră, iar familia nucleară egalitară – alfabetizarea sau depărtarea de Roma. Secvenţă ce implică şi ea un proces de adaptare care, de data aceasta, nu mai ajunge la definirea unei noi componente metafizice. Condiţiile terestre sunt cele ce trebuie adaptate, puse în ordine de către Biserică. Evident că poziţia geografică nu e modificabilă; dinamismul cultural, însă, mereu susceptibil de a nutri contestarea puterii preoţilor, poate fi controlat sau chiar împiedicat. Din acest punct de vedere, Italia de Nord este un exemplu. Catolică prin potenţialul său antropologic şi metafizic – egalitar şi liberal –, ea nu este astfel prin condiţiile sale terestre de zonă foarte dezvoltată cultural. Şi va fi repede adusă în stare de subdezvoltare culturală, incapabilă de a mai defini o cultură religioasă independentă de aparatul ecleziastic. În mod simetric, protestantismele din extremul Nord, scandinave sau scoţiene, a căror apariţie fusese favorizată de depărtarea geografică, în pofida subdezvoltării culturale însemnate, vor pune toate condiţiile terestre în acord cu dogma protestantă, lansând campanii masive de alfabetizare şi creând condiţiile de apariţie a unei culturi religioase independente de preoţi.

Componentele terestre ale sistemelor religioase catolice sau protestante definesc, deci, nu numai două concepţii despre rolul preotului, ci şi două viziuni ale culturii laice şi două atitudini faţă de procesul de

alfabetizare. Efectele progresiste ale protestantismului şi cele reacţionare ale catolicismului în acest domeniu vor fi amănunţit studiate în capitolul 4, consacrat progresului ştiinţific şi fenomenului de alfabetizare în masă.

Analiza în două componente ale sistemelor religioase – una terestră şi alta metafizică – permite să se înţeleagă şi să se explice, în acelaşi timp, ruptura în două a Europei şi apariţia mai multor varietăţi de protestantism şi de catolicism.

Componenta terestră e răspunzătoare de un clivaj simplu care taie Europa în două. La Nord, lumea reformată refuză să-i acorde preotului un rol specific, cere libertatea şi egalitatea oamenilor faţă de Biserică. La Sud, lumea catolică întăreşte autoritatea preotului asupra laicului şi supunerea omului faţă de Biserică.

Componenta metafizică nu dă naştere unei divizări la fel de simple a continentului. Fiecăruia din cele patru tipuri familiale principale ar putea să-i corespundă, în teorie, o componentă metafizică specifică. Diversitatea componentelor metafizice posibile fisurează în interior lumile protestantă şi catolică. Complexitatea hărţii structurilor familiale care împart adesea statele în mai multe subregiuni, demultiplică pe plan geografic fragmentarea metafizică a protestantismului şi catolicismului.

Protestantism şi ordine socială

Reforma a fost o revoluţie religioasă şi ar fi absurd să se caute în înfruntările din secolul XVI obiectivele sociale şi politice tipice pentru secolul XX. Catolicii şi protestanţii nu se luptă în numele unor ideologii lăudând sau respingând egalitatea condiţiilor sociale sau intervenţia statului în viaţa economică. Atunci, egalitatea accederii la Scripturi sau la viaţa veşnică constituia o adevărată, o *reală* problemă, şi nu egalitatea venitului disponibil după impozitare. Pe oamenii timpului îi nelinişteşte şi îi frământă chestiunea autorităţii lui Dumnezeu şi a preoţilor, nu aceea a autorităţii statului. La fel de absurd ar fi, însă, a se afirma că noţiunile de egalitate sau de inegalitate, de

autoritate sau de libertate, care susţin înfruntările religioase, nu pot aluneca în afara zonei lor de aplicare iniţială şi să se extindă la perceperea lumii sociale, alcătuită atunci, foarte concret, din nobili, negustori, meşteşugari, ţărani şi, bineînţeles, preoţi. În 1524 – 1525, la mai puţin de opt ani de la declaraţia de război adresată de Luther papalităţii, războiul ţărănesc destabilizează Germania meridională şi centrală. Este legitim şi util, deci, să-ţi pui întrebări asupra receptării mesajului protestant de către diversele categorii sociale. Problema nu poate fi decât complexă: mesajul protestant este, într-adevăr, dublu. El este egalitar şi liberal în ce priveşte raportul oamenilor cu Biserica şi autoritar şi inegalitar în ce priveşte raportul oamenilor cu Dumnezeu. Cum poate reacţiona societatea secolului XVI, care includea, ca toate societăţile preindustriale, inegalităţi materiale importante şi structuri de autoritate puternice, la această atitudine religioasă ambivalenţă faţă de noţiunile de autoritate şi de inegalitate? Receptarea mesajului nu poate fi decât diferenţiată, fiecare categorie socială reacţionând într-o manieră specifică. Înainte de a examina diversitatea receptărilor posibile, trebuie precizată extinderea societăţii avută în vedere. Numai ştiutorii de carte au acces la noua problematică şi este inutil să facem speculaţii asupra atitudinii secţiunii analfabete a societăţii, a cărei pondere variază în funcţie de regiuni. La cei care nu ştiu să citească, susţinerea catolicismului poate decurge din simplă pasivitate. Dacă lăsăm la o parte cazul celor mai dezvoltate regiuni – Germania meridională şi Italia de Nord –, ţărănimea europeană poate fi considerată ca afară din joc. În secolul XVI încă nu fusese atinsă de cultura scrisă. Păstrând simetria, nobilii şi negustorii pot fi atunci consideraţi ca uniform alfabetizaţi, chiar dacă se poate presupune existenţa unei nobilimi ignorante pe la periferia sistemului european. Gradul de alfabetizare a categoriilor meşteşugăreşti urbane trebuie considerat ca variabil, ridicat în regiunile dezvoltate ale continentului şi scăzut în regiunile de margine. Aglomerarea şi

sociabilitatea urbană permit totuşi un acces local al tuturor la noile concepte, indivizii cu carte servind de releu ansamblului lumii populare31. Cercetarea nivelurilor de alfabetizare arată, deci, că numai mediile nobile şi orăşeneşti, precum şi o parte a ţărănimii germane şi italiene, puteau fi atinse de criza protestantă. Analiza luptelor de atunci confirmă aceste supoziţii: apar aici nobili şi oraşe, ţărani din lumea sud-germanică şi cam atât.[46]

O ipoteză falsă: caracterul specific burghez

Răspândirea problematicii marxiste n-a încurajat o percepţie exactă a înfruntărilor din secolul XVI. Acceptată sau respinsă, conceptualizarea marxistă atrage atenţia asupra elementelor secundare şi abate privirea de la clivajele fundamentale. O carte atât de subtilă şi puţin sistematică (pentru a nu spune contradictorie) ca L'Ethiqueprotestante *et l'esprit du capitalisme*, de Max Weber, măreşte, în realitate, confuzia, întărind credinţa într-o afinitate burgheză cu protestantismul. Weber studiază mai curând o mică burghezie „calvinistă" decât pe marii negustori „oportunişti". El insistă, totuşi, asupra rolului jucat de oraşe şi de modernitatea urbană. Or, un studiu exhaustiv, european, al hărţii revoltei protestante şi al contrarevoltei catolice, arată îndeajuns că n-a existat, în niciun moment, o atracţie specifică a oraşelor faţă de Reformă. Protestante în lumea germanică sau de-a lungul văii Garonnei, oraşele sunt cu înverşunare catolice în Bazinul parizian sau în Italia. Ele exprimă caracterul unei regiuni şi nu aspiraţiile unei clase anume, fie ea marea sau mica burghezie. Sigur că oraşele permit circulaţia ideilor, dar a *tuturor* ideilor, protestante în regiunile de familie sursă (dacă nivelul regional de dezvoltare o permite) sau catolice în regiuni de familie nucleară egalitară.

O clasă revoluţionară: nobilimea

Imposibilitatea unei abordări marxiste nu înseamnă

---

46 Despre răspîndirea scrisului în mediul urban, vezi R. Chartier. ..Stratégies éditoriales et lectures populaires, 1530-1660" pp. 101-117.

că renunţăm, global şi definitiv, la a situa socialmente Reforma, la a identifica o clasă purtătoare în mod specific de idealuri luterane, apoi calviniste. Pentru realizarea acestei identificări, cel mai simplu şi mai sigur lucru este să-l ascultăm pe Luther. El pune în mişcare Reforma printr-un *Apel la nobilitatea creştină de naţionalitate germană*. Într-adevăr, nobilimea e cea care atacă Biserica, îi secularizează bunurile şi terenurile, îi distruge organizarea. Laicul eliberat de tutela preotului e mai întâi şi mai ales nobilul, la capătul a mai bine de un mileniu de supunere spirituală. Reforma e o reglementare de conturi între cele mai importante două categorii apărute în Evul Mediu, între cei care se roagă şi cei care luptă. Secularizarea pământurilor ecleziastice inversează, apoi anulează un foarte vechi mecanism de exploatare a nobilimii de către Biserică.

Aristocratul sau cavalerul analfabet din Evul Mediu, înspăimântat de perspectiva Judecăţii de apoi şi de Infern, îşi cumpăra de la cler locul în Rai. Un testament din secolul XI ilustrează dominaţia exercitaia de cler asupra nobilimii:

„Mizericordia divină care îi readuce mereu pe cei rătăciţi pe calea mântuirii şi îi smulge fără răgaz pe oameni de sub stăpânirea vechiului distrugător pentru a-i conduce la bucuria supremă şi eternă, a binevoit să-mi insufle în inimă, pentru lecuirea de păcatele mele, ideea de a-i oferi lui Dumnezeu o parte din ceea ce mi-a dat. De aceea, eu, Guillaume, cavaler, pentru salvarea sufletului meu îi dăruiesc lui Dumnezeu, sfinţilor Petru şi Pavel şi mănăstirii Cluny, *unde abatele Hug ys slujeşte mai mult decât conduce, o parte din ceea ce am dobândit prin drept ereditar de la strămoşii mei, adică jumătate din venituri unei biserici... mai donez şi casa alăturată... jumătate dintr-opăşune... un teren dat în arendă foarte fertil, cu tot ce ţine de el, pământ cultivat şi necultivat, cu pajiştile, eleşteele, pădurile şi apele* curgătoare3\...) etc.

Nobilul a fost exploatat de preot la fel ca burghezul, meşteşuga; 1 sau ţăranul. De lichidarea primei categorii

medievale, clerul, beneficiază cea de a doua categorie, nobilimea.

Dimensiunea egalitară şi liberală a protestantismului, în ce priveşte viaţa religioasă terestră, nu poate decât să placă nobilimii. Nu mai mult, totuşi, ca burghezilor şi artizanilor de la oraşe. Faptul care a creat o afinitate specifică a nobilimii cu piotestantismul este şi o acceptare entuziastă şi simultană a celei de a doua componente, metafizică, a doctrinei, care insistă asupra autorităţii lui Dumnezeu şi a inegalităţii oamenilor în faţa mântuirii. Această reprezentare autoritară şi inegalitară a lumii de dincolo se potriveşte de minune cu viziunea nobiliară despre societate, care, *prin definiţie*, pretinde inegalitatea condiţiilor şi supunerea absolută a inferiorilor faţă de superiori. Ideea protestantă a unei esenţe transcendente a aleşilor lui Dumnezeu coincide cu aceea a unei esenţe nobile, calitativ diferită de aceea a omului obişnuit. Nobilul se simte de două ori mai bine în faţa doctrinei protestante, care elimină supunerea sa în privinţa preotului, fără a pretinde egalitatea între oameni.

Asemănarea de structură între ideologia nobiliară şi metafizica protestantă nu este rezultatul unei întâmplări, ci al unei origini comune: familia sursă, autoritară şi inegalitară care favorizează răspândirea metafizicii protestante şi defineşte filiaţia uniliniară nobilă.

A. Bernard şi A. Bruel. *Recueil des chartes de l abbcive de Clunv*. nr. 3.000. pp. 196 – 107.

Stabilirea unui moştenitor al numelui şi al castelului este, într-adevăr, una dintre preocupările majore ale nobilimii. Nu toate aristocraţiile regionale au introdus, imediat după anul o mie, un mecanism oficial de primogenitură, asigurându-i doar primului născut transmiterea patrimoniului[47]. În unele regiuni subzistă, *în mediul nobil*, reguli de moştenire în mod categoric egalitare. Dar, în aceste provincii, uzajul completează imperfecţiunile dreptului: celibatul mezinilor asigură cel

47D espre apariţia celibatului mezinilor în cadrul nobilimii, către secolul XI, vezi G. Duby. Le Chevalier, la femme et le prêtre, cap. 5.

mai adesea indiviziunea bunurilor. De *fapt*, *familia sursa incompletă* caracterizează cel mai adesea nobilimea din aceste regiuni[48].

Acest raport special dintre nobilime şi familia sursă permite înţelegerea compatibilităţii celor două ipoteze privind acceptarea diferenţiată a protestantismului: aceea care asociază Reforma cu familia sursă şi aceea care asociază Reforma cu nobilimea. *În practică*, *nobilimea constituie adesea o clasă deosebit de numeroasă în regiunile dominate de un ideal antropologic al tipului familie sursă*. În acest caz e vorba de mica nobilime, proliferantă uneori.

În regiunea de familie sursă domină, pe toată scara socială, un ideal de filiaţie uniliniară. Ţăranii stabilesc, întocmai ca regii, *un prim născut*, moştenitor al casei şi al pământului. E firesc, deci, ca, într-un asemenea sistem cultural, să se observe o gradare fină a condiţiilor sociale, o tranziţie imperceptibilă de la straturile superioare ale unei ţărănimi care respectă filiaţia uniliniară la straturile inferioare ale unei nobilimi adesea sărăcite. Aceste societăţi locale, obsedate de continuitatea familiei şi separarea filiaţiilor, (sau a neamurilor, cum se spunea în secolul XVI), au, pardoxal, un sistem de valoare omogen, acceptat de toate categoriile sociale. În regiunea de familie nucleară egalitară, dimpotrivă, numai poporul, ţărani sau burghezi, acceptă sistemul familial dominant. Nobilimea se izolează de mase prin practicile sale de primogenitură. În acest caz, ea e deseori o aristocraţie puternică materialmente, dar puţin numeroasă, ruptă de restul societăţii prin valorile şi moravurile sale.

Examinarea faptelor istorice confirmă existenţa interacţiunilor complexe dintre familia sursă, proliferarea nobiliară şi protestantism. Regiunile deosebit de active în dezvoltarea Reformei prezintă, în general, simultan, trei caracteristici. Germania, desigur, e o lume a familiei sursă, a luteranismului, dar şi a unei mici nobilimi de cavaleri, numeroasă, săracă, în mişcare şi furnizând în mod

48P entru definirea familiei sursă incompletă, cf. Supra, cap. I, p. 56.

tradiţional Europei o bună parte din mercenarii săi35. Aceeaşi configuraţie în Sud-Vestul Scoţiei, calvinist înverşunat, unde *lairds*-ii, proprietari de pământ abia deosebiţi de ţăranii lor, animă mişcarea radicală a covenanterilor36. Aceeaşi situaţie în Franţa, unde numeroasa nobilime din Sud trece fără ezitare în tabăra reformată; se poate considera că trei sferturi din nobilimea din Languedoc adoptă cauza protestantă37. Afinitatea clasei militare cu protestantismul e un atu important pentru Reformă, un factor de putere capital: aderarea unui mare număr de gentilomi explică de multe ori excepţionala rezistenţă a unui protestantism ce nu controlează uneori decât teritorii de mică întindere. Fenomen evident mai ales în cazul Franţei, unde protestanţii, care nu ocupă niciodată mai mult de un sfert din teritoriu, fac scor egal cu catolicii, timp de treizeci de ani, în domeniul militar.

Bineînţeles că asocierea nobilime-protestantism nu e absolută. În Suedia sau în Elveţia, protestantismul e confruntat cu nobil im i reduse numeric. Dar, în aceste cazuri precise, mica nobilime e înlocuită de o ţărănime deosebit de sigură pe puterea sa şi deţinând, în Suedia ca şi în Elveţia, drepturi specifice de reprezentare politică şi o excepţională tradiţie militară. Şi, desigur, ataşată principiului familiei sursă.

Se pot găsi cazuri de mică nobilime proliferantă, dar neprotestantă: în Bretania vestică sau în Nordul Spaniei. Aici e vorba de zone puţin dezvoltate cultural, departe de Germania, în afara razei de acţiune a revoluţiei religioase. Dar se observă foarte bine legătura dintre familia sursă şi numărul mare de nobili, fapt bine cunoscut în cazul Bretaniei, şi chiar mai spectaculos în cazul Spaniei de Nord38. În Ţara Bascilor e atinsă o stare limită: domină familia sursă sub forma unui tip deosebit de clar şi conştient. În Guipúzcoa, întreaga populaţie are reputaţia de a fi nobilă39.

Despre mica nobilime germană, vezi J.-P. Cuvillier, *L'Allmagne medievale*, t. 2, pp. 56 – 95.

Despre *lairds*, vezi T.C. Smout, *History of the Scottish*

People, pp. 126 – 128. *Lairds-ii*, mici rentieri de pe urma pământului, nu sunt în teorie nici nobili, nici ţărani.

P. Miquel. *Les Guerres de Religion*, p. 336.

Despie proliferarea nobiliară bretonă, vezi.1. Meyer. *La Noblesse bretonne*, p. 32; în cazul Spaniei, vezi E.N. Williams. *The Ancien Régime în Europe*, pp. 100 – 101.

Pentru Ţara Bascilor, vezi E.N. Williams, op. cit., p. 101.

Triunghiul logic *familie sursă – mică nobilime – protestantism*, fără a fi întotdeauna prezent, apare suficient de des, complet sau parţial, pentru a fi siguri de existenţa sa. Familia sursă poate fi considerată drept vârful dominant, determinant. În cazul protestantismului, este evident că ea îl precede şi îl favorizează. Mai trebuie admis şi că familia sursă precede logic apariţia unei mici nobilimi numeroase. Idealul filiaţiei uniliniare, prezent în societatea locală, favorizează dezvoltarea unei stratificări fine ce include o ţărănime de nivel înalt şi o nobilime de nivel inferior, masive şi concurente.

Ţărănimea germană faţă de protestantism

Receptarea dublului mesaj protestant de către straturile inferioare ale societăţii, exploatate de toate celelalte şi nu numai de cler, creează rapid în Germania o tensiune revoluţionară. Componenta terestră a doctrinei protestante, care pretinde libertatea şi egalitatea creştinilor faţă de preoţi, e foarte rapid interpretată drept o revendicare generală, socială, a libertăţii şi a egalităţii. În 1524, ţăranii din Suabia redactează douăsprezece articole şi le difuzează pe cale tipografică, semn cert al unei anumite alfabetizări a satelor germane din Sud în perioada Reformei. În primul articol, se cere dreptul pentru ţărani de a-şi alege şi vota preoţii, revendicare ce precede, bineînţeles, desfiinţarea dijmei, propusă în articolul 3. Majoritatea articolelor se referă la revendicări deopotrivă simbolice şi materiale: suprimarea privilegiilor nobiliare cum ar fi dreptul de a vâna, de a pescui, de a lua taxe şi institui corvezi. Articolul 2 e cel mai semnificativ, fiindcă în el se cere abolirea şerbiei: *„Nu mai trebuie să*

existe şerbi, fiindcă Hristos ne-a eliberat pe toţi”. Acest proiect, mai mult decât altele, stârneşte furia lui Luther:

„/ «*acest articol se cere ca toţi oamenii să fie egali şi să se transforme împărăţia spirituală a lui Hristos într-o împărăţie temporală, lumească şi exterioară, ceea ce este imposibil F*iindcă *împărăţia lumii nu poate exista fără inegalitatea între persoane, unele fiind libere, iar altele subjugate, unele fiind stăpâne, iar celelalte supuse*”[49] etc.

E prea târziu însă. Contestarea de către nobilime a superiorităţii preotului duce în mod firesc la o contestare de către ţărănime a superiorităţii nobilului. În acest caz, religia e singura şi veritabila matrice ideologică a societăţii: o revoluţie în domeniul religios nu poate duce decât la o revoluţie în domeniul social. Chiar dacă răscoala ţărănească sfârşeşte foarte repede printr-un eşec, printr-o înăbuşire a ei de către armatele nobililor.

Ar fi totuşi inexact să vedem în războiul ţărănesc manifestarea simplă şi univocă a unui liberalism egalitar. Studierea operei doctrinale a lui Thomas Müntzer, cel mai activ dintre intelectualii alăturaţi mişcării, masacrat împreună cu cu grup de ţărani, în 1525, în Thuringia, ne arată caracterul de neconceput al egalităţii pentru grupurile protestante radicale. Mai mult chiar decât Luther, Müntzer este obsedat de tema alegerii, adică de necesara inegalitate metafizică a oamenilor. Metafizica inegalitară, tipică pentru protestantism, se află în opoziţie cu elaborarea unui proiect social egalitar. Pentru Müntzer, ca şi pentru anabaptişti sau pentru toate sectele radicale ce se vor dezvolta pe întreaga durată a lungii istorii a protestantismului, respingerea societăţii prezente nu poate duce decât la definirea unui nou inegalitarism: fondarea unei Ligi a aleşilor în cazul lui Müntzer, adică a unei secte, cum vom vedea că proliferează în Anglia revoluţionară a secolului XVII[50]. Atunci când trece de la lumea religioasă la

---

49 L uther, Exhortation à la paix en réponse aux douze articles des paysans de Souabe. pp. 229-231.

50 N . Cohn. The Pursuit of the Millenium, p. 238 $i V. Janton. Toies et visages cle la Réforme au .Vf 7l siècle, pp. 1 70 172.

lumea socială, mesajul protestant îşi păstrează dualitatea. În lumea religioasă, componenta terestră a protestantismului pretinde, *în prezent*, egalitatea şi libertatea creştinilor; componenta metafizică stabileşte, *în viitor*, o inegalitate a oamenilor în faţa mântuirii, exprimând autoritatea lui Dumnezeu. Transpunerea socială e perfectă: radicalismul protestant refuză autoritatea şi inegalitatea lumii prezente şi superioritatea nobilimii, dar nu poate defini decât un viitor autoritar şi inegalitar: o sectă, societate separată trăindu-şi în disciplină superioritatea prin raportare la lume, o altă nobleţe.

CAPITOLUL IV

Demaraj cultural şi alfabetizare

Stabilizarea religioasă a Europei, evidentă din 1580, nu determină continentul la imobilitate. Dimpotrivă, Reforma deschide o perioadă de accelerare a dezvoltării europene, fenomen mult mai perceptibil în domeniul culturii decât în acela al economiei. În sens strict, nu e reperabilă nicio accelerare în sectoarele agricole, industriale sau comerciale. Producţia şi schimburile comerciale se dezvoltă, dar fără ca ritmurile de creştere medievale să fie substanţial modificate. Secolul XVII este epoca revoluţiei ştiinţifice, epocă în care Europa se debarasează de toate-vechile cosmogonii şi defineşte o viziune matematizată a universului. Încă din 1687, fizica newtoniană duce la bun sfârşit această reorganizare a lumii1. Revoluţia ştiinţifică e opera unui număr limitat de savanţi, dar nu e greu de sesizat, în rapiditatea şi complementaritatea cercetărilor, logica unei evoluţii intelectuale ce depăşeşte indivizii. Logica progresului e şi mai uşor de remarcat la nivelul maselor. Ia avânt atât învăţătura elementară a popoarelor, cât şi ştiinţa elitelor. Încă de la mijlocul secolului XVII, un anumit număr de ţări sau de regiuni sunt clar angajate într-un proces de alfabetizare a maselor populare. În Suedia, în unele regiuni ale lumii germanice, proporţia de indivizi de sex masculin în stare să citească depăşeşte cifra de 50%. Între

secolele[51]

XVII şi XX, mişcarea se continuă, lent, cu forţă şi ireversibil. Sigur e că alfabetizarea divide Europa într-o mai mare măsură decât Reforma. Inegalitatea ritmurilor de înaintare stabileşte aici două lumi, una dezvoltată, alta subdezvoltată. În 1900, sciziunea e măsurabilă în toată amploarea sa (harta 25). Partea din Europa alfabetizată mai mult de 90%, inclusiv femei, constituie un ansamblu geografic aproape compact, centrat pe lumile germanice şi scandinave, atingând Scoţia, Ţările de Jos, Anglia de Nord-Est şi de Sud, Franţa de Est. În Sud, în aceeaşi perioadă, Portugalia, Spania mediteraneană şi Italia meridională cuprind mai puţin de 50% de indivizi capabili să citească, iar în unele regiuni mai puţin de 25%.

Harta 25 – Alfabetizarea în 1900

51' La această dată apare prima ediţie latină a Philosophiae naturalis principia mafliemutica de Newton.

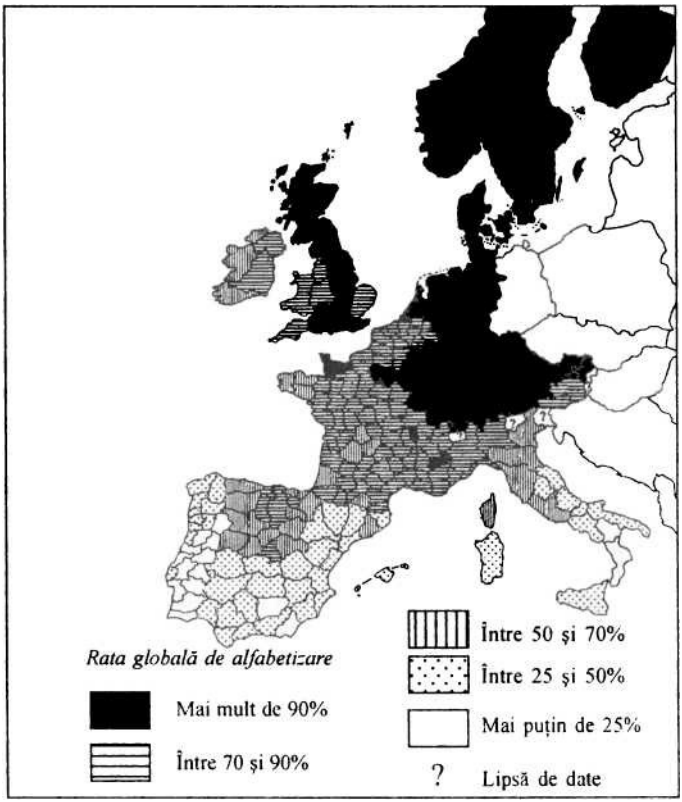

Structura „în cercuri" a hărţii care descrie alfabetizarea Europei către 1900 arată un proces de difuzare lentă a culturii scrise pornind de la un epicentru întins de-a lungul axei Suedia-Elveţia. Acest mecanism de difuzare fusese analizat cu precizie, în cazul Franţei, de François Furet şi Jacques Ozouf. Alfabetizarea Franţei părea a fi efectul valurilor culturale venite din Nord-Est, adică din Germania, între 1700 şi 1900. Mecanismul de difuzare apare aici în toată amploarea sa, mai curând continentală decât naţională. Extinderea geografică a alfabetizării relevă importanţa spaţiului în dezvoltarea culturală, ce nu apare aici ca un fenomen abstract, ci ca un proces relaţional, care trebuie să ţină seama de localizarea oamenilor. *Mecanismul* de difuzare în spaţiu a culturii scrise nu pune vreo problemă majoră de interpretare. Mai curând e nevoie a fi constatat decât explicat. Ceea ce trebuie cercetat şi stabilit este *originea* sa. De ce a început

alfabetizarea în masă a populaţiilor europene mai repede în unele regiuni decât în altele? Care sunt caracteristicile fundamentale ale zonei centrale întinsă din Suedia până în Elveţia şi trecând prin Germania, de unde se pare a fi pornit valurile alfabetizante? Care sunt cauzele acestei dinamici culturale specifice, care face din regiunea în discuţie un pol al dezvoltării endogene?

Cauza cea mai importantă a demarajului nu este în niciun caz vechimea culturii scrise locale. Înaintea anului 1500, această zonă nu apărea, în ansamblul său, ca un pol de dezvoltare culturală (vezi harta 22). Dacă se compară, din punct de vedere al alfabetizării, Europa anului 1900 cu aceea a anului 1500, trecerea înspre Nord a culturii scrise este izbitoare. Aproape că s-ar putea vorbi de o răsturnare bruscă. Harta activităţii tipografice de la finele secolului XV arăta existenţa unei axe de dezvoltare europeană medie, urmând văile Rhinului şi ale fluviului Po, ducând din actuala Belgie în Italia de Nord prin sudul lumii germanice. Or, în jur de 1900, Belgia şi Italia de Nord nu mai aparţin părţii „avansate" a continentului, ci doar unui cerc mediu. În schimb, Scandinavia şi Scoţia, periferice în 1500, sunt prinse în 1900 în centrul părţii dezvoltate cultural.

Belgia şi Italia, zone de progres în 1500, rămân catolice: dezvoltarea suferă aici o încetinire clară. E greu să nu se facă legătura între modificarea ritmurilor de dezvoltare regionale cu efectele conjugate ale Reformei protestante şi Contrereformei catolice. Regăsim aici un dublu loc comun istoric: ascensiunea surprinzătoare a Europei de Nord

F. Furet şi J. Ozouf, *Lire et écrire*. *L'alphabétisation des Français de Calvin à Jules Ferrv*.

şi de Nord-Vest după trecerea sa la protestantism şi relativa stagnare a Europei meridionale rămasă catolică, începând din secolul XVII. Studierea ratelor de alfabetizare completează această analiză tradiţională cu o măsurare riguroasă şi uniformă a salturilor de dezvoltare, percepute aici mai curând ca fiind culturale decât

economice.

Importanţa factorului religios în disocierea culturală a continentului european este, deci, o evidenţă. Doctrina progresistă protestantă, din care făcea parte alfabetizarea, constituia, de altfel, un aspect fundamental al programului reformat. Frânarea suferită de regiunile catolice n-a fost mai puţin voită, Biserica de la Roma nefiind de acord cu accesul

Harta 26-Germania: alfabetizarea la 1875

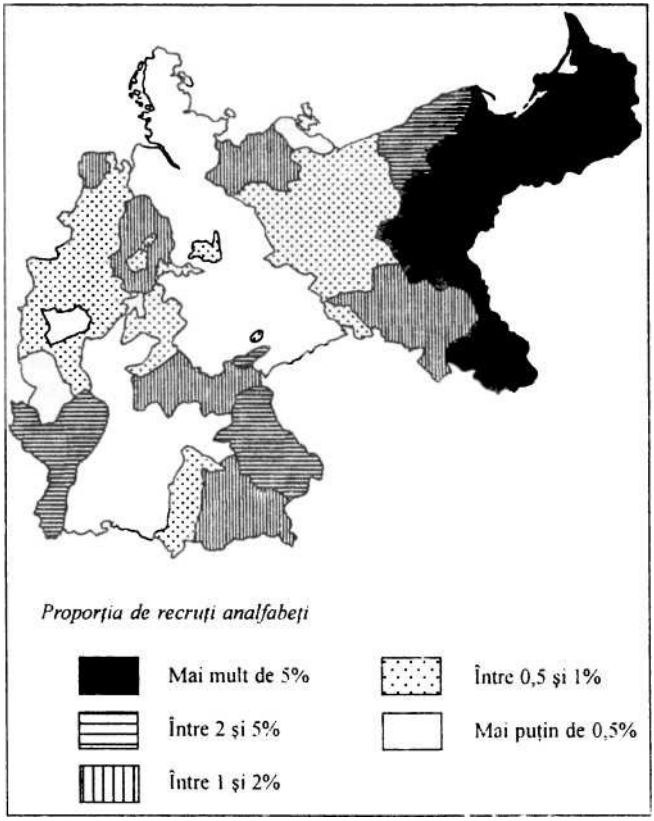

tuturor, adică al laicilor, la sfintele Scripturi şi, deci, la lectură. Religia, însă, nu explică tot. Anumite anomalii sugerează existenţa unui al doilea factor, de accelerare sau de încetinire.

Polul central de alfabetizare înglobează o bună parte din regiunile catolice ale lumii germanice. În Germania unificată din 1875, şi dacă se exceptează regiunile locuite

de polonezi ori alsacieni, procentajul de recruţi analfabeţi, întotdeauna mai mic de 3, 50%, nu e mai ridicat în ţinuturile catolice decât în cele protestante (harta 26). Analfabetismul apare ca maximal în unele regiuni din Bavaria catolică, dar şi în Palatinatul protestant. În plus, anumite regiuni protestante din Nord-Vest (Aurich, Oldenburg, Hanovra) sunt mai puţin alfabetizate (marginal, e adevărat) decât alte regiuni catolice din Sud, ca Renania, Baden şi o parte din Württemberg. Omogenă prin structurile familiale, mereu de tip sursă, lumea germanică e la fel şi prin ratele de alfabetizare întotdeauna ridicate. Fragmentarea religioasă a Germaniei nu induce o diversitate de niveluri de dezvoltare culturală[52]. Incapacitatea fenomenului religios de a oferi o explicaţie pentru toate aspectele alfabetizării europene e şi mai evidentă dacă avem în vedere cazul dezvoltării culturale engleze, în mod limpede mai puţin rapid decât cele ale Germaniei ori Suediei, o ţară unde a avut totuşi loc o revoluţie religioasă de tip protestant deosebit de violentă.

Structură familială şi transmitere culturală

Cititul se învaţă, în general, în copilărie, cel mai adesea între 6 şi 12 ani. În toate epocile istoriei şi în toate civilizaţiile, alfabetizarea adulţilor nu e decât un fenomen marginal. Element al primei faze de educaţie, învăţarea cititului nu poate fi independentă de structura familială, care asigură, mai ales în societăţile preindustriale, esenţialul în privinţa creşterii copiilor. Dar, diversitatea structurilor familiale – nucleară, sursă, comunitară – ar putea atrage după sine o diversitate de potenţialuri educative şi, în consecinţă, de aptitudini regionale în privinţa alfabetizării. Într-adevăr, nu e convenabil să

52 Aici e avut în vedere numai învăţământul primar. O asemenea remarcă n-ar fi valabilă în cazul învăţământului secundar. Max Weber subliniază în L 'Ethique protestante et l'esprit du capitalisme că elevii proveniţi din mediile catolice urmează mult mai puţin frecvent studii secundare decît cei din medii protestante. pornind de la statisticile referitoare la regiunea Baden în 1895. CT. L'Ethique protestante, pp. 34-35.

considerăm *a priori* mecanismele educative ale familiei sursă şi ale familiei nucleare (absolută sau egalitară) drept echivalente. Tipurile nucleare presupun o interacţiune redusă între generaţii şi o independenţă relativă a copiilor. Familia sursă ar avea, deci, un potenţial educativ superior şi, prin urmare, o mai bună capacitate de transmitere culturală, ipoteză dezvoltată deja de mine în *L'Enfance du monde*. *Structures familiales et développement*. Ilustrările cele mai surprinzătoare ale legăturii dintre familia sursă şi demarajul cultural timpuriu privesc istoriile germană, japoneză, coreeană şi evreiască[53]. În cadrul mai limitat al Europei occidentale, demonstrarea unei legături între această structură familială particulară şi demarajul cultural e mai dificilă, din cauza ponderii extreme a factorului religios. Polarizarea protestantism/catolicism se prezintă imediat ca un factor explicativ dominant. Efectiv, regiunile de familie sursă rămase catolice nu apar, în afara lumii germanice, ca deosebit de dinamice pe planul cultural: nici în Nordul peninsulei Iberice şi în Irlanda, unde e vorba de o familie sursă pură, nici în Belgia sau în Veneto, unde e vorba de o familie sursă incompletă. În toate aceste cazuri, potenţialul educativ al tipului antropologic pare îngheţat, dezactivat. Dar, dacă, pentru început, restrângem analiza procesului de alfabetizare doar la lumea protestantă, în care accesul tuturor la Scripturi este o prioritate religioasă, trebuie să admitem că învăţarea cititului de către populaţii a fost infinit mai uşoară şi mai rapidă în regiuni de familie sursă, ca Germania, Suedia ori Scoţia, decât în cele de familie nucleară absolută, ca Anglia. Compararea istoriilor suedeză şi engleză, cele mai bine cunoscute în privinţa alfabetizării, permite a se ajunge la concluzii deosebit de ferme.

Înainte de a ne lansa în această analiză, e totuşi necesar să amintim că opoziţia dintre variabilele familiale şi religioase implică o simplificare, ca să nu spunem o iluzie logică: la obârşia primului protestantism, găsim, într-

53 I-. Todd. L 'l'.nfance du monde, pp. 63-78. 82-83. 105-107.

adevăr, familia sursă germană. Protestantismul, el însuşi determinat de structurile familiale, nu poate apărea decât ca acceleratorul progresului.

Modelul suedez încă de la început, alfabetizarea maselor este unul dintre obiectivele fundamentale ale protestantismului. Necesitatea sa ţine de un silogism limpede şi dur:

1. Luther afirmă că toţi suntem preoţi;

2. Preotul, în spiritul oamenilor premoderni, înseamnă cel care ştie să citească;

3. Pentru a fi toţi preoţi, toţi oamenii trebuie să ştie să citească.

Astfel încât, unele după altele, Bisericile protestante încurajează puternic învăţarea cititului de către populaţiile din oraşe şi sate. Procesul de alfabetizare a Suediei are frumuseţea unui arhetip. În plus, el e deosebit de bine cunoscut datorită cercetărilor lui Egil Johansson[54].

Încă din secolul XVII, Biserica luterană a Suediei, sprijinită de stat, lansează campanii de alfabetizare, al cărei succes global e spectaculos. În această ţară, masiv rurală, situată la extremitatea continentului, cu o climă rece, strivitoarea majoritate a populaţiei învaţă să citească în decursul a câtorva generaţii. Rata de alfabetizare a generaţiei născute între 1680 şi 1690 atinge deja, după toate aparenţele, 80%[55]. La mijlocul secolului XVIII, alfabetizarea de masă este în Suedia un proces încheiat. Uimitoare în sine e şi mecanica socială care a condus la această situaţie de modernitate, fiindcă alfabetizarea pare a fi în Suedia totodată anarhică şi irezistibilă. Ea se încheie după câteva generaţii, fără a fi introdus un sistem şcolar. Recomandată de Biserică, ea e asigurată în manieră neformală în sate şi în special în familii.

Biserica furnizează mari cantităţi de cărţi de psalmi, amestecând cântece, rugăciuni, extrase din Biblie, catehism luteran şi precepte de morală socială. Acţiunea sa, totuşi, e mai ales represivă: pastorul îşi pune enoriaşii

54 E . Johansson. ..The history' of literarcy in Sweden".

55, E. Johansson, articolul eital. p. 176.

să dea examene de citire, lipsindu-i uneori de împărtăşanie pe cei căzuţi. Rezultatele sunt consemnate în scris: extraordinare *registre de examen* permit astăzi să se calculeze, pentru Suedia secolului XVII, rate de alfabetizare precise.

Distribuţia regională a celor mai vechi registre permite să se afirme că alfabetizarea Suediei n-a fost, ca aceea a Franţei, efectul unui fenomen de contagiune, a răspândirii peste graniţe a unor influenţe venite din altă parte. Cele mai vechi registre oferă dovada unei alfabetizări timpurii, aparţinând într-adevăr diocezelor împrăştiate pe tot teritoriul, situate în Centru (Västeras, Uppsala, Strângnäs, Karistad), în Sud (Växjo), în Nord (Härnosand) sau în insula Gotland (Visby) [56]. Ceea ce înseamnă că alfabetizarea suedeză a fost un demaraj endogen, venind din întregul teritoriu şi nu numai de la periferia sa.

Alfabetizarea Suediei, realizată, în cea mai mare parte, între 1650 şi 1750, apare ca un fenomen istoric linear, ca o înaintare rapidă şi continuă spre o stare optimală.

Ezitările Angliei

Fără a fi mediocre, performanţele Angliei în domeniul alfabetizării sunt departe de a le egala pe cele ale Suediei. Iar aceasta în pofida caracterului mai urban, artizanal şi comercial al societăţii engleze. Către 1750, rata de alfabetizare globală a Angliei nu depăşeşte, după toate aparenţele, 50%, bărbaţi şi femei laolaltă, potrivit eşantionului de 274 de parohii utilizat de Roger Schofield[57]. Procentul corespunzător pentru Suedia depăşeşte net 80%.

Dacă urmărim curbele de alfabetizare trasate de David Cressy pentru dioceza Norwich între 1530 şi 1710 sau de Roger Schofield pentru întreaga Anglie între 1750 şi 1840, vedem că încetineala relativă a evoluţiei culturale rezultă din adevărate ezitări, dintr-o combinaţie de

56 E . Johansson, articolul eital. p. 166.

57 R.S. Schofield, „Dimensions of illiteracv in England, 1750-1850“.

înaintări şi de dări înapoi a căror rezultantă e o ascensiune moderată[58]. În dioceza Norwich, Cressy identifică, între 1530 şi 1710, patru faze de progres şi patru de regres, totalitatea perioadei făcând totuşi să apară o evoluţie pozitivă importantă[5960]. Între 1750 şi 1840, însă, pe ansamblul Angliei, rata de alfabetizare, indiferent că e vorba de aceea a bărbaţilor sau aceea a femeilor, are tendinţa să scadă, înaintea unei evoluţii pozitive în a cea de a doua jumătate a secolului XIX11. Or, regresul din anii 1750 – 1840 nu poate fi atribuit doar revoluţiei culturale care transformă insula în acea perioadă. Astfel, mişcarea de alfabetizare pe grup profesional arată că regresul e mult mai evident în mediul rural decât în zona urbană, în sectoarele minier, textil şi metalurgic, progresul continuă, dar, ce e drept, într-un ritm lent[61]. Alfabetizarea Angliei nu e un fenomen linear, ci mai curând se prezintă ca o mişcare oscilatorie cu tendinţă ascendentă.

Familie sursă, familie nucleară absolută şi alfabetizare

Compararea traiectoriilor suedeză şi engleză permite să se înţeleagă şi să se definească rolul structurilor familiale în procesul de alfabetizare: eficienţa culturală a familiei sursă, dominantă în Suedia, şi incertitudinile induse de familia nucleară absolută, tipică pentru Anglia.

Într-un context protestant, creşterea ratelor de alfabetizare este un fenomen normal şi pare inutil a se face speculaţii pe capacitatea cutărui sau cutărui sistem familial de a accelera, în sens strict, învăţarea cititului. *Diferenţa de creştere pe termen lung e determinată mai ales de existenţa în Anglia a unor faze regresive ce nu-şi au echivalentul în Suedia*. Dacă reformulăm în termeni de structuri familiale, putem considera că familia nucleară

---

58 . v,

59R .S. Schofield, articolul citat şi D. Cressv, ..Levels of illiteracy in England. nj 1530-1730“.

D. Cressy. articolul citat. pp. 115-116.

60! ' R.S. Schofield, articolul citat. p. 207.

61R .S. Schofield, articolul citat. p. 211.

absolută autorizează reculuri culturale şi că familia sursă le interzice. În acest stadiu explicaţia devine simplă. În sistem sursă, obsesia transmiterii prin filiaţie uniliniară face din orice progres o cunoaştere definitivă. Atunci când alfabetizarea pătrunde într-o familie, ea rămâne acolo, transmisă cu religiozitate împreună cu restul patrimoniului, material şi moral. În Suedia, trebuie subliniat rolul mamelor în mecanismul de reproducere culturală, deoarece în mai multe locuri şi în mai multe reprize rata de alfabetizare a femeilor o depăşeşte pe cea a bărbaţilor. Continuitatea temporală a structurii familiale stă la baza continuităţii mişcării de alfabetizare.

În sistem familial nuclear absolut, discontinuitatea este regulă. Istoria familiilor nu e lineară, iar prezervarea cunoaşterii nu e un obiectiv major. În sistem nuclear, e acceptabilă ideea de copii analfabeţi urmându-le unor părinţi capabili să citească. De aici, acele faze de scădere a ratei de alfabetizare engleze care reflectă, într-un domeniu deosebit, o tendinţă spre discontinuitate, caracteristică pentru istoria engleză în general, tendinţă determinată de o structură familială nucleară, discontinuă dacă o gândim în termeni de succesiune a generaţiilor.

Această logică familială a dezvoltării culturale este, într-un sens, conformă cu dogma luterană, care, încă de la început, desemnează mai mult familia ca agent de transmitere a cunoaşterii religioase decât preotul. Lucrarea lui Luther, *Petit catéchisme*, din 1529, este explicită şi repetativă. Fiecare din cele şase puncte esenţiale este expus *„aşa cum trebuie să le prezinte şi să le predea cu simplitate un cap de familie copiilor şi slujitorilor* să] \ Adaptarea învăţământului religios la fami

Luther. *Petit catéchisme*. pp. 3.9 şi 15. de exemplu.

lie, fapt tipic pentru protestantism în general, se face, totuşi, mult mai uşor în regiunile de familie sursă, ca Germania ori Suedia, decât în regiunile de familie nucleară, ca Anglia.

Stadiul cercetărilor nu permite testarea exhaustivă a acestui model explicativ care leagă structurile familiale şi

ritmurile de dezvoltare culturală de interiorul lumii protestante, însă niciunul din faptele cunoscute nu îl contrazice în mod temeinic. Alfabetizarea regiunilor protestante de familie sursă pare a fi fost întotdeauna lineară şi rapidă, indiferent că e vorba de ţări germane sau de cantoane elveţiene. În lipsa unui studiu retrospectiv pe o perioadă întinsă, e destul de dificil să se degajeze trăsăturile caracteristice ale dezvoltării culturale în Danemarca şi Ţările de Jos; o atare analiză ar permite poate să se înţeleagă mai bine comportamentul familiei nucleare absolute în procesul alfabetizării. Totuşi, apropierea de lumea germanică sugerează, *a priori*, că ponderea mecanismelor de difuzare datorită vecinătăţii a fost foarte mare în aceste două regiuni şi că identificarea unui rol specific al structurilor familiale ar fi destul de grea.

Un caz foarte important confirmă validitatea ipotezei, cel al Scoţiei, unde limba dominantă diferă puţin, încă din secolul XVI, de engleză. Fără a fi absolut dominante, structurile familiele de tip sursă sunt aici mult mai importante (50% din total) decât în Anglia. Or, alfabetizarea Scoţiei a fost, ca şi cea a Suediei, lineară şi rapidă. Voluntarismul educativ al Bisericii calviniste scoţiene apare mai accentuat decât acela al Bisericii luterane suedeze, deoarece ajunge destul de repede la un sistem şcolar bine organizat14. E surprinzător să constatăm că această mică naţiune săracă era masiv alfabetizată în secolul XVIII, faţă de o ţară bogată ca Anglia, pe atunci aflată în stagnare culturală. În Scoţia, ca şi în Suedia, structura familială nu se mulţumeşte să reţină inovaţiile, ci le şi transmite generaţiilor următoare, asigurând perenitatea oricărei schimbări culturale pozitive.

Rezistenţa catolică

Catolicismul răspunde foarte repede progresismului cultural protestant printr-o adevărată ură faţă de carte. În 1559, Inchiziţia romană publică prima ediţie a *Index librorum prohibitomm*, unde sunt enumerate lucrările al

căror acces trebuie interzis creştinilor, pentru ca aceştia să-şi păstreze puritatea religioasă. Acest *Index*, fascinantă manifestare a unei birocraţii intelectuale, nu reprezintă, totuşi, decât un aspect, şi nu cel mai important, al ostilităţii catolice faţă de scris. În el sunt condamnate cărţile desemnate ca periculoase, fiind eterodoxe. De fapt, însă, Biserica socoteşte o ameninţare întreaga producţie tipărită. În lumea catolică se răspândeşte o atitudine generală de neîncredere faţă de individul care citeşte singur. A deţine o biblie devine aproape un simptom de erezie.

Nu e de mirare, deci, ca în ţările rămase catolice să se observe o încetinire şi uneori chiar un blocaj al progresului cultural. Numai re-Harta 27 – Demarajul cultural

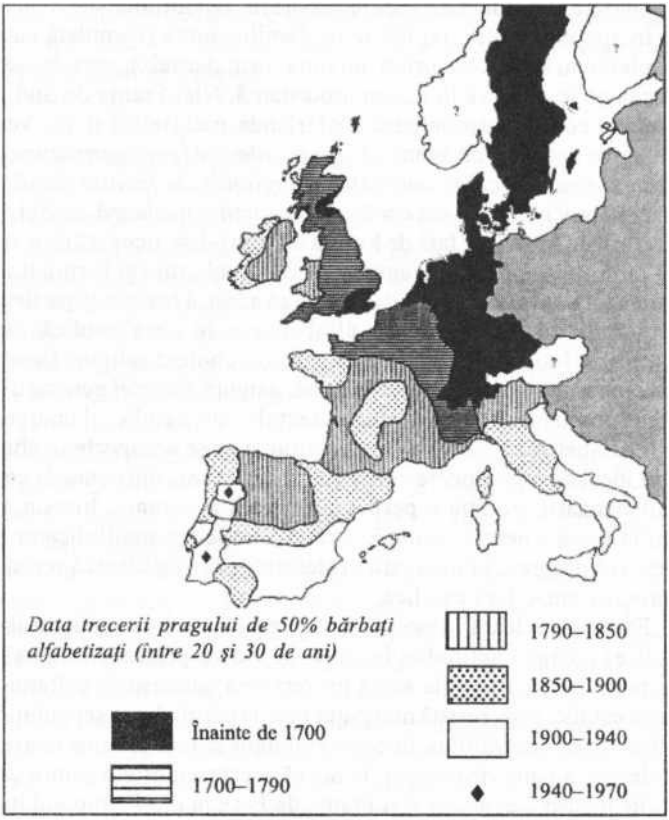

giunile aparţinând spaţiului lingvistic german –

Renania, Bavaria, Elveţia, Austria – sunt apărate, atunci când rămân de partea Romei, de o prea brutală determinare. Comunicarea şi rivalitatea cu lumea germanofonă protestantă le protejează de o sufocare sistematică. Către 1900, ratele de alfabetizare ale lumii germanofone catolice rămân comparabile cu cele ale ţărilor protestante. În restul spaţiului catolic, polii de dezvoltare sunt suprimaţi. Italia de Nord şi Belgia în special îşi pierd preeminenţa în chiar interiorul teritoriului controlat de Roma. Din secolul XVIII şi după aceea, Franţa de Nord-Est depăşeşte Italia de Nord prin rata de alfabetizare. Pentru regiunile catolice, dezvoltarea culturală devine un proces exogen, efectul influenţelor din afară. Franţa de Nord, însă, aflată aproape de lumea germanică foarte alfabetizată, este mai bine plasată, din punct de vedere geografic, decât Italia.

În spaţiul catolic, regiunile de familie sursă (completă sau incompletă) nu strălucesc printr-un dinamism deosebit, spre deosebire de ceea ce se observă în lumea protestantă. Nici Franţa de Sud, nici Spania de coastă sau muntoasă, nici Irlanda, nici Belgia şi nici Veneto nu apar ca deosebit de avansate. *La frontierele lumii germanice dezvoltate, uneori ai chiar impresia că regiunile de familie sursă progresează mai puţin repede decât cele de familie nucleară*. Astfel, Belgia se află în întârziere faţă de Franţa de Nord-Est, ocupată de o structură familială egalitară; Veneto faţă de Lombardia şi Piemont unde domină tot tipul nuclear egalitar. Poate că această rezistenţă particulară a regiunilor de familie sursă la alfabetizare, în sfera catolică, nu e o întâmplare. Într-o ţară protestantă, într-un context religios favorabil dezvoltării alfabetizării, familia sursă asigură fiecărei generaţii păstrarea experienţei dobândite. În contextul opus, catolic, al unei religii ostile alfabetizării, familia sursă continuă să se comporte în chip de agent ideal de reproducere culturală: în acest caz, din punct de vedere al alfabetizării, tradiţia e perpetuată, adică ignoranţa. Într-un sens, familia sursă e neutră, acţionând ca un coeficient

multiplicator: accelerează progresul într-o ţară protestantă, dar facilitează rezistenţa la progres într-o ţară catolică.

Familia nucleară (absolută în ţări protestante şi egalitară în ţări catolice) prezintă aptitudini inverse. În sistem protestant, ea asigură mai puţin bine ca familia sursă prezervarea cunoaşterii culturale. În sistem catolic, însă, rezistă mai puţin bine la pătrunderea scrisului. Discontinuitatea generaţiilor, în contextul unui sistem religios conservator, devine o şansă de progres. Poate că acesta e motivul pentru care o familie nucleară egalitară din Franţa de Est sau din Piemontul italian permite mai bine răspândirea geografică a alfabetizării decât familia sursă (incompletă) din Belgia ori Veneto.

O analiză a potenţialului educativ al diverselor tipuri familiale şi al comportamentului lor pe durata alfabetizării ar trebui, pentru a fi completă, să includă cazul structurilor comunitare. Variantele europene din Vest ale acestui tip familial nu sunt, din păcate, suficient de numeroase ori masive pentru a permite un studiu semnificativ.

Mecanismul difuzării geografice ajunge pentru a da seama de evoluţiile Finlandei, prinsă în sfera de influenţă suedeză, ori a Italiei centrale, care se dezvoltă foarte normal după Italia de Nord, dar înaintea Italiei de Sud. Marginea de nord-vest a Masivului central, unde formele comunitare există, fără a fi dominante, se prezintă, dimpotrivă, ca o zonă de rezistenţă, deoarece e una din regiunile cele mai târziu alfabetizate din Franţa. Cu toate acestea, e greu a se deduce din acest unic exemplu o tendinţă generală.

Timp absolut, timp al scrisului

Trecerea populaţiilor de la cultura orală la cultura scrisă este un fenomen istoric fundamental. Sigur că alfabetizarea nu e unicul determinant al procesului de modernizare a societăţii, dar e o condiţie necesară a modernităţii politice şi a modernităţii economice. Astfel încât, istoria alfabetizării este în mod obligatoriu una din

componentele fundamentale ale istoriei europene. Ne surprinde însă, atunci când cercetăm în totalitatea sa procesul de alfabetizare a continentului, durata sa şi decalajele temporale antrenate între regiuni şi naţiuni. Între accelerarea demarajului prin Reforma protestantă şi alfabetizarea cea mai târzie din ţările Europei occidentale se scurge aproape o jumătate de mileniu. După toate aparenţele, Portugalia actuală n-a depăşit încă nivelul de alfabetizare al Suediei din secolul XVIII.

Utilizarea simultană a tuturor datelor disponibile – sondaje vechi în registre de examen suedeze, observaţii mai recente extrase din recensămintele europene din anii 1900 – 1980 – permit cartografierea acestei istorii de foarte lungă durată. Astfel, se poate evalua data aproximativă la care o regiune a atins o anumită rată de alfabetizare. Indicatorul cel mai semnificativ este epoca în care rata de alfabetizare a bărbaţilor între 20 şi 25 de ani a depăşit 50%, marcând intrarea unei societăţi locale în era unei culturi scrise majoritare. Pentru Suedia, data atingerii acestui prag se situează înainte de 1700; pentru Franţa de

Nord, între 1700 şi 1790; pentru Franţa de Sud, Italia de Nord şi Irlanda, între 1790 şi 1850; pentru Italia de Sud şi Spania de Sud, între 1900 şi 1940; pentru Portugalia de Centru şi de Sud, între 1940 şi 1970 (vezi harta 27).

Vedem astfel apărând, în timpul teoretic, definit prin succesiunea lineară şi uniformă a anilor, acelaşi, bineînţeles, pentru toate ţările, un timp real al societăţilor, definit prin gradul lor de înaintare culturală. În acest sistem temporal rectificat, absurditatea anumitor comparaţii politice, demografice sau economice este evidentă. Spania de Sud a anilor 1900 – 1940 nu se poate compara cu Franţa de Nord din aceeaşi perioadă. Dacă avem în vedere rata de alfabetizare ca o componentă fundamentală a structurilor mentale dintr-o regiune dată, suntem nevoiţi să admitem că o comparaţie legitimă trebuie să pună faţă în faţă *Spania de Sud din anii 1900* –

1940 cu Franţa de Nord din anii 1700 – 1790. La aceste date şi în aceste locuri, populaţiile trăiesc în aceeaşi măsură experienţa unei treceri la cultura scrisă. Din punct de vedere cultural, ele sunt contemporane.

Pragul de 50% bărbaţi între 20 şi 25 de ani alfabetizaţi şi data corespunzătoare vor apărea în continuare în această carte ca o variabilă importantă. Accesul bărbaţilor la textul tipărit defineşte, într-adevăr, o condiţie necesară modernităţii ideologice. Lectura permite pătrunderea în masele populare a unor texte politice articulate, alegerea de către populaţiile regionale sau locale a ideologiilor care le convin.

CAPITOLUL V

Industrializarea

Până la revoluţia industrială din secolul XVIII, creşterea economică şi evoluţia culturală constituie un tot indisociabil. Sectorul secundar, artizanal înainte de a fi industrial, progresează acolo unde rata de alfabetizare e în ascensiune. Concordanţa dezvoltărilor este evidentă în Evul Mediu. Marile regiuni ale industriei textile din secolul XIII, îndeosebi Italia de Nord şi centrală, precum şi cele două Flandre, fac, de asemenea, parte din lumea dezvoltată intelectual1. Evoluţiile economice de la sfârşitul Evului Mediu nu alterează paralelismul progreselor industriale şi culturale. Dezvoltarea în Germania – din Saxonia până în Elveţia – a industriei textile dar şi metalurgice, e însoţită de o explozie culturală ce duce direct la Reforma protestantă. De fapt, harta activităţii tipografice de la finele secolului XV (nr. 22) poate fi negreşit considerată drept o reprezentare a progresului industrial cât şi a celui intelectual. Dezvoltarea tiparului, unul din sectoarele de vârf ale industriei Renaşterii (după Du Bellay şi contemporanii săi, cel de al doilea fiind artileria), presupune creşteri simultane ale ratei de alfabetizare şi ale metalurgiei de precizie[62][63]. Lucrătorii

62V ezi harta industriei textile din secolul XIII, propusă de R.S. Lopez în ^ Naissance de l'Europe, IV-A71v siècle, p. 288.

63D u Bellay. în Défense et illustration de la langue française,

tipografi şi consumatorii trebuie să ştie să citească; caracterele mobile pretind o perfecţionare notabilă a tehnicilor de aliaj.

Deplasarea centrului de gravitate economică al Europei, în secolele XVI şi XVII, nu schimbă corelaţia observată, în măsura în care treptele progresului cultural şi cele ale progresului industrial rămân paralele. Ascensiunea forţelor protestante din Nord – Anglia, Olanda, Suedia – este culturală *şi* economică. Producţiile de fier, suedeză şi engleză, produsele artizanale de calitate, englezeşti sau olandeze, se dezvoltă acolo unde se ridică rata de alfabetizare. Simetric, şi negativ, declinul relativ al Italiei în aceeaşi perioadă e totodată cultural şi industrial:

Harta 28 – Industria în jurul anului 1880

---

consideră că tipografia şi artileria îi plasează pe Moderni deasupra Anticilor (p. 219 din ediţia ..Livre de poche").

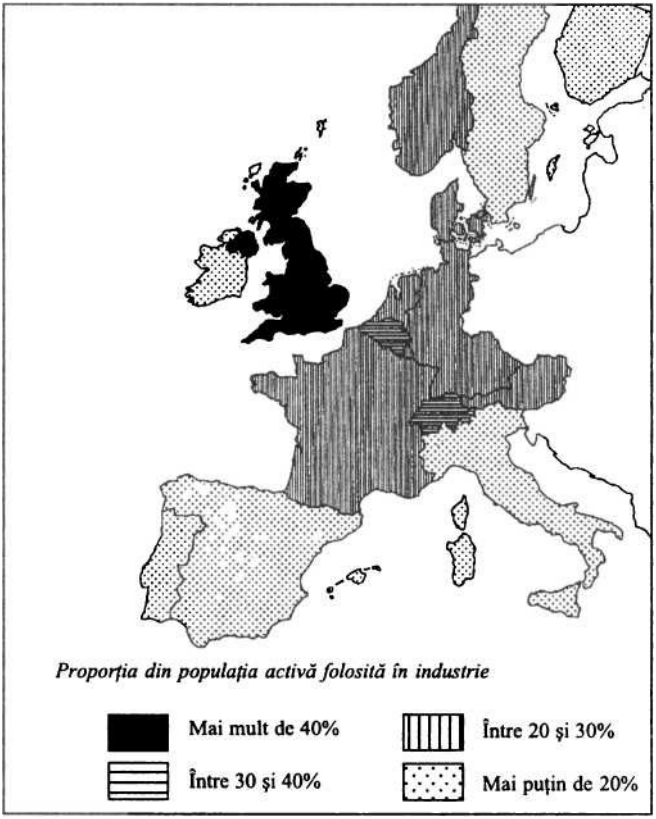

blocării ratei de alfabetizare îi corespunde o ruralizare a economiei italiene, o pierdere de dinamism în sectorul secundar sau urban, chiar dacă metalurgia de precizie milaneză a supravieţuit multă vreme acestei rămâneri în urmă.

Omogenitatea progresului, fie el intelectual sau economic, nu poate fi considerată drept efectul unui proces misterios. Tehnicile de transformare a materiei care definesc sectorul secundar sunt produse printre altele ale inteligenţei umane. E normal să le vezi dezvoltându-se în regiuni unde minţile sunt active şi îndreptate spre schimbare.

Disocierea progresului cultural de cel industrial (1750 – 1850)

Între 1750 şi 1850, asocierea dintre progresul cultural şi dezvoltarea economică se desface. Revoluţia

industrială engleză transformă din temelii o naţiune care nu e cea mai avansată din Europa pe plan cultural. Către 1750, numai Scoţia, care face parte din regatul Marii Britanii şi Irlandei, aparţine grupului de cele mai alfabetizate ţări, alături de Suedia, Germania şi Elveţia. Anglia propriu-zisă, fără a fi rămasă în urmă, nu se plasează decât în rândul al doilea european în privinţa performanţelor şcolare ale populaţiei sale. Dar, în mai puţin de un secol, în insula Marii Britanii se constituie prima dintre societăţile industriale moderne. Din 1855, populaţia acesteia este urbană în proporţie de 55%; în acest caz, agricultura nu foloseşte mai mult de 22% din populaţia activă, faţă de 46% din sectorul secundar. Numai industria (fără lucrătorii din construcţii şi mine) ocupă 34% din populaţia activă3. La aceeaşi dată, populaţia Germaniei rămâne rurală în proporţie de 65%, cea a Franţei de 75%, iar cea a Suediei de 88%[64]. Aşadar, în Marea Britanie are loc prima dezrădăcinare, urbană şi industrială, a unei societăţi rurale de tip tradiţional.

Această transformare face din Marea Britanie o putere economică strivitoare. După cum remarcă Paul Bairoch, supremaţia economică a Marii Britanii de la mijlocul secolului XIX e mai impresionantă chiar decât aceea a Statelor Unite de la mijlocul secolului XX: În anii 1858 – 1862, Marea Britanie, ocupată de 2, 2 % din populaţia lumii, produce 53% fier prelucrat şi 49% materiale textile[65]. Şi, totuşi, în Germania.

Suedia şi Elveţia se află populaţiile care ştiu să citească. La mijlocul secolului XIX, disocierea între domeniul cultural şi cel economic este o evidenţă empirică ce dă naştere, pe plan teoretic, materialismului istoric. Surprinşi de demarajul industrial britanic şi rămânerea în urmă germană, Marx şi Engels construiesc un model

---

64 Cf. W.A. Armstrong. ..The use of information about occupation", p. 230.

65. Cf. P. Léon. Histoire économique et sociale du monde, t. 4. P 30. Cf. P Bairoch. Commerce extérieur et développement économique de l’Europe au XLV siècle, p. 169.

explicativ care susţine autonomia dezvoltării economice. Ei resping ideea unui progres moştenit de la filosofia Luminilor, care nu vedea în dezvoltarea economică decât o componentă, printre altele, a evoluţiei spiritului uman[66].

Examinarea hărţii dezvoltării industriale europene către 1880 confirmă ipoteza unei disocieri între progresele culturale şi cele economice (harta 28). Industria foloseşte mai puţin de 20% din populaţia activă a Suediei, naţiune complet alfabetizată, cifră comparabilă cu aceea a Portugaliei, masiv analfabetă în epocă. Germania şi Franţa mai sunt încă la egalitate în ce priveşte dezvoltarea industrială, în pofida întârzierii culturale franceze. Belgia, a cărei dezvoltare culturală o reproduce, cu un anumit decalaj, pe aceea a Angliei, şi unde sectorul secundar foloseşte, spre 1880, 35% din populaţia activă, nu e deosebit de avansată pe planul alfabetizării. Numai în Elveţia, în aceeaşi perioadă, dezvoltarea industrială importantă – cu 37% din populaţia activă în industrie – e legată de un nivel cultural foarte ridicat. Aici, la mijlocul secolului XIX, mai persistă un progres „în stil vechi", care combină, ca în epoca medievală, alfabetizare şi industrializare. Model ce va redeveni înspre 1900 dominant în Europa.

La originea disocierii: un sistem tehnic

Apariţia unei tehnologii specifice, între 1710 şi 1790, face posibilă o dezvoltare economică masivă într-un context de relativă stagnare culturală. Totalitatea inovaţiilor constituind *sistemul tehnic* al revoluţiei industriale este deopotrivă impresionant şi limitat[67]. Este impresionant prin coerenţa sa: fierul şi cărbunele permit fabricarea şi alimentarea energetică a maşinilor capabile

66 După cum arată Ernst Cassirer în La Philosophie des Lumières (p. 43), conştiinţa progresului este o caracteristică fundamentală a secolului XVIII. Cel mai hun exemplu al unei concepţii despre progres care nu disociază domeniul intelectual de cel tehnic este probabil l'Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain de Condorcet.

67 Despre sistemul tehnic al revoluţiei industriale, vezi B. Gille. Histoire des techniques, pp. 692-724.

să transforme bumbacul, lâna şi inul. Acest sistem tehnic părea însă limitat dacă observăm producţia sa finală, totalmente dominată de fabricarea textilelor. Diversitatea maşinilor inventate de inginerii britanici, între 1710 şi 1790, pentru a produce oţel şi energie, pentru a toarce şi a ţese, duce la o omogenitate a producţiei cu totul remarcabilă. Economia britanică atinge un grad de specializare extremă. Specializare ce nu implică un nivel cultural ridicat al clasei muncitoare care se constituie.

În 1851, populaţia activă a Regatului Unit cuprinde doar 63.000 de persoane ocupate în conceperea şi construcţia de maşini, dar 1 047.000 în transformarea textilelor, fără sectorul de îmbrăcăminte. În extracţia flerului şi a cărbunelui lucrează 306.000 de mineri, iar în metalurgia de bază 79.000 de muncitori[68]. O asemenea compoziţie a populaţiei active e compatibilă cu o alfabetizare mediocră a clasei muncitoare. Munca depusă de proletariatul din industria textilă e simplă, repetitivă şi nu necesită o alfabetizare prealabilă. Construcţia de maşini, dimpotrivă, presupune un minim nivel cultural şi mai ales o alfabetizare permiţând accesul la literatura tehnică elementară. Or, în 1851, în Marea Britanie există mai mult de şaisprezece muncitori folosiţi în industria textilă, faţă de unul singur lucrând la fabricarea maşinilor.

Analiza unui recensământ recent şi exact, din 1975, în Franţa, permite să se perceapă mai bine existenţa unor *calificări medii*, specifice pentru fiecare ramură industrială, ete reflectând, în mod obligatoriu, *niveluri culturale medii* diferite. În 1975, în Franţa, muncitorii necalificaţi constituiau 62% din mâna de lucru afectată producţiei din sectorul textil, 52% în metalurgia de bază şi doar 38% în construcţia de maşini[69]. În sectorul textil din

---

68^ Cf. P. Mathias. The First Industrial Xation, p. 260.

69I NSEE. recensământ general al populaţiei din 1975. Populat ion active. In acest calcul, mîna de lucru necalificată e constituita din muncitori specializaţi şi lucrători manuali (CS 63 şi CS 68). iar mîna de lucru calificată din ingineri, tehnicieni, conlramaişlri şi lucrători calificaţi (CS 33. CS 43. CS 6o şi CS 61).

secolul XX, ca şi în cel din secolul XIX, domină mâna de lucru necalificată; în sectorul mecanic, mâna de lucru calificată.

Spre 1850, dezvoltarea industrială a Belgiei o copiază pe cea a Marii Britanii. Ea e bazată pe trilogia clasică „cărbune-oţel-textile". Primul demaraj industrial al Franţei, evident atunci de-a lungul coastelor

Canalului Mânecii, adică în contact cu Anglia, e tot de acest tip[70][71]. Nici Franţa de Nord-Vest şi nici Belgia nu sunt în acea epocă deosebit de alfabetizate, fiindcă sistemul tehnic al primei revoluţii industriale nu le pretinde muncitorilor un nivel cultural ridicat.

În schimb, demarajul industrial elveţian ţine de o logică diferită. Industria textilă are şi aici rolul său, dar sub o formă mai „calificată": Elveţia importă fir britanic şi execută stadiul ulterior de ţesere11. Acestui sector textil sofisticat i se adaugă deja o mecanică de precizie şi de consum – cuprinzând, bineînţeles, ceasornicăria – ce nu-şi are echivalent în Anglia. Structura industriei elveţiene presupune existenţa unei clase muncitoare calificate, alfabetizate. Ea nu pretinde resurse naturale considerabile: Elveţia nu dispune nici de fier, nici de cărbune; producţia sa industrială datorează totul activităţii oamenilor şi nimic generozităţii naturii.

Treptat, între 1860 şi 1975, modelul elveţian de dezvoltare industrială câştigă în importanţă în întreaga Europă.

Explozia primului sistem tehnic industrial (1875 – 1975)

Revoluţia industrială îşi pierde simplitatea încă de la

---

70 Potrivit recensământului din 1851, departamentele în care „industria" epocii foloseşte cei mai mulţi muncitori, ca procent din populaţia activă, sînt Calvados. Orne. Eure, Seine-Maritime. Oise. Somme. Nordul, Aisne, Ardeni. care formează un bloc dintr-o bucată şi Seine, Meurthe-et-Moselle, Vosgii. Haut-Rhin. Rhône. Creuse şi Morbihan. Despre dezvoltarea geografică a M industriei franceze, vezi E. Todd. La Nouvelle France. pp. 47-51.

71 C f. P. Bairoch. Commerce extérieur et développement économique de l'Europe au XIXe siècle, p. 276.

finele secolului XIX. Ea se extinde în Europa, agitând noi ţări şi dezrădăcinând alte populaţii rurale. Potrivit lui W.W. Rostow, demarajul industrial al Germaniei trebuie situat între 1850 – 1890[72]. Această extindere e însoţită, însă, de o schimbare a naturii revoluţiei industriale. Nu mai e vorba de a se transplanta cu brutalitate o populaţie rurală necalificată, pentru a o transforma în proletariat necalificat din industria textilă. Activităţile industriale devin din ce în ce mai mult diverse şi complexe. Ele urmăresc ştiinţa şi tehnica, acestea manifestând un adevărat avânt.

Deja demarajele industriale din Germania şi Suedia nu mai sunt din domeniul „textil", precum cele din Anglia, din Belgia şi chiar, într-o anumită măsură, din Elveţia. În aceste ţări, extinderea cantitativă a sec torului secundar corespunde unei creşteri accelerate a siderurgiei şi a mecanicii. În Germania, partea de populaţie activă industrială folosită în cele două ramuri trece de la 14, 6% în 1875 la 20, 8% în 1911 – 1913; în Suedia, numai partea din industriile mecanice trece de la 11, 7% în 1869 – 1878 la 18, 9% în 1899 – 190813.

Odată cu sfârşitul secolului, începe o „a doua revoluţie industrială" combinând chimie, electricitate, aluminiu şi automobil. împreună cu secolul XX sosesc aviaţia, radioul, televiziunea, electronica. Dar, nu

Harta 29 – Industria către 1970

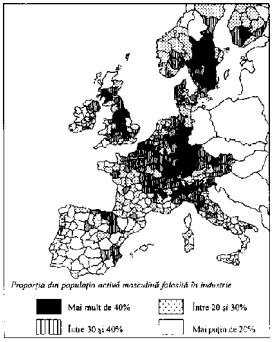
Proporţia din populaţia activă masculină folosită în industrie
Mai mult de 40%
Între 30 şi 40%
Între 20 şi 30%
Mai puţin de 20%

P. Léon, *Histoire économique et sociale du monde*, t. 4. pp. 119 – 120.

72' W.W. Rostow. Les Etapes de la croissance économique, p. 65.

mai e raţional să vorbim de *un* sistem tehnic. Cea mai importantă caracteristică a secolului XX, pe plan industrial, este explozia tehnicilor. Progresul devine diversificare. Apariţia neîncetată de noi metode, de noi produse, presupune o demultiplicare şi o evoluţie paralelă a competenţelor mâinii de lucru, la toate nivelurile, de la inginer la muncitor. Revoluţia industrială engleză extindea la o întreagă societate un *sistem tehnic relativ stabil*; industrializarea Europei extinde la alte societăţi o *tehnologie instabilă şi mult mai complexă*.

A doua fază a revoluţiei industriale produce aceleaşi efecte cantitative ca şi faza engleză a transformării. Se dezvoltă masive clase muncitoare, oamenii trebuie să înveţe să trăiască în mediul urban. Această *a doua fază* nu se poate dezvolta, uşor şi rapid, decât în ţări şi regiuni unde mâna de lucru e capabilă să înveţe şi să progreseze. Desfăşurarea armonioasă a fazei a doua a revoluţiei industriale presupune existenţa unor populaţii cu nivel cultural ridicat. Aşa se explică forţa excepţională a demarajelor german şi suedez, produse în ţări complet alfabetizate. Anglia, a cărei populaţie e mai puţin alfabetizată, nu poate intra decât cu încetul în această a doua fază: ea e foarte repede depăşită de Germania. Începând cu sfârşitul secolului XIX, revoluţia industrială reconciliază, deci, progresul cultural cu cel industrial. Industria nu poate avansa repede decât acolo unde nivelul cultural mediu depăşeşte un anumit prag. În toată Europa, creşterea numărului de muncitori continuă până către anul 1970. Cu câteva excepţii, din care cea mai remarcabilă este, bineînţeles, Anglia, unde diminuarea părţii din populaţia activă folosită în industrie începe încă din anii 1865 – 1880[73].

Importanţa mărită a factorului cultural în progresul industrial, începând cu anii 1870 – 1880, permite să se înţeleagă de ce, în 1970, după un secol de fază a doua, harta industrializării europene (nr. 29) seamănă cu aceea a

73 Cf. \V. A. Armstrong. ..The use of informaticii about occupation*'. p. 229.

alfabetizării din 1900 (nr. 25). Concordanţa e departe de a fi perfectă, dar în ambele cazuri observăm o aceeaşi axă centrală Suedia – Elveţia, traversând Germania. În jurul acestei axe pot fi identificate aceleaşi mecanisme de difuzare datorită vecinătăţii, mai ales în Franţa. Ca şi alfabetizarea, industrializarea intră în Franţa pe la o frontieră şi se deplasează către centrul ţării. Alfabetizarea nu avea decât un singur punct de intrare, frontiera estică, elveţiană şi germană. Industrializarea are două: la Est, ponderea industriilor lumii germane este evidentă, dar se echilibrează în Nord-Vest printr-o influenţă engleză şi belgiană. Către 1850, vizibilă nu ar fi fost decât amprenta anglo-belgiană.

Unele regiuni, foarte alfabetizate în 1900, nu apar foarte industriale în 1970, în special Danemarca, Ţările de Jos şi Norvegia, fără ca starea lor să amintească, totuşi, subindustrializarea Irlandei, a Franţei de Vest sau a Sudului mediteranean. În aceste mici naţiuni riverane mării Nordului, progresul economic a luat uneori forma specializărilor neindustriale. Nivelul cultural ridicat al Danemarcei şi al Ţărilor de Jos a permis apariţia în aceste ţări a agriculturilor de export cele mai sofisticate din lume. Danemarca devine, încă din secolul XIX, unul din marii furnizori de came, unt şi lapte ai Marii Britanii. În ţările de înalt nivel cultural, ţărănimea manifestă o capacitate de adaptare şi de inovare adesea spectaculoasă. Nenumăratele reconverşii ale agriculturii daneze, de la cultivarea cerealelor la creşterea animalelor, de la cantitate la calitate, sunt o splendidă ilustrare a efectelor economice ale progresului cultural[74], în Norvegia, specializarea neindustrială este activitatea maritimă: flota comercială a acestei naţiuni minuscule era, încă din 1955, a treia din lume.

În mod reciproc, anumiţi poli industriali europeni din 1970 nu mai corespund zonelor de alfabetizare timpurie.

74î n Pour une agriculture organisée : Danemark et Bretagne. de J. Chombart de Lauwe. vom găsi o minunată analiză a capacităţilor de adaptare ale agriculturii daneze, datînd, ce e drept, din 1949.

Evident, industria engleză e una din marile excepţii. Cealaltă este Italia de Nord, dens industrializată în 1970, dar relativ puţin alfabetizată în 1900. În ambele cazuri, industrializarea în forţă este rezultatul unei istorii destul de îndepărtate, în cazul Angliei, e vorba de o perpetuare a tradiţiilor apărute între 1730 şi 1850. În cazul Italiei, trebuie căutată o origine mult mai veche. Distribuţia geografică a industriei italiene din 1875, centrată pe Lombardia, Piemont şi o parte din Toscana, o reproduce în mod ciudat pe aceea de la sfârşitul Evului Mediu[75]. O tradiţie se perpetuează străbătând secolele. O dată în plus, „progresul" apare atât ca păstrare a unui bun dobândit, cât şi ca izbucnire a ceva nou.

În ansamblu, harta industrializării europene în 1970 apare mai mult ca un produs al istoriei decât al condiţiilor naturale. Ea include un mare număr de bazine miniere, destinate extracţiei de cărbune şi de fier – germane, belgiene, suedeze, lorene, britanice, basce. Dar, mai ales, pare să cumuleze, să sintetizeze *toate* avânturile industriale din *toate* epocile anterioare: secolul XIII italian şi flamand, secolul XV elveţian şi german, secolul XVII suedez şi englez. Ea rezumă inerţia progresului.

CAPITOLUL VI

Decreştinarea între 1730 şi 1990, religia creştină pierde, în etape, controlul Europei. Viaţa socială se sustrage credinţelor, dogmelor, Bisericilor sale. E un proces ireversibil, dar discontinuu. îl definesc trei rupturi principale.

Prima ruptură: din anii 1730 – 1800, decreştinarea devastează Biserica dintr-o parte substanţială a lumii catolice. Franţa Bazinului parizian, Spania centrală şi meridională, Portugalia meridională şi, după toate probabilităţile, Italia meridională resping autoritatea creştinismului. În alte părţi, popoarele rămân fidele religiei tradiţionale a Europei, în formele sale catolice şi protestante.

75C .T. Smith, An Historical Geography of Western Europe before 1800. p. 353.

A doua ruptură: între 1880 şi 1930, majoritatea sistemelor religioase protestante se prăbuşesc, în Anglia, în lumea germanică, în ţările scandinave. La sfârşitul acestei a doua faze, adică în jur de 1930, singura putere religioasă indiscutabilă din Europa este Biserica catolică, acolo unde a fost cruţată de prima criză, cea din anii 1730 – 1800.

A treia ruptură: între 1965 şi 1990, sfera catolică reziduală cedează, la rândul său. Belgia, Germania meridională şi renană, Austria, o parte din Elveţia, periferia Hexagonului francez, Nordul Italiei, al Spaniei şi al Portugaliei se sustrag, în cele din urmă, Bisericii.

Discontinuitatea procesului e cea mai uimitoare caracteristică a sa. Regiuni vaste se sustrag cu brutalitate creştinismului, fără ca acesta să fie afectat în alte zone. Catolicismul, mort încă de la sfârşitul secolului XVIII în Bazinul parizian, supravieţuieşte şi se întăreşte, în secolul

XIX, în Bretania, Alsacia, Flandra sau Bavaria. În acelaşi secol XIX, o serie de redeşteptări religioase redau diverselor protestantisme o bună parte din vitalitatea lor iniţială. Prin ireversibilitatea sa, decreştinarea e un fenomen de modernitate. Caracterul discontinuu al declinului, existenţa unor faze de reactivare în unele zone geografice arată, însă, îndeajuns, că nu e vorba de un proces simplu: modernizarea nu acţionează singură. De altfel, primele zone atinse nu sunt printre cele mai avansate, departe de asta. Spania, Italia şi Portugalia meridionale, de timpuriu decreştinate, constituie partea cea mai puţin dezvoltată a continentului. Franţa Bazinului parizian, mult mai avansată, se află totuşi în urma Germaniei în privinţa alfabetizării. Cu toate acestea, în această lume catolică, relativ rămasă în urmă, se produce prima criză, prima prăbuşire a reprezentării religioase a lumii şi a vieţii.

Aparenta complexitate a procesului de decreştinare decurge din existenţa şi din acţiunea simultană, între 1730 şi 1990, a unor factori de descompunere şi de rezistenţă la credinţa creştină. Înfruntarea dintre elementele pozitive şi

cele negative determină un regim religios specific pentru fiecare regiune. Factorii de criză şi de supravieţuire sunt în sine destul de puţin numeroşi.

Factorii de criză sunt bine cunoscuţi. Principalii doi sunt revoluţia ştiinţifică şi revoluţia industrială. Cele două revoluţii, complementare în efectele lor antireligioase, dau seama de *universalitatea terminală* a procesului de decreştinare, fiindcă ele privesc sau sfârşesc prin a privi întreaga Europă. Nu permit, însă, o explicaţie pentru caracterul discontinuu al refluxului credinţei şi localizarea geografică a crizelor succesive. Revoluţia ştiinţifică loveşte, în secolul XVII, apoi în secolul XIX, ansamblul elitelor europene, dar nu se vede prea bine cum a fost posibil ca atacuri uniforme să producă efecte diferite. Revoluţia industrială şubrezeşte dogma creştină şi transformă diversele regiuni ale Europei la epoci diferite; luată global, însă, dezvoltarea sa nu e de ajuns pentru a determina cronologia şi geografia procesului de decreştinare. La 1850, Anglia este industrială şi religioasă, Franţa Bazinului parizian este rurală şi decreştinată. Mecanismul diferenţiator trebuie căutat în altă parte.

De fapt, soluţia e destul de simplă: revoluţiile modernităţii atacă o lume creştină a cărei soliditate iniţială nu era uniformă. Găsim în Europa preştiinţifică şi preindustrială creştinisme puternice şi mai slabe, dumnezei puternici şi dumnezei mai firavi. Diversitatea familială şi agrară a societăţilor locale europene permite explicarea capacităţilor de rezistenţă inegale ale creştinismelor regionale. Dacă structura familială şi sistemul agrar tradiţionale creează o imagine lipsită de vlagă, contestată chiar uneori, a lui Dumnezeu, prăbuşirea este imediată: la primul contact ştiinţific sau industrial, religia dispare. În schimb, dacă structura familială şi sistemul agrar creează o imagine puternică şi necontestată a lui Dumnezeu, rezistenţa religiei poate dura un secol sau chiar două. Geografia structurilor familiale şi a sistemelor agrare, spre deosebire de aceea a industrializării, coincide, în general, cu segmentările religioase succesive ale

spaţiului european.

Factor de descompunere 1: revoluţia ştiinţifică în secolul XVII, oamenii de ştiinţă europeni definesc o nouă reprezentare a universului, al cărei limbaj nu mai e teologic, ci matematic. Acceptarea definitivă a heliocentrismului copernician, mecanica galileană, legile lui Kepler privind mişcarea corpurilor cereşti conduc la sinteza newtoniană: un univers stabil, condus de legi matematice imuabile, va constitui pe viitor ambianţa fizică şi mentală a elitelor europene. Dumnezeul creator nu e suprimat, ci îndepărtat din viaţa concretă a oamenilor. Acţiunea sa încetează de a mai fi cotidian necesară în funcţionarea lumii terestre. De asemenea, şi aceea a diavolului.

Pe planul logicii absolute, noua ştiinţă nu explică lumea mai bine decât vechea religie. Fizica newtoniană îi descrie în parte funcţionarea, fără a clarifica misterul originii sale. Percepţia matematizată a universului diminuează întinderea ignoranţei umane, dar n-o suprimă. Ea a stabilit, însă, pe lângă credinţele religioase şi împotriva lor, o nouă speranţă de înţelegere. O *căutare ştiinţifică* a adevărului va putea absorbi energiile intelectuale ale elitelor europene. Dezvoltarea ştiinţei duce la apariţia caracterului circular al dezbaterii teologice; chimia, fizica, medicina sunt tot atâtea porţi de ieşire care îngăduie spiritului uman să se sustragă întrebărilor fundamentale dar insolubile.

Cele mai frapante semne ale slăbirii credinţei religioase, la nivelul elitelor, sunt negative. De la mijlocul secolului XVII, cu mai bine de un sfert de secol înainte de sinteza newtoniană, se înmulţesc eforturile de demonstrare a justeţei religiei revelate. Apariţia unui ateism mărturisit, asociat adesea în Franţa curentului libertin, explică aceste tentative. Din 1641, Descartes doreşte să dovedească în *Méditations métaphysiques* existenţa lui Dumnezeu. În 1657 – 1658, e rândul lui Pascal să atace aceeaşi problemă în *Les Pensées*, cu argumente diferite. Neliniştea rămâne aceeaşi: s-ar putea ca

Dumnezeu să nu existe. Şi, în manieră caracteristică, matematicienii sunt cei care încearcă să dovedească ceea ce nu mai poate fi atins prin credinţă.

Explicarea pe cale matematică a lumii fizice este primul şoc ştiinţific suferit de creştinism, încă de la mijlocul secolului XVII. în secolul următor şi în prima jumătate a secolului XIX, începe un nou avânt ştiinţific, care atinge toate sectoarele, dar ajunge într-un domeniu deosebit la o sfidare majoră pentru religie: revoluţia darwiniană repune în discuţie reprezentarea biblică a originii omului, dezvăluind mecanismele fundamentale ale evoluţiei. Selecţia naturală nu suprimă într-o măsură mai mare decât gravitaţia universala nevoia de Dumnezeu, dar îl îndepărtează mult pe om de eventualul său creator. Publicarea în 1859 a *Originii speciilor* provoacă, aşadar, o a doua criză religioasă.

Factor de descompunere 2: revoluţia industrială şi dependenţa economică

Efectele decreştinatoare ale industrializării constituie unul din locurile comune ale gândirii sociologice din secolul XIX. Pretutindeni în Europa, dezvoltarea claselor muncitoare slăbeşte Bisericile, e drept că în proporţii foarte variabile. Pierderea independenţei economice, transformarea meşteşugarilor sau a ţăranilor în muncitori de uzină par a conduce în mod mecanic la declinul religiozităţii. Universalitatea fenomenului nu împiedică diversitatea interpretărilor.

Cea mai subtilă decurge din abordarea weberiană, care leagă categorii economice de categorii religioase[76]. Independenţa economică e necesară la apariţia unei religiozităţi puternice, complete. Autonomia producătorului concretizează, dramatizează idealul unui destin terestru individual. Percepţia acestui destin pe durata vieţii face posibilă conceperea unui alt destin, metafizic, după moarte. Responsabilitatea economică

76 M. Weber. Économie et société, t. 1 ; despre clasă socială şi structură religioasă, vezi. în special capitolul 5. paragraful 7 : ..Ordine, clasă şi religie" : despre proletariat, p. 506.

favorizează percepţia unei responsabilităţi morale ducând la mântuire sau la condamnare. Dimpotrivă, masa salariată industrială reduce responsabilitatea economică a indivizilor, le slăbeşte perceperea unui destin metafizic şi moral după moarte.

Dacă efectele finale ale revoluţiei industriale sunt întotdeauna decreştinatoare, fiindcă ea creează o clasă nouă cu o structură religioasă redusă, efectele sale pe termen lung sunt mult mai ambigui, uneori chiar contradictorii. Prima revoluţie industrială-aceea a cărbunelui, fierului şi textilelor – prezintă un element de brutalitate, de sălbăticie, ce creează, cam pretutindeni, dar îndeosebi în Anglia, un şoc de natură morală capabil, în anumite locuri şi anumite clase, mai mult să reactiveze decât să distrugă sentimentul religios. Proletarii înghiţiţi de noile uzine se sustrag – într-o măsură care variază în funcţie de ţară – influenţei religiei. Grupurile sociale tradiţionale, burghezi şi artizani, privesc cu spaimă la mersul înainte al procesului, se tem că vor fi înghiţite la rândul lor şi manifestă frecvent o întoarcere la sensibilitatea religioasă. Fenomenul apare cu cea mai mare claritate în Anglia – locul unei revoluţii industriale masive şi timpurii. În unele poezii de William Blake, noile uzine sunt comparate cu o revărsare asupra. pământului a Infernului tradiţional:

And was Jerusalem builded here
Among these dark satanic mills[77]

Pentru mulţi englezi din a doua jumătate a secolului XVIII şi prima jumătate a secolului XIX, flăcările furnalelor înalte sunt flăcările Iadului. Efectele imediate ale revoluţiei industriale nu sunt simple, chiar dacă e sigur că cele terminale duc la decreştinare. Într-un sens, condiţia de salariaţi „curaţi" a celor făcând parte din conducere şi funcţionarii din birouri, care nu provoacă suferinţele fizice şi morale ale salariaţilor industriali, e mai antireligioasă în efectele sale: distruge independenţa economică a meşteşugarilor şi a negustorilor fără să activeze teama

77T he \ew Jerusalem.

milenaristă a Judecăţii de apoi. Dependenţa economică nu duce la decreştinare în mod univoc, decât atunci când nu creează suferinţe prea mari.

În general, efectele antireligioase ale revoluţiei ştiinţifice şi ale industrializării nu sunt contestabile. Luate separat sau împreună, aceste două fenomene nu pot explica, totuşi, *ordinea* în care diversele regiuni ale Europei cedează în faţa mecanismului de decreştinare. Pentru a înţelege soliditatea anumitor credinţe şi fragilitatea altora, e necesar să trecem la analiza fundamentelor antropologice ale credinţei, să căutăm determinantele familiale şi agrare ale structurilor religioase din ajunul procesului de decreştinare.

Structuri familiale şi soliditatea imaginii divine

Revoluţiile ştiinţifică şi industrială nu atacă o imagine uniformă a lui Dumnezeu. Pretutindeni, Dumnezeu este imaginea tatălui real, în came şi oase. Or, diversitatea structurilor familiale europene implică existenţa unor imagini paterne distincte şi, prin urmare, mai multe imagini ale lui Dumnezeu, inegal de solide.

Din secolul XVI, Reforma şi Contrareforma arată existenţa mai multor personalităţi divine adaptate la diverse fonduri antropologice regionale[78]. Un *Dumnezeu liberal* domină cea mai mare parte a lumii catolice, reflex fidel al taţilor liberali din familia nucleară egalitară. Un alt Dumnezeu liberal învinge în ţările reformate, de tendinţă arminiană, unde familia nucleară absolută constituie tipul antropologic dominant. În restul lumii protestante, se afirmă un Dumnezeu autoritar, transpunere metafizică a taţilor autoritari din regiunile de familie sursă. Se mai poate presupune şi existenţa unor imagini autoritare ale lui Dumnezeu în unele regiuni de familie sursă rămase catolice (catolicism armonic) [79].

Evident, însă, că imaginile autoritare ale lui Dumnezeu sunt mult mai solide decât imaginile sale

---

78s
Cf. supra, cap. 3.

79 Cf. Supra, p. 118.

liberale. Astfel, revoluţiile ştiinţifică şi industrială atacă simultan Dumnezei solizi şi Dumnezei fragili. Existenţa în Europa a doua niveluri de autoritate a taţilor o implică pe aceea de două niveluri de rezistenţă a imaginii lui Dumnezeu. Dumnezeul regiunilor de familie sursă va fi mai greu de distrus decât acela al regiunilor de familie nucleară.

Tipul de autoritate paternă nu determină singur soliditatea imaginii divine. Un alt aspect al structurii familiale, relaţia dintre fraţi – care presupune sau nu prezenţa unor valori egalitare – joacă, de asemenea, un rol capital, probabil la fel de important. Autoritatea taţilor o defineşte pe aceea a lui Dumnezeu, iar relaţia dintre fraţi defineşte un anumit nivel de contestare a acestei autorităţi. Valorile egalitare sunt prin natura lucrurilor greu compatibile cu ideea că există o fiinţă superioară prin esenţă altora. Egalitarismul corodează spontan însăşi noţiunea de transcendenţă divină. Orice structură familială în care se insistă pe necesara egalitate între fraţi conţine un element nefavorabil menţinerii autorităţii lui Dumnezeu. Familia nucleară egalitară apare, astfel, ca un teren mai puţin favorabil persistenţei sentimentului religios decât familia nucleară absolută, iar familia comunitară ca un teren mai puţin favorabil decât familia sursă. Relaţia tată-fiu stabileşte, în mod pozitiv, un grad de autoritate divină; relaţia între fraţi stabileşte, în mod negativ, un nivel de contestare a acestei autorităţi. Combinarea celor două efecte permite stabilirea *a priori* a gradelor de soliditate a imaginii lui Dumnezeu corespunzând celor patru tipuri familiale utilizate în această carte.

Familia sursă produce o soliditate maximă: autoritatea taţilor se sprijină pe aceea a lui Dumnezeu; indiferenţa faţă de principiul de egalitate, manifestată în relaţiile dintre fraţi, implică o lipsă a contestării transcendenţei divine.

Familia comunitară face să apară o contradicţie şi un echilibru instabil: linia verticală a organizării familiale

implică o imagine puternică a lui Dumnezeu, dar egalitarismul relaţiilor dintre fraţi favorizează o respingere a transcendenţei divine.

Familia nucleară absolută dă naştere unui alt tip de situaţie medie, dar care nu corespunde unei contradicţii. Liberalismul organizării familiale implică un Dumnezeu fragil, iar indiferenţa faţă de principiul de egalitate îi permite acestuia să fie destul de puţin contestat.

Familia nucleară egalitară reprezintă ameninţarea absolută pentru religie. Dumnezeul fragil ce decurge din liberalismul patern este erodat de egalitarismul raportului fratern.

Toţi aceşti Dumnezei unici pot să trăiască şi chiar să prospere până la mijlocul secolului XVII: existenţa unui Creator este în acest caz o necesitate intelectuală, cât şi afectivă sau morală. Dumnezeul firav al regiunilor de familie nucleară, mai puţin activ în viaţa oamenilor, rămâne Creatorul. Revoluţia ştiinţifică îl privează pe Dumnezeu, în etape succesive, de suporturile sale logice şi intelectuale. Începând din a doua jumătate a secolului XVII, religia va trebui să se bazeze exclusiv pe suporturi afective şi morale. Dependenţa sa de structurile familiale, mari producătoare de afectivitate şi de moralitate, se va mări. Acolo unde structurile familiale sunt de tip liberal şi egalitar, imaginea lui Dumnezeu, şi în consecinţă religia, se vor modifica mai repede.

Structuri agrare şi soliditate a sistemului religios

Tipul agrar, alt element al sistemului antropologic al unei anumite regiuni, are, de asemenea, un rol în determinarea gradului de soliditate a sistemului religios. Unul din cele patru tipuri de organizare agrară studiate în capitolul 2 – mare exploataţie, arendă, arendă în parte şi proprietate ţărănească – dă naştere unei fragilităţi originale a vieţii religioase. E vorba despre marea exploataţie, care produce şi reproduce, ca şi marea industrie, dependenţă economică şi, prin urmare, un sentiment atenuat al importanţei destinului individual, terestru sau metafizic.

Pentru a funcţiona, sistemul marii exploataţii presupune existenţa unei mase de muncitori agricoli a căror condiţie diferă puţin de aceea a muncitorilor cei mai puţin calificaţi din industrie. Şi ei trăiesc dintr-un salariu, chiar dacă acesta e plătit adesea în natură. Proletariatul, în sensul cel mai general al termenului, nu e o creaţie a uzinei. Zilierii şi lucrătorii manuali din Vechiul Regim sunt deja proletari, unii agenţi economici neexercitând niciun control asupra instrumentelor lor de producţie, asupra exploataţiei rurale care continuă să existe din munca lor. Ca şi aceea a lucrătorilor din industrie, dependenţa lor economică trebuie să producă o structură religioasă slabă. În interpretarea propusă de Weber în *Economie et société*, sclavilor, muncitorilor agricoli şi salariaţilor din industrie li se atribuie, de altfel, un anumit indiferentism religios[80] Analizei weberiene privind fragilitatea sentimentului religios într-un context de dependenţă economică i se mai poate adăuga şi o altă interpretare, care o completează şi o nuanţează, fără a o contrazice realmente, centrată mai mult pe imaginea lui Dumnezeu aşa cum rezultă ea din viaţa familială, decât pe noţiunea de destin individual.

Independenţa economică face din familie, indiferent de tipul său, o unitate de producţie autonomă unde tatăl este conducătorul întreprinderii. Condiţia de salariat industrial sau agricol privează familia de funcţiile sale de producţie, reducând-o, pe plan economic, la rolul de unitate de consum. Tatăl rămâne şeful familiei, dar nu mai e şeful întreprinderii. Este o situaţie care, fără a distruge autoritatea paternă, îi schimbă parţial natura. Acţiunea tatălui încetează a se materializa în decizii economice cotidiene, perceptibile pentru copil, pierzându-şi caracterul concret. În regim de salariat, autoritatea tatălui e mai îndepărtată, mai strict afectivă, înlocuită adesea de aceea a mamei, mai prezentă în domiciliul familial. Dependenţa economică face ca autoritatea tatălui să devină abstractă. În mediul proletar, se observă foarte des

80^ M. Weber, op. cit., p. 506.

devieri matriarhale importante ale sistemului familial[81]. Condiţia de salariat, industrial sau agricol, şubrezeşte imaginea paternă şi, în consecinţă, imaginea reflectată a lui Dumnezeu.

Spre deosebire de marea industrie, marea exploataţie rurală nu este un produs al modernităţii. Ea este un element al fondului antropologic. Contribuie, deci, la crearea unor zone de slăbiciune iniţială a creştinismului tradiţional. Arendarea, arendarea în parte şi proprietatea ţărănească sunt conforme, desigur, cu unele situaţii de independenţă economică destul de diferite. Niciunul din aceste sisteme agrare – nici chiar arendarea în parte – nu se apropie de gradul de dependenţă tipică al marii exploataţii. Toate consideră familia ca pe o unitate de producţie, iar pe tată drept un şef de exploataţie. Ele nu au efectele dăunătoare masive ale marii exploataţii asupra credinţei în Dumnezeu şi în lumea de dincolo.

Introducerea variabilei agrare nu complică foarte mult analiza fragilităţii iniţiale a sistemului religios local. Existenţa marii exploataţii o presupune adesea pe aceea a familiei nucleare[82]. Ea se prezintă ca un factor care agravează instabilitatea sistemului religios din zone definite deja de sistemul lor liberal drept fragile.

Salariaţii agricoli şubrezesc religia în unele zone cu un grad foarte slab de modernizare – nici industrializate, nici alfabetizate în a doua jumătate a secolului XVIII. Astfel, prima prăbuşire a creştinismului nu va mai avea de aşteptat primul demaraj industrial pentru a se manifesta.

---

81 L a muncitorii agricoli din Nordul franţei, căsătoria este adesea matrilocală. soţii unnînd să trăiască în satul soţiei lor (el'. L. Todd. Seven Pensant Comniu- nities ... pp. 140-142). în Norvegia de la începutul secolului XIX. soţ şi

82 s oţie au frecvent aceeaşi virstă la muncitorii agricoli. în timp ce o diferenţă de vîrstă îi desparte în mediul ţăranilor independenţi (cf. E. Sundt, On Mcuria- ge in Noni'uy. p. 145). Mediul muncitoresc modern lasă a se observa devieri matriarhale, precum în clasa muncitoare engleză din anii cincizeci (cf. P. „ VVillmot şi M. Young. I'amily and Kinship in East London, pp. 44-61). Despic relaţiile dintre structuri familiale şi tipuri agrare, vezi capitolul 2.

Ea se produce acolo unde familia, liberală şi egalitară, creează o imagine firavă şi contestată a lui Dumnezeu-tatăl şi acolo unde condiţia de salariat agricol atenuează sentimentul unui destin individual, slăbind puterea materială a tatălui. Regiunile din Europa unde se combină *familia nucleară egalitară* cu *marea exploataţie rurală* sunt polii cei mai importanţi ai primei descreştinări.

Prima criză: sfârşitul catolocismului clasic (1730 – 1800)

La mijlocul secolului XVIII, în Franţa, Spania, Portugalia şi Italia începe prima fază a decreştinării. E o criză religioasă de un tip nou: ea nu duce de la un sistem de credinţă la altul, ci de la credinţă la necredinţă. Cercetarea istorică recentă, în serie şi cantitativă, ne-a ajutat foarte mult în cunoaşterea cronologiei fine a procesului, îndeosebi în cazul Franţei.

Studiile lui Timothy Tackett privind istoria socială a clerului mirean permit situarea cu exactitate a începutului refluxului. Indicele utilizat nu poate fi prezenţa la serviciul divin, care nu e măsurabilă la o perioadă atât de îndepărtată în timp. Evoluţia numărului de vocaţii religioase – puternic corelată cu practica duminicală – este un revelator statistic destul de satisfăcător. Cifrele adunate de Tackett arată că numărul anual

Harta 30 – Practica religioasă catolică (1950 – 1965)

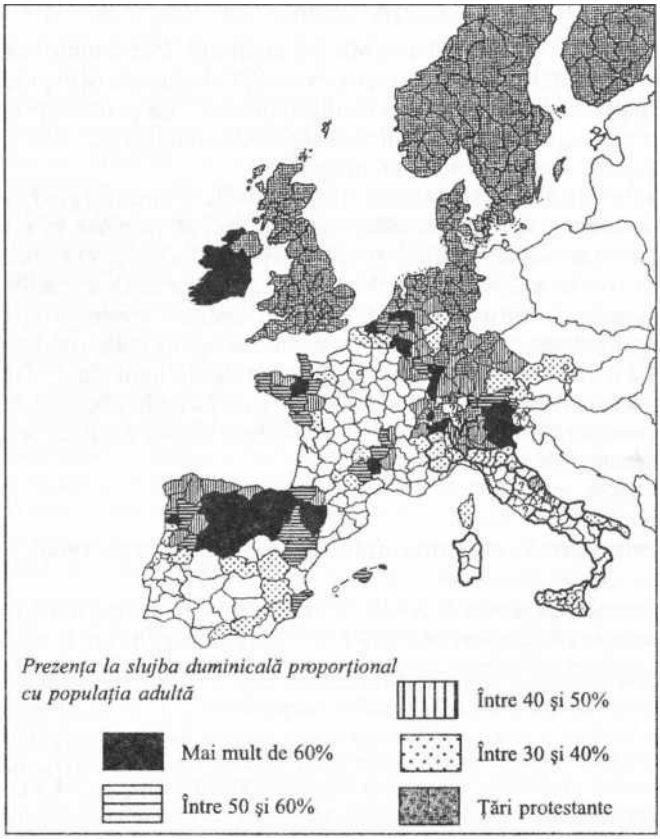
Prezența la slujba duminicală proporțional cu populația adultă
Mai mult de 60%
Între 50 și 60%
Între 40 și 50%
Între 30 și 40%
Țări protestante

de noi preoţi scade foarte mult, între 1730 şi 1789, în unele regiuni importante. În funcţie de loc, modificarea se situează între 1730 şi 1760[8384]. Nu toate diocezele franceze au fost studiate, dar tendinţa generală este absolut clară. Dacă ne mărginim la marele Bazin parizian şi împrejurimile sale, scăderea numărului de vocaţii e deosebit de clară în diocezele Reims, Orléans, Dijon, Autun, Le Mans, Lisieux, Sées. Rezultatele sunt mai puţin clare pentru Chalons-sur-Marne şi Laon. În ce priveşte dioceza din Troyes, aici apare o descreştere continuă încă de la începutul secolului XVIII. Totuşi, în mai multe dioceze periferice nu se poate dovedi o tendinţă de scădere a

83 T. Tackett, „L'histoire sociale du clergé diocésain dans la France du XIXe
siècle", p. 204.
84 T. Tackett, articolul citat, p. 205.

recrutării în anii 1730 – 1789, semn că în însuşi interiorul lumii catolice se operează o diferenţiere. Metz, Saint-Brieuc, Rodez, Vannes, Viviers, Coutance sau Gap nu par atinse realmente de criză[8586]. În ansamblu şi fără a nega existenţa anumitor neregularităţi, trebuie să constatăm că scăderea numărului de vocaţii religioase mirene este deosebit de puternică în centrul sistemului naţional, în inima Bazinului parizian, în timpul jumătăţii de secol care precede Revoluţia franceză.

Evoluţia numărului de vocaţii care privesc mănăstirile şi nu parohiile, confirmă aceste rezultate. Cercetări recente asupra ordinului capucinilor din Bazinul parizian şi Touraine evidenţiază o scădere a numărului de „profesiuni" (adică intrări definitive în ordin) în 1745 la Reims şi în 1750 la Amiens11.

Datele folosite de Michel Vovelle în analiza sa privind decreştinarea în Provence sunt de un alt tip, dar produc o cronologie paralelă. În acest caz, indicatorul statistic este frecvenţa relativă a cererilor de slujbă religioasă în testamente. Scăderea numărului acestor manifestări tipice de pietate catolică începe, în general, către 1750, iar în unele parohii, din anii 1720 – 1730[87]. Cifrele privind peninsula Iberică nu permit să se ajungă la o datere la fel de fină, dar arată, de asemenea, o decreştinare veche. Din secolul XVIII, Sudul Portugaliei – în special dioceza Beja – apare lipsit de preoţi, abandonat de Biserică. Unele mărturii lăsate de preoţii parohi din epocă indică un punct de flexiune către 1750[88]. Şi în

---

85 r

86n T. Tackett, articolul citat, grafică, p. 205.

87j 2 C. Hémar, Les Frères mineurs capucins sous l 'Ancien Régime, pp. 27,65,71.

88M . Vovelle, Piété baroque et déchristianisation en Provence au XIXe siècle, (3 pp. 305 -306.

J. Marcadé, „Beja, terre de mission au XIXe siècle", p. 140.

Spania prăbuşirea religioasă începe tot în secolul XVIII. Cifrele disponibile arată că numărul de preoţi la 10.000 de locuitori scade de la 70 în 1769 la 25 în 1859, scăderea continuând şi după această dată[89]. Refluxul catolicismului e deosebit de brutal în Andaluzia. Singura dintre regiunile de decreştinare timpurie pentru care nu dispun de date, care să permită stabilirea unei cronologii detaliate, este Italia. Cu toate acestea, imediat după al doilea război mondial, numărul de preoţi la 10.000 de locuitori atingea deja în Italia de Sud valori infime, mai mici de 5 – ca în Andaluzia[90] (harta 31). Convergenţa seriilor privind Bazinul parizian, Provence, Sudul Portugaliei şi Sudul Spaniei sugerează o mare uniformitate temporală a fenomenului în Europa, deci, ar trebui să presupunem că ea se extindea şi în peninsula italiană. În fiecare dintre exemplele de scădere, mijlocul secolului XVIII reprezintă o cotitură.

Uniformitatea e doar temporală, nu şi spaţială. Lumea protestantă nu e avută în vedere. În lumea catolică, unele regiuni sunt atinse, altele nu. Începe diferenţierea şi se conturează o geografie a necredinţei.

Geografie între 1800 şi 1960, catolicismul se stabilizează. În regiunile decreştinate prin criza anilor 1730 – 1800, Biserica încetează definitiv să mai fie o putere socială. Practica duminicală rămâne slabă; vocaţiile sacerdotale continuă să fie rare. Se instalează un catolicism pur formal, am fi tentaţi să spunem „nominal”: copiii sunt botezaţi, oamenii se căsătoresc la biserică. Asta e tot. Biserica se mulţumeşte să administreze ritualuri conforme cu riturile de trecere clasice ale existenţei umane, de esenţă necreştină.

În alte părţi, religia a rămas intactă. Până în anii 1960 – 1965, un catolicism solid supravieţuieşte, şi prosperă chiar, în majoritatea regiunilor scutite de criza

---

89^ R. Duocastella. ..Geographie dc la pratique religieuse en Espagne*'. p. 264.

90P entru Andaluzia, vezi R. Duocastella şi colab.. Anaiisis snciologico clei ca toi ici s mo espaiiol. p. 28.

din anii 1730 – 1800, cu rate de prezenţă la slujba religioasă mai mari de 50% şi o producţie de preoţi în creştere în secolul XIX.

Studiile de sociologie religioasă, realizate de canonicul Boulard şi continuatorii săi pentru ansamblul lumii catolice, din anii 1950 – 1965, permit să se contureze, cu o mare precizie, această geografie a catolicismului menţinut, care defineşte negativ o geografie a decreştinării din anii 1730 – 1800 (harta 30).

Harta regiunilor de slabă practică religioasă catolică nu acoperă nicio hartă a modernităţii, fie că e vorba de modernitatea secolului XVIII sau de aceea a mijlocului secolului XX. în partea ţărilor timpuriu *decreştinate*, găsim o regiune aparţinând centrului dezvoltat al Europei, Bazinul parizian, o provincie mediu dezvoltată, Provence, şi altele notoriu subdezvoltate, în toate epocile, ca Sudul Spaniei, al Portugaliei sau al Italiei. În mod simetric, spaţiul fidel include zone foarte avansate, ca Belgia, Sudul Ţărilor de Jos, Germania renană sau meridională şi

Harta 31 – Italia: clerul secular în 1971

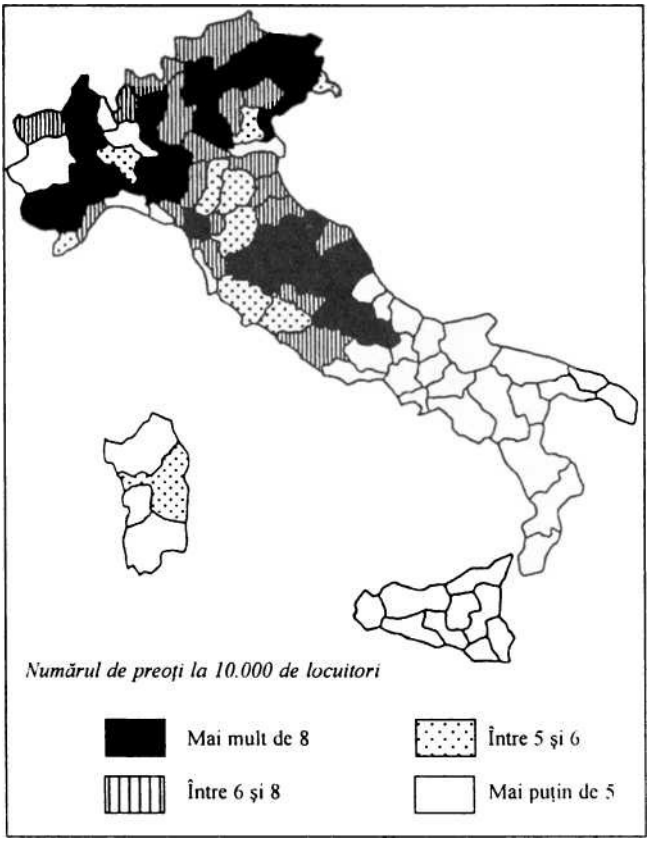

Elveţia, regiuni mediu dezvoltate, ca Franţa de Vest, Nord-Estul Italiei şi Austria, precum şi altele realmente rămase în urmă, ca Irlanda, Spania sau Portugalia de Nord. În interiorul spaţiului francez, zonele catolice pot să apară dezvoltate, ca Alsacia, Nordul, Franche-Compte şi Savoia, ori subdezvoltate, ca Bretagne, Anjou şi Rouergue.

Factorii explicativi, expuşi deja, permit să se înţeleagă de ce a supravieţuit catolicismul în unele regiuni până către 1965 şi de ce a fost eliminat din altele încă din anii 1730 – 1800.

Cei patru poli principali de decreştinare – Bazinul parizian, Provence, Sudul peninsulei Iberice şi Italia meridională-combină cu toţii.

Harta 32 – Polii decreştinării

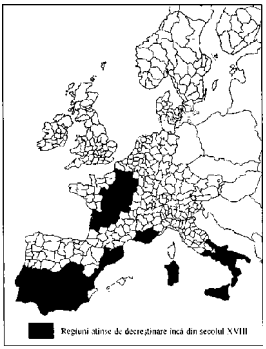

pe plan antropologic, familia nucleară egalitară şi marea exploataţie rurală (harta 32). Pot fi observate câteva fenomene de răspândire, prin vecinătate, în afara acestor poli iniţiali: zona decreştinată a Bazinului parizian se întinde spre sud-vest, prin regiuni unde se amestecă familia sursă incompletă cu familia conunitară, dar şi arendarea în parte cu marea exploataţie. În Provence, spaţiul decreştinat urcă spre nord pentru a atinge regiuni de familie sursă. În Spania, decreştinarea atinge Catalonia, dominată de structuri familiale de tip sursă şi de marea exploataţie. La Sudul Portugaliei, decreştinarea atinge o regiune ocupată de marea exploataţie, unde structurile familiale, egalitare, nu sunt propriu-zis nucleare. În ansamblu, însă, concordanţa dintre fondul antropologic (familie nucleară egalitară + mare exploataţie) şi decreştinare este izbitoare.

Aşadar, sistemul familial şi sistemul agrar apar la fel de necesare în procesul decreştinării: marea exploataţie şi corolarul său, salariaţii agricoli, sunt esenţiale. Regiunile unde sunt asociate familia nucleară egalitară cu proprietatea ţărănească par pe hartă ca destul de bune terenuri de rezistenţă a catolicismului. E un lucru evident în cazul Nordului Spaniei, principala regiune prezentând această combinaţie antropologică. Estul Franţei – Lorena, Franche-Compte şi Bourgogne – care prezintă aceeaşi combinaţie, rămâne destul de catolic, în pofida unei industrializări destul de avansate în secolul XX. Din această categorie, numai Italia de Nord-Est reneagă catolicismul: proprietatea ţărănească nu e de ajuns pentru

a împiedica dezertarea Piemontului, foarte puţin practicant. Ce-i drept, e vorba de o regiune supraindustrializată. Câţiva coeficienţi de corelaţie permit să se măsoare, cu o oarecare precizie, puterea de determinare a variabilei agrare. Coeficientul care leagă „procentajul de muncitori agricoli din populaţia activă agricolă" cu „prezenţa la slujba de duminică" este în Franţa de – 0,52, în Spania de – 0,60, în Portugalia de – 0,80[91]. În Italia, ţară pentru care dispunem de statistici insuficiente privind prezenţa la slujba religioasă, coeficientul de corelaţie care leagă „proporţia de muncitori agricoli" cu „numărul de preoţi parohi per locuitor" este egal cu – 0,5311. Universalitatea relaţiei este evidentă. Dacă ne mărginim la examinarea sferei catolice, avem uneori impresia înşelătoare că totalitatea angajaţilor agricoli ajunge pentru a explica decreştinarea. La sud-vest de Bazinul parizian (între Loire şi Bordeaux), în Catalonia, marea exploataţie atrage după sine decreştinarea în regiunea de familie sursă. La Sudul Portugaliei, masa de salariaţi agricoli produce o decreştinare totală într-o regiune unde structura familială este egalitară, desigur, dar prezintă şi anumite trăsături autoritare18.

Trebuie să ieşim din lumea catolică, ce nu cuprinde regiuni care disociază la scară mare marea exploataţie de familia nucleară egalitară, pentru a înţelege importanţa structurii familiale în procesul de decreştinare. Nici în Anglia de Sud, nici în Scoţia, nici în Germania de Nord sau în Suedia de Centru-Est, regiuni de masă salariată agricolă, marea exploataţie nu atrage după sine o decreştinare timpurie. Protestantismele foarte diverse din aceste ţări şi provincii ating fără efort, intacte, uneori chiar consolidate, mijlocul secolului XX. Aici, structurile familiale nu sunt de tip egalitar. Absenţa acestui factor antropologic esenţial împiedică decreştinarea timpurie.

91I r Muncitori agricoli în 1975 pentru Franţa şi Spania. 1981 pentru Portugalia : practică religioasă la începutul anilor şaizeci în Franţa şi în Spania, la slîrşitul , anilor şaptezeci în Portugalia.
.Anul 1971 pentru ambele variabile.

Catolicismul înaintea imploziei: un fenomen urban

Catolicismul din anii 1620 – 1730, întărit prin Contrareformă, nu avea o influenţă uniformă asupra părţii sale din Europa. Implantarea sa în profunzime e foarte inegală, îndeosebi în regiunile de familie nucleară egalitară, care-şi constituie, după războaiele religioase, temeiul antropologic fundamental. Cercetarea datelor privind recrutarea religioasă în Vechiul Regim arată că, într-adevăr, catolicismul din regiunile de familie nucleară egalitară este un fenomen *în cea mai mare parte* urban. În regiunile unde familia nucleară egalitară e asociată în mediul rural – cazul cel mai frecvent – cu marea exploataţie, catolicismul e chiar un fenomen *esenţialmente* urban.

Analiza detaliată a diocezei din Reims, situată la nord-est de Bazinul parizian – uniform nucleară egalitară în privinţa structurilor familiale, dar cuprinzând pe plan agrar unele zone de mare exploataţie şi altele de proprietate ţărănească –, permite înţelegerea diferitelor niveluri de implantare a catolicismului din Vechiul Regim. Datele utilizate de Dominique Julia şi Dennis McKee la studierea acestei dioceze provin de la sfârşitul secolului XVII[92]. Cifrele calculate demonstrează caracterul specific urban al recrutării tradiţionale: la joncţiunea dintre secolele XVII şi XVIII, oraşele şi burgurile diocezei Reims furnizează aproape 70% din vocaţiile sacerdotale, în timp ce ele cuprind mai puţin de 30% din populaţia circumscripţiei Champagne[93]. Satele, cuprinzând mai mult de 60% din populaţie, dau doar 30% din preoţi. Oraşele par nişte insuliţe de religiozitate într-o mare de indiferentism rural. Această repartizare spaţială, foarte clară atunci când examinăm hărţile, nu dispare de-a lungul laturii de nord-est a diocezei, din microregiunile Rumigny, Charleville-Mézières, Sedan, Grandpré, Cemay şi Dun[94]. În

92U D. Julia çi D. Mckee. ..Le clergé paroissial dans la diocèse de Reims sous l*épiscopat de Charles-Maurice Le Tellier.

93’ I). Julia $i D. McKee, articolul citât, p. 540.

94D . Julia $i D. McKee. articolul citât, pp 539 $i 546.

această zonă, periferică deopotrivă pentru dioceza Reims şi pentru Bazinul parizian, găsim sate mai productive în preoţi şi oraşe mai puţin covârşitoare – într-un cuvânt o mai mare omogenitate religioasă a ansamblului oraşe/sate. Or, pe această latură nord-estică, marea exploataţie, tipică pentru Bazinul parizian, se diminuează, făcând treptat loc unui sistem agrar format din exploataţii mijlocii şi din ţărani proprietari. Familiile de muncitori agricoli din partea sud-vestică a diocezei furnizează puţini preoţi, mai mulţi provenind din familii de ţărani aparţinând categoriei de mijloc. Structurile recrutării clericale nu sunt diferite, în aceeaşi epocă, în Spania, Portugalia sau Italia.

Corelaţiile observate în secolul XX între sistemele agrare şi nivelurile de religiozitate existau şi în Vechiul Regim. Încă din secolul XVII, ţăranii proprietari apar foarte fideli catolicismului contrareformat, în timp ce lucrătorii agricoli apar relativ indiferenţi. Ceea ce duce de la credinţă la decreştinare este schimbarea de atitudine a oraşelor – foarte fidele în secolul XVII şi care se detaşează începând cu anii 1730 – 1740.

Nu e nevoie de nicio ipoteză suplimentară pentru explicarea activismului religios al oraşelor din Vechiul Regim, aflat în opoziţie cu indiferenţa zonelor rurale de mare exploataţie. Ca şi satele de ţărani proprietari, oraşele din Vechiul Regim sunt populate cu lucrători independenţi. Lumea urbană preindustrială e alcătuită mai ales din meşteşugari şi comercianţi. Prin structura sa economică, ea e foarte departe de universul urban al epocii industriale. Oraşul tipic din secolul XVII cuprinde câţiva nobili şi negustori, dar trăieşte îndeosebi din activitatea unei mase de mici „meşteri”, lucrători independenţi apţi pentru o conştiinţă religioasă puternică, potrivit ipotezei lui Weber.

Catolicismul anilor 1620 – 1730, victorios în aparenţă, este un sistem fragil în regiunile de familie nucleară egalitară şi de mare exploataţie. El domină la oraşe, care, la rândul lor, domină satele. Dar, Dumnezeul său, liberal şi egalitar, slab definit prin structurile

familiale, nu e acceptat realmente decât în lumea urbană. Independenţa economică a maselor, tipică pentru vechile oraşe, e singurul factor care favorizează puterea sa.

În satele de mare exploataţie, unde structura familială este aceeaşi – şi, prin urmare, nefavorabilă – morfologia economică intră în joc într-un sens negativ. Condiţia de salariat deformează imaginea tatălui şi, în consecinţă, pe aceea a lui Dumnezeu. Acesta apare deosebit de îndepărtat şi de abstract, mai mult spectator decât actor, în viaţa oamenilor. În realitate, catolicismul contrareformat n-a controlat probabil niciodată cu adevărat spiritele din satele de structură familială nucleară egalitară şi de mare exploataţie[95].

Între 1730 şi 1800, catolicismul urban se prăbuşeşte în întreaga Europă: regiunile ale căror zone rurale erau deja puţin religioase, ies de sub influenţa Bisericii.

Luminile lovesc în inimă

Istoria statistică şi serială a recrutării religioase, care evidenţiază o fază de declin brutal între 1730 şi 1800, reproduce în mod firesc una din cronologiile clasice ale istoriei intelectuale. Ea este reflectarea cuantificată a mişcărilor de idei cunoscute. Într-adevăr, la acea epocă, ofensiva purtată de Lumini împotriva religiei organizate atinge un maximum de intensitate. Deismul şi ateismul atacă aproape simultan dogmele creştine tradiţionale în toată Europa. Dumnezeul abstract al deismului şi Dumnezeul absent al ateismului sunt o consecinţă a revoluţiei ştiinţifice din secolul XVII, care stabileşte o imagine a lumii din care Creatorul este eliminat, cel puţin în ce priveşte viaţa cotidiană a oamenilor. Primul deism, acela al intelectualilor englezi, se dezvoltă, de altfel, imediat după revoluţia newtoniană, între 1690 şi 1740. El

---

95C eea ce nu exclude o respectare formală a Bisericii catolice. G. Le Bras subliniază. în Etucles ele sociologie religieuse. buna înfăptuire a îndatoririi pascale la începutul secolului XVIII francez. ..supunerea aproape perfectă a ţăranilor francezi", mai ales cei din Bazinul parizian. Sursele sale sînt anchetele realizate la diocezele din epocă, conduse de episcopi cu ajutorul parohilor. Vezi îndeosebi t. I. pp. 240 şi 276.

însoţeşte legile gravitaţiei în călătoria lor spre continent: în Franţa e radicalizat, transformat, până la urmă, de către unii, în ateism. În această privinţă, evoluţia lui Diderot, de la deism la ateism, este caracteristică. Forţa culturală a Franţei Luminilor asigură o răspândire europeană a lipsei de credinţă a elitelor. În acest caz, principala misiune a „filosofilor" devine, după cum spune Voltaire, aceea de *a strivi ceea ce e josnic*, adică de a distruge credinţele religioase tradiţionale. Caracterul european al revoluţiei ştiinţifice, apoi al mişcării Luminilor, explică foarte bine caracterul simultan al evoluţiilor religioase constatate în Franţa, Spania, Portugalia sau Italia. De altfel, istoria politică a religiei confirmă aceste coincidenţe temporale. Expulzarea iezuiţilor de către guvernele din Europa catolică este, de asemenea, un fenomen la scară continentală, riguros situat în timp: 1759 în Portugalia, 1762 – 1764 în Franţa, 1767 în Spania, 1773 în Austria. Credinţa creştină tradiţională e atacată de un fenomen uniform. Rezistenţa religiei este, totuşi, diferită. Lipsa de credinţă porneşte pretutindeni de la elite: nobilimea, burghezia şi, paradoxal, însuşi clerul. În cea mai mare parte a Europei, însă, mişcarea de decreştinare nu începe din mediile populare, urbane şi mai ales rurale. Deismul şi ateismul rămân fenomene minoritare, resorbite, până la urmă, de masa de credinţe populare. Decreştinarea nu triumfa decât acolo unde satele prezintă o structură antropologică „optimă", care combină familia nucleară egalitară cu marea exploataţie. În Bazinul parizian, în Sudul Spaniei sau al Italiei, unde aceste condiţii sunt realizate, Luminile lovesc catolicismul direct în inima sa: în oraşele de unde sunt recrutaţi preoţii şi adevăraţii credincioşi. Lichidarea religiei urbane, pe fondul unei indiferenţe rurale, atrage aici după sine distrugerea globală a sistemului religios.

În alte părţi, are câştig de cauză stabilitatea. În lumea protestantă, asistăm chiar la o reactivare a sentimentului religios, în mediile populare, în a doua jumătate a secolului XVIII. Metodismul englez, pietismul

german sunt reacţii fireşti ale sistemelor antropologice locale la filosofia decreştinantă a Luminilor. Familia nucleară absolută engleză şi familia sursă germană încheie cu Dumnezeu un contract de existenţă suplimentar.

Renaştere şi moarte a protestantismelor (1740 – 1930)

Pentru catolicism, anii 1750 – 1850 sunt o perioadă de criză, de diviziune, de parţială implozie. Pentru protestantism, aceeaşi perioadă este fastă, momentul unei „treziri", potrivit terminologiei reformate însăşi[96]. Reactivare a dezbaterii teologice, o mai mare participare a credincioşilor, apariţie de noi Biserici şi secte: între 1750 şi 1850, diversele protestantisme europene ies din lâncezeala anilor 1660 – 1740. Aristocraţii sceptici, suveranii anticlericali sau atei, produse ale filosofiei Luminilor, dispar din peisajul social. În Marea Britanie, fenomenul se manifestă încă de la mijlocul secolului XVIII. John Wesley, fondator al metodismului, începe să predice în 1739. Mişcarea sa agită mediile populare în a doua jumătate a secolului XVIII, provocând, în prima jumătate a secolului XIX, o reactivare a tuturor sectelor provenite din revoluţia engleză[97], trezite dintr-un somn de o sută cincizeci de ani. Scoţia şi Ţara Galilor sunt atinse în acelaşi timp. Pe continent, întoarcerea la credinţă e ceva mai târzie. Primele semne caracteristice ale acestei renaşteri generale apar în Germania, Suedia, Danemarca, Norvegia, Elveţia şi Ţările de Jos, între 1800 şi 1815[98]. În cazul Marii Britanii, ca şi în cel al continentului, cronologia revelează natura şocului ce pune în mişcare credinţele religioase.

În Marea Britanie, prima fază, sălbatică, a revoluţiei industriale, face să se răspândească o stare de nelinişte generală ce duce la o renaştere temporară a credinţei. Pe continent, Revoluţia franceză, care începe la o jumătate de

---

96P entru o prezentare generală a renaşterii protestante, vezi E.G. Léonard, Histoire générale du protestantisme, t. 3 şi K.S. Latourette. Christianity in ^ a Revolutionary Age, t. 2.

97^ G.R. Cragg. The Church and the Age of Reason, pp. 141-156.

98K .S. Latourette. op. cit., t. 2. pp. 136-140. 168-175 etc.

secol după revoluţia industrială engleză, face să apară un alt tip de frică, o altă nevoie de credinţă şi de siguranţă metafizică, ducând la aceeaşi soluţie, trezirea credinţelor tradiţionale.

Reactivarea religioasă îi conduce adesea pe protestanţii „regeneraţi” în afara Bisericii lor instituite, fenomen abia perceptibil în Germania, dar măsurabil în Suedia, în Danemarca şi Norvegia, evident în Ţările de Jos, Anglia, Scoţia şi Ţara Galilor, deoarece istoria religioasă a acestor patru naţiuni e ritmată în secolul XIX de sciziuni. Într-o ţară protestantă, sciziunea nu e decât un semn brut de vitalitate. Separarea de Biserica mamă înseamnă să repeţi istoria părinţilor fondatori, aceea a lui Luther şi Calvin, înseamnă să te redefineşti „reformat”. Apariţia în Ţările de Jos, între anii 1820 – 1830, a Christelijke Gereformeerde Kerk sau a Free Church scoţiană în 1843, a unei lente separări a metodismului de Biserica anglicană, a proliferării altor secte engleze, a eliminării de către metodism şi alte grupuri nonconformiste a anglicanismului în Ţara Galilor, nu creează o nouă problematică religioasă. Adevărata credinţă protestantă implică, la nivel individual, convingerea unei convertiri la adolescenţă sau la mijlocul vârstei adulte. Convertirea aleşilor favorizează aproape în mod mecanic sciziunile, îndeosebi în ţări de structură arminiană, care valorifică puţin disciplina organizaţională. Protestantismul e prosper în cea mai mare parte a secolului XIX, chiar dacă nu creează noi credinţe. El nu are de înfruntat, pe terenul propriu, precum catolicismul, ameninţarea lipsei de credinţă, cu excepţia, poate, a unor subculturi muncitoreşti, în special în Anglia. Înainte de sfârşitul secolului, nu e observabilă nicio prăbuşire globală. Atunci, însă, căderea e brutală şi totală: spre deosebire de criza catolică din a doua jumătate a secolului XVIII, criza protestantismului, care începe către 1880, nu scuteşte nicio regiune şi nu lasă să subziste mare lucru din puterea socială a Bisericilor. Ea face din lumea reformată un univers total laicizat. Înainte de a aborda cronologia exactă a acestui proces, e necesar să amintim câteva

probleme de metodă privind măsurarea practicării credinţei într-o ţară protestantă.

Măsurarea credinţei şi a practicii într-o ţară protestantă

Sociologia catolicismului renunţă la a mai defini credinţa, pentru a fi interesată doar de practica religioasă: metoda Boulard conduce la stabilirea unor indicatori cuantificaţi care măsoară asistenţa la slujba duminicală, frecvenţa împărtăşaniei pascale, proporţia de copii botezaţi, procentajul de căsătorii religioase, numărul anual per locuitor al hirotonisirilor de preoţi. Fără a atinge intensitatea reală a credinţei, la o populaţie dată, aceşti indicatori definesc bine puterea locală a catolicismului. Ei măsoară eficient influenţa Bisericii asupra spiritelor, într-o ţară protestantă, nu avem nimic asemănător. Religia lui Luther neagă importanţa preoţilor şi declară supremaţia credinţei laice; deci, nu se poate lua în considerare frecvenţa vocaţiilor sacerdotale, la un moment anume, într-un loc anume, drept un indicator obiectiv de religiozitate. Utilizarea unor ritualuri pune probleme asemănătoare: credinţa protestantă se doreşte interioară, o relaţie directă a omului cu Dumnezeu. Prezenţa la slujbele religioase nu este capitală pentru protestantism. Faptul de a nu asista nu constituie o ruptură semnificativă. Un număr puţin ridicat de pastori, o prezenţa redusă la slujba de duminică nu pot fi considerate ca semne sigure ale unei necredinţe radicale. Protestantul ideal, în versiunea sa reformată cea mai dură, este un om care, la el acasă, citeşte seara din biblie. Ceea ce nu poate fi cuprins în statistică. Totuşi, rigoarea metodologică nu trebuie să ducă la o respingere a datelor existente. Prezenţa la slujbele religioase *într-un anume moment*, numărul de pastori *într-un anume moment*, nu au un sens absolut. Dimpotrivă, o scădere bruscă a asistenţei duminicale, între *două* date anume, sau o scădere a numărului de pastori au un sens şi nu pot decât să reveleze o diminuare a credinţei. Aşadar, e posibil să se dateze, cu o anumită precizie, criza protestantismului european. Şi unele comparaţii în spaţiu

au un sens. În interiorul unui sistem religios naţional, prezenţa simultană a unor zone de puternică sau redusă prezenţă duminicală, a unor regiuni deosebit de favorabile recrutării de pastori, arată existenţa unor niveluri diferite de religiozitate. Astfel, anumite fenomene de accelerare sau de rezistenţă pot fi studiate din interiorul unor ţări, ca Anglia, de pildă.

Cronologie

Primele semne de diminuare a protestantismului apar în Anglia şi în Ţările de Jos începând din 1880. Din 1881, Biserica anglicană înregistrează o scădere a numărului de hirotonisiri anuale. Într-o primă fază, această situaţie nu pare a privi Bisericile nonconformiste; declinul efectivelor acestora nu începe decât prin 1906[99]. Recensămintele olandeze, care împart locuitorii regatului în funcţie de apartenenţa religioasă, arată o creştere substanţială a numărului celor „fără religie", începând din 1880, exclusiv în provinciile protestante[100]. Din 1890 sau din 1900, acest lucru se referă la toate ţările protestante: Ţara Galilor şi Scoţia, naţiunile scandinave şi ţările de limbă germană. În cele nouă provincii ale fostei Prusii, numărul de candidaţi la o funcţie sacerdotală scade cu 50% între 1895 şi 1905. Numărul de studenţi în teologie scade de la 4 536 la 2 228 între 1900 şi 1908[101]. În Suedia, declinul începe tot în anii 1890 – 1914: în 1908 este publicat un raport privind declinul recrutării[102]. Traiectoria Danemarcei, situată din punct de vedere geografic între Suedia şi Germania, este, după toate probabilităţile, similară.

Naţiunile scandinave mai periferice, ca Norvegia şi Finlanda, sunt cucerite de mişcare.

Procesul durează un anumit timp; în majoritatea regiunilor, el este încheiat, în mare, la începutul anilor treizeci. În Prusia, numărul hirotonisirilor anuale trece de

---

99, 7 A. Hasting. A History of English Christianity, 1920-1985, pp. 36-37.

100R ecensământ din 1930. t. 9. pp. 58-59.

101K .S. Latourctte, op. cit., t. 2. p. 98.

102K .S. Latouretle. t. 2, p. 183.

la 329 în 1890 la 134 în 1930[103]. Pe ansamblul Bisericilor protestante din Germania, numărul de confirmări scade de la 808 911 în 1920 la 447 695 în 1930[104].

După cel de al doilea război mondial, protestantismul are mai ales aderenţi cu numele, ca şi catolicismul din regiunile decreştinate. Prezenţa la slujba religioasă duminicală atinge niveluri spectaculos de scăzute: în Danemarca, în anii cincizeci, ea este de 5, 7% în districtele rurale; în Suedia, de 1, 3%; în Finlanda, de 2, 9%[105]. Între 1880 şi 1950, protestantismul dispare ca putere socială. Din 1930, el nu mai e o forţă importantă în majoritatea regiunilor.

Cauză primară, cauze secundare

Cauza primară, esenţială, a crizei protestante din anii 1880 – 1930 este cu siguranţă revoluţia darwiniană care distruge mitul fondator al Genezei. Un atac mai direct şi mai brutal decât revoluţia newtoniană, care schimba structura universului, dar nu se atingea de om şi de misterul originii sale. Teoria selecţiei naturale este deosebit de dură pentru protestantism, care aşază Biblia în centrul practicii şi gândirii religioase. A distruge Geneza înseamnă a semăna îndoiala asupra întregii Biblii şi a sfintelor Scripturi. Înseamnă a mina protestantismul în centrul său. Şi asta nu numai în ţările calviniste, unde folosirea Vechiului Testament e o veche tradiţie, ci şi în cele luterane, unde „renaşterile” din secolul

XIX erau pe larg bazate pe lectura Bibliei[106]. Revoluţia darwiniană ameninţă mult mai puţin direct catolicismul, care le refuză, în practică, credincioşilor, accesul la Scripturi. Cronologia crizei protestante, care începe pretutindeni între 1880 şi 1910 într-o manieră

103K .S. Latourctte, t. 4. p. 254.

104’ \ K.S. Latourctte. I. 4. p. 253.

105" K.S. Latourctte. t.4. pp. 313. 326 şi 341. Cifra la scară naţională de 2.7% dată de Latourette pentru Norvegia (p. 323) mi se pare cam scăzută, dacă ţinem seama de existenţa unei zone de rezistenţă în Norvegia occidentală.

106H .G. Leonard. Histoire generale du protestantisme, I. 3. p. 170.

remarcabil de uniformă, indică în sine că acţionează un factor unic şi universal. Factorul acesta este publicarea, în 1859, a *Originii speciilor*. Pentru că atunci lumea protestantă e complet alfabetizată – dacă lăsăm la o parte unele sectoare muncitoreşti şi agrare ale societăţii engleze –, criza se propagă cu o foarte mare rapiditate şi atinge curând toate mediile sociale. Unii factori secundari permit să se explice uşorul avans al anumitor regiuni şi întârzierea altora.

Ţările de structură nucleară absolută şi de tradiţie arminiană, ca Anglia şi Olanda, sunt atinse primele. Datele nu ne permit să afirmăm dacă de această relativă precocitate este răspunzătoare tradiţia religioasă sau structura familială.

Arminianismul, născut în zonă calvinistă, este deosebit de fidel Bibliei, deci vulnerabil în mod special la darwinism, dar se mai poate estima şi că structura familială a Angliei şi a Olandei, *nucleară absolută*, proiectează imaginea liberală a unui Dumnezeu mai fragil decât imaginea autoritară construită de familia sursă din Germania ori Suedia. Factorii religioşi şi familiali acţionează în acelaşi sens, ei nu pot fi omişi.

Analiza structurilor familiale permite, totuşi, să se înţeleagă de ce decreştinarea „protestantă” ia forma unui abandon lipsit de agresivitate şi neînsoţit de sentimente antireligioase, spre deosebire de prima decreştinare catolică, explicit ostilă preoţilor şi lui Dumnezeu.

Egalitarismul structurii familiale nucleare egalitare, tipic în regiuni catolice decreştinate, explica ostilitatea faţă de orice principiu transcendent, respingerea oricărei fiinţe de natură superioară sau de esenţă diferită. Într-o ţară protestantă, luterană sau arminiană, egalitarismul e absent din structura familială şi, prin urmare, nu se iau atitudini metafizice. Familia sursă presupune un inegalitarism activ, familia nucleară absolută o indiferenţă accentuată faţă de principiul de egalitate. Declinul credinţei nu implică, de asemenea, în cazul lor, respingerea lui Dumnezeu ori a preoţilor. În ţările de

structură liberală, ca Anglia sau Olanda, indivizii care au renunţat la practica religioasă îşi părăsesc în linişte Biserica. În Suedia şi în Germania, cel mai adesea ei încetează de a mai crede şi de a mai practica, dar rămân cu numele membri ai Bisericilor de stat. În Anglia şi în Olanda, prăbuşirea religiei e un proces nedureros.

Arminianismul admitea într-atât autonomia omului, încât dispariţia teoretică a Creatorului nu creează un vid şi o lipsă. Sectele arminiene cele mai radicale şi în special quakerii aşezau deja în chiar spiritul aleşilor lumina divină. Arminianismul radical îl cobora pe Dumnezeu în om şi suprima orice transcendenţă adevărată, orice autoritate exterioară. Dispariţia lui Dumnezeu nu e decât un mic pas înainte pentru grupuri având o asemenea concepţie despre divinitate. Ea nu poate, în niciun caz, să dezechilibreze spiritele.

În regiunile luterane de familie sursă, dispariţia lui Dumnezeu nu e nedureroasă. Lichidarea metafizică a unei fiinţe atotputernice ţinându-l în mâna sa pe om, care nu e percepută doar de Nietzsche, creează, dimpotrivă, o angoasă reală, sentimentul unei pierderi ireparabile. E o criză morală ale cărei efecte le vom vedea în Germania, cu ocazia escaladării nazismului, fenomen ce urmează foarte curând după dispariţia Dumnezeului lui Luther.

Revoluţie industrială şi decreştinare în Anglia

Revoluţia industrială nu fixează ritmurile fundamentale ale decreştinării protestante, dar suprimă posibilitatea unei reapariţii. Darwinismul distruge credinţele elitelor; dezvoltarea proletariatelor industriale distruge vechiul mediu popular, în care s-ar fi putut refugia credinţa tradiţională.

Neconcordanţa temporală a decreştinării cu revoluţia industrială este o evidenţă. În 1851, unicul recensământ religios din istoria britanică măsoară prezenţa la serviciul religios duminical. Marea Britanie e deja masiv industrială34. Cu toate acestea, nivelul general de practică rămâne ridicat, mai mare de 50% în majoritatea comitatelor, într-o perioadă când, într-o bună parte a Bazinului parizian, este sub 20%. Răspândirea revoluţiei ştiinţifice darwiniene decide momentul crizei, ce va începe treizeci de ani mai târziu. O examinare detaliată a recensământului religios din 1851 evidenţiază acţiunea de decreştinare a revoluţiei industriale în mediul muncitoresc (hărţile 33 *a* şi 33 *b*).[107]

La această dată, cei mai puţini practicanţi se află mai ales în comitatele cele mai industriale: Derbyshire, Lancashire, Cheshire, Leicestershire, Northamptonshire, Staffordshire, Warwickshire, West Yorkshire (GHE 8, 19, 20, 23, 28 şi o parte din 34). Ele nu sunt depăşite în lipsa de perseverenţă decât de unele comitate din Nord, ca Westmoreland, Cumberland şi Northumberland (GHE 7 şi 11), mai puţin industriale, dar unde rezistenţa catolică din secolele XVI şi XVII slăbise influenţa protestantismului şi crease condiţii deosebit de favorabile indiferentismului religios. În ansamblu, coeficientul de corelaţie care leagă practica religioasă cu proporţia de populaţie ocupată în industrie sau comerţ este puternic, egal cu – 0,64[108]. Aceeaşi concordanţă se va observa şi în Scoţia, unde Vestul industrial, centrat pe Glasgow, este în aceeaşi perioadă mai puţin practicant decât Estul mai tradiţional din jurul oraşelor Edinburgh şi Dundee[109]. Examinarea cazului britanic arată, totuşi, că decreştinarea maselor nu ajunge

---

107 Pentru o prezentare generala a documentului.vezi W. S. F. Pickering. ..The 1851 religious census - a useless experiment?'*. Bună cartografiere a principalelor rezultate privind Anglia (tară Ţara Galilor) în J. D. Gay. The Geography of Religion in England, pp. 266-320.

108P ractică religioasă în 1851. profesiune în 1821.

M. Langton. R. J. Morris şi colab.. Atlas of Industrializing Britain : pentru

109r e/ultate recensămîntului religios clin 1851 prixind Scoţia, p. 213.

pentru a antrena un sistem religios către sfârşitul său. Nici aceea a elitelor. Cazul protestantismului englez, ca şi acela al catolicismului francez din secolul XVIII, arată că elitele *şi* masele trebuie să fie decreştinate, simultan sau succesiv, pentru ca să se prăbuşească ansamblul sistemului religios. Morfologia economică – mare exploataţie agricolă sau întreprindere industrială – favorizează indiferentismul popular. Revoluţiile ştiinţifice atacă religia de sus în jos, minând credinţele burgheze.

În Anglia, marea exploataţie agricolă, atât de surprinzătoare în peisajul din Sud, nu are efecte imediat vizibile la nivel de practică, spre deosebire de întreprinderea industrială. Comitatele din Sud, comparabile cu centrul Bazinului parizian prin structura agrară, dau la iveală, în 1851, niveluri de practică religioasă relativ ridicate (hărţile 33 a şi 34 a). Trebuie analizată însăşi natura credinţei pentru a fi identificat un efect specific al marii exploataţii. Numeroasele nuanţe ale structurii protestante engleze permit o asemenea abordare. Recensământul religios din 1851 deosebeşte diversele confesiuni şi permite în special să se pună faţă în faţă anglicanii (fideli Bisericii instaurate) cu nonconformiştii (membri ai nenumăratelor grupuri, din care metodiştii, baptiştii şi congregaţionaliştii sunt cei mai importanţi). Credinţa nonconformistă, mai intensă, presupune însă un veritabil angajament personal. Adeziunea anglicană este un act de *conformism* social cât şi unul de practică religioasă. Zonele de forţă ale Bisericii anglicane sunt cele de mare exploataţie (harta 34 *b*). Proletariatul agricol din Sud, fără a se opune religiei, ca proletariatul industrial din Nord sau proletariatul rural din Bazinul parizian, este lipsit de entuziasm, mai mult conformist decât evlavios. Aşa cum am văzut, anglicanismul, religie vulnerabilă şi rurală, cedează în 1880, cu mai bine de douăzeci de ani înaintea nonconformismului burghez şi mic burghez. Aceleaşi nuanţe de comportament religios pot fi observate în Suedia sau în Germania: acelaşi indiferentism relativ al

proletariatului industrial, aceeaşi slăbire a sentimentului religios la lucrătorii agricoli din Suedia centrală sau Germania de Nord.

Harta 33 – Anglia

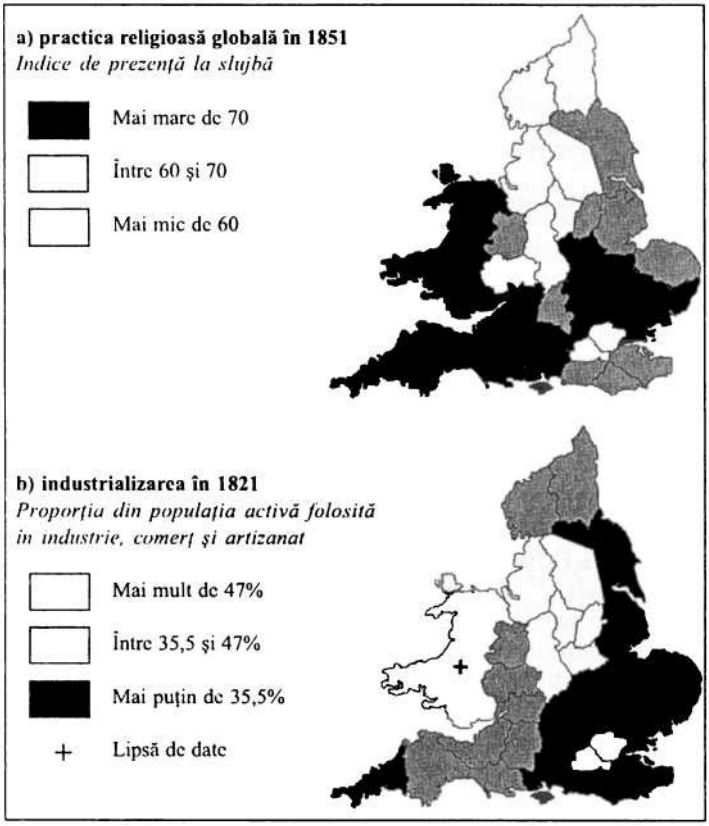
a) practica religioasă globală în 1851
Indice de prezență la slujbă
Mai mare de 70
Între 60 și 70
Mai mic de 60
b) industrializarea în 1821
Proporția din populația activă folosită în industrie, comerț și artizanat
Mai mult de 47%
Între 35,5 și 47%
Mai puțin de 35,5%
+
Lipsă de date

Harta 34 – Anglia

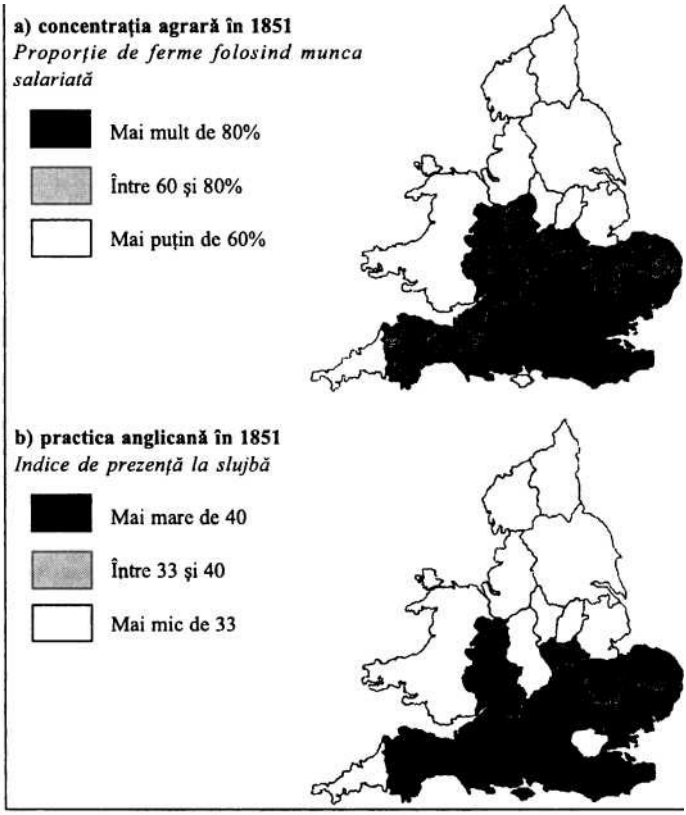
a) concentrația agrară în 1851
Proporție de ferme folosind munca salariată
Mai mult de 80%
Între 60 și 80%
Mai puțin de 60%
b) practica anglicană în 1851
Indice de prezență la slujbă
Mai mare de 40
Între 33 și 40
Mai mic de 33

Demarajele industriale ale Germaniei, între 1850 şi 1870, sau ale Suediei, între 1870 şi 1890, distrug fundamentele socioeconomice ale religiei populare37. Cu toate acestea, industria nu imprimă niciodată decreştinării, numai ea, ritmul său naţional. Iar aceasta, pentru că ea nu slăbeşte sentimentul religios decât în proletariatul nou creat. Mai mult, pentru că ea, într-o primă etapă, produce cel mai adesea o reactivare a credinţei în straturile sociale care se sustrag proletarizării. Confruntate

Datele demarajului sunt cele propuse de W.W. Rostow în Les *Étapes de la croissance économique*, p. 7.

cu o viziune posibilă a Infernului pe pământ-uzina sau mina –, clasele sociale tradiţionale sunt tentate să se redefinească drept creştine, într-un sens augustinian şi protestant: mai bine aleşi decât condamnaţi. Această deplasare a meşteşugarilor şi burghezilor înspre credinţă

are o amploare variată, dar e pretutindeni evidentă în ţări protestante, *acolo unde revoluţia industrială precede criza darwinistă*, care loveşte, până la urmă, protestantismul, la nivelul elitelor burgheze şi nu la acela al maselor muncitoreşti. Din acest punct de vedere, cazul Angliei este exemplar. Creşterea în forţă a nonconformismului, între 1750 şi 1850, corespunde cu o activare a credinţei în anumite pături sociale; ea este un efect al industrializării, ca şi decreştinarea din mediul muncitoresc. Societatea suferă o polarizare religioasă. Proletarii ocupând o funcţie inferioară calificării lor se află în prăpastie. La marginea abisului, muncitori calificaţi, meşteşugari, funcţionari şi burghezi găsesc în ideea de alegere divină o speranţă necesară. Geografia nonconformismului englez confirmă această interpretare ca limbaj de reacţie la revoluţia industrială. Indiferent că e vorba de metodism sau de *dissent* tradiţional, zonele de credinţă puternică, din Midlands sau Yorkshire, mărginesc la est regiunile de industrializare şi de decreştinare maxime (hărţile 35 *a* şi 35 *b*). Anglicanismul prosperă mult spre sud, departe de bulversările economice. Deoarece provoacă în acelaşi timp *declin şi consolidare a credinţei*, industrializarea nu poate atrage după sine, singură, decreştinarea. În ce o priveşte, revoluţia ştiinţifică, atingând elitele şi clasele mijlocii, stabileşte momentul crizei, anii 1880 – 1930, pentru întreaga lume protestantă.

Supravieţuirea catolicismului armonic (1900 – 1965)

Criza protestantă din anii 1880 – 1930 nu afectează ceea ce mai rămâne din lumea catolică. Regiunile unde Biserica romană supravieţuise prăbuşirii din anii 1730 – 1800 mai sunt, după al doilea război mondial, poli de fidelitate ai catolicismului. Dispariţia protestantismului îi oferă Bisericii catolice un fel de monopol al credinţei. Năruirea lumii protestante produce o ciudată reunificare: pentru câteva decenii, credinţa maselor, atunci când ea există, se identifică din nou cu Roma. E vorba însă de un creştinism minoritar, care nu deţine mai mult de 30% din Europa occidentală, restul continentului fiind pe larg

decreştinat. Acest ultim catolicism este fărâmiţat din punct de vedere geografic, constituit din mai multe blocuri, adevărate insule despărţite de mări de indiferentism religios (harta 36).

Insula principală e centrală şi masivă: ea cuprinde lumea germanică meridională – Germania de Sud şi Renania, Austria occidentală, Elveţia centrală – prelungită la sud-est cu Veneto şi o parte din Lombardia, iar la nord-vest cu Belgia şi Ţările de Jos meridionale. Celelalte insule sunt mai puţin impresionante ca mărime. Un bloc iberic se întinde din Ţara Bascilor franceză până în Nordul Portugaliei, prin Vechea-Castilie şi Leon. În Franţa, Vestul breton, angevin şi vendeean, precum şi marginea de sud-est a Masivului central, constituie alte nuclee de rezistenţă. Estul, format din Lorena, Alsacia, Franche-Comté şi Savoia, la fel de fidel ca şi Vestul, se prezintă că e extindere a blocului central germanic. Ultimul pol de rezistenţă creştină este o insulă în sensul strict al cuvântului: Irlanda. În toate aceste regiuni, practica religioasă rămâne puternică până după al doilea război mondial, dar cu variaţii notabile: o fidelitate maximă e remarcată în Irlanda, cu mai mult de 90% prezenţă la slujba duminicală, şi o practică minimă în Germania, cu exact 50% în 1951. Dar, în toate aceste regiuni, credinţa supravieţuieşte mai mult decât în alte părţi atacurilor conjugate ale revoluţiei ştiinţifice şi ale revoluţiei industriale.

Fundamente antropologice ale rezistenţei

Toate regiunile fidele catolicismului sunt caracterizate prin exploataţia familială în domeniul agrar. La început, am fi tentaţi să atribuim acestui factor excepţionala lor rezistenţă religioasă. Totuşi, blocul principal, centrat pe lumea germanică, nu mai este o lume rurală între 1930 şi 1960. Ţăranii care trăiesc aici sunt, într-adevăr, proprietari independenţi, dar trăsătura fundamentală a peisajului social, în această inimă industrială a Europei, este clasa muncitoare. Ceea ce surprinde aici, este persistenţa catolicismului în cadrul

proletariatului. La începutul anilor cincizeci, aproape jumătate din muncitorii catolici germani asistă cu regularitate la slujba de duminică[110]. Condiţia de salariat nu ucide religiozitatea.

Toate regiunile la care ne referim aparţin tipului familial sursă – complet în cazul Sudului Ţărilor de Jos, Germaniei meridionale şi Elveţiei şi incomplet în cazul Renaniei, Belgiei şi Veneto. O imagine paternă viguroasă susţine aici imaginea unui Dumnezeu puternic. Este o explicaţie indispensabila, dar insuficientă, în măsura în care familia sursă n-a salvat, în aceeaşi perioadă istorică, religia din ţări protestante ca Suedia, Germania de Nord sau Scoţia. Pentru a explica excepţionala soliditate a catolicismului în aceste regiuni, mai trebuie să amintim şi o consolidare a disciplinelor familiale cu ajutorul organelor Bisericii. Combinaţia dintre autoritarismul familial şi supremaţia preotului, tipică pentru *catolicismul armonic*, permite supravieţuirea religiei în perioada ştiinţifică şi industrială. Protestantismul se sprijinea doar pe familie, fiindcă nega importanţa preotului; când apare criza, el e lipsit de orice susţinere organizaţională. Biserica catolică, dimpotrivă, este o instituţie

Harta 35 – Anglia

110A . Wahl, ('ulture et mentalités en Allemagne, p. 41 ; practica e mai redusă, însă. în mediile muncitoreşti ale regiunii supraindustrializate a Ruinului.

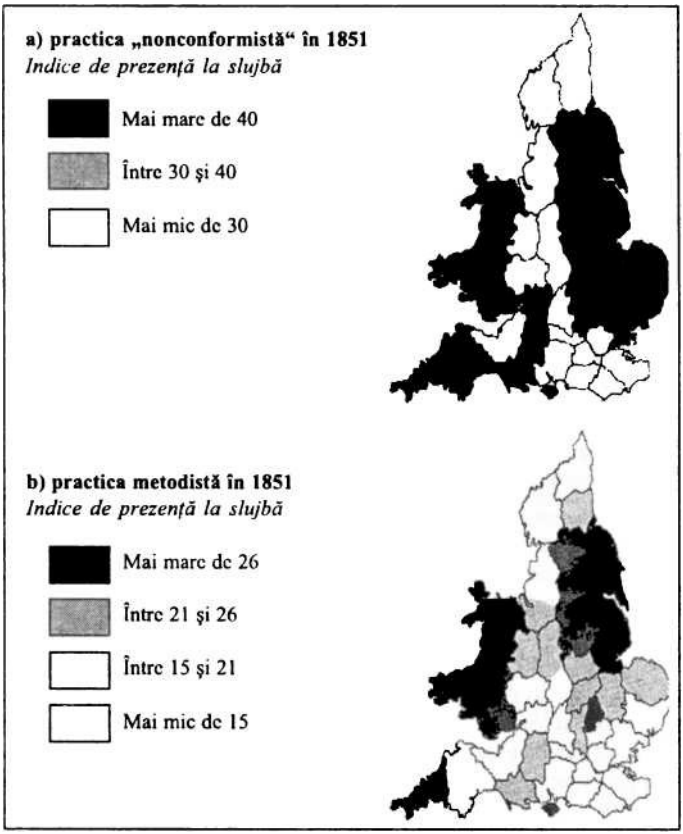
a) practica „nonconformistă“ în 1851
Indice de prezență la slujbă
Mai mare de 40
Între 30 și 40
Mai mic de 30
b) practica metodistă în 1851
Indice de prezență la slujbă
Mai mare de 26
Între 21 și 26
Între 15 și 21
Mai mic de 15

Harta 36 – Ultimul catolicism

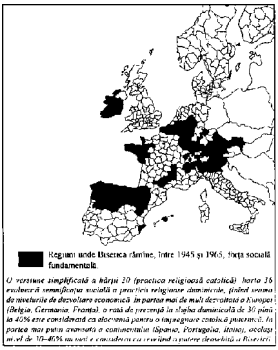

Ierarhizată şi disciplinată, al cărei mecanism poate juca un rol autonom de susţinere a conformismului religios şi de întârziere a dezintegrării.

Aşadar, supravieţuirea catolicismului în anumite regiuni nu e un fenomen simplu. Pretutindeni, puterea aparatului clerical şi acceptarea unui rol special al

preotului în viaţa religioasă şi socială au avut un cuvânt de spus. În regiunile rurale – Irlanda, Vechea-Castilie, Nordul Portugaliei sau Vestul Franţei – dominate de tipuri familiale foarte variate, un alt factor esenţial este independenţa economică, aceasta permiţând menţinerea unui nivel relativ ridicat de religiozitate. În inima industrială a Europei, în Germania, în Belgia şi în Ţările de Jos, mai curând ar trebui amintită familia sursă, cu puternica sa autorirate paternă, chiar dacă ceea ce rămâne din fondul rural, favorabil, are un anumit rol.

Catolicismul acesta e foarte diferit de catolicismul trentin, cel ce se redefinise împotriva protestantismului. Între 1560 şi 1730, Biserica se sprijină mai ales pe regiuni ale căror structuri familiale dominante sunt de tip nuclear egalitar. Metafizica liberală şi egalitară a teologiei de la Trent reflectă valorile liberale şi egalitare ale acestui tip familial dominant. Regiunile de familie sursă ori de familie nucleară absolută care rămân în sfera de influenţă catolică sunt minoritare, 38 şi, respectiv, 2%. Începând de la prima criză catolică, ce smulge de sub influenţa Bisericii zonele a căror structură familială este nuclear egalitară şi unde sistemul agrar este marea exploataţie, echilibrul de forţe antropologice se schimbă. În interiorul sferei rămase catolice, în secolele XIX şi XX, familia sursă constituie pe viitor tipul dominant. Ea ocupă 70% din spaţiu, faţă de 25% ocupat de familia egalitară, legată de proprietatea ţărănească. O configuraţie ciudată această asociere a catolicismului târziu cu tipul familial autoritar şi inegalitar, ce favorizase atât de bine protestantismul. O configuraţie normală, în măsura în care familia sursă, cu taţii săi absoluţi, produce imagini ale lui Dumnezeu autoritare şi viguroase. Familia sursă este susţinerea firească a tuturor sistemelor religioase puternice: în secolul XVI, credinţa cea mai absolută este protestantă; în secolul XX, ea este catolică.

Deplasarea catolicismului, de la familia nucleară egalitară înspre familia sursă, nu rămâne fără urmări asupra practicii sociale şi a teologiei sale, cu adevărat

deformate de schimbarea de teren antropologic. Pe parcursul secolului XIX, deviază într-un sens autoritar. Sistemul metafizic nu e modificat explicit, dar tematica favorizează din ce în ce mai mult principiile de ordine şi de supunere. Anul 1871 marchează punctul final al acestei evoluţii: atunci e proclamată dogma infailibilităţii pontificale, care încearcă să facă din papă o imagine a lui Dumnezeu pe pământ[111].

CAPITOLUL VII

Controlul naşterilor

Controlul naşterilor este, împreună cu alfabetizarea şi industrializarea, unul dintre elementele esenţiale ale modernităţii. În Europa, răspândirea sa începe de la sfârşitul secolului XVIII. Dar istoria sa nu e simplă. Prima naţiune unde se aplică e Franţa, care nu e cea mai modernă. Ea se afla atunci în urma Europei germanice şi nordice în privinţa alfabetizării şi a Marii Britanii în privinţa industrializării. Către 1980, legătura dintre controlul naşterilor şi nivelul cultural este o evidenţă la scară mondială, deoarece coeficientul de corelaţie, care compară fecunditatea cu alfabetizarea femeilor e mare, egal cu – 0,73. Între 1770 şi 1950, însă, în interiorul continentului european, doar evoluţia ratei de alfabetizare nu permite explicarea tuturor evoluţiilor ratei de natalitate.

Cronologie

Istoria controlului naşterilor, ca şi aceea a decreştinării, e intermitentă. Franţa se detaşează în ultima treime a secolului XVIII: rata de natalitate începe să scadă în oraşe. În perioada Revoluţiei se produce o accelerare, iar contracepţia se răspândeşte la sate. Din anii 1830 – 1835, rata de natalitate franceză trece sub linia de 30 de naşteri anuale la

E. Todd, *L'Iinfemce du monde*, p. 190.

1.000 de locuitori2. În restul Europei nu intervine nicio schimbare: ratele de natalitate rămân ridicate, fără a atinge totuşi nivelurile caracteristice ale lumii a treia din

111D espic noţiunea de catolicism armonic, cf. supra, p. 127.

anii 1950 – 1970. Existenţa unor vârste foarte mari la căsătorie permite deja un oarecare control al fecundităţii, punând o frână la procreaţie vârstei medii. În ansamblu, ratele de natalitate sunt stabile, cuprinse între 30 şi 38 la mie în primele trei sferturi ale secolului XIX3. Această situaţie europeană, care îmbină o revoluţie demografică franceză cu o imobilitate a comportamentelor din alte ţări, durează aproape o sută de ani, până în ultimul sfert al secolului XIX. Atunci se pune în mişcare Europa de Nord. Începând din 1880, încep să se detaşeze Marea Britanie, Ţările de Jos, Belgia şi Elveţia4. În ţările scandinave, Germania şi Austria, apar uşoare scăderi, nedecisive. Din anii 1900 – 1910, revoluţia demografică atinge Europa centrală şi nordică pe orizontală5. Valul atinge, până la urmă, Europa mediteraneană: în Italia, Spania şi Portugalia, grosul desprinderii demografice se produce între 1920 şi 1940. Periodizarea vorbeşte de la sine: revoluţiile demografice franceze şi nord-europene coincid cu cele două crize majore: prima prăbuşire catolică din anii 1730 – 1800 şi căderea protestantismului între 1880 şi 1930.

Alfabetizare + decreştinare = contracepţie

Alfabetizarea e doar o primă condiţie a dezvoltării controlului naşterilor; prăbuşirea credinţelor religioase pare un factor la fel de important. O dată introduse cele două elemente explicative, istoria demografică a Europei, împreună cu cele trei faze principale ale sale, devine uşor de înţeles.

Fazaântâi: 1770 – 1830

În această perioadă, Franţa e singura naţiune din Europa – cel puţin în ce priveşte Bazinul parizian – în acelaşi timp *alfabetizată şi decreştinată*. Creşterea nivelului cultural permite răspândirea cunoştinţelor.

„P. Festy. *La Fécondité des pays occidentaux de 1870 à I970*, p. 8. P. Festy. op. cit., p. 8.

J.-C. Chesnais. *La Transition démographique*, p. 126.

J.-C. Chesnais, *op. cit*... p. 129.

Dispariţia Bisericii catolice, a cărei doctrină interzice

orice intervenţie în mecanismul natural al procreaţiei, le dă indivizilor libertatea necesară. De la finele secolului XVIII, francezii consideră, împreună cu Diderot, că niciun Creator nu le supraveghează în amănunt viaţa cotidiană şi mai ales modul lor de a face dragoste. Ei încetează a mai crede în realitatea păcatului originar, noţiune asociată de Biserică insistent cu sexualitatea şi care-i justifică represiunea. Decreştinarea desacralizează iubirea fizică, permite experimentarea individuală în acest domeniu şi dezvoltarea controlului naşterilor. În această primă fază, nici Nordul, nici Sudul Europei nu pot urma Franţa. În Nord, alfabetizarea e mai avansată, dar creştinismul e intact. Or, protestantismul sacralizează la fel ca şi catolicismul sexualitatea. În Sud, din 1800, există zone întinse decreştinate în Spania, Portugalia sau Italia, dar rata de alfabetizare e prea scăzută; domnesc ignoranţa şi pasivitatea.

Faza a doua: 1880 – 1930

Europa de Nord se alătură Franţei. Ea rămâne alfabetizată, dar abandonează credinţa creştină. Începe tranziţia demografică. Scăderea ratei de natalitate în ţările protestante nu rămâne fără efect asupra comportamentului demografic al ţărilor catolice din Nord. În Belgia, în Elveţia centrală, în Sudul Ţărilor de Jos, în Germania renană şi meridională şi Austria, rata de natalitate coboară, în pofida persistenţei unui nivel ridicat de practică religioasă. Acelaşi fenomen poate fi observat în Franţa, unde în regiunile catolice scutite de decreştinare apare, între 1800 şi 1900, o fertilitate cu mult inferioară celei din restul lumii catolice. Influenţa comportamentului francez majoritar este evidentă. Cu toate acestea, în 1900, în Franţa ca şi în Germania, zonele catolice au totuşi niveluri de fecunditate superioare celor din restul ţărilor.

Faza a treia: 1920 – 1940

În Spania, Portugalia şi Italia, răspândirea târzie a alfabetizării e cea care declanşează în mare procesul de tranziţie demografică. În Sudul acestor trei ţări, decreştinarea era un fenomen vechi, al cărei potenţial

contraceptiv era dezactivat de nivelul cultural redus. Harta 27, unde e situat în spaţiu şi timp procesul de alfabetizare europeană, permite să se constate că pragul de 50% de bărbaţi alfabetizaţi nu e depăşit de

Italia şi Spania de Sud, prin Portugalia centrală, decât între 1900 şi 1940. Femeile, fără de care nu poate fi răspândită contracepţia, n-au atins, după toate probabilităţile, acest stadiu, decât după 1920: concordanţa este perfectă. În aceste ţări, e de notat că, între 1940 şi 1965, mai există o suprafecunditate persistentă în regiuni rămase practicante.

Intenţia acestui scurt capitol n-a fost studierea în toate detaliile a procesului de răspândire a controlului naşterilor. Subiectul a fost tratat într-o vastă sinteză (realizată sub conducerea lui Ansley Coaie), având o abordare în special spaţială şi cartografică6. Decupajul Europei folosit e foarte apropiat de cel propus de mine. Unele reflecţii generale privind tranziţia demografică europeană – aceea aparţinând lui Ron Lesthaeghe îndeosebi – pun bine în evidenţă interacţiunile între alfabetizare, decreştinare (secularizare potrivit terminologiei anglo-saxone) şi structurile agrare7. În diversele lucrări, conforme cu sinteza de la Princeton, se găsesc toate hărţile necesare unei descrieri a fenomenelor demografice europene între 1780 şi 1960.

Tranziţie demografică şi tranziţie ideologică

Factorii care declanşează dezvoltarea controlului naşterilor – decreştinare şi alfabetizare – nu se mulţumesc să acţioneze în domeniul demografic. Pierderea sensului religios, învăţarea cititului afectează ansamblul structurii sociale şi în particular viaţa ideologică a ţărilor şi regiunilor. Într-adevăr, condiţiile de apariţie a ideologiilor moderne sunt aceleaşi cu cele ale răspândirii contracepţiei. De aceea coincid atât de bine în timp şi spaţiu tranziţia demografică şi cea ideologică.

Vezi lucrarea de sinteză a lui A.J. Coaie şi S.G. Watkins, *The Decline of Fertility în Europe*. Decupajul administrativ e foarte apropiat de decuparea în 483 de

unităţi folosită de mine, dar se întinde mult mai departe, deoarece înglobează Europa orientală şi Rusia. În această carte se găseşte lista monografiilor naţionale, care are drept bază sinteza globală (Franţa, Italia. Portugalia. Belgia, Rusia, insulele Britanice).

Vezi îndeosebi R. Lesthaeghe şi C. Wilson, „Modes of production, secularization and the pace of the fertility decline în Western Europe. 1870 – 1930*. În A.J. Coaie şi S.C. Watkins, op. cit., pp. 261 – 292.

PARTEA A TREIA

Moartea religiei, naşterea ideologiei

Moartea religiei permite naşterea ideologiei. Oamenii înlocuiesc brusc imaginea estompată a paradisului prin imaginea nouă a societăţii ideale. Din 1789, în Europa se succed valuri ideologice, legate în timp şi spaţiu de etapele decreştinării: Revoluţia franceză, liberalismul, social-democraţia, comunismul, fascismul, naţional-socialismul... Metafizicile sociale înlocuiesc metafizicile religioase, concepţiile despre un ideal terestru pe cele despre o lume de dincolo cerească. Dar nici politica modernă nu scapă mai uşor de determinările antropologiei decât religia tradiţională. Valorile familiale structurau în fiecare loc marile metafizici religioase, organizând pentru vecie raportul dintre om şi Dumnezeu, liberal sau autoritar, precum şi relaţiile dintre oameni, egalitare sau inegalitare. Marile metafizici politice – ideologiile – reiau aceleaşi piese elementare pentru a-şi construi cetăţile ideale, de această dată pe pământ. Relaţia cetăţeanului cu statul – care-l înlocuieşte pe Cel Veşnic – va fi liberală sau autoritară; cele dintre cetăţeni vor fi egalitare sau inegalitare.

Diversitatea structurilor familiale permitea să se înţeleagă apariţia sistemelor religioase distincte şi contradictorii: catolic, luterano-calvinist, arminian... Ea mai permite să se explice şi dezvoltarea unor ideologii foarte diverse, precum şi localizarea lor în spaţiul european. Individualismil egalitar, liberalismul pur, social-democraţia, fascismul, comunismul, naţional-socialismul

nu pot fi *adoptate de către un popor ca ideologie dominantă decât dacă structura sa familială îl îndreptăţeşte. Peste frământarea produsă de războaiele civile sau internaţionale, se conturează o geografie ideologică a continentului, extraordinar de stabilă între 1789 şi 1965. De la începutul secolului XX, generalizarea votului universal provoacă exprimarea sistematică a structurilor ideologice naţionale sau regionale; în acest caz, cartografia electorală permite situarea cu precizie a ideologiilor în spaţiu: variabile disciplinate, prea puţin aleatorii, acestea se înscriu în spaţiile antropologice tradiţionale, grefindu-se în mod selectiv pe similarele lor familiale.*

Astfel, sistemele antropologice locale determină, succesiv, structura metafizicilor religioase şi pe aceea a metafizicilor politice. Stabilitatea structurilor familiale în timp face ca valorile elementare imprimate religiei, apoi ideologiei, să fie aceleaşi într-un loc dat. Un sistem liberal şi egalitar va produce, în secolul XVI, o metafizică religioasă liberală şi egalitară, apoi, între secolele XVIII şi *XX, o metafizică ideologică liberală şi egalitară. Un sistem familial autoritar şi inegalitar va produce, în secolul XVI, o metafizică religioasă autoritară şi inegalitară, iar în secolul XX o metafizică ideologică autoritară şi inegalitar*ă. *Orice observator, care nu ţine seama de existenţa determinării familiale, dar observă dispariţia religiei, naşterea ideologiei şi analogia de structură existentă între religie şi ideologie, va avea impresia unui transfer direct de valori, din plan religios către planul politic. El va crede că vede religiosul modelândpoliticul, dumnezeii autoritari realizând state puternice, dumnezeii liberali încurajând parlamentarismul. Transferul observat este în mare măsură o iluzie, rezultată din permanenţa unui determinant fundamental, sistemul familial. Mai rămâne ca într-un loc dat, societatea ideală a oamenilor politici să pară cetatea lui Dumnezeu coborâtă pe pământ.*

Patru sisteme ideologice

Combinaţia cea mai elementară arată existenţa a

patru sisteme ideologice fundamentale, corespunzătoare cu cele patru tipuri familiale care ocupă continentul şi definite prin cele două perechi de valori sistemice libertate/autoritate şi egalitate/inegalitate. Ca şi familia, ideologia va putea fi:

1. liberală şi egalitară, în regiune de familie nucleară egalitară;

2. autoritară şi inegalitară în regiune de familie sursă;

3. autoritară şi egalitară, în regiune de familie comunitară;

4. liberală şi neegalitară, în regiune de familie nucleară absolută.

Fiecăruia din cele patru sisteme familiale trebuie să-i corespundă un singur sistem ideologic. Dacă privim tradiţiile politice naţionale în ansamblu, din exterior şi pe o perioadă lungă, ipoteza unei relaţii simple între familie şi ideologie este imediat verificată. Franţa de Nord, majoritar liberală şi egalitară pe planul familial, produce fără efort perechea ideologică „libertateegalitate". Negativ antropologic al

Franţei, Germania, autoritară şi inegalitară pe planul familial, refuză liberalismul şi egalitarismul. Anglia, al cărei tip familial dominant este liberalfără a fi egalitar, manifestă un undividualism absolut, adică indiferent faţă de principiul de egalitate. Pentru că nicio ţară din Europa occidentală nu e dominată absolut de familia comunitară, autoritară şi egalitară, Rusiei îi va reveni exprimarea potenţialului ideologic al acestui al patrulea tip, sub forma unui totalitarism de nuanţă egalitară. Puterea relativă a familiei comunitare în Italia va permite, totuşi, să se examineze într-o ţară occidentală producţia ideologică specifică acestui sistem antropologic.

La un nivel mai general, ideologia se confundă cu structura politică naţională sau regională. Iar relaţia dintre sistemul familial şi cel ideologic este de o splendidă transparenţă. Cu toate acestea, atunci când se studiază din punct de vedere istoric înfruntările politice interne la

fiecare din sistemele naţionale sau regionale, sistemul ideologic devine confuz sau, mai curând, se dedublează.

Naţionalism şi socialism

Dezintegrarea cetăţii creştine produce un vid metafizic. Oamenii, despărţiţi din cauza rupturii religioase, trebuie să se unească din nou într-o societate ideală, adică într-un grup organizat conform principiilor generale şi impersonale de libertate sau de autoritate, de egalitate sau de inegalitate. Acest grup trebuie să fie definit, iar limitele noii cetăţi trasate. În Europa apar, pe rând, două construcţii metafizice concurente care sunt nevoite, până la urmă, să coabiteze şi să se înfrunte. Noua cetate va fi ori Naţiunea, ori Clasa. Estomparea conştiinţei creştine provoacă creşterile succesive sau simultane ale conştiinţei naţionale şi ale conştiinţei de clasă. Ideologiile naţionale şi cele de clasă apar dintr-un acelaşi vid religios, dintr-o aceeaşi angoasă metafizică.

Primă experienţă ideologică modernă, ieşind din prima prăbuşire religioasă, Revoluţia franceză se mulţumeşte cu o singură cetate nouă, naţiunea. Sigur că idealurile sale de libertate şi egalitate sunt valabile pentru întreg pământul. Limitele societăţii create pe aceste principii sacre vor fi, însă, cele ale naţiunii. Omul universal va fi, la început, francez. Primul dintre naţionalismele moderne decurge, logic, din prima criză religioasă. Totuşi, Revoluţia franceză nu foloseşte şi nu inventează cea de a doua cetate ideală a timpurilor moderne, Clasa. Desigur, ea descrie starea a treia ca fiind împotriva nobilimii, dar şi că ea e naţiunea reală. Societateafranceză de la finele secolului XVIII se poate percepe, o dată nobilimea eliminată, drept o societate puţin diferenţiată, cu o clasă unică. Lumeapreindustrială a micilor oraşe şi sate oferă imaginea unei societăţi mai curând fin stratificată decât *polarizată în clase. Parisul, capitală imensă la scara epocii, e, totuşi, un oraş de artizani şi de comercianţi, destul de omogen din punct de vedere social. Numai muncitorii agricoli din Bazinul parizian, veritabili proletari rurali, ar putea fi consideraţi, la nevoie, ca deosebiţi de masa*

ţărănească, artizanală şi burgheză care constituie naţiunea. Răspândiţi în satele lor, ei nu pot forma o clasă autonomă şi vizibilă a structurii sociale. Revoluţia franceză poate înlocui, deci, o metafizică unitară, catolică, printr-o altă metafizică unitară, naţională.

Revoluţia industrială produce pretutindeni un grup uman nou, separat, dramatic dominat şi exploatat: proletariatul. Ea creează condiţiile obiective minime ale unui vis ideologic altul decât cel naţional. Pare posibilă o a doua cetate ideală: clasa muncitoare în suferinţă e chemată să regenereze întreaga umanitate aflată în suferinţă. Proletariatul, lipsit complet de tradiţii, ieşit din neant, va trebui să pună temeliile noii societăţi. De fapt, el însuşi e cetatea ideală. Metafizica socialistă ia naştere în secolul XIX, precum metafizica naţională în secolul XVIII, produsă tot de vidul religios. Termenul socialist e luat aici în sensul său cel mai general: proiect de transformare a societăţii, repartizând un rol special clasei muncitoare.

Pentru cristalizarea socialismului nu e necesară prezenţa unui mare număr de proletari reali. În Franţa, ţară de timpuriu decreştinată şi suficient de alfabetizată, apariţia unei tematici de clasă e foarte rapidă. Primele doctrine socialiste apar din 1848, la nici cincizeci de ani de la începutul industrializării. Prăbuşirea metafizicii religioase este o condiţie a genezei ideologiei socialiste, la fel de importantă ca procesul de industrializare. În aceeaşi epocă, în Anglia, într-o ţară unde clasa muncitoare e aproape majoritară în cadrul populaţiei active, socialismul e încă inexistent. Din 1880, însă, prăbuşirea generală a protestantismului asigură pătrunderea unor social isme englez, german, suedez ori danez, fără ca forţa diverselor mişcări „muncitoreşti „să aibă un raport direct cu amploarea industrializării.

Prăbuşirea metafizicii protestante, între 1880 şi 1930, permite o creştere simultană a ideologiei naţionaliste. Din 1880, naţionalismul şi socialismul progresează împreună. De dispariţia cetăţii creştine profită deopotrivă conştiinţa de clasă şi conştiinţa

naţională. De altfel.

cele două războaie mondiale vor permite să se aprecieze forţa superioară a mitului naţional

*Adevărul e că, pornind de la revoluţia industrială, decreşti*narea *izbuteşte pretutindeni să ajungă la definirea celor două ideologii concurente, una naţionalistă, alta socialistă. Naţionalismul de la sfârşitul secolului XVIII nu mai e, deci, exact acela al Revoluţiei franceze. El nu ocupă singur spaţiul lăsat gol de religie, ci şi-l dispută cu socialismul. Or, socialismul, chiar dacă devine uneori noua metafizică a claselor mijlocii, se defineşte întotdeauna ca o ideologie muncitorească şi se identifică cu dominaţii unei anume societăţi. Naţionalismul, în pofida tematicii sale unitare, devine o doctrină de clasă şi se identifică, prin simetrie, cu lumea dominanţilor.*

Patru naţionalisme, patru socialisme

Naţiunea, clasa muncitoare stabilesc limita exterioară a societăţii ideale, şi nu structura sa internă, care rămâne determinată oriunde de valorile sistemului familial. Acolo unde domină familia nucleară egalitară, naţionalismul va fi liberal şi egalitar, ca şi socialismul. În regiune de familie sursă, naţionalism şi socialism vor fi autoritare şi inegalitare. Aceeaşi concordanţă o găsim şi în cazul tipurilor familiale nuclear absolut şi comunitar. Aşadar, în epoca contemporană se formează patru perechi naţionalism/socialism şi se înfruntă în interiorul fiecărei regiuni sau naţiuni, dar împărtăşind valorile comune. Niciodată conflictul dintre ideologia naţionalistă şi cea socialistă nu permite să fie depăşită o tradiţie politică. Nicio confruntare nu lasă Anglia să se sustragă liberalismului său sau Germania să devină antiautoritară.

În acest stadiu al analizei, fiecare dintre sistemele ideologice poate fi considerat drept combinaţia dintre două metafizici sociale, antagoniste şi complementare, din care una consideră drept cetatea ideală naţiunea, iar cealaltă clasa muncitoare. În acest caz, putem scrie:

sistem ideologic – ideologie naţionalistă + ideologie socialistă.

Ideologii religioase reacţionate

Dedublarea sistemelor ideologice în ideologie naţionalistă şi ideologie socialistă, considerând naţiunea şi, respectiv, clasa, drept grup de integrare fundamental, nu dă seama de totalitatea segmentării ideologice a Europei anilor 1789 – 1965. Într-adevăr, metafizica ideologică apare pentru a înlocui metafizica religioasă acolo unde ea se prăbuşeşte. Dar religia nu moare pretutindeni, între 1789 şi 1965, şi nici în aceeaşi perioadă, în funcţie de statutul catolic sau protestant al ţării. Lumea protestantă rezistăpână către 1880. Pentru o parte a lumii catolice, lucrurile stau mai bine, căci supravieţuieşte până prin 1965, trecând deci intactă prin întreaga perioadă de înflorire a ideologiilor moderne. Aşadar, Biserica catolică se defineşte prin raportare la Revoluţiafranceză, la social-democraţie, la comunism, la fascism, la nazism sau la liberalism. Catolicii, a căror metafizică religioasă e neatinsă, n-au nevoie, în realitate, de o metafizică ideologică. Pentru ei, esenţială rămâne organizarea viitorului celest şi nu aceea a viitorului social. Cu toate acestea, sunt nevoiţi să ia poziţie în înfruntările ideologice ale epocii contemporane. Sunt constrânşi să adopte o atitudine referitoare la organizarea ideală a cetăţii oamenilor, economică şi politică. Între 1789 şi 1965, catolicismul dă naştere unor ideologii pe care le-am putea califica drept reacţionale, în măsura în care ele nu generează o nevoie intrinsecă a populaţiilor credincioase, ci sunt reacţii defensive la construcţiile ideologice care înfloresc în jurul lor. Ideologia religioasă reacţionată nu e mai eliberată de determinările familiale decât religia sau ideologia pură. Într-adevăr, catolicismul târziu din anii 1789 – 1965 supravieţuieşte în zone antropologice foarte diverse: familie sursă în principal, dar şi familie nucleară egalitară şi, într-o mai mică măsură, familie nucleară absolută şi familie comunitară. Astfel încât nu se produce o ideologie reacţionată unică. Familia sursă determină două forme specifice, monarhismul autoritar şi creştin-democraţia. Celorlalte tipurifamiliale, mai puţin

importante cantitativ, le va veni mai greu să definească forme ideologice precise, dar lasă să apară reacţii diferenţiate la modernitatea ideologică.

Între 1789 şi 1880, protestantismul, mereu activ, generează, şi el, câteva ideologii religioase reacţionale, care, ca şi acelea ale catolicismului, nu scapă de determinanţii familiali: ele sunt liberale în Anglia şi autoritare în Germania.

Ideologiile religioase reacţionale, preocupate de apărare morală cât şi de reformă economică şi socială, sunt adesea mai interesate de sexualitate sau de alcoolism decât de mijloacele de producţie şi de schimb. Ele nu sunt nici de clasă, nici naţionale, ci trebuie ca, acolo unde există, să ia poziţie prin raportare la ideologiile pure, naţionaliste sau socialiste.

Pe viitor, fiecare sistem ideologic poate fi descompus în trei forţe:

O ideologie socialistă sprijinită pe noţiunea de clasă;

O ideologie naţionalistă sprijinită pe aceea de naţiune;

O ideologie religioasă reacţională, a cărei referinţă ultimă e cetatea lui Dumnezeu.

Ipoteza familială nu exclude posibilitatea unui pluralism politic intern pentru fiecare tip antropologic. Dintr-un acelaşi sistem familial pot lua naştere una, două sau trei forţe principale, a căror confruntare defineşte viaţa politică a ţării sau a regiunii avute în vedere. Toate aceste forme au însă în comun valorile ideologice fundamentale transmise prin sistemul familial

Structurile familiale determină patru dezvoltări ideologice separate în Europa anilor 1789 – 1965, fiecare corespunzând unuia din cele patru tipuri familiale şi spaţiului său geografic. Familia nucleară egalitară, familia sursă, familia comunitară, familia nucleară absolută produc istorii ideologice paralele dar distincte. Pentru a le înţelege mai uşor, ele trebuie analizate separat.

Momentul ideologiilor: decreştinarea şi alfabetizarea

Apariţia ideologiilor moderne nu e determinată

numai de dispariţia metafizicii religioase. Pentru a se identifica cu noile sisteme de gândire, popoarele trebuie să atingă un nivel educativ minim, adică să ştie să scrie şi să citească. Mai precis, pentru ca o metafizică de înlocuire să se poată răspândi într-o societate modernă, e nevoie să se respecte o proporţie de bărbaţi alfabetizaţi cel puţin egală cu 50%. Trecerea pragului de 50% de bărbaţi alfabetizaţi este, împreună cu decreştinarea, o condiţie necesară de ideologizare. împreună, decreştinarea şi alfabetizarea constituie condiţiile necesare şi suficiente ale trecerii la ideologie. Decreştinarea şi alfabetizarea pot coincide în timp, dar un decalaj, într-un sens ori în altul, este cea mai obişnuită combinaţie. Se pot observa trei figuri istorice.

a) Decreştinarea şi alfabetizarea sunt simultane. În Franţa Bazinului parizian, învăţarea cititului şi dispariţia metafizicii religioase sunt două fenomene contemporane unul cu altul, care trec împreună pragurile lor critice respective către mijlocul secolului XVIII. Recrutarea religioasă scade începând din 1730 – 1740; linia de 50% de bărbaţi alfabetizaţi e trecută către 1780. Revoluţia franceză, prima manifestare ideologică modernă, poate să izbucnească.

b) Alfabetizarea precede decreştinarea. Este cazul tuturor ţărilor protestante, unde învăţarea cititului e foarte avansată în secolul XVII, dar unde prăbuşirea religioasă nu intervine decât între 1880 şi 1930. O perioadă de latenţă poate fi identificată între începutul secolului XVIII şi sfârşitul secolului XIX, timp în care popoare foarte alfabetizate rămân credincioase pe plan religios şi, prin urmare, sunt refractare la ideologie. Germania, Ţările de Jos, Elveţia protestantă, ţările scandinave şi Marea Britanie se conformează acestui model. În ansamblul acestei vaste sfere, prăbuşirea religioasă e aceea care marchează începutul ideologizării, la sfârşitul secolului XIX.

Regiunile unde catolicismul supravieţuieşte crizei din anii 1730 – 1800, ca Germania de Sud, Flandra, Irlanda şi

Spania de Nord, de exemplu, se conformează acestui model, însă nu ies din faza de latenţă, alfabetizată dar preideologică, decât către 1965. Apariţia unor ideologii moderne în cea mai mare parte a Europei constrânge totuşi aceste regiuni să producă ideologia reacţională din belşug între anii 1880 şi 1965.

c) *Decreştinarea precede alfabetizarea. În unele regiuni catolice, decreştinarea, totală sau parţială, este, dimpotrivă, foarte timpurie, deoarece intervine în secolul XVIII, dar alfabetizarea e târzie. Pragul de 50% bărbaţi alfabetizaţi nu este atins în Italia centrală decât în* a doua *jumătate a secolului XIX, în Italia şi în Spania de Sud în prima jumătate a secolului XX, iar în Portugalia de Sud între 1940 şi 1970 (harta 27). Mai poate fi definit şi un al doilea tip de latenţă, o fază în timpul căreia populaţiile nu mai aderă la o metafizică religioasă, dar nici la una socială. Se poate vorbi de un vid metafizic, care produce în populaţiile respective un sentiment caracteristic de părăsire. În acest caz, creşterea ratei de alfabetizare declanşează ideologizarea şi atrage după sine o adevărată reconstrucţie socială şi mentală, populaţiile trecând de la vid în plină metafizică.*

Activarea ideologică a Europei occidentale este un fenomen global, dar desfăşurat în timp. Cronologia sa combină, ca şi aceea a controlului naşterilor, decalajele Nord/Sud ale procesului de alfabetizare cu ritmul sacadat al decreştinării. Ideologizarea începe în Franţa de Nord din secolul XVIII. Revoluţia trece prin foc şi sabie Europa, dar nu reuşeşte să provoace interesul pentru ideologie la popoarele protestante supraalfabetizate ale Europei de Nord. Urmează o pauză care acoperă cea mai mare parte a secolului XIX. Ţările protestante, în care se prăbuşeşte religia, intră în era ideologică între 1880 şi 1900. Foarte puţin timp după aceea, în anii 1920 – 1950, Spania şi Italia ating stadiul deplinei activităţi ideologice. Portugalia nu le urmează cu adevărat decât la începutul anilor şaptezeci. Grosul procesului de ideologizare european e concentrat în anii 1880 – 1950, cazurile francez şi portughez apărând

prin precocitatea şi, respectiv, întârzierea lor, ca relativ izolate. Între 1880 şi 1945, Europa parcurge efectiv o fază de demenţă ideologică, ritmată de două războaie totale.

CAPITOLUL VIII

Libertate şi egalitate Franţa, Spania, Italia de Nord şi de Sud

Franţa în august 1789, Adunarea naţională constituantă afirma, în primul articol din Declaraţia drepturilor omului şi cetăţeanului, că *oamenii se nasc şi rămân liberi şi egali în drepturi* Ea precizează: *„Deosebirile sociale nu se pot întemeia decât pe folosul cornuri* [. Noţiunile de libertate şi egalitate aplicate destinului uman nu sunt originale. Teologia conciliului de la Trent dădea deja o definiţie a mântuirii declarând simultan libertatea oamenilor, capabili să aleagă prin faptele lor între Infern şi Paradis, şi egalitatea lor, realizată prin taina botezului2. Noutatea este deplasarea acestor concepte din domeniul lumii de dincolo înspre sfera socială. Odată cu revoluţia, oamenii încetează a se mai comporta ca şi cum structura lumii de dincolo era singura realitate, iar societatea o iluzie. În timpul războaielor religioase, se lupta şi se murea pentru a afirma sau nega egalitatea şanselor de intrare în Paradis şi autoritatea lui Dumnezeu privind mântuirea; oamenii Revoluţiei luptă pentru egalitatea juridică de pe pământ şi pentru libertatea faţă de stat. Nobilimea, care încarnează idealul de inegalitate, ca şi monarhia absolută pe cel de autoritate, sunt primele ţinte concrete ale procesului angajat în 1789.

Revoluţia mai mult deplasează metafizica catolică decât o contrazice. Ea o epurează chiar, deoarece o eliberează de orice urmă

J. Godechot. *Les Constitutions de la France*, p. 33. Cf. *supra*, pp. 108 – 109.

de augustinism. În 1789, valorile de libertate şi de egalitate ating pur şi simplu lumea de aici, după ce fuseseră situate în altă parte. Idealul revoluţionar rămâne, însă, o metafizică, în măsura în care el defineşte o esenţă

umană independentă de societatea concretă şi prezentă, cu ceva mai puţin abstractă decât esenţa umană afirmată de conciliul de la Trent. Ca şi catolicismul, Revoluţia defineşte o lume de dincolo, dar care nu mai e un undeva ci rămâne un viitor. O societate alcătuită din oameni liberi şi egali trebuie să-i urmeze societăţii prezente. Perechea „prezent terestru/viitor metafizic", atât de importantă pentru analiza sistemelor religioase, îşi păstrează importanţa pentru analiza primului dintre sistemele ideologice moderne. Om ideal, societate ideală: e legitim şi practic să vorbim despre o metafizică revoluţionară, după ce am evocat metafizicile catolică sau protestantă.

Existenţa unei analogii de structură între metafizica catolică şi metafizica revoluţionară – ambele liberale şi egalitare – face mai inteligibil un fenomen de coincidenţă spaţială absolut fundamental: Revoluţia franceză se dezvoltă în ţară catolică. În interiorul acestei ţări catolice, ea îşi află baza geografică iniţială în regiunea cea mai înverşunat catolică, în perioada războaielor religioase, inima Bazinului parizian3.

Două secole separă Liga de Revoluţie, insurecţia religioasă condusă de parohi de răsturnarea ideologică dirijată de laici. Dar dezechilibrarea doctrinară – parţială, fiindcă valorile de libertate şi egalitate sunt mereu prezente – nu împiedică o stabilitate a regiunilor la care ne referim. Poate fi evocat un mecanism de *endomorfoză*, ducând de la Ligă la Revoluţie4.

Unele elemente din practica Ligii anunţă, de altfel, doctrina revoluţionară şi pregătesc o alunecare a idealurilor de libertate şi de egalitate dinspre religios către social. În toiul înfruntărilor de la finele secolului XVI, Liga lasă a se întrevedea tendinţe antiaristocratice şi antimonarhice5. Ea destituie Parlamentul din Paris şi alungă nobilii; propaganda sa regicidă are drept consecinţă asasinarea a doi regi, Henric al III-lea, apoi Henric al IV-lea. Ludovic al XVI-lea n-a fost prima victimă regală din Paris.

Cf. harta 23.

Despre noţiunea de endomorfoză, cf *supra*, p. 67.

Asupra acestui punct, vezi A. Lebigre. *La Révolution des curés*. *Paris*, *158*8 – *1594*, pp. 38 – 39, 187 – 190.248 – 252.

Familie nucleară egalitară şi metafizică revoluţionară

Continuitatea doctrinală de la *liberalism egalitar teologic* la *liberalism egalitar ideologic* nu este efectul unei evoluţii hegeliene în care ideile pure ar da naştere altor idei pure, înrudite dar distincte. Pentru repetarea formelor este răspunzător un agent din afara domeniului gândirii conştiente. O structură latentă şi stabilă produce, succesiv, dar la două secole distanţă, două versiuni diferite ale unui acelaşi liberalism egalitar. Între 1588 şi 1789, structura familială a Bazinului parizian nu se schimbă. La ambele date, e vorba de acelaşi tip nuclear egalitar, în care se combină liberalismul relaţiilor părinţi-copii şi egalitarismul raporturilor dintre fraţi. Preexistenţa acestei structuri familiale permite explicarea acceptării metafizicii liberale şi egalitare la conciliul de la Trent: imaginea unui Dumnezeu liberal şi oameni egali la naştere în faţa mântuirii se potrivea cu regiuni populate de taţi liberali şi de fraţi egali în faţa părinţilor lor. În mod simetric, metafizica protestantă, afirmând existenţa unui Dumnezeu autoritar şi a unei inegalităţi de la naştere a oamenilor în faţa mântuirii, se impunea în regiunile dominate de familia sursă, locuite de părinţi autoritari şi fraţi inegali în privinţa moştenirii.

Modelul acesta explicativ, foarte puţin modificat, ne permite să înţelegem succesul ulterior al metafizicii revoluţionare în regiunile de familie nucleară egalitară. Noua metafizică este şi o imagine reflectată, dar mai mult socială decât religioasă. Imaginea statului o înlocuieşte pe aceea a lui Dumnezeu, egalitatea juridică a condiţiilor se substituie egalităţii create prin botez. Structura familială continuă să-şi proiecteze imaginea epurată, transfigurată în ideologie, aşa cum fusese în teologie. Oamenii, liberi în faţa părinţilor, trebuie să fie liberi şi în faţa statului; fraţii, egali în familie, trebuie să rămână astfel şi în viaţa socială.

Dacă trecem din planul principiilor în acela al acţiunii concrete, liberalismul egalitar din 1789 consideră monarhia absolută de nesuportat, iar organizarea din Vechiul Regim ca inadmisibilă.

Filosofii din secolul XVIII sunt perfect conştienţi de existenţa unei legături între structurile familiale şi concepţiile politice. La drept vorbind, e vorba de un loc comun cultural, cel puţin de pe vremea lui Aristotel, reactualizat în anii 1680 – 1690 de controversa Filmer/Locke6.

Primul din *Two Treatises of Government* de Locke. datând din 1690. este un atac sistematic al lucrării *Patriarcha* de Sir Robert l'ilmer (1680). care caută

Gânditorii francezi prerevoluţionari n-au însă nicio idee despre diversitatea şi rigiditatea structurilor familiale europene. Ei îşi construiesc modelele politice şi sociale bazându-se *a priori* pe o familie nucleară egalitară, într-atât de universală încât nu mai are nevoie de o denumire specifică. În *Contractul social* (1762), Rousseau se dovedeşte un antropolog deosebit de precis: toate elementele structurale ale familiei nucleare egalitare sunt menţionate Iar începutul lucrării:

„Cea mai veche dintre toate societăţile şi singura naturală e cea a familiei. Iar copiii nu rămân legaţi de părinte decât atât cât au nevoie de el pentru a se menţine. De îndată ce această nevoie încetează, legătura se desface. Copiii, scutiţi de supunerea ce o datorau tatălui, tatăl, scutit de grija pe care o datora copiilor, devin cu toţii independenţi... Dacă vreţi, familia e primul model al societăţilor politice: şeful este imaginea tatălui, poporul este imaginea copiilor, dar cu toţii, fiind născuţi egali şi liberi, nu-şi pierd libertatea decât în folosul lor" 1.

În articolul „Autoritate politică" din *Encyclopédie* (1751 – 1766), Diderot nu poate decât să susţină, şi el, caracterul ideal al acestui model familial pentru filosofii şi gândirea dominantă din timpul său. *„Dacă natura a stabilit vreo autoritate, aceea este puterea paternă: aceasta, însă, îşi are limitele sale; în stare naturală, ea ar înceta de*

îndată ce copiii ar fi în stare să se conducă singuri". Diderot, mai puţin sistematic şi mai subtil decât Rousseau, pune existenţa familiei nucleare la condiţional, caracterul său egalitar nefiind precizat. El distinge implicit familia *în stare naturală*, ideal filosofic, de familia *reală*, care nu poate prezenta întotdeauna liberalismul dorit. Rousseau, ca un adevărat ideolog, oferă o formulare de tip profetic care nu deosebeşte realitatea de vis, ceea ce este de ceea ce trebuie să fie.

Imaginea lui Dumnezeu în metafizica revoluţionară

Metafizica revoluţionară e departe de a fi perfect laicizată: nu toate elementele sale privesc organizarea societăţii. Ea nu distruge întreaga reprezentare religioasă a lumii şi a omului. Dumnezeu însuşi nu e absent din ea. Transformat în Fiinţă supremă (protestanţii francezi îl rebotezaseră Cel Veşnic), el veghează la apariţia noii ideologii. Asupra acestui punct, Declaraţia de la 1789 e foarte clară. *Adunarea naţională recunoaşte şi declară, în prezenţa şi sub auspiciile Fiinţei supreme, următoarele drepturi ale Omului şi Cetăţeanului*"[112]. Dumnezeu continuă să existe, dar nu mai acţionează. Pe plan strict religios, tendinţa centrală a Revoluţiei franceze este deistă: ea recunoaşte existenţa unei Fiinţe supreme, creatoare a lumii, dar observator pasiv al evoluţiei sale (reglată de legi ştiinţifice) şi al faptelor oamenilor (reglate de universala raţiune). Poziţia acestui Dumnezeu lipsit de putere este, în mod evident, imposibil de apărat: filosofia secolului XVIII, apoi acţiunea revoluţionară din anii 1789 – 1794, duc la apariţia unor derive repetate de la deism la ateism, de la existenţa la non-existenţa lui Dumnezeu.

Adevărata imagine a lui Dumnezeu din 1789 nu trebuie căutată în vreo lume de dincolo, ci pe pământ, în chiar inima omului. Ideologia revoluţionară impune o divinizare a omului, din care cultul raţiunii – individuală şi universală – nu e decât un aspect. Ea împarte între toţi oamenii divinul, pe care nu-l suprimă. E ceea ce a exprimat

112. 1. Godechot. Les Constitutions de la France. p. 33.
in r

atât de bine, în 1845, Edgar Quinet, în discursul său despre *Creştinism şi Revoluţia franceză*: *„După optsprezece secole, omul începe, în sfârşit, să afirme că Dumnezeu a coborât în om; această conştientizare a prezenţei spiritului divin creează un nou cod ai drepturilor şi al îndatoririlor. Încă de la început, Revoluţia promite să fie religioasă şi universală; de aici şi această primă consecinţă, că spiritul său respinge tot ce poate diminua demnitatea interioară a speciei umane"*[113][114].

E frumoasă această evoluţie a divinităţii înspre lumea sensibilă, dar nu e nouă. Metafizica revoluţionară nu e nici aici absolut originală. Cele mai radicale secte arminiene engleze, în special quakerii, nu aveau un discurs foarte diferit. Fără a fi preocupate de universal şi de raţiune, ele caută lumina divină în spiritul aleşilor. Înainte de Revoluţie, arminianismul radical îl coboară pe Dumnezeu în om şi suprimă în practică orice transcendenţă adevărată, orice autoritate exterioară omului11.

Ceea ce distinge arminianismul protestant de ideologia revoluţionară este caracterul restrâns, selectiv, al procesului său de divinizare a omului. De partea englezilor, numai aleşii sunt divinizaţi, de cea franceză, toţi oamenii, ba, mai mult, omul universal. În ambele cazuri, dispariţia autorităţii transcendente a lui Dumnezeu duce la o pulverizare umană a imaginii sale. În Franţa, însă, ce-a mai rămas din Dumnezeu se împarte între toţi; în Anglia numai unei părţi dintre oameni.

Apropierea metafizică dintre arminianismul radical şi filosofia prerevoluţionară era destul de evidentă la gânditorii din secolul XVIII. Primele patru scrisori filosofice ale lui Voltaire sunt consacrate quakerilor, cărora le face o descriere afectuoasă şi ironică[115]. Canalul Mânecii a fost traversat şi în celălalt sens: cel mai mare dintre apărătorii englezi ai Revoluţiei franceze, Thomas Paine,

---

113F . Quinet. Le Christianisme et la Révolution française, pp. 270-271.

114C f. supra, p. 118.

115L ettres philosophiques, pp. 20-^10.

era de formaţie quaker[116].

E greu să nu sesizezi, sub aceste asemănări şi diferenţe între metafizicile franceză şi engleză, acţiunea inconştientă a sistemelor familiale care dominau Franţa de Nord şi Anglia – familia nucleară eşalitară şi familia nucleară absolută-cu asemănările şi diferenţierile lor. În ambele cazuri, liberalismul relaţiei părinţi-copii asigură o slăbire a autorităţii divine, ce duce la fragmentarea sa. În Franţa, egalitatea între fraţi se reflectă într-o egalitate a repartizării atributelor divine; în timp ce în Anglia, indiferenţa faţă de principiul de egalitate, tipică pentru familia nucleară absolută, împiedică o asemenea extindere a luminii celeste la toţi oamenii.

Astfel încât ar fi inexact să prezentăm Revoluţia ca atacând religia, în realitate, ea înlocuieşte o religie care se stinge. Vidul creat de decreştinare în anii 1730 – 1789 face inevitabilă apariţia metafizicii revoluţionare. Lipsiţi de cetatea lui Dumnezeu, oamenii simt nevoia să construiască o societate ideală. Mecanismul acesta de creare prin vid permite, de altfel, să se înţeleagă defazajul existent între gândirea revoluţionară din anii 1789 – 1794 şi gândirea filosofică din anii 1740 – 1780. Gândirea filosofică e inepuizabilă atunci când critică religia, dar foarte săracă atunci când e vorba să mediteze asupra viitorului social[117]. Gândirea revoluţionară doreşte să construiască o societate ideală şi, în al doilea rând, să repună în ordine Biserica, muribundă deja în regiunile centrale ale ţării.

Tentativa de reorganizare, prin conflictele pe care le provoacă, permite fixarea zonelor de dezvoltare a individualismului egalitar din epoca revoluţionară.

Geografia metafizică a Franţei în 1791

Constituţia civilă a clerului, adoptată de Adunare la 12 iulie 1790, defineşte o Biserică separată de Roma şi care nu mai admite rolul tradiţional al preotului. Ea

---

116 D espre originilor quakerilor lui Paine, vezi F. P. Thompson. The Making of the Enolish Working Class, p. 204.

117 D espre luptele filosofilor francezi contra Bisericii, vezi F. Cassirer. La Philosophie des Lumières, cap. 4. pp. 193-262

impune alegerea preoţilor parohi de către cetăţenii din adunările de district, iar a episcopilor de către aceiaşi cetăţeni din adunările departamentale. Fără a fi explicit antireligiös, acest proiect este o negare a însăşi ideii de transcendenţă. El face din Biserică un satelit al puterilor civile şi pune societatea oamenilor mai presus de cetatea lui Dumnezeu. În faţa ezitărilor clerului, Adunarea le pretinde preoţilor un jurământ de fidelitate faţă de Constituţie. E un act solemn care oferă ocazia unei opţiuni ce duce la o veritabilă sciziune a Bisericii Franţei. Aproape 55% dintre preoţii parohi şi vicari depun jurământul, acceptând să coboare pe pământ idealurile cetăţii lui Dumnezeu. 45% refuză, preferând să-şi lase cetatea ideală în lumea de dincolo, accesibilă doar prin moarte. Alegerea nu e întâmplătoare şi permite a se contura, pentru anul 1791, o veritabilă geografie metafizică a Franţei (harta 38 b) [118]. Zona de acceptări coincide aproape perfect cu aceea a decreştinării descrise de sociologia religioasă către 1950 – 1965. Ea e alcătuită dintr-o vastă masă centrală, coborând pieziş de-a lungul axei Reims-Bordeaux, dintr-un pol secundar important, format din Provence şi Dauphiné şi dintr-un pol secundar minor mergând de la departamentul Aude la departamentul Hautes-Pyrénées şi trecând prin Ariége. Masa centrală decreştinată, din poligonul Rouen-Amiens-Reims-Dijon-Blois este o zonă de familie nucleară egalitară, unde dispariţia metafizicii liberale şi egalitare a conciliului de la Trent nu poate duce decât la apariţia unei alte metafizici liberale şi egalitare, sociale şi revoluţionare.

Cu toate acestea, decreştinarea nu coincide întru totul cu individualismul egalitar. În regiunile decreştinate unde tipul familial dominant nu e familia nucleară egalitară, nu se remarcă apariţia ideologică a conceptelor de libertate şi de egalitate. În mod simetric, în regiunile de familie nucleară egalitară unde decreştinarea nu se produce, se manifestă, totuşi, o sensibilitate pozitivă faţă

118D espre geografia jurămînlului constituţional, vezi cartea fundamentală a lui T. Tackelt. La Revolut ion, l'Eglise, la France.

de tematica revoluţionară.

Decreştinarea fără familia nucleară egalitară:
Marche, Bourbonnais şi Limousin

Pe marginea de nord-vest a Masivului central, zonă de arendă în parte şi de mare exploataţie, decreştinarea e timpurie şi jurământul constituţional acceptat cu uşurinţă[119]. Regiunile acestea nu vor pune, practic, probleme Revoluţiei. În niciun caz, însă, nu vor putea fi considerate ca individualiste egalitare, acceptând pe deplin ideologia Revoluţiei franceze. Sunt prea izolate şi minoritare pentru a lăsa să se vadă, din 1789 sau 1793, propriul lor temperament ideologic. În secolul XVIII, ele au rate de alfabetizare deosebit de scăzute, ceea ce nu uşurează exprimarea preferinţelor lor doctrinale. Caracterul specific al ideologiei lor va izbucni, totuşi, între 1880 şi 1930, printr-o alegere ideologică *autoritară şi egalitară*. O mişcare comunistă puternică, atât rurală cât şi muncitorească, se răspândeşte atunci în regiune, de la Dordogne până la Allier[120]. E un fenomen normal: familia comunitară împarte în această zonă terenul antropologic cu tipurile sursă şi nuclear egalitar. Decreştinarea eliberează, deci, un potenţial ideologic, care e uneori în acelaşi timp autoritar şi egalitar, şi nu ca în centrul Bazinului parizian doar liberal şi egalitar.

Familia nucleară egalitară fără decreştinare:
Lorena şi Franche-Comté

Hărţile realizate în 1965 arată permanenţa practicii religioase la est şi la sud-est de Bazinul parizian, în zonele de familie nucleară egalitară, unde proprietatea ţărănească permite supravieţuirea catolicismului[121]. Persistenţa, aici, a unei metafizici religioase liberale şi egalitare împiedică, în acelaşi timp, o raliere deschisă şi o opoziţie brutală la metafizica socială liberală şi egalitară a

---

119U Despre cauzele dcereştinării din aceste regiuni, vezi cap. 6. pp. 169-173.

120V ezi harta europeană a comunismului din 1975. nr. 57.

121D espre cauzele rezistenţei religioase din aceste regiuni, vezi cap. 6. pp. 169-173.

Revoluţiei. Nu se remarcă o ostilitate activă faţă de Paris în aceste regiuni rămase catolice. De fapt, cea mai mare parte din Lorena merge până la a accepta Constituţia civilă a clerului. Abatele Grégoire, şeful Bisericii constituţionale, preot loren, încarnează de minune ambivalenţa acestei provincii, a cărei metafizică liberală şi egalitară pendulează între pământ şi cer. Între 1871 şi 1890, cu ocazia instituirii celei de-a III-a Republici, într-o perioadă când papa mai pretinde o opoziţie desăvârşită faţă de individualismul egalitar, catolicii loreni sunt republicani. Moderaţi, desigur, dar republicani 19. Atitudinea lor defineşte o ideologie religioasă reacţională pe care o putem numi *republicanism creştin*. Termenul *republican* trebuie să amintească aici adeziunea la valorile de libertate şi de egalitate.

Harta 37 – Franţa

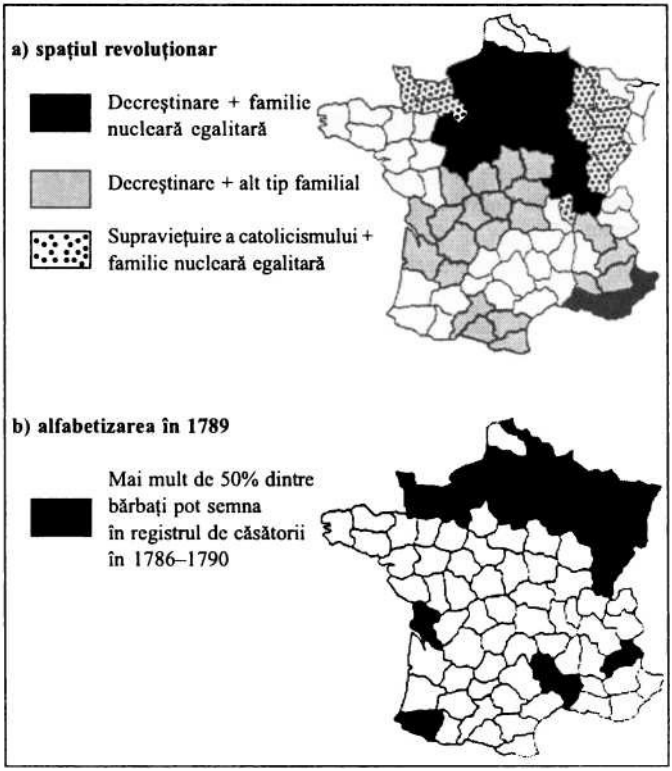
a) spaţiul revoluţionar
Decreştinare + familie nucleară egalitară
Decreştinare + alt tip familial
Supravieţuire a catolicismului + familie nucleară egalitară
b) alfabetizarea în 1789
Mai mult de 50% dintre bărbaţi pot semna în registrul de căsătorii în 1786–1790

Despre orientarea republicană a Lorenei între 1871

şi 1890, vezi F. Goguel, *Géographie des élections françaises sous la IIIE et la IV*E *République*, pp. 18 – 33.

Harta 38 – Franţa

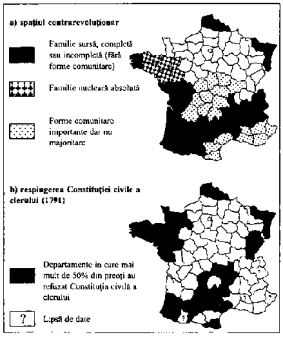
a) spaţiul contrarevoluţionar
Familie sursă, completă sau incompletă (fără forme comunitare)
Familie nucleară absolută
Forme comunitare importante dar nu majoritare
b) respingerea Constituţiei civile a clerului (1791)
Departamente în care mai mult de 50% din preoţi au refuzat Constituţia civilă a clerului
Lipsă de date

Contrarevoluţia: familia sursă şi familia nucleară absolută

Catolicismul nu defineşte singur Contrarevoluţia. Ca să dăinuie, iubirea pentru rege şi nobili trebuie să se sprijine pe metafizica autoritară şi inegalitară produsă de anumite tipuri familiale.

Familia sursă, autoritară şi inegalitară, este suportul antropologic ideal al Contrarevoluţiei. Autoritatea tatălui o prelungeşte pe aceea a regelui şi a nobilului. Inegalitatea dintre fraţi face firească acceptarea inegalităţilor sociale. În general, familia sursă stabileşte un ideal de ierarhie de neînvins.

Familia nucleară absolută nu este autoritară. Dar, indiferenţa arătată autorităţii o desparte suficient de ideologia revoluţionară franceză. În regiunile de familie sursă şi de familie nucleară absolută nu sunt realizate condiţiile de apariţie a individualismului egalitar: valorile dominante se află în opoziţie cu cele ale Revoluţiei. Ţăranii îi vor susţine pe rege şi pe nobil, iar uneori se vor dovedi capabili să moară pentru apărarea idealului de inegalitate între oameni.

Geografia revoltelor contrarevoluţionare verifică destul de bine ipoteza referitoare la potenţialul contrarevoluţionar al familiei sursă şi al familiei nucleare absolute. Federalismul din 1793, care agită marile oraşe

de provincie, rezultă mai puţin din anticentralism cât din predominanţa asupra periferiei ansamblului francez a structurilor familiale neegalitare şi uneori antiliberale.

Afară de marile oraşe, zonele principale de activitate contrarevoluţionară sunt în număr de trei, dacă acceptăm sinteza prezentată de Jacques Godechot[122].

În Vest, răscoala din Vendée, extinsă în Maine-et-Loire şi o parte din Bretania, începe în 1793[123].

În Sud-Est, de-a lungul văii Rhonului, se manifestă în 1795 o teroare albă destul de spectaculoasă şi care urmează după căderea lui Robespierre[124].

În Sud-Vest se dezvoltă în 1799, adică mai târziu, o insurecţie regalistă de o destul de mare amploare, dar ineficientă dacă o comparăm cu precedentul creat în Vendée[125].

Cele mai violente şi sângeroase fenomene nu se produc în centrul regiunilor ostile, prin specificul lor, individualismului egalitar, adică în centrul zonelor de familie sursă ori de familie nucleară absolută, ci pe liniile de contact cu zonele antropologice dominate de valorile revoluţionare. Cea mai ineficientă dintre insurecţiile regaliste are loc în Sud-Vest, în centrul regiunilor de familie sursă cele mai tipice pentru ţinut. Înfruntările sângeroase din Vendée, Lyon şi Provence se produc în zonele în care sistemele de valori se află în contact, se întrepătrund geografic, acolo unde opoziţiile ideologice se materializează în grupuri umane distincte dar apropiate. Acolo unde se poate urî la vedere. În alte părţi, omogenitatea relativă a regiunilor potenţial contrarevoluţionare le permite să practice o rezistenţă pasivă mult mai puţin dureroasă

— Cu alte cuvinte să aştepte sfârşitul furtunii.

Mentalitatea contrarevoluţionară nu poate fi

122

123^ Vezi J. Godechot. La Contre-Révolution.

124\ \ J. Godechot. op.cit., pp. 230-274. 374-376. ” J. Godechot. op. cit., p. 267.

125J . Godechot. op. cit., pp. 365-374.

considerată ca o ideologie în sens strict. Ea este tipică pentru regiuni catolice unde credinţa într-o lume de dincolo metafizică rămâne fundamentală. E vorba, deci, de o ideologie religioasă reacţională. Contrarevoluţia se defineşte *împotriva* unei veritabile ideologii, individualismul egalitar, născut din dezintegrarea religioasă în regiune de familie nucleară egalitară. Dar, într-o manieră caracteristică, reacţia catolicismului diferă în funcţie de zona în care supravieţuieşte: nucleară egalitară – Lorena şi Franche-Comté

— Sau sursă ori nucleară absolută – Vestul şi Sud-Vestul. În regiunea de familie nucleară egalitară se ajunge la un republicanism moderat; în regiunea de familie sursă ori nucleară absolută, trăsătura inegalitară a sistemului familial permite afirmarea unui sentiment monarhist şi a unei identităţi contrarevoluţionare. În Franţa, acest monarhism e de un gen nou: apare în provincii de margine, ostile în mod tradiţional centralismului capeţian. El ia naştere mai curând dintr-un ataşament pentru autoritate în general, decât dintr-o dragoste tradiţională pentru monarhia franceză. El se defineşte negativ, împotriva sentimentului republican, moştenitor al tradiţiilor centralizatoare ale monarhiei capeţiene.

Revoluţia şi protestantismul

Metafizica revoluţionară, liberală şi egalitară, e opusă punct cu punct metafizicii protestante, autoritară şi inegalitară. Ideologia revoluţionară îşi extrage valorile fundamentale dintr-un tip familial liberal şi egalitar; credinţa protestantă, dintr-un sistem familial autoritar şi inegalitar. Nu e nimic uimitor în faptul că Revoluţia din secolul XVIII şi Reforma din secolul XVI ocupă spaţii opuse în ansamblul francez. Revoluţia se dezvoltă în inima Bazinului parizian, Reforma prosperă în Sud, de-a lungul unui „arc occitan” La Rochelle-Montauban-Nâmes-Geneva. Geografia doctrinelor le trădează antagonismul fundamental. Revoluţia oferă, totuşi, ocazia unei alianţe pe care-o putem califica drept tactică. Fiindcă înlocuieşte catolicismul, Revoluţia pare să-l atace; ostilitatea aceasta

aparentă faţă de Biserică asigură ralierea protestanţilor la Revoluţie, acolo unde ei se mai menţin. Burghezii din La Rochelle şi ţăranii din Gard susţin Republica. O alianţă contra naturii, dacă ne mărginim la analizarea sistemelor metafizice respective ale Revoluţiei şi ale Reformei: nicio acrobaţie conceptuală nu-i poate face compatibili pe omul nou al Luminilor, dedicat fericirii, libertăţii şi egalităţii, şi omul păcătos al lui Calvin, predestinat, încă înainte de a se naşte, mânuiirii sau damnării. După persecuţiile din timpul domniei lui Ludovic al XIV-lea, tentaţia anticatolică e prea puternică pentru supravieţuitorii reformaţi. Ei sprijină Republica pe întreg teritoriul Occitaniei[126]. E o susţinere importantă în măsura în care sudul ţării, dominat de familia sursă, se declară monarhist. Protestanţii oferă Revoluţiei câteva puncte de sprijin indispensabile într-o regiune întinsă, ce-i e ostilă în ansamblu, împiedicând astfel o reacţie violentă a teritoriului în perioada crizei federaliste.

De ce Franţa?

Franţa nu e singura ţară europeană în care se găsesc reprezentate pe larg structuri familiale liberale şi egalitare şi ne-am putea întreba, pe bună dreptate, de ce a fost ea, mai mult decât Italia, Spania sau Portugalia, locul de apariţie al ideologiei individualiste egalitare. O comparaţie a ponderii relative a familiei nucleare egalitare în fiecare din naţiunile „latine” duce la un rezultat paradoxal: masa sa relativă e cea mai redusă în Franţa, ceva mai puţin de 40% din totalul sistemelor familiale, faţă de ceva mai mult de 40% în Portugalia, 50% în Italia şi 60% în Spania. O ipoteză deterministă simplă ar duce la ideea că se putea prevedea producându-se o explozie revoluţionară de „tip francez” mai întâi în Spania, apoi în Italia şi, în fine, în Portugalia şi Franţa. Evoluţia istorică reală nu poate fi înţeleasă, însă, doar prin modelul care asociază familia nucleară egalitară de individualismul egalitar.

126D espre fidelitatea protestanţilor din La Rochelle faţă de Revoluţie în cele mai rele momente ale Terorii, vezi L. Maslow-Armand. La bourgeoisie ^ protestante et la déchristianisation à La Rochelle.

Primul factor care conduce în Franţa la o explozie revoluţionară este avansul cultural, în 1789, rata de alfabetizare din Bazinul parizian depăşeşte 50% pentru bărbaţi (harta 37 b). Mai la sud, numai Piemontul italian e la fel de dezvoltat. Spania nu va atinge acest stadiu decât în secolul XIX, iar Sudul celor două peninsule latine şi Portugalia abia după 1900[127]. Alfabetizarea de masă nu e necesară decreştinării, aceasta fiind încheiată în Sudul spaniol, portughez ori italian, încă din a doua jumătate a secolului XVIII, ca şi în Bazinul parizian. Alfabetizarea de masă, dimpotrivă, e indispensabilă apariţiei ideologiilor moderne. Vis social, metafizica ideologică trebuie să facă să viseze întreaga societate. Aflată aproape de Europa de Nord dezvoltată, Franţa Bazinului parizian e coaptă, în 1789, pentru ideologie, într-o epocă în care surorile sale latine stagnează în analfabetism.

Un al doilea factor favorizează afirmarea violentă a idealurilor de libertate şi egalitate de către Franţa de Nord: rezistenţa unei periferii naţionaliste de structură autoritară şi inegalitară. Însuşi conflictul dintre un centru liberal-egalitar şi o periferie inegalitar-autoritară conduce la explozia revoluţionară, adică la *exprimarea în formă isterizată a idealurilor centrului*. S-ar putea susţine chiar că în 1789 centrul se apără împotriva agresiunilor temperamentului periferic. Mica nobilime, care proliferează în Sud-Vest şi Vest datorită familiei sursă, este pe larg răspunzătoare de „împotrivirea aristocratică" de la finele Vechiului Regim, care pretinde pentru nobili un monopol al posturilor de ofiţeri din armată. Nobilimea din Bazinul parizian, o aristocraţie foarte bogată şi liberală, de altfel, n-are niciun amestec în această reacţie nobiliară. Starea a treia din Nord, confruntată cu agresiunea societăţii marginale, trebuie să-şi declare propria ideologie. Şi să pornească la cucerirea Hexagonului. În perioada conflictului, Bazinul parizian constituie esenţialul părţii dezvoltate a ţării. Familia nucleară egalitară, care îl ocupă, se află într-o situaţie temporară de mare forţă

127 Cf harta 27.

ideologică. La sfârşitul secolului XVIII, valorile Nordului sunt stimulate prin alfabetizare. Ele se pot afirma cu violenţă şi eficienţă. Exprimarea ideologică, excepţional de clară, ia însă naştere din conflictul dintre centru şi periferie.

În Spania, Portugalia sau Italia, unde valorile autoritare şi mai ales inegalitare sunt mai prost reprezentate decât în Franţa, afirmarea violentă a idealurilor de libertate şi de egalitate este mai puţin necesară: conceptul de egalitate juridică câştigă fără mare zarvă, mica nobilime neavând în niciuna din ţările latine din Sud destulă greutate pentru a apăra principiul societăţii bazate pe ranguri.

Negarea statului

Familia nucleară egalitară nu încurajează apariţia unei elaborări stabile a statului liberal. Tipul de relaţie dintre părinţi şi copii, insistând asupra independenţei generaţiilor, favorizează idealul unui stat minimal, reflex al unei autorităţi paterne reduse. Dar trăsătura egalitară a sistemului familial, echivalenţa strictă între fraţi, acţionează în domeniul politic ca un dizolvant al autorităţii. Egalitarismul atrage după sine refuzarea oricărei transcendenţe, religioasă ori ideologică… El accelerează decreştinarea, nutrind o ostilitate de principiu faţă de existenţa lui Dumnezeu, fiinţă prin esenţă superioară oamenilor. Obsesia egalităţii împiedică stabilizarea religioasă a Revoluţiei asupra unui punct moderat, acceptarea Fiinţei supreme a lui Robespierre. Din 1789, domeniul politic e mult mai important decât cel religios: or, însuşi principiul regalităţii e cel care dizolvă trăsătura egalitară a sistemului familial. Monarhia constituţională e compatibilă cu trăsătura liberală a structurii ideologice, dar nu şi cu particularitatea sa egalitară: într-o naţiune în care toţi oamenii sunt egali, nu poate exista o fiinţă de natură diferită, regele, chiar dacă acesta şi puterile concrete ale monarhului sunt nule.

Familia nucleară egalitară detestă în sine autoritatea şi nu cutare sau cutare tip de autoritate. Valorile sale,

împinse până la ultimele consecinţe, sfârşesc mai curând prin a nega statul decât prin a avea o preferinţă pentru statul liberal. De aici şi dificultăţile teoretice şi practice ale liberalilor francezi din secolul XIX, care nu reuşesc să stabilizeze Revoluţia fie sub forma unei monarhii constituţionale, fie sub aceea a unei republici liberale[128]. Instabilitatea politică a Franţei, în secolul XIX, nu este efectul unei confruntări între centrul ţării, revoluţionar, şi periferia sa, contrarevoluţionară, ci a unei incapacităţi a centrului, liberal şi egalitar, de a-şi găsi echilibrul. Derivele revoluţionare din anii 1789 – 1794, insurecţiile pariziene din 1830, 1848 şi 1871 exprimă o dinamică egalitară de negare a puterii statului. Ideologia „sans-culotte" este, în această privinţă, perfect maturizată din 1793: ea aşază suveranitatea populară în „secţiuni", refuzând constituirea unei puteri de stat care să le transcendă, adică în afara comandamentului[129]. Această doctrină, care refuză legitimarea unei structuri centrale de autoritate, statul, are un nume: anarhism. Familia nucleară egalitară încurajează apariţia unei structuri politice de tip anarhist.

Cu toate acestea, statul stabileşte ordinea socială şi, în particular, proprietatea. Or, familia nucleară egalitară, individualistă, favorizează o concepţie deosebit de clară despre proprietate. Adunarea constituantă face din aceasta unul din drepturile omului. Statul, respins pe plan afectiv, este necesar, din punct de vedere tehnic, pentru a apăra dreptul de proprietate. La această dilemă, tipică pentru toate regiunile de familie nucleară egalitară, care au nevoie de un stat liberal pentru garantarea proprietăţii individuale, dar detestă toate manifestările concrete de autoritate, nu există o soluţie simplă. În practică, în

128

129T ocqueville îşi dă foarte bine seama că principiul egalitar e cel care împiedică o stabilizare ..în stil englezesc*' a procesului revoluţionar. Dar nu poate şti că egalitatea e înscrisă în ţesătura antropologică a Bazinului parizian şi lip- ^ seşte din sistemul familial englez.
Despre ..tendinţele politice ale sans-culotteriei'*. vezi A. Soboul. Les Sans- C'u/ottes. pp. 101-134.

majoritatea ţinuturilor unde domină acest sistem antropologic, se observă o permanentă oscilare între disoluţia anarhistă şi reorganizarea militară. Organizarea necesită adesea recurgerea la armată, instituţie specializată, ierarhizată, insulă de disciplină într-o mare de individualism egalitar incontrolabil. Lovitura de stat, urmând unei perioade de anarhie civilă, este caracteristică pentru sistemele ideologice individualiste, nu pentru cele autoritare. Bonaparte, general, autor al primei lovituri de stat ideologice moderne, apare din oscilaţia anarhism/militarism tipică pentru familia nucleară egalitară. Lovitura de stat din 18 Brumar este opusul logic şi necesar al structurii sans-culotte. Oscilarea anarhism/militarism traversează întreaga istorie contemporană a Franţei, temperată de prezenţa stabilizatoare a valorilor periferice autoritare şi/sau inegalitare, capabile să nutrească un adevărat ataşament pentru stat.

Trăiască Naţiunea!

Dragostea de ţară, dezvoltată în epoca revoluţionară, este de o remarcabilă intensitate, egală cu aceea a celor mai puternice pasiuni religioase. Termenul de *naţiune*, obsesiv în literatura politică a anilor 1789 – 1794, evoca atunci, foarte direct, ideea unei comuniuni mistice a cetăţenilor, care echivalează cu comuniunea creştină. Paralelă logică: sanctificarea patriei se naşte din nevoia de a înlocui credinţa catolică, a cărei dispariţie destabilizează spiritele. Conştiinţa naţională ia naştere din prăbuşirea conştiinţei creştine. Violenţa sentimentelor exprimate ne îndrituieşte să vorbim de „naţionalism” revoluţionar.

Un naţionalism cu efectele obişnuite ale tuturor naţionalismelor: războaie de cucerire a căror motivare nu e de ordin economic-rational, ci ideologic (după cum remarcă Schumpeter, războaiele raţionale nu sunt atât de numeroase[130]). Imperialismul revoluţionar e legitimat prin afirmarea unei superiorităţi intrinseci a sistemului naţional, în cazul de faţă Marea Naţiune.

130J . Schumpeter. Impérialisme et classes sociales, pp. 41-45.

Această descriere a naţionalismului francez din anii 1789 – 1815 nu epuizează problema. Ea sesizează fenomenul din exterior, mai mult prin cauzele şi efectele sale decât în sine: ideologia naţională apare din vidul religios şi lansează Franţa împotriva Europei. Structura sa internă decurge, ca şi restul ideologiei revoluţionare, din valorile purtate de familia nucleară egalitară, care definesc un naţionalism absolut distinct de alte naţionalisme, produse mai târziu de familia sursă germană sau de familia nucleară absolută engleză.

Naţionalismul revoluţionar nu poate fi disociat de o concepţie liberală şi egalitară, care-i consideră pe toţi oamenii, nu numai pe francezi, liberi şi egali. În numele omului universal porneşte Franţa la cucerirea Europei. Egalitatea dintre fraţi, dragă familiei din Bazinul parizian, se proiectează în ideologia naţională ca principiu de egalitate a oamenilor şi a popoarelor. Naţionalismul revoluţionar este, deci, antirasist. În practică, el e asimilator, echivalarea oamenilor permiţând *a priori* extinderea limitelor poporului francez. Liberalismul, altă componentă a sistemului, încurajează aderarea individuală la naţiune, mai curând „naturalizarea" decât integrarea colectivă a popoarelor. Una dintre primele şi cele mai spectaculoase manifestări ale acestui naţionalism liberal şi egalitar este emanciparea evreilor în Franţa.

Problema evreiască, un revelator în societăţile europene care, practicante ori nu, sunt toate de tradiţie creştină, evreii încarnează ideea însăşi de diferenţă. Atunci când înfruntă problema evreiască, adică diferenţa în sine, ideologia naţionalistă revelează cu o deosebită claritate natura sa profundă. Revoluţia franceză, primul dintre fenomenele ideologice moderne, oferă primul exemplu de cristalizare ideologică a chestiunii evreieşti în interiorul primei cristalizări naţionaliste. Emanciparea evreilor „în stil francez" defineşte un naţionalism. Legea votată în 27 şi 28 septembrie 1791 se conformează logicii revoluţionare: *„Să li se refuze totul evreilor ca naţiune şi să li se acorde*

totul ca indivizi[131].

Adunarea naţională e condusă de logica omului universal. Confruntată cu o comunitate evreiască vizibilă şi separată, în Lorena, în Alsacia, la Bordeaux sau la Avignon, ea refuză să vadă, simultan.

diferenţa şi colectivitatea. Constituantele nu acceptă decât indivizi, pe care nimic nu trebuie să-i deosebească de alţi francezi, dacă nu e vorba de o credinţă religioasă făcută, de altfel, insignifiantă prin decreştinare. Naţionalismul se exprimă perfect în refuzarea dreptului la existenţă a unei *alte* naţiuni. Liberalismul ajunge la o descriere a evreului mai curând ca individ decât ca membru al unui grup; egalitarismul face din el un cetăţean ca şi ceilalţi.

Universalismul revoluţionar rezultă, ca şi universalismul catolic, din principiul familial al egalităţii între fraţi, extins, prin metafizică, la totalitatea oamenilor. Varianta naţionalistă a societăţii ideale reduce şi lărgeşte în acelaşi timp cetatea lui Dumnezeu. Naţionalismul desparte francezii de alte popoare ale Europei, dar permite înglobarea imediat? a comunităţii evreieşti şi, în viitor, asimilarea oricărui individ, fără deosebire de rasă ori religie.

Avem aici de a face cu un naţionalism revoluţionar care trece Europa prin foc şi sabie între 1792 şi 1815, dar poartă în el însuşi valorile de libertate şi de egalitate. De aici şi forţa sa de expansiune. „Marea Naţiune”, care descrie toţi oamenii ca liberi şi egali, nu e cel mai neplăcut dintre visele ideologice europene.

Dedublare ideologică: socialism şi naţionalism

Până la revoluţia din 1830 inclusiv, naţiunea regrupează francezii. Ideologii visează o societate unitară de mici producători independenţi, liberi şi egali între ei. Diferenţele de clasă sunt percepute ca secundare şi, mai ales, sortite dispariţiei, ca şi sărăcia, graţie „progresului”.

---

131 Citat de R. Hermon-Belot în prefaţa sa la reeditarea volumului Essai sur la régénération physique, morale et politique des juifs, de abatele Grégoire, p. 31

Revoluţia industrială distruge foarte repede această reprezentare a viitorului social-economic. În Franţa, ea nu impresionează nici prin amploare, nici prin rapiditate, ci începe lent, sub monarhia din iulie. Existenţa câtorva mine şi uzine e suficientă pentru imaginaţia oamenilor: de la revoluţia din 1848, al cărei început pare o reluare nereuşită a celei din 1789, conceptele de luptă de clasă şi de socialism apar drept componentele esenţiale ale unei noi modernităţi ideologice. Doctrinele care se dezvoltă aşteaptă de la proletariatul, martir şi mântuitor, un Hristos reînviat, salvarea omenirii. Prima versiune franceză a acestei atitudini e mai mult sentimentală decât dogmatică: *„Pălăria jos în faţa şepcii, în genunchi în faţa muncitorului"*, exprimare tipic paşoptistă a unei teorii a luptei de clasă, care n-are răbdare să aştepte dezvoltarea reală a proletariatului. În eseurile sale despre stânga şi mişcarea muncitorească

Iranceze, istoricul englez Tony Judt arată în ce măsură e prea rapidă apariţia conştiinţei de clasă în Franţa, prin raportare la aceea a clasei concrete[132]. Dacă ne gândim la meşteşugarii şi micii burghezi masacraţi în iunie 1848, la sfârşitul unei scurte lupte dintre „socialism" şi armată, ar trebui mai degrabă să vorbim de o „falsă conştiinţă de clasă". Însă, nevoia de definire a proletariatului drept un grup de integrare ideal nu apare doar sau total din mişcarea economică. Identificarea cu clasa, ca şi cu naţiunea, este rezultatul rupturii legăturii religioase dintre oameni şi al necesităţii de reconstruire a unei cetăţi ideale. De la mijlocul secolului XIX, existenţa unei clase muncitoare foarte mici, dar chemată să crească, într-o regiune pe larg decreştinată, Bazinul parizian, permite visul socialist. În 1848, el e foarte divers, incoerent şi nu depăşeşte Parisul. Socialismul îşi începe în Franţa expansiunea reală abia la sfârşitul secolului XIX şi începutul secolului XX. Creşterea industrială, care începe

---

132' „Le mouvement ouvrier français au XIXe siècle" în Le Marxisme et la gauche française, pp. 39-123.
Vezi. de exemplu, R. Rémond. Les Droites en France, pp. 149-168.

odată cu al Doilea Imperiu, dă substanţă clasei muncitoare şi, prin urmare, imaginii unei societăţi ideale întemeiate de proletariat. Dezvoltarea industriei franceze se continuă, ordonată şi lentă, până prin 1968, an în care proporţia de populaţie activă folosită în sectorul secundar atinge aproape 40% din totalul persoanelor active. E o cifră importantă, dar care ne arată şi că niciodată proletariatul nu va domina numeric naţiunea, spre deosebire, de altfel, de ideologiile care se reclamă de la el, majoritare în 1946, apoi în 1981. Socialismul seduce, aşadar, mai mult decât clasa muncitoare.

Naşterea socialismului împarte în două ideologia, fiindcă subzistă alternativa naţionalistă. Pe viitor, se vor înfrunta două cetăţi ideale pe terenul lăsat gol de absenţa creştină. Cu toate acestea, naţionalismul trebuie să se transforme. Socialismul, care vrea să se identifice cu clasa muncitoare, obligă naţionalismul la o contraidentificare burgheză. Astfel, naţionalismul devine o ideologie de dreapta, în opoziţie cu o ideologie de stânga, socialismul. E un fenomen de polarizare ideologică, ce explică o transformare doctrinară bine cunoscută de istoricii francezi ai celei de-a III-a Republici, descrisă ca *„trecerea de la stânga la dreapta a naţionalismului"* 21. Modelul prezentat în lucrarea de faţă confirmă această percepţie, dar nu şi interpretarea: naţionalismul nu trece cu adevărat de la stânga la dreapta. El încetează de a mai fi o doctrină unitară în care naţiunea e imaginată ca o totalitate nediferenţiată, pentru a accepta ideea unei diviziuni a societăţii în clase şi a propune o doctrină antisocialistă. Devine de dreapta fără a fi fost vreodată de stânga, structura ideologică a Franţei din anii 1789 – 1830 nefiind de tip dualist. O localizare a ideologiilor în spaţiu permite să se contureze mai bine problema.

Între 1789 şi 1830, centrul ţării, Bazinul parizian, nuclear egalitar pe planul familial, luptă împotriva periferiei Hexagonului, autoritar şi inegalitar. Din punct de vedere ideologic, însă, acest centru este omogen, liberal, egalitar şi iacobin. Naţionalismul său, centralizator şi

expansionist, nu e nici de dreapta, nici de stânga: el e visul unei societăţi ideologic unitare.

Din 1848, centrul însuşi e cel ce se dedublează ideologic, permiţând apariţiile, aproape simultane, ale socialismului şi naţionalismului. Dar, nu orice socialism şi nu orice naţionalism. Familia nucleară egalitară e mereu aici, producătoare de valori care structurează cele două ideologii rivale.

Anarho-socialismul

Primului socialism francez nu-i place statul. Implantat mai ales în partea dezvoltată a ţării, la Paris şi în Franţa de Nord, el trebuie să construiască o ideologie care să ţină seama de valorile liberale şi egalitare ale tipului familial dominant din regiune. Respingerea autorităţii marchează organizarea şi doctrina socialismului din anii 1880 – 1914. Anarhismul său profund îl plasează, împreună cu secţionalismul sansculotte, în tradiţia revoluţionară.

Dispersarea în mici grupuri a socialismului francez din anii 1880 – 1900, pulverizat în secte rivale şi instabile, este primul semn al unei incapacităţi voluntare pentru organizare, tipice anarhismului. La sfârşitul secolului, se mai pot distinge Partidul muncitoresc revoluţionar (allemanist), Comitetul revoluţionar central (blanquist), Federaţia muncitorilor socialişti (broussist), trei grupuri neclare atât prin organizare, cât şi prin doctrină. Mai există Partidul muncitoresc francez (guesdist), singurul care prezintă un oarecare grad de structurare organizaţională sau doctrinară. Guesde se reclamă de la Marx şi este perceput ca un socialist autoritar, etatist, în opoziţie cu socialismul libertar al altor grupuri. Mai există, însă, şi o mişcare muncitorească total deconectată de la „socialismul4” oficial, cu o opţiune anarhistă clară: sindicalismul revoluţionar, care domină CGT (Confederaţia generală a Muncii [Confédération générale du travail]). Doctrina sa declară autonomia mişcării sindicale, proclamată prin carta de la Amiens în 1906, răspuns anarhist la unificarea socialistă din 1905, care conduce la

fondarea SFIO. Chiar principiul de autonomie sindicală, care refuză autoritatea birocraţiilor de partid, recomandând acţiunea directă şi greva, defineşte mişcarea muncitorească drept anarhistă.

Muncitorul ideal pentru anarho-socialismul francez este un om liber, care neagă autoritatea patronului, a burghezului, a preotului şi refuză categoric să conteze pe un partid disciplinat sau pe stat pentru stabilirea dreptăţii sociale. El nu detestă statul burghez, ci statul în sine, în toate manifestările sale. Armata şi poliţia, încarnări fizice ale autorităţii sale declanşează îndeosebi reacţii de fobie. Se poate vedea aici puterea determinantului familial: revendicarea egalităţii de către o clasă exploatată şi dominantă nu conduce, totuşi, la părăsirea valorilor liberale. Pentru muncitorii din anii 1880 – 1914, nu e vorba de a încredinţa unui stat muncitoresc grija de a realiza egalitatea în condiţiile sociale din cetatea ideală. Va trebui să se aştepte anii 1920 – 1930 pentru a se recunoaşte această componentă libertară a mişcării muncitoreşti franceze.

Geografia anarho-socialismului francez

Diferitele tendinţe ale mişcării socialiste franceze, aşa cum apar ele în ajunul unificării, nu se repartizează la întâmplare în spaţiul francez. Grupurile cele mai apropiate de anarhism sunt puternice în capitală şi în Bazinul parizian. Formaţia cea mai autoritară arată o afinitate particulară pentru periferia Hexagonului, unde structurile familiale, de tip sursă ori comunitar, cuprind o trăsătură autoritară favorizând înclinaţia pentru organizare, partid, stat, pe scurt pentru orice structură care permite încadrarea individului. Opoziţia dintre allemanişti şi guesdişti e deosebit de semnificativă32.

Partidul muncitoresc socialist revoluţionar (allemanist) este apropiat de anarhiştii puri: el este antiautoritar, glorifică muncitorul de jos şi spontaneitatea. Nu acordă importanţă construcţiilor doctrinare. E puternic la Paris, la periferii şi în partea de est a Bazinului parizian, între Ardeni, Yonne şi Côte-d’ Or, adică în partea cea mai

industrializată a regiunilor de familie nucleară egalitară.[133]

Partidul muncitoresc francez (guesdist), care insistă asupra importanţei dogmei şi a organizării, este clar implantat în Nord-Pas-de-Calais, Sud şi regiunea Rhône-Alpi, regiuni de familie complexă, unde antiindividualismul e oarecum firesc.

Formele autoritare ale socialismului – social-democraţia şi comunismul corespunzând unor trei tipuri familiale ce comportau o relaţie autoritară între părinţi şi copii – vor fi studiate în următoarele capitole, consacrate familiei sursă şi familiei comunitare. În cadrul restrâns al spaţiului francez, aici se vede deja în ce măsură definesc determinările antropologice conţinutul ideologiei socialiste, diversificată în funcţie de terenul familial.

Liberal-militarismul

Apariţia socialismului o provoacă pe aceea a unui nou naţionalism, ce se identifică cu nevoia de ordine a claselor mijlocii. Bonapartismul şi boulangismul sunt cele două forme succesive luate, între 1848 şi 1914, de noua ideologie naţionalistă a regiunilor de familie nucleară egalitară. Dorinţa de ordine e nevoită să recurgă la şiretlicuri faţă de structura politică liberală şi egalitară susţinută de familie. Aversiunea faţă de autoritate, incapacitatea de a se organiza şi refuzul doctrinelor rigide nu sunt mai puţin tipice pentru dreapta şi clasele mijlocii decât pentru stânga şi clasa muncitoare din Bazinul parizian. Aşadar, pentru noul naţionalism nu se pune problema materializării într-o structură de partid stabilă. Între 1885 şi 1900, Liga patrioţilor, care reprezintă destul de bine, împreună cu Déroulède, această nouă ideologie, nu e nici mai puternică, nici mai eficientă decât grupurile socialiste şi anarhiste de dreapta a căror indisciplină o imită. Deificarea armatei şi a principiului militar permite, totuşi, să se ocolească anarhismul latent al acestei drepte,

133 * Pentru datele privind implantarea geografică a tendinţelor socialiste în ajunul unificării, vezi C. Willard, Socialisme et communisme finançais, pp. 59-82 : şi J. Droz şi colab.. Histoire générale du socialisme. t. 2, pp. 186-187.

în regiunea de familie nucleară egalitară, instituţia aceasta specializată se străduieşte să inverseze tendinţele structurii locale şi recomandă ierarhia şi disciplina. În plus, ea simbolizează un ideal naţionalist de bravură războinică. În contextul unei societăţi inapte pentru disciplină, himera naţionalistă şi antisocialistă se fixează foarte repede asupra armatei sau, mai curând, asupra a ceea ce reprezenta armata, adică ordinea şi gloria naţională.

Cu toate acestea, bonapartismul şi boulangismul nu caută să scape de individualismul egalitar al fondului antropologic, ci glorifică votul universal, a cărui necesitate ideologică rezultă din existenţa unor indivizi egali în drepturi. Ele pretind chiar o legitimare populară directă a şefului executivului prin alegere, referendum sau plebiscit. Apelarea la salvator ia aici o formă specifică: conducătorul nu e încarnarea umană a unui principiu, el este *individul* în stare pură, expresie ultimă şi cu consecinţe periculoase a individualismului din Bazinul parizian. Ca atare, el e în mare măsură imprevizibil în faptele sale, căci nu e nicidecum constrâns de disciplinele conjugate ale unei doctrine şi ale unui partid. Prin structură, şeful suprem al liberal-militarismului nu e chiar atât de diferit de militantul de jos al anarho-socialismului, care crede că nu are „nici Dumnezeu, nici stăpân”.

Preocupările sociale ale liberal-militarismului îi arată originea antisocialistă. Toate naţionalismele de dreapta sesizează, ca şi socialismele, antagonismele de clasă, dar, spre deosebire de ele, doresc mai curând să reintegreze proletariatul în naţiune, decât să expulzeze din naţiune elementele neproletare. Pentru naţionalismele de dreapta, naţiunea rămâne cetatea ideală, care trebuie să înlocuiască cetatea lui Dumnezeu; dar nu e de ajuns, ca în 1789, să-şi declare existenţa, ci trebuie să-şi construiască unitatea, împotriva noţiunii de clasă glorificată de socialisme.

Situate la dreapta spectrului politic, bonapartismul şi boulangismul păstrează esenţialul valorilor revoluţionare.

Naţionalismul lor nu e îndeosebi etnocentric: el presupune întotdeauna existenţa unui om universal, a cărui perfectă încarnare e francezul. Antisemitismul – care perturbă societatea franceză după criza boulangistă din anii 1887 – 1889 şi duce la afacerea Dreyfus din anii 1894 – 1899 – vine din altă parte.

Geografia liberal-militarismului francez

Lovitura de stat a lui Ludovic-Napoleon Bonaparte, realizată la 2 decembrie 1851, este urmată de un plebiscit care permite a se fixa, în spaţiul francez, susţinerea nepotului lui Napoleon I. Iar *aceasta*, în pofida condiţiilor dubioase în care a avut loc această consultare electorală (harta 39 a).

Bazinul parizian se detaşează clar drept o zonă de aprobare deosebit de masivă, cu mai mult de 80% de *da* la referendum în majoritatea departamentelor. La nord-est de această zonă, afo-urile sunt şi mai numeroase, însumând între 85 şi 89% din alegătorii înscrişi[134]. Apropierea de

Harta 39 – Franţa

134P entru o analiză detaliată a geografiei electorale a bonapartismului. vezi E Bluche. Le Bonapcirtisme : pentru plebiscitul din 1851. pp. 274-276.

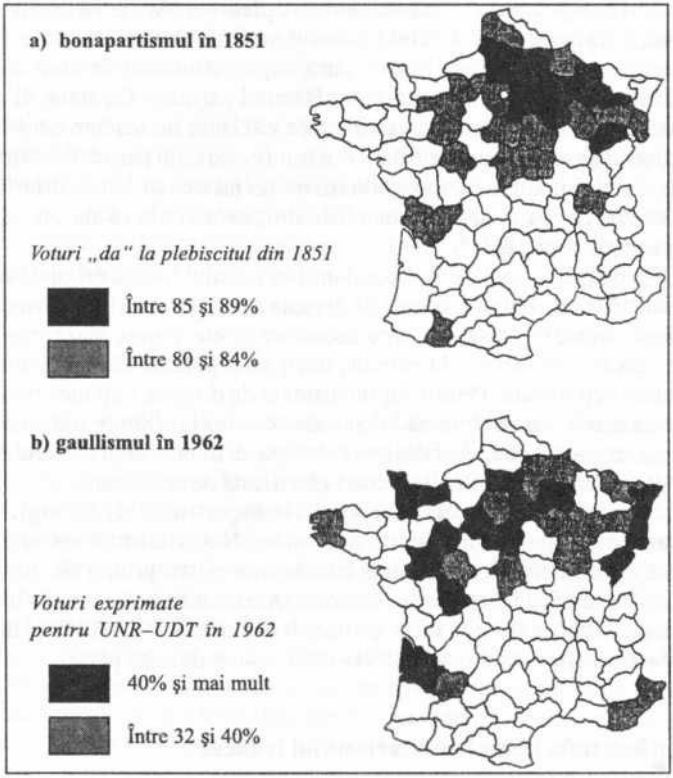
a) bonapartismul în 1851
Voturi „da" la plebiscitul din 1851
Între 85 şi 89%
Între 80 şi 84%
b) gaullismul în 1962
Voturi exprimate
pentru UNR–UDT în 1962
40% şi mai mult
Între 32 şi 40%

graniţă întăreşte patriotismul şi sporeşte sensibilitatea faţă de gloria militară napoleoniană. Ansamblul zonei de susţinere corespunde destul de bine, însă, cu fondul antropologic nuclear egalitar.

Pentru boulangism nu mai e posibilă obţinerea unei geografii la fel de precise, fiindcă această mişcare n-a mers până la capăt, iar definirea sa ideologică a fost foarte repede perturbată de alianţele cu conservatorii monarhişti, ţinând de o altă tradiţie şi de o altă geografie. Dar, se poate afirma că boulangismul este în primul rând un fenomen parizian, ca şi naţionalismul Ligii patrioţilor34. Episodul boulangist este urmat de un

Pentru datele geografice privind Liga patrioţilor, vezi Z. Stemhell, *La Droite révolutionnaire*, pp. 96 – 97, 106.

puseu naţionalist localizabil pe planul electoral. La alegerile municipale din 1900, capitala virează spre dreapta, o dreaptă al cărei naţionalism violent nu e decât o

redefinire antisocialistă a iacobinismului tradiţional al Parisului. Radicalizarea de dreapta a douăzeci de arondismente e însoţită de o radicalizare de stânga a periferiilor. În aceeaşi perioadă, unele comune, ca Saint-Dénis, îşi dau adeziunea absolută la socialism, în versiunea sa anarho-socialistă. Dedublarea ideologică e un fenomen global. Mai curând ar trebui să vorbim de o sciziune a tradiţiei ideologice pariziene decât de o alunecare spre dreapta. Se poate stabili următoarea ecuaţie:

naţionalism revoluţionar → anarho-socialism + liberal-militarism

Geografia liberal-militarismului o regăseşte, deci, pe aceea a anarho-socialismului. Coincidenţă firească: ambele ideologii provin din acelaşi teren familial şi corespund unor aceleaşi valori liberale şi egalitare.

Antisemitismul se află în altă parte

Dezvoltarea antisemitismului, care agită dar nu copleşeşte viaţa politică franceză din ultimii ani ai secolului XIX, este efectul altor determinări antropologice şi culturale. Ura faţă de evreu nu e produsă de tradiţia centrală şi revoluţionară a ţării, ci de tradiţia periferică şi monarhistă. În ajunul afacerii Dreyfâis, antisemitismul e secretat în mod tipic de mediile catolice ale periferiei. *La Croix* se pretinde, în acea vreme, „ziarul cel mai antievreiesc din Franţa”. În anii 1898 – 1899, Liga antisemită e mai mult provincială decât pariziană; ea e un negativ geografic al Ligii patrioţilor a lui Déroulède[135]. Opoziţie inevitabilă: Liga patrioţilor e grefată pe familia nucleară egalitară şi pe tradiţia revoluţionară; Liga antisemită, pe familia sursă şi nucleară absolută, care susţine, în jurul anului 1898, cea mai mare parte a catolicismului francez. Biserica, universalistă la origine, nu mai e, de altfel, răspunzătoare în sine pentru dezvoltarea acestui antisemitism. Familia sursă, purtătoarea unei trăsături inegalitare, e cea care încurajează inegalitatea

135P entru datele geografice privind Liga antisemită, vezi Z. Sternhell. op. cit.,
pp. 221-222.

raporturilor dintre popoare. Inegalitatea dintre fraţi se proiectează pe plan ideologic în inegalitatea dintre oameni. Menţinerea practicii religioase împiedică, în realitate, apariţia, la periferia Hexagonului, a unei ideologii antisemite ce atrage după sine în totalitate adeziunea populaţiilor. Potenţialul antiuniversalist al familiei sursă va fi studiat în amănunt în capitolele 9 şi 10, consacrate analizei producţiilor ideologice ale acestui tip antropologic.

Defectuos dezvoltat, antisemitismul francez e în mod clar periferic, aşa cum va fi Acţiunea franceză de la începutul secolului XX.

Tentativele de colaborare antirepublicană între boulangiştii patrioţi şi monarhiştii antisemiţi explică dificultăţile analizei. Afacerea Dreyfus a fost o excepţională ocazie de fuziune între cele două doctrine: Dreyfus, ofiţer şi evreu, putea sluji la cristalizarea simultană a militarismului boulangist şi a antisemitismului monarhist. E o colaborare ce conduce, totuşi, cele două drepte radicale la un eşec răsunător, rezultat atât al incompatibilităţii lor fireşti cât şi al eficacităţii republicanilor dreyfusarzi.

Analiza geografică a fenomenelor ideologice îşi arată puterea clasificatoare şi explicativă. Două ideologii de dreapta, produse de tipuri familiale distincte, sunt eficient separate printr-o punctare geografică: cazul liberal-militarismului (familie nucleară egalitară) şi al antisemitismului (familie sursă). În schimb, o ideologie de dreapta şi o ideologie de stânga, produse de acelaşi tip familial, ocupă aceeaşi poziţie în spaţiul naţional: cazul liberal-militarismului şi al anarho-socialismului, susţinute tot de familia nucleară egalitară. Boulangism şi allemanism coexistă în Bazinul parizian. Identificările de clasă, corespunzătoare celor două doctrine, permit disocierea lor la un nivel geografic mai mic decât departamentul, la nivel de comună, de exemplu. Boulangismul se dezvoltă în comunele mic-burgheze, iar allemanismul în comunele muncitoreşti. Opoziţia dintre Paris (liberal-militarist către

1900) şi periferia sa industrială (anarho-socialistă) permite separarea creaţiilor ideologice de dreapta şi de stânga ale familiei nucleare egalitare.

1930 – 1965, înflorirea dualismului: anarho-comunism şi gaullism

Până la primul război mondial, dedublarea ideologică care pune în opoziţie anarho-socialismul şi liberal-militarismul este violentă, dar incompletă. Majoritatea alegătorilor din Bazinul parizian rămâne fidelă tradiţiei ideologice stabilite de Revoluţie, sub forma îmblânzită a republicanismului, în variantele sale radicale sau moderate. Numai ansamblul parizian opune o stângă socialistă unei drepte naţionaliste. Industrializarea e doar în formă embrionară, iar naţiunea rămâne percepută de cei mai mulţi dintre alegători ca unitară. Continuarea, între cele două războaie, a mişcării de industrializare, duce la înflorirea sistemului dualist. Fenomen complicat oarecum de o necroză a anarho-socialismului.

Sciziunea de la Tours, din 1920, duce la apariţia Partidului comunist, organism centralizat, care nu poate fi considerat, în niciun caz, ca o emanare a idealului anarhist, dar care încorporează, totuşi, tradiţia anarho-socialistă. Bastioanele cele mai solide ale PCF nu sunt situate în Bazinul parizian, ci pe marginea de nord-vest a Masivului central şi pe litoralul mediteranean, unde se grefează pe structurile comunitare şi pe tradiţiile guesdiste. Comunismul atrage, însă, şi clasa muncitoare din Bazinul parizian, a cărui adeziune la PCF e evidentă încă din epoca Frontului popular, în 1936. După al doilea război mondial, Partidul comunist domină ansamblul stângii din Bazinul parizian şi elimină, în favoarea sa, o parte a tradiţiei antiautoritare[136]. Comunismul preia valorile egalitare ale anarhismului, dar nu şi structura sa liberală. Astfel încât se poate vorbi de necroza parţială a unei tradiţii, prin extincţia valorilor sale liberale. Marea

136P entru o geografie electorală detaliată a comunismului francez, vezi E. Todd. La Nouvelle France, pp. 159-168 şi H. Le Bras şi E. Todd. L'Invention de la France, pp. 343-365.

industrie pare a fi răspunzătoare de deriva autoritară a mişcării muncitoreşti. Aservirea faţă de lucrul la bandă din producţie face însăşi noţiunea de libertate inaccesibilă noilor muncitori şi e de înţeles realinierea exclusivă a proletariatului parizian la valorile egalitare. Dar, afirmarea principiului de autoritate e foarte redusă. Sigur că PCF se defineşte ca o structură totalitară, înăbuşind manifestările spontane de la baza sa; el stabileşte un control strict al celulelor şi al sindicatului său (CGTU, apoi CGT). Nu reuşeşte, totuşi, să transforme practicile militante muncitoreşti. Între 1936 şi 1968, perioadă de dominaţie comunistă „absolută" în mediul muncitoresc parizian, nici PCF, nici CGT nu sunt în stare să declanşeze o grevă eficace. Marile mişcări revendicative rămân de tip spontan; sindicatul şi partidul se agită, conform tradiţiei, în spatele deciziilor luate la bază. Nu se poate vorbi de dispariţia structurii ideologice anarho-socialiste: PCF, maşină organizată şi disciplinată, nu reuşeşte nicidecum să controleze viaţa socială din Bazinul parizian. Vom vedea în ce măsură se deosebeşte el de Partidul comunist italian, care şi-a găsit analogul familial strict, comunitar, în Italia centrală. Caracterul imperfect al aderării comuniste din Bazinul parizian iese la iveală între 1978 şi 1988: în câteva consultări electorale, PCF este pulverizat. Puterea sa n-a durat decât două scurte generaţii.

Imediat după al doilea război mondial, socialismul, sub forma hibridă a anarho-comunismului (organizaţie comunistă aşezată pe o structură ideologică rămasă în fond anarhistă), sfârşeşte prin a domina global stânga din ansamblul Bazinului parizian. Expansiunea socialismului duce, printr-un efect de simetrie, la dezvoltarea naţionalismului. E vorba de un liberal-militarism liniştit ce nu are nevoie de nicio lovitură de stat militară reală pentru a ajunge la putere. Gaullismul se mulţumeşte cu imagini de măreţie militară şi naţională. În 1962, UNR-UDT, singurul partid fidel atunci generalului de Gaulle, iese victorios în centrul Bazinului parizian, în regiunile de familie nucleară egalitară (harta 39 b). Gaullismul stabileşte un salvator şi

îl legitimează prin votul universal direct; visează la grandoare naţională şi are preocupări sociale. Este boulangismul dus până la capăt şi nu prezintă ca atare decât puţin interes doctrinar, dar reuşeşte acolo unde acesta a eşuat. Primul general sedusese Parisul; cel de al doilea repetă experienţa, dar îşi extinde cucerirea în Bazinul parizian, o bază mai sigură pentru a controla întregul sistem naţional.

Cauza profundă a succesului gaullist este puterea ostilă a mişcării socialiste şi necroza sa autoritară. Polarizarea sistemului ideologic corespunzător cu familia nucleară egalitară se încheie imediat după al doilea război mondial. Himera unei cetăţi ideale „muncitoreşti" îşi atinge apogeul între 1946 şi 1968. Contrahimera unei naţiuni reintegrând clasa muncitoare urmează absolut logic. Gaullismul este un efect, involuntar dar inevitabil, al socialismului. Caracterul necrozat, comunist, al socialismului în chestiune asigură preeminenţa gaullismului, orientarea spre dreapta a Bazinului parizian între 1958 şi 1981. Totalitar, PCF contrazice tendinţa liberală a regiunilor de familie nucleară egalitară. Clasele mijlocii inferioare aleg să se identifice cu naţiunea şi nu cu proletariatul. Chiar o parte a clasei muncitoare prefera naţiunea, nu clasa: din 1958, gaullismul capătă audienţă în PCF. în Bazinul parizian, ca să fii proletar, nu trebuie să fii mai puţin egalitar şi liberal.

Comunismul francez e o ideologie totalitară, antiliberală. Dar sistemul ideologic global, constituit din confruntarea dintre gaullism şi comunism, nu poate fi considerat ca antiliberal, deoarece partea sa de stânga e minoritară. Preţul pentru necroza comunistă a liberalismului de stânga este prăbuşirea stângii, dovada activităţii persistente a trăsăturii „liberale" a sistemului antropologic. Înfruntarea gaullism/comunism nu contrazice modelul unui conflict fundamental între anarho-socialism şi liberal-militarism în regiunea de familie nucleară egalitară.

Cazul francez e imperfect: existenţa unor sisteme familiale periferice cuprinzând trăsături în acelaşi timp

autoritare şi egalitare atenuează puritatea modelului. Forme familiale comunitare permit stabilizarea Partidului comunist pe marginea de nord-vest a Masivului central sau pe litoralul mediteranean şi întăresc chiar prin aceasta anumite trăsături autoritare ale mişcării socialiste franceze. Trebuie să ne întoarcem către Spania, unde preponderenţa familiei nucleare egalitare e mult mai clară, pentru a observa, în toată puritatea sa, confruntarea dintre anarho-socialism şi liberal-militarism.

Spania

Geografia familială a Spaniei e mult mai simplă decât aceea a Franţei. La Nord, din Galicia şi până în Catalonia, o lungă fâşie de familie sursă urmează lanţul Cantabric şi piemontul pirinean. În Centru şi la Sud, teritoriul e dominat de familia nucleară egalitară. În patru provincii din Sud-Vest, din bazinul Guadalquivirului, pot fi identificate forme egalitare, dar prezentând unele trăsături autoritare[137]. Zona nucleară egalitară pură (constituie 60% din teritoriu şi nu 40% ca în Franţa) poate fi descompusă în două subansambluri. La Nord, o regiune de proprietate ţărănească, cu o puternică practică religioasă, coincide cu Spania veche formată din Leon şi Vechea-Castilie. La Sud şi la Est, o zonă mai vastă de foarte mare exploataţie şi de redusă practică religioasă acoperă vechea Spanie musulmană de la mijlocul secolului XI. Spaţiile antropologice sunt mai bine decupate decât în Franţa, unde sistemele intermediare şi imprecise sunt numeroase, în special între Loire şi Masivul central. În cazul Spaniei, trecerea de la familia sursă (minoritară) la familia nucleară egalitară e netă; la fel şi trecerea de la proprietatea ţărănească la marea exploataţie (harta 40). Istoria permite explicarea clarităţii decupajului antropologic: diversele zone corespund, într-adevăr, etapelor succesive ale recuceririi creştine a Spaniei musulmane.

Harta 40 – Spania: fondul antropologic şi religios

137V ezi supra, cap. 1. pp. 58-63.

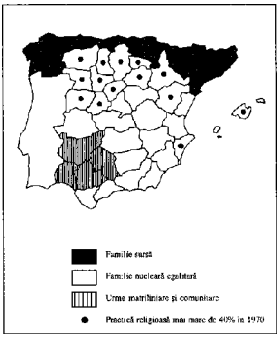
Familie aparte
Familie nucleară egalitară
Urme matrilineare şi comunitare
Practică religioasă mai mare de 40% în 1970

O tradiţie liberală şi egalitară încă de la începutul secolului XIX, adică din epoca luptei împotriva lui Napoleon, elitele spaniole lasă a se vedea comportamentul liberal şi egalitar caracteristic tipului antropologic dominant, familia nucleară egalitară[138]. În acea vreme, masele analfabete nu iau parte la elaborarea proiectelor politice. În schimb, Cortesurile, reunite la Cadix, sfârşesc prin a elabora Constituţia din 1812, care stabileşte o monarhie constituţională şi are în vedere instituirea votului universal. Acest sistem nu se stabilizează mai bine decât cel prevăzut prin Constituţia franceză din 1791, care face şi ea eforturi de instituire a unei monarhii constituţionale. Imaginea regelui nu poate supravieţui în sistemul liberal egalitar. Toate încercările spaniole de stabilizare a modelului se năruie în anarhie, în lipsa unei derive egalitare de origine populară. Paradoxal, în acest caz, armata întruchipează atât principiile de ordine cât şi cele de dezordine. Seria de lovituri de stat militare realizate în numele liberalismului începe în 1820. Unpronunciamiento impune, în 1868, votul universal, în lipsa unei puteri stabile şi recunoscute, intrarea în scenă a armatei pare inevitabilă, chiar dacă ofiţerii săi rămân în majoritate nişte indivizi luminaţi care cred în virtuţile libertăţii şi ale egalităţii. Către sfârşitul secolului XIX, manifestarea ideologică a maselor, în sfârşit alfabetizate, nu schimbă în mod fundamental datele problemei: familia nucleară egalitară produce o autoritate politică totodată

138D espre liberalismul spaniol din prima jumătate a secolului XIX, vezi R Letamendia, Les Partis politiques en Espagne, pp. 11-16.

slabă şi detestată. Liberalismul relaţiei părinţi-copii favorizează o concepţie minimă despre putere. Egalitarismul relaţiei dintre fraţi conduce la respingerea acestei puteri care, deşi redusă, transcende indivizii.

Activare ideologică

Spania, al cărei proces de alfabetizare e mult mai târziu decât cel al Franţei, nu atinge stadiul de deplină activare ideologică decât în secolul XX. Pragul de 50% de bărbaţi alfabetizaţi e trecut de Bazinul parizian în secolul XVIII, de Spania de Nord în secolul XIX, iar de Spania de Sud între 1900 şi 1940. Acest nivel de alfabetizare e necesar la formarea ideologică a valorilor familiale ale unei regiuni date: el permite aderarea maselor la noile doctrine. Spania îşi exprimă deci valorile ideologice cu mult mai târziu decât Franţa, jumătatea sa de sud fiind în urma jumătăţii de nord. Primele semne de activitate ideologică populară pot fi identificate în Nord către 1830, iar în Sud către 1870. Apariţia deplină a ideologiilor spaniole trebuie situată între anii 1900 – 1930.

La această dată, Spania nu e încă decât o mare naţiune rurală, trei sferturi din populaţia sa trăind din agricultură. Un început de industrializare poate fi observat în Nord: în Catalonia se dezvoltă activităţi de transformare încă din prima jumătate a secolului XIX, iar în Ţara Bascilor şi în Asturii industria grea apare la sfârşitul secolului XIX. Supradezvoltarea relativă a sistemelor periferice încurajează separatismele basc şi catalan. Între 1870 şi 1930, proletariatul spaniol propriu-zis este un corp destul de legendar. Comparabilă cu Franţa anilor 1780 – 1790 pe plan economic şi cultural, Spania anilor 1860 – 1930 ar fi trebuit să producă mai curând o ideologie naţională unitară decât doctrine insistând asupra luptei dintre clase. Existenţa unui proletariat deosebit de masiv şi de exploatat în Sud favorizează apariţia rapidă a unor ideologii de clasă, adică socialistă şi naţionalistă. Perechea anarho-socialism/liberal-militarism domină foarte repede jocul politic spaniol.

Anarhismul victorios

Sudul, Centrul şi Estul ţării sunt în 1870 decreştinate de cel puţin un secol, Nordul rămânând practicant. O evidenţiere ideologică în sens strict nu poate avea loc decât în regiunile unde dezintegrarea religioasă a creat un vid şi, prin urmare, nevoia unei noi cetăţi ideale. Societatea visată va fi de tip anarhist. Spania este, într-adevăr, singura naţiune din Europa unde forma dominantă luată de socialism (în sensul cel mai extins al conceptului, „ideologie care rezervă clasei muncitoare un rol deosebit în construirea noii cetăţi") ajunge, în 1900, la anarhismul pur. Între 1869 şi 1873, spaniolii trec de partea lui Bakunin împotriva lui Marx, atunci când, în cadrul Internaţionalei I, se înfruntă socialismul libertar şi socialismul autoritar[139]. Contribuţia lor teoretică la dezbatere e neînsemnată, dar cea practică e imensă. La începutul anilor 1870 se dezvoltă un anarhism muncitoresc catalan şi un anarhism rural andaluz.

Anarhismul spaniol refuză compromisul. Neagă necesitatea unui sistem politic care să conducă societatea şi recomandă absenteismul electoral. Tendinţele sale muncitoreşti sunt destul de clasice, dar mai violente ca în Franţa. Acţiunea spontană începe cu terorismul şi cu greva. Asasinarea patronilor şi incendierea bisericilor sunt la fel sau mai importante ca înfiinţarea de cooperative de producţie. Anarhismul rural andaluz e, dimpotrivă, original. Milenarist, el ajunge să constituie o cvasireligie. Anarhismul din Sud vrea autonomia absolută a satului (*pueblo*-ul), împărţirea pământurilor, eliminarea religiei, mântuirea prin ştiinţă şi educaţie. Condamnă coridele, alcoolul şi tutunul. Predică amorul liber, dar respinge depravarea. În 1918, ca şi în 1880, insurecţia tipică pentru un sat anarhist ia forma retragerii din lume pentru pregătirea mileniului. Muncitorii agricoli intră în grevă,

---

139 Despre supremaţia anarhistă, vezi J. Droz şi colab.. Histoire générale du socialisme, t. 2, pp. 308-309. în 1873, marxiştii spanioli abia dacă menţin un ziar, în timp ce bakuniniştii au treizeci de periodice.

pueblo-ul îşi taie relaţiile cu lumea exterioară şi aşteaptă[140]... Deci, anarhismul spaniol e un antileninism; este ineficacitatea revoluţionară întrupată. Ocuparea unui sat izolat de către armată sau garda civilă nu e niciodată dificilă. Dar, fiindcă el este expresia unor valori antropologice stabile, acest anarhism rezistă la experienţa eşecului. Sindicatul anarhist, CNT, înfiinţat în 1911, domină multă vreme, într-o manieră strivitoare, sindicatul socialist rival, UGT. în 1920, CNT are 700.000 de aderenţi, faţă de cei 240.000 ai UGT[141].

Geografia anarho-socialismului spaniol

Foarte tipic ideologic, anarhismul spaniol e uşor de localizat geografic. Harta propusă de J. Vicens Vives în *Atlas de historia de Espaha* descrie zona de tradiţie anarhistă, de-a lungul coastei mediteraneene, din Andaluzia până în Catalonia. În mare, e vorba de o regiune de familie nucleară egalitară şi de mare exploataţie rurală (harta 41 a). Provinciile de familie nucleară egalitară şi de mare exploataţie situate mai în interiorul teritoriului – Noua-Castilie, Estramadura – sunt mai puţin atinse, datorită, desigur, unei densităţi foarte reduse a populaţiilor lor rurale[142]. Provinciile unde familia nucleară egalitară e asociată cu proprietatea ţărănească-Vechea Castilie, Leon – rămân catolice practicante şi, în consecinţă, nu sunt afectate de fenomenul de ideologizare.

Existenţa unui anarhism muncitoresc puternic în Catalonia nu contrazice regula care leagă familia nucleară egalitară de anarhism, deşi fondul antropologic al Cataloniei rurale e de tip sursă, autoritar şi inegalitar. Formarea clasei muncitoare catalane rezultă dintr-o mişcare migratorie continuă, ce-şi are sursa în regiunile de familie nucleară egalitară situate mai la sud. Familia nucleară egalitară poate fi considerată ca sistemul familial

---

140 O foarte frumoasă descriere a anarhismului andaluz în E. J. Hobsbawm, Primitive Rebels, pp. 81-86.

141P . Letamcndia. op. cit., p. 21.

142" Pentru harta densităţii populaţiei rurale, vezi V. Zalacain. Atlas de Espanay Portugal, p. 46.

dominant al proletariatului din Barcelona între 1880 şi 1930.

Harta 41 – Spania

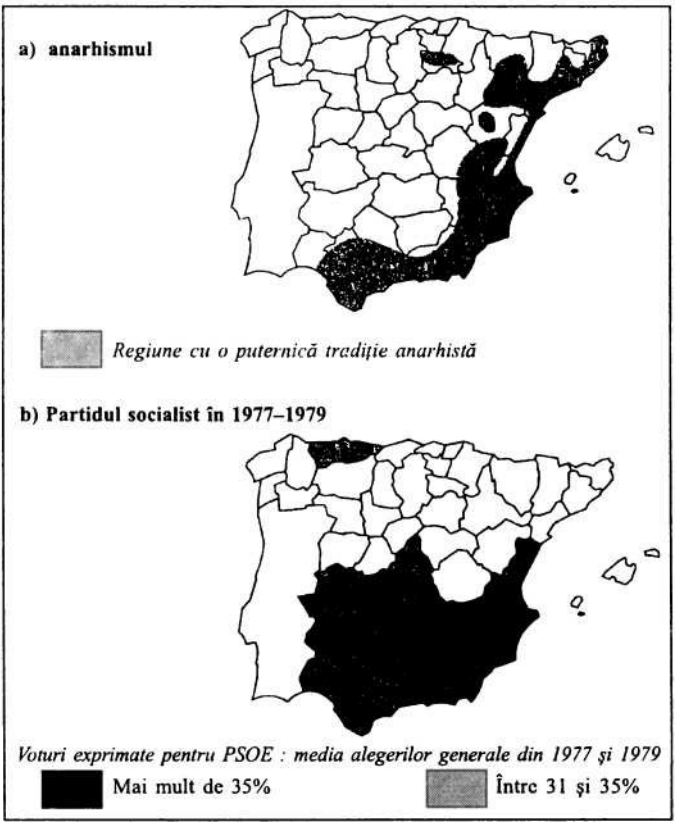
a) anarhismul
Regiune cu o puternică tradiţie anarhistă
b) Partidul socialist în 1977–1979
Voturi exprimate pentru PSOE : media alegerilor generale din 1977 şi 1979
Mai mult de 35%
Între 31 şi 35%

Anarhismul recomandă absenteismul, deci, nu are o exprimare electorală oficială. Anarho-socialismul spaniol este, aşadar, reprezentat pe planul electoral de un partid socialist de tip „latin" destul de clasic. PSOE (Partidul socialist muncitoresc spaniol) combină încă de la început incapacitate organizaţională şi revoluţionarism verbal; e foarte aproape, prin formă şi comportament, de fraţii săi din Bazinul parizian. Socialismul său este de structură liberală şi-i repugnă etatizarea societăţii. Între 1931 şi 1936, PSOE este cel mai important dintre partidele stângii spaniole, care include şi unii „radicali", numeroşi şi divizaţi. În 1936, PSOE are în Camera Frontului Popular 88 de deputaţi, Stânga republicană 79, Uniunea republicană

34; Partidul comunist, cu cei 14 deputaţi, e cea mai neînsemnată dintre forţele de stânga, fenomen firesc într-o ţară de structură liberală[143]. Geografia electorală a PSOE e foarte stabilă. Episodul franchist nu afectează cu nimic implantarea sa majoritară în partea centrală şi meridională a ţării, ce reapare, intactă, la sfârşitul anilor şaptezeci. La alegerile generale din 1977 şi 1979, PSOE este puternic în regiunile de familie nucleară egalitară şi de mare exploataţie (harta 41 b). Singura sa bază în Nord este regiunea industrială a Asturiilor, unde domină tipul sursă: s-ar putea aminti fără dificultate o structură politică specifică proletariatului din Asturii, îndeosebi capacităţi de disciplină şi de organizare cu totul uimitoare în context spaniol. Forţa de organizare muncitorească din Asturii, cu ocazia insurecţiilor din 1934, este, într-un fel, excepţia care confirmă regula de ineficienţă a anarho-socialismului spaniol[144].

Apariţia liberal-militarismului (1923 – 1936)

În Spania, ca şi în alte părţi, începuturile socialismului le antrenează şi pe acelea ale unui naţionalism de dreapta. Într-un mod mult mai specific, apariţia anarho-socialismului conduce la aceea a liberal-militarismului. Într-o ţară măcinată de dezordine, visul de ordine al unei drepte, la fel de puţin dotate pentru organizare ca şi stânga, se fixează asupra armatei. La începutul anilor douăzeci, armata spaniolă nu mai aderă la liberalismul tradiţional[145]. Pulverizarea autorităţii statului face din instituţia militară un pol de disciplină. Dictatura generalului Primo de Rivera, numit în 1923 cu acordul regelui Alfons al XIII-lea, e deja o încercare de reordonare militară a unei societăţi civile dezorganizate. Dorinţa de ordine se manifestă printr-o represiune accentuată a activităţilor anarhiste. Naţionalismul, componentă necesară a ideologiei liberal-militariste, se manifestă printr-un centralism revigorat şi, deci, printr-o încercare

143' P. Letamendia. op. cit.,p. 27.

144G . Hermet. L 'Espagne de Franco, pp. 28-29.

145P . Letamendia. op. cit., p. 23.

de controlare a autonomismelor catalan şi basc. Acest centralism de dreapta asigură o derivă spre stânga a autonomismelor, chiar în Ţara Bascilor, regiune de puternică influenţă catolică. Transformarea corpului de ofiţeri superiori într-un mic parlament care decide, cu majoritate de voturi, necesitatea sau inutilitatea unei lovituri de stat, asigură menţinerea unui liberalism fundamental în chiar interiorul sistemului militar.

Între 1900 şi 1930, în partea decreştinată a Spaniei pătrunde perechea ideologică tipică pentru regiunile de familie nucleară egalitară: anarho-socialismul contra liberal-militarismului. Dacă ne mărginim la analiza regiunilor decreştinate, înfruntarea e inegală. Polarizarea structurii sociale asigură o predominanţă stabilă a stângii. Omniprezenţa unui proletariat agricol foarte sărac, lipsa unei clase mijlocii numeroase împiedică stabilizarea, între 1900 şi 1930, a unui echilibru relativ, observabil în Bazinul parizian. Pe plan electoral, stânga e majoritară în Spania centrală şi meridională.

Leon şi Vechea-Castilie: o ideologie catolică reacţionată

La Nordul peninsulei, catolicismul supravieţuieşte, între 1750 şi 1965, în regiune de familie nucleară egalitară şi de proprietate ţărănească, exact ca în Lorena, Franche-Comté sau Lombardia. Populaţiile din aceste regiuni, apărate prin menţinerea unei metafizici religioase intacte, nu simt nevoia unei ideologii de tip modern. Activarea ideologică a restului peninsulei constrânge, totuşi, catolicismul local la o redefinire politică. Leon şi Vechea-Castilie trebuie să producă o *ideologie religioasă reacţionată*. Şi fiindcă terenul familial e liberal şi egalitar, ideologia reacţională în chestiune nu poate fi autoritară şi inegalitară. Efectiv, forţele politice care apar în perioada republicii, între 1931 şi 1936, nu pot fi în niciun fel descrise ca fascizante sau monarhiste. CEDA (Confederaţia spaniolă a drepturilor autonome), înfiinţată în 1933 şi care domină dreapta parlamentară spaniolă în ajunul revoluţiei spaniole, datorită deputaţilor de Leon şi Vechea-Castilie,

acceptă republica46. Denumirea sa sugerează îndeajuns lipsa unei structuri autoritare. Ca doctrină, oamenii din CEDA nu sunt atât de diferiţi de republicanii moderaţi şi catolici din Estul Franţei, care ţin de tipul republican-creştin. Ei trebuie să se confrunte însă cu o stângă al cărei anticlericalism depăşeşte tot ce fusese văzut în timpul Revoluţiei franceze. În Spania anilor 1900 – 1930, incendierea unei biserici sau asasinarea unui preot

— O foarte bună prezentare a doctrinelor de dreapta în ajunul războiului din Spania. În articolul consacrat acestei ţări de Stanley Paine. În antologia lui H. Rogger şi F. Weber. *The european Right*, pp. 168 – 207.

e o activitate politică aproape banală. Punctul culminant al militantismului antireligiös este atins în Catalonia, în 1936: anarhiştii dezgroapă sistematic cadavrele călugăriţelor, pentru a demonstra populaţiei starea lor normală de putrefacţie şi, prin urmare, lipsa de însemnătate a clerului[146]. Această isterie antireligioasă radicalizează conflictul dintre moderaţii catolici pe de o parte şi radicalii, socialiştii şi anarhiştii pe de altă parte, fără ca acest lucru să implice definirea unei ideologii politice autoritare. O asemenea ideologie reacţională autoritară există în Spania, dar e strict minoritară şi mai ales localizată în afara regiunilor de familie nucleară egalitară. Carlismul, cu 15 deputaţi în Camera din 1936, faţă de 101 ai CEDA, e tipic pentru regiunile de familie sursă[147]. El este excepţia autoritară care confirmă regula unui catolicism mai curând liberal ca structură.

Familia sursă şi carlismul

Din anii 1820 – 1830, regiunile de familie sursă din Nordul peninsulei îşi produc propria ideologie religioasă reacţională, autoritară şi inegalitară, caracteristică pentru un sistem antropologic de tip sursă. Regiunile avute în vedere sunt catolice încă şi nu au nevoie de o ideologie,

---

146C f B. Lincoln. ..Revolutionary exhumations in Spain, july. 1936“ în Comparative Studies in Society and History vol. 21, nr 2. aprilie 1985. pp. 241- 259.

147P entru datele parlamentare. P. Letamendia. op. cit., p. 27.

dar trebuie să se apere împotriva agresiunilor ideologice care încep să pătrundă din Centrul şi Sudul ţării. Lovitura de stat militară liberală din 1820 declanşează o primă reacţie a regiunilor de familie sursă. Ideea unei monarhii autoritare, opusă monarhiei constituţionale ce pare a se fi instalat, se răspândeşte între ţăranii din extremul Nord al peninsulei, aşa cum se răspândise la ţăranii din regiunile de familie sursă de la periferia franceză în perioada Revoluţiei. Prima răscoală monarhistă autoritară are loc în 1822. La acea epocă, liberalismul egalitar din Sud se materializează doar în acţiunea elitelor; aici masele nu reacţionează. Spre deosebire de Nord, unde masele sunt cele care se ridică pentru a apăra idealul unei monarhii integrale (harta 42 b). Navarra şi Catalonia sunt în mod deosebit atinse. Nivelul mai ridicat de dezvoltare culturală din Nord – se apropie de pragul de alfabetizare de 50%, care permite activarea ideologică – asigură valorilor de ierarhie o mare putere temporară, exagerată faţă de importanţa reală a familiei sursă în ansamblul spaniol. Începând cu răscoala populară antiliberală din 1833, care pune în mişcare provinciile basce, Navarra, Aragónul şi Catalonia, carlismul îşi ia forma definitivă şi numele. La moartea lui Ferdinand al VII-lea, carliştii se declară partizani ai lui Carlos, fratele regelui defunct, şi contra Isabellei, fiica sa. Lovitura de stat militară din 1868, care duce la introducerea votului universal, declanşează un nou război carlist. De această dată, însă, alfabetizarea din Sud făcând între timp progrese, întreaga ţară se îndreaptă spre activarea ideologică; carlismul începe

Harta 42 – Spania

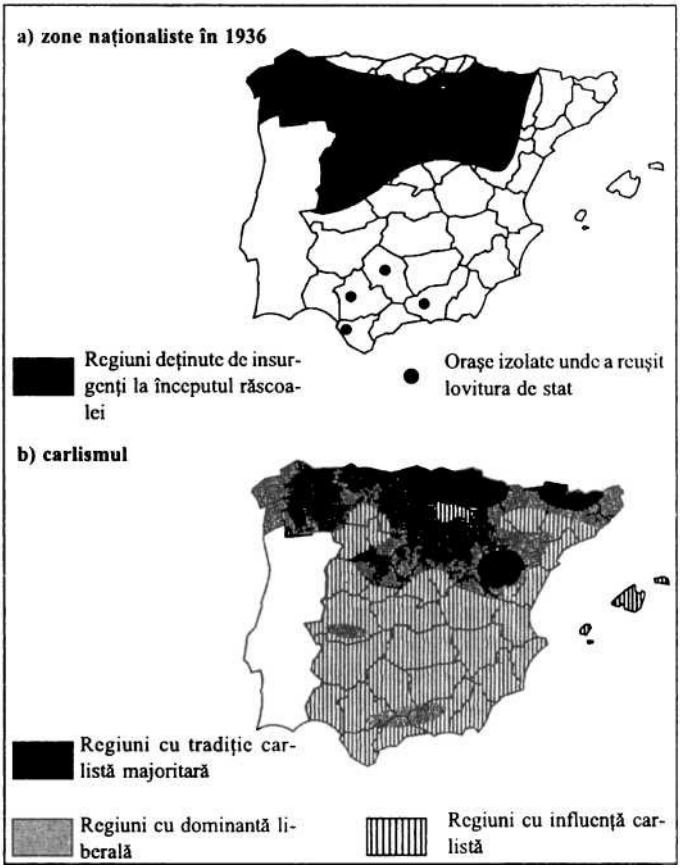
a) zone naționaliste în 1936
Regiuni deținute de insurgenți la începutul răscoalei
Orașe izolate unde a reușit lovitura de stat
b) carlismul
Regiuni cu tradiție carlistă majoritară
Regiuni cu dominantă liberală
Regiuni cu influență carlistă

să piardă din importanţa sa relativă. Primeşte ponderea sa „reală" de ideologie reacţională, corespunzătoare unui sistem antropologic periferic şi minoritar. În ajunul războiului civil, carliştii rămân agitaţi şi violenţi, dar trec drept o grupare politică foarte mică.

Războiul din Spania

Atunci când a început războiul din Spania, ideologiile politice autoritare care pot fi descrise ca „monarhiste" sau „fascizante" sunt neînsemnate. Carliştii erau în declin. Fasciştii de imitaţie, admiratori ai lui Mussolini sau ai lui Hitler, organizaţi în Falangă (creată, ca şi CEDA, înainte de alegerile din 1933), constituie o altă grupare minusculă. Existenţa sa îl va ajuta pe Franco să obţină ajutor german şi italian. Dar războiul din Spania nu ia naştere, ca înfruntarea în Franţa dintre Revoluţie şi Contrarevoluţie,

dintr-un conflict între sisteme de valori opuse. În Franţa, un sistem liberal şi egalitar luptă împotriva contrariului său autoritar şi inegalitar. În Spania, conflictul este în cadrul sistemului liberal şi egalitar. Regiunile de familie sursă, autoritare şi inegalitare, sunt marginale şi se împart aproape egal între cele două tabere. Asturiile, Ţara Bascilor şi Catalonia preferă tabăra republicană; Galicia, Navarra şi partea de nord a Aragónului, tabăra naţionalistă (harta 42 a). Conflictul dintre anarho-socialism şi liberal-militarism, amplificat de factorul religios, e cel ce va duce la unul dintre războaiele civile cu cele mai mari pierderi în vieţi omeneşti din istoria Europei: potrivit estimărilor, între 600.000 şi un milion de morţi. Desfăşurarea evenimentelor şi localizarea lor în spaţiu ne permit să înţelegem semnificaţia conflictului, între 1931 şi 1936, cea de a II-a Republică spaniolă se cufundă în anarhie. Statul se descompune. Ca de obicei, armata întruchipează speranţa de moment a unei reveniri la ordine. Dreapta aşteaptă de la militari să se substituie statului şubrezit. După victoria electorală a Frontului popular, armata încearcă o lovitură de stat care, absolut logic, eşuează în cea mai mare parte a ţării. În regiunile de familie nucleară egalitară din Centru şi Sud, stânga este, în Spania, în mod structural dominantă. Povestea s-ar fi oprit la acest eşec, dacă în Leon şi Vechea-Castilie n-ar fi existat o regiune dominată de catolicism, pe care Frontul popular n-o controla *şi care oferă un teritoriu insurecţiei militare*. Imediat după lovitura de stat, naţionaliştii nu deţin decât aceste regiuni catolice din Nord, plus oraşele Córdoba, Sevilla, Grenada şi Cadix. O prezenţă militară specifică asigură controlul Marocului spaniol. Liberal-miliţarismul şi catolicismul republican al CEDA fuzionează, sudate mai mult prin antimilitarismul şi anticatolicismul anarho-socialismului, decât printr-o reală comunitate de aspiraţii. Intervenţiile germană şi italiană, precum şi ajutorul sovietic dau acestui conflict, absolut hispanic la origine, o tentă internaţională: e pusă problema fascismului şi a comunismului. În realitate, războiul e

spaniol: un conflict între anarhism şi Biserică, între anarhism şi armată. Regimul franchist, militar şi catolic, îşi va arăta în timpul celui de-al doilea război mondial totala indiferenţă faţă de problematicile hitleriste sau mussoliniene. Războiul din Spania se datorează mai mult dezintegrării autorităţii politice, decât unei aspiraţii a maselor la o autoritate forte. El e tipic pentru o naţiune unde domină structurile familiale liberale şi egalitare, mari producătoare de anarhie şi de o aspiraţie contrară ordinii militare. Ceea ce deosebeşte Spania de majoritatea ţărilor Americii latine, unde oscilaţia anarhie/ militarism defineşte esenţialul tradiţiei politice, este existenta unei zone liberale şi egalitare, dar catolică, cel puţin până în 1965. În America latină, familia nucleară egalitară coincide întotdeauna cu o practică religioasă neînsemnată, ca în Andaluzia. Conflictul dintre religie şi ateism dă nuanţa sa dramatică situaţiei spaniole. Confruntarea dintre metafizica socială anarhistă şi metafizica religioasă catolică nu corespunde unei opoziţii a valorilor, liberale şi egalitare în ambele cazuri, ci unei diferenţe de interpretare privind localizarea, terestră sau celestă, a acestor valori. Catolicii concep o lume de dincolo celestă liberală şi egalitară; anarhiştii un viitor terestru liberal şi egalitar.

Italia nordică şi meridională

Familia nucleară egalitară nu ocupă o poziţie centrală în spaţiul italian. Ea domină Nordul şi Sudul peninsulei, Sicilia şi Sardinia. În Centrul cizmei, un bloc masiv de familie comunitară acoperă Emilia-Romagna, Toscana, Marche şi Umbria, împărţind sistemele nucleare egalitare în două regiuni separate. La Nord, familia nucleară egalitară coincide adesea cu un sistem de proprietate ţărănească, mai clar la poalele Alpilor decât în câmpia fluviului Po; la Sud, ea corespunde de multe ori cu un sistem de mare exploataţie deosebit de spectaculos, de tip latifundiar, ca în Andaluzia. Nordul rămâne, între 1750 şi 1965, relativ catolic, Lombardia fiind totuşi mai practicantă decât Piemontul.

La Sud, decreştinarea e veche şi masivă, ca în majoritatea sistemelor antropologice în care se combină familia nucleară egalitară şi marea exploataţie. Familia sursă, incompletă, nu ocupă decât Veneto, în contact cu vasta zonă germanică de familie autoritară şi inegalitară. Aşadar, Italia este cea mai egalitară dintre ţările latine. Tipurile sale familiale nuclear şi egalitar au în comun o componentă egalitară care acoperă 85% din teritoriul global. (Hărţile care descriu cazul Italiei, numerele 58 – 61, se află în capitolul 11, consacrat familiei comunitare.)

Cele două feţe ale socialismului italian: 1891 – 1914

Încă de la înfiinţarea sa, în 1891, Partidul socialist italian cuprinde două aspecte. În el se amestecă o tendinţă anarhizantă, legată de mişcarea muncitorească piemonteză sau lombardă, şi o tendinţă autoritară supraorganizată, centrată pe ligile ţărăneşti din Emilia-Romagna[148]. Socialismul piemontez şi lombard se sprijină pe clasa muncitoare decreştinată din regiunile unde tipul antropologic dominant este familia nucleară egalitară. Găsim aici, ca şi în Franţa Bazinului parizian, o predominanţă a structurii anarho-socialiste, cu toate componentele sale: glorificarea autonomiei muncitoreşti, acţiunea spontană a maselor, greva, tendinţe ce se dezvoltă în timpul marilor greve de după primul război mondial, mai ales la Torino, în sectorul industriei de automobile. În Emilia-Romagna, socialismul întâlneşte ţărănimea, şi mai ales familia comunitară, cu componenta sa autoritară. El încetează a mai fi anarhist ca structură, manifestând, încă de la finele secolului XIX, o forţă de organizare şi o disciplină cu totul remarcabile. Avem aici deja imaginea viitorului Partid comunist italian, care se conturează în aceste regiuni cu mult înainte de victoria bolşevică din 1917. Comunismul italian va fi studiat în detaliu în capitolul 11, consacrat producţiilor ideologice ale familiei comunitare.

Poziţia dominantă a socialismului autoritar din Italia

1484 ; Despre cele două tendinţe iniţiale ale socialismului italian, vezi J. Droz şi colab.. Histoire générale du socialisme, t. 2. p. 258.

centrală influenţează, încă de la sfârşitul secolului XIX, istoria ideologică a Sudului peninsulei.

Stânga meridională între anarhism şi comunism: 1893 – 1965

Italia meridională este duplicatul antropologic al Spaniei meridionale. Găsim aici aceeaşi familie nucleară egalitară, aceeaşi mare exploataţie agricolă, aceeaşi decreştinare timpurie şi aceeaşi alfabetizare târzie. Activarea ideologică începe cu douăzeci de ani mai târziu în Sicilia decât în Andaluzia, dar aici e o problemă de nuanţă. Din 1889, încep să se organizeze primele *fascii* siciliene, asociaţii de ţărani contestatari. Tulburări agrare masive culminează în 1893[149] Cu toate acestea, muncitorii agricoli din Italia meridională nu dezvoltă o practică şi o teorie anarhiste de tip andaluz. Ei sunt imediat încadraţi de socialiştii veniţi din Nord şi aderă destul de repede, cu numele, la o doctrină de tip socialist autoritar. După al doilea război mondial, Partidul comunist italian domină socialismul rural din sud, la fel cum domină proletariatul periferiilor muncitoreşti ale Neapolelui[150]. Fenomenul e destul de asemănător cu acela observat în Franţa, în Bazinul parizian, între 1920 şi 1965. Partidul comunist se instalează ca forţă dominantă a stângii în regiunile de familie nucleară egalitară. Ca şi în periferia pariziană, adeziunea autoritară e superficială şi nu se ajunge la crearea locală a unui partid disciplinat, care controlează sindicatele, muncitorii sau ţăranii. Eticheta comunistă ajunge totuşi să se impună. Negarea aparentă a principiului liberal, înscris în structura antropologică, ajunge la acelaşi rezultat ca în Bazinul parizian al anilor 1954 – 1965: *o dominaţie permanentă a dreptei care îşi asumă apărarea liberalismului*. *Atrofia liberalismului de*

149> 0

M J. Droz, op. cit., p. 256.

1505 5% din proletariat votează comuniştii în 1958, în periferia industrială din Neapolc. la Castellamare di Stabia. de exemplu, cf. F. Ferrarotti şi colab.. La piccola citta, p. 90. Pentru socialismul rural. F. J. Hobsbawn, Primitive Rebels, pp. 93-107.

stânga produce o atrofie a stângii însăşi. Italia de sud votează fără întrerupere cu dreapta între 1946 şi 1990, spre deosebire de Spania meridională, care e de stânga înainte de instaurarea, ca şi după dispariţia regimului franchist. PSOE îşi asumă pe deplin tradiţia liberală, anarhizantă, spaniolă şi domină în mod logic regiunile de puternică polarizare socială. În Italia de sud, o stângă majoritar liberală ar putea, spre deosebire de Partidul comunist italian, să câştige regional alegerile.

Naţionalism şi mafia

Naţionalismul stabilit la sudul peninsulei italiene şi în Sicilia, către sfârşitul secolului XIX, este în mare măsură un regionalism întors împotriva Nordului. Începând cu anexiunile din 1860, eforturile guvernului central de unificare a ţării, îndeosebi pentru încasarea impozitelor pe întregul teritoriu, radicalizează în Sud şi în Sicilia neîncrederea faţă de stat, caracteristică pentru toate regiunile de familie nucleară egalitară. Tendinţele anarhizante ale societăţii civile sunt împinse la extrem şi duc pur şi simplu la negarea statului, la proliferarea unui banditism de coloratură naţionalistă şi la o delincvenţă generalizată. Societăţile locale refuză să admită prezenţa unei administraţii centrale. În Andaluzia şi Bazinul parizian, unde familia nucleară egalitară minează autoritatea statului, administraţia concretă e oricum o producţie locală, endogenă sistemului. Andaluzia şi Bazinul parizian aparţin polului central şi dominant al naţiunii. La Neapole, în Calabria sau în Sicilia, familia nucleară egalitară prezintă aceeaşi ostilitate de principiu faţă de stat. În plus, administraţia e percepută mai mult ca un corp străin, născut în Piemont, decât local. Respingerea statului şi a legilor sale devine o obligaţie morală, nutrită de un veritabil „naţionalism” local, de către un regionalism deosebit de radical.

Organizaţiile de tip Mafia iau naştere în Sicilia – şi sub alte nume la Neapole sau în Calabria – din inexistenţa unui stat recunoscut şi din aspiraţia populaţiilor către un minimum de ordine, într-o societate fără lege. Evident, e

vorba de o ordine paralelă, delincventă, sprijinită mai curând pe reţele personale de protecţie decât pe reguli impersonale stabilind drepturile şi îndatoririle cetăţenilor. O datorie negativă defineşte organizarea socială: administraţia oficială nu trebuie să aibă acces la nicio informaţie privind indivizii. Mafia vrea ordine, dar una bazată pe stabilitatea clientelelor şi inexistenţa statului: o ordine *ultraliberală şi personalizată*.

Aşadar, dialectica ordinii şi a dezordinii, care permite dezvoltarea Mafiei, este asemănătoare cu aceea care determină, în Bazinul parizian sau în Spania, devotamentul faţă de armată, materializare a principiului de disciplină într-o societate anarhică. Nu exagerăm dacă socotim Mafia siciliana ca pe un echivalent funcţional al armatei spaniole. Mai mult chiar, ca pe un substitut. Fixarea simbolică asupra ordinii militare nu e posibilă în Italia de sud, unde armata aminteşte mai mult de dominaţia piemonteză decât de gloria naţională.

Ascensiunea socialismului agrar nu poate duce în Sicilia la contrainstaurarea unui liberal-militarism de dreapta. Ea sfârşeşte printr-o dezvoltare, printr-o instituţionalizare a Mafiei, care leagă clasele mijlocii siciliene într-o vastă reţea defensivă, în stare să-şi protejeze membrii, atât contra statului italian, cât şi contra socialismului[151].

Orientarea de dreapta a Mafiei e oarecum mascată de *regimul fascist*, care luptă împotriva ei, în numele valorilor autoritare, Mafia aliniindu-se, în ce-o priveşte, la poziţiile Partidului liberal. În 1924, coaliţia liberalism-Mafia reuşeşte să tempereze la Palermo presiunea fascistă. Imediat după cel de al doilea război mondial, însă, naţionalismul original al Mafiei se dovedeşte cu claritate a fi de dreapta: bande înarmate de mafioţi îi masacrează, în 1944 şi 1947, pe ţăranii comunişti[152].

151~ Despre legătura dintre Mafia şi clasele mijlocii, vezi E.J. Hobsbawn. op. cit., pp. 30-52.

152E . J. Hobsbawn, op. cit., p. 47 pcnlru alegerile din Palermo şi p. 45 pentru masacrele antisocialiste.

Votul universal – între 1912 şi 1921, apoi după 1948- permite ca în sudul peninsulei şi în Sicilia să se dezvolte clientelismul. Reţele neoficiale, legate sau nu de structuri mafiote, controlează electoratele populare. Înainte de fascism, clientelismul asigură, destul de logic, puterea deputaţilor de nuanţă liberală (şi uneori monarhişti bourbonieni, adică ostili monarhiei piemonteze). După al doilea război mondial, alinierea la dreapta a regiunii se traduce printr-un vot în mod superficial democrat-creştin, *în lipsa preoţilor şi a practicii religioase*[153]. În realitate, mecanismul clientelismului funcţionează tot timpul, dar pătrunde şi în doctrina democrat-creştină, ce încarna atunci, la scara peninsulei, lupta împotriva comunismului. În Sud, votul rămâne foarte personalizat, expresie a unui individualism înverşunat al structurii politice şi sociale. La stânga, ca şi la dreapta, alegătorii meridionali se joacă cu ideologiile de disciplină care sunt comunismul şi doctrina democrat-creştină. În spatele partidelor, ei caută oamenii. Tehnica scrutinului listei italiene, care autorizează alegătorul să indice o preferinţă personală pentru cutare sau cutare candidat, permite aprecierea cu precizie a individualismului sudist. În 1958, de exemplu, procentul de alegători care uzează de posibilitatea votului preferenţial (individualizat) era, în Nord, în funcţie de districte, între 14 şi 22%, în Centru între 16 şi 30%, în Sud între 32 şi 51%, iar în Sicilia şi Sardinia între 42 – 51%. Proporţia de alegători democrat-creştini care uzează de votul nominal varia între 14 şi 31% în Nord şi între 51 şi 60% în insule. Procentul de alegători comunişti era între 9 şi 20% în Nord şi între 39 şi 51% în insule[154]. Uniformitatea de faţadă a marilor structuri partizane maschează, fără a le face să dispară, structurile regionale. Individualismul meridional italian acceptă etichetele partizane pentru a le perverti mai bine. El nu perturbă prea mult funcţionarea globală a Partidului comunist italian, puternic instalat în Italia

v-4

153P entru lipsa preoţilor, vezi harta 31.

154A S. Zuckcrman. The Politics ofFaction, p. 66.

centrală. Dimpotrivă, el reuşeşte să deturneze de la sensul său originar termenul *democrat le-creştină*, care acoperă cu acest văl pudic mecanica clientelară funcţionând în sudul peninsulei şi în insule, regiuni părăsite de multă vreme de orice religie vie.

Zona extremelor

Este evident că experienţele istorice franceză, spaniolă sau italiană sunt distincte. Nivelurile de dezvoltare a zonelor avute în vedere sunt foarte inegale: dacă acceptăm criteriul alfabetizării ca esenţial, trebuie să admitem că Sudul peninsulelor iberică şi italiană numără două secole de întârziere faţă de Bazinul parizian. Această distanţare istorică poate fi sesizată în multe alte domenii: stadii de industrializare, niveluri de viaţă considerabil diferite în toate epocile. La toţi parametrii, Bazinul parizian aparţine Europei dezvoltate din Nord, iar Andaluzia şi Sicilia Europei înapoiate din Sud. Din diferenţa de dezvoltare rezultă unele deosebiri esenţiale. Marea brutalitate a mecanismelor socio-economice din Andaluzia sau Sicilia explică nivelul foarte ridicat al violenţei politice din aceste regiuni. În mod reciproc, bogăţia Franţei de Nord dă o nuanţă mai binevoitoare structurii politice din Bazinul parizian, deşi evenimentele din anii 1789 – 1871 şi-au luat tributul de vieţi omeneşti.

Diferenţele nu trebuie să mascheze unele asemănări, care derivă din fondul antropologic comun al celor trei ţări latine, familia nucleară egalitară[155]. Pot fi identificate analogii de structură, deosebit de evidente atunci când analiza se axează pe raportul dintre individ şi stat, mai mult chiar, pe antagonismul dintre individ şi stat.

Anarhism, socialism libertar sau liberal, comunism superficial şi instabil (în afară de Italia centrală): tot atâtea expresii înrudite pentru un acelaşi tip *anarho-socialist* definit prin structura individualistă egalitară, care opune un individ ideal şi abstract unui stat perceput ca nefast

155 Portugalia, foarte fragmentată pe planul familial, e studiată amănunţit în capitolul 11. consacrat producţiilor ideologice ale familiei comunitare.

prin esenţă şi nu doar pentru că este burghez.

Bonapartism, boulangism, gaullism, franchism, clientelism cu faţadă democrat-creştină şi, de ce nu, Mafia: tot atâtea expresii, foarte diverse ce e drept, pentru a numi aspiraţia către ordine într-o societate în mod natural dezordonată, măcinată de individualismul egalitar. Ordinea este militară şi esenţialmente simbolică în cazul bonapartismului, al boulangismului sau al gaullismului; e militară şi sălbatică în cel al franchismului. Ordinea este civilă, paralelă şi personalizată în cazul clientelismului (versiune blândă) şi al Mafiei (versiune dură). Toate aceste forme ideologice de dreapta, naţionaliste şi antisocialiste în stiluri foarte variate, caută într-un individ unic soluţia problemei dezlănţuirii individualiste. Un general, un şef de facţiune, un naş devine salvatorul. Şeful acesta nu se sprijină pe un partid clar structurat, chiar dacă la un moment dat sunt identificabile reţele umane stabile. Mai mult decât partidul, *banda* e forma de organizare corespunzătoare a unui asemenea tip ideologic.

Nu s-a observat niciodată, în sistem antropologic nuclear egalitar, la stânga sau la dreapta, de partea socialismului sau a naţionalismului, un partid solid, o ideologie structurată, care să deifice statul sau partidul. Chiar rezistenţa acesta faţă de ordine creează o impresie de diversitate: forţele politice ce au luat naştere din individualismul egalitar nu dau dovadă de o nevoie profundă de unificare teoretică la scară europeană, spre deosebire de forţele disciplinate dezvoltate în regiunile unde sistemele familiale comportă o trăsătură autoritară.

De la optimism la introversiunea ideologică

O diferenţă esenţială pune faţă în faţă ideologiile iberice şi sud-italiene cu similarele lor franceze, deopotrivă evidentă şi greu de sesizat. Producţia ideologică a Bazinului parizian este în mod clar optimistă, în vreme ce acelea ale Andaluziei ori Siciliei sunt incontestabil depresive. Revoluţia franceză se consideră pe loc universală şi cuceritoare, născută pentru fericirea omenirii. Nu acelaşi lucru se poate spune despre

ideologiile din Sudul italian sau iberic, acestea prezentând un caracter spontan introvertit şi părând sortite eşecului. Mafia este o formă evident regresivă de organizare socială, distrugătoare a civilizaţiei şi a moralei. Dar chiar şi anarhismul andaluz, ideologie normală totuşi şi morală, ce crede în omul nou, lasă a se vedea o surprinzătoare tendinţă către introversiune, către retragere, la sate; aderarea sa la absenteism nu o poartă prea departe de un refuz mafiot al statului şi al formelor civilizate de acţiune politică. Sărăcia regiunilor meridionale ale Europei nu e de ajuns pentru a explica acest caracter depresiv, regresiv, al formelor ideologice dezvoltate aici între sfârşitul secolului XIX şi mijlocul secolului XX. Scandinavia, deşi în 1880 e şi mai săracă (chiar dacă e total alfabetizată), nu lasă a se vedea niciuna din aceste trăsături depresive. Numai istoria religioasă şi culturală a Italiei şi a Spaniei meridionale permite o explicaţie pentru această descurajare ideologică. În regiunile de mai sus, credinţa religioasă se prăbuşeşte, încă din secolul XVIII, într-o societate în mare măsură analfabetă. Cel puţin un secol şi jumătate, populaţiile de aici trăiesc într-o stare de abandon spiritual, fiindcă ideologia nu urmează imediat religiei. În Bazinul parizian, căderea catolicismului e urmată imediat de apariţia unei noi ideologii. Trecerea aproape instantanee de la metafizica religioasă la metafizica revoluţionară dă populaţiilor impresia unui irezistibil marş înainte al umanităţii. În extremul Sud al lumii latine, dimpotrivă, pierderea sensului religios creează o lume pierdută, demoralizată, în toate sensurile cuvântului. În vidul metafizic se dezvoltă o anumită amoralitate socială. Când, în sfârşit, alfabetizarea permite în aceste regiuni o reconstrucţie ideologică, demoralizarea şi uneori amoralitatea sunt prezente, instalate ca structuri şi comportamente stabile, capabile să influenţeze dezvoltarea ideologiilor.

CAPITOLUL IX

Autoritate şi inegalitate

1. Germania

Omul universal, născut liber şi egal tuturor, nu fascinează Germania1. După unele ezitări, filosofii de dincolo de Rhin modelează idealul opus al unui om germanic, născut supus, dar superior celorlalţi, reproducând, în realitate, în concepţiile sale morale şi politice, preferinţa de neclintit a familiei sursă pentru autoritatea taţilor şi inegalitatea dintre fraţi.

Discours à la nation allemande de Fichte constituie primul act al acestei reacţii antiuniversaliste şi antiindividualiste. În 1806, când trupele lui Napoleon defilează în Berlin, Fichte defineşte, împotriva idealurilor revoluţionare franceze, o esenţă germanică indestructibilă şi superioară, înscrisă în limba germană:

„Prima misiune pe care ne-am impus-o şi care consta în căutarea caracterului fundamental care-i desparte pe germani de alte popoare de origine germanică a fost îndeplinită. Diferenţa trebuie căutată în primele ramificaţii ale rădăcinii primitive: germanul continuă să vorbească o limbă vie, luându-şi întotdeauna puterea de la izvorul originar, în timp ce limba altor popoare germanice nu trăieşte decât la suprafaţă, rădăcinile sale fiind moarte. În aceasta constă pentru noi întreaga diferenţă: pe de o parte viaţa, pe de altă parte moartea, fără să ne preocupe valoarea intrinsecă prezentată în alte părţi de limba germană. Între viaţă şi moarte nu e posibilă nicio comparaţie, iar una posedă, prin raportare la cealaltă. O *valoare infinită”*[156].

156" Discours ă la nation allemande, pp. 119-120. Reiau un detaliu din traducerea lui S. Jankelevitch. Traducerea cuvîntului Stamm prin rasă mi se pare a deforma spiritul textului, sau în orice caz percepţia sa de către un cititor francez modern. Azi, rasă evocă o noţiune biologică şi ideologică direct asociată nazismului. Folosirea sa creează un paralelism exagerat între doctrina fichteană despre naţiune şi definiţia hitleristă a cuvîntului Volk (popor). Am preferat traducerea literală sursă, folosită atît în germană cît şi în franceză (cu voia lui Fichte, care nu crede în posibilitatea de a se trece dintr-o limbă în alta), fie că e vorba de popoare, de vegetale sau de structuri familiale. {Stämme ale poporului german sînt grupurile primitive de saxoni, bavarezi, franconicni etc.) Pentru textul german, p. 72 din ediţia Felix Meiner Verlag.

Celelalte popoare germanice sau neoromanice sunt, bineînţeles francezii, italienii, spaniolii, adică franci, lombarzi sau vizigoţi care şi-a pierdut limba, germanică, în procesul lor de contopire cu populaţiile locale. *Limba*, element central al mecanismului antiuniversalist, diferenţiator, defineşte de asemenea şi un antiindividualism. Pentru filosofii Luminilor, limbajul articulat este o aptitudine a indivizilor, una dintre componentele raţiunii umane. Pentru Fichte, individul nu există. *limba*, fiinţă colectivă, dar autonomă, vorbeşte prin mijlocirea indivizilor.

„Ne dăm cu uşurinţă seama de enorma influenţă exercitată asupra dezvoltării umane a unui popor de către structura limbii sale, de această limbă ce însoţeşte, limitează şi însufleţeşte individulpână în adâncurile cele mai ascunse ale gândirii sale şi ale voinţei sale, ce face din conglomeratul uman vorbind această limbă o comunitate condusă de o aceeaşi inteligenţă" 2.

Poporul german, superior celorlalte, acţionează ca o singură fiinţă vie. Oamenii nu sunt nici egali, nici liberi.

Hegel preia rapid ştafeta şi, fără a se fi arătat vreodată în mod explicit ostil Revoluţiei franceze, dă totuşi o descriere detaliată a conii. îi mlui său ideologic, autoritar şi inegalitar. În ale sale *Leçons sur la l'hilosophie de l'histoire*, din anii 1822 – 1831, Hegel reafirmă existenţa mici misiuni germanice specifice, a cărei primă manifestare e Reforma pântestantă.

Interioritatea pură a naţiunii germane a fost cu adevărat terenul potrivit pentru eliberarea spiritului; naţiunile latine, dimpotrivă, au menţinut în profunzimea sufletului lor, în conştiinţa lor, divizarea; provenite din amestecul de sânge roman şi sânge german, ele mai păstrează şi acum în ele această eterogenitate*"*[157].

Sângele succedând limbii fichteene drept principiu diferenţiator, cai e asigură perpetuarea inegalităţilor, nu este un concept de o nesăbuită originalitate. Avem aici

---

Discours â la nation allemande. p. 120.

157. Leçons sur la philosophie de l 'histoire, p. 322.

aplicarea sistematică a conceptelor de autoritate şi de inegalitate la descrierea internă a societăţii ideale, care face interesant modelul hegelian. În *Principes de la philosophie du droit* (1821), idealul de autoritate conduce la iubirea faţă de stat (expresia nu e prea puternică), visul de inegalitate al unei ierarhizări a claselor.

Pentru Fichte, inegalitatea oamenilor produce o inegalitate a popoarelor, dar nu se prelungeşte într-o inegalitate a germanilor între ei. Dimpotrivă, primul din *Discursuri* oferă o viziune absolut unitară a naţiunii:

„*Nu ne mai rămâne decât să punem noua educaţie la îndemâna tuturor germanilor, fără excepţie, adică să facem în aşa fel* încât *această educaţie să nu fie aceea a unei clase, ci a naţiunii în ansamblul său*”[158].

Vedem reapărând aici componenta terestră, egalitară, a protestantismului, prin care se cere educaţie pentru toţi.

În *Principes de la philosophie du droit*, Hegel nu e deloc interesat de educaţia maselor; din contra, el insistă asupra necesarei divizări a societăţii în caste (*Stände*), a căror asamblare, şi nu aceea a indivizilor, constituie naţiunea, poporul sau statul. Hegel nu se mulţumeşte cu castele tradiţionale din Vechiul Regim. Ţărani şi proprietari funciari sunt reuniţi într-o clasă „substanţială”, iar categoria militară constituie o „clasă a curajului” (*der Stand der Tapferkeit*). Clasa preferată de Hegel este negreşit „clasa universală”, în serviciul statului, funcţionarii, împărţirea oamenilor în categorii sociale imuabile este o aplicare a principiului de inegalitate?. Supremaţia statului, încarnare a universalului, nu e o piedică în slujirea lui de către un grup de persoane specializate, diferite prin funcţie, dacă nu şi prin natură, de ceilalţi oameni.

Statul este literalmente divinizat: „*Ca realitate efectivă a voinţei substanţiale pe care o deţine în*

158D iscours..., op. vit., p. 73.
Principes de la philosophie du droit. pp. 310. 312, 326. unde se face o descriere a Stcinde.

conştiinţa de sine deosebit de ridicată a universalităţii sale, statul este raţional în sine şi pentru sine. Această unitate substanţială e un scop în sine, absolut şi imobil, în care libertatea atinge cel mai elevat drept al său, la fel cum acest scop final deţine dreptul cel mai elevat faţă de indivizi a căror datorie supremă e de a fi membri ai statului"... Statul este voinţa divină luată ca spirit actualmente prezent, ce se desfăşoară pentru a deveni figura reală şi organizarea unei lumi"[159].

Ne aflăm aici destul de departe de statul liberal francez sau englez, rău necesar, construit pentru a proteja libertatea indivizilor şi rezultând, pe de altă parte, dintr-un contract între aceşti indivizi[160]. Proza hegeliană dă un foarte frumos şi precoce exemplu de schimbare a sensului cuvântului *libertate* (*Freiheit*...). Pentru gânditorii (şi pentru popoarele) francezi şi englezi, libertatea e un drept individual, exprimându-se prin libertăţi concrete de circulaţie, de exprimare, de moravuri. Hegel reia libertatea lui Luther, principiu transcendent care se sustrage indivizilor, obligaţie interioară de a nu urma decât o direcţie dată, cea bună. La Luther, aceasta e libertatea lui Dumnezeu care se exprimă prin intermediul oamenilor; la Hegel, libertatea statului e cea care însufleţeşte indivizii. Cuvântul *raţiune* (*Vernunft*) suferă o deformare paralelă. Pentru gânditorii francezi, raţiunea e o facultate a indivizilor. Pentru Hegel, raţiunea e un principiu transcendent, animând statul şi nu indivizii[161].

O analiză superficială a *Principes de la philosophie du droit* ar putea duce la a-l considera pe Hegel drept un

---

159P rincipes..., op. cit., p. 258.

160 Principes..., op. cit., p. 272.

161^ Critică a noţiunii de contract de către Hegel. Principes..., op. cit., p. 59.

O caracteristică fundamentală a reprezentării hegeliene a societăţii este aceea că pentru el conceptele de stat, de raţiune, de libertate, de popor nu sînt în mod logic distincte, ci într-o mare măsură interşanjabile, deoarece toate sînt construite în mod negativ (dialectic?) împotriva noţiunii de individ. Străduin- du-se să distrugă acelaşi lucru, ele devin acelaşi lucru.

succesor al lui Luther printre alţii, respectând credinţele fundamentale ale creştinismului şi dorind controlul Bisericii efectuat de către stat, în marea tradiţie protestantă. Comparaţia între luteranism şi hegelianism e o iluzie ce dovedeşte marea prudenţă verbală şi uriaşa abilitate tactică a lui Hegel. Sigur că Hegel supunea Biserica statului, dar unui stat al cărui principe era foarte direct supus lui Dumnezeu. Pentru Hegel, Biserica nu mai există cu adevărat, statul este Dumnezeu.

În aşteptarea decreştinării: Germania între 1800 şi 1880

Fichte şi Hegel pregătesc materialele de care intelectualii şi masele germane vor avea nevoie pentru a-şi construi ideologiile. Ei transpun în valori ideologice abstracte valorile familiale ale fondului antropologic. Inegalitatea dintre fraţi devine inegalitatea dintre oameni, dintre popoare, dintre clase. Autoritatea taţilor devine autoritatea statului. Într-un mod mai general, supunerea fiilor e convertită în supunerea oamenilor faţă de anumite forţe care-i depăşesc: statul, raţiunea, limba, sângele, destinul, rasa. Fichte şi Hegel reacţionează împotriva individualismului egalitar francez. Însă, în 1830, ca şi în 1806, e prea devreme pentru ca popoarele Germaniei sau Austriei să adere la ideologii de tip modern. Ele n-au nevoie de o cetate terestră ideală. Metafizicile lor religioase sunt intacte, în ţinuturi protestante ca şi în ţinuturi catolice. Cetatea lui Dumnezeu, autoritară şi inegalitară din lumea protestantă, bine definită în regiunile catolice de familie sursă, e de ajuns pentru liniştea spiritului lor. Eforturile elitelor burgheze şi intelectuale de a imita Revoluţia franceză nu duc decât la producerea unui foc de paie11. Decreştinarea e o condiţie prealabilă necesară apariţiei ideologiilor. Ea începe în Germania, după ce a fost realizată de către Prusia, în 1870 – 1871, unitatea naţională. Dispariţia cetăţii celeste atrage însă după sine, atunci, ca şi în Franţa de la mijlocul secolului XVIII, construirea imediată a unei societăţi ideale de înlocuire, mai bine zis a doua societăţi ideale. Franţa

Bazinului parizian, societate tradiţională în momentul decreştinării sale, produsese la început o ideologie naţională unitară, o lume visată de cetăţeni liberi şi egali. După aceea, industrializarea a dus la o sciziune a sistemului ideologic, într-o componentă *socialistă* şi o componentă *naţionalistă de dreapta*, anarho-socialism şi liberal-miliţarism, înfruntându-se pe terenul comun al libertăţii şi egalităţii. Germania n-a avut parte de primul stadiu, unitar, al ideologiei: decreştinarea şi industrializarea au avut loc simultan. La drept vorbind, industrializarea este unul din cei doi factori fundamentali ai decreştinării, care atinge mai întâi clasa muncitoare din regiunile protestante. Sistemul ideologic german are la apariţie două aspecte, el fiind în acelaşi timp socialist şi naţionalist de dreapta. Glorificarea proletariatului permite construirea unui vis socialist, iar teama de proletariat duce la construirea unui vis concurent de reintegrare. Dar cele două ideologii, socialistă şi naţionalistă, născute pentru a se combate, împărtăşesc aceleaşi valori de autoritate şi de inegalitate. Amândouă preferă statul şi acceptă principiul de inegalitate între oameni, cu resemnare în cazul socialismului şi cu entuziasm în cazul naţionalismului.

Decreştinarea, care nu atinge decât Germania protestantă, începe odată cu dezvoltarea clasei muncitoare, în anii 1870. Ea atinge clasele mijlocii în anii 1880. Devine evidentă din punct de vedere statistic din 1890, manifestându-se atunci printr-o scădere brutală a numărului de vocaţii religioase şi a practicii duminicale[162].

Ca orice profeţiecuvântul nietzscheean e o deosebit de bună percepţie a prezentului. Într-adevăr, în 1882, el anunţă, în *Le Gai savoir*, moartea lui Dumnezeu:

„Unde este Dumnezeu, striga el, o să vă spun! Noi l-am ucis, voi şi cu mine! Cu toţii suntem ucigaşii săi! Dar cum am făcut acest lucru? Cum am putut noi să golim marea? Cine ne-a dat buretele ca să ştergem întregul orizont? Ce-am făcut ca să eliberăm acest pământ de soarele său? încotro se îndreaptă el acum? încotro ne

162C f. supra, p. 166-169.

duce? *Departe de toţi sorii*? *Să ne fi aruncat într-o continuă cădere*?”[163]

Moartea lui Dumnezeu creează în Germania o angoasă deosebită, ce nu-şi avea echivalentul în Franţa secolului XVIII. Pierderea sensului religios e întotdeauna o încercare psihologică. În textul lui Nietzsche găsim însă, reflex fidel al neliniştii metafizice germane din anii 1870 – 1890, ideea unei pierderi ireparabile, a unei vieţi imposibile şi, mai ales, un remarcabil sentiment de culpabilitate. Prin comparaţie, anunţul francez, cu mai bine de un secol înainte, al morţii lui Dumnezeu, e amuzant. Aflăm la Diderot, pe lângă o nelinişte metafizică reală, şi o anumită satisfacţie la ideea de a fi scăpat de supravegherea divină a vieţii cotidiene. Pentru francezii din secolul XVIII, moartea lui Dumnezeu înseamnă şi dispariţia păcatului originar, precum şi posibilitatea de a face dragoste aşa cum înţeleg ei, adică pentru plăcere[164]. Tot atâtea avantaje câte inconveniente. În Germania din anii 1890 – 1914, ca şi în Franţa din anii 1789 – 1810, moartea lui Dumnezeu duce la o modificare a comportărilor sexuale şi la o dezvoltare a controlului naşterilor. Scăderea fecundităţii germane e deosebit de rapidă şi de brutală între 1910 şi 1930[165]. E izbitor, însă,

---

163L e Gai savoir, p. 149.

164h

165S ă-l comparăm pe Diderot cu Nietzsche : „In ce priveşte portretul Fiinţei supreme, privind înclinaţia sa spre mînie, privind asprimea pedepselor sale sau unele comparaţii ce ne vorbesc în mare număr despre raportul dintre cei pe care îi lasă să piară şi cei cărora binevoieşte a le întinde mîna, fiinţa cea mai corectă ar fi tentată a-şi dori ca el să nu existe. Am fi destul de mulţumiţi în această lume, dacă am fi siguri că nu avem a ne teme de nimic în cealaltă : gîndirea lipsită de Dumnezeu n-a înspăimîntat niciodată pe nimeni“ (Pensées philosophiques, IX. p. 35).
Rata de natalitate scade de la 35% în 1910 la 15% în 1930. Germania realizează. în douăzeci de ani, o transformare a comportamentelor sexuale, pentru care Franţa a avut nevoie de o sută trczeci de ani. deoarece ea se întinde între 1800 şi 1930. Pentru curbele de natalitate franceză şi germană, vezi C. Chesnais. La Transition démographique, pp. 223 şi 321.

sindromul de teroare şi de culpabilitate ce însoţeşte, în Germania protestantă, dispariţia Creatorului. Acest sindrom are cauze absolut precise.

Modernitate urbană şi distrugerea gospodăriei sursă în sistemul familial nuclear, procesul de industrializare şi de urbanizare nu afectează structura menajului. Idealul de independenţă adultă interzice, în cadrul vieţii tradiţionale, conlocuirea părinţilor cu copiii căsătoriţi. Familiei nucleare îi corespunde o structură simplă a *gospodăriei* care cuprinde cel mult două generaţii. Instalarea în oraş nu schimbă cu nimic habitudinile populaţiilor care practică acest sistem: menajul simplu, cuprinzând două generaţii, e perfect adaptat la modul de viaţă urban.

Acest transfer nedureros de la sat la oraş nu e caracteristic pentru familia sursă. Dimpotrivă. Asocierea a trei generaţii sub un acelaşi acoperiş, ce-şi are justificarea economică la ţară, îşi pierde orice sens practic în mediul urban. Oricât de mare ar fi ataşamentul faţă de valorile de autoritate şi de interdependenţă între generaţii, la oraş acest menaj nu rezistă: chiar şi în regiune de familie sursă, *gospodăria* formată din două generaţii e tipică pentru modul de viaţă urban. Recensământul german din 1970 permite să se aprecieze această dezintegrare a gospodăriei, care nu corespunde unei mutaţii a valorilor, ci arată o adaptare raţională la condiţiile economice. În 1970, proporţia de gospodării cuprinzând cel puţin trei generaţii era, la ţăranii independenţi (*selbständige*) de 30%; la muncitorii din industrie de 4%, iar la salariaţii din comerţ, şi servicii de 3, 5%. Într-o manieră caracteristică, muncitorii agricoli dau o rată intermediară de 10%[166]. Sunt cifre ce nu spun nimic despre valorile familiale: ele arată, pur şi simplu, că în oraş, aceste valori, dacă se perpetuează, încetează de se întruchipa în constituirea de gospodării cu trei generaţii. În mediul urban dispare securitatea familiei dintr-un mediu închis. Individul nu mai

166R ecensământ din 1970. voi. 8 : Bevölkerung in Haushalten, pp. 64-66. Numărul gospodăriilor de tip Al. împărţit la totalul de gospodării de tip Al. A2. A3. A4 şi al gospodăriilor de o persoană.

e singur dacă e căsătorit. Dar el nu se mai află nici sub autoritatea directă şi materială a tatălui său. În faza de tranziţie de la sat înspre oraş, adică în perioada exodului rural, care-şi atinge maxima intensitate în Germania între 1870 şi 1929, dezintegrarea gospodăriei creează o anxietate de un tip deosebit, un sentiment de a fi părăsit de Dumnezeu, atât de bine evocat de Nietzsche. Bineînţeles că dispariţia tatălui trupesc duce la angoasă şi la regretul după tatăl metafizic. Decreştinarea şi, la drept vorbind, întregul proces de naştere a ideologiilor se produce în Germania în contextul distrugerii gospodăriei sursă, fenomen care creează un vid, o lipsă specifică. Crescut în centrul unui ideal de autoritate, individul intră, singur, într-un mod de viaţă urban ce nu-i mai permite realizarea materială a idealului său familial. Gospodăria nu-i mai oferă securitate individului. Statul, partidul vor trebui să-l încorporeze pentru a-i reda liniştea spiritului.

Social-democraţia germană

Socialismul german progresează în ritmul decreştinării, până într-atât încât ambele fenomene – unul ideologic, altul religios – par a forma unul singur. Social-democraţia germană ia naştere oficial în 1875, la congresul de la Gotha, prin fuziunea a două mici grupuri: Asociaţia generală a muncitorilor, de tendinţă lassalliană, şi Partidul muncitoresc

MH/ial-democrat din Germania, mai apropiat de marxism[167]. Votul univer-… îl permite, din 1871, irezistibila ascensiune a social-democraţiei, cea mai puternică din Europa înainte de 1914. Cea mai mare creştere intervine mire 1887 şi 1912, perioadă în care trece de la 10 la 35% din voturi exprimate. Deci, social-democraţia nu ia realmente avânt decât începând din momentul când se accelerează decreştinarea, adică spre sfârşitul anilor 1880.

Cifrele care descriu extinderea naţională şi globală a social-demoraţiei germane nu oferă decât o reprezentare imperfectă a procesului în curs. Înainte de 1914,

167 Allgemeiner deulscher Arbeiterverein şi Sozialdemokratische Arbeiterpartei Deutschlands.

extinderea urmează decreştinarea: în consecinţă, e deosebit de masivă în regiunile protestante, unde practica religioasă se prăbuşeşte şi mai redusă în cele unde religia (adică catolicismul) rezistă (harta 43). Zona industrială a Ruhrului, catolică, nu e o fortăreaţă a social-democraţiei. Cea mai importantă creştere a social-democraţiei se produce în Saxa, Hessa şi la Berlin, în centrul dezvoltat şi dens populat al Germaniei *protestante*. În aceste regiuni, procentajul de voturi exprimate depăşeşte adesea majoritatea absolută. În 1903, în Saxa, social-democraţia obţine 59% din voturi şi douăzeci şi două de locuri din douăzeci şi trei; la Berlin, 67% din voturi şi cinci locuri din şase. Aici, nu mai e un partid puternic, ci un partid dominant.

O ciudată dominaţie. Fiindcă pe lângă alegerile pentru Reichstag, realizate prin vot universal direct (şi cu scrutin majoritar la două tururi), în regatul Prusiei şi în Saxonia mai sunt şi alte moduri de scrutin care îi iau social-democraţiei întreaga putere regională. În Prusia se menţine votul cu *trei clase*, care împarte alegătorii în trei categorii numeric inegale alegând fiecare un număr egal de deputaţi[168]. În fiecare circumscripţie, întregul proletariat se află în clasa a III-a. Clasa I nu cuprinde decât câteva sute de persoane, elita înalţilor funcţionari şi nobilimea. Saxonia introduce, în 1896, un sistem asemănător, ce permite neutralizarea reprezentării oraşelor, prin urmare a muncitorilor.

Social-democraţia germană (1877 – 1912)

168 în a doua sa versiune, adică începînd din 1893, sistemul prusac stabileşte clasele prin avere. Venitul fiscal al statului este împărţit la trei. Contribuabilii care achită treimea superioară a acestui venit au dreptul la o treime dintre aleşi ; cei care plătesc a doua treime au dreptul la o altă treime de aleşi ; plătitorii din cea de a treia parte, inferioară, a încasărilor fiscale, amestecaţi cu cei neimpozabili, au dreptul la o a treia treime. Votul nu e secret. în 1913. clasa I conţinea 4.5% din corpul electoral ; clasa a Il-a. 15,7% : clasa a Ill-a 79.8%. Pentru mai multe detalii privind acest sistem, vezi S. Suval. Electoral Politics in Imperial Germany. pp. 233-234.

Alegeri pentru Reichstag Procentaj al voturilor exprimate			
1877	7.1	1893	23, 3
1878	7, 7	1898	27, 2
1881	6, 1	1903	31, 7
1884	9, 7	1907	28, 9
1887	10, 1	1912	34, 8
1890	19, 7		

Sursă: J. Rovan, *Histoire de la social-démocratie allemande*, p. 115.

Înainte de 1914, social-democraţia e puternică la nivel naţional, fără a fi majoritară, deoarece nu obţine decât ceva mai mult de o treime din voturi. În Germania protestantă, social-democraţia, ades majoritară, este exclusă de la putere printr-un sistem care asigură, de fapt, menţinerea stărilor din vechiul regim şi, deci, societatea împărţită pe categorii. Marele partid muncitoresc nu constituie decât reprezentarea unei categorii printre altele, proletariatul, desemnat tot mai des în Germania prin expresia „a patra stare”[169].

Autoritate şi organizare

Social-democraţia se defineşte ca marxistă nu atât prin programul de la Gotha din 1875, cât prin cel de la Erfurt din 1891. Ea acceptă teoria crizelor ciclice ale capitalismului şi aşteaptă ca societatea burgheză să fie covârşită de creşterea numerică a proletariatului. Se declară ca partid muncitoresc, instrument al unei clase. Doreşte socializarea mijloacelor de producţie şi de schimb.

169
Vezi scrisoarea lui Thcodor Fontanc citată de G. Craig în Germany, 1866- 1945. p. 269, exemplu de idealizare al celei de-a ..patra stări“.

Foarte repede, însă, dezacordul cu privire la revizionism încurcă iţele doctrinare. Din 1898, Bernstein atacă fundamentele teoretice ale marxismului, materialismul istoric şi chiar noţiunea de revoluţie[170]. La congresul de la Stuttgart, tezele sale sunt condamnate, dar fără ca el să fie exclus. Din 1900, social-democraţia germană se defineşte mai bine prin practica decât prin teoria sa.

Potrivit lui Ebert, care-i urmează lui Bebel, în 1913, în fruntea partidului, *socialismul înseamnă organizare. Dezorganizarea e cel mai mare duşman al socialismului" 1*. Devotamentul faţă de partid explică mai bine decât orice element doctrinar natura social-democraţiei germane şi o opune, trăsătură cu trăsătură, anarho-socialismului parizian sau andaluz.

Harta 43-Germania: social-democraţie, antisemitism şi Zentrum în 1898

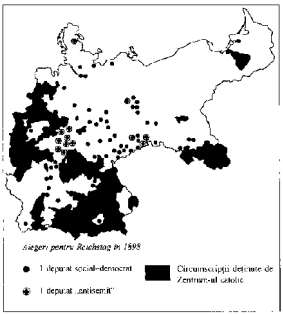
Alegeri pentru Reichstag în 1898
1 deputat social-democrat
1 deputat „antisemit"
Circumscripţii deţinute de Zentrum-ul catolic

Opinie raportată de Friedrich Stampfer în ziarul partidului. *Vonvorts*: vezi Ei. Craig. op. cit., p. 403.

Harta 44 – Germania: nazismul în iulie 1932

170D espre disputa revizionişţilor, vezi J. Droz. Histoire générale du socialisme, t. 2. pp. 40-51.

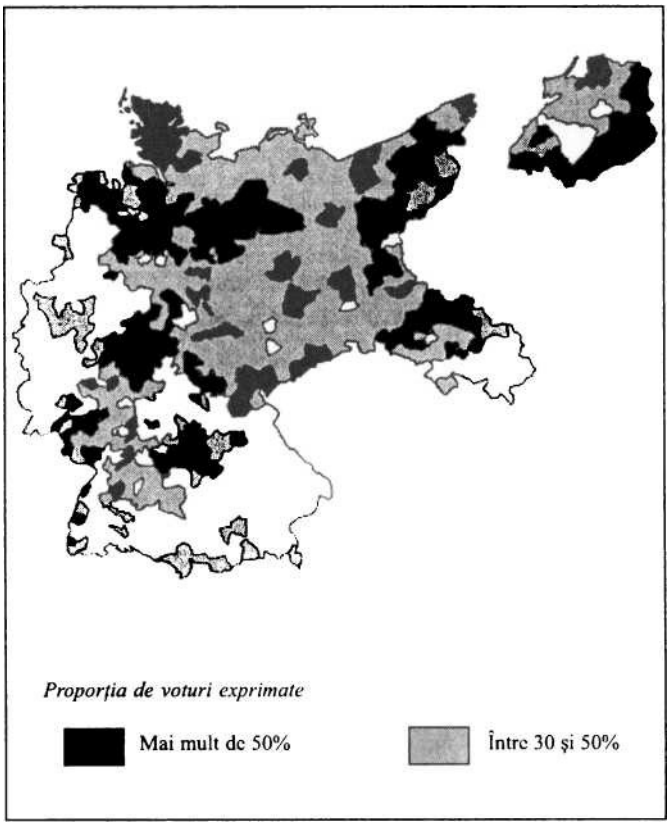

Partidul social-democrat e primul dintre marile partide de masă având origine extraparlamentară, ca să reluăm clasificarea lui Maurice Duverger, care deosebeşte organizaţiile politice în funcţie de provenienţa lor parlamentară sau extraparlamentară, adică din societatea însăşi. El devine foarte repede o prodigioasă maşină, în pofida persecuţiilor bismarckiene din anii 1878 – 1890. În 1912, are 1 700.000 de aderenţi, deţine o sută de ziare, se sprijină pe sindicate puternice, controlează numeroase societăţi sau asociaţii culturale, încurajând muzica, teatrul sau lectura. Plăteşte mai multe mii de activişti. Cei 110 parlamentari ai săi din Reichstag au o mai mică influenţă politică decât birocraţia sa.

Această aptitudine pent worganizare nu e decât versiunea socialistă a unei aptitudini generale a culturii germane pentru organizare, derivând din principiul de

autoritate inclus în familia sursă. Disciplina familială devine disciplină de partid. Spre deosebire de omologii săi francez, italian sau spaniol, mişcarea muncitorească germană dezvoltă foarte repede o ostilitate instinctivă faţă de conceptul de grevă generală, perceput mai mult ca o încarnare a dezordinii, decât ca manifestare a unui ideal revoluţionar[171].

Social-democraţia, prima forţă politică din Germania imperială, este, totuşi, izolată. Ea formează o lume autonomă, separată, respinsă de restul societăţii germane. E de înţeles ca socialiştii, „revoluţionari" în anii 1875 – 1890, să fi fost combătuţi de Bismarck; mai greu de înţeles este poziţia cu totul specială a Partidului social-democrat, devenit reformist, în Germania anilor 1900 – 1914. E o mişcare disciplinată care acceptă societatea aşa cum e şi se consacră îmbunătăţirii condiţiilor locale de viaţă ale proletariatului. Nu se mai luptă decât pentru a cere modificări raţionale în sistemul fiscal. Până la urmă, acceptă monarhia, armata şi expansiunea colonială; în 1913, votează noi impozite pentru finanţarea cheltuielilor militare. Aspiră la integrare, dar nu se integrează[172]. Celelalte forţe politice continuă să-l trateze ca pe un paria al sistemului social wilhelmian. În aceeaşi perioadă, socialiştii francezi sunt mult mai puţin puternici (SFIO obţine în 1914 de două ori mai puţine voturi: 17%) şi continuă să recomande răsturnarea ordinii burgheze, dar fac indiscutabil parte din sistemul cultural francez. Se bucură de susţinerea unor numeroşi intelectuali, în vreme ce social-democraţii germani sunt ţinuţi la distanţă de universităţile Reichului. Ceea ce face dificilă integrarea deplină a muncitorului şi a expresiei sale politice, social-democratul, este lipsa conceptului de om universal.

Inegalitate între oameni şi conştiinţă de clasă

171~ Despre social-democraţia germană şi noţiunea de grevă generală, vezi J. Droz. op. cit., pp. 51-56.

172P entru a descrie această situaţie ambiguă a dezvoltat Gunther Roth conceptul de integrare negativă în lucrarea sa The Social Democrats in Imperial Germany.

Idealul francez de om universal, egal cu toţi ceilalţi oameni, transpune pe planul ideologic valoarea familială care cere egalitatea între fraţi. Refuzarea omului universal, caracteristică a culturii germane, rezultă dintr-o trăsătură inegalitară a sistemului familial germanic, inegalitatea dintre fraţi fiind convertită în inegalitate între oameni. În Franţa, muncitorul nu e decât una din întrupările succesive ale omului universal. Această percepţie face adeziunea la ideologia socialistă a proletariatului mai dificilă, deoarece ea contrazice, *apriori*, ideea unei misiuni speciale a clasei muncitoare. Proletarii sunt oameni printre alţi oameni. Noţiunea de om universal explică destul de bine o anumită slăbiciune a conştiinţei de clasă în sistemul ideologic francez. Ea mai explică şi buna integrare a muncitorilor în sistemul politico-cultural naţional. În ţara omului universal, proletarii sunt, ca şi burghezii, nişte cetăţeni, capabili de ataşament pentru republică.

În Germania, dimpotrivă, idealul de diferenţiere a oamenilor se manifestă simultan atât în favoarea unei bune conştiinţe de clasă cât şi a unei defectuoase integrări a proletariatului. Visul marxist al unui muncitor ce se percepe mai curând ca proletar decât ca om în general, e mai uşor de realizat. Acceptarea de către societate a acestui proletar ca cetăţean obişnuit este, însă, mai dificilă. E vorba de o mecanică ideologică de ansamblu: clasele mijlocii germane participă cu autoritate la dezvoltarea conştiinţei de clasă muncitoreşti percepând proletariatul ca fiind de esenţă diferită.

Valorile de autoritate şi de inegalitate purtate de familia sursă creează deci un echilibru deosebit, o integrare pur verticală a societăţii. Grupurile sociale, despărţite de diferenţele dintre ele, acceptă în paralel autoritatea statului. Visul hegelian al unei societăţi alcătuite din grupuri sociale închise, reunite prin stat, este realizat de Germania imperială. E vorba de o versiune modernă, industrială a societăţii pe categorii, cea proletară alăturându-se nobilimii, ţăranilor, burghezilor.

Menţinerea în Prusia a votului pe trei clase reprezintă o negare perfectă a Revoluţiei franceze. În 1789, statele generale franceze, desemnate conform unui sistem pe trei clase – nobilime, cler, starea a treia – se convertesc în Adunarea naţională şi adoptă, în urma dublării stării a treia, votul individual. În Germania, izolarea social-democraţiei şi, poate, şi consimţământul său secret, împiedică o evoluţie de acest tip, ce presupune existenţa unui ideal de egalitate a oamenilor.

Reformismul, consubstanţial ideologiei social-democrate, rezultă logic din acceptarea principiului de inegalitate între oameni şi între clase. Inegalitatea reală constatată în societatea capitalistă nu e, în fond. resimţită ca intolerabilă de către social-democraţi. Aceştia nu

Imin în discuţie existenţa unei poziţii specifice a clasei muncitoare în imetura socială. În măsura în care oamenii nu sunt egali, visele de M/himbare, de revoluţie, devin fără obiect. îmbunătăţirea condiţiilor de viaţă, în interiorul unei structuri sociale diferenţiate, devine adevăratul, singurul obiectiv. Reformismul social-democrat nu este dectul unei slăbiciuni de caracter deosebite a conducătorilor sau a militanţilor, ci al unei determinări antropologice, consecinţă finală a megalitarismului înscris în structura familială de tip sursă. Într-un sens, reformismul arată natura inegalitară a mesajului social-democrat.

Dimpotrivă, trăsătura egalitară a ideologiilor anarho-socialiste şi comuniste e cea care implică poziţionarea lor revoluţionară. Aspiraţia către egalitate, înscrisă în egalitatea între fraţi din sistemul familial nuclear sau comunitar, face percepţia inegalităţilor obiective ale structurii sociale absolut inacceptabilă. Revoluţia, distrugere a ordinii stabilite, devine indispensabilă.

Naţionalismul etnocentric

Ideologia naţionalistă germană se naşte „de dreapta”, contemporană cu social-democraţia, alt produs ideologic al procesului de decreştinare. Naţionalismul apare totuşi întotdeauna ceva mai târziu decât socialismul,

în primul rând, fiindcă el corespunde unui reflex defensiv antisocialist şi presupune existenţa unei ameninţări de care e menit să apere Germania. Dar şi pentru că decreştinarea progresează mai repede în clasa muncitoare decât în casele de mijloc: astfel, ideologizarea proletariatului este în avans faţă de aceea a aristocraţiei ori a burgheziei, mică sau mare. Decalajul e doar de câţiva ani. Social-democraţia ia realmente avânt între 1887 şi 1903, iar pangermanismul se dezvoltă între 1900 şi 1914.

Naţionalismul german ia imediat o formă specifică, antiuniversalistă. Insistă asupra existenţei unei esenţe germanice ce defineşte o misiune specifică a Reichului. Mesajul fichtean se răspândeşte. Pericolul pentru Europa constă în faptul că Germania este efectiv pe cale de a deveni prima putere de pe continent. Între 1880 şi 1908, ea trece de la 46 la 63 de milioane de locuitori. Industria sa o depăşeşte în mare măsură pe aceea a Marii Britanii. Visul pare să devină realitate. În 1893, se înfiinţează Liga pangermanistă (Alldeutscher Verbând), asociaţie, grup de presiune reprezentat în principalele partide politice ale coaliţiei guvernamentale după 1900[173]. Aspiraţia la poziţia de lider european şi mondial împinge Germania la neînţelegeri cu Rusia, iar apoi cu Marea Britanie. În centrul noii politici externe se află construirea unei flote de război capabile să se opună hegemoniei navale britanice. Pangermaniştii percep Imperiul britanic drept prima putere mondială, al cărei loc trebuie să-l ia. Franţa, învinsă deja în 1870, nu e luată în serios. Rusia, a cărei dezvoltare demografică şi industrială e corect apreciată, nu e considerată ca o ameninţare pe termen lung. O asociaţie de încurajare a politicii navale, Flottenverein, dă amploare conflictului cu Marea Britanie. Atracţia culturală faţă de organizaţie se manifestă atât din partea naţionalistă, cât şi din aceea a socialiştilor. În ajunul războiului din 1914, Liga

---

173C f P. G. J. Pulzer, The Rise of Political Antisemitism in Germany and Austria, p. 229. între 1894 şi 1914, 60 de deputaţi din Reichstag aparţineau

navală are mai mult de 300.000 de aderenţi[174], întărirea ideologiei naţionaliste este evidentă pe plan intern. Caracterul totodată antagonist şi complementar al ideologiilor social-democrată şi pangermanistă apare clar cu ocazia alegerilor din 1907, când cancelarul von Bülow impune o tematică naţionalistă. Alegerile „hotentote" au loc într-un climat de înfruntare colonială şi de opoziţie cu Anglia. Apelul la naţionalism îi permite efectiv guvernului să blocheze un timp dezvoltarea socialistă. Partidul social-democrat scade de la 31, 7 la 28, 9% din voturile exprimate. Înaintarea sa e reluată în 1912. Ideologia naţionalistă, cu centrul de gravitate situat în clasele mijlocii, vine în urma ideologiei socialiste, cu centrul de gravitate situat în clasa muncitoare, deja masiv decreştinată.

Naţionalismul german, ideologie de dreapta, este definit în întregime, atât pe plan extern cât şi pe cel intern, prin refuzul conceptului de om universal şi printr-o convingere fundamentală în inegalitatea oamenilor. Acest diferenţialism îndreptat spre străinătate duce la percepţia unei inferiorităţi franceze, ruse sau engleze. Dirijat spre interiorul societăţii germane el duce la percepţia unei inferiorităţi muncitoreşti şi, bineînţeles, evreieşti. Structurile acestui naţionalism etnocentric apar cu o claritate deosebită atunci când e confruntat cu problema evreiască, care pune în mod teoretic problema diferenţei sau a nediferenţei între oameni.

Antisemitismul

Definirea omului germanic duce la contradefinirea evreului, încarnare negativă a virtuţilor germane. La mijlocul anilor 1870, Wilhelm Marr inventează cuvântul *antisemitism*. Lucrarea sa de succes, *Der Sieg der Judentums tiber das Germanentum* („Victoria iudeităţii asupra germanităţii"), atinge douăsprezece ediţii în şase

174 L igii pangermaniste : 15 antisemiţi, 9 conservatori, 8 membri ai Reichspartci, ^ 28 naţional- liberali. în general, cartea lui Pulzer e de o calitate excepţională. S. Suval. Electoral Politics in Imperial Germany, p. 35.

ani[175]. În 1879 e fondată Antisemiten Liga, prima asociaţie politică ce-şi face din ura faţă de evrei motivaţia esenţială[176]. Apariţia antisemitismului marchează trecerea naţionalismului de la era doctrinară, reprezentată de Fichte sau Hegel, la era ideologică, ce se caracterizează prin aderarea de largi mase la idealul de inegalitate a oamenilor. Ar fi greu să găsim la Hegel o denunţare a naturii răufăcătoare a evreului. Dimpotrivă, în *Principes de laphilosophie du droit* e apărată ideea de emancipare[177]. Prăbuşirea credinţei creştine e necesară pentru răspândirea ideologiei antisemite moderne. Religia creştină, protestantă sau catolică, stabileşte prea bine înrudirea evreului cu creştinul. Moartea lui Dumnezeu o antrenează pe aceea a lui Hristos, adică a acelui evreu care i-a dăruit Europei religia sa. Legătura teoretică dintre evrei şi neevrei se desface. Devine posibilă identificarea diferenţelor etnice şi biologice. Darwinismul nu se mulţumeşte să distrugă credinţa în Vechiul Testament şi în Geneză, ci le oferă ideologiilor rasiste din anii 1880 – 1914 noţiunea de luptă pentru existenţă a speciilor. Evreii nu mai sunt poporul ales care se înşală (viziune creştină), ci o specie (o rasă) deopotrivă inferioară şi ameninţătoare. Cartea lui Marr e descrisă pe drept cuvânt de Pulzer ca un „*Darwin de cinci bani*”[178].

După prima agitaţie din anii 1870, anii 1880 reprezintă o fază de latenţă, antisemitismul politic rămânând berlinez. În 1887, este ales în Reichstag primul deputat antisemit. În 1890 numărul creşte la 5, iar în 1893 se ajunge la 16, pentru ca în 1898 să se reducă la 13 (harta 43). Cu timpul, etichetele devin mai puţin clare. Sau, mai curând, antisemitismul încetează de a mai fi o doctrină specifică, pentru a deveni patrimoniul comun ai dreptei germane. În 1892, Partidul conservator declară, în primul paragraf al „programului de la Tivoli”: „Aloi

175C f. Pulzer. op. cit., p. 49.

176P ulzer, op. cit., p. 51.

177P rincipes de la philosophie du droit, pp. 275, 340.

178P ulzer. op. cit., p. 49.

combatem invadatoarea şi tulburătoarea influenţă evreiască asupra vieţii noastre populare”[179][180]. Din 1900, antisemitismul nu mai e nicăieri, fiindcă e pretutindeni. În 1913, Sindicatul angajaţilor din comerţ (Deutschnationales Handlungsgehilfenverbând, DHV) precizează printr-un adaos la statutele sale că nu acceptă *„<evreii şi pe toţi cei care aparţin unor naţiuni sau unor rase antitetice în mod conştient germanităţii”*. În acea epocă, DHV are 148.000 de membri faţă de cei 12 380 ai sindicatului social-democrat rival.

Deosebit de interesantă este autoidentificarea claselor mijlocii cu arianitatea pură, care atrage după sine respingerea în paralel a muncitorului şi a evreului, două fiinţe diferite şi inferioare. Lumea angajaţilor, deopotrivă salariaţi şi decreştinaţi, e foarte vulnerabilă faţă de ideologia antisemită. Respingerea în paralel a muncitorilor şi a evreilor de către clasele mijlocii duce la o solidaritate obiectivă: social-democraţia devine efectiv partidul muncitorilor şi al evreilor. Între 1871 şi 1884, grupul celor 14 evrei aleşi în Reichstag cuprinde 3 liberali de dreapta, 8 liberali de stânga şi 3 social-democraţi. Din 1890, aproape toţi parlamentarii evrei sunt social-democraţi[181].

Antisemitism contra social-democraţie

Antagonismul şi complementaritatea sunt concepte care, combinate, descriu cel mai bine raporturile dintre antisemitism şi social-democraţie din cultura germană a anilor 1870 – 1914. Social-democraţia e forma germană a elanului socialist. Antisemitismul concentrează şi rezumă tendinţele cele mai dure ale naţionalismului german. Social-democraţia şi antisemitismul iau naştere, pe rând, din procesul de decreştinare. Antagonismul şi complementaritatea pot fi sesizate în timp şi spaţiu.

În timp, izbucnirile antisemite urmează după cele ale social-democraţiei. Prima fază antisemită are loc după fondarea social-democraţiei, în a doua jumătate a anilor

179™ Pulzer, op.cit., p. 119.

180P ulzer. op. cit., pp. 220-221.

181" Pulzer, op. cit., p. 260.

1870. Relativa stagnare socialistă între 1877 şi 1885 încetineşte creşterea antisemitismului. Demarajul socialist din anii 1887 – 1893 duce la prima apariţie politică şi parlamentară a antisemitismului. Social-democraţia obţine 23, 3% din voturi; grupurile

miisemite obţin 16 deputaţi dar, de notat, numai 2, 9% din sufragii. Cu i impui, generalizarea sentimentului antisemit în dreapta germană corespunde cu stabilizarea social-democraţiei ca forţă dominantă a stângii.

În spaţiu, relaţia dintre complementaritate şi antagonism nu e mai puţin frapantă. Zonele de creştere a antisemitismului electoral care sunt I lessa, Saxonia, Thuringia şi Berlin sunt şi cele ale dezvoltării social-democraţiei, chiar dacă antisemitismul nu reuşeşte să învingă decât pe laturile regiunii de influenţă social-democrată. Din cele 16 locuri antisemite din 1893, 8 sunt în Hessa, 6 în Saxonia şi celelalte 2 în Prusia, la est de Elba33. În 1903, forţa social-democraţiei elimină din Saxonia reprezentarea antisemită, aşa cum împiedicase, cu mult mai devreme, succesul candidaţilor antisemiţi la Berlin. În 1907, însă, campania naţionalistă duce la o cădere social-democrată şi la un puseu antisemit. Doar în Hessa, zonă unde social-democraţia e puternică, dar nu hegemonică (39, 3% din voturi în 1912), reuşeşte să se menţină reprezentarea parlamentară antisemită34. Ne miră totuşi antisemitismul dreptei saxone, dezvoltat într-o regiune unde evreii constituie abia 0,25% din populaţie. Paradoxul este la scara Germaniei: în această ţară, unde dreapta este, în 1914, erodată de antisemitism, există mai puţin de 1% evrei. Insignifianta cantitativă a chestiunii evreieşti nu va împiedica apariţia nazismului. Între 1928 şi 1932, antisemitismul devine factorul structurant fundamental al naţionalismului german. Înainte de 1914, el e un element important, dar secundar.

Pentru tot ce se referă la alegerile din 1893, vezi Pulzer, op. cit., pp. 121 – 123. Reproduc un tabel al lui Pulzer unde sunt comparate performanţele electorale social-democrate şi antisemite în Saxonia şi Thuringia.

Relaţia de complementaritate e frapantă.

Număr de deputaţi	Antisemiţi	Social-democraţi
1898	3	16
1903	1	29
1907	6	8
1912	1	27

Vom găsi o bună prezentare a raporturilor de forţe între partidele politice la sfârşitul epocii willielmiene în 1. Bertram. *Die Wahlen zum deutsche Reichstag vom Jahre 1912*.

Eşecul antisemitismului francez

Antisemitismul este, între 1875 şi 1914, un fenomen la scară europeană, ce găseşte pretutindeni intelectuali adepţi ai darwinismului social, fericiţi să descopere semnele noii lupte între rase. Acolo unde nu există terenul antropologic ideal – adică familia sursă, care încurajează o viziune inegalitară a vieţii sociale – doctrina nu prinde, nu devine ideologie. Mai mult, antisemitismul nu prinde nici acolo unde familia sursă rămâne neutralizată de o credinţă religioasă intactă. Absenţa unor condiţii antropologice şi religioase favorabile explică eşecul antisemitismului în Franţa, în pofida caracterului spectaculos al afacerii Dreyfus. Examinarea mecanismului antisemit *la scară europeană* arată în ce măsură acest episod al vieţii politice franceze a fost efectul unei mode, consecinţă temporară a unei obsesii franceze a epocii: nevoia irepresibilă de imitare a Germaniei, învingătoare în războiul din 1870. Agitaţia antisemită franceză se produce întotdeauna cu cinci până la zece ani mai târziu decât agitaţia antisemită germană. Primele manifestări au loc la Berlin către sfârşitul anilor 1870, iar la Paris către mijlocul anilor 1880. Primul vârf politic e atins în Germania în 1893; în Franţa,

activitatea Ligii antisemite culminează cu afacerea Dreyfus, în 1898. După 1900, fenomenul regresează în Franţa, pentru a se instala în Germania. Chiar şi originea cuvântului *antisemitism*, inventat în Germania, implică un avans german[182]. Revelator este însă mai ales contrastul final dintre eşecul francez şi succesul german. Germania protestantă e o regiune de familie sursă pe cale de decreştinare, astfel încât prezintă un teren favorabil răspândirii ideologiei antisemite. În Franţa, centrul sistemului naţional se sprijină pe familia nucleară egalitară, care continua să reproducă valori ca libertate şi egalitate, adică idealul unui om universal. Periferia franceză e ocupată de familia sursă, dar o familie sursă neutralizată de un catolicism mereu puternic. Antisemitismul va fi nevoit să se mulţumească cu medii intelectuale provinciale şi decreştinate. Masele i se sustrag. Ca şi în partea catolică a Germaniei, unde Zentrum (partid catolic), condus de liderul său Windthorst, face să eşueze tentaţia antisemită.

Zentrum catolic şi creştin-democraţie

Apariţia ideologiilor moderne, social-democraţia şi naţionalismul cinocentric, este rezultatul procesului de decreştinare care între 1870 şi 1914 nu atinge decât partea protestantă a Germaniei. Existenţa acestor noi forţe obligă, totuşi, regiunile unde credinţa religioasă e intactă, adică, practic, lumea catolică, la o redefinire. Apare „o *ideologie religioasă reacţionată*”, doctrina democrat-creştină[183].

Din 1870, unificarea Germaniei cu Prusia protestantă îi determină pe catolicii minoritari să se organizeze confesional, la început din motive defensive. În martie 1871, primele alegeri naţionale, cu vot universal direct, aduc în Reichstag 57 de deputaţi catolici, membri ai

182V ezi. de exemplu, asupra acestui punct. Z. Sternhell. La Droite révolutionnaire. p. 177.

183O prezentare generală a istoriei doctrinei democrat-creştinc se găseşte în cartea lui Jean-Marie Maveur. Des partis catholiques à la démocratie chrétienne, XIX1 XX1 siècles.

partidului de centru, Zentrum-ul. Formaţie religioasă şi regională, Zentrum învinge ofensiva anticatolică bismarckiană, Kulturkampf. În 1874, Zentrum obţine 91 locuri de deputaţi. Prusia protestantă renunţă la ideea de a distruge catolicismul german din Sud şi-n Vest. Conflictul are rădăcini în trecut: el pune în opoziţie o lume protestantă, unde practica religioasă începe să slăbească, şi o lume catolică absolut solidă. Prăbuşirea protestantismului, ascensiunea social-democraţiei şi a naţionalismului etnocentric transformă din exterior Zentrum-ul, care, din partid catolic, devine partid democrat-creştin. Confruntaţi cu concurenţa ideologică a socialiştilor şi a naţionaliştilor, care propun două viziuni posibile ale cetăţii terestre ideale, catolicii germani trebuie să-şi redefinească concepţia politică. Ei se menţin în afirmarea întâietăţii unei cetăţi celeste, dar trebuie să elaboreze un program de tranziţie privitor la gestionarea cetăţii terestre: creştin-democraţia ridică mănuşa aruncată catolicismului tradiţional de către ideologii. Social-democraţia şi naţionalismul etnocentric iau naştere simetric, expresii de stânga şi de dreapta ale valorilor de autoritate şi de inegalitate purtate de familia sursă. Doctrina democrat-creştină, dezvoltată pe acelaşi teren, nu se poate sustrage acestor determinări antropologice. Ea nu ia amploare decât în ţări catolice, unde domină familia sursă. Confruntat devreme cu ideologiile moderne şi chestiunea muncitorească, catolicismul german are un rol decisiv în elaborarea idealului democrat-creştin. Aspectele fundamentale ale doctrinei vor fi definite de papa Leon al XIII-lea, în enciclica *Rerum novarumy* din 1891.

Publicată în 1891, în momentul când social-democraţia depăşeşte pragul de 20% din voturi şi devine un partid important în Germania, enciclica *Rerum novarum*, privind „condiţia muncitorilor”, este în primul rând un text antisocialist[184]. Planul său e clar. Prima parte:

184F olosesc ediţia Bonne Presse a Rerum novarum.

,'S

„Un fals remediu, socialismul”. A doua parte: „Adevăratul remediu”, împreună cu „1. Rolul Bisericii”, „2. Rolul statului”. A treia parte: „Rolul organizaţiilor muncitoreşti”. Leon al XIII-lea defineşte un antisocialism *antiindividualist*, care neagă necesitatea soluţiilor etatiste radicale, dar pretinde intervenţia unor diverse suprastructuri sociale în viaţa indivizilor: Biserica, bineînţeles, dar şi, în noul context al exploatării clasei muncitoare, statul şi organizaţiile profesionale. Statul creştin trebuie să respecte proprietatea privată şi autonomia familiei, însă intervenţia cerută de Leon al XIII-lea este într-un sens mai vast decât aceea a statului social-democrat, deoarece ea se extinde la domeniul moravurilor şi al religiei. Enciclica dă o listă detaliată a domeniilor privilegiate de acţiune ale statului bun:

„Se ajunge ca muncitorii, părăsindu-şi lucrul sau suspendându-l prin greve, să ameninţe liniştea generală, din cauză că printre muncitori slăbesc legăturile naturale ale familiei; că se calcă în picioare religia muncitorilor, fără a li se uşura deloc îndeplinirea obligaţiilor lor faţă de Dumnezeu; că promiscuitatea sexuală sau alte incitaţii la viciu constituie un pericol pentru moralitate în uzină; că patronii strivesc muncitorii sub povara inechităţilor sau le dezonorează persoana umană prin condiţii nedemne şi degradante; că atentează la sănătatea lor printr-o muncă în exces şi în disproporţie cu vârsta şi sexul lor; în toate cazurile, e neapărat necesar a se aplică, între anumite limite, forţa şi autoritatea legilor Drepturile trebuie respectate cu religiozitate, iar statul trebuie să le garanteze tuturor cetăţenilor, prevenind sau pedepsind violarea lor… Totodată, în privinţa protecţiei drepturilor private, e nevoie să se preocupe într-o manieră specială de cei slabi şi nevoiaşi. Statul să devină, deci, în mod deosebit, providenţa muncitorilor, a celor ce aparţin categoriei celor săraci în general” 3S.

Asocierea muncitorească urmează, dintr-o perspectivă creştină, confreriilor, congregaţiilor şi

---

Rerum novarum, p. 30.

ordinelor religioase. Ea duce direct la sindicalismul creştin, chiar dacă expresia nu apare.

„Soarta clasei muncitoare, aceasta e problema care ne frământă </muncitorii creştini o vor rezolva cu uşurinţă prin raţiune dacă, uni fi în asociaţii şi urmând o direcţie prudentă, merg pe calea pe care inirinţii şi strămoşii lor au găsit mântuirea lor şi pe aceea a popoarelor. „[185]

Rerum novarum conturează imaginea unei societăţi integrate pe verticală de către un stat acţionând sub controlul Bisericii. Ea refuză lupta dintre clase, dar acceptă pe deplin principiul de inegalitate terestră.1 oamenilor:

„Este imposibil ca, în societatea civilă, toată lumea să ajungă la e udaşi nivel. Fără îndoială că acesta e scopul urmărit de socialişti, ilar împotriva naturii toate eforturile sunt zadarnice. Ea a stabilit diferenţe, pe cât de variate pe atât de profunde, între oameni: diferenţe de *inteligenţă, de talent, de îndemânare, de sănătate, de forţe; diferenţe necesare din care apare în mod spontan inegalitatea condiţiilor" O.*

Autoritate, inegalitate, integrare a individului: lumii familiei sursă nu-i va fi greu să accepte această doctrină. Ţările catolice a căror structură familială este de tip liberal şi egalitar nu vor reuşi acest lucru.

„Catolicismul social" definit de Leon al XIII-lea nu e foarte diferit de „protestantismul social" – dacă putem spune astfel – aplicat de Bismarck în ultimii ani ai existenţei luteranismului prusian. Noul Reich german le impune patronilor şi muncitorilor asigurarea de sănătate din 1883, asigurarea de accident din 1884 şi asigurarea de bătrâneţe din 1889. Dezvoltarea economiei germane, spectaculoasă între 1880 şi 1900, nu ia forma engleză ori franceză a unui capitalism sălbatic şi individualist. Statul încurajează, ghidează, încadrează şi protejează. Ataşamentul faţă de stat nu este exclusiv social-democrat, visul unei societăţi ingrată pe verticală nu e doar democrat-creştin. Familia sursă, autoritară şi inegalitară,

185R erum novarum, p. 46. Rerum novarum, p. 16.

domină ansamblul culturii germane, valorile sale ierarhice sunt acelea ale tuturor claselor şi ale tuturor subculturilor. Conflictele dintre grupuri nu pun în discuţie autoritatea şi inegalitatea. Rivalităţile dintre funcţionarii prusaci, catolici renani sau bavarezi, social-democraţi saxoni sau din Hessa nu duc niciodată la definirea unei ideologii liberale.

Geografia Zentrum-ului

Geografia Zentrum-ului o reproduce la perfecţie pe aceea a catolicismului german (harta 43). La alegerile din 1903, de pildă, el obţine 19, 7% din voturi pe ansamblul Reichului, dar 54, 2% în Renania, 40, 4% în Westfalia, 43, 2% în Bavaria, 40, 7% în Baden, faţă de 0,6% în Saxonia, 0,6% în Schleswig-Holstein, 0,7% în Brandenburg[186]. În regiune protestantă, Zentrum nu există. În regiune catolică e partid dominant, împotriva căruia celelalte forţe politice se afirmă cu greutate, între 1903 şi 1912, Zentrum slăbeşte puţin (16, 4% sufragii în 1912), dar în ajunul războiului din 1914 rămâne al doilea partid al Reichului, după social-democraţi[187].

În 1912, social-democraţii şi catolicii Zentrum-ului constituie cele mai stabile forţe ale sistemului politic, cu organizaţiile lor de masă, cu sindicatele şi asociaţiile lor culturale diverse şi variate. Nu sunt aliaţi: în teorie, Zentrum e mai curând în coaliţia guvernamentală, social-democraţia în afara ordinii burgheze. împreună, însă, ei obţin mai mult de jumătate din voturile exprimate, 51, 2% în 1912. Aceste două forţe au multe în comun. Ele împărtăşesc, precum toate forţele ideologice germane, valorile elementare ale familiei sursă. În plus, sunt relativ moderate, în adeziunea la valorile naţionaliste îndeosebi. Apropiaţi de criza din 1918, prăbuşirea Reichului şi primul eşec al naţionalismului, social-democraţii şi catolicii vor constitui axa centrală a Republicii de la Weimar.

Pe axa stânga-dreapta, Zentrum ocupă, aşa cum o

186J . Bertram. Die Wahlen zum Deutschen Reichstag vom Jahre 1912, p. 206 ^ pentru rezultatele regionale ale alegerilor din 1903.

187’ .1. Bertram, op. cit., p. 207 pentru rezultatele regionale ale alegerilor din 1912.

arată şi numele, o poziţie centristă între 1870 şi 1933. Doctrina sa prezintă în acelaşi timp aspecte de dreapta şi de stânga. Refuzul său teoretic al conflictului dintre clase apropie catolicismul politic de nationalism, care doreşte, şi el, o societate integrată, ierarhizată dar unită. În cazul naţionalismului din anii 1880 – 1914, noţiunea de integrare a claselor nu e decât un vis lipsit de substanţă. Catolicismul a reuşit, dimpotrivă, ca în regiunile unde domină, să unească şi să-i menţină sudaţi pe muncitori, ţărani, funcţionari şi burghezi. Realizarea practică a idealului de solidaritate a claselor duce în mod ciudat la o apropiere cu social-democraţia; mişcarea catolică are în componenţă şi o ramură muncitorească importantă. Apropiaţi prin preocupările lor economice, muncitorii social-democraţi şi cei creştini au interese comune. Caracterul centrist al doctrinei democrat-creştine ţine totuşi de raţiuni mai profunde, independente de structura socio-economică obiectivă. Ea nu e nici de dreapta, nici de stânga, fiindcă se află *în altă parte*. Pentru un catolic convins, esenţialul rămâne organizarea cetăţii celeste, nu aceea a societăţii terestre. Creştin-democraţia nu e o ideologie în sens strict. Ea nu e decât o ideologie religioasă reacţională, devenită necesară prin apariţia social-democraţiei şi a naţionalismului etnocentric.

Nazismul: perfecţionarea şi depăşirea naţionalismului etnocentric

Apariţia nazismului e adesea prezentată drept rezultatul îmbinării a doua tipuri de dezordine. În primul rând, dezordinea provocată de înfrângerea şi prăbuşirea monarhiei tradiţionale; în al doilea rând, panica declanşată de marea criză economică din 1929. Nu poate fi negat caracterul determinant al şomajului, care privează şase milioane de germani de un loc de muncă stabil în jurul anului 1930. Ar fi o greşeală însă dacă am considera ajungerea la putere a Partidului naţional-socialist al muncitorilor germani (NSDAP) şi a lui Hitler drept un rezultat doar al acestor doi factori. Istoria comparativă cea mai simplă şi cea mai directă arată în special o insuficientă

interpretare strict economistă: existenţa unei mase de 10 milioane de şomeri permite, în Statele Unite, reuşita lui Roosvelt, adică a unei politici reformiste ce nu punea în discuţie principiile democraţiei liberale. Devenit posibil datorită crizei economice mondiale, nazismul se înscrie şi într-o continuitate ideologică germană indiscutabilă. El îşi găseşte în Germania bazele antropologice şi religioase indispensabile dezvoltării sale. Este punctul de vârf al ideologiei naţionaliste etnocentrice, pe care o depăşeşte chiar prin unele aspecte importante. Nazismul interpretează în cea mai aberantă manieră valorile de autoritate şi de inegalitate susţinute de familia sursă, fixându-le asupra noţiunii de *rasă*, termenul fiind luat în accepţiunea sa biologică.

Autoritarismul implică aici o înglobare a individului prin rasă, categorie transcendentă. Caracterul extremist al conceptului de rasă provine din faptul că apartenenţa la această grupare se sustrage total conştiinţei şi voinţei. Supunerea faţă de Dumnezeu, faţă de stat, de nobil sau de Biserică presupunea o minimă acceptare conştientă. Ipoteza unei fiinţe genetic determinate distruge posibilitatea teoretică a unei revolte a individului. Astfel, teoria hitleristă subordonează statul rasei: *Noţiunea fundamentală este că statul nu e un scop, ci un mijloc. Este condiţia prealabilă pentru formarea unei civilizaţii umane de valoare superioară, dar nu-i e cauza directă. Aceasta rezidă exclusiv în existenţa unei rase potrivite cu civilizaţia. Chiar dacă s-ar afla pe teritoriul a sute de state model, în cazul în care arianul, care e stâlpul civilizaţiei, ar urma să dispară, nu va mai exista o civilizaţie corespunzătoare, în ordinea spirituală, la gradul atins de popoarele de rasă superioara*.

În această reprezentare, inegalitatea dintre oameni rezultă din existenţa raselor, din care unele, ca slavii şi evreii, au reputaţia de a fi inferioare, iar altele, ca arienii, sunt considerate ca superioare. Trecerea de la pangermanism la nazism este evidentă, fără a fi absolută. În practică, nazismul conduce la definirea banală a omului

german superior altor europeni, dar negat ca individ, supus absolut al acestei entităţi superioare care e Germania. E necesar a fi subliniate unele diferenţe importante între nazism şi pangermanism. Radicalismul autoritar şi inegalitar duce nazismul dincolo de o deificare a Germaniei, a poporului şi a statului său. Personajul pozitiv central al delirului hitlerist nu e germanul, ci arianul, şi mai supus rasei sale decât germanul statului său. Nazismul realizează la maximum potenţialul autoritar şi inegalitar al familiei sursă, dar detaşând-o de orice suport istoric şi cultural concret. Fiindcă, dacă germanii există în calitate de popor, arienii constituie o categorie mitică pe plan rasial. Termenul *arian*, noţiunea de rasă absolutizează idealurile de autoritate şi de inegalitate. Radicalismul acestor concepte mitologice permite a se disocia aplicarea lor la realitatea germană: nu orice german e un arian, superior tuturor negermanilor. Germania însăşi trebuia epurată de bolnavii, nebunii, homosexualii săi. Simplă încarnare a principiului de arianitate, Germania, o dată învinsă de coaliţia unor rase inferioare, nu va mai fi salvată. Între 1943 şi 1945, Germania e una din victimele nazismului. Prin războiul purtat cu înverşunare, Hitler s-a străduit să o ducă la distrugere. El nu e un naţionalist în sensul tradiţional al termenului, ci deplasează idealul de inegalitate între oameni dincolo de conceptul de naţiune.

Nazismul universalizează ideologia inegalitară. El permite apariţia, în ţări negermanice, libere sau ocupate, a unor adepţi ai doctrinei care.

Hitler. *Mein Kampf* p. 389.

Iară a fi germani, se identifică cu arianitatea. Ura faţă de evreu uşurează această internaţionalizare a idealului de inegalitate. Evreul se găseşte pretutindeni, el încarnează oriunde fiinţa inferioară, principiul răufăcător ce trebuie distrus; fiind contrariul arianului, el defineşte negativ mai ales rasa dominată.

Probleme de cronologie: decreştinare şi nazism între 1890 şi 1914, antisemitismul e important fără a fi

dominant. Se prezintă ca o latură extremă a naţionalismului pangermanist. Nu şi-a obţinut încă realmente autonomia. E departe, cu cele 2 – 3% voturi obţinute de candidaţii antisemiţi între 1890 şi 1914, de cele 37, 4% voturi obţinute de NSDAP la alegerile din 31 iulie 1932[188]. Ritmul decreştinării germane ne permite să înţelegem fazele succesive ale întăririi ideologiei antisemite. Declinul practicii religioase începe în mediul muncitoresc protestant în anii 1870 – 1880; el atinge clasele mijlocii către 1880. Cu toate acestea, în 1914, decreştinarea e departe de a fi încheiată chiar în Germania protestantă. Luteranismul e slăbit fără a fi dispărut, în special în clasele burgheze. Declinul religiei atrage după sine dezvoltarea ideologiilor social-democrată şi naţionalist etnocentrică. În 1914, însă, Germania nu se află decât la jumătatea drumului. Decreştinarea se încheie între 1918 şi 1930, ajungându-se la lipsa de credinţă pe întreg ansamblul format din clasele mijlocii, ţărani, burghezi sau noile categorii de angajaţi salariaţi. În acest moment, doar în acest moment, ideologizarea ţării poate ajunge la punctul său culminant: nazismul, realizarea supremă a idealurilor de autoritate şi de inegalitate, devine victorios atunci când dispare Dumnezeul lui Luther, într-un climat agravat de anxietate religioasă ce imprimă epocii atmosfera sa de sfârşit al lumii. Criza economică din 1929 declanşează o criză politică de tip rasist pentru că ea intervine într-o ţară unde valorile familiale stabilesc idealuri de autoritate şi de inegalitate, în însuşi momentul când clasele mijlocii ies din cadrul securizant al religiei tradiţionale. Câteva cifre ne permit verificarea acestei coincidenţe cronologice. Între 1920 şi 1930, numărul de „confirmări” protestante scade de la 808.000 la 447.000[189]. Scăderea fecundităţii, efect imediat al dispariţiei

188 Pentru rezultatele electorale ale partidelor la nivel naţional în timpul republicii de la Wcimar, vezi G. Castellan. L’Allemagne ele Weimar, p. 117 : şi II. Ménudier. Système politique et élections en République fédérale d’Allemagne, p. 194.

189

credinţelor religioase, reduce rata de natalitate de la 25% în 1918 la 15% în 1930[190].

Geografia electorală a nazismului

Apărut în faza terminală a unei crize religioase, nazismul electoral se înscrie fireşte într-o geografie de tip religios. În iulie 1932, când forţa sa electorală culminează, NSDAP este important pe ansamblul Germaniei[191]. Dacă în regiuni catolice obţine între 20 şi 25% din voturi, în regiuni protestante depăşeşte cel mai adesea 30% şi, destul de frecvent, 50% (harta 44). Global, harta nazismului victorios e harta protestantismului. Coincidenţa e deosebit de frapantă, dacă ne mulţumim cu cartografierea performanţelor electorale naziste în mediul rural[192].

Succesul nazismului în zonele rurale protestante, de structură socioeconomică tradiţională, permite mai bine izolarea factorului religios şi importanţa capitală a procesului de decreştinare. În iulie 1932, naţional-socialismul obţine 64% din voturi în zonele rurale ale regiunii Schleswig-Holstein, de pildă, populate cu ţărani mijlocii şi independenţi[193], în acest caz, descumpănirea ţăranilor nu poate fi interpretată în termeni pur economici, chiar dacă scăderea preţurilor agricole zdruncină serios veniturile rurale. Cauza acestei tulburări a lumii tradiţionale este pierderea sensului religios.

Soliditatea catolicismului stabileşte unicele zone adevărate de rezistenţă la penetrarea nazistă. Astfel, NSDAP se afirmă ca un negativ geografic al Zentrum-ului. În regiunea Köln şi Aix-la-Chapelle, foarte catolică, NSDAP nu obţine în iulie 1932 decât 20, 2% din voturi, faţă de 40,

---

190 K .S. Latourette, Christianity in a Revolutionär)? Age, t. 4, p. 253.

191 J.-C. Chesnais. La Transition démographique, p. 231.
NSDAP înregistrează o uşoară scădere între alegerile din iulie şi noiembrie

192 1832 de la 37.4% la 33,1% din voturile exprimate.

Despre nazismul rural, vezi C.P. Loomis şi J.A. Beeglc, ..The spread of German nazism in rural areas".

193 C .P. Loomis şi J.A. Beegle, articolul citat, p. 732.

4% câştigate de Zentrum. În Bavaria de Jos, naziştii obţin 20, 4% voturi, faţă de 48% ale Bayerische Volkspartei, grup catolic bavarez asociat la Zentrum[194]. Ar fi ilogic, totuşi, ca dintr-o examinare superficială a hărţilor să se ajungă la ideea că protestantismul predispune la nazism şi că doctrina catolică dă imunitate. Sigur că naşterea luteranismului e legată de dezvoltarea unui prenaţionalism german, întors împotriva universalismului roman, dar naţionalismul religios al lui Luther nu conduce dincolo de o glorificare a Germaniei şi nici de antisemitismul creştin tradiţional. Ceea ce foarte bine a văzut şi Hitler:

„Protestantismul acţionează întotdeauna mai bine asupra intereselor germane, cu atât mai mult când e vorba de moralitate sau de dezvoltare intelectuală naţionale sau de apărarea spiritului german, a limbii germane şi a libertăţii germane: *toate acestea se confundă, într-adevăr, cu înseşi principiile pe care se sprijină*; *dar el combate de îndată în modul cel mai ostil orice tentativă de salvare a naţiunii de opresiunea inamicului sau de moarte, deoarece punctul său de vedere asupra evreilor e mai mult sau mai puţin stabilit dinainte în dogmele sale*" [195].

Prăbuşirea credinţei protestante face posibil antisemitismul de masă. Geografia nazismului o reproduce pe aceea a protestantismului deoarece acesta, mai fragil decât catolicismul, se prăbuşeşte mai curând, între 1880 şi 1930.

Mutaţiile dreptei germane: 1870 – 1933

Istoria electorală a social-democraţiei şi a Zentrum-ului nu e de o mare complexitate, în pofida eliminării de către Hitler a celor două partide între 1933 şi 1945. Ele constituie, între 1880 şi 1990, mişcări stabile şi identificabile, chiar dacă perechea creştin-democraţie/social-democraţie, care domină viaţa politică a Republicii Federale Germane, e mai puternică decât

194 Pentru datele regionale privind alegerile în timpul Republicii de la Weimar.
vezi A. Milatz, Wähler und Wahlen in der Weimarer Republik.

195 Mein Kampf, pp. 116-117.

perechea social-democraţie/Zentrum din primii ani ai celui de-al doilea Reich. Zonele de forţă ale social-democraţiei din anii 1960 – 1970, situate în Germania de Nord, apar din 1900 ca regiuni de implantare privilegiată. Bastioanele cele mai puternice ale Christlich-Demokratische Union (CDU), din Vest şi Sud, apar deja pe hărţile Zentrum-ului din anii 1880 – 1912. Doctrinele social-democrată şi creştin-democrată sunt identificabile de la un capăt la altul al perioadei, continuitatea celor două organizaţii şi a celor două implantări electorale nefiind decât temporar întreruptă de regimul nazist.

Istoria politică a dreptei naţionaliste germane e mult mai puţin simplă. Partidele sale se formează şi se desfac; electoratul său ezită, sare de la o doctrină la alta. Deplasările partizane ale electoratului naţionalist determină, la drept vorbind, într-o mare măsură, cursul istoriei germane.

Sub Imperiu, trei grupuri principale îşi împart clientela electorală naţionalistă şi antisocialistă: conservatorii, naţional-liberalii şi progresiştii (sau liberalii de stânga). Cele trei formaţii constituie nucleul coaliţiei guvernamentale. Prezenţa unei terminologii liberale nu trebuie să dea iluzii: în 1914, „liberalii" germani sunt complet eliberaţi de influenţa originală a liberalismelor englez şi francez. Ei sunt integraţi sistemului imperial, acceptând îndeosebi principiul nonresponsabilităţii parlamentare a guvernării, atitudine, care, prin definiţie, îi descalifică în poziţia lor de liberali.

După 1918, electoratul naţionalist de dreapta se perpetuează prin trei formaţiuni principale: Deutschnaţionale Volkspartei (DNVP), al cărui nucleu principal corespunde cu partidul conservator; Deutsche Volkspartei (DVP), corespunzător naţional-liberalilor şi Deutsche Demokratische Partei (DDP), care continuă tradiţia „progresiştilor" şi acceptă, spre deosebire de DNVP şi DVP, Republica de la Weimar. La aceste trei forţe principale mai trebuie adăugată o mulţime instabilă de mici grupări extremiste.

Pe plan electoral, creşterea nazismului corespunde în esenţă cu o absorbire a clientelei tuturor forţelor de dreapta de către NSDAP.

Între 1928 şi iulie 1932, Partidul naţional-socialist trece de la 2, 6 la 37, 3% din voturile exprimate. DNVP scade de la 14, 2 la 5, 9%; DVP de la 8, 7 la 1, 2%>; DDP de la 4, 9 la 1%; micile grupări combinate trec de la 13, 9 la 3%. împreună, aceste grupuri trec de la 41, 7 la 11, 1 % din voturi, adică o scădere de 30, 6%, care explică ea singură esenţialul impulsului nazist de + 34, 7%. Între 1928 şi iulie 1932, Zentrum-ul, împreună cu satelitul său bavarez (Bayerische Volkspartei), este deosebit de stabil; el îşi măreşte chiar uşor numărul voturilor, de la 15, 2 la 15, 7%, exprimând astfel relativa impermeabilitate a catolicismului la nazism. SPD (Sozialdemokratische Partei Deutschlands) pierde 8, 2% din corpul electoral, deoarece scade de la 29, 8 la 21, 6%52. Se poate estima, în privinţa acestor 8, 2%, că 3, 7% se datorează creşterii Partidului comunist (de la 10, 6 la 14, 3% din voturi) şi că maximum 4% trec la

Conform cifrelor date de H. Ménudier. *Système politique et élections en République fédérale d'Allemagne*, p. 194.

N ŞI) AP. Potrivit acestor calcule foarte aproximative (acceptând ipoteza unui raport perfect între toate voturile pierdute de DNVP, DVP, DDP şi micile grupări faţă de NSDAP), social-democraţia ar fi cedat, totuşi.

I î% din electoratul său naţional-socialismului. Deci rezistenţa SPD mi e la fel de vrednică de luat în seamă ca aceea a Zentrum-ului. Fenomen ce pare complet normal atunci când se ştie că NSDAP preferă iciitoriul protestant. SPD e implantat în regiune protestantă, iar Zentrum. O află la adăpost în regiune catolică.

Aşadar, nazismul unifică toate tendinţele partizane ale naţionalismului german. El depăşeşte vechile clivaje sociale care întreţineau fragmentarea ideologiei naţionaliste: înglobează nobili şi ţărani „conservatori", funcţionari „democraţi" şi burghezi „liberali", eliminând

ansamblul terminologiei politice franceze şi anglo-saxone, importată între 1789 şi 1870. Naţionalismul etnocentric înlocuieşte totul. Hitler ajunge astfel să realizeze puţin din ceea ce vechile partide de dreapta nu reuşiseră deloc, adică să atragă câţiva muncitori.

Spre deosebire de conservatori şi liberali, Partidul naţional-socialist al muncitorilor germani nu-i tratează pe muncitori ca pe nişte paria ai societăţii germane. Împingând la maximum idealul de inegalitate cu ajutorul antisemitismului, nazismul nu e interesat de diferenţierea oamenilor prin economie. Astfel ajunge el să slăbească, dar nu să distrugă, social-democraţia germană.

După război: forţa doctrinei democrat-creştine împărţirea Germaniei în zonele occidentală şi sovietică modifică echilibrele ideologice. Germania de Est e integral cuprinsă în partea protestantă a ţării. Germania de Vest recuperează o parte din sfera prolestantă şi aproape în totalitate catolicismul german53. Protestanţii, care nu-şi mai practică religia, şi catolicii, care rămân fideli Bisericii lor, constituie două mase demografic comparabile în interiorul Germaniei occidentale. În Republica Federală ia sfârşit preponderenţa strivitoare a tradiţiei protestante. Stabilirea frontierelor dă, automat, din 1949, o pondere relativ nouă Zentrum-ului. Rebotezată CDU-CSU54, redefinită ca interconfesională, doctrina democrat-creştină germană porneşte la cucerirea Republicii Federale. CDU-CSU recuperează electoratele de

Nu e abandonat decât catolicismul silezian.

CDU: Christlich-Demokratische Union: CSU: Christlich-Soziale Union.

dreapta ale Nordului şi Centrului protestant al ţării, pe care căderea nazismului le lăsase disponibile.

Social-democraţia între 1918 şi 1972

Primul război mondial conduce, în Germania ca şi în majoritatea ţărilor continentului, la o sciziune a mişcării socialiste. Radicalismul unei aripi de stânga se afirmă mai întâi ca dorinţă de pace, apoi printr-o aderare la Internaţionala comunistă. Insurecţia spartakistă din 1919,

reprimată de Noske, ministrul de Interne social-democrat, cu ajutorul unor trupe fidele de extremă dreapta, duce la instalarea unei duşmănii durabile între social-democraţi şi comunişti. Deşi slăbit de sciziune, SPD rămâne totuşi, de departe, partidul dominant al stângii germane. În 1928, la alegerile generale ce au precedat criza economică din 1929, SPD obţine 29, 8% din voturile exprimate, faţă de 10, 6% ale KPD (Kommunistische Partei Deutschlands). Chiar şi în mijlocul crizei economice şi ideologice de la începutul anilor treizeci, KPD nu reuşeşte să învingă SPD. în iulie 1932, comuniştii au 14, 3% din voturi, iar social-democraţii 21, 6%. În noiembrie 1932, comuniştii au 16, 9% din voturi, iar social-democraţii 20, 4%55. Represiunea nazistă nu ne mai permite să urmărim evoluţia ulterioară a raportului de forţe. Uşurinţa cu care este eliminată orice influenţă comunistă din Germania de Vest după 1$49 demonstrează că impulsul comunist de la începutul anilor treizeci nu era decât o agitaţie temporară, o deviere prin raportare la tendinţele ideologice profunde ale societăţii germane.

Radicalizarea socialismului german între 1930 şi 1932 nu este, în realitate, decât o reacţie defensivă la presiunea nazistă. Isterizarea dreptei naţionaliste conduce la o anumită isterizare a stângii socialiste56. De altfel, geografia electorală a KPD e deosebit de atipică. Dintre toate geografiile ideologice germane, e singura care se sustrage clivajului

G. Castellan, *L'Allemagne de IVeimar*, p. 117.

Sunt conştient de caracterul eterodox al acestei interpretări: nazismul e prezentat adesea ca o reacţie la ameninţarea roşie. Comunismul e considerat aici ca o reacţie defensivă a stângii în faţa ameninţării naziste. De fapt, creşterea NSDAP se face independent de aceea a comunismului şi e. mai ales, disproporţionată. Între 1928 şi 1930. datorită crizei economice, NSDAP trece de la 2, 6 la 18.3% din voturi, iar KPD de la lo, 6 la 14.3%. În iulie 1932. KPD e tot la 14.6% din voturi, iar NSDAP obţine 37.4%.

religios. SPD şi NSDAP manifestă un tropism protestant. Zentrum este expresia politică a catolicismului. Bastioanele temporare ale comunismului sunt fie protestante ca Berlin, Saxonia şi Thuringia, fie catolice ca Ruhr-ul. E o geografie ce defineşte bine KPD-ul ca pe un partid muncitoresc: el depăşeşte 16% din sufragii în toate aceste provincii, fiindcă ele constituie inima industrială a Germaniei, cu proletariatedeosebit de masive din Ruhr şi Saxonia. Contraponderea acestui puseu comunist în mediul muncitoresc e, totuşi, nazificarea simetrică a unei părţi din proletariatul german. Astfel încât nu se poate vorbi de o înlocuire a social-democraţiei prin comunism în cadrul lumii muncitoare. Nici în perioada de vârf a crizei economice, ideologia nu poate evita determinările antropologiei. Nicăieri în Germania nu există tipul familial comunitar permiţând o aderare sinceră la valorile comuniste. Aderarea la KPD nu poate privi, deci, decât o minoritate alienată, îndepărtată de la valoarea dominantă de inegalitate ce-i permite fenomenului nazist să se dezvolte în celelalte sectoare ale societăţii.

După al doilea război mondial, social-democraţia scapă de concurenţa comunistă prin interzicerea KPD-ului. De altfel, performanţele electorale derizorii ale DKP, partid comunist autorizat din 1972, sugerează faptul că, orice s-ar spune, în Germania occidentală comunismul dispăruse. De exemplu, între 1972 şi 1983, DKP oscilează între 0, 2 şi 0,3% din voturile exprimate57. Cu toate acestea, noul decupaj al Germaniei nu favorizează SPD, care-şi lasă în Germania de Est bastioanele cele mai puternice, Saxonia, Thuringia şi Berlin, adică o parte importantă a zonei protestante. Deşi lipseşte concurenţa comunistă, primele performanţe electorale ale social-democraţiei de după război sunt mediocre: 29, 2% din voturi în 1949, 28, 8% în 1953, 31, 8% în 1957. Domină creştin-democraţia: cu 50, 2% din voturi în 1957, ea a sfârşit prin a înghiţi electoratul de dreapta din zonele protestante58. În acest stadiu, slăbiciunea social-democrată nu e decât efectul mecanic al decupajului frontierelor. În toate circumscripţiile de

tradiţie protestantă din Nordul şi din Centrul Germaniei occidentale – în Schleswig-Holstein, Hanovra şi Hesse – SPD ajunge foarte repede la scorurile sale tradiţionale, fie că e vorba de votul social-democrat din 1912 sau de loialul voturilor socialiste şi comuniste din 1928, cu rezultate ce depăşesc cel mai adesea 4 o% din sufragii. PSD îşi regăseşte însă şi slăbi-[196]

ciunea tradiţională din regiunile catolice: în 1950, Biserica e viguroasă în Germania. Totuşi, SPD recuperează rezultatele pătrunderii comuniste din Ruhr la începutul anilor treizeci, ceea ce-i dă, în fine, o reală bază politică într-o regiune *muncitorească şi catolică*.

Din 1960, SPD progresează, depăşindu-şi nivelul de forţă tradiţional în Germania occidentală: în 1961, obţine 36, 2% din voturi, iar în 1972, 45, 8%59. Cea mai mare parte a creşterii sale se produce în regiunile catolice din Vest şi Sud. Acest pas înainte nu e decât continuarea logică a întăririi socialismului între anii 1880 – 1912. Atunci, social-democraţia progresa în urma lăsată de decreştinarea protestantă. Între 1960 şi 1972, avansarea mai moderată a SPD urmează îndeaproape începutul decreştinării, perceptibil în zona catolică. De la 50% în 1953, prezenţa medie la slujba duminicală scade cu încetul la 39% în 1968. Reculul catolicismului e lent, ca şi progresele social-democraţiei. De altfel, mişcarea nu va domina în Germania de Sud, SPD nereuşind să obţină mai mult de 40% din voturile exprimate.

Sistemul ideologic german

Decreştinarea Germaniei ritmează, aşadar, apariţia ideologiilor moderne, social-democraţia şi naţionalismul etnocentric, forme ale socialismului şi ale naţionalismului corespunzătoare valorilor de autoritate şi de inegalitate susţinute de familia sursă. Doctrina democrat-creştină, ideologie religioasă reacţională ce se descrie drept o rezistenţă la social-democraţie şi la naţionalismul etnocentric, nu scapă nici ea determinărilor antropologice şi valorilor familiei sursă. Marile forţe ideologice care iau

196 Ménudier. op. cit.. p. 195.

naştere şi se dezvoltă în spaţiul german între 1870 şi 1932 nu sunt niciodată liberale sau egalitare. Antiindividualismul lor e întotdeauna evident. Eşecul liberalismului german, temă istoriografică clasică, are drept cauză fundamentală incapacitatea familiei sursă de a nutri idealuri ce-i sunt contrare.

De stânga, de dreapta sau de centru, forţele ideologice germane sfârşesc întotdeauna prin a concepe vaste maşini integratoare. Partidele de masă – SPD, Zentrum, NSDAP – sunt înconjurate de o constelaţie de organizaţii profesionale sau culturale satelit. În mod spontan, fidelitatea de partid produce în Germania „subsocietăţi", integrate pe verticală, ce realizează, în contextul unei societăţi şi al unei economii

H. Mcnudier. op. cit., p. 195.

moderne, idealul de societate a claselor din Vechiul Regim. Clasa social-democrată a muncitorilor, clasa democrat-creştină a catolicilor, clasa nazistă a categoriilor de mijloc protestante, în 1930. Raportul de forţe dintre cele trei mari ideologii care-şi împart spaţiul german nu e stabil. Înainte de 1900, social-democraţia pare a fi chemată să domine ansamblul sistemului; între 1928 şi 1933, naţionalismul etnocentric e învingător, eliminând prin teroare toate celelalte forţe. Reapariţia după război, a unei social-democraţii foarte asemănătoare cu cea dinainte şi a unei creştin-democraţii victorioase, în pofida unui traumatism cultural fără precedent, dovedeşte stabilitatea ideologiilor. Conjunctura, naţională sau internaţională, poate modifica, perturba chiar uneori, raportul de forţe dintre cele trei ideologii majore; dar nu reuşeşte niciodată să deregleze sistemul global, să producă altceva decât o dominare a Germaniei prin ansamblul „social-democraţie + creştin-democraţie + naţionalism etnocentric". După al doilea război mondial, Partidul liberal, FDP, rămâne o forţă suplimentară necesară anumitor coaliţii; el nu depăşeşte niciodată 12, 8% din voturile exprimate între 1949 şi 197060.

Nimic nu lasă, de altfel, să se afirme *a priori* că

electoratul Partidului liberal de după război e mai autentic liberal decât cel al grupului „naţional-liberal” dinainte de 1914, care se aliniază fără efort, între 1928 şi 1932, la poziţiile naţional-socialiste.

Destinul politic al Germaniei Federale din anii 1949 – 1970 prezintă un interes teoretic cu totul particular pentru scena politică. Reconturarea sistemului statal permite o verificare aproape experimentală a autonomiei antropologice a ideologiilor. Nici suprastructura statală, nici modul de funcţionare a partidelor nu reuşesc să distrugă fundamentele regionale, religioase şi familiale ale ideologiei. Despărţite de partea răsăriteană a Germaniei, care include centrul istoric al Imperiului, regiunile Republicii Federale îşi regăsesc, în mare, alinierile din 1928 sau 1912. Singura modificare importantă este dispariţia naţionalismului etnocentric, pe care ocupanţii aliaţi nu l-ar fi tolerat. Aşadar, nu statul e spaţiul natural al vieţii ideologiei. Când statul e tăiat în două, ideologia, tăiată şi ea în două, continuă să trăiască şi să se manifeste acolo unde existenţa libertăţilor politice o permite. Din punct de vedere formal, structura spaţială a ideologiei e destul de apropiată de aceea a unei „culturi celulare” care, separată în două părţi, continuă să funcţioneze. Unitatea de viaţă şi de reproducere a ideologiei este, bineînţeles, făli. Menudier, op. cit., p. 195.

milia, ba mai mult, un grup local de familii. Segmentarea statului nu perturbă această organizare de bază decât în jurul frontierelor şi în capitale. În ansamblu, ţesătura familială supravieţuieşte foarte bine unei asemenea operaţii chirurgicale, iar supravieţuirea sa o atrage pe aceea a ideologiei locale.

Una dintre trăsăturile izbitoare ale geografiei ideologice a Germaniei este relativa sa simplitate, îndeosebi atunci când o comparăm cu acelea ale unor ţări ca Franţa, Spania sau Italia. Spaţiul german e ocupat de un singur tip antropologic, familia sursă, ce e drept mai puţin net în Rhenania decât în restul ţării. Dar nu vom găsi nicăieri un tip absolut opus, ca familia nucleară egalitară,

familia comunitară sau familia nucleară absolută. Simplitatea ideologică a Germaniei rezultă din această simplitatea antropologică. În Franţa, Spania sau Italia, unde tipul dominant e familia nucleară egalitară, în spaţiul naţional pot fi observate sisteme familiale minoritare, dar importante. În Franţa, mai ales familia sursă, dar şi familia comunitară şi familia nucleară absolută. În Spania, familia sursă, mai puţin masivă decât în Franţa, dar deloc neglijabilă, fiindcă ea corespunde minorităţilor naţionale catalană, bască şi galiciană. În Italia, familia comunitară, masivă şi centrală, e cea care, din regiunea Emilia şi până în Umbria întrerupe omogenitatea antropologică a ţării. Aceste eterogenităţi creează în Franţa, Spania şi Italia adevărate conflicte între valori.

În naţiunile eterogene pe plan antropologic, apariţia sistemelor ideologice moderne, cu trei componente (socialism + naţionalism + ideologie religioasă reacţională), creează un joc extrem de complex, în care fiecare zonă antropologică produce socialismul *său*, naţionalismul *său* şi ideologia *sa* religioasă reacţională. Vedem deci apărând sisteme naţionale ce includ şase, nouă sau douăsprezece ideologii majore, potrivit cu spaţiile naţionale cuprinzând două, trei sau patru tipuri familiale. Nimic asemănător în Germania, unde omogenitatea fondului antropologic reduce jocul ideologiilor la înfruntarea dintre trei forţe principale, împărtăşind aceleaşi valori de autoritate şi de inegalitate. Repartizarea componentelor în spaţiul german – social-democrată, naţionalist etnocentrică, democrat-creştină – poate fi explicată prin jocul a doi factori simpli. În primul rând, clivajul religios originar ce pune în opoziţie regiuni protestante şi regiuni catolice. În al doilea rând, diferenţierea economică, unele regiuni fiind, între 1900 şi 1960, mai industrializate şi mai urbanizate decât altele. Factorul religios şi cel socio-economic explică esenţialul variaţiilor ideologice în interiorul spaţiului german.

Social-democraţia, creştin-democraţia sau mişcarea nazistă au mai ales geografii de tip religios. Comunismul

din anii 1919 – 1933 are o geografie de tip economic.

O asemenea simplitate e rară în Europa. Într-o anumită măsură e surprinzătoare. Germania, care-şi realizează târziu unitatea, e prezentată în general ca diversă şi fragmentată. Persistenţa unor micro-state până într-o perioadă destul de târzie ar fi trebuit să încurajeze o diferenţiere politică. O asemenea reprezentare e logică, dacă ne luăm după o anumită autonomie a politicii, a importanţei rolului statului în construirea doctrinelor şi a ideologiilor. Pentru cine e convins de importanţa faptului familial în determinarea ideologiilor, omogenitatea politică germană nu mai e o surpriză, ci un simplu reflex al unităţii sale familiale, antropologice.

Omniprezenţa familiei sursă permite, în schimb, explicarea în parte a fragmentării tardive a sistemului statal, între Evul Mediu şi 1871. Valoarea de inegalitate susţinută de acest tip antropologic favorizează o percepţie diferenţiată a umanităţii: principiul de inegalitate dintre fraţi, transformat în ideal de inegalitate între oameni, conduce la definirea unor diferenţe „esenţiale" între germani şi negermani, între evrei şi arieni, între muncitori şi burghezi, între nobili şi burghezi. Ea implică şi o atentă observare a diferenţelor dintre bavarezi, saşi şi franconieni. O anumită înclinaţie pentru microdiferenţa regională poate fi remarcată în Germania şi ea explică destul de bine tendinţa sistemului statal de a se descompune în unităţi provinciale. Situaţie paradoxală: un tip familial uniform încurajează percepţia diferenţelor într-o cultură deosebit de omogenă, pe plan familial în orice caz. Paradox ce permite a se înţelege de ce fragmentarea statală nu împiedică apariţia, după unitate, a forţelor ideologice masive şi omogene din punct de vedere naţional. Social-democraţia, creştin-democraţia şi naţionalismul etnocentric sunt în Germania forţe la scară naţională. Existenţa lui Bayerische Volkpartei (devenit CSU) asociat cu Zentrum (devenit CDU) este excepţia, mai curând o semiexcepţie, care confirmă regula. Naţionalismului etnocentric i-a fost ceva mai greu decât

altor ideologii să-şi realizeze unitatea naţională. Ideea fixă a poporului, *der Volk*, implica o anumită ambiguitate în ceea ce ea ce priveşte definirea „nivelului naţional" ideal şi o anumită rivalitate între naţionalismul etnocentric şi ceea ce trebuie numit „regionalismul etnocentric". Dar, NSDAP se declară în 1932 drept o forţă naţională, a cărei geografie depinde mai curând de alte forţe naţionale (religioase mai ales, economice uneori), decât de existenţa unor particularisme locale sau regionale.

Sistemul ideologic german fundamental, cu cele trei componente ale sale, este deci destul de simplu. Derivat din idei susţinute de familia sursă, el nu este realmente specific Germaniei. Şi alte naţiuni europene, mai mici, ca Suedia, Belgia, Elveţia, Austria, Irlanda, sau chiar infrastatale, precum Catalonia, Ţara Bascilor şi Ţara Galilor sunt dominate de tipurile sursă. Deoarece familia produce pretutindeni aceleaşi efecte ideologice, pentru a le analiza sistemele ideologice nu mai e necesară folosirea unor noi concepte. Social-democraţia, naţionalismul etnocentric, creştin-democraţia rămân în toate aceste cazuri elementele ideologice fundamentale de constituire a sistemului ideologic. Schimbarea locului în ierarhie a naţiunii, care din foarte puternică devine mică sau foarte mică, implică evident o schimbare a modului de manifestare a naţionalismului etnocentric, acesta din ofensiv devenind defensiv.

M

CAPITOLUL X

Autoritate şi inegalitate

2. Micile naţiuni: *Suedia*, *Austria*, *Belgia*, *Elveţia*, *Irlanda*

Sistemul ideologic german, care combină social-democraţia, naţionalismul etnocentric şi creştin-democraţia, nu se opreşte la graniţele Germaniei. El nu e specific unei ţări, unei naţiuni sau unei limbi, ci unui tip antropologic, familia sursă, a cărei hartă europeană defineşte un vast spaţiu ideologic unde se înfruntă, în secolul XX, aceleaşi trei mari forţe.

În Suedia, în Belgia, în Austria, în Elveţia, în Irlanda, în Scoţia, în Ţara Galilor, în Catalonia, în Ţara Bascilor, în Sud-Vestul Franţei, în Nordul Portugaliei sau Nord-Estul Italiei, familia sursă produce acelaşi sistem ideologic. Pentru a verifica relaţia generală dintre familia sursă şi sistemul ideologic de tip „german", cel mai simplu lucru e cartografierea la scară europeană a celor trei doctrine în anul 1975 (hărţile 45, 46, 47). Fără a fi perfectă, concordanţa e frapantă. Combinaţia acestor trei forţe ideologice reconturează, cu câteva excepţii exprimând fenomene locale de răspândire ideologică, harta familiei sursă. Fiecare din sferele ideologice, luată separat, pare inclusă în spaţiul antropologic autoritar şi inegalitar. Raportul de includere este excelent în cazul naţionalismului etnocentric (haita 46) şi al creştin-democraţiei (harta 47). F ceva mai puţin bun în cazul social-democraţiei (harta 45); imperfecţiune ce rezultă mai curând dintr-o izolare imperfectă a variabilei, social-democraţie" decât dintr-o asociere atenuată între social-democraţie şi familia sursă. Hărţile creştin-democraţiei şi ale naţionalismului etnocentric sunt realizate pornindu-se de la o definiţie riguroasă şi satisfăcătoare a acestor concepte. Harta care descrie social-democraţia reprezintă ansamblul de partide ce alcătuiesc Internaţionala a II-a, „socialistă". Aceasta îmbină, deci, variantele social-democrată, anarho-socialistă şi laburistă a fenomenului socialist, nemailăsând, la drept vorbind, în afara zonei sale de definiţie, decât comunismul. Cu toate acestea, ea evidenţiază asocierea dintre familia sursă şi social-democraţie, fiindcă aceasta din urmă constituie partea cea mai stabilă şi mai puternică a Internaţionalei a II-a. Ideologie puternic structurată, social-democraţia are drept caracteristică fundamentală, atunci când ea

Harta 45 – Internaţionala socialistă în jurul anului 1975

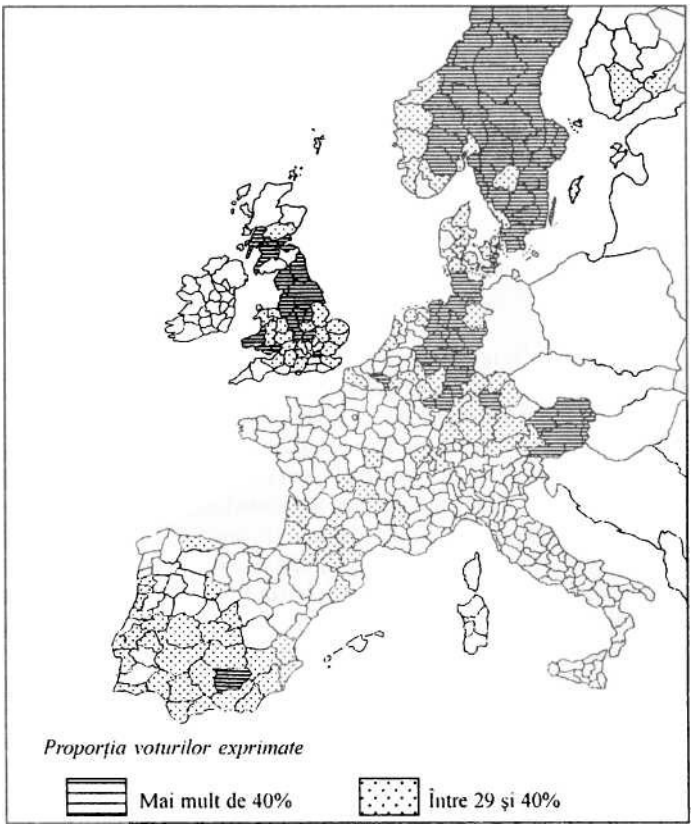

Harta 46 – Revendicarea etnocentrică în 1975

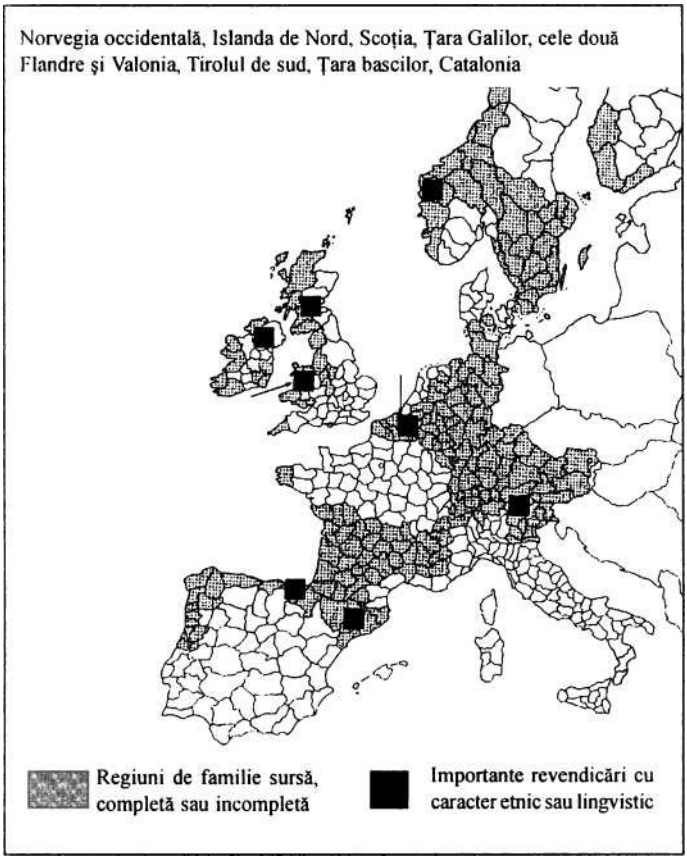
Norvegia occidentală, Islanda de Nord, Scoția, Țara Galilor, cele două Flandre și Valonia, Tirolul de sud, Țara bascilor, Catalonia
Regiuni de familie sursă, completă sau incompletă
Importante revendicări cu caracter etnic sau lingvistic

există, o implantare electorală stabilă. Anarho-socialismul (examinat în capitolul 8) şi laburismul (în capitolul 12) corespund unor sisteme antropologice liberale şi sunt mult mai instabile pe plan organizaţional sau electoral. De aceea, atunci când se realizează harta „socialismului" Internaţionalei a II-a apare mai ales social-democraţia.

Cele mai solide bastioane ale Internaţionalei a II-a sunt, în 1975, Suedia, Germania de Nord, Austria şi Ţara Galilor, efectiv dominate de familia sursă. Scoţia, Anglia de Nord şi Norvegia, deopotrivă vizibile pe hartă, nu corespund decât parţial acestui tip antropologic.

Harta 47 – Creştin-democraţia în jurul anului 1975

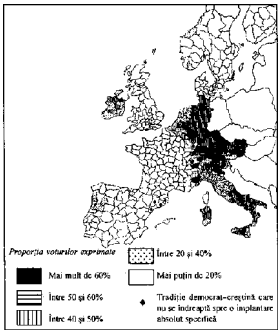
Proporția voturilor exprimate
Mai mult de 60%
Între 50 și 60%
Între 40 și 50%
Între 20 și 40%
Mai puțin de 20%
Tradiție democrat-creștină care nu se încadrează spre o implantare absolut specifică

„Naţionalismul etnocentric” e definit aici drept sinteza revendicărilor politice cu justificare „etnologică”. Catalogul revendicărilor etnice din Europa anilor 1970 – 1975 – scoţiene, galeze, irlandeze, flamande, valone, basce, catalane, din Tirolul de sud, din vestul Norvegiei – se înscrie cu rigurozitate în spaţiul definit de familia sursă. Pe harta 46 nu sunt menţionate decât mişcările „etnice” care au realizat unele performanţe electorale, ceea ce descalifică, bineînţeles, autonomismul corsican.

Harta creştin-democraţiei prezintă relaţia de includere cea mai impresionantă. Sunt combinate aici rezultatele electorale ale tuturor mişcărilor ţinând de Internaţionala democrat-creştină la mijlocul anilor şaptezeci. Plecând de la un epicentru situat în Bavaria, creştin-democraţia pare a-şi extinde influenţa asupra Austriei, Elveţiei, Geirnaniei de Nord, Sudului Ţărilor de Jos, Belgiei, Italiei de Nord-Est. În afara acestui bloc principal, ce corespunde bine nucleului central al familiei sursă europene, creştin-democraţia poate fi observată în Irlanda, în Nordul Portugaliei, în Ţara Bascilor, în Catalonia, în Alsacia, toate regiuni de familie sursă. Cazul creştin-democraţiei italiene, menţionat în capitolul 8, este singura imperfecţiune a hărţii: aceasta nu coincide cu familia sursă decât în Veneto. Către 1975, creştin-democraţia italiană nu mai e de tip clasic. E o vastă coaliţie de facţiuni sudate mai mult

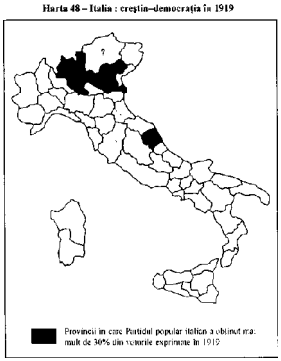
Harta 48 – Italia : creştin-democraţia în 1919
Provinciile în care Partidul popular italian a obţinut mai mult de 30% din voturile exprimate în 1919

prin anticomunism decât de catolicism. Nu vom găsi nenumăratele sale tendinţe, cel mai adesea liberale şi anarhizante, în partidele organizate şi disciplinate ca CDU germană, Partidul popular austriac sau la social-creştinii belgieni. Pentru a contura adevărata hartă a creştin-democraţiei italiene, trebuie să ne întoarcem la originea sa, imediat după primul război mondial. Atunci, Partidul popular italian (PPI) al lui Sturzo apărea ca o forţă democrat-creştină clasică. La alegerile din noiembrie 1919, PPI nu apare nicidecum ca un partid dominant, deoarece nu obţine decât 20, 6% din voturile exprimate, în pofida susţinerii pontificale[197]. Nu e foarte puternic, în maniera Zentrum-ului german, a social-creştinilor austrieci sau a catolicilor belgieni, cu mai mult de 30% din voturi, decât în colţul de nord-est al peninsului, între Veneţia, Brescia şi frontiera austriacă, adică în singura regiune a ţării ce poate fi considerată ca locuită de structuri familiale de tip sursă (harta 48).

Harta creştin-democraţiei europene verifică într-un mod cu totul deosebit explicaţia antropologică a ideologiei, deoarece ea corespunde mult mai bine familiei sursă decât practicii religioase catolice. După cum scrie şi Jean-Marie Mayeur, *„pe harta partidelor catolice din Europa dinainte de 1914, trei state figurează pe într-o aceeaşi absenţă*: *Franţa, Spania şi Italia „*2. Absenţă uimitoare dacă ne

197(Suedia adoptă votul universal pentru ambele sexe în 1921. Pentru datele regionale privind Germania în 1903. vezi Bertram, Die IVahlen zum Deutschen Reichstag vom Jahre 1912, p. 206.

gândim la relaţia dintre catolicism şi latinitate. Absenţă logică dacă acceptăm ideea unei asocieri specifice a unor partidelor catolice, apoi a creştin-democraţiei, cu familia sursă. În regiuni latine manifestând o puternică practică religioasă, catolice dar de familie nucleară egalitară, ca Lorena, Spania de Nord sau Lombardia, ideologia nu e creştin-democrată, ci liberală sau anarhizantă, versiune catolică moderată.

Suedia

Ideologizarea Suediei o reproduce, cu o mare perfecţiune, pe aceea a Germaniei de Nord. În cele câteva decenii care urmează introducerii sufragiului universal, social-democraţia ajunge aici la o supremaţie indiscutabilă. În acest stadiu, paralelismul dintre istoriile ideologiilor nu face decât să reflecte similitudinea terenurilor antropologice şi religioase. În Suedia, ca şi în Germania de Nord, domină familia sursă, autoritară şi inegalitară. În ambele regiuni, aceeaşi religie luterană se prăbuşeşte, în aceeaşi fază a dezvoltării europene, adică între 1880 şi 1930, învinsă de darwinism şi de industrializare. De asemenea, Suedia apare, ca întreaga Germanie, complet alfabetizată în momentul instituirii votului universal.

Demarajul social-democraţiei sudeze e ceva mai tardiv decât acela al omologului său german. Într-adevăr, Suedia nu adoptă votul universal (masculin) decât în 1911, cu patruzeci de ani după al II-lea Reich german3. Social-democraţii suedezi recuperează foarte repede uşoara lor rămânere în urmă istorică. Spre deosebire de social-democraţia germană, care se afirmă mai încet, cu 3, 3% din voturi în 1871, şi 10, 1% în 1887, social-democraţia suedeză pare a se fi născut adultă sau cel puţin adolescentă. În 1911, cu ocazia primelor alegeri cu vot universal, ea obţine 28, 5% din sufragiile exprimate. Creşterea sa e încetinită de primul război mondial, dar, în 1924, ea ajunge la 41, 1% din voturi, iar în 1932 la 45, 8%. Ajunge la putere cu sprijinul partidului agrar. Supremaţia social-democrată e stabilită: 50, 6% din voturi în 1936, 54, 2% în 1940. Sunt performanţe de excepţie ce rezultă în

parte din reuşita politicii economice social-democrate, care, pe plan local, ţine sub control depresiunea mondială, printr-o intervenţie a statului care nu datorează nimic teoriei keysiene. Între 1944 şi 1968, Partidul social-democrat îşi pierde majoritatea absolută. Oscilând între 45 şi 50% din sufragiile exprimate, el poate conta pe neparticiparea unui Partid comunist care obţine între 3 şi 5% din voturi şi, mai ales, pe slăbiciunea unei opoziţii divizate. Astfel că păstrează puterea până în 1976. Stabilitatea electoratului social-democrat suedez, exprimată în cadrul unei ordini instituţional imuabile şi trecând prin cele două războaie mondiale, e cu totul remarcabilă. Dimensiunea sa nu are, totuşi, nimic excepţional. Dominaţia social-democrată în Suedia seamănă întru totul cu aceea a social-democraţiei din Germania protestantă înainte de primul război mondial. Chiar şi variaţiile regionale sunt comparabile, fiindcă ele corespund cu unele diferenţe ale structurilor socio-economice echivalente. În 1903, SPD german obţine 59% din voturi în Saxonia, regiune supraindustrializată, şi 44% în Schleswig-Holstein, zonă rurală de exploataţie familială4. E un partid pretutindeni puternic, dar nu atinge majoritatea absolută decât acolo unde există un proletariat important. Şi în Suedia morfologia economică defineşte zonele de dominaţie absolută şi de putere relativă. Cu toate acestea, rămânerea în urmă industrială a ţării şi omogenitatea sa socio-economică pun clasa muncitoare într-o poziţie secundară ca factor determinant al diferenţelor regionale. Grupul care poate da Partidului muncitoresc social-democrat suedez majoritatea absolută este încă, în 1930, proletariatul agricol. În Nordul ţării sunt mulţi salariaţi rurali, mai ales dacă includem şi tăietorii de lemne, componentă esenţială a forţei de muncă din sectorul primar al acestei ţări cu multe păduri. În Sud-Vestul Suediei, prezenţa unei ţără-Harta 49 – Suedia: social-democraţia în 1968

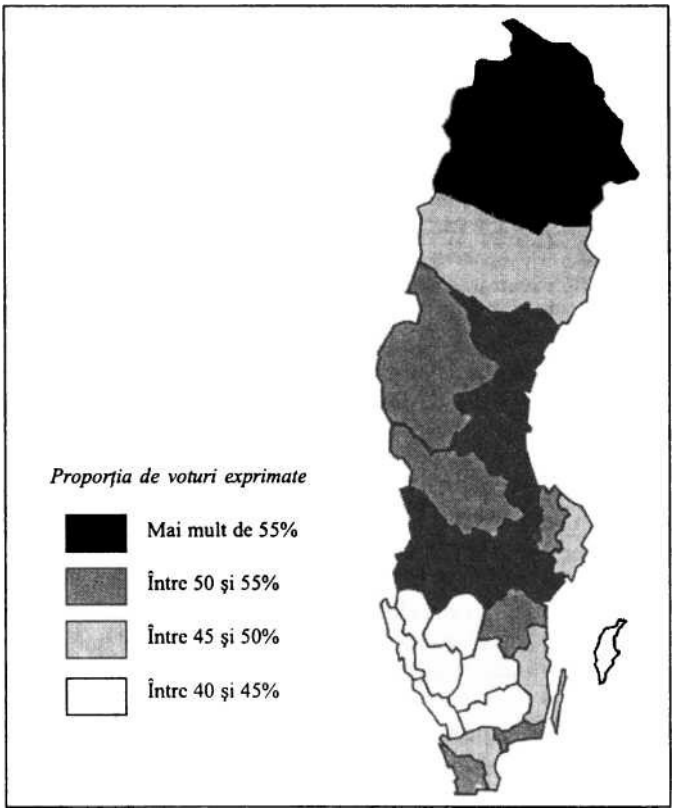

Harta 50 – Suedia

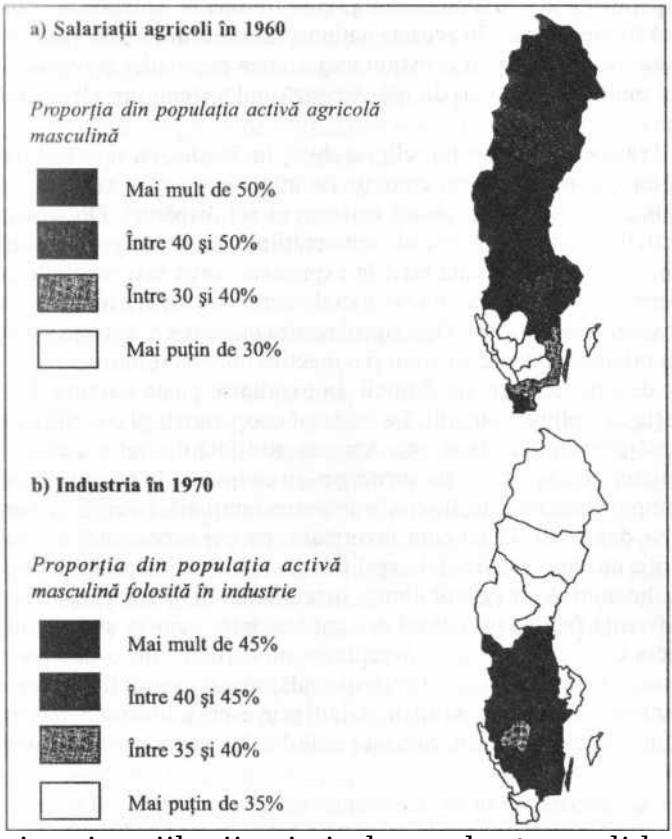
a) Salariații agricoli în 1960
Proporția din populația activă agricolă masculină
Mai mult de 50%
Între 40 și 50%
Între 30 și 40%
Mai puțin de 30%
b) Industria în 1970
Proporția din populația activă masculină folosită în industrie
Mai mult de 45%
Între 40 și 45%
Între 35 și 40%
Mai puțin de 35%

ni mi mijlocii şi independente solide, destul de asemănătoare cu aceea din Schleswig-Holstein, împiedică social-democraţia să atingă majoritatea absolută a voturilor. Această geografie originală se menţine dincolo de istoria claselor sociale: în 1968, proletariatul agricol devine insignifiant şi clasa muncitoare e la fel de numeroasă în Sud-Vest ca şi în Centru, dar harta social-democraţiei continuă să o reflecte pe aceea a sistemelor agrare vechi (hărţile 49, 50 a şi 50 b). Partidul muncitoresc depăşeşte 50% din voturile exprimate în toate regiunile unde dominau salariaţii rurali şi oscilează între 40 şi 50% în regiunile de exploataţie familială. Din anii 1970 – 1979, coeficientul de corelaţie, care face legătura dintre votul social-democrat şi procentul de muncitori agricoli din populaţia activă a sectorului primar rămâne la valoarea de-o 80, adică foarte ridicat5. În această naţiune, absolut

rurală până prin 1880, ţăranii încetează a mai constitui majoritatea populaţiei active doar în jurul anului 1910. Harta politică păstrează multă vreme urmele originilor agrare.

Prăbuşirea sistemului religios duce, în Suedia, ca şi în Germania de Nord, la apariţia unei credinţe de înlocuire, a unei cetăţi terestre ideale capabile să înlocuiască cetatea celestă dispărută. Doctrinele şi practicile militante ale social-democraţilor suedezi şi germani diferă puţin. Mişcarea germană este, în exprimare, ceva mai revoluţionară, deoarece Partidul muncitoresc social-democrat suedez nu prea aderă la frazeologia marxistă. Dar, gustul pentru organizare, puterea sindicatelor prietene şi aliate, precum şi o practică absolut reformistă se regăsesc de ambele părţi ale Balticii. În Suedia se poate remarca doar o poziţie deosebit de puternică a mişcării cooperatiste şi o ostilitate declarată consumului de alcool. Ataşamentul faţă de stat e acelaşi. De altminteri, tradiţiile statale suedeze n-au ce invidia la cele ale Prusiei. Principiul de autoritate, înscris în structura familială, nutreşte etatismul social-democrat, la fel cum favorizase, cu trei secole mai devreme, apariţia unei birocraţii solide, sprijinindu-se în Suedia mai mult pe pastorii luterani decât pe nobilime6. Inegalitatea dintre fraţi conduce la indiferenţa faţă de principiul de egalitate între oameni şi permite, în Suedia ca şi în Germania, acceptarea monarhiei. Într-o ţară social-democrată poate exista o fiinţă specială, regele, scutit de putere dar recunoscut ca fiind deosebit de ceilalţi prin esenţă. Încarnare terestră a visului social-democrat, Suedia secolului XX demonstrează compa

*

Vot social-democrat în 1979, muncitori agricoli în 1960.

Cu ocazia cercetărilor privind sistemele familiale ale Suediei meridionale, am avut prilejul să lucrez pe registre ale populaţiei de la începutul secolului XIX. Înregistrarea mişcărilor individuale – intrări şi ieşiri din parohii – de

către pastor este extraordinar de meticuloasă. Documentele amintesc integrarea excepţională a populaţiilor preindustriale din Suedia. Cercetarea lor e un bun vaccin împotriva oricărei convingeri într-un totalitarism specific pentru social-democraţia suedeză, care ar aspira să controleze în detaliu viaţa cetăţenilor. Acest tip de control pare bine stabilit în Suedia către 1820, cu mai mult de un secol înainte de preluarea puterii de către Partidul social-democrat. Avem aici o dovadă spectaculoasă a continuităţii „autoritare" în istoria socială suedeză. Pentru o rapidă descriere a acestor registre, vezi E. Todd, *Seven Peasant Communities în Pre Industrial Europe*, pp. 21 – 22.

nhilitatea dintre principiul monarhic şi idealul social-democrat, compatibilitate ce lăsa a fi presupusă de istoria germană a anilor 1900 – 114. Mai rămâne a fi explicat succesul istoric al social-democraţiei suedeze şi eşecul social-democraţiei germane. Motivele divergenţei trebuie căutate în afara social-democraţiilor ca atare, diferenţele de tnictură, de ideologie şi de implantare dintre cele două mişcări fiind la origine relativ secundare. Factorii care explică prăbuşirea social-democraţiei germane între 1918 şi 1933, precum şi înflorirea social-democraţiei suedeze în aceeaşi perioadă, pot fi identificaţi în orientarea de dreapta, în partea adversarilor.

Eşec german, succes suedez: naţionalism şi clase mijlocii

Prima dezvoltare a SPD german, între 1871 şi 1890, conduce foarte repede la o reacţie defensivă a claselor mijlocii, care stabilesc, împotriva social-democraţiei, o ideologie naţionalistă de dreapta. Prăbuşirea religioasă de la finele secolului XIX face ca în Germania să apară, succesiv, două ideologii, social-democraţia, apoi naţionalismul etnocentric, în diversele sale avataruri, pangermanist, antisemit şi nazist. Dogma superiorităţii intrinseci a Germaniei o ţine în şah pe aceea a salvării prin clasa muncitoare. Această mecanică dualistă, ce va duce la înfruntările din anii 1918 – 1933, în Suedia nu e posibilă,

din două motive.

În primul rând, fiindcă Suedia e o naţiune mică, de 5 milioane de locuitori în 1900, faţă de cele bo de milioane ale Germaniei. Aici, dezvoltarea unei ideologii naţionaliste agresive e de neconceput. Clasele mijlocii suedeze, spre deosebire de cele germane, nu pot să creeze fantezii pe tema cuceririi lumii. Analiza cazului suedez permite să se înţeleagă, prin contrast, adevărata specificitate a cazului german. Germania nu e mai bine dotată decât alte ţări de familie sursă pentru naţionalismul etnocentric, dar mărimea şi puterea să fac posibilă dezvoltarea unei ideologii agresive insistând asupra inferiorităţii anumitor popoare, a anumitor rase. Avem aici un fenomen de masă critic ce nu are nimic de a face cu tipul familial sau intensitatea procesului de decreştinare. O Suedie cu 60 de milioane de locuitori ar fi dezvoltat probabil un naţionalism etnocentric plin de sine, sigur de inferioritatea ne suedezilor. Familia sursă întreţine totuşi în Suedia un sentiment al diferenţei între oameni, între popoare, care duce în mod logic la definirea unui *neutralism* foarte solid. Neutralismul pare forma naturală a naţionalismului etnocentric *într-o mică ţară independentă*. Este o negare moderată a lumii exterioare, perfect tolerabilă, dar care nu refuză mai puţin decât etnocentrismul agresiv principiul omului universal. Formă specifică a naţionalismului, neutralismul nu poate stingheri în niciun fel social-democraţia. Etnocentrism al unei naţiuni mici, el se potriveşte de minune cu mesajul muncitoresc de apărare a celor slabi din interiorul ţării. Perechea ideologică „social-democraţie + neutralism” lasă clasele mijlocii suedeze fără ideologie de înlocuire, aspiraţiile clasei muncitoare fiind în acord cu cele ale naţiunii.

Un al doilea factor care contribuie la dezarmarea ideologică a claselor mijlocii şi a dreptei suedeze este lipsa de consistenţă cantitativă în zorii erei ideologice. Către 1900, Suedia este încă o ţară rurală, cu o armătură urbană destul de redusă. În Vechiul Regim, nobilimea, prima clasă a regatului, e deja fragilă numeric, mai puţin de 0,5% din

populaţie în 17187. Ţărănimea, componentă recunoscută în societatea împărţită în clase, îşi are propria reprezentare în Riksdag. În faza de emergenţă ideologică, ideologia de dreapta nu găseşte în Suedia niciun suport socio-economic solid şi masiv. În Germania, dimpotrivă, micii nobili (iuncheri), burghezii şi artizanii dau fără dificultate o susţinere socială naţionalismului de dreapta; controlul ideologic al ţărănimii, exercitat de aceste diverse grupuri, îi asigură o bază de masă. În Suedia, ţărănimea iese încă din anii 1917 – 1932 de sub controlul Partidului conservator. Ea îşi formează propriul partid, „agrar”, care, în momentul decisiv, optează pentru alianţa social-democrată într-o coaliţie roşu-verde asociind toţi muncitorii manuali.

Modelul socialist suedez: egalitarism ori societate pe clase?

Aflată fără întrerupere la putere timp de patru decenii, social-democraţia suedeză a putut, mai bine ca oricare alta, să-şi materializeze ideologia într-o realizare terestră. Intervenţia statului se manifestă aici îndeosebi printr-o presiune fiscală directă foarte ridicată. Dreptul de proprietate, industrială mai ales, fiind respectat, modelul suedez determină coexistenţa unor servicii sociale îndestulătoare şi a unor mari întreprinderi private cu predispoziţie pentru export şi formă multinaţională. Cei mai frapant lucru în acest sistem e faptul că atotputernicia istorică a socialismului şi intervenţionismul constant al statului, începând cu

Cf. J.-P. Labatut. *Les Noblesses européennes*, p. 12.

1932, n-a dus la niciun derapaj marxist, la nicio tentativă de extindere totalitară a sectorului public, de lichidare a claselor burgheze. Trăsătura autoritară a sistemului cultural – familial şi ideologic – explică puterea statului; trăsătura sa inegalitară explică supravieţuirea capitalismului burghez. Gândirea social-democrată, sau pur şi simplu suedeză, acceptă coexistenţa unor *fiinţe* sociale de natură diferită. Puterea social-democrată acceptă regele şi se acomodează foarte bine cu

permanenţa unei burghezii. Regelui şi capitaliştilor le e refuzată puterea, nu existenţa. Socialismul suedez e reţinut în depăşirea limitei care desparte socialismul democratic de comunism de faptul că el nu este egalitar, nu e interesat de omogenitatea socială şi nu e heterofob. Prezenţa la putere a partidului clasei muncitoare nu implică anihilarea partidelor burgheze, ci dimpotrivă. Structurarea ideologică a vieţii politice suedeze insistă asupra necesităţii confruntării dintre Partidul muncitoresc social-democrat şi partidele burgheze, care contribuie astfel, în felul lor, la definirea uvrierismului [doctrină care acordă prioritate problemelor muncitoreşti] social-democrat.

Acest inegalitarism e descumpănitor fiindcă pune „superiorul" economic în situaţia de „dominat" politic, dar el e consecinţa firească a unui sistem ideologic care acceptă existenţa unor fiinţe sociale diverse.

Omogenizarea scării de venituri prin fiscalitate e greşit interpretată drept semn al unui egalitarism visceral. Ea nu atinge decât exteriorul fiinţelor, nivelul lor de viaţă, nu esenţa lor. Un răspuns egalitar autentic la problema diferenţierii economice nu ar fi fiscal. Egalitarismul, care aspiră la a reduce fiinţele la un numitor comun, poate, ca în Uniunea Sovietică, să le transforme pe toate în funcţionari de stat sau, ca în teoria anarhistă, să le deifice pe toate, visând la indivizi independenţi de stat, cooperatori sau proprietari. Sistemul suedez acceptă, dimpotrivă, diversitatea statutelor economice. Diversitate care e o condiţie prealabilă necesară la omogenizarea diferenţelor sociale prin fiscalitate. De altfel, relativa egalitate a veniturilor suedeze nu este efectul unei voinţe specific social-democrate. Egalitatea materială e o tradiţie suedeză: diferenţele de nivel de viaţă n-au fost niciodată spectaculoase în această societate rurală foarte alfabetizată. În trecutul Suediei nu există imaginea unei societăţi în care o ţărănime jalnică se află în opoziţie cu o clasă mijlocie dezvoltată în mod ignobil. Vechiul Regim suedez combina egalitatea relativă a nivelurilor de viaţă cu

acceptarea diferenţelor de statut. Retrospectiv, poate fi definit drept o societate pe clase cu substrat material egalitar. Reprezentarea autonomă a ţărănimii în stările regatului rezumă aceste două aspecte: ea defineşte valorile centrale ale unei societăţi din Vechiul Regim care acceptă existenţa unei esenţe ţărăneşti, diferită de esenţele nobilă sau clericală, cu un statut şi drepturi. Într-un anume fel, cetatea social-democrată din anii 1950 – 1970 nu e decât o transferare industrială a acestui model rural. Partidul social-democrat reprezintă clasa muncitoare, dominând celelalte partide, care exprimă aspiraţiile unor clase nemuncitoreşti.

Suedia: alegeri la Camera comunelor din Riksdag (1911 – 1988) Proporţia voturilor exprimate (în %)					
	Comunişti	Social-democraţi	Liberali	Agrarieni	Conservatori
1911		28,5	40,2		31,3
1914 – 1		30,1	32,2		37,7
1914 – 2		36,4	26,9		36,7
1917	8,1	31,1	27,6	8,5	24,7
1920	6,4	29,6	22,o	14,1	27.8
1921	7,8	36,2	19.1	11,O	25,8
1924	5,1	41,1	16,9	10,8	26.1
1928	6,4	37,1	15,9	11,2	29.4
1932	9,1	45,8	12,9	15,5	25,8
1	8,	50	14	15	19

936	5	, 6	, 2	, 8	, 3						
1	3,	54	12	13	15						
940	6	, 2	, 1	, 7	, 9						
1	10	46	12	13	15						
944	, 3	, 7	, 9	, 6	, 9						
1	6,	46	22	12	12						
948	3	, 1	, 8	, 4	, 3						
1	4,	46	24	10	14						
952	3	, 1	.4	, 7	, 4						
1	5,	44	23	9,	17						
956	O	, 6	, 8	4	, 1						
1	3,	46	18	12	19						
958	4	, 2	, 2	, 7	, 5						
1	4,	47	17	13	16						
960	5	, 8	, 5	.6	, 5						
1	5,	47	17	13	13						
964	2	, 3	.6	, 2	, 7						
1	3,	50	15	16	13						
968	O	, 1	, O	, 1	, 9						
1	4,	45	16	19	11						
970	8	, 3	, 2	, 9	, 5						
1	5,	43	9,	25	14						
973	3	, 6	4	, 1	, 3						
1	4,	42	11	24	15						
976	8	, 7	, 1	, 1	, 6						
1	5,	43	10	18	20						
979	6	, 2	, 6	, 1	, 3						
1	5,	45	5,	15	23						
982	6	, 6	9	, 5	.6						
1	5.	44	14	12	21						
985	4	.7	.2	.4	.3						
1	5,	43	12	11	18						
988	9	, 7	.2	.4	, 3						

Sursa: L. Lewin. B. Janssons, D. Sôrbom. *The Swedish Electorale I8*8 – *1968*, pp. 146 – 148.

Annuaires statistiques de la Suède pentru perioada 1970 – 1988.

Presiunea fiscală reproduce egalitatea materială a satelor suedeze din secolele XVII-XIX şi a sistemului urban subdezvoltat din epocă.

Faza de tranziţie din anii 1920 – 1940, în timpul căreia clasa muncitoare le învinge pe toate celelalte, susţinută de industrializare, este deosebit de interesantă. Ea permite să se demonstreze în ce măsură sunt partidele politice suedeze moştenitoare ale claselor din Vechiul Regim. Între 1920 şi 1932, dezvoltarea clasei muncitoare organizate asigură întărirea Partidului social-democrat. Ţăranii se autodefinesc şi ei, din punct de vedere politic, prin înfiinţarea Partidului agrar, care atinge, în 1932, scorul de 15, 5% din voturile exprimate. În această perioadă decisivă, Partidul conservator reprezintă clasele mijlocii orăşeneşti, iar slăbiciunea sa (26% din voturi) e slăbiciunea lor. Partidul liberal, în continuă pierdere, deoarece scade de la 40, 2% la 12, 9% din voturile exprimate între 1911 şi 1932, nu reprezintă nicio clasă în mod special: moştenitor al unei faze anterioare votului universal, apărut sub influenţa anglo-franceză, el se descompune, redus la maximum, ca şi în Germania, de trăsătura autoritară a familiei sursă. Sistemul politic apărut în Suedia în anii treizeci reflectă destul de bine sistemul socio-economic. Muncitori, ţărani, burghezi, toţi îşi au partidul lor. Sunt trei clase, a căror necesară colaborare defineşte sistemul suedez. Dar clasa muncitoare se află pe primul loc în regat.

Austria

Ţară mică, de limbă germană şi familie sursă, Austria produce, în secolul XX, un sistem ideologic de tip clasic, ale cărui trei forţe caracteristice sunt social-democraţia, naţionalismul etnocentric şi creştin-democraţia. Particularităţile locale determinate de influenţa religioasă au drept consecinţă dominaţia a doua din cele trei ideologii: social-democraţia şi creştin-democraţia. Fiindcă naţionalismul etnocentric ia aici forma inevitabilă a pangermanismului, el merge din eşec în eşec electoral între 1906 şi 1983.

Pe ansamblu, Austria anilor 1900 – 1965 rămâne o ţară catolică practicantă, unde credinţa a rezistat la crizele religioase din secolul XVIII şi din anii 1880 – 1930. Cu toate acestea, regiunea fusese atinsă într-o destul de mare măsură de reforma protestantă din secolul XVI[198].

Contrareforma catolică n-a eliminat orice dizidenţă religioasă. Urma lăsată de protestantism e clară încă la recensământul din 1934, sub formă de minorităţi, în provinciile de frontieră din Estul şi Sud-Estul ţării, în Burgenland, în Carinthia şi, într-o mai mică măsură, în Styria (harta 51 b; A1, 2, 6). Către 1950, în partea de sud-est a ţării, practica religioasă, fără a fi neglijabilă, nu e niciodată foarte ridicată, deoarece nu atinge 30% prezenţă la slujba duminicală (harta 30). În secolul XX, protestantismul nu mai e decât rezidual; supravieţuieşte totuşi negativ datorită unui declin structural al catolicismului, care a reuşit deseori să-l distrugă fără a reuşi să-l înlocuiască. Situaţia religioasă din provinciile sudorientale ale Austriei, dominate de familia sursă ca şi restul ţării, dar unde catolicismul nu s-a restabilit niciodată după crizele din secolul XVI, e foarte asemănătoare cu aceea din Sud-Vestul francez. De-a lungul văii Garonnei, în anii 1950 – 1960 se observă aceeaşi familie sursă, aceleaşi minorităţi protestante reziduale şi aceeaşi practică catolică de nivel mediu.

Austro-marxismul şi social-creştinii în 1889, se înfiinţează la Heinfeld Partidul social-democrat muncitoresc, a cărui acţiune se înscrie la început în cadrul multinaţional al dublei monarhii a Habsburgilor. Vocabular marxist, practică reformistă: austro-marxismul nu se deosebeşte de vărul german decât printr-o proporţie ceva mai ridicată de teoreticieni străluciţi, o contribuţie a culturii vienezefin *de siècle* la istoria socialismului. Dezvoltarea social-democraţiei o antrenează, automat, pe aceea a unei ideologii de dreapta concurente. Mişcarea populară social-creştină (Christlichsozialen Volksbewegung) a lui Karl Lüger, antisocialist şi antisemit,

198 I das zur Kirchengeschichte. p. 73.

pare pentru moment o prefigurare a nazismului, dar se mulţumeşte foarte repede să devină una dintre cele mai puternice creştin-democraţii din Europa. Ce s-a întâmplat? La început, Mişcarea, vieneză, se dezvoltă în mediu urban decreştinat. Când Lüger este ales, în 1897, primar al Vienei, partidul său reprezintă un naţionalism de dreapta, a cărui tematică majoră e antisemită. Combate social-democraţia, dar înlocuieşte şi o religie catolică *local* muribundă. El defineşte o cetate ideală de înlocuire, nici socialistă, nici creştină. Drept urmare, pătrunderea Mişcării socialereştine în provincia austriacă duce la încorporarea regiunilor unde catolicismul a rămas intact sau măcar suficient de puternic pentru a-şi produce propria ideologie reacţională. Pe ansamblu, tendinţa democrat-creştină învinge, iar până la urmă partidul fondat de Karl Luger nu va fi decât o creştin-democraţie deosebit de reacţionară, puternic colorată de antisemitism, dar nu pangermanistă. Mutaţia iniţială a Mişcării social-creştine este un eşec semnificativ al naţionalismului etnocentric, primul pe o lungă listă, în Austria. Situaţia de semidecreştinare (sau de semicreştinare) din Austria secolului XX nu lasă destul spaţiu social ideologiei naţionaliste. Social-democraţia umple cea mai mare parte a unui spaţiu decreştinat, organizându-se în jurul a doi poli, clasa muncitoare şi provinciile din Est şi Sud-Est (harta 51 c). Democraţia-creştină ocupă lumea catolică, cu cei doi poli ai săi, clasele

Harta 51 – Austria

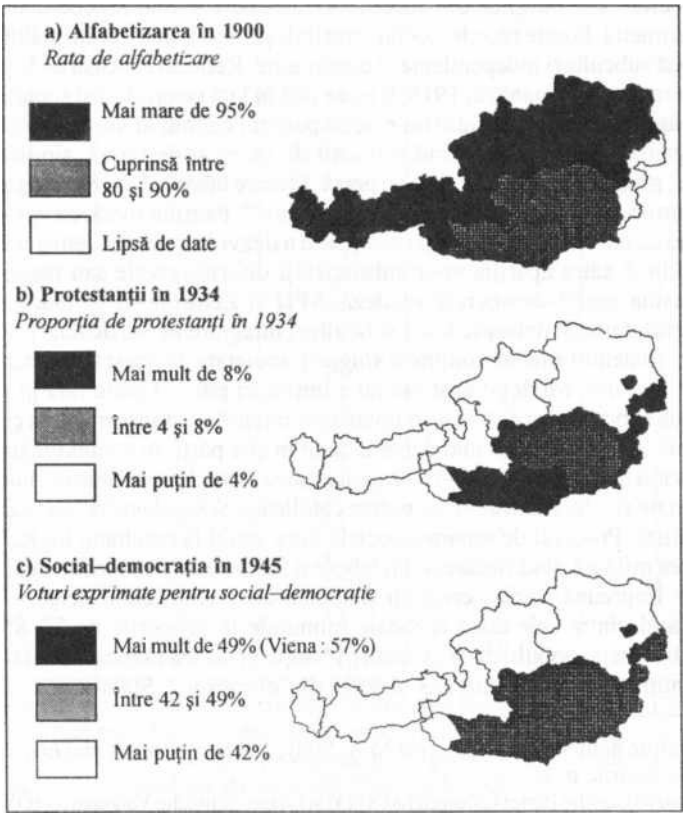
a) Alfabetizarea în 1900
Rata de alfabetizare
Mai mare de 95%
Cuprinsă între 80 şi 90%
Lipsă de date
b) Protestanţii în 1934
Proporţia de protestanţi în 1934
Mai mult de 8%
Între 4 şi 8%
Mai puţin de 4%
c) Social–democraţia în 1945
Voturi exprimate pentru social–democraţie
Mai mult de 49% (Viena : 57%)
Între 42 şi 49%
Mai puţin de 42%

mijlocii şi rurale şi provinciile din Vest. De la introducerea votului universal, în 1907, se ajunge la situaţia de duopol.

Cele două tabere (*Lager*)

La alegerile din 1907, populaţiile germane din partea vestică a dublei monarhii (Cisleithania) acordă 42% din sufragii socialereştinilor, 30% social-democraţilor, 5, 3% pangermaniştilor, iar restul agrarienilor şi unor diverse tipuri de progresişti. Duopolul „creştin-democraţie/social-democraţie" apare deci pe loc, toate celelalte forţe politice fiind reduse la maximum prin năvala maselor în viaţa politică. Liberalismul burghez din secolul XIX dispare şi mai repede decât în Germania. Foarte repede, social-creştinii şi social-democraţii stabilesc două subculturi independente şi concurente. Reducerea Austriei la partea sa curat germană, în 1918, îi pune faţă în faţă pe creştini şi

socialişti, în ambele tabere, partidul nu e decât punctul central al unei nebuloase organizaţionale, combinând asociaţii de tineri şi de femei, sindicate, ligi, grupări culturale, organe de presă. Fiecare tabără (*Lager*) integrează complet individul; este o „societate în sine”[199]. Familia sursă, cu valorile sale de autoritate şi de inegalitate, pare a dezvolta pretutindeni această tendinţă către apariţia unor subsocietăţi diferite, rivale sau paralele. Maşina social-democrată suedeză, SPD şi Zentrum-ul germane sau Partidul nazist definesc toate subculturi integrate pe verticală.

Sistemul suedez conţine o *singură* societate de acest tip, sistemul german *trei*. Modelul austriac nu e impar, ci par; el pune faţă în faţă două subculturi şi defineşte o polarizare intensă. Autoorganizarea celor două lumi e dusă aici mai departe decât în alte părţi. În contextul agitat şi violent al anilor 1918 – 1930, polarizarea duce la constituirea a doua armate rivale, *Heimwehr* de partea catolică şi *Schutzbund* de partea socialistă. Procesul de separare socială duce astfel la rezultatul logic, puterea militară dând fiecăreia din tabere o înfăţişare de stat independent.

Împreună, social-creştinii şi social-democraţii controlează electoratul dintre cele două războaie mondiale în proporţie de 77 – 85%. Rebotezaţi „populişti” şi „socialişti” după al doilea război mondial, ei continuă să deţină între 83 şi 95% din electorat[200]. Stabilitatea celor două forţe pe o lungă perioadă de timp e cu totul remarcabilă: nici dispariţia Imperiului austro-ungar în 1918, nici Anschluss-ul (adică alipirea la Germania) în 1938, n-au reuşit să perturbe în mod durabil aliniamentele politice. E adevărat, ideologiile sunt solid bazate pe fundamente antropologice şi religioase stabile. Pot fi decelate câteva oscilaţii: avânt temporar social-democrat

---

199 Despre noţiunea de Lager. vezi M.A. Sully. Political, Parties and Elections in Austria. p. 2.

200 Sozialistische Partei Österreichs (SPÖ) şi Österreichische Volkspartei (OVP).

în 1918, slăbire democratereştină în 1930, trecerea de la o dominaţie democrat-creştină între 1907

Alegeri legislative austriece (1907 – 1986) Voturi exprimate (în %)				
	Social-democraţi	Democraţi creştini	Pangermanişti	Comunişti
1907	30	42	5	
1911	29	53	18	
1919	41	36	18	
1920	36	42	17	
1923	40	45	13	
1927	42	48	7	
1930	41	36	22	
1945	45	50		5
1949	3	44	12	5
1953	42	41	11	5
1956	43	46	7	4
1959	45	44	8	3
1962	44	45	7	3
1966	43	48	5	1
1970	48	45	6	1

1971	1	50	43	6	1
1975	1	51	43	5	1
1979	1	51	42	6	1
1983	1	48	43	5	1
1986	1	43	41	10	1

Surse: pentru 1907. W.A. Jenks, *The Austrian Reform of 1907*, pp. 179 – 187 (germani din Cisleithania): pentru 1911 – 1979. M.A. Sully. *Political Parties and Elections in Austria*, p. 3: pentru 1983 şi 1986. *Statistisches Handbuch für die Republik Österreich*. 1988.

şi 1930 la aproape un echilibru între 1945 şi 1970, apoi la o preponderenţă social-democrată. Pe ansamblu, sistemul se menţine. Cu atât mai mult cu cât în timp valorile sociale ale ambelor tabere se apropie: conflictului ostil din anii 1920 – 1934 îi urmează, între 1945 şi 1966, o mare coaliţie.

Perioada interbelică şi eşecul nazismului

După primul război mondial, democrat-creştinii şi social-democraţii colaborează un timp la instaurarea primei Republici. Din 1920, catolicii, *negrii*, a căror majoritate nu e decât relativă, guvernează cu consimţământul pangermaniştilor, partizani ai alipirii la Germania. Înainte de 1930, aceştia din urmă nu depăşeau niciodată 18% din sufragiile exprimate, în pofida condiţiilor deosebit de favorabile. Nimeni nu credea atunci în viabilitatea noului stat austriac, în a sa *Lebensfähigkeit*, cum se spunea în epocă. Pangermanismul se prezintă ca o soluţie raţională. Până la preluarea puterii de către Hitler, social-democraţii sunt favorabili Anschlussului, care pentru ei însemna o alipire la marea social-democraţie germană.

Catolicismul e încă prea solid. Pangermanismul nu se poate dezvolta. Criza economică mondială, care loveşte Austria aproape la fel de violent ca Germania, nu reuşeşte să asigure un veritabil demaraj al naţionalismului etnocentric.

Austria, a cărei dezvoltare industrială e comparabilă cu aceea a Suediei din ajunul crizei, are 15% şomeri în 1930, 20% în 1931, 26% în 1932, 29% în 1933 şi 26% în 193411. Social-creştinii regresează de la 48 la 36% din voturile exprimate, între alegerile din 1927 şi 1930. Social-democraţii se menţin la 41%. Pangermaniştii, care se aliniază treptat la poziţiile naziste, nu obţin totuşi decât 22% din voturi în 1930. Social-creştinii, ameninţaţi, dar beneficiind de poziţia lor centristă în jocul politic, reacţionează la pericolul nazist: în martie 1933, adică exact când Hitler ia puterea în Germania, cancelarul Dolfuss lichidează sistemul parlamentar austriac şi introduce o dictatură foarte originală, sprijinindu-se deopotrivă pe Biserică şi pe grupurile paramilitare ale Heimwehr. Interzice rapid Partidul nazist austriac şi înfiinţează pentru militanţii săi lagăre de detenţie[201][202]. Puterea se întoarce şi împotriva social-democraţilor, o revoltă improvizată a acestora fiind înăbuşită în februarie 193413. În iulie 1934, dictatura social-creştină rezistă la o tentativă de lovitură de stat nazistă14. Dolfuss este asasinat, dar Schuschnigg, care-i urmează, îi continuă politica de rezistenţă faţă de Hitler. Singura sa susţinere externă e în acea vreme regimul fascist italian. Rezistenţa austriacă faţă de Hitler nu încetează decât atunci când Mussolini, până la urmă angajat în axa Berlin-Roma, îl abandonează pe Schuschnigg. Austria e invadată militar de armata germană. Dar puterea relativă a catolicismului austriac şi a formaţiilor sale politice şi paramilitare împiedică până la capăt o preluare a puterii de către nazismul locaf în Austria, ca şi în Bavaria sau Rhenania, eforturile nazismului rămân insuficiente, până la preluarea

201 Annuaire des statisticjues du trcivail 1937, p. 4o.

202C f. B. Jelavich. Modern Austria, p. 197.

externă a puterii de către NSDAP, pentru a se asigura o dominaţie locală a naţionalismului etnocentric.

După al doilea război mondial: pseudoparlamentarismul

După al doilea război mondial, social-democraţii şi democratereştinii stabilesc împreună un nou sistem politic, bazat pe împărţirea puterilor şi colaborare. Alegeri libere fixează ponderea relativă a fiecăruia din cele două partide dominante. Posturile oficiale sunt repartizate proporţional cu performanţele electorale. Preşedintele e socialist, cancelarul populist. O atotputernică Comisie de paritate, unde sunt reprezentate camerele de comerţ şi agricultură, controlate de creştin-democraţi, Camera de muncă şi formaţiile sindicale, deţinute de social-democraţi, ia cele mai multe hotărâri în privinţa politicii economice, îndeosebi în politica preţurilor şi a salariilor15. Negocierea între cele două forţe ale duopolului izbuteşte să facă din Parlament o simplă cameră de înregistrare. Buna înţelegere dintre cele două mari partide permite apariţia, între 1945 şi 1966, a unui veritabil stat corporatist, prin fuziunea dintre idealurile creştine de asistenţă socială şi principiile marxismului referitoare la intervenţionismul statal. Dictatura social-creştină din anii 1934 – 1938 încercase să instaleze un stat corporatist inspirat din principiile conţinute în cele două enciclice, *Rerum novarum* şi *Qnadragesimo armo*, 6. Paradoxal, între 1945 şi 1966, respectarea procedurilor liberale şi democratice nu împiedică introducerea unui sistem în care instituţiile corporative au o influenţă mai mare ca Parlamentul. Componenta autoritară a sistemului familial dă naştere unei societăţi care acceptă pe deplin principiul de integrare pe verticală.

Belgia

Structurile familiale dominante în Belgia reprezintă o versiune imperfectă, atenuată, a tipului sursă. Sunt identificabile principiile de autoritate parentală şi de inegalitate între fraţi, dar nu se manifestă prin aplicaţii riguroase. În cadrul societăţii tradiţionale, coabitarea

părinţilor cu copiii căsătoriţi constituie o fază temporară, de câţiva ani, înainte de instalarea unui menaj autonom al tânărului cuplu. Pe plan religios, între 1730 şi 1965 Belgia rămâne o ţară catolică relativ puternică. În 1950, prezenţa la slujba duminicală e încă de 50%[203]. În timpul Revoluţiei, francezii, care au invadat aceste „Ţări de Jos austriece", trebuie să ţină seama de religiozitatea intactă a populaţiilor locale[204]. Atunci, Belgia apărea, ca şi periferia Hexagonului francez – departamentele din Nord şi în special Pas-de-Calais – impermeabilă la valul de decreştinare. În structura socială a secolului XIX, se poate totuşi localiza o mică burghezie francofonă şi, în consecinţă, foarte influenţată de concepţia franceză a laicităţii.

În Belgia, revoluţia industrială este timpurie şi masivă, de tip britanic. Începând cu prima jumătate a secolului XIX, cărbunele, fierul şi producţia textilă modifică în profunzime peisajul Valoniei, adică partea francofonă a ţării. Între 1900 şi 1930, Belgia, spre deosebire de Suedia sau Austria, este o societate industrială ajunsă la maturitate. În 1929, industria foloseşte în Belgia 48% din populaţia activă, faţă de doar 32% în Suedia şi 33% în Austria. Primul val de industrializare creează o clasă muncitoare în mare parte decreştinată. Partea francofonă a ţării, cu clasele sale mijlocii laicizante şi proletariatul său decreştinat, apare deci, din anii 1880 – 1900, ca o zonă de slăbiciune a catolicismului.

În schimb, Flandra constituie un bastion absolut intact al Bisericii până în 1965. Industrializarea, mult mai târzie şi mai puţin sălbatică, eşalonată între anii 1880 – 1930, nu a zdruncinat aici credinţele religioase ale muncitorilor. În 1950, practica religioasă era de 60% în Flandra şi de 41% în Valonia[205].

203^ B. Jelavich. op. cit., pp. 302-303 despre corporatismul anilor treizeci. L. Vove şi col.. La Belgique et ses dienx, p. 194.

204J . Godechot. La Grancie nat ion. pp. 396-398.

205^ Cf. K. Hill. „Belgium : political change in a segmented society", p. 39. Pentru profilul infradepartamcntal al structurilor familiale de tip

Părţile flamandă şi valonă ale ţării diferă prin limbă şi prin nivelul de religiozitate, dar nu şi prin tipul de structură familială. Zona de forţă maximă a familiei sursă e situată, după toate probabilităţile, de-a lungul unei axe centrale nord-est/sud-vest, între oraşul olandez Maastricht şi oraşul francez Lille. Dovadă că în Limbourg, Brabant sau Hainaut, ea traversează regiuni neerlandofone cât şi francofone. Această axă centrală se prelungeşte în Ţările de Jos, în provinciile Nord-Brabant, „Limburg" şi Gueldre; în Franţa, în partea centrală a departamentelor din Nord şi din Pas-de-Calais[206]. Această „dâră" geografică, autoritară şi inegalitară, corespunde părţii extreme occidentale a zonei de familie sursă centrată pe Germania. Tipul sursă slăbeşte pe măsură ce ne apropiem de provinciile cu adevărat maritime, sau de Ardenii belgieni, aproape de Ardenii francezi unde familia este de tip nuclear egalitar.

Vot universal, creştin-democraţie şi social-democraţie

Votul universal „pur şi simplu" este introdus în 1919, după o perioadă intermediară destul de lungă de vot cenzitar, apoi de vot universal plural, care aloca două voturi unor diverse categorii de cetăţeni, în special capilor de familie. În Belgia, ca şi în Austria, votul universal permite dezvoltarea sistemului ideologic tipic pentru regiunile de familie sursă, unde practica religioasă e în ansamblu puternică, dar prezintă zone de declin în mediul muncitoresc. Îşi face apariţia un Partid social-democrat absolut clasic opus unei creştin-democraţii la fel de clasice. E de notat un specific belgian, prin raportare la lumile politice suedeză, germană ori austriacă: permanenţa unui veritabil curent liberal. Caracterul maleabil al structurii familiale autoritare şi influenţele culturale franceze şi engleze, două naţiuni de puternică tradiţie liberală care au născut statul belgian în 1830, explică supravieţuirea adevăratului liberalism. Totuşi, din

---

sursă din Nord şi Pas-de-Calais, vezi harta realizată la nivel cantonai pentru ansamblul

206f ranţei, în H. Le Bras şi E. Todd, ..Mountains, rivers and the family : comments on a map from the 1975 French census ', p. 382.

1919 în 1965, catolicii şi socialiştii domină viaţa ideologică prin masa lor.

Belgia: alegeri pentru Camera reprezentanţilor (1919 1987)

Proporţia de voturi exprimate (în %)

	Catolici	Liberali	Socialişti	Comunişti	Naţionalişti flamanzi	Naţionalişti valoni	Rx
1919	37,0	17,6	37,6		3.9		
1921	39,4	18.2	35,1		3,5		
1925	38,6	14,7	39,4	1,7	3,9		
1929	38,1	16,5	35,8	2,7	5,9		
1932	39,1	14,3	37,8	2,8	5,6		
1936	28,8	12,4	32,4	6,3	7,1		1.5
1939	32,7	17,4	30,5	5,4	7,9		4,4
1946	44,7	10,5	31,6	12,7			
1949	43,6	15,2	29,7	7,5			
1950	47,7	11,2	34,5	4,7			
1954	41,4	12,2	37,3	3,6	2,2		
1958	46,5	11,O	35,8	1,9	2,O		
1961	41,5	12,3	36,7	3,9	3,5		
1965	34,4	21,6	28,3	4,6	6,7	2,3	

1968	1,7	31,9	20,O	28,3	3,8	9,9	5,	
1971	1,O	30,4	16,3	27,1	3,1	11,3	11	
1974	1,3	32,2	15,7	26,2	3,2	10,2	10	
1977	1,9	35,4	14,8	26,7	2,7	9,3	7,	
1978	1,2	36,3	16,4	25,3	3,O	7,2	7,	
1981	1,5	26,5	21,1	25,3	2,8	9,2	4,	
1985	1,2	29,O	21,3	28,2	1,9	7,2	1,	
1987	1,5	27,O	21,5	30,9	0,1	8,2	1,	

Surse: E. Witte şi J. Craeybeckx, *La Belgique politique d J830 à nos jours*, pp. 167 şi 264; *Annuaire statistique de Belgiqu* pentru 1985 şi 1987.

Împreună, nu obţin niciodată mai puţin de 61 % din voturi (în 1936), dar pot ajunge la 82% (în 1950). Aceste două forte ideologice constituie, ca şi în alte părţi, două subculturi independente şi rivale. O manieră specifică paşnică şi consensuală a sistemului interzice totuşi confruntările violente de tip austriac. Din 1930, viaţa ideologică belgiană pune în evidenţă o capacitate remarcabilă pentru negociere. Mai întâi, în ajunul independenţei dobândite faţă de Ţările de Jos, se încheie compromisul, „monstruos" pentru acea epocă, dintre catolici şi liberali. Mai apoi, cel mai mic risc de subversiune face să apară o remarcabilă unire a socialiştilor, catolicilor şi liberalilor ce are ca rezultat, de exemplu, înăbuşirea rapidă a mişcării reziste între 1936 şi 1939. Pentru a înţelege sensul acestui compromis, să nu uităm caracterul ceva mai incert al formelor familiale, care nuanţează determinarea antropologică asociind familia sursă cu segmentarea ideologică.

Fondat în 1885, Partidul muncitoresc belgian (POB)

se defineşte ca marxist în teorie şi reformist în practică. Prin cooperativele, casele poporului, sindicatele şi asociaţiile sale culturale, el se doreşte societate totală, capabilă să satisfacă aspiraţiile cele mai diverse ale membrilor săi. Această social-democraţie se instalează, cu un maximum de putere, în sectoarele sociale decreştinate, adică în clasa muncitoare din Valonia. Ca orice forţă social-democrată dezvoltată în zonă de familie sursă şi

Belgia: cele două hegemonii
Proporţia de voturi exprimate (în %)

	Catolicii în Flandra	*Socialiştii în Valonia*
1919	47.8	51, O
1921	49, 3	48, 7
1925	48.5	50, 9
1929	44, 6	47.5
1932	47.2	48, 6
1936	37, 3	41, 8
1939	40, 7	38, 8
1946	56, 2	36.7
1949	54, 4	39, 3
1950	60, 4	45, 1
1954	52, O	48, 2
1958	56, 5	46, 8
1	50, 9	47, 1

961		
1		
965	43, 8	35.7
1		
968	39, O	35, 1
1	37.8	35.O
971		

Sursă: E. Witte şi.1. Craeybeckx, *La Belgic*/un *politicate de 1830 a nos jours*, pp. 159 şi 267.

de decreştinare relativ avansată, POB se prezintă în Valonia ca partid dominant: 42 – 51% din voturi între 1919 şi 1936 şi 45 – 47% între 1950 şi 1961. Pe plan sociopolitic, Valonia seamănă mult cu Suedia sau cu Germania de tradiţie protestantă.

Apariţia social-democraţiei obligă foarte repede catolicismul la o reacţie de tip democrat-creştin. Partidul catolic, născut între 1815 şi 1830 pentru a rezista la presiunea protestantă olandeză, se transformă treptat în creştin-democraţie. În conformitate cu spiritul enciclicei *Rerum novarum*, catolicismul belgian intră în lupta cu social-democraţii pentru controlul clasei muncitoreşti. În Flandra, unde practica religioasă

Harta 52 – Belgia

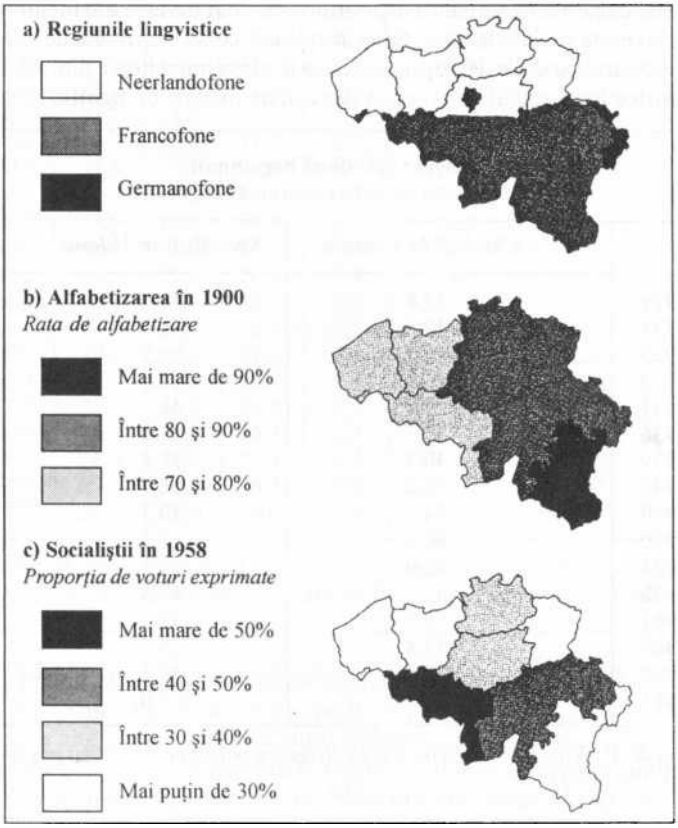

e puternică, învinge fără eforturi. Chiar şi în 1968, 46% din muncitori votează aici cu Partidul creştin-democrat, faţă de doar 34% cu cel social-democrat. Spre deosebire de Valonia, unde 63% din muncitori îi votează pe socialişti şi 18% pe catolici[207]. Uniunea catolică, rebotezată Partid social-creştin în 1945, e un partid dominant în Flandra. Obţine 45 – 48% din voturi între 1919 şi 1932. Între 1946 şi 1961, preponderenţa catolică devine strivitoare, deoarece Partidul social-creştin depăşeşte tot timpul majoritatea *absolută* a voturilor exprimate în regiunile de limbă olandeză.

La scară naţională, creştin-democraţia învinge social-

207' K. Hill. articol citat. p. 83.

democraţia. Ea controlează mecanismul politic şi parlamentar între 1919 şi 1960. Această dominaţie este un efect direct al practicii religioase globale de 50%, care defineşte Belgia drept o ţară în majoritate catolică. Sectoarele sociale decreştinate şi social-democrate nu definesc decât o minoritate puternică.

Între cele două războaie, Uniunea catolică se autodefineşte, într-un mod foarte interesant şi semnificativ, drept un partid de *categorii* (*Standen* în olandeză). Ea doreşte să depăşească înfruntarea dintre clase printr-o asociere, a cărei formulare ideologică trimite direct şi explicit la vocabularul din Vechiul Regim[208]. Patru categorii constituie subsocietatea catolică, reprezentând în Flandra cea mai mare parte a structurii sociale:

1. Federaţia asociaţiilor şi cercurilor catolice reuneşte notabilii burghezi;

2. Boerenbond organizează ţărănimea;

3. Aligemeen Christelijk Werkersverbond uneşte proletariatul;

4. Federaţia creştină a claselor mijlocii defineşte o a patra categorie, mai puţin puternică.

Organizarea oficială a creştin-democraţiei belgiene face mai transparentă legătura dintre familia sursă şi societatea pe clase.

Regionalismul etnocentric

Idealurile autoritare şi inegalitare ale familiei sursă întreţin în general o tendinţă spre *integrarea negativă*: individul vrea să aparţină unui grup puternic structurat, dar care se defineşte împotriva altor grupuri.

Trăsătura autoritară a sistemului familial implică antiindividualismni, absorbirea individului de către grup. Trăsătura inegalitară favorizează impresia de diferenţă între oameni, între grupuri. Conceptul de *integrare*

208P entru o descriere mai completă a ..categoriilor" catolice, vezi F. Witte şi .1. Craevbeckx. La Belgic/ue jwlitique (ic 1830 ă nos jours. pp. 202-203.

negativă, folosit de Günther Roth pentru a descrie situaţia clasei muncitoreşti şi a social-democraţiei din Germania imperială, mi se pare aplicabil în multe din situaţiile ideologice sau religioase create de un sistem antropologic de tip sursă[209]. *Integrarea negativă* poate caracteriza o comunitate religioasă (majoritară sau minoritară), o categorie socioeconomică (clasa muncitorească, de exemplu), un grup etric (precum *Volk* în *sens* german, prin raportare la restul omenirii). Ace te trei tipuri de integrare negativă corespund unor trei „posibile" ideokji din epoca modernă: ideologie socialistă, ideologie naţionalistă de dreapta, ideologie religioasă reacţională. În Belgia, ideologiile socialistă (social-democraţie) şi religioasă reacţională (creştin-democraţie) ocupă cea mai mare parte a terenului. Catolicismul e prea puternic între 1900 şi 1965, pentru ca să se manifeste din plin potenţialul autoritar şi inegalitar din domeniul naţionalismului. Integrarea negativă prin etnie e înăbuşită prin Biserică sau prin clasă. Cu toate acestea, condiţiile obiective ale unei asemenea integrări etnice sunt departe de a fi rele în Belgia. existenţa a două grupuri lingvistice, flamanzi şi valoni, creează o posibilitate *a priori* de identificare a unui grup specific. Situaţia nu e ideală în măsura în care niciunul din cele două grupuri avute în vedere nu poate să aspire, în mod realist, la supremaţia mondială. Valonia, de când s-a definit împotriva Flandrei. prin limbă, se transformă, logic, într-o anexă extrem de minoritară a ansamblului francez, care ansamblu nu aderă la o concepţie etnocentrică a naţionalismului. Umbra omului universal are mare influenţă asupra Valoniei, inhibând dezvoltarea unei ideologii etnocentrice coerente. În ce priveşte tandra, dezvoltarea unui naţionalism etnocentric este stingherită şi de apartenenţa la o comunitate lingvistică al cărei spaţiu nu se opreşte la frontiera belgiană. La scară europeană, Flandra, vorbitoare de limba olandeză, nu e decât o prelungire lingvistică a Ţărilor de

209I n The Social- Democrats in ImperiaLGermany. Cf supra. pp. 271-273.

Jos, unde valorile autoritare şi inegalitare ale familiei sursă nu domină de altfel peisajul ideologic. În Belgia, condiţiile obiective de dezvoltare a naţionalismului etnocentric sunt deci deopotrivă excelente şi mediocre. Flamanzii şi valonii pot să se identifice ca adversari reciproci, despărţiţi prin limbă, în aceeaşi măsură împinşi spre integrarea negativă etnică printr-un sistem familial de tip sursă, prezent de ambele laturi ale frontierei lingvistice. Situaţia de reziduu lingvistic, împărtăşită de Flandra şi Valonia, perturbă această frumoasă poziţie de înfruntare.

În cazul german, mărimea comunităţii etnice permitea dezvoltarea unui naţionalism etnocentric de tip agresiv, cuceritor. În cazul Suediei, dimensiunea mică şi independenţa ţării autorizau o manifestare neutrală a naţionalismului etnocentric. În Flandra şi în Valonia, anvergura mică a etniilor şi nonindependenţa lor încurajează dezvoltarea unui *naţionalism etnocentric defensiv*. Etnia nu se poate defini decât ca un grup redus, ameninţat de copleşire lingvistică şi culturală. E vorba de un fenomen cu totul general. Naţionalismul etnocentric al unui grup aderent la valorile familiei sursă, dar minoritar într-un ansamblu naţional complex, ia forma unui naţionalism etnocentric defensiv. Am fi tentaţi să vorbim despre un *regionalism etnocentric*. Familia sursă produce şi acest gen de efect în Ţara Bascilor spaniolă sau în Catalonia. Ironia situaţiei belgiene constă în faptul că fiecare din cele două grupuri regionale, flamand şi valon, s-a simţit rând pe rând ameninţat de a fi copleşit de celălalt. Între 1830 şi 1900, elitele francofone domină Belgia, tabăra flamandă simţindu-se ameninţată de asimilare lingvistică şi persecutată. După al doilea război mondial, partea valonă se simte atacată de o ofensivă de tip demografic: natalitatea ridicată din Flandra, foarte catolică, transformă Valonia, mai laică şi mai înclinată spre contracepţie, în regiune minoritară24. Expansiunea lingvistică a francofoniei bruxelleze permite, pentru mulţi ani, menţinerea unei îngrijorări flamande. Această dublă îngrijorare creează condiţiile unui dublu regionalism

etnocentric. Cu toate acestea, regionalismul etnocentric este o ideologie a cărei deplină dezvoltare nu e posibilă decât într-o societate complet decreştinată. Între 1900 şi 1965, întărirea regionalismelor etnocentrice nu mai e realmente posibilă în Belgia: se mai poate percepe doar efortul mocnit al regionalismului *în interiorul* forţelor ideologice dominante, socialiste şi. mai ales, catolice. În prima jumătate a secolului XX, „categoriile" populare ale Uniunii catolice sunt cele legate de folosirea limbii flamande, în special categoria ţărănească, Boerenbond. Universalismul catolic moderează şi canalizează revendicarea vorbitorilor de flamandă, în acest caz, Valonia se percepe ca fiind încă dominantă şi nu poate decât revendica menţinerea unui *statu-quo*.[210]

Criza din anii treizeci oferă ocazia unei prime agitaţii, care nu se manifestă decât prin dezvoltarea simultană a mai multor mişcări ideologice de dreapta care scapă influenţei catolice: naţionalism flamand şi rexism. La alegerile generale din 1936, VNV (Vlaamsch National Verbond) obţine în Flandra 7, 9% din voturi; în 1932, 13, 3%; în 1939, 15, 1%. Creşterea acestui autonomism e întreruptă de război. Naţionaliştii flamanzi colaborează cu ocupanţii nazişti, făcându-şi o proastă reputaţie. Între 1945 şi 1961, creştin-democraţia reabsoarbe electoratul naţionalist flamand.

În Valonia, o mişcare politică meteorică, regimul, autoritar, puţin antisemit, cam neclar în modul cum defineşte naţionalismul, se prezintă ca opoziţie francofonă la VNV, chiar dacă nu obţine decât 7, 1% din voturi în Flandra în 1936. La aceeaşi dată, obţine 15, 8% din voturile exprimate în Valonia. Aceste febre naţionaliste sau autoritare sunt încurajate de succesele fascismului italian şi ale nazismului german, precum şi de rata mare a şomajului care atinge 19% din industrie în 1934[211].

210

211B IT. Annuaire des statistiques du travail 193 " p. 63.
Cf. J.-M. Ftienne. Le Mouvement rexistejusqu 'en 1940. pp. 179-180.
pentru textul complet al acestui acord, inclusiv greşelile de ortografie.

Relativa soliditate a catolicismului belgian fereşte clasele mijlocii de orice derivă durabilă. Regimul dispare din 1939. Pe ansamblu, VNV şi regimul, care-şi împărţeau printr-un acord teritoriul belgian în 1937, nu obţin niciodată, împreună, mai mult de 18, 6% din voturi (în 1936) 2 b. Disocierea naţionalistă nu poate ajunge la maturitate. Cele două mari partide, democrat-creştin şi social-democrat, rămân structuri naţionale, unitare, a căror organizare îi uneşte pe flamanzi şi valoni. Abia prăbuşirea definitivă a catolicismului, începând din 1965, face ca naţionalismul etnocentric să devină o forţă importantă a sistemului ideologic belgian şi să se manifeste nu numai printr-o reapariţie a grupurilor autonomiste, ci şi printr-o sciziune a celor două forţe principale, catolică şi socialistă, după criterii etnice şi lingvistice.

Elveţia

Trei sferturi din Confederaţia helvetică alcătuiesc o ţară de limbă şi civilizaţie germană. În 1960, 74, 4% din elveţieni vorbesc germana, 20, 2% franceza, 4, 1% italiana şi 1% reto-romana (harta 53). Preponderenţa germanică apare şi mai puternică dacă nu luăm în considerare starea actuală a Confederaţiei, dobândită, ci istoria formării sale. Cele trei cantoane de la începuturi, Schwyz, Un şi Unterwald, unite încă din 1291, sunt toate germanofone. Valul de raliere, din anii 1351 – 1352, cu Zürich, Berna, Lucerna, Zug şi Glaris, e tot de limbă germană. Lărgirea asociaţiei helvetice cu Friburg şi Soleure, în 1481, şi cu Băle, Schaffouse şi Appenzell la începutul secolului XVI, nu duce în afara sferei germanice. Abia mai târziu, în perioada Reformei protestante, expansiunea diplomatică şi militară de la Berna permite anexarea unui spaţiu francofon. Trecerea la protestantism a Genevei şi a regiunilor Vaud şi Neuchitel se face sub influenţă bemeză.

Ca şi restul sferei germane, Elveţia e divizată de Reforma protestantă. Cantoanele cu multe oraşe şi avansate urmează Zürich-ul şi Berna pe calea unei Reforme deosebit de radicale, aceea a lui Zwingli. Cantoanele mai rurale sau mai tradiţionaliste rămân fidele

catolicismului. Cele mai vechi cantoane elveţiene – Schwyz, Un şi Unterwald – aparţin acestui nucleu dur al catolicismului menţinut, situat în Elveţia centralestică (harta 54 a). Tessin-ul italian, aflat sub influenţa cantonului Un, rămâne în orbita Bisericii catolice, spre deosebire de majoritatea zonelor francofone27.

Clivajul religios împarte lumea germanofonă în două părţi inegale. Protestantismul, majoritar, se sprijină pe zonele cele mai urbane, cele mai populate şi, până la urmă, cele mai industriale. Catolicismul, minoritar, se află în situaţie defensivă. Paradoxal, însă, această divizare stabileşte, pe ansamblul Confederaţiei, un sistem echilibrat de trei centre de interes. Polul dominant, şi prin urmare centralizator, corespunde cu *W\Q\\? i germanofonă protestantă*, centrată pe Berna şi Zürich. Cei doi poli dominaţi sunt respectiv Elveţia *germanofonă catolică* şi Elveţia *francofona dar majoritar protestantă*. împreună, germanofonii catolici şi francofonii (protestanţi şi în mod secundar catolici) pot bloca sau măcar modera aspiraţiile centralizatoare ale centrului german şi protestant al sistemului.

Grupuri lingvistice şi religioase în Elveţia (în 1941)
Germanofoni protestanţi 47% Germanofoni catolici 28% Francofoni 20% («KT”. Italofoni 3% catolici Alţii 1%
Sursă: *Statistisches Jahrbuch der Schweiz*, 1944.

Spre deosebire de Belgia, unde clivajul lingvistic nu coincide cu niciun clivaj antropologic, Elveţia romandă şi Elveţia germană diferă pe planul structurilor familiale. Tipul caracteristic al părţii germanice a ţării este familia sursă, ca în Germania de Sud; cel al părţii francofone a ţării este familia nucleară egalitară, ca în regiunea învecinată, Franche-Comté.

De la începutul secolului XIX, în Elveţia are loc o

revoluţie industrială care o urmează îndeaproape pe aceea din Marea Britanie. Modelul elveţian preferă totuşi dezvoltarea unei industrii calificate. Lipsită de materii prime, dar bogată într-o populaţie supraalfabetizată, Elveţia alege, spre deosebire de Marea Britanie, producerea de bunuri sofisticate: materii textile de calitate, industrie chimică, orologerie şi, foarte repede, maşini-unelte. În 1880, Elveţia apare, alături de Belgia şi Marea Britanie, drept o zonă foarte industrială28. Către 1930, industria ocupa în Elveţia 45% din populaţia activă, aproape tot atât cât în Belgia.

Aşadar, sistemul ideologic elveţian se constituie pe un teren cunoscut: familie sursă, alfabetizare timpurie, clivaj religios, demaraj industrial. Toate aceste variabile se regăsesc în Germania anilor 1870 – 1930. Existenţa unei minorităţi francofone şi incapacitatea polului protestant germanofon de a controla în totalitate sistemul naţional sunt.

Cf. *supra*, harta 28.

dimpotrivă, două aspecte care îndepărtează Elveţia de modelul german. Ele explică supravieţuirea cu uşurinţă a federalismului helvetic şi unele particularităţi ale ideologiilor elveţiene indiferent că e vorba de social-democraţie sau de naţionalism etnocentric.

Social-democraţia elveţiană

Fondat în 1888, Partidul socialist elveţian (Sozialdemokratische Partei în germană) se prezintă foarte repede pe plan organizaţional şi doctrinar drept o social-democraţie clasică de tip german, ceva mai

Harta 53 – Elveţia: regiunile lingvistice

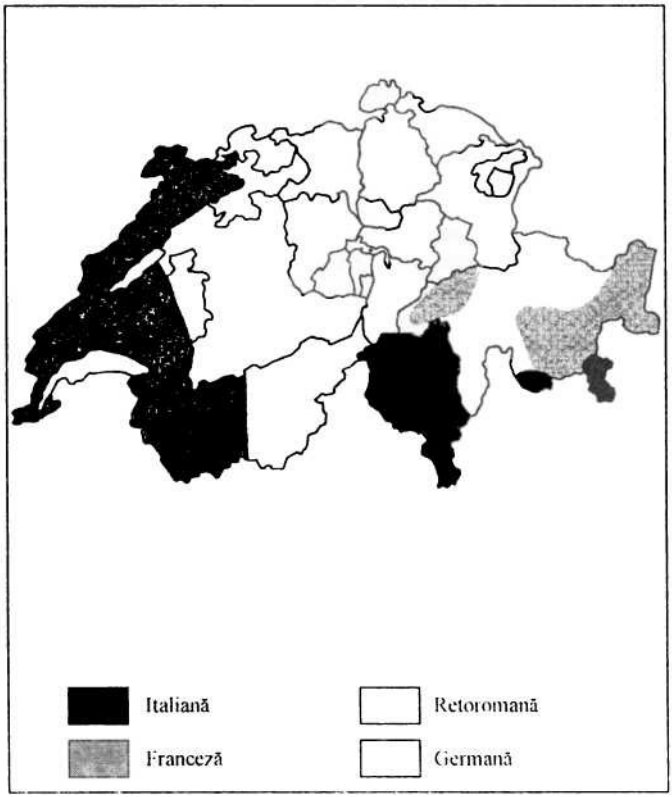

puţin marxistă decât cea de la Berlin sau Viena[212]. Găsim aceeaşi practică reformistă, seriozitate organizaţională şi disciplină. Valorile familiei sursă – autoritate şi inegalitate – funcţionează în Elveţia germanică la fel de bine ca în marile regiuni germane. Dar, în zona romandă, unde domină o structură familială nuclear egalitară, social-democraţia se diluează în contact cu valorile liberale şi egalitare ale fondului antropologic. Disciplina de partid cedează. Militanţii îşi plătesc cu o mai mică regularitate cotizaţiile[213]. Un anumit revoluţionarism verbal trădează influenta egalitarismului. Monopolul social-democraţiei asupra mişcării muncitoreşti se atenuează. În cantonul Neuchitel se pot identifica tradiţii

212■ >9

213O expunere detaliată a programelor succesive ale Partidului socialist elveţian se află în F. Masnata. Le Parti socialiste et la tradition démocratique en ?o Suisse, pp. 107-113.

anarhiste, înrudite cu cele din Jura franceză. La urma urmei, Proudhon era din Franche-Comté. În plus, în Elveţia romandă există un partid comunist, slab, dar a cărui influenţă electorală nu e insignifiantă ca în Elveţia germanofonă. În 1975, POP (Partidul muncitoresc popular, în realitate partidul comunist) obţine 10, 7% din voturi în cantonul Vaud, 9, 8% în cantonul Neuchitel şi 18% la Geneva. În lumea germanofonă, PDA (Partei der Arbeit, acelaşi partid comunist) nu obţine 4, 6% din voturi decât în cantonul Bâle-Viile, dar în alte părţi nu depăşeşte niciodată 1, 8%[214]. Comunismul romand se combină local cu tradiţiile anarhiste; el exprimă mai curând componenta egalitară a comunismului decât tendinţa sa autoritară. Tradiţiile anarhiste ale Elveţiei romande atrag după sine o rată de neparticipare la vot net mai ridicată decât în Elveţia germanofonă[215].

Întărirea social-democraţiei elveţiene coincide, în timp, cu declinul practicii religioase protestante. Încă din perioada interbelică, cele mai solide bastioane ale Sozialdemokratische Partei sunt situate în partea *germanofonă* şi *protestantă* a Elveţiei, în cantoanele Berna, Zürich, Aargau, Schaffhouse, Glaris şi Appenzell (numai în partea protestantă a acestui canton, subdivizat în urma Reformei). În partea catolică a Elveţiei germanofone, unde practica religioasă rămâne puternică până în 1965, social-democraţia nu se impune ca o forţă importantă[216].

În Elveţia romandă, Partidul socialist este important în cantoanele (ieneva şi Neuchitel, dar corespunde, pe plan structural şi doctrinar, unei variante anarho-socialiste a

---

214D espre fragilitatea organizaţională a socialismului romand, vezi F. Masnata. op. cit., p. 27.

215S ursă : Les Élections au Conseil national 1979. Office fédéral de la statistique. „ P- 63.

’ Despic absenteismul din Elveţia, vezi.!. Rohr. La Suisse contemporaine, pp. „ 122-125.

216T abelul complet cu rezultatele social-democraţiei helvetice per canion, din 1025. în Les Elections au Conseil national, op. cit., p. 72.

mişcării muncitoreşti.

În regiune protestantă germanofonă, social-democraţia domină stingă pe tot parcursul secolului XX, dar nu controlează nicidecum sistemul politic regional în ansamblul său. Sozialdemokratische Partei elveţian nu atinge nivelul de putere caracteristic al SPD în Germania de Nord, al social-democraţiei în Suedia, al SPO austriac în Carinthia şi Styria sau al Partidului socialist belgian în Valonia. Social-democraţia din Elveţia germanofonă şi protestantă nu depăşeşte 40%

Harta 54 – Elveţia germanofonă

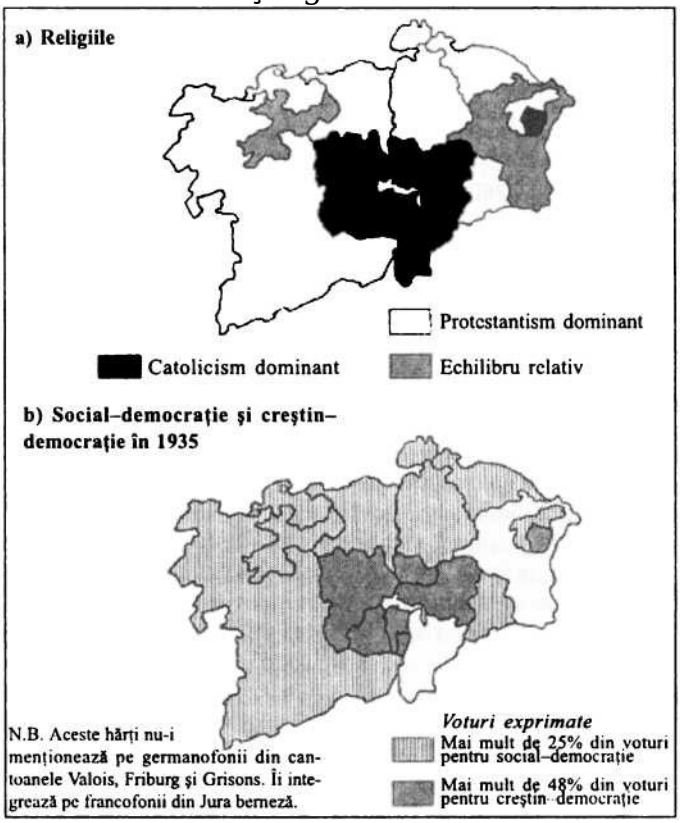
a) Religiile
Protestantism dominant
Catolicism dominant
Echilibru relativ
b) Social–democraţie şi creştin–democraţie în 1935
N.B. Aceste hărţi nu-i menţionează pe germanofonii din cantoanele Valois, Friburg şi Grisons. Îi integrează pe francofonii din Jura berneză.
Voturi exprimate
Mai mult de 25% din voturi pentru social–democraţie
Mai mult de 48% din voturi pentru creştin–democraţie

din voturi între 1925 şi 1971, decât în cantonul Schaffhouse. În cantonul Zürich, ea nu obţine 40, 2% decât o singură dată, în 1935, ca să scadă, din 1947, la mai puţin de 30%. În cantonul Berna, evoluează între 30 şi 40%, între 1925 şi 1971, şi ajunge la 40, 5% doar o dată, în

1947. În ansamblul protestant şi germanofon helvetic, Sozialdemokratische Partei oscilează între 25 şi 35% din voturi. Ne aflăm departe de cele 40 – 55 de procente tipice pentru alte regiuni de familie sursă şi de decreştinare avansată. Această relativă lipsă de forţă e cu atât mai surprinzătoare cu cât intervine într-un mediu puternic industrial: între 40 şi 46% de voturi social-democrate (între 1955 şi 1971) în cantonul Schaffhouse nu înseamnă prea mult într-o regiune unde industria foloseşte, în 1970, 57% din populaţie; între 30 şi 35% în cantonul Aargau între 1925 şi 1963, este, în fond, foarte puţin pentru un canton unde industria ocupă pe întreaga perioadă 55% din populaţia activă. Se poate vorbi de o slăbiciune specifică a social-democraţiei elveţiene.

Forţa ideologiei naţionaliste concurente, născută ea însăşi din decreştinare şi care ia, în regiunile de familie sursă, forma naţionalismului etnocentric, pune social-democraţia în poziţie minoritară.

Etnocentrismul elveţian între naţionalism şi regionalism

Forţa excepţională a etnocentrismului elveţian se datorează faptului că el se sprijină simultan pe sentimentul naţional şi pe fidelitatea cantonală. El e dublu: imaginile Confederaţiei helvetice şi ale cantonului reprezintă două versiuni ale aceluiaşi ideal de autonomie. Principiul de diferenţă, alimentat de acela de inegalitate între fraţi, permite afirmarea celor două particularisme, care încetează a se mai concura din momentul când Confederaţia îşi atinge punctul de echilibru între 1848 şi 1874[217]. Pe plan naţional, etnocentrismul acestei ţări mici se exprimă, ca şi în Suedia, printr-o afirmare strictă de neutralitate. Principiul de diferenţă se exprimă printr-o retragere din lume. Înmulţirea ataşamentelor cantonale reproduce pe plan regional această retragere din lume.

2174 Constituţia federală din 1848 instituie un adevărat stat central. în 1874 intervine ultima mare reformă constituţională centralizatoare. Despre Constituţia helvetică, ve/i F. Bonjour şi col., A Short Histon' ofSwitzer- Ictnd, pp. 267-273 şi 302-309.

În sistemul politic, etnocentrismul este exprimat prin mai multe forţe partizane, care se trag aproape toate din radicalismul anilor 1840 – 1880. Radicalii elveţieni se identifică cu procesul de construire a Confederaţiei. La origine, radicalismul elveţian e foarte apropiat de „naţional-liberalismul" german, mai mult centralizator şi anticlerical decât liberal în sensul francez sau englez al conceptului. Radicalismul elveţian este liberal în înţeles german: el vrea *libertatea statului* faţă de Biserica de la Roma. În 1847, radicalii elveţieni duc un adevărat război cu cantoanele catolice grupate în Sonderbund, ceea ce permite instaurarea Confederaţiei helvetice moderne[218].

Freisinnig-demokratische Partei şi Schweizerisches Volkspartei sfârşesc prin a reprezenta, la capătul unei activităţi organizaţionale agitate, cea mai mare parte a tradiţiei radicale. (Schweizerischises Volkspartei înglobează mai ales o tradiţie agrariană.) Fragmentarea Partidului radical, centralist, permite naţionalismului să întruchipeze şi aspiraţiile cantoanelor.

De îndată ce statul central e solid stabilit, principiul de autonomie cantonală devine un mit funcţional pe care se poate baza ideologia autonomiei helvetice. Libertatea cantonului faţă de Confederaţie garantează libertatea Elveţiei faţă de lume şi, în special, faţă de Europa. Într-o ţară unde descentralizarea instituie pe plan teoretic independenţa statului neutru, e firesc a se observa o fragmentare a Partidului centralist, în forma sa divizată, mişcarea radicală poate exprima simultan principiile complementare ale centralismului şi ale autonomiei cantonale.

Împreună, diversele curente provenite din radicalism, exprimând cele două niveluri ale etnocentrismului, obţin pretutindeni în Elveţia germanofonă 50% din voturi şi mai mult de 60% în cele două cantoane fundamentale, centralizatoare prin excelenţă, Berna şi Zürich.

218O excelentă descriere ideologică a radicalismului elveţian în D.L. Seiler.
Partis et families politicoes, pp. 356-357.

În Elveţia, ca şi în Suedia, neutralismul este forma cea mai caracteristică a naţionalismului etnocentric, produs al familiei sursă într-o naţiune mică. În ambele cazuri, sentimentul naţional se combină cu o identificare cu noţiunile de „mic" şi „slab". În cazul Suediei, imaginea de naţiune mică se confundă cu aceea a clasei exploatate, proletariatul. Social-democraţia înglobează şi utilizează idealul neutralist. În Elveţia, imaginea de mică naţiune se amestecă cu aceea de mic canton, ameninţat a fi absorbit de colectivitatea globală. Astfel, cantonul se substituie clasei muncitoare ca imagine a slăbiciunii. Această fixare asupra grupului local explică neputinţa relativă a social-democraţiei elveţiene. Idealul de integrare în clasa muncitoare a fost întotdeauna concurat de acela al apartenenţei la canton. Principiul de integrare negativă, tipic pentru culturile politice derivate din familia sursă, care leagă indivizii dar desparte grupurile, identifică în Elveţia grupul local drept diferenţiator ideal[219].

Elveţia romandă în faţa lui *Homo helveticus*

Elveţia romandă acceptă, fără a le urma realmente, tendinţele ideologice ale centrului germanofon şi protestant al sistemului. În cantoanele Vaud, Geneva sau Neuchitel, Partidul radical manifestă o veritabilă structură individualistă. E concurat, de altfel, în aceste trei cantoane, de un Partid liberal care obţine, în 1975, între 14 şi 22% din voturi în funcţie de loc[220]. Fidelitatea cantonală e destul de redusă în Elveţia romandă, indiferenţa relativă a cetăţenilor exprimându-se aici printr-o participare electorală mult mai puţin puternică decât în Elveţia germanofonă[221]. În zona francofonă, idealul tipic naţionalist etnocentric de neutralitate nu e majoritar, aşa ca în zona germanofonă. Referendumul, instituţie în mod deosebit helvetică, e un foarte frumos instrument de analiză politologică, el permiţând aprecierea diferenţelor de atitudine dintre regiunile romande şi germanofone faţă

219, Despre conceptul de integrare negativă, vezi pp. 271 şi 324.

220, s ies Elections au Conseil national !9~9, op. cil., p. 63.

221D espre absenteism, ş ezi nota 32. p. 330 şi pp. 242. 244. 257.

de probleme precise. Or, refuzul de a participa la instituţii internaţionale e întotdeauna mai puternic în Elveţia germanofonă. De exemplu, în 1920, votul masiv al Elveţiei romande a condus la intrarea Elveţiei în Societatea Naţiunilor[222]. Lumea francofonă nu va mai reuşi să reediteze această performanţă cu ocazia creării ONU.

Instalată prin structurile sale familiale egalitare într-o solidă încredere în omul universal, Elveţia romandă nu aderă pe deplin la mitul naţional al unui *Homo helveticus* specific. Comportamentul elveţienilor romanzi e deosebit de interesant pe plan teoretic, deoarece el priveşte una din cele două populaţii europene ale căror structuri familiale sunt egalitare şi de religie protestantă, cealaltă fiind populaţia finlandeză. În cazul romand şi finlandez, protestantismul – cu doctrina sa de inegalitate a oamenilor, mântuiţi sau condamnaţi – a fost impus prin cucerire unor grupuri regionale care nu cunoşteau principiul familial de inegalitate între fraţi şi nu aveau, prin urmare, nicio predispoziţie faţă de inegalitarismul metafizic. Astfel, ceea ce apare în Elveţia romandă în domeniul ideologic, atunci când sistemul religios se prăbuşeşte, este egalitarismul structurilor familiale şi nu inegalitarismul deosebit de aspru al metafizicii calviniste. Liberalism egalitar, anarhosocialism, o fărâmă de comunism, adeziune la instituţiile universale: esenţialul tradiţiei politice „franceze" (adică *nucleară egalitară*) se regăseşte în Elveţia romandă după dispariţia calvinismului. Acest exemplu demonstrează predominanţa structurilor familiale în procesul de determinare a ideologiilor moderne, precum şi caracterul secundar, trecător, al valorilor religioase. Aceeaşi schemă logică ar putea fi remarcată în cazul Finlandei: luteranismul impus de Suedia nu face să dispară egalitarismul familiei comunitare finlandeze. Astfel încât, vom vedea apărând în această regiune de tradiţie luterană un Partid comunist important.

Creştin-democraţia helvetică

Sistemul ideologic al Elveţiei germanofone include a

222F . Bonjour şi col., op. cit., p. 359.

treia componentă tipică pentru toate regiunile de familie sursă unde catolicismul supravieţuieşte până către 1965: creştin-democraţia. În aproape toate cantoanele catolice, Christlichdemokratische Partei este un partid dominant[223]. Între cele două războaie, obţine în general 50% din sufragii în cantoanele Lucerna, Schwyz şi Zoug[224]. În cantoanele mai puţin industriale, ca Obwald, Nidwald şi Appenzell, Partidul democrat-creştin obţine cel mai adesea 75 – 98% din voturi în aceeaşi perioadă. În acest caz, votul exprimă atât unitatea cantonului cât şi credinţa catolică. Numai Un, care aparţinuse, ca şi celelalte cantoane catolice, de Sonderbund, deviază de la această aliniere fără cusur: între 1925 şi 1975, dă 75 – 99% din voturi Partidului radical-democratic. Unanimitatea e aici tipică pentru un canton catolic unde religia creştină sudează clasele sociale şi împiedică apariţia unor conflicte economice. Alinierea radicală mai evocă şi aderarea la principiul centralist, ce-şi poate găsi o explicaţie în situaţia geografică a cantonului Un, provincie de frontieră a şermanităţii, în contact cu lumea italiană reprezentată aici de Tessin. În cantoanele Friburg şi Valais, profund catolice şi unde germanofonii formează o treime din populaţie, creştin-democraţia e la fel de puternică, deoarece ea obţine în general peste 60% din sufragii.

Pe eşichierul politic helvetic, creştin-democraţia ocupă o poziţie centristă fiindcă recomandă colaborarea dintre clase. În lumea protestantă, partidele care nu sunt social-democrate trebuie să se definească drept antisocialiste şi sunt, prin urmare, mai accentuat de dreapta.

Armonie elveţiană şi dezacorduri belgiene

Coexistenţa unor popoare care vorbesc limbi diferite nu pare a pune Confederaţiei helvetice probleme insurmontabile. Germani şi latini par a fi stabilit în Elveţia

---

223F ondat în 1912 ca partid naţional. Partidul catolic se numeşte Konservative Volkspartci pînă în 1957, apoi Konservativ-Christlichsoziale Partei şi în line Christlichdemokratische Partei.

224i es iJcctions au Conseil national, op. cit., p. 70.

o situaţie de echilibru. Nu acelaşi lucru se poate spune despre Belgia, unde flamanzii şi valonii se înfruntă din ce în ce mai dur pe parcursul secolului XX. Contrastul e paradoxal pentru un specialist în structuri familiale: flamanzii şi valonii nu diferă cu nimic în privinţa aspectului fundamental al organizării antropologice în timp ce elveţienii germanofoni şi francofoni sunt purtători ai unor sisteme familiale diferite, opuse prin convingeri. Flamanzii şi valonii sunt, din punct de vedere etnologic, mai asemănători decât germanii şi romanzii. Flamanzii şi valonii au un sistem familial de tip sursă, de nuanţă mai maleabilă. Elveţienii germanofoni au un sistem sursă pur şi dur, absolut german. Elveţienii romanzi sunt mai apropiaţi, pe plan familial, de locuitorii din Franche-Comté sau din Bazinul parizian. Valonii şi flamanzii, despărţiţi prin limbă dar asemănători în toate, se înfruntă. Germanofonii şi romanzii din Elveţia, opuşi în toate, se suportă, cu un oarecare entuziasm. Paradoxul se clarifică dacă acceptăm ideea că familia sursă alimentează perceperea de diferenţe, de incompatibilităţi reale sau mitice, şi că familia nucleară egalitară încurajează convingerea într-un om universal asemănător cu sine oriunde şi în orice civilizaţie, în Belgia, flamanzii şi valonii, prizonieri ai valorilor inegalitare ale familiei sursă, se percep ca diferiţi şi se înfruntă. În Elveţia, situaţia nu e simetrică. Germanofonii, condiţionaţi de familia sursă, îi percep, desigur, pe francofoni ca diferiţi, dar şi pe nemţii din RFG îi consideră la fel! Perceperea acestei diferenţe nu creează sentimentul paranoic al unei ameninţări romande, fiindcă francofonii nu reprezintă în Confedonaţie decât o mică minoritate, a cincea parte din populaţie. Atitudinea Elveţiei romande este, în fond, cheia armoniei helvetice: condiţionată de valorile egalitare ale tipului său familial, ea crede în omul universal şi, în consecinţă, poate refuza să vadă diferenţele obiective dintre germanofoni şi francofoni. Ea poate accepta fără temeri situaţia sa de minoritate. Miracolul helvetic se datorează absenţei naţionalismului etnocentric din Elveţia romandă.

Irlanda

Irlanda e dominată de familia sursă, cu un plus de claritate la periferia insulei. În depresiunea centrală, structurarea pe verticală, autoritară, a gospodăriilor ţărăneşti, e mai puţin clară şi se poate presupune prezenţa unor forme nucleare, e adevărat, destul de prost definite[225]. Republica Irlandei – parte din insula independentă din decembrie 1921 – rămâne după cel de al doilea război mondial ţara cea mai profund catolică din Europa occidentală. Prezenţa la slujba duminicală nu e, până spre 1965, de 50 – 60%, ca în regiunile cele mai practicante de pe continent, ci de mai bine de 90%. Prin forţa sa, catolicismul irlandez este o excepţie, un caz limită. El impregnează în totalitate viaţa culturală şi socială.

Cauză şi efect al catolicităţii triumfătoare, ţara rămâne profund rurală multă vreme. În 1966, industria foloseşte doar 28% din populaţia activă[226].

Cel mai uimitor fenomen al istoriei irlandeze rămâne totuşi depopularea. Începând de la marea foamete din anii 1845 – 1848, populaţia scade cu regularitate datorită emigraţiei. În 1841, pe teritoriul actualei Republici se aflau şase milioane şi jumătate de locuitori; în 1961, populaţia nu număra mai mult de 2 800.000 de persoane. Oprirea valului migrator permite din nou creşterea populaţiei de la începutul anilor şaizeci. Fenomenul e atribuit adesea unui anumit fatalism al societăţii irlandeze. Într-adevăr, emigrarea elimină sistematic elementele cele mai dinamice ale unei societăţi. La această scară, ea atenuează dinamica socială. Cu toate acestea, Irlanda secolului XX nu e o ţară subdezvoltată pe plan cultural. Rata de alfabetizare e ridicată încă de la începutul secolului, fiind de 86% potrivit recensământului din 1901.

Viaţa ideologică a Irlandei moderne e considerată de către politologi drept un mic mister. Niciun clivaj ideologic serios nu opune cu adevărat cele două principale partide

225^ Cf. supra, p. 45.

226B IT. Annuaire des statistiques du travail 19~3, p. 125.

ale ţării, Fianna Fail („luptătorii destinului”) şi Fine Gael („familia irlandezilor”). Un Partid muncitoresc minuscul, cel mai slab dintre mişcările social-democrate europene, reprezintă, doar el, întreaga viaţă ideologică „modernă” a ţării. Analizele sociologice şi geografice arată că nicio variabilă clasică nu poate să prevadă, cu un nivel decent de probabilitate, opţiunile irlandezilor pentru Fianna Fail sau pentru Fine Gael. Apartenenţa de clasă, în special, nu e un bun determinant, chiar dacă Fine Gael e ceva mai burghez şi urban. Numai

Harta 55 – Irlanda

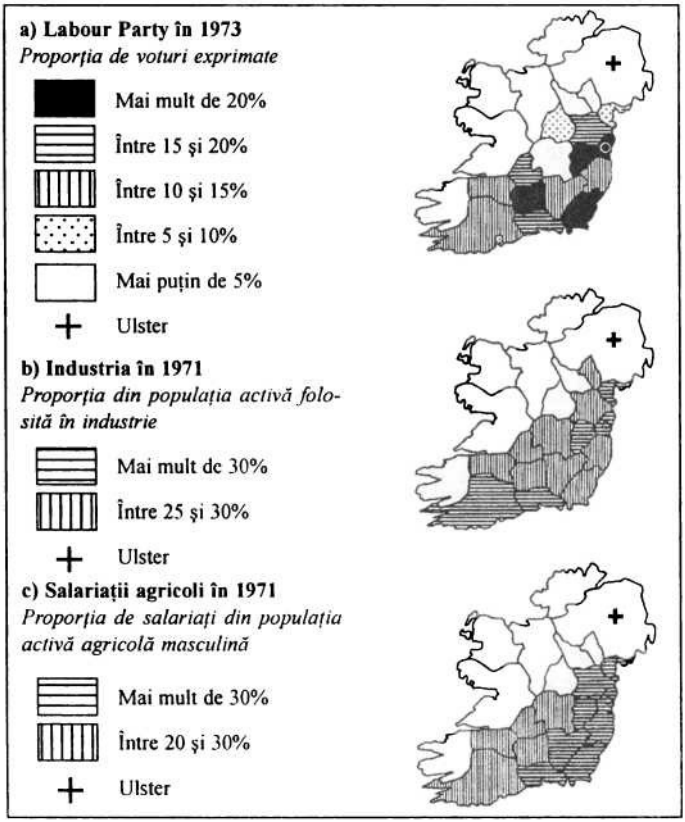
a) Labour Party în 1973
Proporţia de voturi exprimate
Mai mult de 20%
Între 15 şi 20%
Între 10 şi 15%
Între 5 şi 10%
Mai puţin de 5%
Ulster
b) Industria în 1971
Proporţia din populaţia activă folosită în industrie
Mai mult de 30%
Între 25 şi 30%
Ulster
c) Salariaţii agricoli în 1971
Proporţia de salariaţi din populaţia activă agricolă masculină
Mai mult de 30%
Între 20 şi 30%
Ulster

Harta 56 – Irlanda

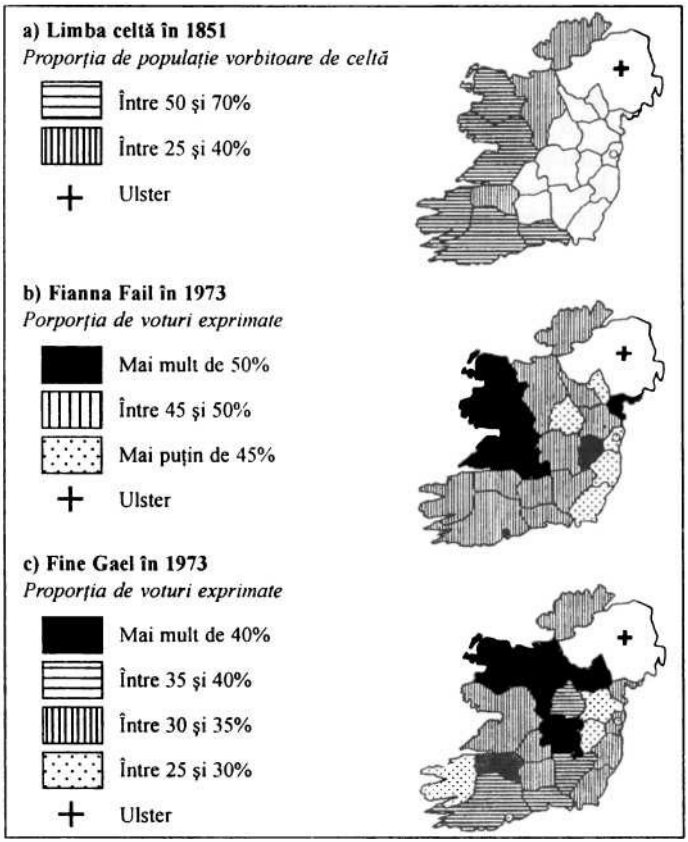

minilaburismul face excepţie. Electoratul său cuprinde un procent ridicat de muncitori agricoli sau industriali. Numai că, bineînţeles, strivitoarea majoritate a muncitorilor votează cu Fianna Fail sau chiar cu Fine Gael. O sintagmă emisă de J.H. Whyte şi reluată de majoritatea autorilor recenţi, referitoare la subiect, rezumă stupefacţia politologilor: în Irlanda există *„o politică fard baza* socială*i*44. În fond, viaţa politică irlandeză este mai ales „pre ideologică 4.

*\l. 11. Whyte... Ireland: politics w ithoul social bases”: expresie reluată de M. C iallagher. *Political Parties in the Republic of Ireland*, p. 1.

Catolicismul externi de puternic al Irlandei implică prezenţa unei metafizici religioase deosebit de solide, care face apariţia unor noi ideologii moderne superfluă. *Cel mai puternic dintre catolicisme, cel mai slab dintre socialisme*:

avem aici ecuaţia fundamentală a sistemului ideologic irlandez. Visul muncitoresc e inutil într-o asemenea societate. Visul naţionalist, de asemenea. E o afirmaţie paradoxală în cazul unei naţiuni care şi-a obţinut atât de greu independenţa. Totuşi, acestea sunt faptele: dincolo de afirmaţiile pur verbale privind unitatea necesară insulei, cel mai „naţionalist" dintre partidele irlandeze, Fianna Fail, nu face nimic pentru a realiza unirea cu Nordul. Fiindcă, în realitate, unirea nu-i convine Bisericii catolice.

Socialismul înăbuşit

Partidul laburist irlandez (Irish Labour Party) există din 1912 şi dispune de o reprezentare parlamentară continuă din 1922. Înfiinţat sub influenţă engleză, el poate fi considerat totuşi drept un partid social-democrat de tip clasic. Singura sa particularitate ideologică, prin raportare la social-democraţiile suedeză, germană şi belgiană, e aceea de a nu încarna local un ideal de laicitate. Catolicismul pătrunde chiar şi în Irish Labour Party. Laburismul irlandez nu le oferă deci indivizilor o posibilitate de integrare totală. El nu este, ca social-democraţiile de pe continent, o Biserică de substituire. Cu un rezultat electoral mediu de 11%, între 1923 şi 1969, el este net mai slab decât toate celelalte social-democraţii ale lumii catolice. Partidul austriac realizase, între 1919 şi 1971, un procent de 43%, iar partidul belgian un procent de 34%, în aceeaşi perioadă. Social-democraţia irlandeză e mai slabă chiar decât aceea a Flandrei, deoarece în această parte foarte catolică a Belgiei Partidul socialist obţine în medie 27% din voturi între 1919 şi 1971. Se vede bine, pornind de la aceste patru cazuri, în ce măsură forţa social-democraţiei este o funcţie inversă a practicii religioase.

Practică religioasă şi vot social-democrat în patru regiuni europene		
	Practică religioasă În 1950	*Rezultat social-democrat* (*media anilor indicaţi*)

Austria	35%	43% (1919 – 1971)
Valonia	40%	43% (1919 – 1971)
Flandra	60%	27% (1919 – 1971)
Irlanda	90%	11% (1923 – 1969)

Deci, Partidul laburist n-a reuşit să devină partidul majorităţii proletariatului irlandez.

E un partid de clasă, în măsura în care baza sa electorală şi geografică e oricum în funcţie de masa locală a proletariatului. De exemplu, în 1973, Irish Labour Party depăşeşte 10% din sufragiile exprimate pe un teritoriu cuprinzând Sudul şi Vestul insulei, între Cork şi Dublin. În aceste regiuni se află cel mai numeros proletariat industrial sau rural (hărţile 55 a, b, c). Determinantul socio-economic al votului laburist e slab deoarece majoritatea irlandezilor nu votează cu Partidul laburist.

Creştin-democraţia la plural

Faţă de această social-democraţie minusculă, sistemul ideologic irlandez trebuia să cuprindă un naţionalism etnocentric la fel de minuscul şi o creştin-democraţie foarte puternică. Dacă analizăm temele vieţii politice şi sociale irlandeze, observăm că aceasta e dominată în întregime de respectul faţă de Biserică şi de preceptele sale în materie de divorţ, de contracepţie sau de avort.

Totuşi, sistemul de partide nu reflectă această tematică predominant ideologico-religioasă. În locul unei democraţii-creştine gigantică şi triumfătoare, înfruntând un micro-naţionalism, se pot identifica două partide care au toate caracteristicile democrat-creştine, în afară de nume, şi care, împreună, încorporează esenţialul redusei aspiraţii către naţionalismul etnocentric. Această discordanţă între sistemul ideologic şi sistemul partidelor ţine de poziţia specială a catolicismului în cultura irlandeză.

Faţă de protestantismul britanic, catolicismul irlandez este trăsătura centrală a identităţii naţionale. Astfel încât e normal să observăm mai mult ca în altă parte o înglobare a naţionalismului de către catolicism, cele două concepte confundându-se în contextul irlandez. Puterea absolută a catolicismului, religie atât de necontestată încât pătrunde până în Partidul laburist, face inutilă existenţa unui partid specific care ar apăra religia. Cu alte cuvinte, ideologia democrat-creştină e atât de puternică în Irlanda încât îşi poate permite să se împartă în două ramuri de partid rivale, ce-şi afirmă nuanţele asupra unor puncte secundare, ca, de exemplu, naţionalismul.

Pe planul politicii interne, economice şi sociale, Fianna Fail şi Fine Gael par gemeni identici. Acelaşi respect pentru proprietatea privată şi legile pieţii, dar şi aceeaşi acceptare a intervenţiei statului în domeniul

Irlanda: alegerile pentru Dail (1923 – 1987)

Proporţia voturilor exprimate (în %)

	Fianna Fail	Fine Gail	Laburist
1923		39.O	10, 9
1927 iunie	26.1	27, 5	12, 6
1927 septembrie	32, 5	38, 7	9, 1
1932	44, 5	35, 3	7, 7
1933	49, 7	30, 5	5, 7
1937	45.2	34, 8	10, 3
1938	51, 9	33, 3	10, O
1943	41, 9	23, 1	15, 7
1944	48, 9	20, 5	8, 8
1948	41, 9	19, 8	8.7
1951	46.3	25, 8	11, 4
1954	43.4	32, O	12, 1
1957	48, 3	26, 6	9, 1

1961	43, 8	32, O	12, O
1965	47, 7	34, 1	15, 4
1969	45, 7	34, 1	17, O
1973	46, 2	35, 1	13, 7
1977	50.6	30, 5	11, 6
1981	45, 3	36, 5	9, 9
1982 februarie	7, 2	37.3	9, 1
1982 noiembrie	45, 2	39.2	9.4
1987	44, 1	39.2	6, 4

Sursă: P. Mair. *The Changing Irish Peirty Sistem* (tabelul 1.1)

economic, prin naţionalizări sau subvenţii[227]. Concepţia aceasta mixtă privind viaţa economică e tipică pentru toate creştin-democraţiile. În forma sa intelectuală cea mai elaborată, e vorba de *economia socială de piaţă*, apreciată de cancelarul german (CDU) Ludwig Erhard. Ca toate partidele democrat-creştine, Fianna Fail şi Fine Gael sunt partide cuprinzând mai multe clase, spre deosebire de mişcările social-democrate, care se sprijină mai ales pe clasa muncitoare, sau de mişcările naţionaliste, care reprezintă deosebit de bine clasele mijlocii. Acceptarea directivelor Bisericii în domeniul moravurilor completează în mod

Inicit tabloul celor două democraţii-creştine concurente. Fine Gael, mai apropiată din punct de vedere istoric de *ierarhia* catolică, aparţine oficial Internaţionalei democrat-creştine[228]. Fidelitatea cea mai mare lată de dogma catolică o exprimă, însă, electorii partidului Fianna Fail. De exemplu, în 1983, 80% din adepţii acestuia sunt în favoarea unui amendament împotriva avortului în Constituţie, faţă de doar 61% ai l ine Gael şi de 48% ai

227V e/i mai ales M. Gallagher, op. cit., p. 141.

228P . Lclamcndia. La démocratie-chrétienne, p. 83.

Partidului laburist[229]. Într-un cuvânt, Fianna Fail, mai populist, exprimă cu o anumită brutalitate aspiraţiile poporului catolic. Cât despre Fine Gael, acesta dă dovadă de o anumită moderaţie burgheză. Totuşi, în 1969, cele două siameze ale politicii irlandeze îşi împărţeau echitabil susţinerea claselor mijlocii superioare (*upper* şi *upper middle class*). Fine Gael nu apare cu receptare redusă, prin raportare la rezultatul său naţional mediu, decât pentru lucrătorii necaii ficaţi. Alcătuirea din mai multe clase a Fine Gael este deci mai puţin perfectă decât aceea a Fianna Fail. Aceste nuanţe de compoziţie socială a celor două partide cu vocaţie interclasistă ne aminteşte într-un fel pe acelea care opun ramurile flamandă şi valonă creştin-democraţiei belgiene. În Flandra, „categoriile" ţăran, muncitor şi burghez se echilibrează în cadrul Partidului social-creştin. În Valonia, clasa burgheză domină net sistemul catolic, deoarece clasa muncitoare, în mare parte fidelă Partidului muncitoresc belgian, a abandonat cauza.

Pe plan socio-economic, poate fi constatată o anumită complementaritate a partidelor Fine Gael şi laburist, subreprezentarea muncitorească a unuia corespunzând suprareprezentării celuilalt, îndeosebi pe coasta de est în jurul Dublinului. Fianna Fail domină sistemul politic de la stabilizarea sa la începutul anilor treizeci. Între 1932 şi 1982, rezultatul său mediu e de 46, 3%, iar cel al lui Fine Gael de 31, 0%. În cincizeci de ani (1932 – 1982), Fianna Fail se află la putere timp de treizeci şi nouă de ani. Coaliţiile între Fine Gael şi laburişti durează în general destul de puţin. Insuccesul lor este într-un fel de înţeles: complementare în termeni aritmetici, Fine Gael şi Labour Party sunt la fel şi pe plan social. Acest lucru implică, însă, o opoziţie între un Fine Gael de nuanţă burgheză şi un Labour Party net muncitoresc.

Irlanda: preferinţe electorale ale grupurilor socio-economice (1969)

229M . Gallagher, op. cit., pp. 36-37.

Conform rezultatelor unui sondaj (în %)			
	Fianna Fail	*Fine Gael*	*Laburist*
Clase superioare şi mijlocii superioare	37	37	10
Clase mijlocii Inferioare	48	26	15
Muncitori calificaţi	40	21	27
Muncitori necalificaţi	43	14	28
Agricultori (mari şi mijlocii)	38	46	2
Agricultori (mici)	53	26	5
Întreaga populaţie	43	25	18

Sursă: J.H. Whyte, *Ireland*: *Politics Without Social Bases*, p. 631.

Naţionalismul de negăsit

Problema naţionalismului structurează opoziţia simbolică dintre Fianna Fail şi Fine Gael. Fianna Fail este în mod oficial moştenitorul celor care au refuzat prin radicalism tratatul din 1921 cu Marea Britanie, cerând imperios independenţa imediată şi nu menţinerea în sfera de influenţă britanică prin statutul de dominion. Între 1921 şi 1922, un război civil îi pune în opoziţie pe adversarii şi partizanii tratatului. Moderaţii, favorabili acceptării, înving, iar partidul lor Cumann na nGaedheal, conduce Irlanda de Sud până în 1932, când adepţii independenţei ai lui de Valera, „republicanii”, câştigă şi alcătuiesc guvernul. Ei realizează atunci independenţa Irlandei şi îi afirmă neutralitatea. Fianna Fail e arma politică a acestor republicani. Fine Gael e moştenitorul direct al Cumann na

nGaedheal. Clivajul partizan se bazează pe o amintire istorică. Fianna Fail se consideră partidul purilor şi durilor, străduindu-se să proiecteze asupra Fine Gael imaginea unui partid în care domneşte nehotărârea şi simpatia pentru Marea Britanie. Fianna Fail este adeptul învăţării obligatorii a limbii celtice de către tinerii irlandezi. Fine Gael este efectiv împotriva unei asemenea măsuri şi preferă caracterul anglofon al Irlandei. Problema alipirii Ulsterului la Republica Irlanda arată natura naţionalismului de nuanţă Fianna Fail. Dincolo de cuvinte, activitatea partidului dominant pentru reunificare este, între 1950 şi 1980, aproape inexistentă. De ce? Fiindcă problema religioasă are întâietate în faţa celei naţionale. Recuperarea Ulsterului, a cărui populaţie e majoritar protestantă, ar obliga Republica să se definească din nou ca stat laic. Constituţia din 1937, promulgată sub de Valera, este de inspiraţie catolică şi-i recunoaşte Bisericii de la Roma o „poziţie specială”[230]. Biserica preferă o Irlandă de Sud trunchiată, dar omogen catolică, unei Irlande reunificate şi eterogene pe plan religios. Imobilismul partidului Fianna Fail (şi a partidelor politice irlandeze în general) privind reunificarea provine din faptul că în Irlanda religia trece înaintea naţiunii.

Deşi e un caz special în Europa, Irlanda nu se sustrage totuşi sistemului ideologic produs de familia sursă, prin valorile sale de autoritate şi de inegalitate. Marea putere locală a catolicismului permite aici doar o discordanţă între sistemul ideologic şi cel al partidelor. Sistemul ideologic alătură o atotputernică aspiraţie democrat-creştină, o micro-social-democraţie şi un micronaţionalism etnocentric. Sistemul de partide combină două forţe politice de tip democrat-creştin, exprimând ele însele naţionalismul etnocentric şi o mică social-democraţie penetrată de catolicism.

Exprimarea unui naţionalism etnocentric secundar de către partidele de tip democrat-creştin nu e un fenomen rezervat doar Irlandei. El poate fi observat în Flandra

230M . Gallagher. op. cit., p. 36.

anilor 1920 – 1965, precum şi în Ţara Bascilor sau în Tirolul de sud italian.

Partidul naţionalist basc (PNV), cel mai vechi dintre grupările autonomiste basce, este, oficial, un partid democrat-creştin. Partidul popular din Tirolul de sud, care îi reprezintă pe germanofonii integraţi Republicii italiene, aparţine tot unei constelaţii democrat-creştine. În ambele cazuri, catolicismul exprimă şi înăbuşă totodată revendicarea naţionalistă. El se prezintă drept organul de apărare a unui grup etnic ce se percepe ca fiind ameninţat, dar acţionează şi ca moderator al aspiraţiei etnocentrice radicale, care proclamă specificitatea absolută a poporului în chestiune. Decreştinarea din anii şaptezeci provoacă în aceste două regiuni, ca şi în Belgia, întărirea unui naţionalism etnocentric virulent, autentic.

Familie sursă şi continuitate temporală

Cea mai evidentă trăsătură a sistemelor ideologice derivate din familia sursă este negreşit continuitatea temporală. Cele trei mari forţe care le constituie – social-democraţie, naţionalism etnocentric şi creştin-democraţie – manifestă în toate ţările la care ne referim o rezistenţă realmente stupefiantă la modificările timpului sau ale mediului înconjurător – economică, socială, diplomatică sau militară. Succesiunea manifestărilor electorale evocă o continuitate impresionantă a partidelor şi a puterii lor relative. În Suedia e votată în continuare social-democraţia, la fel ca în Valonia sau în partea răsăriteană a Austriei. Flandra şi partea vestică a Austriei votează tot creştin-democraţia. An după an, Irlanda optează pentru Fianna Fail, obstinaţie cu atât mai spectaculoasă cu cât acest partid nu are o doctrină evidentă şi stabilă. Regiunile germane sau elveţiene manifestă o aceeaşi constanţă. Nordul şi Centrul Republicii Federale rămân social-democrate, iar Sudul şi Vestul democrat-creştine, în pofida crizei naţionaliste etnocentrice din anii 1900 – 1945 sau a trecerii printr-un un regim criminal, capabil să masacreze oamenii dar nu şi ideologiile. De asemenea, în Elveţia germanofonă radicalismul, creştin-democraţia şi social-

democraţia reprezintă forţe stabile.

Stabilitatea aceasta e produsă de familia sursă. Mai presus chiar de valorile sale de autoritate şi de inegalitate, continuitatea temporală e obsesia sa majoră. Familia sursă defineşte o ascendenţă, un grup uman care trebuie să se perpetueze de-a lungul timpului, să se sustragă, datorită regulilor sale stricte şi logice, morţii indivizilor. Obsesia continuităţii temporale se regăseşte în mod firesc şi în domeniul ideologic. Fidelitatea faţă de trecut este o valoare majoră care cristalizează, încheagă sistemul ideologic, o dată acesta constituit. Independent de conţinutul lor teoretic, social-democraţia şi creştin-democraţia beneficiază de ataşamentul faţă de trecut al populaţiilor al căror sistem familial tradiţional e de tip sursă.

În cazul naţionalismului etnocentric, legătura dintre ideologie şi noţiunea de continuitate este explicită. Dintre cele trei componente ale sistemului ideologic asociat familiei sursă, naţionalismul etnocentric este, aparent, mai puţin stabil şi cel mai greu de identificat. În cazul Germaniei, virulenţa sa a dus la război şi la eliminarea ideologiei rasiste de către forţa militară aliată. În ţările mici, de familie sursă, etnocentrismul devine neutralism, respingere moderată a lumii şi a celorlalţi. Mai puţin vizibil, intermitent în manifestările sale partizane, naţionalismul etnocentric e totuşi mai apropiat decât social-democraţia sau creştin-democraţia de principiul continuităţii temporale caracteristic pentru familia sursă. Trecutul şi persistenţa în timp fondează, într-adevăr, poporul ideal al naţionalismului etnocentric. Apărut într-un timp imemorial, dorind să supravieţuiască peste secole, acest popor cultivând descendenţa nu e altceva decât proiecţia grandioasă a însăşi familiei sursă.

CAPITOLUL XI

Comunitate

Italia centrală, *Finlanda*, *Portugalia meridională*

Europa occidentală nu este locul pentru un studiu ideal al producţiilor ideologice ale familiei comunitare,

care combină autoritarismul relaţiei părinţi-copii cu egalitarismul raporturilor dintre fraţi. Deşi e tipul cel mai masiv la scară planetară, familia comunitară nu e decât un element antropologic secundar pe latura de vest a blocului euroasiatic. Familia comunitară exogamă – autoritară, egalitară şi excluzând în plus posibilitatea căsătoriei între veri – domină Rusia, Serbia, Bulgaria, Ungaria, Albania, Mongolia, China, Vietnamul, India de Nord1. E caracteristică şi pentru multe dintre popoarele siberiene ca samoezi, ostiaci, vuguli, tunguşi, ghiliaci, buriaţi, precum şi pentru unele popoare din Asia centrală cum ar fi cazacii.

Familia comunitară exogamă descrie pe o planisferă un bloc compact, al cărui centru de greutate e situat undeva între China şi URSS şi a cărui hartă seamănă în asemenea măsură cu aceea a comunismului, încât e de ajuns pentru a arăta relaţia fundamentală ce asociază familia cu ideologia. Numai India de Nord, comunitară pe plan familial, dar puţin propice comunismului, (dacă lăsăm de o parte cazul Bengalului de Vest), se sustrage acestei relaţii ce asociază comunitarismul familial cu dezvoltarea unui comunism endogen în epoca contemporană. Unele

Pentru harta mondială a acestui tip familial, vezi E. Todd, *La Troisième planète*. *Structures familiales et systèmes idéologiques*, planşă în afara textului.

particularităţi ale structurii familiale indo-ariene permit explicarea acestei deviaţii2.

În Europa occidentală, familia comunitară nu domină realmente nicio naţiune, ea nu e importantă decât în unele regiuni: în Italia centrală, în câteva departamente franceze de la marginea nord-vestică a Masivului central şi, sub formă alterată, pe linie maternă, în Sudul Portugaliei. În Finlanda, unde reprezintă forma antropologică originală exclusiv fân-Harta 57 – Comunismul în jurul anului 1975

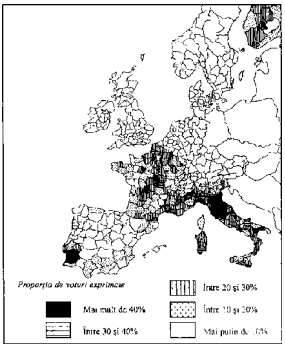

Ca şi vârsta de căsătorie excepţional de mică. Asupra acestui punct, vezi! Todd. op. cit., pp. 59 – 61.

landeză, familia comunitară a fost atenuată de valorile diferite ale colonilor suedezi, dominanţi din punct de vedere cultural între secolele XIV-XVIII.

Totuşi, familia comunitară din Europa de vest, minoritară, îi poate oferi politologului vii satisfacţii teoretice. Alegerile libere care au avut loc în cea mai mare parte a zonei – şi în totalitate după prăbuşirea regimurilor franchist şi salazarist – permit să se verifice la un nivel geografic fin existenţa relaţiei care leagă familia comunitară de comunism. În Europa occidentală, formele comunitare şi comunismul sunt destul de rare, astfel că o potrivire a celor două fenomene e cu atât mai izbitoare. La vest de cortina de fier, în anii şaptezeci, comunismul nu e realmente important decât în Italia, mai ales în partea centrală a ţării, în Finlanda, în Sudul Portugaliei şi în Franţa, îndeosebi pe latura de nord-vest a Masivului central, un ansamblu de regiuni unde prezenţa formelor comunitare e atestată în epoca preindustrială. Comunismul nu se sustrage realmente familiei comunitare decât în centrul Bazinului parizian, unde el reprezintă o versiune radicalizată, dar fragilă, a tradiţiei revoluţionare, pe teren nuclear egalitar.

În ansamblu, comparaţia dintre hărţile 8 şi 57, care descriu familia comunitară şi respectiv comunismul din anii 1970, arată o corespondenţă cu atât mai impresionantă cu cât cele două variabile reprezintă tipuri ultraminoritare.

O ideologizare târzie întărirea ideologiilor corespunzătoare sferei antropologice comunitare nu intervine înainte de începutul secolului XX.

În Finlanda, ţară luterană alfabetizată din secolul XVIII, semnalul ideologizării este dat de decreştinare. Dispariţia metafizicii religioase începe către 1880; din 1907, pe planul electoral apare un socialism deosebit de masiv.

În Italia centrală, în partea de nord-vest a Masivului central, sau în Sudul Portugaliei, decreştinarea e un fenomen vechi, început pe la mijlocul secolului XVIII. Aşadar, alfabetizarea declanşează ideologizarea. Italia centrală şi Limousin nu ating cifra de 50% bărbaţi alfabetizaţi decât între 1850 şi 1900. Ideologizarea nu poate avea loc decât după depăşirea acestui stadiu, adică la sfârşitul secolului XIX sau la începutul secolului XX. în aceste două regiuni, primul sfert al secolului XX este. ca şi în Finlanda, perioada decisivă a dezvoltării ideologiei.

În Sudul Portugaliei, alfabetizarea e foarte târzie, deoarece pragul de 50% nu e depăşit decât între 1940 şi 1970. Ideologizarea, care coincide în fapt cu „Revoluţia garoafelor”, trebuie să aştepte, deci, anii şaptezeci.

Regiunile de familie comunitară din Europa occidentală nu aparţin, la începutul secolului XX, părţii puternic industrializate a continentului. Cu toate acestea, înspre 1900, mitul muncitoresc e instalat deja la scară europeană. Societatea industrială ajunge la maturitate în Marea Britanie, social-democraţia germană se impune ca forţa politică cea mai masivă şi mai coerentă din Europa. Deşteptarea ideologică a popoarelor din Finlanda, din Italia centrală, din partea nord-vestică a Masivului central şi mai târziu din Sudul Portugaliei, este, aşadar, de tip socialist. În aceste naţiuni şi regiuni majoritar rurale, visul unei societăţi muncitoreşti ideale înlocuieşte imaginea dispărută a cetăţii lui Dumnezeu. Nu se observă, ca în Franţa de Nord din secolul XVIII, o fază unitară a ideologiei, în timpul căreia o *naţiune* care nu e nici de dreapta, nici de stânga, nici burgheză, nici muncitorească,

înlocuieşte lumea metafizică de dincolo a sistemului religios. În regiunile de familie comunitară intră imediat în opoziţie o ideologie socialistă identificată cu clasa muncitoare şi un naţionalism de dreapta, care pretinde a reda ţării unitatea socială, dar identificându-se cu aspiraţiile claselor mijlocii. Ideologia socialistă tipică pentru regiunile dominate de familia comunitară este comunismul. Acestui comunism i se opune, aproape instantaneu, un naţionalism de dreapta, care nu poate evita valorile fundamentale ale familiei comunitare: fascismul ia naştere oficial în Italia, dar găsim urme semnificative ale sale în Finlanda anilor 1917 – 1944.

Acest dualism iminent al sistemului ideologic, alcătuit dintr-o componentă socialistă şi una naţionalistă, apropie istoria politică a regiunilor de familie comunitară de aceea a regiunilor de familie sursă. De exemplu, în Suedia, ideologizarea, totală sau parţială, urmează industrializării (factor de decreştinare) şi e imediat împărţită în două de concurenţa dintre aspiraţiile muncitoreşti şi burgheze, socialiste şi naţionaliste. Ceea ce face o distincţie între istoria ideologică a regiunilor de familie comunitară şi aceea a regiunilor de familie sursă este lipsa de importanţă a ideologiilor religioase reacţionale. În Germania, Austria ori Belgia, persistenţa uni catolicism dominant în anumite zone conduce la apariţia unei democraţii-creştine, adesea majoritară, reacţie a unei metafizici religioase intacte la agresiunea ideologiilor social-democrată şi naţionalist etnocentrică. În regiunile de familie comunitară, decreştinarea nu e absolută, dar e totuşi mult prea avansată pentru a se manifesta o ideologie religioasă reacţională specifică.

Importanţa revoluţiei ruse

Prima dezvoltare a ideologiei socialiste în Finlanda, în Italia centrală sau pe latura nord-vestică a Masivului central francez nu permite apariţia unui comunism distinct de curentele dominante pe atunci şi anume soc ia l-democraţia şi anarho-socialismul. Prezenţa slabă a familiei comunitare în Europa occidentală exclude posibilitatea

unei emergenţe autonome şi spontane a ideologiei comuniste. Regiunile despre care e vorba sunt prea mici, prea dominate cultural, pentru a-şi afirma propriile valori, propriile ideologii specifice în faţa celor aparţinând sistemelor antropologice dominante, familia sursă şi familia nucleară egalitară. Înainte de 1917, predispoziţia la comunism se manifestă doar prin forţa şi radicalismul cu totul remarcabile ale mişcării socialiste. Anarhosindicalismul din Italia centrală (mai ales în regiunea Emilia), pare a fi pe punctul de a defini, între 1900 şi 1914, o nouă ideologie. El se deosebeşte de anarhosindicalismul francez sau de anarhismul spaniol printr-o capacitate de organizare uimitoare, contrarul anarhiei în realitate[231]. Dar va trebui să vină revoluţia bolşevică pentru a se cristaliza, în Italia centrală ca şi în toate celelalte regiuni de familie comunitară din Europa occidentală, un ataşament specific pentru comunism. În Rusia domneşte o variantă deosebit de spectaculoasă a familiei comunitare, la scara unei naţiuni cât un continent. Bolşevismul, care sfârşeşte prin a lua numele de comunism, defineşte până la urmă forma ideală a socialismului adaptată la valorile familiei comunitare. La începutul anilor douăzeci, Internaţionala a III-a permite ca Emilia, Toscana, Limousin, Berry, Bourbonnais, Alentajo sau Finlanda să se încadreze la perfecţie în ansamblul ideologiilor socialiste. Toate aceste regiuni dau dovadă de o înclinaţie specifică pentru doctrina leninistă, precizată mai ales în est.

Comunism şi dictatură a proletariatului

Autoritară şi egalitară, familia comunitară produce, în faza de ideologizare următoare decreştinării, unele doctrine adaptate. Cetăţile ideale, socialistă sau naţionalistă, care iau naştere din vidul religios, sunt autoritare şi egalitare.

În regiunea de familie comunitară, socialismul ia forma comunismului, ideologie simplă, radical autoritară şi egalitară, impunând indivizilor egali între ei supunerea

231 V ezi supra, pp. 250-251.

faţă de stat. Combinaţia dintre egalitarism şi autoritarism defineşte un stat mai puternic decât cel preconizat de social-democraţie, care apare pe un teren autoritar dar nu egalitar. Într-adevăr, familia sursă, inegalitară, întreţine o viziune diferenţiată a claselor şi a funcţiilor economice; ea asigură menţinerea eterogenităţii sociale sub controlul unui stat foarte puternic. Tipul ideal al acestei combinaţii este Suedia, unde statul absoarbe 60% din produsul naţional brut, dar tolerează foarte bine existenţa unei economii de întreprindere liberală. Comunismul, dimpotrivă, nu vrea şi nu poate tolera eterogenitatea. Susţinând egalitarismul, el urmăreşte o omogenizare radicală a structurii sociale şi aboleşte în acest scop deosebirile dintre clase şi diferenţele de statut. Coexistenţa unui sector public şi a unui sector privat în economie devine de neconceput. Se impune socializarea integrală a mijloacelor de producţie.

Fiecăruia dintre socialisme i s-ar putea asocia o viziune a proletarului şi a clasei muncitoare în societatea ideală derivată direct din valorile sistemului familial dominant local.

Opoziţia libertate/autoritate defineşte prezenţa sau absenţa unei puteri muncitoreşti: în sistem autoritar, clasa muncitoare trebuie să aibă un rol *conducător* în structura socială. În sistem liberal, ea va fi considerată *emancipată*, dar fără a-şi afirma autoritatea asupra celorlalte clase.

Opoziţia egalitate/inegalitate defineşte un raport de echivalenţă sau de diferenţă între clase. În sistem egalitar, proletarii apar ca oameni asemenea celorlalţi. În sistem inegalitar, ei reprezintă o categorie specială, deosebită prin esenţă de burghezi sau de ţărani.

Combinarea celor două cupluri – libertate/autoritate şi egalitate/ inegalitate – dă naştere la patru poziţii posibile ale clasei muncitoare în structura socială ideală şi visată.

Libertate şi egalitate (familie nucleară egalitară): anarho-socialismul face din muncitor un om egal celorlalţi – adică burghezilor dar liber fără a fi dominant.

Autoritate şi inegalitate (familie sursă): social-

democraţia doreşte o clasă muncitoare dominantă, însă acceptând existenţa altor clase, în virtutea principiului de diferenţiere, într-un cuvânt o categorie conducătoare.

Autoritate şi egalitate (familie comunitară): comunismul pretinde un muncitor egal cu toţi, dar dominant. În această combinaţie apare embrionul unei contradicţii. Cum să domini, fără a fi diferit, superior? Singura soluţie logică ar fi transformarea tuturor fiinţelor sociale în muncitori, în proletari. Anarho-socialismul făcea din muncitor o încarnare printre altele a omului universal; comunismul defineşte proletarul drept omul universal prin excelenţă, tipul perfect la care trebuie să fie reduse toate celelalte fiinţe sociale. Acesta e sensul profund al noţiunii de dictatură a proletariatului, aflată în centrul gândirii comuniste. Dictatura proletariatului nu e doar puterea unei clase asupra altor clase: este reducerea structurii sociale la un imens şi unic proletariat, salariat al statului.

O a patra poziţie posibilă a clasei muncitoare în structura socială decurge dintr-un al patrulea tip familial, familia nucleară absolută, ale cărei producţii ideologice sunt analizate în capitolul 12. Socialismul rezultat din acest sistem familial, liberal dar neegalitar, preferă un muncitor emancipat dar diferit, cu o conştiinţă de clasă puternică, dar fără să aspire la dominaţie socială.

Italia centrală între anii 1960 – 1980, Partidul comunist italian se afirmă drept cel mai puternic dintre membrii occidentali ai Internaţionalei a III-a încă din anii şaizeci, Partidul comunist francez trece pe lângă acesta drept un frate mai mic. Îndeosebi, dezvoltarea neîntreruptă a PCI contrastează cu declinul lent al PCF din aceeaşi perioadă. Între 1946 şi 1978, Partidul comunist francez trece de la 28, 6% la 20, 5% din voturile exprimate, iar omologul său de la 19 la 34, 4%.

Eşecul PCF-ului şi succesul PCI-ului se explică adesea printr-o divergenţă dintre atitudinile lor, doctrinare şi politice. Deschiderea în gândire a comunismului italian i-ar fi permis dezvoltarea, în timp ce îngustimea de spirit proverbială a Partidului comunist francez, ar fi fost

factorul principal al declinului său. E drept că nu se poate nega existenţa unei anumite creativităţi doctrinare în Italia, manifestată prin susţinerea unor teorii independente de dogma stabilită la Moscova. Figura mitică a autonomiei doctrinare italiene este bineînţeles Gramsci, al cărui concept de hegemonie e invocat de fiecare dată când e vorba de a se justifica influenţarea profundă a micii burghezii de către ideologia comunistă (a se înţelege strategie electorală a PCI). Când se glorifică însă independenţa faţă de Moscova, se vorbeşte de Togliatti: în perioada secretariatului său a fost dezvoltată teza *policentrismului* necesară mişcării comuniste. În anii şaizeci, această atitudine „creativă" permite unele deschideri în direcţia creştinilor şi favorizează, în general, un anumit indiferentism doctrinar.

Explicarea puterii prin deschiderea în gândire mi se pare o inversare a termenilor unei reale relaţii de cauzalitate. Dimpotrivă, forţa ideologică a PCI e aceea care-i permite să se deschidă şi să dezvolte faţă de dezbaterea doctrinară o monumentală indiferenţă. Soliditatea prizei sale la un fragment stabil din populaţiile italiene este asigurată de alţi facfe: i care nu există altundeva în Europa la un asemenea nivel.

Socialismele italiene (1921 – 1987)
Alegeri pentru Camera deputaţilor
Proporţia de voturi exprimate (în %)

	Partidul comunist	*Partidul socialist*	*Partidul social-democrat*	*Alţii*
1921	4, 6	24, 7		
1946	19, O	20.O		
1948	31		7, 1	

1953	1 O	22,	12, 7	4, 5	
1958	1 7	22,	14, 2	4, 6	
1963	1 3	25,	13, 8	6.1	
1968	1 9	26,	14, 5	5	4,
1972	1 2	27,	9, 6	5, 1	1, 9
1976	1 4	34,	9, 6	3, 4	1, 5
1979	1 4	30,	9, 8	3, 8	1, 4
1983	1 9	29,	11.4	4, 1	1, 5
1987	1 6	26,	14.3	2, 9	

Surse: pentru 1921, J. Besson, G. Bibes şi col., *Sociologie du communisme en Italie*, p. 145: pentru anii 1946 – 1987, ediţii succesive ale *Annuaire statistique italien*.

Familie comunitară, arendă în parte şi comunism

Geografia electorală a comunismului italian dezvăluie caracterul ireal, fantasmatic al interpretărilor tradiţionale. La mijlocul anilor şaptezeci, PCI nu e foarte puternic în zonele industriale ale Piemontului sau Lombardiei. El domină în Italia centrală, unde ajunge la situaţia de hegemonie, atât de dragă teoreticienilor săi, într-o zonă departe de a fi în mod deosebit muncitorească şi care ar putea fi calificată ca semidez-Harta 58 – Italia

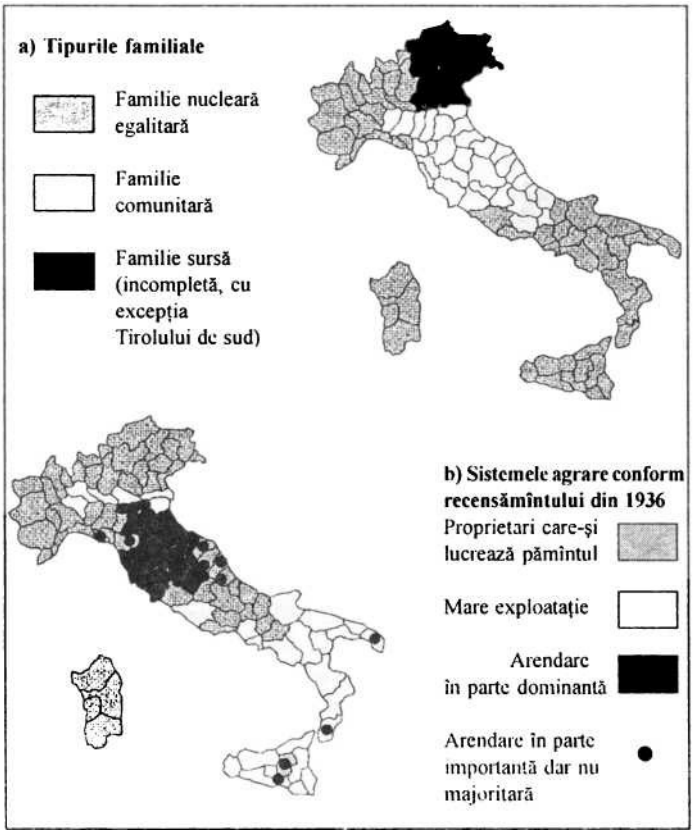
a) Tipurile familiale
Familie nucleară egalitară
Familie comunitară
Familie sursă (incompletă, cu excepția Tirolului de sud)
b) Sistemele agrare conform recensământului din 1936
Proprietari care-și lucrează pământul
Mare exploatație
Arendare în parte dominantă
Arendare în parte importantă dar nu majoritară
Harta 59 – Italia

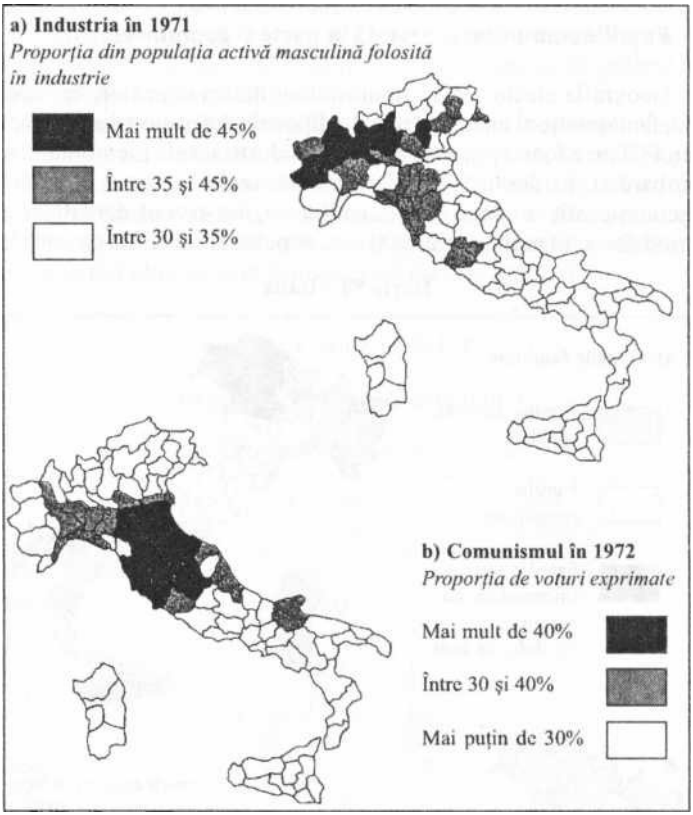
a) Industria în 1971
Proporția din populația activă masculină folosită în industrie
Mai mult de 45%
Între 35 și 45%
Între 30 și 35%
b) Comunismul în 1972
Proporția de voturi exprimate
Mai mult de 40%
Între 30 și 40%
Mai puțin de 30%

voltată pe plan industrial. Aşadar, prin geografia electorală, Partidul comunist e net deosebit de Partidul socialist al anilor 1900 – 1921, puternic în cinci mari regiuni italiene: Piemont, Lombardia, Liguria, Emilia şi Toscana, un ansamblu compact unde obţinea mai mult de 40% din voturi[232] (harta 61 a). În Piemont şi Lombardia, unde în 1919 – 1920 au loc greve foarte dure în uzinele de automobile, de pildă, socialismul poate fi considerat ca specific muncitoresc. Ceea ce nu e cazul în Toscana şi Emilia.

În termeni geografici, Partidul comunist italian nu recuperează, între 1950 şi 1980, decât jumătate din

232 «
In 1921, Partidul comunist există dar nu şi-a găsit încă baza antropologică ; el nu obţine decît 4,6% din voturi, faţă de 24,7% ale Partidului socialist.

vechea moştenire socialistă, din care asigură chiar o uşoară alunecare spre sud, în Umbria (harta 59 b). Principala sa zonă de forţă, Emilia-Romagnia, Toscana, Umbria, partea nordică a Marche, o vastă regiune unde obţine mai mult de 40% din voturi, se înscrie în întregime în interiorul spaţiului familial comunitar (harta 58 a). Totuşi, ideologia comunistă nu acoperă în mod uniform ansamblul acestei sfere antropologice. Poate fi identificat un fenomen de includere: toate provinciile unde PCI depăşeşte 40% din voturile exprimate sunt ocupate de structuri familiale comunitare, însă nu toate provinciile de structură familială comunitară sunt dominate de un PCI realizând 40% din voturi. Comunismul nu e hegemonie decât în nucleul central al zonei comunitare. În Nord-Vest (provinciile Piacenza, Parma, Lucea) şi în Sud (Abruzzi, partea sudică a Marche, Viterbo şi Rieti) se mulţumeşte să fie important, fără a fi nicidecum dominant.

Distribuirea industriei nu este o explicaţie pentru creşterea puterii comuniste în partea centrală a zonei comunitare. Dimpotrivă, hărţile agrare oferă o cheie întru totul satisfăcătoare. PCI este dominant numai în zona de arendare în parte (caz general) sau de mare exploataţie (cazul văii fluviului Po) (harta 58 b). În regiunile de proprietate ţărănească din Nord-Vest şi din Sud, aderarea la valorile autoritare şi egalitare ale comunismului e frânată. La scara întregii Italii, comunismul şi arendarea în parte sunt asociate printr-un coeficient de corelaţie ridicat,-0,64.

Arendarea în parte orientează, deci, spre stânga regiunile decreştinate de structură familială comunitară. E vorba de un fenomen normal în măsura în care acest tip agrar corespunde aici unui mecanism de exploatare deosebit de dur, punând familia comunitară din *mezzadro* la discreţia proprietarului său, adesea un orăşean. Din secolul XVIII, listele anuale de locuitori, întocmite de preoţii din Toscana, arată o extraordinară instabilitate a familiilor ţărăneşti, cărora nu li se mai reînnoia contractul

la fiecare cinci sau şase ani[233]. Arendaşul în parte, ca şi proletarul agricol, este un exploatat, un dependent, care se poate confunda cu obiectivele partidelor „muncitoreşti" luptând pentru suprimarea exploatării în mediul industrial şi urban. Orientarea de stânga a arendaşilor nu este universală în Europa, deoarece găsim în Vandeea franceză sau în Veneto italian arendaşi care votează dreapta. Ea este tipică pentru regiunile unde arendarea implică o exploatare brutală, nepaternalistă şi unde corespunde pe plan religios cu o decreştinare avansată.

Caracterul rural al implementării comuniste italiene subliniază bine determinarea antropologică a aderării la valorile de autoritate şi de egalitate, pe care ţăranii le trăiesc cu o puritate deosebită în comunităţile lor familiale. Din acest motiv, în ceea ce politologii numesc, către 1968, *centura roşie* italiană, numai 17% dintre muncitorii din industrie erau membri ai Partidului comunist (ceea ce este deja mult), în timp ce dintre lucrătorii agricoli erau 29%, iar dintre arendaşii în parte 28%6. În Italia, trei condiţii precizează o orientare comunistă maximă:

1. Prezenţa unor valori egalitare şi autoritare stabilite de un sistem familial de tip comunitar;

2. un anumit nivel de decreştinare făcând posibilă ideologizarea;

3. prezenţa marii exploataţii sau, mai frecvent, a arendării în parte, care asigură o orientare *muncitorească*, *proletară*, *de stânga*, a ideologiei.

Aceste trei condiţii nu sunt nicidecum independente unele de altele şi se întretaie în mare măsură:

arendarea predomină adesea în regiunea de familie comunitară;

arendarea încurajează decreştinarea, deoarece îl deposedează pe ţăran de exploataţia sa şi de controlul destinului său individual7;

trăsătura egalitară a organizării familiale comunitare

233D espre instabilitatea arendaşilor, vezi L. Todd. ..Mobilite et cycle de vie en
Artois el en Toscane au XVIII0 siccle**.

alimentează în egală măsură decreştinarea, fiindcă ea duce la refuzarea ideii de transcendenţă8.

Secvenţa logică e următoarea:

Studierea literaturii politologice arată că în general numai relaţia

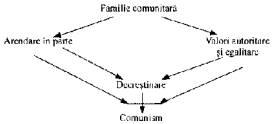

„1). I. Kertzer. *Comrades and Christians*, p. 33.

Mai puţin, totuşi, decât marea exploataţie. vezi *supra*, pp. 166 – 169. Vezi *supra*, pp. 166 – 169.

Harta 60 – Italia

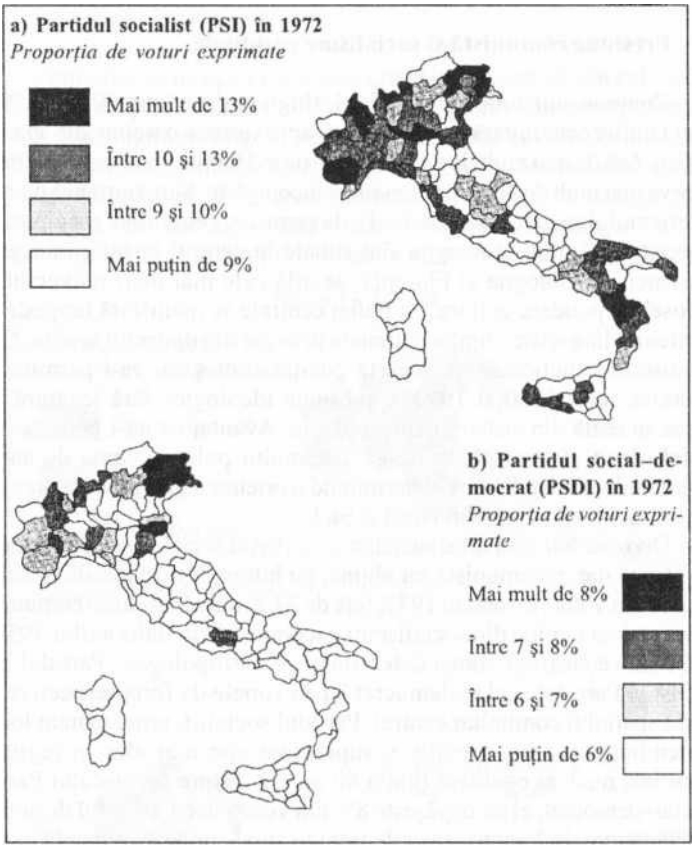
a) Partidul socialist (PSI) în 1972
Proporţia de voturi exprimate
Mai mult de 13%
Între 10 şi 13%
Între 9 şi 10%
Mai puţin de 9%
b) Partidul social-democrat (PSDI) în 1972
Proporţia de voturi exprimate
Mai mult de 8%
Între 7 şi 8%
Între 6 şi 7%
Mai puţin de 6%

care leagă arendarea în parte şi comunismul e bine percepută, factorii familiali şi religioşi fiind mult mai puţin importanţi.

Aceeaşi combinaţie care asociază familia comunitară, arenda în parte, decreştinarea şi comunismul poate fi observată pe latura de nord-vest a Masivului central francez. Cu o diferenţă: aici, familia comunitară şi arendarea nu sunt absolut dominante, cum e cazul în Toscana, ci, dimpotrivă, împart spaţiul social cu familia sursă şi proprietatea ţărănească. Pe plan ideologic, acest lucru conduce la o coexistenţă a comunismului cu social-democraţia. Zonarea antropologică a Italiei e mai clară decât aceea a Franţei şi nu îngăduie o astfel de împărţire a influenţelor.

Presiune comunistă şi socialisme reziduale

Comunismul domină ansamblul stângii italiene între 1950 şi 1990, deşi familia comunitară nu ocupă decât aproximativ o treime din spaţiul italian, faţă de mai mult de jumătate aparţinând familiei nucleare egalitare şi ceva mai mult de 10% familiei sursă incomplete. Superioritatea comunitarismului se datorează poziţiei sale centrale, geografică şi culturală. Toscana şi Emilia-Romagna sunt situate în centrul cizmei. În aceste provincii, la Bologna şi Florenţa, se află cele mai mari universităţi. Deosebita pondere culturală a Italiei centrale se manifestă limpede în domeniul lingvistic: limba naţională provine din dialectul toscan. Comunismul beneficiază de această poziţie strategică, ce-i permite să exercite, între 1950 şi 1990, o presiune ideologică fără legătură cu masa sa reală din sistemul antropologic. Avantaj ce nu-i permite, de altfel, decât să controleze stânga sistemului politic, teama de autoritarismul marxist-leninist determinând o orientare globală spre dreapta a provinciilor liberale din Nord şi Sud.

Divizată într-un Partid socialist şi un Partid social-democrat, stânga socialistă dar necomunistă nu obţine, pe întreg teritoriul italian, decât 14, 7% din voturi în total în 1972, faţă de 27, 2% ale Partidului comunist. Ceea ce mai rămâne din socialismul necomunist din Italia anilor 1950 – 1990 nu se sustrage totuşi determinărilor antropologiei. Partidul socialist şi Partidul social-democrat îşi au zonele

de forţă respective în afara spaţiului comunitar central. Partidul socialist, reprezentant local al tendinţei anarho-socialiste, supravieţuieşte mai ales în regiune familială nuclear egalitară (harta 60 a). Cât despre minusculul Partid social-democrat, el nu depăşeşte 8% din voturi decât în colţul de nord-est al cizmei, în Veneto, zonă de familie sursă, unde se prezintă ca un minuscul negativ de stânga al veritabilei creştin-democraţii italiene, înscrisă în această mică zonă de familie sursă din 1919 (harta 60 b).

Structura familială acţionează, aşadar, cu o mare fineţe, fiindcă permite să se explice nu numai împărţirea spaţiului între Partidul comunist şi partidele socialiste, ci şi decupajul fin delimitat al sferelor reziduale anarho-socialistă şi social-democrată.

Fascismul italian

Comunismul începe să se contureze în Italia centrală din anii 1900 – 1914, dar nu-şi ia definitiv numele decât după revoluţia bolşevică din Rusia. Nu ia naştere singur. Ideologie socialistă, el nu e decât una din componentele sistemului ideologic creat în urma decreştinării şi alfabetizării în regiunile de familie comunitară. Ideologiei socialiste, care propune o cetate muncitorească ideală, îi răspunde o ideologie naţionalistă de dreapta, susţinută de clasele mijlocii dar refuzând divizarea

Harta 61 – Italia

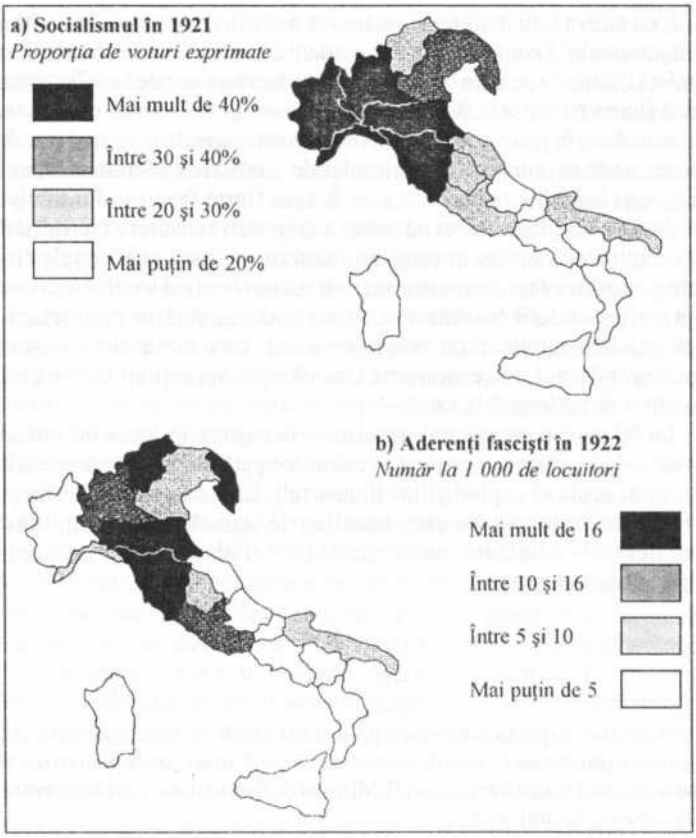
a) Socialismul în 1921
Proporția de voturi exprimate
Mai mult de 40%
Între 30 și 40%
Între 20 și 30%
Mai puțin de 20%
b) Aderenți fasciști în 1922
Număr la 1 000 de locuitori
Mai mult de 16
Între 10 și 16
Între 5 și 10
Mai puțin de 5

societăţii în clase antagoniste. Ideologia care înfruntă comunismul nu e orice fel de naţionalism. Produsă, ca şi comunismul, de familia comunitară, ea e specifică, purtătoare, în felul său, a unor valori de autoritate şi de egalitate caracteristice sistemului antropologic. Comunismul şi fascismul iau naştere pentru a se înfrunta, dar din acelaşi teren, şi rămân de la un capăt la altul al luptei lor, purtători de valori comune.

Geografia fascismului italian se aseamănă în mod straniu cu aceea a comunismului. Fiindcă nu există o istorie electorală autonomă, nu putem înţelege implantarea regională a mişcării întemeiate de Mussolini cu ajutorul indicatorului clasic care e procentul de voturi exprimate. Dispunem totuşi de cifre absolut fiabile privind numărul de aderenţi la *fascii*, grupuri de bază ale mişcării, pe regiune, la diverse date. În mai 1922, cu câteva luni

înainte de preluarea puterii, distribuirea în spaţiu a militantismului fascist arată o concordanţă esenţială cu fenomenul comunist şi, dincolo de aceasta, cu regiunile decreştinate de familie comunitară (harta 61 b). Afară de Emilia şi Toscana, fascismul nu e foarte puternic decât în jurul oraşelor Trent şi Triest, zone de frontieră problematice, unde naţionalismul e stimulat de conflicte concrete cu statele austriac şi iugoslav pe cale de a se forma. Harta fascismului la nivel provincial se întâlneşte deci cu aceea a arendării şi a câtorva teritorii de mare exploataţie situate în zona familială comunitară. Apar unele diferenţe geografice faţă de comunism, dar numai la nivel local. Fascismul e net mai urban decât comunismul. El exprimă îngrijorările proprietarilor şi ale micilor burghezi din oraşe, încercuiţi de o lume rurală roşie şi supraorganizată. De aceea, forma clasică a primei acţiuni fasciste este expediţia de pedeapsă la sate[234].

La fel ca şi comunismul, fascismul ia naştere în Italia industrială de Nord-Vest. Comunismul nu e realmente partidul proletariatului, iar fascismul acela al capitaliştilor industriali. Comunismul şi fascismul îşi fac apariţia dintr-o societate tradiţională, agrară şi urbană, golită de credinţele sale religioase, modernizată prin alfabetizare dar prea puţin tulburată de industrie.

Fascismul şi egalitatea

Regimul fascist e primul dintre totalitarismele de dreapta, deoarece apare în 1922, cu mai bine de zece ani înainte de nazism. Caracterul său autoritar nu mai trebuie demonstrat. Se manifestă printr-un cult al şefului (Ducele), prin ridicarea supunerii la rang de virtute supremă, prin devotamentul faţă de partid şi de stat. Principiul de autoritate se manifestă cu claritate în domeniul economic printr-un grad ridicat de intervenţionism. Statul „corporatist” acţionează prin fondarea de trusturi, prin

234C eea ce nu-i împiedică pe marii proprietari rurali să furnizeze baza unui fascism agrar. Despre relaţiile dintre sate roşii şi oraşe ..mai puţin roşii** în Italia de Nord şi de Centru, vezi P. Milza şi S. Berstein. Le Fascisme italien, 1919-1945. pp. 100-103.

mari lucrări de modernizare şi printr-o politică generală de autarhie. Conceperea unei societăţi economice închise şi centralizate apropie în mod evident fascismul italian de bolşevismul rus, chiar dacă tentativa mussoliniană nu e decât o versiune ceva mai palidă a modelului stalinist, aproape contemporan. Fascismul pune capitalismul sub tutelă, nu îl lichidează. Or, numai suprimarea completă a activităţii economice private permite realizarea unui sistem închis şi centralizat.

Dincolo de aceste elemente clasice ale autoritarismului economic şi politic, fascismul întrupează în Italia un principiu de ordine care îl conduce să combată, cu vigoare şi hotărâre, liberalismul şi diversele organizaţii de tip mafiot din Italia de Sud şi Sicilia.

Aşadar, în conformitate cu una din cele două valori fundamentale ale familiei comunitare, fascismul revendică principiul de autoritate, dar caracterul său egalitar, care decurge din trăsătura egalitară a structurii familiale comunitare, este mult mai interesant şi nu prea des remarcat. Identificarea sa ne permite să înţelegem şi să explicăm diferenţa esenţială, ireductibilă, dintre regimurile mussolinian şi hitlerist. Nazismul, produs ideologic al familiei sursă, autoritară şi inegalitară, doreşte supunerea unor oameni inegali. Fascismul, produs ideologic al familiei comunitare, doreşte supunerea unor oameni pe care nu se poate împiedica să-i perceapă ca egali.

În pofida distincţiei între şef şi fideli, între elite şi mase, fascismul este, involuntar, erodat de egalitarism. El nu se poate sprijini, ca nazismul, pe viziunea unei societăţi stratificate în categorii, unde ţărani, muncitori, nobili şi evrei ocupă poziţii diferite şi specifice. Egalitarismul fascist e îndreptat asupra unor preocupări sociale mai autentice decât cele ale nazismului, asupra unui interes real privind problema muncitorească. Egalitarismul fascist se vede cel mai limpede în domeniul rasismului său, mai curând, al „nonrasismului”. Acest naţionalism de dreapta, obsedat de măreţia italiană şi de expansiunea colonială, nu declară inferioritatea altor popoare şi ar putea revendica

simbolistica dominaţiei romane, bazată în întregime pe ideea de om universal. Aceasta spre deosebire de etnocentrismul german, care iubeşte Grecia, particularistă, şi detestă Roma, fie ea a papilor sau a împăraţilor.

Între 1922 şi 1938, mişcarea, apoi regimul fascist nu sunt antisemite. Trebuie să se constituie axa Berlin-Roma şi satelizarea lui Mussolini de către Hitler, pentru ca în Italia să fie publicate măsuri antisemite, pe care de altfel nici funcţionarii regimului şi nici populaţia nu le aplică realmente[235]. Insensibilitatea italiană faţă de tematica rasistă reflectă, la nivel de relaţii etnice, concepţia egalitară a raporturilor dintre fraţi, tipică pentru familia comunitară şi familia nucleară egalitară, şi mai importantă în Italia.

Trăsătura egalitară a comunitarismului – familial şi politic – face ca fascismul să fie fragil şi complicat, fiindcă ea împiedică dezvoltarea unei concepţii coerente a idealului de ierarhie. Familia sursă încurajează o viziune totalmente *ordonată*, în sens matematic, a universului social. La cel mai înalt nivel de generalitate, autoritatea părinţilor şi inegalitatea dintre fraţi pot fi considerate ca două aplicaţii ale aceluiaşi principiu de ierarhie, a cărui încarnare antropologică perfectă e familia sursă. Tatăl e superior fiului. Fratele moştenitor e superior celui care trebuie să părăsească gospodăria. Combinarea celor două aspecte ierarhice – superioritatea tatălui asupra fiului şi a primului născut asupra mezinului – creează un sistem perfect ordonat: doi indivizi luaţi laântâmplare pot fi întotdeauna situaţi unul prin raportare la celălalt, conform unei relaţii superior/inferior. Se creează astfel o relaţie de ordine în totalitatea indivizilor (simplificând puţin, deoarece pot exista mai mulţi fraţi). Familia comunitară nu creează o asemenea relaţie de ordine. Sigur că tatăl e superior fiului, dar fratele mai mare nu e niciodată

235D espre acţiunea antisemită a regimului fascist începînd din 1938. ve/i P.
Ylil/.a şi S. Berstein. op. cit., pp. 218- 220.

superior fratelui mai mic. Nu se poate stabili o ierarhie socială generală. Principiul egalitar împiedică dezvoltarea unui sistem de autoritate clar verticalizat şi şubrezeşte cultul elitelor sau al şefului.

Comunismul poate ocoli această dificultate, pe plan simbolic. El dă autoritate absolută proletariatului, maselor, fraţilor oprimaţi, încurajează ideea unei supuneri absolute, dar între egali, operând astfel sinteza unor idealuri de autoritate şi de egalitate care structurează familia comunitară. Fascismul, ideologie naţionalistă de dreapta, expresie a claselor mijlocii, nu poate da, fie şi pe plan simbolic, autoritatea maselor egalitare. El trebuie să se mulţumească cu un fragil cult al şefului, ameninţat de egalitarismul culturii populare. Fără îndoială că acesta e motivul pentru care fascismul este destul de rar din punct de vedere istoric. Cel mai adesea, comunismul îl învinge în mare măsură în regiunile de familie comunitară. La scară planetară, cea mai bună compatibilitate a comunismului este evidentă: majoritatea regiunilor comunitare – Rusia, China, Vietnam, Serbia etc. – în pofida unei foarte mari diversităţi de structuri economice şi sociale, văd triumfind, în secolul XX, sisteme mai curând de tip stalinist decât mussolinian. Putem deci afirma că, dacă familia comunitară produce deopotrivă comunismul şi fascismul, cu primul o face mai uşor decât cu cel de al doilea. Ţinând seama de masa mondială a comunismului şi de relativa lipsă de importanţă a fascismului (definit strict ca totalitarism de dreapta nonrasist), putem considera reuşita mussoliniană mai curând excepţională decât tipică.

Concepţia comunitară despre naţiune este exprimată mai mult de regimurile comuniste decât de cele fasciste, naţionaliste de dreapta. Rusia bolşevică aplică o teorie deosebit de clară şi de explicită a naţionalităţilor, care duce la definirea Uniunii Republicilor Socialiste Sovietice. E vorba de o reprezentare egalitară, dar antiindividualistă. Revoluţia franceză îi defineşte pe toţi indivizii ca egali, însă refuză să le perceapă etnia, rasa ori religia de origine. Ea nega grupul şi recunoştea individul. În această privinţă,

sistemul rusesc e invers: el respinge individul şi nu acceptă decât *popoare* egale. Structura federativă a URSS pune în scenă următoarea reprezentare: ea juxtapune naţionalităţile rusă, ucraineană, georgiană, cazacă sau estoniană egale, dar respinge noţiunea de om universal depăşind aceste naţionalităţi. Poporul rus nu e superior altora: nu e decât un mare frate, iar acest mare frate este, în familia comunitară, egal cu ceilalţi. Trebuie să împartă moştenirea la moartea tatălui. O dată în plus, tratamentul aplicat evreilor, care încarnează în sfera religioasă creştină însuşi principiul diferenţei, scoate deosebit de bine în evidenţă trăsăturile izbitoare ale sistemului. Modelul sovietic transformă iudeitatea în naţionalitate, egală celorlalte.

Finlanda

Spre deosebire de Italia centrală, Finlanda nu reprezintă un spaţiu izolat de comunitarism, pierdut în sistemele occidentale dominante care sunt familia nucleară egalitară şi familia sursă. Pe plan antropologic, Finlanda nu este, ca Ungaria şi Serbia, decât una din extremităţile occidentale ale imensei zone comunitare eurasiatice. Pe plan local, ea prelungeşte comunitarismul familial rus.

Până în 1809, Finlanda aparţinea de regatul Suediei; între 1809 şi 1917 de Imperiul rus. Naţiunea finlandeză se defineşte deci în funcţie de două puteri culturale şi militare. Din perioada suedeză, moşteneşte religia luterană şi o rată de alfabetizare extrem de ridicată, precum şi o puternică minoritate suedofonă, concentrată pe coasta de vest şi de sud-vest, în provinciile Uusimaa, Vaasa şi, într-o mai mică măsură, Turku ja Pori (SF 1, 10 şi 2). La început, pentru a exista, naţiunea finlandeză trebuie să lupte împotriva limbii suedeze, care se menţine vreme îndelungată limba elitelor nobile, burgheze şi statale. Administraţia rusă respectă, într-o primă etapă, autonomia marelui-ducat al Finlandei; între 1809 şi 1890, sprijină patriotismul finlandez, pentru a înlătura legăturile sale istorice scandinave. Dar, începând din anii 1890 – 1900,

Rusia aplică o riguroasă politică de asimilare. Suedia rămâne o problemă culturală secundară. Pe toată durata secolului XX, Finlanda va fi nevoită să-şi apere existenţa în faţa colosului rus, apoi sovietic. Revoluţia rusă din 1905, la care finlandezii participă cu o grevă generală, îi permite marelui-ducat să obţină, în 1907, o Adunare aleasă prin vot universal direct şi cu reprezentare proporţională.

Această Adunare, Eduskunta, nu are nicio putere, dar ea permite apariţia unor forţe politice moderne care se manifestă cu ajutorul votului universal. În decembrie 1907, Finlanda îşi declară independenţa, acţiune urmată imediat de un război civil între albi şi roşii. Cu ajutorul unei divizii germane, albii îi învinge pe roşii. Sistemul parlamentar se stabileşte în perioada dintre cele două războaie şi rezistă unei izbucniri a extremei drepte la începutul anilor treizeci. În 1939, reapare ameninţarea rusă. Ca urmare a pactului germano-sovietic, Stal în reuşeşte să anexeze, după un război foarte dur. O parte din Cărei ia finlandeză. În iunie 1941, Finlanda intră în război împotriva URSS, alături de Germania, pentru a-şi recupera teritoriile pierdute. Totuşi, nu participă la asediul Leningradului, condus de Wehrmacht, ci se mulţumeşte să ocupe teritoriile răpite. În 1944, URSS nu invadează Finlanda şi nici nu o privează de independenţa sa, mărinimie aprobe miraculoasă dacă ne gândim la destinul Poloniei, al Cehoslovaciei sau al Ungariei. În cele din urmă, în 1948, e semnat un tratat de prietenie şi de cooperare, care permite normalizarea relaţiilor dintre cele două state şi garantează neutralitatea absolută a Finlandei.

Această mică ţară, de 4 milioane de locuitori în 1950, continuă să trăiască în vecinătatea unui colos totalitar ce numără mai mult de 200 de milioane de locuitori. Termenul definlandizare e nedrept în măsura în care el neagă reala independenţă Finlandeză, dobândită după multe lupte; ea exprimă existenţa unei situaţii particulare, prezenţa unei ameninţări permanente apăsând asupra vieţii naţionale şi politice.

Paradoxul fundamental al vieţii ideologice finlandeze

este că valorile produse de fondul antropologic local sunt aceleaşi ca în Rusia, în ambele cazuri, familia comunitară încurajează dezvoltarea unui comunism puternic. Acesta e victorios în Rusia, însă nu se poate dezvolta pe deplin în Finlanda, nu numai fiindcă e atenuat de tradiţiile suedeze, dar şi pentru că se confundă cu ameninţarea sovietică. Faptul că această ideologie a inamicului prin excelenţă se menţine totuşi în Finlanda, între 1946 şi 1970, arată forţa determinărilor familiale. Finlanda are cele mai mari rezerve faţă de Rusia, dar nu se poate împiedica să producă ideologie comunistă.

Comunism şi social-democraţie în această ţară foarte alfabetizată şi a cărei decreştinare e mult avansată în 1900, instituirea votului universal e urmată de o pătrundere socialistă imediată. Cu 37% din voturi în 1907, 40% în 1910 şi 47% în 1916, Partidul social-democrat din Finlanda se afirmă nu numai ca fiind cel mai masiv dintre grupurile politice finlandeze, dar şi drept cel mai puternic dintre partidele socialiste europene (harta 62). E o adevărată performanţă pentru una din cele mai rurale ţări din Europa, cu doar 11% din populaţia activă folosită în industrie în 1910”. Prezenţa unui proletariat foarte redus e de ajuns în Finlanda, la fel ca în Rusia ori China, pentru dezvoltarea unei ideologii socialiste, care acordă clasei

Vezi *Statistik arsbokfor Finland*, 1912. p. 48. La acea dată. anuarul statistic al marelui-ducat. care aparţine Rusiei, e redactat în suedeză şi în franceză.

muncitoare un rol deosebit în construirea cetăţii ideale. Violenţa dezvoltării socialiste în Finlanda este efectul conjugat a doi factori: o rată de alfabetizare ridicată şi o decreştinare mai brutală ca în celelalte ţări luterane. În Finlanda, protestantismul e instalat pe o structură familială egalitară, destul de ostilă, în fond, ideii de transcendenţă divină. Putem presupune o decreştinare mai rapidă decât în ţările de familie sursă şi de aceeaşi religie care sunt Suedia sau Germania de Nord. Am fi chiar tentaţi să postulăm o *creştinare* iniţială a Finlandei cu mult mai puţin profundă: luteranismul, cu teoria sa inegalitară a

iertării, era prost adaptat încă de la început la egalitarismul structurii familiale finlandeze.

Harta 62 – Finlanda: socialismul în 1911

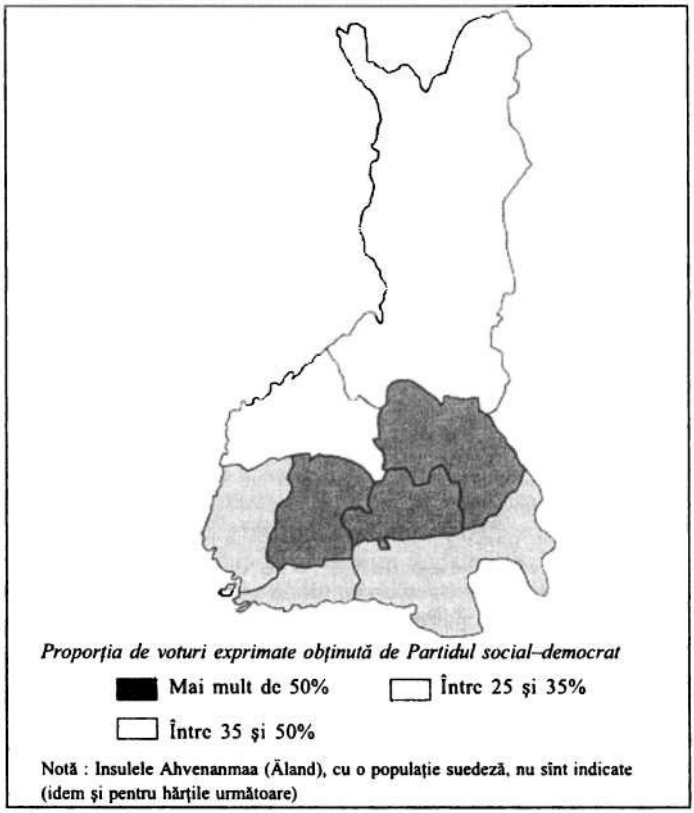
Proporţia de voturi exprimate obţinută de Partidul social–democrat
Mai mult de 50%
Între 25 şi 35%
Între 35 şi 50%
Notă : Insulele Ahvenanmaa (Åland), cu o populaţie suedeză, nu sînt indicate
(idem şi pentru hărţile următoare)

Finlanda: alegerile pentru Eduskunta (1907 – 1987) Proporţia de voturi exprimate (în %)							
	Comunişti	*Social-democraţi*	*Agrarieni (Centru)*	*Conservatori*	*Fascişti*	*Suedezi*	*Liberali*
1907		37,0	5,8	27,3		12,6	1.6
1908		38,4	6,4	25,4		12,7	1,2
1909		39,9	6,7	23,6		12,3	1,5

| | | |

1962	22, O	19, 5	23, O	15, 1		6, 4	6, 3		
1966	21, 2	27, 2	21.	13, 8		6. O	6 5		
1970	16, 6	23, 4	17, 1	18, O		5, 7	5 9		
1972	17, O	25, 8	16, 4	17, 6		5, 4	5 2		
1975	18, 9	24, 9	17, 6	18, 4		5, O	4 3		
1979	17, 9	23, 9	17, 3	21 .7		4, 2	3 7		
1983	13, 5	26 .7	17 .6	22, 1		4. 6			
1987	9. 4 + 4.2	24 .1	17, 6	23, 1		5. 3	1 O		

Sursă: *Annuaire statistique de Finlande*, 1988. pp. 430 431. tabulaţie retrospectivă.

Pentru că îşi ia conceptele şi textele teoretice din Suedia şi Germania, mişcarea socialistă din Finlanda se intitulează social-democrată, dar manifestă imediat un radicalism care prefigurează comunismul. Acesta se defineşte fără cea mai mică ezitare ca antirevizionist, în vreme ce social-democraţia germană discută tezele lui Bernstein[236]. Social-democraţia finlandeză acceptă cu entuziasm respingerea revizionismului propus de Kautsky. Atunci când Partidul social-democrat suedez, condus de Branting, optează pentru calea reformistă, în 1907 – 1908, tovarăşii finlandezi sunt îngroziţi[237]. Absolut logic, baza Partidului social-democrat nu dă înapoi, în 1918, în faţa ideii de insurecţie, de revoluţie şi de război civil. Partidul social-democrat finlandez din anii 1907 – 1918 este o formaţie roşie, al cărei radicalism decurge din trăsătura egalitară a sistemului antropologic.

236H . Soikkanen. ..Revisionism, reformism and the Finnish labour movement r before the first world war“, pp. 121-123.

237N H. Soikkanen; op, cit., p. 124.

Eşecul roşilor, care se identifică deja cu proiectul sovietic, nu atrage după sine eliminarea stângii. Apare o situaţie ciudată în care o stângă radicală, cultural dominantă, este slăbită în practică de vecinătatea ameninţătoare a ţării roşii prin excelenţă, Rusia. Între 1922 şi 1930 ies în evidenţă două partide socialiste: Partidul social-democrat şi un Partid comunist care se prezintă alegătorilor sub diverse nume de împrumut. împreună, obţin întotdeauna aproape 40% din voturi. Nu dreapta e aceea care profită de divizarea mişcării socialiste. Între 1920 şi 1930, Partidul agrarian realizează o creştere, fiindcă trece de la 12% din sufragii în 1917 la 27% în 1930. În acest caz, conştiinţa de clasă ţărănească completează conştiinţa de clasă muncitorească. De altfel, e vorba de o adevărată conştiinţă de clasă şi nu una falsă, deoarece ţărănimea, spre deosebire de proletariat, este efectiv grupul social care domină numeric societatea finlandeză.

Agrarienii, anticomunişti şi albi în timpul războiului civil, nu sunt de dreapta. În 1930, ei acceptă interzicerea activităţilor comuniste cerută de dreapta fascizantă. Dar în 1936 se aliază cu social-democraţii pentru stabilizarea sistemului parlamentar. Teama de Rusia nu e suficientă pentru ca sistemul ideologic finlandez să vireze spre dreapta: susţinut de familia comunitară, egalitară, el manifestă un tropism de stânga aproape firesc. Puterea Partidului agrarian, care continuă să domine sistemul politic pe toată perioada postbelică, nu e numai un reflex al masei numerice ţărăneşti[238]. Ea rezultă şi din neputinţele situaţiei politice: tropismul „roşu" al sistemului ideologic nu se poate manifesta normal, printr-o aderare la comunism sau chiar la social-democraţie, din cauza ameninţării ruseşti. Dreapta, foarte dură, fascizantă, nu poate recupera electoratul pierdut de stânga. Deci, Partidul agrarian beneficiază de incapacităţile simetrice

238P artidul agrarian c reprezentat în 54 din 63 de judeţe între independenţă şi 1984. Vezi J. Mvlly. ..The agrarian center party in Finnish politics", p. 98.

ale mişcării muncitoreşti şi ale mişcării naţionaliste pentru a aduna la un loc populaţiile.

După cel de al doilea război mondial, comuniştii, social-democraţii şi agrarienii se afirmă ca trei forţe comparabile ca mărime, iar în 1958 ating un remarcabil echilibru, cu respectiv 23, 2%, 23, 1% şi 23, 1% din voturile exprimate. La această dată, distribuirea geografică a forţelor politice finlandeze dezvăluie rolul preponderent al chestiunii ruse în echilibrul sistemului ideologic.

Geografia electorală a partidelor finlandeze

Niciun factor socio-economic sau antropologic nu oferă o explicaţie pentru repartizarea relativă a sufragiilor comuniste şi social-democrate din Finlanda anilor 1948 – 1970. Comunismul nu e în mod special muncitoresc şi nici specific rural. În 1958, când atinge apogeul său postbelic, Partidul comunist depăşeşte 30% din voturi în circumscripţiile preponderent rurale din Laponia, Ulu sau Kuopio-Vest (SF 12, 11 şi 8). Nu e specific ţărănesc, deoarece obţine totuşi 25% din voturile exprimate în provincii mult mai industrializate ca Häme şi Turku ja Pori (SF 4 şi 2). Geografia internă a comunismului finlandez nu devine comprehensibilă decât atunci când o percepem negativ, prin zonele sale de inconsistenţă (harta 63 a). Partidul comunist finlandez e mai puţin important în provinciile cu o masivă populaţie suedeză ca Uusimaa şi Vaasa (SF 1 şi 10). E îndeosebi lipsit de forţă de-a lungul frontierei de est, careliană, în provinciile Kymi, Mikkeli şi Carelia de Nord (SF 5, 6 şi 7) [239]. Factorul fundamental al acestei distribuţii geografice este *distanţa de Leningrad*. În apropierea pârtii locuite, ameninţătoare, a URSS, relativa putere a Partidului comunist scade fiindcă frica naţională e mai puternică[240].

239i s
lft Carelia de Nord este în 1958 circumscripţia Kuopio-Est.

240’ Despre incapacitatea parametrilor socio-economici clasici de a da seama de distribuţia geografică a voturilor comuniste la nivel comunal la alegerile din 1962. vezi M. Micloncn. Geography of Internai Po/itics in

Harta 63 – Finlanda

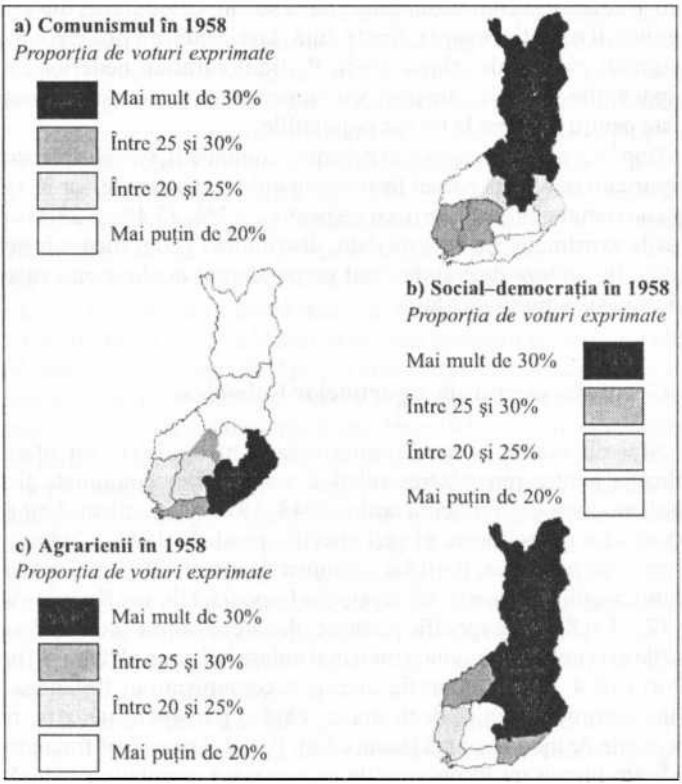
a) Comunismul în 1958
Proporția de voturi exprimate
Mai mult de 30%
Între 25 și 30%
Între 20 și 25%
Mai puțin de 20%
b) Social–democrația în 1958
Proporția de voturi exprimate
Mai mult de 30%
Între 25 și 30%
Între 20 și 25%
Mai puțin de 20%
c) Agrarienii în 1958
Proporția de voturi exprimate
Mai mult de 30%
Între 25 și 30%
Între 20 și 25%
Mai puțin de 20%

Astfel încât, social-democraţia finlandeză nu se defineşte ca o veritabilă social-democraţie, legată de structurile familiale de tip sursă, ci ca o negare a comunismului (harta 63 b). Un adevărat caracter social-democrat ar fi avut drept transpunere geografică o apropiere de cultura suedeză, mai puţin egalitară deoarece e stabilită de familia sursă. Or, Partidul social-democrat nu manifestă în Finlanda nicio afinitate cu cultura suedeză: nu e mai puternic în provinciile cu o însemnată minoritate suedeză, ca Uusimaa şi Vaasa ori teritoriile învecinate17. În 1958, de exemplu. Partidul social-democrat învinge comuniştii în provincia Uusimaa (care include Helsinki) cu 25, 1% faţă de 19, 9% din voturi. PC câştigă în Vaasa cu

---

Finlanci, p. 49 : ..The correlalions belween the support for llie Communists and the explana- lory variables are quite clearly smallcr than in anv other party."

18, 2% faţă de 17, 3%.

Harta 64 – Finlanda

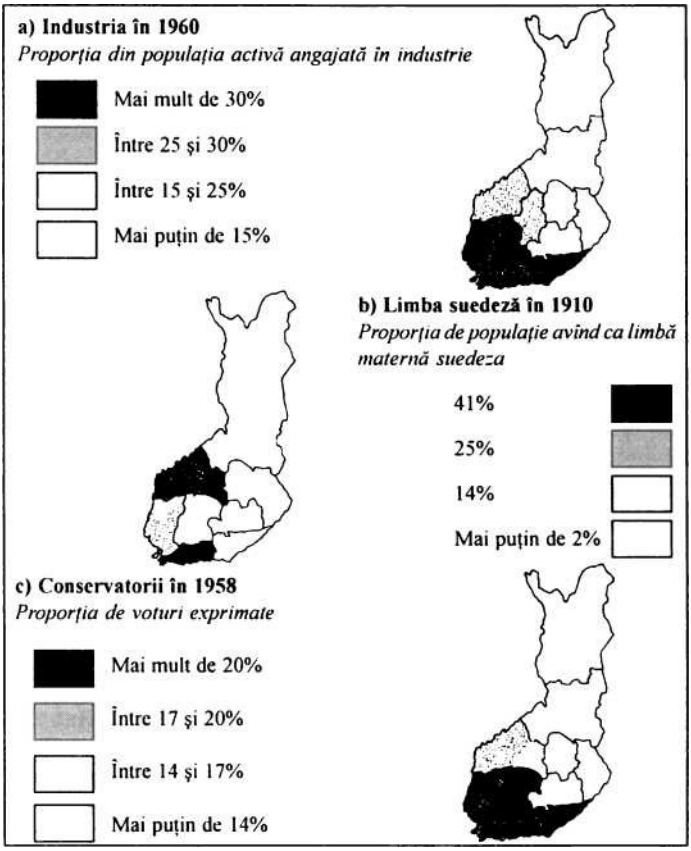

provincia Turku ja Pori, unde influenţa suedeză e importantă dar nu copleşitoare, Partidul comunist învinge, în 1958, Partidul social-democrat cu 25, 8% de voturi faţă de 24, 5%. În provincia Kymi, o rămăşiţă din fosta regiune Viborg (Viipuri), lipsită de jumătatea sa estică intrată în stăpânirea URSS, şi unde familia comunitară domină cu o extremă puritate, Partidul comunist nu obţine la aceeaşi dată decât 13, 5% din voturi, fată de 35, 5% realizate de social-democraţie. Opţiunea între cele două tipuri de socialism nu depinde de diferenţele antropologice interne din spaţiul finlandez. Determinantul fundamental al alegerii este intensitatea perceperii ameninţării ruseşti, ea însăşi în funcţie de distanţa de Leningrad.

Harta 65 – Finlanda: „Tinerii” şi „Bătrânii-finlandezi” în 1911

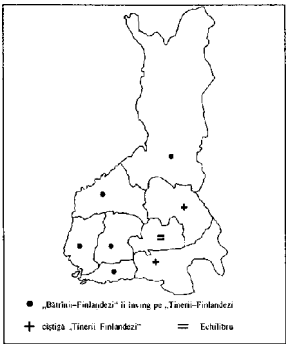

Geografia electorală a partidelor burgheze de la începutul secolului XX evidenţiază şi un „efect Leningrad” sau un „efect Petersburg”, dacă respectăm denumirile din epocă. Grupurile cele mai ostile Rusiei prosperă în provinciile sud-estice; forţele cele mai favorabile compromisului se implantează în provinciile vestice şi nordice.

Cu ocazia alegerilor pentru Eduskunta din 1911, Tinerii-Finlandezi, care luptă împotriva tuturor măsurilor de integrare în Imperiul rus, au câştig de cauză asupra Bătrânilor – Finlandezi, gata la unele compromisuri în cele două regiuni orientale ale Viborgului, pe atunci intact, şi în Kuopio, care cuprindea atunci, în plus falâ de actuala provincie Kuopio, pe aceea a Careliei de Nord (harta 65). În provincia Mikkeli, geografic intermediară, cele două grupuri se află aproape la egalitate[241]. Din 1911, ameninţarea rusească e aprofundată de sistemul politic finlandez.

Fascismul finlandez în perfectă conformitate cu modelul antropologic dezvoltat în această carte, naţionalismul finlandez, produs de familia comunitară, se prezintă slab din punct de vedere numeric şi de structură autoritară, încă de la instituirea republicii, partidul de coaliţie naţională (Kokoomus sau Partidul conservator) se afirmă ca antiliberal; el nu acceptă decât cu părere de rău

241^ Statistik arsbok 1912, pp. 592-593.

parlamentarismul şi lasă să se întrevadă, pe întreaga perioadă dintre cele două războaie, o mare sensibilitate faţă de tematica fascistă. Între 1929 şi 1932, Mişcarea Lapua reuneşte întreaga extremă dreaptă finlandeză într-o tentativă de destabilizare a regimului parlamentar. În 1930, Mişcarea obţine interzicerea Partidului comunist. Blocată în dezvoltarea sa de alianţa dintre agrarieni şi social-democraţi, nu poate merge mai departe. Dizolvată, Mişcarea Lapua se reconverteşte în partid politic, Mişcarea patriotică populară, cu o ideologie explicit fascistă, dar care nu realizează decât rezultate electorale mediocre: 8, 3% din voturi în 1932 şi 6, 6% în 1936. Cel mai interesant fenomen din epocă este, fără îndoială, capacitatea acestui grup fascist de invadare, doctrinar şi fizic, a Partidului conservator. Fireşte că dreapta finlandeză nu e liberală, ci dimpotrivă. În 1936, Partidul conservator trebuie curăţat de nenumăraţii săi aderenţi fascişti[242]. În sistemul politic finlandez, combinaţia de fascişti puri şi conservatori autoritari e întotdeauna, în mare măsură, minoritară: în perioada interbelică, ei nu câştigă 20% din corpul electoral decât o singură dată, în 1939. Aşadar, familia comunitară finlandeză produce fascism, dar unul minoritar cântărind, în general, de două ori mai puţin, din punct de vedere electoral, decât mişcarea socialistă (20% faţă de 40%, simplificând lucrurile).

Ideologia naţionalistă în Finlanda

Dreapta finlandeză din anii 1920 – 1940 nu e doar anticomunistă, antisocialistă sau antisocial-democrată. Produs al epocii de decreştinare, ea propune ca obiect de înlocuire o ideologie naţionalistă, a cărei analiză arată că e mai mult de tip fascist decât nazist. Între cele două războaie, în Finlanda se răspândeşte un naţionalism organizat şi coerent, ce sfârşeşte prin a domina elitele burgheze, administrative şi universitare. Societatea academică din Carelia structurează ideologia naţionalistă

242M . Rintala. ..Finland". în II. Rogger şi E. Weber. The Right in Europe, p. 439.

dându-i deopotrivă o organizare şi o doctrină. Această societate, al cărei scop oficial e cultural, dar având o structură paramilitară, controlează, din 1926, majoritatea grupurilor şi ziarelor studenţeşti[243]. Principalul său vis e Marea-Finlandă, proiect expansionist absolut clasic, dar putând fi considerat ca delirant dacă facem o paralelă între ponderea demografică a Finlandei şi, respectiv, a URSS. Prin comparaţie, proiectele de expansiune mussoliniene par modeste, realiste. Aceasta fiindcă naţionalismul finlandez dorea să se extindă în dauna colosului rus: anexarea Careliei orientale, a peninsulei Kola, a Ingriei şi, de ce nu, alipirea popoarelor fino-ugrice de la Volga şi din Urali. Societatea academică a Careliei visează la o dezmembrare a Rusiei. Astfel, alianţa militară cu Germania apare logică. Numai că, naţionalismul finlandez, chemat printr-un plan divin să regenereze Europa, nu e, ca de obicei, rasist. Dimpotrivă, fascismul finlandez dă la iveală un antirasism caracteristic:

„În această luptă, nu naţiunile pure din punct de vedere rasial vor câştiga marele premiu al dominaţiei mondiale, ci, dimpotrivă, naţiunile care amestecă în cadrul lor sângele a două sau mai multe *rase, într-o luptă internă. Finlandezii, în sângele cărora se combat la modul serios, dar echilibrat, rasele scandinave, baltice din Est şi din Cro-Magnon, sunt din punct de vedere rasial dinamice... Scandinavii şi ruşii, relativ puri rasialmente, au mai puţine şanse de izbândi în Nord şi, prin urmare, în Europa"* 1.

Ne aflăm aici în centrul unei viziuni fasciste despre naţiune, autoritară şi egalitară, produsă de familia comunitară, autoritară şi egalitară. Ideologia fascistă se opune printr-o trăsătură fundamentală ideologiei naţionaliste etnocentrice, reflex al familiei sursă, autoritară şi inegalitară, care nu poate concepe contopirea raselor decât ca pe o degenerescenţă.

În realitate, egalitarismul, care încurajează o viziune simetrizată a popoarelor pământului, egale ca nişte fraţi,

243A . F. Upton. ..Finland". în S.J. Woolf şi col.. Fascism in Europe, p. 198. M. Rinlala. op. cit., p. 419.

este reperabil în ansamblul culturii „diplomatice” finlandeze. Partidul agrarian, care prin natura sa ar trebui să se mulţumească cu regiunile rurale, situate în provinciile din Nordul finlandez pe care le controlează totalmente, nu se poate împiedica, din când în când, să viseze la o Internaţională ţărănească, în stare să-i unească pe toţi agrarienii din Europa. „Ţărani din toate ţările, uniţi-vă”[244].

Între Suedia şi Rusia

Sistemul ideologic finlandez se deosebeşte aşadar net de echivalentele sale scandinave, îndeosebi cel suedez, prin prezenţa unei mişcări comuniste substanţiale şi, în general, a unui radicalism persistent în ansamblul mişcării socialiste. Greu de înţeles, dacă o gândim în termeni de structuri industriale sau de tradiţii religioase, specificitatea finlandeză nu pune deloc probleme de interpretare dacă acceptăm ipoteza unei determinări a sferei ideologice cu ajutorul structurilor familiale. Familia comunitară, fundament al sistemului antropologic finlandez, determinant necesar al ideologiei comuniste, nu există în lumea suedeză, norvegiană sau daneză. Prezenţa unui fascism finlandez, clar identificabil deşi minoritar, negativ naţionalist al comunismului, se explică în acelaşi fel, deoarece familia comunitară este indispensabilă pentru emergenţa unui naţionalism autoritar şi nerasist.

Cu toate acestea, nici fascismul şi nici comunismul nu domină sistemul politic finlandez, a cărui orientare, începând din 1936, este de tip „scandinav reformist”, în pofida lipsei infrastructurii familiale corespunzătoare. Alianţa dintre social-democraţi şi agrarieni permite stabilirea unei căi medii: economie liberală şi stat providenţă, combinaţie mult mai apropiată de modelul suedez decât de cel rusesc. Am fi tentaţi să explicăm această atenuare a componentei radicale egalitare a sistemului ideologic finlandez prin influenţa culturală a Suediei, independent de substratul antropologic. Regatul Suediei, după ce a impus Finlandei luteranismul, implantat

244J . Mylly. ..The agrarian center part} in Finnish politics'*, p. 107.

împotriva naturii într-o ţară puţin dotată pentru conceptul de alegere divină, ar fi reuşit să-i transmită social-democraţia, ideologie insensibilă la tematica egalitară, fiindcă e produsă de familia sursă ca şi protestantismul. Ar fi absurd să negăm existenţa anumitor influenţe culturale. Însă, examinarea amănunţită a hărţii politice a Finlandei sugerează o concluzie diferită, atribuind moderaţia sistemului ideologic finlandez, în mod paradoxal, mai curând Rusiei decât Suediei. Vecinătatea ameninţării ruseşti, în Cardia mai ales, e aceea care permite dezvoltarea social-democraţiei finlandeze şi blochează în ansamblu dezvoltarea comunismului la aproximativ 25% din corpul electoral. Putem concepe istoria diferită a unei Finlande imaginare, situate departe de Leningrad, ca şi Toscana sau Emilia-Romagna, şi în care Partidul comunist ar fi obţinut, ca în Italia centrală, mai curând 45% din sufragii decât 25%. Să zicem 35 – 40% dacă includem în model o influenţă suedeză. Această interpretare, ce presupune o atenuare a determinării antropologice în vecinătatea nucleului rusesc al familiei comunitare, ar fi negreşit verificată printr-o analiză detaliată a istoriei recente a ţărilor baltice şi a Ungariei, dominate de familia comunitară, dar unde comunismul a fost impus mai mult de armata sovietică decât de evoluţia proprie sistemului politic local.

Portugalia meridională

Lovitura de stat militară din 1910 a dus la instaurarea unei Republici portugheze. Ea nu permite apariţia unei vieţi ideologice moderne. La acea dată, Portugalia e încă analfabetă în proporţie de 75%. Nu se pune problema unei participări a maselor la viaţa politică naţională. Modul de votare adoptat de republicani instituţionalizează incapacitatea poporului: analfabeţii sunt excluşi de la sufragiul universal[245]. Determinanţii antropologici funcţionează, dar nu îngăduie o stabilizare reală a sistemului prin stabilirea de mari zone politice, corespunzătoare diferitelor tipuri familiale care ocupă

245. 1. Marcadé, Le Portugal au A.V‘ siècle 1910 1985, p. 68.

spaţiul portughez. Se întrevede deja, în partea centrală a ţării, structura individualistă corespunzătoare familiei nucleare egalitare, manifestată, ca în Spania în secolul XIX, prin existenţa unei elite burgheze republicane, a unei mici mişcări muncitoreşti de tendinţă anarhistă şi a unei armate ezitând între dorinţa de libertate şi teama de dezordine. În Nord-Vest, regiune de familie sursă, se percepe o respectare firească a ierarhiei, exprimată mai ales printr-o mare fidelitate faţă de Biserica catolică, faţă de un Centru decreştinat şi anticlerical. La Sud, unde analfabetismul e şi mai profund, nu se întrevede nimic. Lovitura de stat militară din 1919 prilejuieşte o fază intermediară de mare instabilitate, perioadă în care se succed regimuri republicane anticlericale, tentative militare de restaurare a ordinii şi, în cele din urmă, stabilitate autoritară cu ajutorul regimului salazarist, între 1926 şi 1974. Ar fi inutil să căutăm o strânsă corespondenţă între fazele istoriei portugheze şi atitudinile profunde ale maselor. Portugalia

Harta 66 – Portugalia

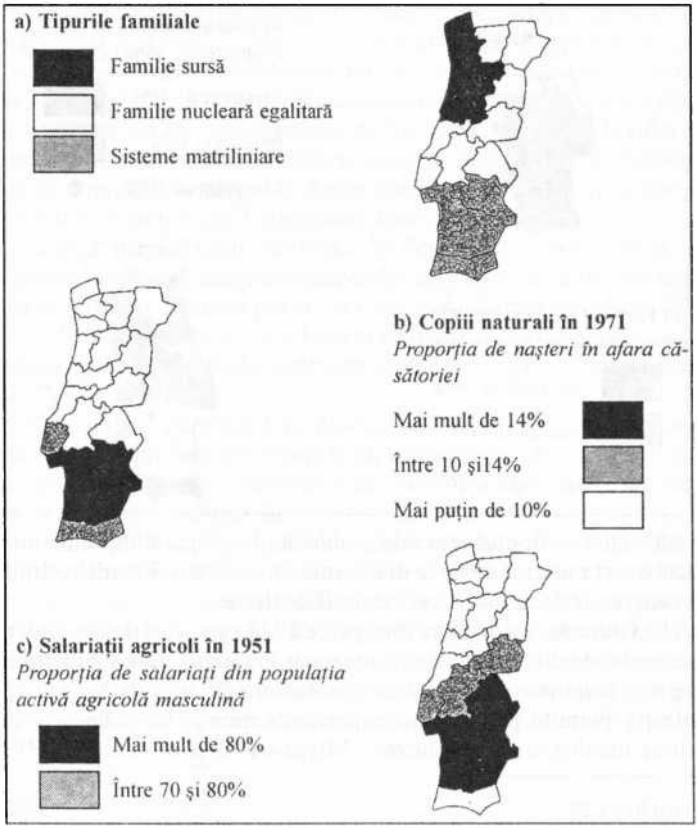
a) Tipurile familiale
Familie sursă
Familie nucleară egalitară
Sisteme matriliniare
b) Copiii naturali în 1971
Proporția de nașteri în afara căsătoriei
Mai mult de 14%
Între 10 și14%
Mai puțin de 10%
c) Salariații agricoli în 1951
Proporția de salariați din populația activă agricolă masculină
Mai mult de 80%
Între 70 și 80%

Harta 67 – Portugalia

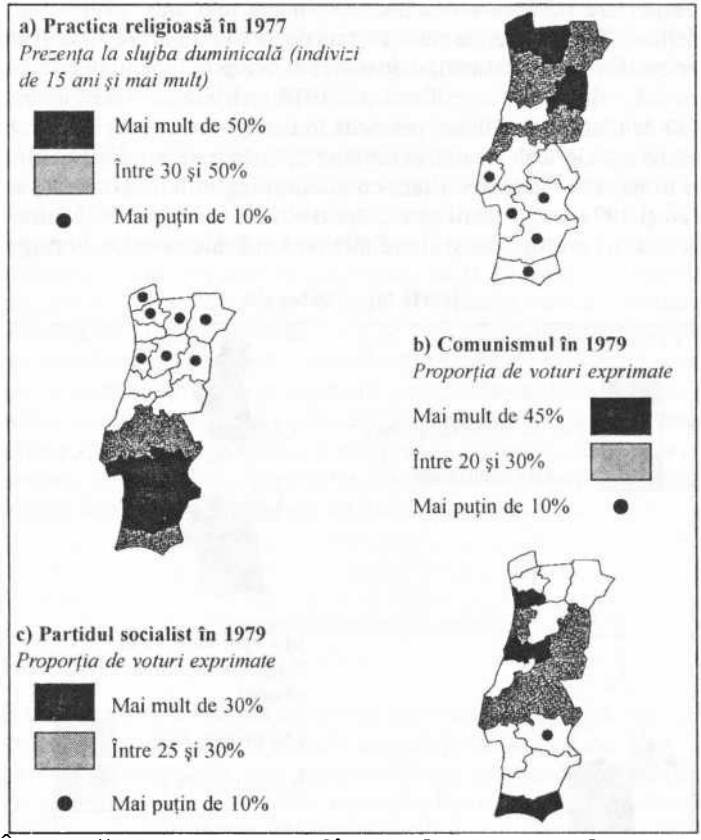
a) Practica religioasă în 1977
Prezența la slujba duminicală (indivizi de 15 ani și mai mult)
Mai mult de 50%
Între 30 și 50%
Mai puțin de 10%
b) Comunismul în 1979
Proporția de voturi exprimate
Mai mult de 45%
Între 20 și 30%
Mai puțin de 10%
c) Partidul socialist în 1979
Proporția de voturi exprimate
Mai mult de 30%
Între 25 și 30%
Mai puțin de 10%

Îşi trăia atunci sfârşitul erei sale preideologice: aparatul politic nu reflectă exact raportul de forţe dintre marile ideologii. Rezultă echilibre precare realizate la nivelul elitelor alfabetizate.

Lovitura de stat militară din aprilie 1974 e punctul de deschidere a unei perioade diferite. Ea intervine chiar în momentul când districtele cele mai înapoiate ale ţării depăşesc bariera de 50% de bărbaţi alfabetizaţi şi permite, prin urmare, exprimarea aproape instantanee a atitudinilor ideologice portugheze24. Mişcarea forţelor armate (MFA).

Vezi harta 27.

autoarea loviturii de stat din 1974, este depăşită de „revoluţia garoafelor[246]. Între 1975 şi 1980, o succesiune de consultări electorale, realizate prin vot universal,

246V ezi supra,\)p. 58-63.

atrage după sine o autodefinire ideologică a diverselor regiuni portugheze. În cinci ani, alinierea pe infrastructurile familiale e aproape realizată.

Sistemele familiale portugheze

Sistemele familiale din Portugalia nordică şi centrală sunt o prelungire a echivalentelor lor spaniole (harta 66 a). În Nord-Vest, familia sursă din districtele Aveiro, Braga, Coimbra, Porto, Viana de Castelo şi Viseu (P 1, 3, 6, 13, 16 şi 18) continuă familia sursă galiciană, situată imediat la nord. În Nord-Est, familia nucleară egalitară, asociată adesea cu proprietatea ţărănească din districtele Braganza, Guarda şi Vila Real (P 4, 9 şi 17), prelungeşte sistemul antropologic din Leon şi din Vechea-Castilie, situat dincolo de frontieră. În Centru, familia nucleară egalitară se combină cu marea exploataţie agricolă din districtele Castelo Branco, Portalegre şi Santarem (P 5, 12 şi 14) şi reproduce sistemul antropologic din Estamadura spaniolă.

În Sud, paralelismul încetează. În Portugalia meridională găsim un sistem familial ce nu-şi are echivalent în Spania, chiar dacă anumite trăsături corespunzătoare pot fi decelate în Andaluzia occidentală25.

În districtele Beja, Evora, Faro şi Setubal poate fi identificat un tip familial specific, diferit de cele patru mari tipuri care-şi împart Europa (P 2, 7, 8 şi 15).

Matriliniar, el combină, pe planul valorilor, un egalitarism foarte strict de la raporturile între fraţi la un autoritarism specific raportului părinţi-copii. Această combinaţie de valori nu implică o organizare comunitară a gospodăriei. În stadiul actual al cercetărilor, acest sistem e prost definit. E mai sigură existenţa decât natura şi logica sa profunde. La Sudul Portugaliei, rate de sinucidere foarte ridicate şi un procent spectaculos de copii naturali evidenţiază caracterul special al organizării familiale. Distribuirea geografică a acestor parametri, îndeosebi a naşterilor nelegitime, permite situarea în spaţiu a acestui tip antropologic ceva mai misterios. Pentru studierea

ideologiilor portugheze, important e să se ştie că Alentejo şi Algarve, din sudul Portugaliei, nu sunt ocupate de familia nucleară egalitară şi că sistemul familial local conţine o trăsătură autoritară derivată din tendinţa matriarhală.

Ideologiile portugheze în 1979

Fiecăruia din cele trei tipuri familiale care ocupă spaţiul portughez îi corespunde un sistem ideologic specific[247]. La Nord, familia sursă dă naştere cuplului clasic creştin-democraţie/social-democraţie.

Partido de centro democratico social (CDS) este afiliat la Uniunea democrat-creştină europeană, iar ideologia sa îmbină efectiv preocupările sociale şi conservatorismul tradiţionalist. CDS depăşeşte limitele districtelor de familie sursă din Nord-Vest înspre regiunile de familie nucleară egalitară şi de proprietate ţărănească din Nord-Est. E vorba de o creştin-democraţie relativ redusă, nondominantă, chiar în regiunile de familie sursă, unde CDS nu obţine în general mai mult de 25 – 30% din sufragii. În Nordul Portugaliei, practica religioasă nu e de un nivel excepţional, mai ales pentru o regiune rurală. Existenţa unui sector decreştinat destul de vast lasă social-democraţiei spaţiul necesar dezvoltării sale, ca în Austria sau în Belgia.

Partido social democrata (PSD), prezentat adesea, din cauza pactelor sale *naţionale* cu CDS, drept un partid de dreapta, se prezintă bine în Nordul ţării, ca un concurent de stânga al creştin-democraţiei. PSD are mai mulţi aderenţi ca CDS.

Partido socialista (PS) e perceput în anii 1975 – 1976 mai ales ca un baraj în faţa comunismului. În acea vreme, e un partid naţional, prezent în mod uniform pe tot teritoriul. În 1979, când a dispărut ameninţarea comunistă, el se repliază pe terenul său antropologic specific, familia nucleară egalitară din centru, chiar dacă-şi păstrează

247
O prezentare a diferitelor partide portugheze între ..revoluţia garoafelor' şi

câteva puncte de sprijin importante, dar dispersate, în districtele Porto, Coimbra şi Faro[248]. În faţa PSD, implantat în regiune de familie sursă, PS portughez reprezintă bine varianta „anarho-socialistă" a mişcării socialiste (harta 67 c). Este echivalentul strict al Partidului socialist muncitoresc spaniol (PSOE), implantat în mod preferenţial, ca şi el, în teren familial nuclear egalitar şi în regiune de mare exploataţie agricolă. Spania, din contra, nu are un partid social-democrat demn de acest nume, fiindcă regiunile de familie sursă corespund acolo, cel mai adesea, cu provincii având mai degrabă o structură autonomistă decât socialistă, ca Ţara Bascilor sau Catalonia[249].

Puternic în centrul ţării, Partidul socialist trebuie să înfrunte pe terenul său pătrunderile prin vecinătate ale PSD, din Nord, precum şi ale Partidului comunist, foarte puternic în Sud.

Existenţa unui Partid comunist deloc neglijabil dă o notă de originalitate Portugaliei în interiorul peninsulei Iberice. Fără a fi dominant sau chiar realmente ameninţător, Partido communista portugues (PCP) obţine, împreună cu sateliţii săi succesivi, de la 15 la 18% din voturi între 1974 şi 1983. Cu mult mai mult decât omologul său spaniol, care nu atinge 10% din voturile exprimate imediat după căderea franchismului. Geografia electorală a PCP e cu adevărat fascinantă (harta 76 b). Aproape inexistent în Nord, în general cu mai puţin de 10% din voturi, slab în Centru, în trei districte din Sud – Beja, Evora şi Setubal – e dominant, în 1979, cu respectiv 50, 7, 48, 9 şi 47% din voturi. Nicio variabilă de tip socio-economic nu permite explicarea acestei situaţii de dominare absolută. Comentariile obişnuite leagă forţa PCP

---

248 1985 în W. C. Opello. Portugals Political Devclopmcnt, pp. 94-108. Despre schimbarea activităţii politice a Partidului socialist între 1974 şi 1980. vezi W.C. Opello. op. cit., pp. 128-138. Analiza geografică pune în evidenţă o instabilitate electorală specifică Partidului socialist.

249" PSOE nu apare ca structură ..social-dcmocrată" decît in Asturii. unde disciplina muncitorească e în contrast cu comportarea anarhistă observabilă în alte părţi.

din aceste districte de prezenţa lucrătorilor din industrie din districtul Setubal (care include o parte din periferia Lisabonei) şi mai ales de existenţa unei mase de muncitori agricoli în districtele Beja şi Evora (adică în Alentejo). Problema este că muncitorii din industrie sunt la fel de numeroşi în districtele Porto şi Braga, unde ei asigură mai mult stabilitatea Partidului socialist şi a Partidului social-democrat decât puterea Partidului comunist. În ce priveşte muncitorii agricoli, ei nu indică în nicio altă regiune din Europa un asemenea tropism bolşevic. Nici în Italia de Sud, nici în Bazinul parizian, nici în Anglia şi nici măcar în Spania de Sud vecină, proletarii rurali nu manifestă o predispoziţie specială pentru comunism. În Andaluzia au fost anarhişti, apoi socialişti, adică anarhosocialişti. Explicarea prin proletariatul agricol nu ţine nici în însuşi interiorul Portugaliei. Districtul Portalegre, mai curând bastion socialist decât comunist, nu e caracterizat mai puţin prin marea exploataţie rurală decât Beja ori Evora. Ca să înţelegem geografia comunismului portughez, trebuie să ne întoarcem la domeniul familial. PCP se dezvoltă în zona matriliniară şi autoritară din Sud. Concordanţa dintre proporţia de naşteri nelegitime şi votul comunist este aproape perfectă.

În districtul Faro (corespunzător provinciei Algarve), prezenţa aceluiaşi sistem familial nu e de ajuns pentru a asigura o hegemonie comunistă. Proprietatea rurală acţionează ca o frână, ceea ce înseamnă că marea exploataţie este un catalizator necesar. Totuşi, PCP obţine aici 20% din voturi în 1979, faţă de 34% ale Partidului socialist. În această regiune, egalitară şi autoritară pe plan familial, dar unde structura socio-economică încurajează conservatorismul, PS reprezintă „dreapta moderată”.

Cazul districtului Alentejo, structural comunist, dar unde nu domină familia comunitară clasică, conduce până la urmă la o verificare spectaculoasă a ipotezei care asociază structurile familiale cu ideologiile. Comparaţia cu Spania meridională, din imediata apropiere, unde structuri economice identice produc aliniamente ideologice diferite,

evidenţiază rolul autonom al familiei, chiar dacă tipul antropologic care ocupă Sudul Portugaliei nu e bine definit.

Comunismul, muncitorii şi ţăranii

La sfârşitul acestei analize privind implantarea comunistă (şi secundar fascistă) în Europa occidentală, se dovedeşte destul de greu de asociat răspândirea ideologiei marxist-leniniste cu prezenţa proletariatului industrial. Cele trei mari regiuni comuniste – Italia centrală, Finlanda centrală şi de Nord şi Portugalia meridională – constituie pentru Europa embrionul unei periferii, situate în afara axei principale de dezvoltare industrială, care merge din Anglia în Italia de Nord, prin Belgia şi Rhenania. Poate fi decelat un anumit tropism rural, ce reproduce, într-un anume fel, tropismul rural al comunismului la scară mondială. Rusia, China, Vietnamul şi Serbia erau, în ajunul revoluţiilor lor comuniste, mari naţiuni rurale. Coincidenţă ce rezultă din faptul că familia comunitară nu e vectorul ideal al modernităţii, culturală sau economică. Familia sursă favorizează alfabetizarea; familia nucleară absolută, industrializarea[250]. Familia comunitară se supune modernităţii, deşi nu aceasta o defineşte.

Proletariatul industrial din regiunile de familie comunitară manifestă o reală predispoziţie la comunism, cu atât mai netă cu cât e mai decreştinat. Se poate afirma acelaşi lucru şi relativ la proletariatul agricol. În alte sisteme antropologice, însă, proletariatele agricole şi industriale vor avea alte structuri ideologice: social-democrată, democrat-creştină, anarhistă, laburistă... în realitate, o singură categorie, rurală, pare a manifesta o predispoziţie particulară pentru comunism şi anume *arendaşii în parte*, atunci când sunt instabili, ceea ce e cazul general. Într-adevăr, arendarea în parte instabilă concordă *întotdeauna* cu familia comunitară. Ea produce simultan o orientare de stânga şi o aderare la valorile autoritare şi egalitare ale tipului antropologic. De aceea

250 C f. supra, capitolele 4 şi 5 consacrate alfabetizării şi industrializării.

seamănă hărţile europene ale comunismului cu cele ale arendării în parte, îndeosebi în Franţa şi în Italia[251]. Ciudat destin pentru o ideologie care declară în gura mare necesitatea dictaturii proletariatului.

CAPITOLUL XII

Doar Libertatea

Marea-Britanie, Ţările de Jos, Danemarca, Norvegia

Marea Britanie

Familia nucleară absolută, care domină în foarte mare măsură Anglia preindustrială, nu susţine decât o singură valoare pozitivă, libertatea. În acest sistem, adultul tânăr trebuie să iasă repede de sub autoritatea paternă, să-şi întemeieze propria familie şi să trăiască liber de orice tutelă familială. Această trăsătură de organizare a familiei engleze o apropie de familia franceză din Nord, nucleară egalitară. Dar, spre deosebire de familia „nucleară egalitară", familiei „nucleare absolute" puţin îi pasă de principiul de egalitate. Tatăl este liber să-şi împartă bunurile între copii aşa cum doreşte, prin testament. Lipsa principiului de egalitate nu implică o acceptare a celui de inegalitate, caracteristic pentru familia sursă, germană de exemplu. Familia nucleară absolută stabileşte doar un principiu de *indiferenţă* faţă de noţiunile opuse de egalitate şi de inegalitate. Ea este modelul individualist prin excelenţă, în măsura în care reduce la minimum solidarităţile familiale. Pretinde nu numai independenţa reciprocă a generaţiilor, ci şi independenţa reciprocă a fraţilor, toţi copiii fiind trataţi ca nişte cazuri separate. Familia nucleară egalitară şi familia sursă stabilesc, dimpotrivă, între fraţi relaţii teoretice *a priori* de egalitate şi, respectiv, de inegalitate.

Libertate tară egalitate: aceste trăsături fundamentale ale familiei nucleare absolute definesc esenţialul sistemului ideologic englez. Ţară a libertăţii

---

251V ezi hărţile 15. reprezentînd arendarea, şi 57 rcprezcntînd comunismul. Arendarea nu apare în Finlanda şi în Portugalia meridională decît sub l'ormă de urmă. dar există acolo încă din secolul XVIII.

individuale, Anglia nu înregistrează de-a lungul istoriei sale nicio predispoziţie pentru egalitate. Dezvoltarea instituţiilor sale politice evidenţiază destul de bine disocierea dintre idealurile de libertate şi de egalitate, atât de inevitabil legate în spiritul revoluţionarilor francezi.

Cu o precocitate realmente surprinzătoare, Anglia defineşte, apoi aplică principiul libertăţii individuale. Din secolul XVIII, ea poate fi considerată drept o monarhie constituţională. Evoluează spre toleranţa religioasă, libertatea presei sau noţiunea de suveranitate absolută a Parlamentului. Viaţa sa politică e ritmată de alegeri în care se înfruntă Whigi şi Tory. Deja, curentele de opinie asigură răsturnări ale majorităţii parlamentare. Englezii din secolul XVIII sunt liberi, dar nu sunt egali. Corpul electoral e redus, baroc în definiţia sa. Iar Marea Britanie va fi ultima dintre marile naţiuni ale Europei occidentale care introduce sufragiul universal, primă aplicare a principiului de egalitate în viaţa politică. Instituit în Franţa din 1848, în Germania din 1871, votul universal e adoptat în Marea Britanie doar în 1918. În ajunul primului război mondial, adică după reformele electorale din 1832, 1867 şi 1884, patru până la cinci milioane de britanici sunt încă privaţi de dreptul de vot. Reforma din 1918, care acordă drept de vot tuturor bărbaţilor majori şi femeilor de la 30 de ani în sus, nu înseamnă încă o acceptare absolută a principiului de egalitate: dreptul de dublu vot al anumitor indivizi, ca universitarii sau proprietarii de bunuri industriale ori comerciale, este menţinut. Principiul „Un om, un vot”, adică egalitate a drepturilor politice, nu e perfect realizat decât începând cu alegerile generale din

1950.

Combinaţia franceză a principiilor de libertate şi de egalitate duce foarte logic la ideea unui corp omogen de cetăţeni egali în drepturi, la noţiunea de suveranitate populară. Libertatea engleză, lipsită de susţinerea egalităţii, se mulţumeşte cu un corp electoral restrâns şi manifestă o lipsă indiscutabilă de interes pentru noţiunea de *reprezentativitate*. Chiar şi azi, când sistemul electoral

britanic, *majoritar la un tur*, dă mai mulţi deputaţi partidului care a primit mai puţine voturi, alegerea e considerată perfect valabilă. Ca o ironie, această situaţie se prezintă la foarte puţin timp după introducerea votului universal pur şi simplu. În

1951, conservatorii obţin 321 de deputaţi cu 13 718 199 voturi, iar laburiştii doar 295 de deputaţi cu 13 948 883 voturi, adică 26 de deputaţi mai puţin cu 230 684 voturi în plus1. Revenirea la putere a conservatorilor e considerată perfect legitimă de un popor care nu pune echivalenţa aritmetică în centrul preocupărilor sale.[252]

Aşadar, Anglia marchează, până la capătul evoluţiei sale democratice, o anumită indiferenţă faţă de principiul de egalitate. Rămâne ţara libertăţii pure, a unei libertăţi pe care o dorim extinsă la toţi, dar care nu implică echivalarea oamenilor.

Primul liberalism e religios

Din secolul XVII, familia nucleară absolută dă naştere în Anglia unei forme specifice de protestantism, arminianismul2. Doctrină protestantă, arminianismul îi refuză preotului orice funcţie esenţială în raportul dintre om şi Dumnezeu. Spre deosebire de luteranism ori Calvinism, însă, arminianismul nu acceptă doctrina autoritară şi inegalitară a predestinării. El reafirmă principiul liberului arbitru, pe care-l împarte cu catolicismul. Arminianismul nu e totuşi egalitar ca religia romană. Nu crede în anularea păcatului originar prin botez. Grupurile arminiene păstrează în practică o concepţie neegalitară a alegerii divine, care duce doar o parte din oameni la mântuire. Cu toate acestea, aleşii arminianismului nu sunt predestinaţii calvinismului. Ei sunt mai curând o elită autoproclamată. Metafizica arminiană, liberală fără a fi egalitară, reflectă, desigur, cu exactitate, valorile fundamentale ale familiei nucleare absolute, liberală dar neegalitară. Sectele puritane radicale, care domină Anglia sub Cromwell, reprezintă

252' Rezultate extrase din F.W.S. Craig, British Parliamentary Election Stcitistics, 1918-1968, p. 14.

această tendinţă în toată puritatea sa. Biserica anglicană îmbină o metafizică preponderent arminiană cu un anume respect pentru preoţi şi episcopi, atitudine ce o apropie de catolicism şi menţine un anumit grad de transcendenţă religioasă. Sectele din secolul XVII şi Biserica anglicană din secolul XVIII contribuie deopotrivă la apariţia toleranţei religioase, primă manifestare serioasă a unui drept al indivizilor la opinie. „Independenţii" care controlează Anglia sub Cromwell, acceptă ideea unei pluralităţi a Bisericilor protestante. Biserica anglicană, după ce preia controlul situaţiei începând cu restaurarea din 1669, evoluează spre *latitudinarism*, poziţie de inspiraţie arminiană ce încurajează o indiferenţă radicală faţă de orice dezbatere teologică mergând dincolo de existenţa lui Dumnezeu. Pe scurt, radicalismul sectelor favorizează proliferarea unor opinii diverse sfârşind prin constituirea unor Biserici separate. Arminianismul anglican acceptă proliferarea opiniilor în chiar interiorul Bisericii naţionale. Liberalismul arminian exclude catolicismul din zona sa de

Despre arminianism. cf. *supra*, pp. 118 – 122.

practicare, nu din slăbiciune, ci pentru că acesta încarnează spiritul însuşi al dictaturii clericale.

Din 1644, revoluţia engleză produce una dintre cele mai frumoase afirmări absolute a libertăţii umane, *Areopagitica* de John Milton sau *Discurs despre libertatea de a tipări fără autorizaţie ori cenzură*. Această libertate este încă percepută ca fiind esenţialmente religioasă3.

Interferenţe ale religiosului cu ideologicul între 1620 şi 1880

În Anglia, ca şi în Franţa sau în Germania, decreştinarea trebuie să transfere manifestarea valorilor familiale din planul religios în cel ideologic. Încetând de a mai crede într-o lume de dincolo metafizică, oamenii se străduiesc să construiască un *viitor social*, structurat pe aceleaşi valori – liberale şi egalitare în Franţa, autoritare şi inegalitare în Germania, liberale şi neegalitare în Anglia. Dacă transferul religiosului înspre ideologic e clar, simplu,

brutal chiar în Franţa şi în Germania, el e mult mai complex şi progresiv în Anglia, unde poate fi decelată o lungă fază intermediară de interferenţe între doctrinele religioase şi politice.

În Franţa şi în Germania, credinţa într-o societate terestră ideală îi succede, aproape mecanic, unei credinţe într-o cetate a lui Dumnezeu: o metafizică înlocuieşte o alta. Catolicismul şi luteranismul menţin, până la căderea lor, un ideal de transcendenţă absolută, aşezând în afara lumii sensibile paradisul. Ideologia revoluţionară franceză sau ideologia social-democrată germană nu se pot dezvolta, cu atitudinile lor specifice faţă de autoritatea statală sau de libertatea socială, decât după demararea procesului de decreştinare. Prăbuşirea religioasă coboară din nou pe pământ valorile familiale. Şi în Anglia apariţia ideologiilor moderne, socialistă sau naţionalistă, poate fi asociată cu procesul de decreştinare, intrat în faza sa decisivă înspre 1880. Dar în contextul englez, raportul dintre religie şi ideologie nu se poate reduce la o simplă succesiune în timp. Între 1620 şi 1880 sunt identificabile fenomene, variate şi numeroase, de suprapunere.

Arminianismul radical, care acceptă liberul arbitru dar respinge preotul, elimină orice transcendenţă reală a sistemului religios. Fără a nega existenţa lui Dumnezeu, el conduce la o divinizare a omului sau în culegerea sa de texte comentate. *Les Libéraux*. Pierre Manent pune bine în evidenţă caracterul religios al primei gândiri liberale şi face din Milton primul dintre marii liberali.

măcar a aleşilor, purtători ai luminii celeste. Pentru un asemenea sistem religios, opoziţia dintre cer şi pământ nu mai e prea limpede. Credinţa în Dumnezeu e reală, dar Dumnezeu însuşi e permanent pe pământ prin aleşii săi. Noţiunea de lume de dincolo metafizică ce-i răsplăteşte pe oameni după moarte îşi pierde din importanţă*. În mod inevitabil se manifestă o dorinţă de a realiza pe pământ paradisul*. În centrul protestantismului radical englez, indiferent că e vorba de acela al puritanilor din secolul XVII sau de acela al nonconformiştilor din secolul XIX,

domneşte mitul *noului Ierusalim*: cetate ideală, deopotrivă celestă şi terestră, la care nu se ajunge, pasiv, prin moarte, ci care trebuie construită cu strădanii în timpul vieţii. Adesea îi e asociată tema unei călătorii în căutarea acesteia. Începând de prin 1620, istoria engleză e presărată de încercări de construire a noului Ierusalim. Momentele importante ale acestei căutări se situează bineînţeles în secolele XVII şi XIX, în timpul cărora sectele reprezintă jumătate din sistemul religios englez. În prima jumătate a secolului XVII, puritanii întemeiază în America lumea nouă, religioasă şi democratică, ce va deveni Statele Unite. În 1620 acostează *Mayflower* la ţărmul actualului Massachusetts. În secolul XVII, chiar şi în Anglia, concepţiile liberale depăşesc domeniul religios îndreptându-se către cel politic. Iar asta nu numai în timpul primei revoluţii. Aşa numita Glorious Revolution din 1688 permite foarte repede instituirea unei monarhii constituţionale. Locke, în lucrarea sa, *Two Treatises of Government*, din 1690, face teoria unui liberalism politic ce absolutizează dreptul de proprietate şi acceptă prin urmare inegalitatea socială. E o gândire pură reflectând cu fidelitate valorile antropologice fundamentale ale Angliei, liberale dar neegalitare.

Alunecarea de neoprit a religiosului înspre politic explică precocitatea dezvoltării liberale engleze, care nu aşteaptă, ca liberalismul francez, decreştinarea. În numele apărării protestantismului, e instalată o monarhie constituţională, stabilizată încă de la mijlocul secolului XVIII. Atunci se calmează dorinţa de transformare politică. Dar, voinţa de a se construi pe pământ paradisul explică în parte frenezia experimentării economice care schimbă înfăţişarea Angliei între 1750 şi 1850. În spatele revoluţiei industriale se profilează visul puritan.

Anglia anilor 1620 – 1880 rămâne creştină, uneori cu entuziasm chiar. Religia sa. Însă, ajunge adesea la tentative cvasi ideologice de transformare a structurii sociale. Anii 1620 – 1880 din istoria engleză pot fi consideraţi drept o lungă fază intermediară, *proto-*

ideologică. perioadă când religia devine, prin unele aspecte, un fel de ideologie.

dacă prin ideologie înţelegem „proiect de construire a unei societăţi ideale" terestre.

Cazul particular al Americii de Nord, constituind, până la Declaraţia de independenţă, o fracţiune a civilizaţiei engleze, e destul de bine cunoscut. Tocqueville se arată încântat, în *La Démocratie en Amérique*, de acordul perfect dintre religie şi ideologia democratică din Statele Unite4, în ochii unui francez din anii 1831 – 1840, obişnuit cu neîncetatul conflict dintre Revoluţie şi Biserică, o asemenea recuperare a categoriilor religioase şi ideologice apărea efectiv magică. Cu toate acestea, ea există în logica arminianismului radical care, reducând transcendenţa religiosului, nu interzice experimentarea socială. Existenţa în Anglia a unui acord de acelaşi tip între religie şi ideologie e mai puţin bine cunoscută. Acord ce nu reprezintă totalitatea tradiţiei englezeşti, ci mai ales pe aceea a sectelor. Biserica anglicană a secolului XIX vrea să menţină neatinsă de credincioşi cetatea ideală, face eforturi să împiedice invadarea lumii sensibile de către metafizica religioasă. Pentru înţelegerea istoriei engleze trebuie totuşi identificate aceste fenomene de suprapunere a ideologiei şi religiei. Nu numai istoria anilor 1880 – 1914, ci şi perioada ulterioară când urma radicalismului sectelor rămâne vizibilă multă vreme.

Liberalismul democratic din anii 1880 – 1914 şi mişcarea laburistă din anii 1893 – 1970 datorează mult acestui protestantism radical, pasionat atât de transformarea socială cât şi de căutarea lumii de dincolo.

1880 – 1970: decreştinare şi modernitate ideologică

Decreştinarea, începută către 1880, îşi produce în Marea Britanie efectele obişnuite. Din 1877, indicele de natalitate din Anglia şi Ţara Galilor începe să scadă. Declinul natalităţii scoţiene e identic, dar mai întârziat deoarece pleacă de la un nivel iniţial ceva mai ridicat5. De la sfârşitul anilor 1880, este evident începutul unei activităţi ideologice moderne. Au loc numeroase greve, iar

sindicatele progresează într-un ritm accelerat. Apar organizaţii socialiste. În partea dreaptă a eşichierului politic, Partidul conservator se radicalizează într-un sens naţionalist, imperialist şi antiirlandez. Istoricii vremii sunt surprinşi, în general, de nota de isterie care caracterizează viaţa politică şi socială *De la démocratie en Amérique*, t. I, pp. 301 – 315.

M. S. Teilelbaum. *The Britişti Fertility Decline*, pp. 94 – 95.

britanică din anii 1900 – 1914[253]. Refluxul religios explică în mare parte această nouă anxietate, care nu atinge totuşi culmile caracteristice ale angoasei germane din aceeaşi perioadă. Niciun Nietzsche britanic nu aleargă, cu minţile rătăcite, pe străzile Londrei, strigând în gura mare moartea lui Dumnezeu.

Legea istorică generală, care leagă declinul credinţei religioase de naşterea ideologiei, e verificată prin cazul britanic. Socialismul şi naţionalismul iau împreună naştere din vidul metafizic şi reutilizează, bineînţeles, formele elementare oferite de structurile familiale pentru definirea valorilor lor fundamentale. Familia nucleară absolută care produsese un protestantism specific, arminianismul, creează un socialism specific, laburismul, iar un naţionalism rival se materializează mai ales în doctrina Partidului conservator.

În Anglia, ca şi pe continent, vidul metafizic produs de criza religioasă conduce la elaborarea a doua ideologii concurente, de stânga şi de dreapta, socialistă şi naţionalistă. Spre deosebire, însă, de ceea ce se petrece în alte ţări protestante, ca Germania de Nord de pildă, sistemul religios care se prăbuşeşte nu e unul unitar. Sistemul religios englez e deja fundamental dualist, deoarece pune în opoziţie anglicanismul şi non-conformismul. Decreştinarea face ca Germania să treacă de la unitatea religioasă la divizarea ideologică; tot ea conduce Anglia de la divizarea religioasă la cea ideologică. Paradoxal, confruntările religioase din anii 1620 – 1880

253f D. Thomson. England in the Sineteentli Century, p. 188.

sfârşesc prin a contribui la continuitatea istoriei engleze. Din 1880, dualismul ideologic îi succede dualismului religios. Avem de a face cu o ţară obişnuită cu înfruntarea binară care abordează, la finele secolului XIX, conflictul dintre socialism şi naţionalism.

De altfel, dualismul religios tradiţional slujea drept bază dualismului politic şi parlamentar. În cea mai mare parte a secolului XX, opoziţia anglicani/nonconformişti structurează viaţa politică naţională. Ea se reflectă în Parlament în confruntarea dintre conservatori şi liberali. Partidul conservator, sau Tory, exprimă ortodoxia anglicană; Partidul liberal e braţul politic al dizidenţei nonconformiste. Dezbaterile şi conflictele cele mai violente, cele mai constante, se învârt în jurul problemelor religioase. Recensământul supuşilor britanici privitor la confesiune, realizat în 1851, este el însuşi efectul acestei preocupări majore, în felul său, el exprimă prioritatea religiosului în viaţa politică engleză din secolul XIX. Până prin 1880, dreapta şi stânga sunt de esenţă religioasă. Ambele îşi pierd treptat substanţa. Partidul liberal e înlăturat imediat după primul război mondial; Partidul conservator îşi schimbă structura. Continuitatea sistemului politic se materializează totuşi în constanţa organizatorică a Partidului conservator, dar mai ales în constanţa confruntării parlamentare. Continuitate ce permite perpetuarea, în interiorul noului conflict ideologic, a unor elemente reziduale ale vechiului conflict religios. În practică, tradiţia nonconformistă favorizează votul socialist, iar tradiţia anglicană, votul naţionalist.

Confruntarea dintre socialism şi naţionalism se sprijină în primul rând pe un clivaj de clasă, deoarece Partidul conservator devine partidul claselor mijlocii, iar Partidul laburist al clasei muncitoare. Factorul religios rezidual nuanţează această mecanică prea simplă. Partidul conservator rămâne moştenitorul anglicanismului muribund, laburismul – al nonconformismului dispărut.

Laburismul, gradul zero al socialismului

Calificarea visului muncitoresc englez drept

„socialist4 e nesigură, în pofida apartenenţei Partidului laburist la Internaţionala a II-a. Termenul de *socialism*, elaborat pe continent, în principal în Franţa şi Germania, evocă imaginea unei societăţi structurate de unele principii generale. În cazul socialismului german, varianta social-democrată, structurarea principală e verticală şi derivă din principiul de autoritate transmis prin familia sursă: devotamentul faţă de stat şi de partid exprimă aspiraţia către o ordine „socialistă”. În cazul socialismului francez ori spaniol, dominat de varianta anarho-socialistă, autoritatea nu mai apare ca principiu integrator fundamental. Dimpotrivă, trăsătura liberală a familiei nucleare egalitare, care îi corespunde pe plan antropologic, încurajează o atitudine nefavorabilă faţă de stat, de partid şi, la drept vorbind, faţă de orice formă stabilă de organizare. Egalitatea permite însă stabilirea raporturilor dintre oameni şi acţionează ca un principiu esenţial de structurare socială. Puţin dotat pentru activitatea politică, anarho-socialismul are totuşi câte ceva de spus în privinţa societăţii ideale. Generalizator, anarho-socialismul merită denumirea de „socialist”, chiar dacă ideile sale politice nu-l lasă să folosească statul pentru reformarea societăţii

Liberalismul pur, creat de familia nucleară absolută engleză, produce un socialism ciudat, ostil statului şi indiferent faţă de egalitatea dintre oameni. E un socialism care nu propune nicio reformă globală a societăţii. Social-democraţia germană, care acceptă inegalitatea socială.

dar propune o integrare verticală cu ajutorul statului şi al partidului, poate fi calificată ca „reformistă”. Anarho-socialismul latin, care vrea oamenii egali, poate fi calificat ca „revoluţionar”, chiar dacă aversiunea sa pentru organizare îl condamnă, în practică, la neputinţă. Laburismul realizează figura teoretică uimitoare a unui *socialism în mod radical conservator*, care acceptă deosebirile de clasă şi se arată neîncrezător în privinţa statului.

Dacă definim socialismul drept o „mişcare atribuind

clasei muncitoare un rol particular în transformarea socială", trebuie să admitem că laburismul, mişcare muncitorească incontestabilă, dar care nu aspiră la transformarea societăţii, reprezintă gradul zero al socialismului, ba chiar am fi tentaţi să spunem un *zero-socialism*.

Sindicalismul ca zero-socialism

Deşteptarea ideologică a Angliei produce la început un pur elan sindical. Trade Union Congress (TUC), organ central al sindicatelor britanice, e fondat oficial în 1868, iar recunoaşterea sa legală datează din 1871. Expansiunea numerică a sindicalismului în ansamblul clasei muncitoare se produce în anii 1880 – 1914. Nu dispunem de cifre globale decât începând din 1893. La acea dată, TUC grupează deja 1 100.000 de membri. În 1912, ajunge la 2 232.000 de aderenţi[254]. Forţa socială a sindicatelor devine considerabilă. Acestea determină numeroase greve care culminează, în perioada antebelică, în anul 1912, cu 40 890.000 de zile de lucru consacrate acţiunilor revendicative[255]. Această mişcare muncitorească, deja foarte puternică, refuză până în 1900 orice acţiune politică specifică, orice luptă de tip socialist. Electoratul muncitoresc, atunci când are dreptul de vot, susţine în general candidaţii Partidului liberal. N-ar fi nimic absurd în a vorbi despre o clasă muncitoare de structură politică liberală. Trade-unionismul englez, al cărui liberalism profund nu e cu nimic mai prejos decât acela al aristocraţiei ori al claselor mijlocii, nu se încrede în stat. Preferă mai presus de orice negocierea directă dintre patroni şi muncitori, *collective bargain*ingul, care nu acordă puterii politice, atât cât e posibil, un rol de intermediar. Reuşita spectaculoasă a sindicalismului britanic ţine de doi factori complementari: masa numerică a proletariatului şi conştiinţa sa de clasă foarte dezvoltată.

Ţară a revoluţiei industriale, Marea Britanie e locul

254 Toate aceste cifre sînt extrase din H. Pelling. A ilistory of British Trade Unionism, pp. 297-298.

255" I I. Pelling. op.cit., p. 298.

de naştere al proletariatului european. Din 1851, clasa muncitoare – muncitori în mine, în transporturi sau industrie, la care se pot adăuga manopere nespecializate – constituie 55% din populaţia activă a Regatului Unit9. O clasă muncitoare ce vehiculează trăsătura neegalitară a structurii familiale şi acceptă existenţa unei diferenţieri sociale importante. Ea nu aderă la idealul omului universal. Indiferenţa faţă de egalitarism asigură Marii Britanii o dezvoltare socială calmă. Încurajează însă formarea unei conştiinţe de clasă solide: a accepta existenţa unor clase diferite înseamnă şi a afirma o specificitate muncitorească fidelă mişcării sindicale. În Franţa sau în Spania, eşecul sindicalismului de inspiraţie anarhistă nu vine numai din modestia numerică a clasei muncitoare în 1900. El e şi rezultatul unei slabe conştiinţe de clasă: în aceste culturi egalitare, lucrătorul se percepe în primul rând ca o variantă accidentală a omului universal.

Cel mai evident semn al acceptării engleze a diferenţei sociale e de ordin lingvistic. Accente foarte masive întăresc deosebirile dintre straturile sociale muncitoreşti şi burgheze ale populaţiei.

Spre deosebire de clasa muncitoare germană, despărţită de societatea globală prin trăsătura inegalitară a sistemului familial şi cultural, dar structurat pe verticală de autoritarism, clasa muncitoare engleză nu poate fi considerată ca o „categorie”. Individualismul culturii engleze asigură un grad considerabil de fragmentare internă.

Unitatea TUC nu e decât o faţadă în spatele căreia marile sindicate de ramură se comportă ca nişte forţe sociale autonome. În chiar interiorul fiecărui sindicat, autonomia indivizilor e regula. De mai multe ori în istoria lor, marile organizaţii muncitoreşti sunt răvăşite de presiuni venite de la bază. De la primul război mondial şi până în anii şaptezeci, rolul *shop stewcird*-ilor, responsabili sindicali de bază la nivel de uzină şi ateliere, este foarte

important10.[256]

Naşterea grea a Labour Party

Refuzarea unei acţiuni directe asupra statului de către sindicate nu e definitivă. Trebuie să se ajungă în secolul XX pentru ca TUC să fie serios interesat de ideea unei reprezentări muncitoreşti specifice în Parlament. Până atunci, Independent Labour Party (ILP), fondat în 1893 de Keir Hardie, rămăsese o formaţie marginală, o curiozitate politică într-o mişcare muncitorească rămasă masiv sindicală. În 1906, în Camera Comunelor nu sunt decât 29 de laburişti. Acţiunea politică a sindicatelor trebuie corect interpretată: *conversiunea TUC la acţiune politică este un act esenţialmente defensiv*. Către 1900, puterea sindicatelor nelinişteşte un conservatorism englez radicalizat de decreştinare, combativ căci e în curs de ideologizare. În 1901, hotărârea *Taffvale* din Camera Lorzilor proclamă responsabilitatea financiară a sindicatului în ziua următoare unei greve făcute de angajaţii de la Taffvale Railway Company. Prin această hotărâre, Amalgamated Society of Railway Servants e obligată să plătească companiei 23.000 de livre daune interese11. Atacarea libertăţii de acţiune sindicală de către Partidul conservator converteşte TUC la acţiunea parlamentară. Obiectivul iniţial şi esenţial al Labour Party nu este să preia puterea pentru a reorganiza societatea în sens etatist, ci de a fi suficient de puternic pe plan parlamentar, pentru a garanta libertatea de acţiune a sindicatelor împiedicând adoptarea oricărei legislaţii represive. Avem aici un proiect muncitoresc liberal" în sensul tehnic al cuvântului: forţele economice trebuie să acţioneze liber în societate. În pofida existenţei unei mase muncitoreşti impunătoare, dezvoltarea Partidului laburist e lentă. În 1918, cu ocazia primelor alegeri realizate prin vot universal, nu obţine încă decât 20, 8% din sufragii. Imediat după primul război mondial, Labour Party e una din cele mai slabe mişcări socialiste europene. Cu cei 5 283.000 de afiliaţi la TUC în 1918, sindicatul britanic e unul din cele

256 Felling, op. cit., pp. 141-148. 175. 232. 254.

mai ptemice de pe continent12[257]

Rezultate socialiste în Europa de Nord şi de Centru imediat după primul război mondial

Proporţia de voturi exprimate (în %)

Regatul Unit (1918)	20,8	Suedia (1920)	36, O (1)
Germania (1919)	37,9	Belgia (1919)	36,7
Austria (1919)	41,O	Finlanda (1919)	38.O
(1) Social-democraţi + comunişti			

Organizarea Partidului laburist implică, de la un capăt la altul al istoriei sale, o subordonare a elementului politic faţă de elementul sindical. Încă de la formarea sa, partidul se defineşte ca fiind de structură indirectă: nu e decât braţul politic al sindicatelor care îl finanţează şi îl controlează. Prezenţa unor aderenţi individuali nu modifică în nicio epocă acest echilibru foarte important. Se poate observa totuşi o tendinţă seculară către diminuarea numărului de parlamentari laburişti, desemnaţi direct de sindicate: 86% în 1918, 36% în 1966[258]. După al doilea război mondial, TUC se mulţumeşte să supervizeze programul şi activitatea Labour Party-ului. Opinia sindicatelor continuă totuşi să cântărească la fel de greu în alegerea liderului laburist ca şi în aceea a grupului parlamentar.

Socialismul simbolic: 1918 – 1945

După 1918, creşterea Labour Party-ului e relativ rapidă: 30, 7% din voturi în 1923, 37, 1% în 1929, 48% în 1945. Între cele două războaie, depăşeşte Partidul liberal ca a doua forţă din sistemul bipartit britanic. În această perioadă de dezvoltare e adoptat cu întârziere un minimum de socialism teoretic. Clauza IV din statutele din 1918 se aventurează chiar pe terenul proprietăţii colective

257 Polling, op. cit., pp. 113-117. ' II. Felling, op. cit., p. 298.

258I WV.S. Craig. British Parliamentaiy Election Statistics, 1918 1968, p. 54.

a mijloacelor de producţie, ce-i drept în termeni destul de vagi. Unul din obiectivele oficiale ale Labour Party devine: „*Jb secure for the pânducers by hatul or brain the full fruits of their industry by the Common Chvnership of the Means of Produci ion and the best obtainable sistem of popular administration and control of* ea ch *industry and service* „[259]. Guvernele laburiste minoritare, formate în 1924 şi 1929, nu pun în practică această afirmaţie de principiu. Totuşi, în 1945, Attlee formează primul guvern laburist majoritar din istoria Marii Britanii şi realizează câteva naţionalizări: Banca Angliei, căile ferate, electricitatea şi gazul în anii 1945 – 1947. În 1948 – 1949, începe naţionalizarea prelucrării oţelului, asupra căreia conservatorii vor reveni. Foarte repede, entuziasmul sau chiar interesul laburiştilor faţă de naţionalizare şi planificare scade. Acest socialism de stat apare curând mai mult un rezultat al circumstanţelor decât un angajament ideologic profund. Care sunt circumstanţele? Războiul, bineînţeles, care creează întotdeauna, în contextul cultural liberal englez, o accentuare temporară a rolului statului în societate. Războiul conduce la centralizarea de către stat a activităţii economice. După fiecare din cele două conflicte mondiale, în Anglia se poate observa o conjunctură, o „modă socialistă". Clauza IV, care angajează în teorie Labour Party într-o politică etatistă, e adoptată în 1918; naţionalizările datează din 1945 – 1947. Războiul total are în toate ţările consecinţe etatiste. El răvăşeşte în mod deosebit tradiţia ţărilor liberale, a căror cultură politică se opune conştient creşterii rolului statului. Constrânsă la o militarizare generalizată, societatea liberală se deprinde pentru moment cu invazia statului în viaţa economică. Revenirea la starea de pace permite reapariţia treptată a caracterului antietatist. Guvernele laburiste din 1924, 1929 – 1931, 1964 – 1970 şi 1974 – 1979, corespunzătoare unor perioade de pace, lasă să se exprime mai bine natura reală a laburismului. În 1924 şi 1929 în special, atunci când Labour Party, minoritar desigur, dar încă proaspăt pe

259C itat de K. Laybourn. The Rise of Labour, p. 43.

plan doctrinar, ajunge la putere, dă impresia ciudată de a nu şti de ce ocupă nivelurile înalte ale statului. În principiile sale economice, el e în fond la fel de liberal ca liberalii sau conservatorii. Această atitudine „zero-socialistă" explică mai bine decât orice exegeză destinul surprinzător al guvernului laburist din anii 1929 – 1931. Atins neîntârziat de marea criză economică, guvernul lui Ramsay MacDonald nu poate inventa altceva decât ortodoxia financiară. În contextul recesiunii, atitudinea sa displace sindicatelor, în acea vreme adevăraţii patroni ai laburismului. MacDonald îşi „trădează" atunci partidul, al cărui lider oficial era, pentru a forma, el şi câţiva dintre miniştrii săi, un guvern de coaliţie naţională cu conservatorii şi liberalii. Eveniment traumatizant pentru Partidul laburist, care se doreşte emanaţia clasei muncitoare. Legenda laburistă face din MacDonald „Luciferul stângii"[260]. Poate fi însă „trădat" realmente un partid fără doctrină? Cu timpul, singura sa doctrină va fi keynesianismul în versiunea sa sindicală: controlul cererii globale trebuie să fie suficient pentru stăpânirea economiei. Keynes oferă liberalismului economic laburist argumentaţia de care are nevoie. Acţionarea asupra cererii globale se mulţumeşte să definească regulile generale care nu măresc prea mult puterea administraţiei centrale şi menţin libertatea actorilor sociali. Aceea a capitaliştilor, desigur, dar mai ales pe aceea a Trade Unions, în limbaj sindical, „menţinerea cererii globale" se traduce prin „apărarea puterii de cumpărare a muncitorilor". Keynes elaborează în anii treizeci o teorie economică foarte acceptabilă pentru mişcarea sindicală. Lucrarea sa *Théorie générale de* l'emploi, *de l'intérêt et de la monnaie* e publicată în 1936. În 1930, însă, Bevin, lider sindical, fusese alături de Keynes în cadrul lui Macmillan Committee on Finance and Industry[261]. Din 1931, TUC

260

261D espre acest episod rocambolesc dar logic al istoriei socialiste engleze, vezi K. Laybourn, op. cit., pp. 67-83.
H. Pelling, op. cit., pp. 184-185.

apără ideea unei politici de susţinere a activităţii economice prin cererea solvabilă, adică prin susţinerea puterii de cumpărare a maselor muncitoreşti.

Scoţia, Ţara Galilor: poli de autoritate şi social-democraţie

85% din structurile familiale engleze pot fi considerate ca nucleare absolute[262]. Liberalismul pur al tradiţiei ideologice engleze rezultă din dominaţia strivitoare a acestui sistem antropologic deosebit, care nu alterează cu nimic prezenţa minoritară a familiei sursă, autoritară şi inegalitară, cu 15% din teritoriu, în Cornwall şi în Nord-Vestul ţării, în comitatele Cumbria, Derbyshire, Cheshire-Lancashire şi Staffordshire-Warwickshire (GHE 7, 8 19 şi 28). În Scoţia şi în Ţara Galilor, echilibrul sistemelor familiale e diferit: 50% de familie sursă în Scoţia, 80% în Ţara Galilor. Trăsătura autoritară mai marcată a acestor tradiţii familiale se exprimă pe planul ideologic. S-a văzut deja o predispoziţie particulară a Scoţiei şi a Ţării Galilor pentru calvinism, adică o varietate de protestantism fidelă noţiunii de predestinare, ce presupune o autoritate absolută a lui Dumnezeu şi care se deosebeşte radical de arminianismul englez18. Pot fi chiar identificate structuri socialiste scoţiene şi galeze, mai autoritare, mai etatiste şi mai organizaţionale decât structura socialistă engleză.

Laburismul englez fiind esenţialmente un „zero-socialism”, sindicalist şi antipolitic, particularităţile scoţiene şi galeze se vor manifesta mai ales prin prezenţa, în regiunile avute în vedere, a unui Labour Party mai puternic, mai stabil, reprezentând, de fapt, o autentică tendinţă social-democrată în interiorul socialismului britanic.

Labour Party în cele trei părţi ale Marii Britanii (1918 – 1966) Alegeri pentru Camera Comunelor Proporţia de voturi exprimate (în %)

262E xclus Ţara Galilor.

	Anglia	*Ţara Galilor*	*Scoţia*
1918	22, 6	30, 8	22, 9
1922	28, 8	40, 8	32, 2
1923	29, 7	42, O	35, 9
1924	32, 9	40, 6	41, 1
1929	36, 9	43, 9	42, 4
1931	30, 2	44, 1	32, 6
1935	38, 6	46, 5	41, 8
1945	48, 5	58, 4	49, 5
1950	46, 2	58, 9	46, 2
1951	48, 8	60, 5	47, 9
1955	46, 8	57, 6	46, 7
1959	43, 6	56, 5	46, 7
1964	43.5	57, 9	48, 7
1966	48, O	60, 6	49, 9

Pentru anii 1935 şi 1945, rezultatele marginale ale Independent Labour Party, atunci separat, sunt cumulate la rezultatele lui Labour Party.

Sursă: F.W. S Craig. *British Parlamenten v FJection Statistics 1918 – 1966*, pp. 1-18.

1 K CT *supra*. *pp*. 120 – 122.

Din 1899, este evidentă cea mai mare receptivitate a

mişcării muncitoreşti scoţiene faţă de tematica socialistă continentală. Acordul dintre sindicalişti şi politicieni, care duce la formarea lui Labour Party, se realizează cu mult mai uşor decât în Anglia 19. Specificitatea galeză nu e la fel de imediat perceptibilă, deoarece Ţara Galilor face parte din punct de vedere administrativ din Anglia şi cântăreşte mai puţin greu decât Scoţia pe plan demografic20. Dar, în anii 1920 – 1930, în Ţara Galilor se instalează o dominaţie absolută a Partidului laburist: 40% din voturi în

Harta 68 – Marea Britanie

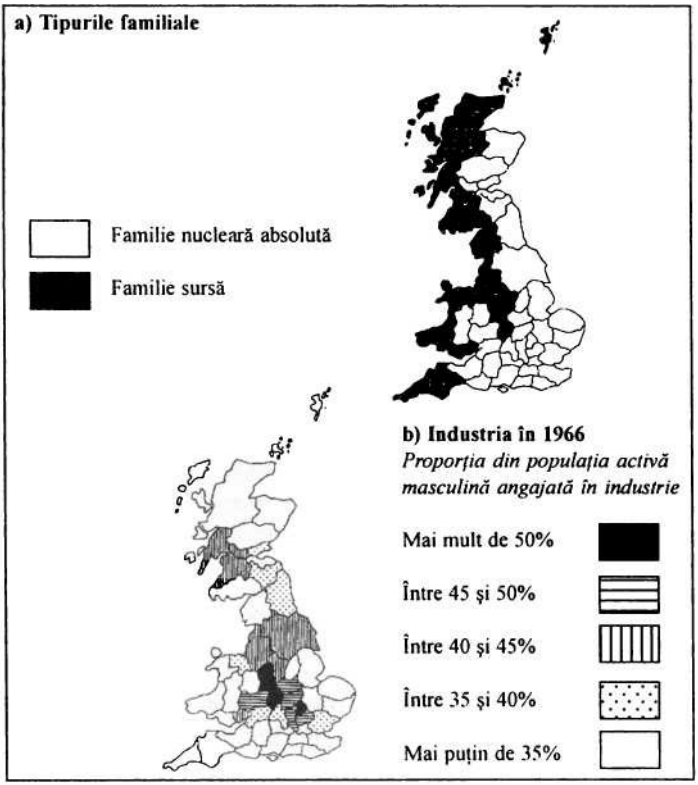
a) Tipurile familiale
Familie nucleară absolută
Familie sursă
b) Industria în 1966
Proporția din populația activă masculină angajată în industrie
Mai mult de 50%
Între 45 și 50%
Între 40 și 45%
Între 35 și 40%
Mai puțin de 35%

H. Pelling. op. cit., p. 105.

Populaţii în 1841: Anglia 15 milioane. Scoţia 2.6 milioane. Ţara Galilor O.9 milioane (cifre citate de E. Royle, *Modern Britain*, p. 43).

Harta 69 – Marea Britanie

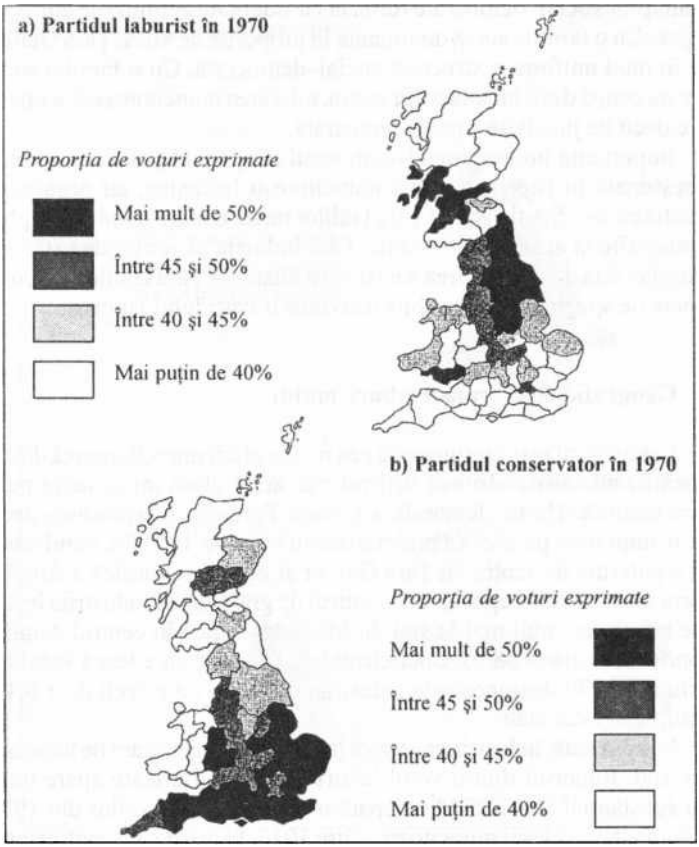
a) Partidul laburist în 1970
Proporția de voturi exprimate
Mai mult de 50%
Între 45 și 50%
Între 40 și 45%
Mai puțin de 40%
b) Partidul conservator în 1970
Proporția de voturi exprimate
Mai mult de 50%
Între 45 și 50%
Între 40 și 45%
Mai puțin de 40%

1922, 60, 1% în 1951. Prin comportamentul său electoral stabil şi omogen, Ţara Galilor aminteşte de alte mari regiuni social-democrate europene: Suedia, Valonia, Austria de Est şi îndeosebi Saxonia. Ţara Galilor, ca şi Saxonia, e o regiune foarte industrializată: influenţa familiei sursă şi ponderea unei clase muncitoare numeroase se combină pentru a produce una dintre cele mai puternice social-democraţii regionale din Europa.

Pe plan electoral. Scoţia denotă în secolul XX comportamente intermediare între cele ale Ţării Galilor şi Angliei. Din anii douăzeci, Labour Party e mai puternic decât în Anglia, dar se dovedeşte foarte repede că influenţa sa în Scoţia nu e la fel de mare ca în Ţara Galilor. Distribuţia afinităţilor social-democrate reflectă cu fidelitate echilibrele antropologice. Cu o familie sursă

dominantă în proporţie de 80%, Ţara Galilor are în mod uniform o structură social-democrată. Cu o familie sursă care nu ocupă decât jumătate din spaţiu, mişcarea muncitorească scoţiană nu e decât pe jumătate social-democrată.

Importanţa polilor social-democraţi scoţieni şi galezi nu trebuie subestimată în istoria mişcării muncitoreşti britanice, iar aceasta în situaţia că nici Scoţia şi nici Ţara Galilor nu au o mare pondere pe plan demografic în ansamblul britanic. Fără îndoială că profunda ostilitate a Angliei faţă de organizarea socialistă a făcut din Ţara Galilor şi Scoţia puncte de sprijin indispensabile dezvoltării Partidului laburist.

Geografia electorală a laburismului

Laburismul este cu siguranţă cea mai explicit muncitorească dintre mişcările socialiste. Totuşi, dependenţa sa de clasa muncitoare nu e decât relativă. Harta electorală a Labour Party nu o reproduce decât foarte imperfect pe aceea a proletariatului britanic. În 1970, votul laburist e puternic în Scoţia, în Ţara Galilor şi în partea nordică a Angliei (harta 69 a). În acea epocă, însă, centrul de gravitate al industriei britanice se află cu mult mai la sud, în Midlands, adică în centrul Angliei propriu-zise (harta 68 b). Coeficientul de corelaţie care leagă votul laburist din 1970 de importanţa industriei din 1966 nu e decât de-o 47, semnificativ dar slab.

La acea dată, industria engleză a început o largă mişcare de înaintare spre sud. Raportul dintre votul laburist şi industrializare apare mult mai substanţial atunci când comparăm rezultatele alegerilor din 1970 cu implantarea clasei muncitoare către 1910. În acest caz, coeficientul de corelaţie creşte ia-o, 66. În Marea Britania, ataşamentul faţă de partidul clasei muncitoare nu se datorează doar apartenenţei la clasa muncitoare obiectivă. Fidelitatea arătată Partidului laburist e înrădăcinată în regiuni care nu sunt în mod obligatoriu masiv muncitoreşti, dar care au fost astfel în perioada revoluţiei industriale.

Chiar dacă e considerat în dimensiunea sa istorică, factorul de clasă nu e singurul determinant al votului laburist. Harta regiunilor unde votul laburist din 1970 e net mai ridicat, prin raportare la implantarea muncitorească din 1966, evidenţiază acţiunea subterană a unui alt factor. de natură religioasă. Harta 70 arată comitatele unde votul laburist

Harta 70 – Marea Britanie

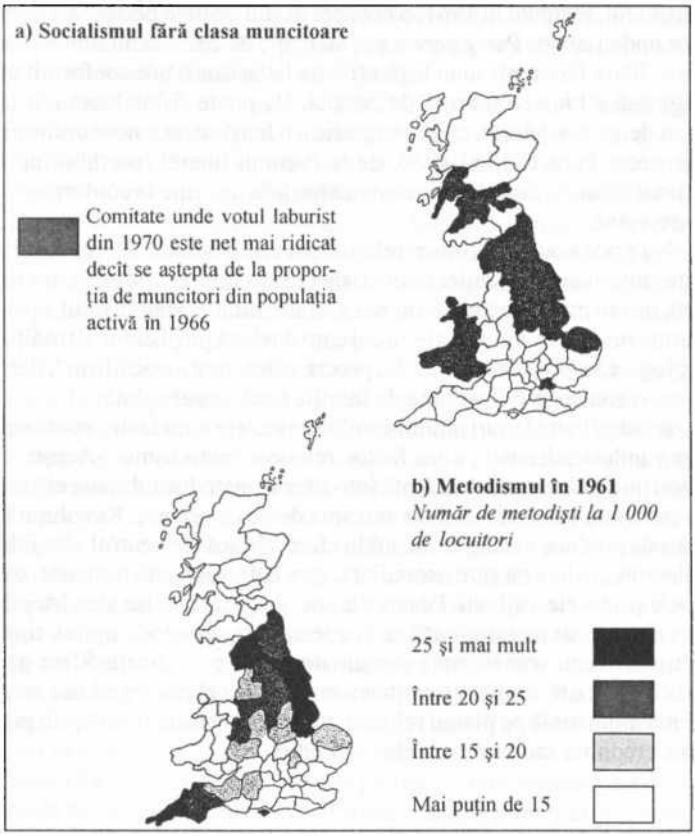
a) Socialismul fără clasa muncitoare
Comitate unde votul laburist din 1970 este net mai ridicat decît se aştepta de la proporţia de muncitori din populaţia activă în 1966
b) Metodismul în 1961
Număr de metodişti la 1 000 de locuitori
25 şi mai mult
Între 20 şi 25
Între 15 şi 20
Mai puţin de 15

se detaşa, în 1970, de orice necesitate industrială. Apar patru zone: Londra, Scoţia, Ţara Galilor şi o vastă zonă acoperind extremul Nord şi Nord-Estul Angliei, de-a lungul frontierei scoţiene şi a Mării Nordului. Nicio mişcare istorică a industriei nu poate explica forţa laburismului din aceste patru regiuni.

În Scoţia şi în Ţara Galilor, influenţa familiei sursă e cea care permite manifestarea unei autentice tendinţe

social-democrate. Cazul Londrei, capitală, loc de întâlnire a diverselor tradiţii, poate fi considerat că e excepţie nesemnificativă. În Anglia tradiţională însă, în spatele zonei nord/nord-est se profilează un factor pur religios – mai precis, *metodismul*. Dacă lăsăm la o parte Cornwall şi insula Wight, harta metodismului, rezidual în 1961, o acoperă destul de bine pe aceea a regiunilor unde Labour Party pare a se emancipa de baza sa muncitorească (harta 70 b). Existenţa unei legături între laburism şi nonconformitatea religioasă e bine cunoscută de istorici. Ea poate fi înţeleasă atât din punct de vedere istoric, cât şi geografic: o bună parte a nonconformiştilor trece, între 1906 şi 1930, de la Partidul liberal (partidul lor) la Partidul laburist, care îl înlocuieşte ca forţă de opoziţie la conformismul conservator.

Nu orice nonconformism religios duce la laburism. Harta vechilor secte, anterioare revoluţiei industriale (cea a congregaţionaliştilor mai ales), nu are mare legătură cu aceea a laburismului. Metodismul, apărut în urma revoluţiei industriale, e cel care deviază pe plan local tradiţiile ideologice înspre socialism. Mai precis, către „zero-socialism”, deoarece e vorba despre o regiune de familie nucleară absolută.

Aşadar, harta laburismului combină efectele unui factor economic, prima industrializare, cu un factor religios, metodismul. Aceşti doi factori nu sunt logic independenţi. Într-adevăr, metodismul apare el însuşi din revoluţia industrială, dintr-o teamă de proletarizare. Revoluţia industrială produce în Anglia un dublu efect religios: în centrul vârtejului, proletariatul alunecă spre necredinţă, spre o decreştinare timpurie, care nu atinge clasele mijlocii. Pe laturile sociale şi geografice ale vârtejului ia naştere o reacţie religioasă ce ia adesea forma metodismului, tipică pentru artizani, comercianţi şi muncitori foarte calificaţi. Sfera geografică laburistă acoperă totalitatea regiunilor cel mai zguduite de revoluţia industrială pe planul religios, unde şocul se manifestă prin pierderea credinţei sau printr-un elan metodist.

Partidul conservator, de la anglicanism la naţionalism

Partidul conservator, ce-şi ia denumirea prin 1830, manifestă, până în ultimul sfert al secolului XIX, o anumită indiferenţă faţă de doctrine[263]. Ataşat Bisericii instituite, monarhiei şi Parlamentului, el e partidul unei rezistenţe elastice la modernitate. Din cauza faptului că dispreţuieşte ideile, e adesea considerat drept un *stupid party*, în stare doar să se definească *împotriva* evoluţiei societăţii şi *împotriva* noţiunii de progres, reprezentată de whigi, apoi de liberali. Mutaţia naţionalistă de la finele secolului dă un conţinut pozitiv programului conservator, în mod tradiţional definit prin negativitatea sa.

În general, istoricii datează cu precizie apariţia naţionalismului în programul conservator englez. Discursurile rostite de Disraeli, în aprilie şi iunie 1872, constituie puncte de reper obligatorii în acest domeniu. Existenţa unui imperiu colonial deja important impune naţionalismului englez o temă inevitabilă, imperialismul: glorificarea Angliei o implică pe aceea a imperiului său. Disraeli evocă necesitatea strângerii legăturilor dintre metropolă şi colonii, prin măsuri protecţioniste, prin crearea la Londra a unor instituţii reprezentative ale diverselor teritorii, prin stabilirea unui cod militar de apărare reciprocă[264].

1872, cu zece ani înainte de prăbuşirea religioasă, e cam devreme. Ca multe dintre reperele cronologice convenţionale, şi acesta e născocit mai mult de activitatea retrospectivă a istoricilor. Înainte de 1880, Partidul conservator nu e nicidecum preocupat de chestiunea naţională. Schumpeter notează că Disraeli, o dată rostite acele declaraţii, lasă baltă tema şi nu mai ţine seama de ea în activitatea sa guvernamentală[265]. Entuziasmul de câteva luni pentru imperialism nu era decât rezultatul unei

---

263D espre originea Partidului conservator, apariţia numelui său şi prima sa organizare, vezi R. Blake. The Conservative Partv front Teel to Thatcher, PP- 1-9.

264^ Cf. R. Blake. op. cit., pp. 126-127.

265J . Schumpeter. Impérialisme et classes sociales, pp.51-52.

spaime imediate. În 1870 – 1871, Bismarck fondează Imperiul german şi Anglia descoperă, cu o anumită nelinişte, că pe continent nu mai era o singură putere concurentă, ci două: Franţa şi Germania.

În realitate, ideologia naţionalistă se extinde şi e victorioasă la dreapta sistemului politic englez din anii 1880 – 1885. Atunci devine frenetică expansiunea colonială britanică, în timp ce performanţele franceze ori germane par, prin comparaţie, modeste.

Între 1880 şi 1900, Anglia înghite partea cea mai populată a Africii, se întinde în Birmania, Malaezia şi Bornéo. Hobson, teoretician al imperialismului, foarte apreciat de Lenin, estimează că Anglia dobândeşte, în ultimii treizeci de ani ai secolului XIX, o treime din imperiul său, cu un sfert din populaţia sa[266].

Hobson plasează între 1884 şi 1900 punctul culminant al febrei imperialiste: *„într-unrăstimp de cincisprezece ani, Imperiului britanic i-au fost adăugate în jur de trei milioane trei sferturi de* mile *pătrate „*[267].

În Anglia însăşi, chestiunea naţională se instalează în centrul dezbaterii politice. Irlanda devine un subiect arzător, nu atât pentru că irlandezii îşi doresc mai mult ca înainte independenţa, ci pentru că englezii înşişi încep a fi foarte interesaţi de problemă. Gladstone, lider al Partidului liberal, îşi rupe partidul propunând autonomia Irlandei, numitul *Home Rule*. În 1886, chestiunea irlandeză le permite conservatorilor să câştige alegerile generale. Tema naţionalistă devine deci rentabilă din punct de vedere politic. În 1900, declanşarea războiului burilor asigură o altă victorie conservatoare[268]. În ajunul primului război mondial, Anglia cade pradă, ca şi Germania sau Franţa, unei febre naţionaliste acute. Această stare de spirit va permite Regatului Unit să accepte, între 1914 şi 1918, pentru prima dată în istoria sa, o sacrificare militară

266J . A. Hobson. Imperialism, a Stiuiy. p. 18.

267J . A. Hobson. op. cit., p. 19.

268D espre raportul dintre problema naţională şi şansele electorale ale Partidului conservator, vezi R. Blake. op. cit., pp. 163-166.

a populaţiei. Cei 700.000 de morţi britanici în primul război mondial reprezintă, mai mult decât 1.500.000 de morţi francezi ori cei 1 600.000 de morţi germani, o ruptură istorică pentru o societate care, spre deosebire de Franţa sau Germania, nu cunoscuse o militarizare exagerată.

Izolaţionismul

Ideologia naţionalistă care invadează Anglia anilor 1885 – 1914 e totuşi specifică, deoarece îşi trage valorile elementare de la familia nucleară absolută, aşa cum naţionalismul francez derivă din valorile familiei nucleare egalitare, ori naţionalismul german din cele ale familiei sursă. Raportul de fraternitate-egalitar, inegalitar, nedefinit – e întotdeauna esenţial la definirea raportului dintre popoare. Universalismul francez, care îşi reprezintă popoarele ca egale, nu este decât reflexul ideologic fidel unei structuri familiale care îi consideră pe fraţi ca egali. Etnocentrismul german, care ierarhizează popoarele pământului şi aşază, bineînţeles, naţiunea germană în vârful scării, nu face decât să transpună inegalitatea fraţilor înscrisă în familia sursă. Naţionalismul englez trebuie să ţină seama de o anumită confuzie din raportul fratern. În Anglia, uzul testamentului face din fraţi elemente autonome, *a priori* nici egali, nici inegali. Se poate vorbi de o indiferenţă faţă de însuşi conceptul de egalitate. „Independenţă reciprocă” este expresia care rezumă cel mai bine valorile fundamentale ale sistemului familial englez în acest domeniu. Transpunerea ideologică naţionalistă e posibilă, necesară chiar, dar ea conduce la a defini *popoarele drept nici egale, nici inegale şi independente unele faţă de altele*. Viziunea engleză privitoare la popoare stabileşte un univers care nu e nici *omogen* (cazul universalismului francez), nici *ierarhizat* (cazul etnocentrismului german). Popoarele sunt individualităţi distincte. Sistem în care, poporul englez nu e nici liderul unei colecţii de popoare echivalente (model francez), nici vârful unei ierarhii mondiale (model german). O asemenea concepţie nu poate conduce decât la un

naţionalism prea puţin agresiv. Ea permite, desigur, o invincibilă soliditate a conştiinţei naţionale: poporul englez e definit, ca şi celelalte, drept o individualitate unică. Dar nu poate încuraja sau legitima în niciun fel o intervenţie constantă în treburile altor naţiuni, considerate *a priori* diferite, dar nu inferioare. Regăsim astfel, în domeniul internaţional, efectul toleranţei reciproce produs de familia nucleară absolută în domeniul raporturilor dintre clase. În sistemul englez, clasele sunt, ca şi popoarele, diferite, dar nu ierarhizate. Moderaţia conflictelor sociale din perioada revoluţiei industriale rezultă nu numai din respectul spontan al muncitorilor faţă de aristocraţi, dar şi din acceptarea uşoară de către grupurile dominante a unei organizări autonome a proletariatului.

În domeniul internaţional, principiul de diferenţiere şi de individualitate a popoarelor nu poate duce, cu excepţia anumitor faze de surescitare temporară, decât la o concepţie izolaţionistă a politicii externe. Istoria Angliei din secolul XX ne arată în ce măsură naţionalismul său poate duce mai curând la o repliere decât la agresivitate. Evoluţia Partidului conservator, care domină în ansamblu viaţa politică engleză interbelică, este caracteristică din acest punct de vedere. Încă din anii douăzeci, conservatorii se detaşează de naţionalismul agresiv al anilor 1885 – 1914. Ei nu se arată interesaţi de problemele continentului european şi chiar, într-o mare măsură, de doctrina lor „imperială”, pregătindu-se deja, psihologic, pentru abandonarea unui anumit număr de colonii. Confruntat cu Hitler, guvernul britanic duce o politică de appeasement27 care dovedeşte o extraordinară calmare a excitaţiei naţionaliste din anii ti ei zeci. Izolaţionismul indirect al naţionalismului englez explică această repliere, ale cărei consecinţe au fost catastrofale pentru echilibrul european.

Trebuie subliniat un paradox fundamental: izolaţionismul nu împiedică nici construirea unui imperiu colonial imens, nici fondarea de

Despre izolaţionism şi *appeasement*, vezi R. Blake.

op. cit., pp. 216 şi 238

246.

către colonişti a Statelor Unite ale Americii, capabile să absoarbă imigranţi veniţi din toată Europa, şi nici, în ultima vreme, a extinderii limbii engleze la scară mondială, ca mijloc de comunicare. Refractară la universalism, cultura engleză manifestă totuşi capacităţi de cucerire cu totul excepţionale, într-atât încât ne putem întreba dacă izolaţionismul nu ascunde cumva un potenţial expansionist de un gen deosebit. Poate fi propusă o ipoteză. Concepţia engleză despre naţiune e deosebit de tolerabilă, fiindcă e tolerantă. Spre deosebire de viziunile franceză şi germană, ea nu poate nega dreptul popoarelor la o existenţă culturală autonomă. Expansiunea franceză se manifestă în general printr-o voinţă de asimilare, de omogenizare şi deci de destructurare a culturilor naţionale, care creează simultan simpatii şi rezistenţe. Atitudinea germană, observabilă mai mult în Europa de Est decât în lumea a treia, implică o dispreţuire a etniilor „inferioare” ce conduce uneori la distrugerea nu numai a culturilor naţionale, ci şi a popoarelor însele. Respingerea culturii germane de către naţiunile Europei de Est este efectul acestei intoleranţe insuportabile. Expansiunea engleză e lipsită de entuziasm, dar este eficientă fiindcă e tolerantă.

De la toleranţă la ghetou

Acceptarea diferenţelor pune totuşi sistemelor culturale de tip englez probleme insurmontabile de îndată de trăsăturile etnice perceptibile – indiferent că e vorba de moravuri sau de înfăţişare fizică – devin importante. Populaţiile engleze n-au reuşit nicăieri să se contopească cu grupuri de origine neeuropeană: nici cu indienii din America, nici cu populaţiile de culoare transferate în Lumea Nouă, nici cu aborigenii australieni, nici cu chinezii din Hong-Kong, pentru a ne limita doar la câteva exemple. Incapacitatea populaţiilor anglo-saxone, ajunse în situaţie colonială, de a produce metişi, contrastează cu uşurinţa spaniolă sau portugheză în acest domeniu. Lumea latină extrage din egalitarismul structurilor sale familiale

dominante un universalism activ, în stare să nu ţină seama de diferenţele obiective dintre popoare, fie ele de culoare sau de mod de viaţă. Cazul vechilor imperii coloniale, portughez ori spaniol, a căror instituire îşi are începuturile în secolul XVI, arată că acea convingere a lor în existenţa unui om universal este, în practică, mult anterioară Revoluţiei franceze, asociată în cazul lor cu catolicismul egalitar al anilor următori Reformei protestante. În măsura în care fuziunea popoarelor din Mexic, Brazilia sau Perú trecea prin violarea femeilor indigene, ar fi mai corect să vorbim de o adeziune la principiul „femeii universale" decât de credinţa în omul universal.

Experienţa americană-componentă a cazului englez din punct de vedere al antropologiei istorice – defineşte o limită practică între toleranţă şi separare. Toate popoarele europene se contopesc în Statele Unite, fără dificultate, iar respectarea tradiţiilor şi a diferenţelor nu împiedică o aliniere generală la valorile dominante ale lumii anglo-saxone fondatoare. Sistemul familial american, hiperindividualist, nu se deosebeşte azi de modelul englez decât prin nuanţe, iar aceasta la capătul unor secole de asimilare de populaţii europene foarte diverse. Populaţiile de culoare, însă, sunt prinse în capcană prin mecanica respectării diferenţei şi nu încetează a-şi reproduce ghetoul. În cazul lor, toleranţa duce la o formă obiectivă de apartheid.

Societatea deschisă ca moderator al naţionalismului

Tendinţa anumitor societăţi de origine engleză de a forma ghetouri, adică microsocietăţi închise asupra lor însele în interiorul societăţii globale, e cu atât mai tulburătoare cu cât nu se sprijină pe nicio închidere a societăţii în ansamblul său. E un lucru evident în cazul Statelor Unite sau chiar al Canadei ori Australiei. Pe alte planuri decât cel al imigraţiei, se poate demonstra însă o reală incapacitate a societăţii engleze propriu-zisă de a se percepe ca o societate închisă, ca un grup etnic închis asupra lui însuşi. Principiul individualist şi liberal, care defineşte o naţiune mai curând ca o juxtapunere de oameni

decât ca o mecanică globală, explică această atitudine, reală şi profundă. Înclinaţia engleză pentru dogma liberului schimb este punctul de fixare al obsesiei deschiderii sociale. Aderarea la liberul schimb, care pare raţională în Anglia victoriană, şi chiar dictată de interes, devine în secolul XX o miză ideologică deconectată de la orice raţionalitate. Regatul Unit şi-a pierdut poziţia dominantă, iar pe toată perioada interbelică e minat de o rată permanentă a şomajului de ordinul a 10% din populaţia activă. Cu bun simţ, Partidul conservator, apărător obişnuit al interesului naţional, se converteşte la protecţionism, dar toate campaniile electorale bazate pe această temă – în 1906 sau în 1923 – îl conduc la dezastru[269]. Rezistenţa electoratului englez la conceptul de protecţionism e cu prea multă uşurinţă interpretată ca refuzarea, tradiţională, a unei hrane scumpe de către clasele populare, Regatul Unit fiind în ansamblu importator clar de produse alimentare. În centrul dificultăţilor economice din perioada interbelică, incapacitatea de a concepe o societate economică închisă evidenţiază mai ales o atitudine ideologică profundă, de tip individualist şi liberal. Dogma societăţii deschise paralizează tentativele conservatoare de protecţionism economic. La un nivel mai profund, mai esenţial, ea slăbeşte structural ideologia naţionalistă engleză. Ce înseamnă în realitate o societate deschisă, un corp social care nu mai e propriu-zis un corp, o totalitate organică sau o colecţie de indivizi autonomi?

În mod global şi simplificând mult, naţionalismul de tip englez, corespunzător familiei nucleare absolute, poate fi calificat drept „liberal-izolaţionist”: termenul *liberal* evocă deschiderea, iar termenul *izolaţionist* principiul de individualitate al popoarelor.

Geografia electorală a conservatorismului

Din punct de vedere geografic, conservatorismul apare ca ideologia centrului politic al ţării. Bastionul cel

269 Despre dezastrele „protecţioniste" ale Partidului conservator, vezi R. Blake, op. cit., pp. 182-183.

mai important al partidului Tory, în epoca sufragiului universal, şi mai înainte chiar, este Anglia de Sud (harta 69 b). Această înscriere spaţială e foarte stabilă. Singurele variaţii mai mari observabile între anii 1910 – 1930 şi 1970 – 1980 sunt o mică creştere în Scoţia, o scădere la Londra şi o uşoară slăbire în Mildiands, zonă cuprinsă între Nordul şi Sudul Angliei, după cum o arată şi numele[270]. Accentuarea clivajului Nord/Sud, în epoca neo-conservatorismului thatcherian, a provocat, de altfel, în anii mai recenţi, o conştientizare a importanţei factorului geografic în dezvoltarea ţărilor lor de către istoricii şi politologii englezi. În ansamblu, puterea relativă a Partidului conservator o reproduce în continuare pe aceea a Bisericii anglicane, în pofida estompării practicii religioase. Concordanţa spaţială dintre conservatorism şi anglicanism e cu mult mai clară decât corespondenţa dintre laburism şi tradiţia nonconformistă. Un singur factor religios, am fi ispitiţi să spunem „post-religios", acţionează pozitiv asupra votului conservator; un ansamblu mai complex de forţe „post-religioase" contribuie la definirea spaţiului laburist. Votul laburist e încurajat, într-adevăr, de două tradiţii religioase complementare:

a) decreştinarea timpurie a anumitor regiuni muncitoreşti din Nord, încă de la industrializarea din anii 1750 – 1850;

b) nonconformismul, care-şi împarte simpatiile între laburism şi un Partid liberal rezidual, dar nu neglijabil.

Toate dizidenţele religioase vechi – necredinţa ca nonconformism –, reunite din punct de vedere istoric printr-o ostilitate comună faţă de Biserica anglicană, se combină, începând de la decreştinare, pentru a încuraja o orientare ideologică de stânga, anti-establishment[271]. Însă,

---

270 Despre geografia electorală a conservatorismului, vezi R. Blake, op. cit., pp. 200-201.

271 Catolicismul ar putea fi adăugat ca fiind cea de a treia dizidenţă religioasă orientată frecvent către stînga într-un context englez - acela al imigranţilor irlandezi, ca şi acela al minorităţilor catolice din extremul

la dreapta sistemului politic, tradiţia anglicană, cea a Bisericii instituite, rămâne singură. Aşadar, legătura dintre conservatorism şi anglicanism e deosebit de simplă şi directă.

Nu putem fi decât surprinşi de permanenţa factorului geografic în viaţa ideologică engleză. Persistenţa efectelor post-religioase capabile, *multă vreme după decreştinare*, să contribuie la structurarea dualistă a sistemului politic englez e la fel de remarcabilă.

Determinări antropologice şi neclaritate ideologică

Anglia nu se sustrage mai mult decât Franţa sau Germania legilor istorice care asociază structurile familiale cu formele ideologice. Familiei nucleare absolute îi corespund tipuri specifice de socialism şi naţionalism. Respingerea conştientă de către cultura engleză a doctrinelor politice prea coerente, prea formalizate, terminate în *ism*, cum se zice (*socialism*, *naţionalism*), nu trebuie să mascheze existenţa unor forme ideologice engleze specifice, perfect determinate de valorile familiei nucleare absolute. Lipsa de claritate a noţiunii de egalitate în familia nucleară absolută e cea care produce lipsa de claritate a ideologiilor engleze. Dar *producerea unei confuzii ideologice printr-o confuzie antropologică presupune o determinare la fel de riguroasă* ca producerea unei ideologii egalitare prin egalitatea între fraţi (model francez) sau a unei ideologii inegalitare prin inegalitatea între fraţi (model german).

Mai mult, lipsa de claritate a doctrinelor engleze nu trebuie exagerată. Trăsătura liberală a sistemului familial – independenţa reciprocă a părinţilor şi a copiilor deveniţi adulţi – este, în Anglia, de o splendidă claritate, iar liberalismul ideologic rezultat de aici e de o limpezime absolută.

Principiile engleze de libertate individuală şi de suveranitate a Parlamentului sunt dogme, la fel ca egalitarismul francez sau etatismul german. Acceptarea unor principii fundamentale ale liberalismului de către

---

Nord.

marile forţe politice – conservatoare, laburistă – e totală.

Totuşi, liberalismul relaţiei părinţi-copii nu e de ajuns pentru definirea tradiţiei ideologice engleze. În Franţa Bazinului parizian, în Italia sau în Spania de Sud, poate fi identificat un principiu liberal analog, care nu conduce la apariţia unei concepţii engleze despre viaţa socială şi politică. În aceste trei naţiuni latine, trăsătura egalitară a sistemului familial alimentează o aspiraţie spre libertate, spre omogenitatea corpului social şi politic, care perturbă dezvoltarea unui individualism pur. Indiferenţa faţă de principiul de egalitate, caracteristică fondului antropologic englez, apare deci la fel de importantă în funcţionarea unei mecanici sociale individualiste ca trăsătura liberală a sistemului familial. Deoarece fraţii sunt diferiţi, fără a fi obligatoriu inegali, clasele politice, forţele religioase şi partidele politice coexistă cu o deosebită uşurinţă în structura socială. Principiul de diferenţiere a fraţilor pare la fel de esenţial ca şi acela al independenţei copiilor la dezvoltarea noţiunii de toleranţă.

Ţările de Jos

Cu un secol înaintea Angliei, republica Provinciilor Unite întruchipează pentru intelectualii europeni ideea de toleranţă. Ei găsesc aici, foarte concret, posibilitatea de a trăi, de a gândi şi de a publica liber. Descartes se instalează aici pentru a scăpa de ortodoxiile reunite, catolică şi protestantă, din regatul Franţei. Spinoza află în societatea olandeză posibilitatea de a renunţa la ortodoxia evreiască din timpul său. Locke, englez totuşi, se refugiază în Ţările de Jos pentru a fugi de autoritarismul restaurării Stuarţilor. La punctul de plecare al toleranţei olandeze – Olanda este, din punct de vedere liberalist, centrul sistemului neerlandez – găsim mutaţia arminiană a calvinismului, emergenţa, pentru prima oară în Europa, a unei religii care refuză superioritatea preotului fără a respinge liberul arbitru al omului. Arminianismul nu domină Biserica reformată din Ţările de Jos, deoarece e respins, în mod oficial, în 1618 – 619, de sinodul de la Dordrecht, ai cărui reprezentanţi sunt „durii” predestinării

calviniste, din Elveţia, Hessa, Palatinat şi Scoţia. Condamnarea arminianismului nu are mari efecte în practică[272]. Sigur că Biserica reformată rămâne oficial calvinistă, dar nu controlează bine societatea olandeză. Din 1625, arminienii sunt toleraţi sub denumirea de *remonstranţi*.

Câteva date, acoperind întreg secolul XVII, marchează etapele dezvoltării toleranţei olandeze, adică europene în contextul epocii:

1603 – 1609: elaborarea de către Arminius, profesor la Leyda, a unei teologii care reintroduce în protestantism noţiunea de liber arbitru;

1625: întoarcerea arminienilor la Amsterdam;

1628: instalarea lui Descartes în Ţările de Jos (până în 1649);

1632: la Amsterdam se naşte Spinoza; trăieşte până la moartea sa, în 1677, în Ţările de Jos;

1683 – 1689: Locke se stabileşte în diverse provincii. La Amsterdam se împrieteneşte cu teologul arminian Philip Van Limborch, pastor la biserica locală a *remonstranţilor*. *Lettre sur la tolérance* de Locke e publicată la Gouda în 1689. În linii generale, pornind de la această dată, imediat după Glorious Révolution din 1688, făclia libertăţilor europene trece în Anglia. În secolul XVIII, filosofii francezi ai Luminilor nu mai visează la libertatea olandeză, dar admiră libertatea engleză.

Mereu familia nucleară absolută în Ţările de Jos ca şi în Anglia, prezenţa unui substrat antropologic individualist dar neegalitar explică apariţia timpurie a unei vieţi sociale şi culturale liberale. Ponderea relativă a familiei nucleare absolute e departe de a fi la fel de copleşitoare ca în Anglia, deoarece nu ocupă decât şase din cele unsprezece provincii actuale: cele două Olande, de Nord şi de Sud, Zelanda, Utrecht, Frisia şi Groningen, adică zona maritimă a ţării (NL 3, 4, 5, 6, 7, şi 9). În Olanda, indiferent că e vorba de populaţie, de activităţi comerciale sau de dinamism cultural, familia nucleară absolută e plasată în

272 Cf. supra, p. 120.

situaţie dominantă. Partea de est/sud-est a ţării, mai continentală, e ocupată de structuri familiale de tip sursă: provinciile majoritar protestante Gueldre, Overijssel şi Drenthe (NL 2, 8 şi 10), ca şi provinciile catolice din Brabantul de Nord şi Limburg (NL 1 şi 11). Minoritatea catolică din Ţările de Jos nu controlează decât regiunile de familie sursă autoritară şi inegalitară. Lumea protestantă ocupă şase provincii caracterizate prin familia nucleară absolută, liberală dar neegalitară, şi trei provincii unde fondul antropologic e de tip sursă (harta 71 a). Pătrunderile liberale din secolul XVII se fac în Olanda în centrul nuclear absolut al sistemului naţional. Dualitatea antropologică a protestantismului olandez fixează o primă diferenţă între modelele englez şi olandez de dezvoltare a unui sistem politic liberal. A mai fost amintită o altă diferenţă şi anume prezenţa unei puternice minorităţi catolice în Ţările de Jos. Mai trebuie menţionată şi o a treia, caracterul tardiv şi relativ modest al industrializării neerlandeze. Dezvoltarea sectorului secundar nu începe realmente decât în anii 1870 – 1880, stimulată de demarajul german. Către 1970, distribuirea în spaţiu a industriei olandeze, concentrată în Sud-Est şi Est, poartă încă marca influenţelor continentale, germană şi belgiană. Industria acoperă în special, ca şi familia sursă, partea interioară a Ţărilor de Jos. Ea este deosebit de densă în cele două provincii catolice din Sud, Limburg şi Nord-Brabant. Această industrializare târzie e mult mai puţin violentă din punct de vedere social decât procesul englez de modernizare. Ea nu creează masele de angajaţi necalificaţi, asociaţi muncii din mine şi prelucrării flerului. Decreştinează puţin sau deloc.

Decreştinarea protestantă

Recensămintele neerlandeze înregistrează indivizii în funcţie de religia de apartenenţă şi permit să se urmărească mărirea numărului de persoane „fără religie" începând din 1879. La acea dată, ele nu constituie decât 0,34% din populaţie[273]. În 1889, sunt 1, 67%; în 1899, 2,

273" Recensământ din 1930 pentru apartenenţele religioase între 1849

55%; în 1909, 5, 60%; în 1920, 8, 60%; în 1930, 15, 60%. Numărul celor „fără religie” permite să se ajungă doar la o parte a procesului de decreştinare. Creşterea sa arată dimensiunea părţii celei mai dure, mai radicale, a respingerii credinţei tradiţionale de către cei care refuză oficial denumirea de „calvinişti”. O decreştinare mai blândă însoţeşte în tăcere acest

Apartenente religioase în Ţările de Jos în 1930

În procentaje

Reformaţi olandezi	34	Catolici	36
		Evrei	1, 3
Reformaţi fundamentalişti	8	Fără religie	15
Sursă: Recensământ din 1930, vol. 9, pp. 58 – 59.			

vârf radical, aceea a unor indivizi care rămân calvinişti cu numele, dar renunţă la orice practică religioasă. Numărul lor e mult mai important ca al celor „fără religie”, deşi însăşi natura protestantismului, puţin înclinată spre ritual, nu permite evaluarea cu rigurozitate a întinderii acestei decreştinări tăcute. În lumea catolică, unde slujba duminicală e un bun indicator de aderare la credinţă, decalajul dintre decreştinarea dură (respingere explicită a catolicismului) şi decreştinarea tăcută (încetarea practicii) poate fi măsurat. La mijlocul anilor şaizeci, în Franţa, decreştinată în mare măsură în partea sa centrală, 85% din indivizi îşi spun catolici, dar numai 20 – 25% merg o dată sau de două ori pe lună la slujba religioasă[274]. În cazul Franţei, 15% de „fără religie” echivalează cu aproximativ 65% de decreştinaţi (dacă apreciem că numărul de credincioşi adevăraţi e ceva mai

şi 1930. voi. 9. pp. 58-59.

274F . Lebrun çi col.. Histoire des catholiques en France, pp. 485-486.

mare decât al celor care merg la serviciul divin). Procentul de 15, 60% de „fără religie” atins în Ţările de Jos în 1930 corespunde prin urmare unui nivel ridicat de *decreştinare protestantă*. Cu atât mai mult cu cât procentajul de olandezi care au renunţat la apartenenţa lor confesională este superior mediei naţionale în zona calvinistă.

Într-adevăr, provinciile catolice nu sunt atinse. În 1930, proporţia de „fără religie” nu e decât de 1, 30% în Nord-Brabant şi de 1, 20% în Limburg[275]. Între 1880 şi 1930, în Ţările de Jos ca şi în restul Europei, decreştinarea e un fenomen protestant. Catolicismul din regiunile de familie sursă trece prin această criză fără efort, în Limburg şi Nord-Brabant ca şi în Flandra, în Ţara Bascilor, în Bavaria ori Savoia.

Lumea protestantă neerlandeză se sprijină pe o dublă bază antropologică, nucleară absolută în Vest şi în Nord, sursă în Est. Harta decreştinării olandeze în 1930 arată marea fragilitate a protestantismului „nuclear absolut” (harta 71 c). Proporţia de „fără religie” e mai ridicată pe litoralul, nuclear absolut, al ţării – în Olanda, Frisia şi Groninge 1 – decât în partea sa continentală şi sursă – în Gueldre, Overijssel şi Drenthe. Numai Zelanda (NL 5), cu adevărat maritimă, şi Utrecht (NL 6), mai intermediară prin poziţie, fac excepţie, decreştinarea fiind a ci

Harta 71 – Ţările de Jos

275A Recensâmînl clin 1930. vol. 9. pp. 58-59.

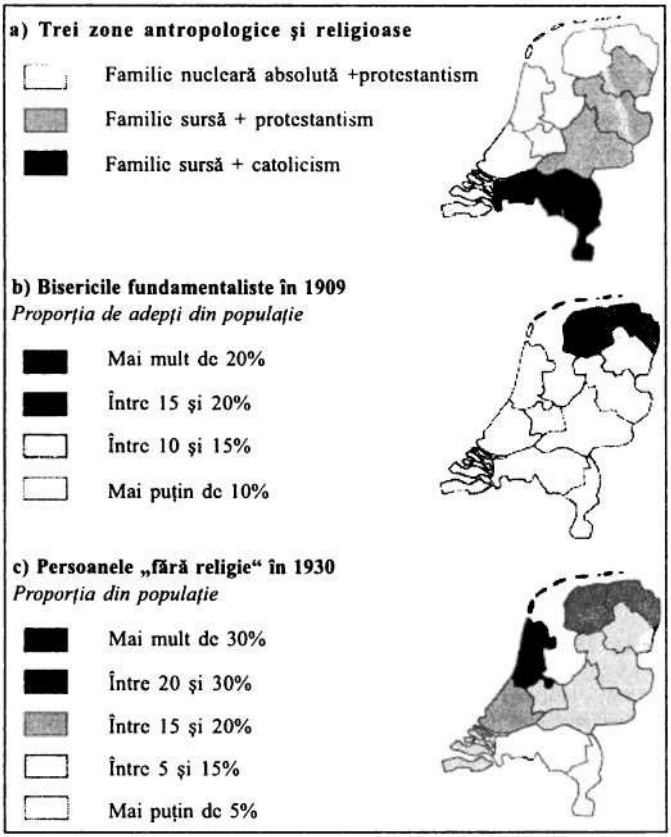
a) Trei zone antropologice şi religioase
Familie nucleară absolută +protestantism
Familie sursă + protestantism
Familie sursă + catolicism
b) Bisericile fundamentaliste în 1909
Proporţia de adepţi din populaţie
Mai mult de 20%
Între 15 şi 20%
Între 10 şi 15%
Mai puţin de 10%
c) Persoanele „fără religie" în 1930
Proporţia din populaţie
Mai mult de 30%
Între 20 şi 30%
Între 15 şi 20%
Între 5 şi 15%
Mai puţin de 5%

În mod clar mai puţin avansată ca în restul zonei nucleare absolute. Pe ansamblu, Dumnezeul autoritar al regiunilor cu taţi autoritari rezistă ceva mai puţin bine decât cel liberal, din zonele antropologice liberale. Fenomenul e cu atât mai surprinzător cu cât regiunile continentale sunt cele mai atinse de industrializare, iar declinul credinţei ar trebui să fie încurajat aici de proletarizare.

Cea mai mare rezistenţă a protestantismului din provinciile Zelanda şi Utrecht, nucleare absolute, este un efect al proximităţii religiei rivale, catolice, care supravieţuişte perfect şi menţine sub presiune resturile de conştiinţă protestantă. Conflictul religios frânează procesul de decreştinare. Acolo unde catolicismul nu e un vecin direct, în Olanda de Nord, Frisia şi Groningen, refluxul

protestant îşi urmează propriul ritm. Amploarea fenomenului în provinciile Frisia şi Groningen, care nu aparţin centrului urban al ţării, scoate bine în evidenţă, atunci când le comparăm cu Drenthe sau Overijssel, efectul de accelerare produs de familia nucleară absolută şi pe acela de frânare indus de familia autoritară.

De la dizidenţă religioasă la decreştinare în mod ciudat, refluxul protestantismului e precedat şi chiar însoţit, în Ţările de Jos, de un *revival* religios parţial, afirmat în anii 1846 – 1899. Biserica reformată olandeză, acuzată de o toleranţă excesivă, *latitudinarismul*, potrivit terminologiei teologice convenţionale, e abandonată de unii dintre credincioţii săi. Aceştia întemeiază noile Biserici reformate, fundamentaliste, care pretind un Calvinism strict. Creşterea numerică a acestei mişcări continuă până prin 1909, când începe totuşi un declin, mai puţin net decât acela al Bisericii oficiale. Întărirea unui fundamentalism minoritar e legată de refluxul credinţei; exigenţa purităţii nu e până la urmă decât o ultimă tresărire, o ultimă respingere a sentimentului de incertitudine religioasă care invadează Biserica. Geografia a ceea ce am putea numi *nonconform is mul* neerlandez întăreşte ipoteza unei legături între dizidenţă şi decreştinare. La apogeul lor, în 1909, Gerefonneerden Kerken, fundamentaliste, sunt, într-adevăr, deosebit de puternice în Frisia şi Groningen, regiuni de vârf ale decreştinării (haita 71 b).

În ansamblul Ţărilor de Jos, se află, în 1930, 8% fundamentalişti şi 15% „fără religie”. În Groningen, se constată la acea dată 19% fundamentalişti şi 23% „fără religie”; în Frisia, 21 % fundamentalişti şi 25%

„Fără religie”[276]. Ca să fie complet, un tabel al dizidenţei religioase din Frisia trebuie să menţioneze şi 3% mennoniţi (în 1947), moştenitori liniştiţi, nonviolenţi, ai anabaptiştilor din secolul XVI[277]. Ortodoxia calvinistă a

276R ecensământ din 1930, voi. 9, pp. 58-59.
io rr
277A nnuaire statistique des Pays-Bas, 1948. Din secolul XVI,

Gereformeerden Kerken nu trebuie să ne înşele. Crearea lor e un act de indisciplină, o respingere a birocraţiei oficiale a Bisericii de stat. Doctrina lor conştientă, autoritară, ascunde un inconştient liberal, care, logic, ar putea fi asociat cu familia nucleară absolută, ce încurajează, simultan, în Frisia ca şi în Groningen, dizidenţa religioasă şi abandonarea religiei.

Un socialism fragil

Primii ani ai secolului XX reprezintă, în istoria liniştită a Ţărilor de Jos contemporane, o perioadă de agitaţie relativă. Refluxul religiei protestante conduce la ideologizare. Cronologia procesului se află în strict paralelism cu aceea a echivalentului său englez. Perioada crucială ţine din 1903 până în 1918, de la marea grevă de la căile ferate până la aplicarea sufragiului universal, târziu, ca şi în Anglia[278].

Mişcarea socialistă care ia naştere din decreştinare e tipică pentru o regiune de familie nucleară absolută uşor industrializată. Cumulează toate slăbiciunile. Ca şi în Anglia, individualismul, indiferenţa faţă de egalitate produc o lume muncitorească având o conştiinţă de clasă puternică, dar puţin interesată de transformarea politică a societăţii[279]. Totuşi, spre deosebire de clasa muncitoare engleză, proletariatul olandez nu e masiv şi, prin urmare, nu poate dezvolta un trade-unionism puternic. Culme a ghinionului, bastioanele muncitoreşti cele mai consistente sunt situate în zona catolică, în Nord-Brabant şi Limburg, unde influenţa religioasă rămâne intactă.

În Anglia, în anii 1900 – 1920, forţa socială a sindicalismului contrastează cu slăbiciunea Partidului laburist. În Ţările de Jos, situaţia e omogenă: partidele *şi*

---

anabaptiştii, cunoscuţi mai ales datorită insurecţiei de la MUnster, în Germania, sînt foarte numeroşi în extremul Nord al actualelor Ţări de Jos. Asupra acestui punct, 7 vezi P. Geyl, The Revolt of the Netherlands, 1555-1609, pp. 57-58.

278' Cf. A. Lijphart. The Polit ies of Accommodation, pp. 108-111.

279D espre conştiinţa diferenţelor sociale în Ţările de Jos. vezi A. Lijphart. op. cit., pp. 20-23.

sindicatele sunt slabe. Ultimul dintre partidele socialiste europene care a participat la putere, în 1939, Partidul social-democrat al muncitorilor prezintă toate caracteristicile doctrinare ale unei forţe zămislite de valorile familiei nucleare absolute. De la început, la elaborarea lui au contribuit tendinţele libertare39. Prin urmare, se arată complet indiferent faţă de problemele doctrinare, rău condus în acest domeniu de un fond antropologic care nu crede nici în autoritate, nici în egalitate.

19

Harta 72 – Ţările de Jos

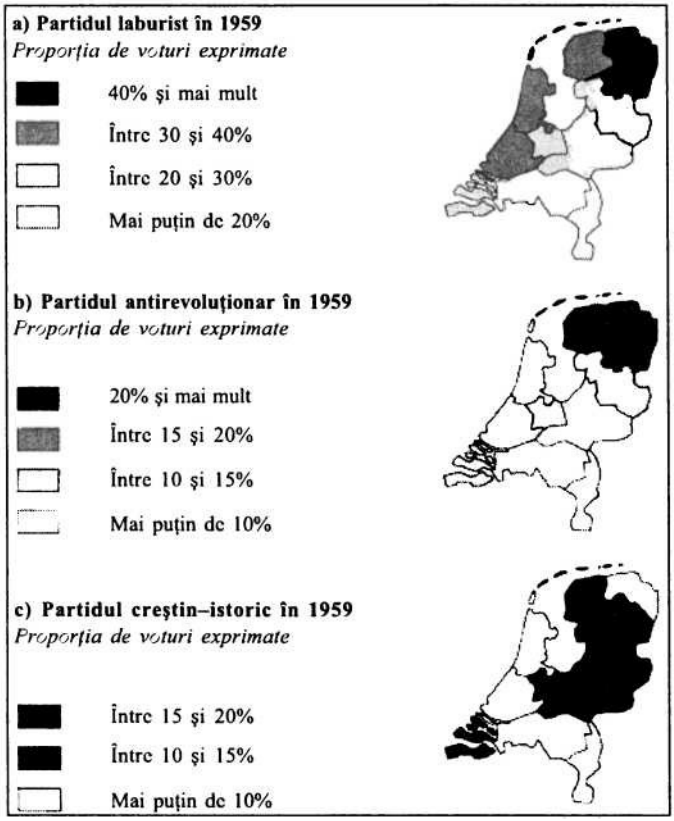
a) Partidul laburist în 1959
Proporţia de voturi exprimate
40% şi mai mult
Între 30 şi 40%
Între 20 şi 30%
Mai puţin de 20%
b) Partidul antirevoluţionar în 1959
Proporţia de voturi exprimate
20% şi mai mult
Între 15 şi 20%
Între 10 şi 15%
Mai puţin de 10%
c) Partidul creştin–istoric în 1959
Proporţia de voturi exprimate
Între 15 şi 20%
Între 10 şi 15%
Mai puţin de 10%

Despre anarhismul iniţial al socialismului neerlandez, vezi J. Droz şi col., *Histoire générale du socialisme*, t. 2, pp. 127 – 131.

Harta 73 – Ţările de Jos

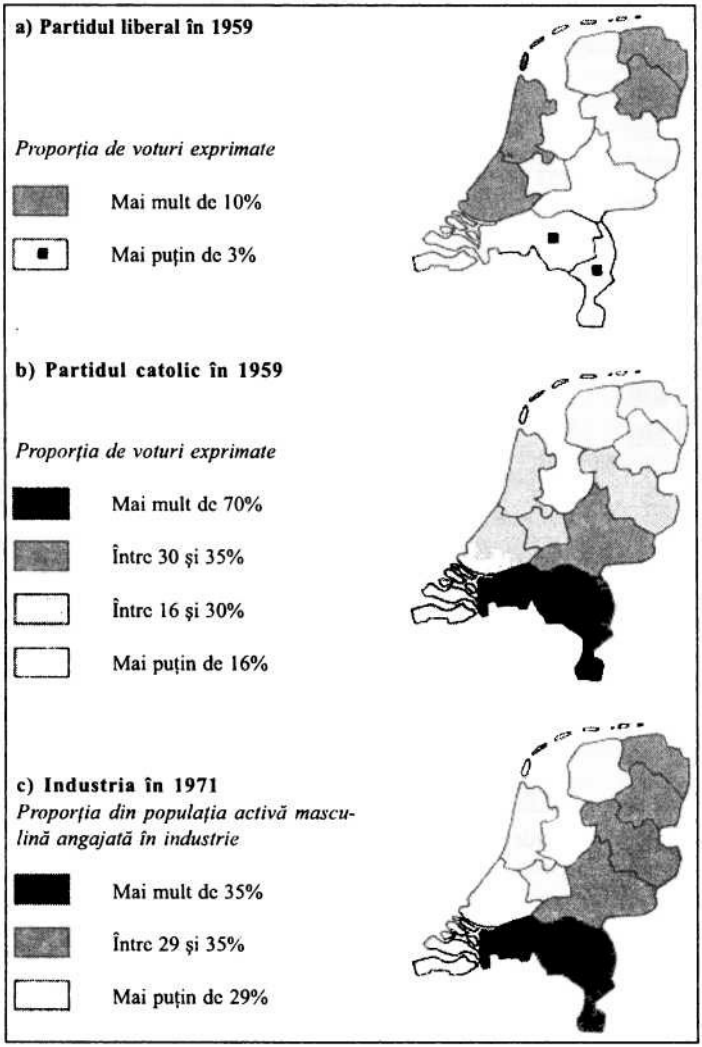
a) Partidul liberal în 1959
Proporția de voturi exprimate
Mai mult de 10%
Mai puțin de 3%
b) Partidul catolic în 1959
Proporția de voturi exprimate
Mai mult de 70%
Între 30 și 35%
Între 16 și 30%
Mai puțin de 16%
c) Industria în 1971
Proporția din populația activă masculină angajată în industrie
Mai mult de 35%
Între 29 și 35%
Mai puțin de 29%

Ţările de Jos: alegeri pentru a doua cameră a Statelor – Generale (1918 – 1989)

Proporţia voturilor exprimate (în %)

	Catolici	*Creştinistorici*	*Antirevoluţionari*	*Liberali*	*Laburişti*	*Comunişti*
1918	30,O	6,6	13.4	15,1	28,1	2,3
1922	29,9	10,9	13,7	9.3	24,7	1,8

1925	1,6	28	9,2	9	12,2	7	8,5	29	1,2		
1929	1,6	29	10,6	5	11,6	4	7,5	30	2,O		
1933	1,9	27	9,4	1	13,O	O	7,6	27	3,2		
1937	1,8	28	7,4	5	16,O	O	4,O	30	3,3		
1946	1,8	30	7,9	9	12,9	4	6,3	28	10,6		
1948	1,3	32	9.2	2	13,2	O	8,6	25	7,7		
1952	1,4	31	8,3	9	11,3	8	8,O	29	6,2		
1956	1,7	31	8,9	4	9,9	8	8,7	32	4,8		
1959	1,6	31	8,4	1	9,4	12,2	30,3	2,4			
1963	1,9	31	8,7	6	8,3	10,O	28,O	2,8			
1967	1,5	26	8,9	1	9,9	10,7	23,5	3,6			
1971	1,9	21	6,6	3	8,6	10,4	24,7	3,9			
1972	1,7	17	4,8	8	8,8	14,4	27,3	4,5			
	Apel democrat-creştin (*CDA*)										
1977	1,9			31,9		17,9	33,8	1,7			
1981	1,8			30,3		17,3	28,3	2,1			
1982	1,4			29,4		23.1	30,4	1.8			
1986	1,6			34,4		17,4	33,3	0,6			
1989	1,4			35,4		14,7	31,O				

Surse: Ediţie retrospectivă a *Annuaire statistique 1899 – 1959*, p. 27; pentru anii 1959 – 1986, ediţii ulterioare ale *Annuaire statistique*; pentru 1989, *Le Monde*, 9 septembrie 1989.

Geografia electorală a socialismului olandez

Performanţele electorale ale Partidului social-democrat al muncitorilor, rebotezat Partidul laburist după al doilea război mondial, sunt dintre cele mai modeste. Între 1946 şi 1967, atunci când industrializarea ajunge la maturitate, oscilează între 25 şi 33% din voturi. E apropiat, prin lipsă de consistenţă, de Partidul socialist elveţian, care navighează, în aceeaşi perioadă, între 23 şi 29% din voturi. În regiune catolică, socialismul neerlandez scade la niveluri demne de omologul său irlandez, doar 15% din voturi în Limburg şi Nord-Brabant în 1959. Chiar şi în partea suburbanizată a zonei de decreştinare protestantă, în Olanda, abia obţine 35% din voturi la acea dată (33% în Olanda de Nord şi 36% în Olanda de Sud). Imediat după al doilea război mondial, Partidul laburist nu depăşeşte cu regularitate 40% din voturile exprimate decât într-o singură provincie, Drenthe (harta 72 a). E vorba de o regiune protestantă fără minoritate catolică şi unde structurile familiale sunt de tip sursă. Trăsătura autoritară a sistemului antropologic permite dezvoltarea, în urma lăsată de decreştinare, a unei veritabile structuri social-democrate, de tip german, suedez sau chiar galez. Drenthe (NL 10) ocupă într-adevăr în spaţiul neerlandez o poziţie comparabilă cu aceea a Ţării Galilor din spaţiul britanic. În ambele cazuri, o zonă de familie sursă permite stabilirea unui punct de sprijin social-democrat într-o ţară dominată global de familia nucleară absolută.

În linia a doua a socialismului neerlandez, se pot observa provinciile nonconformiste Frisia sau Groningen, unde Partidul laburist oscilează *în jurul* liniei de 40%, când deasupra, când dedesubt. Aici, laburismul nu e stimulat de familia sursă, inexistentă, ci de tradiţia nonconformistă. Ca în unele comitate din Nordul Angliei, radicalismul religios duce la radicalism politic prin decreştinare. În Groningen,

logica dizidentei determină la unii alegători comportamente în aparenţă fanteziste. Această provincie este într-adevăr unul din bastioanele, modeste, ale mini-comunismului olandez (9% din voturi în 1952, 7, 6% în 1956, 4, 8% în 1959, la medii naţionale de 6, 2%, 4, 7% şi 2, 4% la respectivele date). Îndârjirea în erezie a anumitor minorităţi din Groningen, de la anabaptism la comunism, l-ar fi încântat fără îndoială pe Engels, mare admirator al lui Muntzer şi al anabaptiştilor din secolul XVI[280]. „Comuniştii" din Groningen manifestă însă mai mult o aspiraţie antiautoritară radicală decât o dorinţă de ordine. Ei sunt mai apropiaţi de anarhismul quaker decât de disciplina bolşevică. Frisia şi Groningen apar împreună deosebit de active în prima fază, anarhistă, a istoriei socialismului neerlandez. Nieuwenhuis, unul dintre primii lideri pacifişti, ostil oricărei forme de organizare autoritară, inclusiv în sindicate, este ales deputat la sfârşitul anilor 1880 de o circumscripţie frisonă[281]. Tot în

I risia şi Groningen se întâmplă ca muncitorii agricoli să se arate, la începutul secolului XX, foarte sensibili la teoria anarhistă a grevei[282], chiar dacă influenţa acestui curent nu e niciodată neglijabilă la muncitorii din Amsterdam. Frisia, Groningen, Amsterdam: regăsim aici triada clasică a indisciplinei olandeze şi a hărţii familiei nucleare absolute.

Naţionalism şi calvinism

Ar fi dificil de identificat în sistemul politic neerlandez o forţă de dreapta lăsând să transpară trăsăturile clasice ale naţionalismului, ca Partidul conservator englez ori mişcarea gaullistă franceză. Dreapta sistemului politic olandez e dominată, de la finele secolului XIX, de partide oficial religioase.

Partidul catolic nu e cel mai original: la început forţă de apărare religioasă, devine cu timpul o creştin-democraţie clasică. E dominant în Nord-Brabant şi

280C f. La Guerre des paysans en Allemagne.

281. 1. Droz şi col., op. cit., p. 127.

282^ J. Droz şi col., op. cit., p. 128.

Limburg, cu rezultate depăşind mereu 70% din voturile exprimate până către 1960 (harta 73 b). Legat de familiasursă, el îi exprimă autoritarismul.

Partidele calviniste, care poartă numele foarte poetice de „creştin istoric" şi de „antirevoluţionar" sunt, prin prestigiu, unice în lumea postprotestantă a anilor 1880 – 1960[283]. Europa protestantă, decreştinată din 1930, ignoră partidele confesionale. Ţările de Jos constituie singura excepţie majoră, iar Norvegia, cu micul său Partid creştin, excepţia minoră. Creştinii istorici, reprezentanţi politici ai ramurii conservatoare a Bisericii reformate olandeze, precum şi antirevoluţionarii, delegaţi seculari ai Bisericilor fundamentaliste, par nişte imposibilităţi teoretice într-o ţară decreştinată (hărţile 72 e şi 72 b). împreună, ei obţin, în 1959, 17, 5% din voturi: 8, 1% creştinii istorici şi 9, 4% antirevoluţionarii. Pentru a explica prezenţa acestor partide calviniste, am putea desigur să emitem ipoteza unei practici religioase reziduale. Însă, asemenea resturi de religiozitate ar fi negreşit decelabile în multe regiuni din lumea protestantă, în Suedia meridională ca şi în Ţara Galilor sau în Germania de Nord, fără ca în aceste regiuni să se remarce apariţia unor partide confesionale protestante în secolul XX. Am putea sublinia şi faptul că prezenţa unui bloc catolic perfect omogen, recoltând cu regularitate mai mult de 30% din voturi, reactivează în Ţările de Jos o anumită formă de conştiinţă protestantă, politică şi defensivă. E o explicaţie insuficientă în măsura în care în Germania, din anii 1900 – 1930, prezenţa Zentrum-ului catolic nu stimulează nicio contrapresiune protestantă. Ca să înţelegem existenţa unor partide calviniste neerlandeze, trebuie să pricepem relaţia foarte particulară existentă între naţionalism şi protestantism.

Pretutindeni, în Europa secolului XVI, Reforma coincide cu creşterea unui anumit nivel de conştiinţă naţională. Separarea de Roma permite constituirea de

283. .Antirevoluţionar** fiindcă e ostil Revoluţiei franceze, principiilor raţionaliste egalitare etc.

Biserici de stat, iar la calviniştii scoţieni ca şi la luteranii germani ori suedezi transpar simptomele unui protonaţionalism cu fundament religios. Rolul Reformei în conştiinţa naţională olandeză e totuşi mult mai important. Într-adevăr, aderarea la calvinism defineşte naţiunea olandeză. Revolta împotriva autorităţii spaniole, izbucnită în 1566 şi având drept rezultat întemeierea Provinciilor-unite, este totodată religioasă şi naţională[284]. Ţările de Jos există graţie Reformei: naţiune şi religie sunt una. Calvinismul încarnează, în Olanda, Zelanda sau Frisia, ideea de independenţă naţională, la fel cum catolicismul defineşte, în anumite privinţe, identitatea irlandeză. E logic, deci, să observăm aici, ca şi în Irlanda, unele interferenţe între religie şi naţionalism în decursul secolului XX. În Irlanda, o practică religioasă puternică nu împiedică existenţa unor forţe politice *oficial* naţionaliste, Fianna Fail şi Fine Gael, acolo unde ne-am fi putut aştepta la o creştin-democraţie clasică. Fiindcă naţionalismul irlandez se manifestă printr-o aderare fără cusur la catolicism, prezenţa unui partid explicit religios nu e necesară.

În Ţările de Jos, lucrurile se petrec invers: în această ţară cu o practică religioasă redusă, trebuie găsită o forţă de dreapta laică şi naţionalistă (sau măcar centralistă, de felul Partidului radical elveţian). În realitate, avem două partide calviniste. Dar, în măsura în care calvinismul încarnează în inconştientul neerlandez ideea însăşi de naţiune, absenţa naţionalismului din sistemul politic nu e decât aparentă. Reafirmarea calvinistă, într-o mică ţară ce nu-şi poate permite un naţionalism de tip agresiv, este o manifestare satisfăcătoare a originalităţii naţionale. Fragmentarea blocului calvinist, la care se adaugă de altfel, la dreapta eşichierului politic, un Partid liberal deloc neglijabil, face o distincţie radicală între calvinismul politic şi catolicismul politic, omogen şi hegemonie în sfera sa. Capacitatea de dedublare a dreptei „protestante14 –

284D espre legătura intre conştiinţa naţională şi tradiţia religioasă, vezi P. Geyl. The Revolt of the Metherlands.

Partidul liberal se dezvoltă de asemenea în regiune protestantă (harta 73 a) – arată structura liberală obişnuită a familiei nucleare absolute.

Familia nucleară absolută nu încurajează apariţia de doctrine puternic structurate, socialiste sau naţionaliste. În Anglia, lipsa simultană a trăsăturilor egalitare şi autoritare din sistemul familial duce la stabilirea unor ideologii incomplete, laburismul şi conservatorismul. Sub o formă atenuată, acelaşi fenomen poate fi observat şi în Ţările de Jos; aici, socialismul e inconsistent, iar naţionalismul se refugiază discret în religia calvinistă. În regiunea nucleară absolută, sistemul politic exprimă deosebit de defectuos naţionalismul. Cu toate acestea, în cazul Ţărilor de Jos, ca şi în al Angliei, e de ajuns a se trece din planul politicii oficiale în acela al practicii sociale concrete pentru a se percepe o concepţie perfect clară despre naţiune şi raporturile dintre grupurile etnice. Regăsim astfel mecanismul de toleranţă şi de separare caracteristic familiei nucleare absolute.

Evrei şi negri

Liberalismul şi indiferenţa faţă de egalitate duc la o concepţie „individualistă" despre viaţa popoarelor; fiecare grup etnic e considerat drept o individualitate nereductibilă, care nu poate şi nici nu trebuie să fie asimilată ori distrusă. Dacă poporul în chestiune e apropiat, prin înfăţişare fizică şi mod de viaţă, respectarea diferenţei duce la toleranţă; dacă pare, cultural sau genetic, mai îndepărtat, respectarea diferenţei duce la un clivaj de tip rasist. Olandeza, via *afrikaans*, limba coloniştilor calvinişti din Africa de Sud, a dat lumii cuvântul *apartheid*, care desemnează o instituţie rasistă de separare a comunităţilor neagră şi albă.

Pusă în contact cu populaţiile de culoare, cultura neerlandeză (asociată culturii engleze, asemănătoare pe planul familial) a produs ceea ce este mai rău. Pentru a înţelege mai bine mecanismul diferenţiator pus în funcţie de familia nucleară absolută, e important să ştim că e capabilă şi să producă ceea ce este mai bun. Istoria

comunităţii evreieşti din Olanda, deportată şi masacrată până la urmă de ocupantul nazist în timpul celui de-al doilea război mondial, scoate în evidenţă potenţialul de toleranţă al sistemului cultural neerlandez.

Dacă gradul de antisemitism ar fi fost în funcţie de numărul de evrei locuind într-o regiune dată, atunci epicentrul său nord-occidental ar fi trebuit să se găsească, în 1900, în Olanda şi nu în Saxonia ori în Hessa. Aceasta, fiindcă Amsterdamul, spre deosebire de Leipzig sau

Frankfurt, cuprindea la acea dată o foarte numeroasă populaţie evreiască. În 1899, evreii constituie 6% din populaţia Olandei de Nord (faţă de mai puţin de 1 % din aceea a Saxoniei) 45. Mărimea acestei comunităţi nu e prea bine cunoscută în general, deoarece prezenţa sa n-a suscitat niciodată în rândul populaţiei olandeze reacţii antisemite măsurabile. E lumea originară a lui Spinoza. În Olanda, evreii sunt liberi, ca şi arminienii, ca şi Descartes ori Locke, ca şi anabaptiştii. Am fi tentaţi să spunem: „ca şi catolicii", deoarece aceştia, trataţi imediat după războaiele de independenţă drept colonizaţi, sunt foarte repede toleraţi. Atunci când diferenţa perceptibilă e doar religioasă, individualismul absolut produce o toleranţă remarcabilă.

În cazul iudaismului neerlandez, trebuie să precizăm că familia nucleară absolută nu e singurul factor de toleranţă. Calvinismul, atât de dur cu negrii în Africa de Sud, uşurează, dimpotrivă, relaţiile dintre creştini şi evrei în Europa. Spre deosebire de luteranism, care revendică sfânta Scriptură în întregime, calvinismul – ortodox ori arminian – nu e, în fond, foarte interesat decât de Vechiul Testament, trăsătură ce-l apropie practic de iudaism. Luteranismul, ca şi catolicismul, crede în Evanghelii, în cruce şi în Hristos. Calvinismul nu crede, în fond, decât în Cel Veşnic şi face din Hristos un personaj minor. Când citesc Biblia şi comentează suferinţele poporului evreu, calviniştii sunt Israel. Acest mecanism de identificare absolută explică negreşit, independent de alţi factori, ca sistemul familial, relativa lipsă de greutate a

antisemitismului din comunităţile de tradiţie calvinistă şi biblică. Chiar şi în Germania, minorităţile calviniste ortodoxe constituie, sub Hitler, grosul credincioşilor Bisericii mărturisitoare, care rezistă, spre deosebire de diverse birocraţii luterane, la dogma nazistă46. Fondul calvinist originar din Statele Unite (arminian) explică în parte fidelitatea diplomatică a Americii faţă de statul Israel. În ce priveşte Anglia, trebuie amintite două lucruri. Cromwell, lider puritan şi cititor al Bibliei, restabileşte pentru evrei autorizarea de şedere pe pământ englez. Două secole mai târziu, Anglia e primul din statele europene guvernat de un prim-ministru de origine evreiască, Disraeli.

În Ţările de Jos. componenta calvinistă ar putea contribui la o explicare a grevei docherilor din Amsterdam, făcută în februarie 1941, în Recensământ din 1930. voi. 9. pp.58 – 59.

Despre Biserica mărturisitoare (*Bekennende Kirche*) şi rolul specific al reformaţilor (calviniştii). vezi K.S. Latourette. *Christianity in a Revolutionary Aye*, t. 4. pp. 262 – 266.

semn de protest faţă de persecutarea evreilor olandezi47. Acest exemplu de solidaritate activă, rară în istoria celui de-al doilea război mondial, trece dincolo de simpla toleranţă şi presupune un anumit grad de afinitate culturală.

Fragmentare şi toleranţă

Viaţa socială liberală dar neegalitară derivată din valorile familiei nucleare absolute permite coexistenţa paşnică a unor grupuri sociale, religioase şi culturale foarte diverse. Lijphart, în lucrarea sa clasică *The Politics of Accommodation*, descrie foarte bine componentele catolică, protestantă, socialistă şi liberală ale vieţii sociale neerlandeze48. El exagerează totuşi opoziţia dintre aceste „blocuri”, apropiindu-le de echivalentele lor austriece (*Lager* socialist şi catolic), germane (socialist, catolic sau naţionalist) ori belgiene (*zuilen*, *piliers*, socialist ori catolic). Dacă mecanismul de separare a grupurilor este

într-adevăr comparabil, nivelul de ostilitate între subsocietăţi rivale nu mai este, contrastul fiind deosebit de evident când se confruntă Ţările de Jos cu Austria sau Germania, Belgia ocupând pe scala conflictelor între grupuri o poziţie intermediară. Blocurile olandeze n-au organizat niciodată formaţiuni paramilitare, nici măcar nu s-au urât vreodată. Fiindcă a amplificat opoziţia dintre grupuri, Lijphart e nevoit, pentru a explica funcţionarea deosebit de armonioasă a democraţiei pluraliste neerlandeze şi a descrie mecanismul însuşi al înţelegerii dintre blocuri, să recurgă la noţiuni superficiale. Acceptarea absolută a puterii ierarhice în interiorul fiecărui grup ar permite diverselor elite olandeze – catolică, protestantă, liberală sau socialistă – să negocieze acorduri ce se sustrag oricărui control efectiv al bazei. Modelul este elegant, dar inutil complicat. De altfel, nici nu se vede prea bine de ce *Lager*-ele austriece, splendid ierarhizate, n-ar fi reuşit să se înţeleagă în acelaşi mod. Opoziţia dintre terenurile antropologice, cu dominantă nucleară absolută în Ţările de Jos şi sursă în Austria sau în Germania, permit, dimpotrivă, o explicaţie relativ simplă. Cu atât mai mult cu cât familia sursă din Belgia, imperfectă, cu trăsătura autoritară ceva mai maleabilă, răspunde de poziţia intermediară a acestei ţări în privinţa conflictelor dintre segmentele culturale.

M. Brâu re. *Histoire des Pavs Bas*, p. 117.

4 X 1

A. Lijphart. op. cit., teză generală.

Trăsătura liberală a familiei nucleare absolute le permite diverselor grupuri să se considere în mod reciproc individualităţi respectabile într-o societate neautoritară şi pentru care nu se pune problema unei chei de boltă unice, dominatoare a ansamblului. Familia sursă, autoritară, pretinde, dimpotrivă, integrarea pe verticală a ansamblului structurii sociale, supunerea tuturor subsocietăţilor unei puteri unice. Lupta pentru putere aruncă blocurile rivale unele împotriva altora, într-un conflict al cărui scop ultim nu poate fi decât o dominare completă a societăţii.

Lipsa principiului de egalitate – trăsătură comună tipurilor antropologice nuclear absolut şi sursă – explică în ambele cazuri mecanismul de separare a blocurilor. Prezenţa sau absenţa trăsăturii autoritare determină caracterul violent sau paşnic al separării.

Pe de altă parte, gradul de coerenţă a blocurilor neerlandeze nu trebuie supraestimat. Susţinerea catolică, bazată în Nord-Brabant şi Limburg pe familia sursă, e comparabilă cu echivalentele sale austriacă şi germană. Lumea provenită din protestantism, fragmentată în calvinişti tradiţionali, calvinişti fundamentalişti, socialişti şi liberali, e prea fin măcinată pentru ca fiecare din grupurile rezultate să fie considerat drept un bloc propriu-zis. Divizarea unei culturi în două facţiuni rivale defineşte bine două blocuri, dar divizarea sa în patru atrage după sine cristalizarea unei culturi liberale permiţându-le indivizilor să scape în mare măsură de sub influenţa subsocietăţilor. În zona catolică, un singur partid obţine mai mult de 70% din voturi şi avem de a face cu un bloc a cărui densitate se exprimă prin controlul unui teritoriu, fenomen observabil şi în Germania sau în Austria, unde o segmentare de tip spaţial permite înfruntarea blocurilor. În Olanda, unde niciun partid nu depăşeşte cu regularitate 35% din voturi, nu se poate vorbi despre blocuri care înglobează indivizii.

Familia nucleară absolută nu produce întotdeauna, în mod mecanic, o fragmentare a sistemului de partide. În Anglia domneşte un bipartitism destul de stabil, instituţionalizat prin scrutinul uninominal majoritar la un tur. Individualismul structurii ideologice se exprimă aici printr-un anumit grad de anarhie a partidelor însele, după ce au provocat fragmentarea sistemului religios în secte. În Ţările de Jos, scrutinul proporţional favorizează existenţa de partide separate şi stabile, minimalizând rolul indivizilor în viaţa politică. Structura individualistă se exprimă altfel, printr-o fragmentare a sistemului partidelor şi printr-o individualizare a partidelor însele.

Danemarca

Familia nuceară absolută ocupă întreaga Danemarcă, cu excepţia extremităţii sudice a Jutlandei (Nord-Slesvig) şi a unor insule din Sud, unde poate fi identificată familia sursă. E vorba aşadar de o naţiune destul de omogenă pe plan antropologic, a cărei unitate a fost păstrată, confecţionată mai bine zis, de insularitate. Danemarca e un ansamblu de insule, între Suedia şi Germania. Chiar şi peninsula Jutlanda, multă vreme ruptă de continent prin mlaştini, poate fi considerată ca un soi de insulă. Destinul ideologic al acestei mici naţiuni e condiţionat de doi factori fundamentali şi contradictorii. Fondul antropologic danez, nuclear absolut, determină concepţii liberale pure; gândirea culturală a celor doi mari vecini din Sud şi din Nord, aparţinând aceleiaşi sfere luterane, dar dominată de familia sursă, moderează manifestarea acestor tendinţe liberale. Dacă privim lucrurile în mod superficial, Danemarca apare, ca şi Suedia ori Saxonia, de tradiţie social-democrată. O analiză detaliată a istoriei şi a vieţii politice daneze pune totuşi în evidenţă importanţa anumitor comportamente liberale, în asemenea măsură încât, în cazul acestei ţări, se poate vorbi de un „liberalism cu faţadă social-democrată”.

Religie şi libertate în Danemarca, precum în Anglia sau Olanda, primele manifestări ale libertăţii sunt religioase. Solid ancorate în lumea autoritară luterană, slab dezvoltate, insulele daneze nu iau parte, în secolul XVII, la mutaţia liberală arminiană. Până în secolul XVIII, Biserica daneză pare o birocraţie luterană clasică, parastatală, preocupată de alfabetizarea credincioşilor săi, dar fără a pune deloc în discuţie noţiunile de ierarhie ori de disciplină. Aici, renaşterea protestantă de la începutul secolului XIX nu e, ca în Germania de Nord sau chiar Suedia, un fenomen marginal ducând cel mult la formarea unor secte, deosebit de influente în extremul Nord suedez la laponi[285]. În Danemarca, mişcarea religioasă,

285 Despre renaşterile protestante în Scandinavia, K. Suolinna, „The popular revival movements“, în Nordic Democracy, pp. 598-608. Despre Laestadius şi laponi, C. Mériot, Les Lapons et leur société, pp. 275-325.

antiraţionalistă şi populară, al cărei simbol e poetul şi teologul Grundtvig, duce la o restructurare în ansamblu a Bisericii într-un sens antiautoritar. Din 1855, ţăranii danezi obţin dreptul de a-şi alege pastorii[286]. Mecanica luterană tradiţională se dizolvă. Decreştinarea, începută în anii 1880, face ca liberalismul să treacă din domeniul religios în planul social şi politic.

O ţărănime liberală

La finele secolului XIX, Danemarca mai e, ca Suedia, Norvegia sau Finlanda, încă o naţiune de ţărani. Golul metafizic, ce urmează unei faze de intensă activitate religioasă liberală, duce aproape instantaneu la o mobilizare ideologică a ţărănimii. Se deschid aproape pretutindeni şcoli populare; comunităţile rurale se dorează rapid cu cooperative[287]. Agricultura daneză se restructurează în câţiva ani, ea renunţă la producţia de cereale şi devine o puternică exportatoare de produse lactate. Industrializarea e târzie şi lentă. Danemarca dă exemplul unic al unui demaraj economic bazat aproape în întregime pe progresul agricol. Ţăranii danezi, la fel ca industriaşii englezi, devin apărători entuziaşti ai liberului schimb. Îşi manifestă astfel structura ideologică, dar şi interesul economic. Ne-am putea întreba chiar, dacă nu cumva aderarea ţărănimii la liberalism nu *precede* restructurarea agriculturii şi dacă orientarea spre export nu e o consecinţă practică a aderării ideologice.

Reţeaua de şcoli populare şi de cooperative permite instalarea generală a partidului liberal[288], *Venstre* („Stânga”), în satele daneze, în anii 1880. La sfârşitul secolului XIX, în Danemarca, liberalismul nu e, ca în Germania ori Suedia, o doctrină minoritară şi burgheză, imitaţie aproximativă a liberalismelor victorioase din

---

286

287^ J.-J. Fol. Les Pays nordiques aux XIX1’ et XXe siècles, p. 116. Despre şcoli populare şi cooperative între 1870 şi 1900. P. Mannichc, Den- mark, a Social Laboratory, pp. 41-135.

288D espre apariţia partidelor daneze, K. E. Miller. Government and Politics in Denmark, pp. 57-94.

Anglia sau Franţa. Liberalismul danez prinde rădăcini şi devine ideologia politică a lumii rurale. E o adeziune perfect normală în mediul familial nuclear absolut. Denumirea partidului liberal, „Stânga”, apărut pentru a combate dreapta (*Hojre*), arată existenţa aici, ca şi în Anglia, a unei conştiinţe *dualiste* puternică şi firească, opunându-se unanimismului societăţilor autoritare şi monolitice de tip german ori suedez. Liberalismul nu poate funcţiona decât dacă împărţirea opiniilor e recunoscută drept un fenomen normal. Conceptele de stânga şi de dreapta instituţionalizează mecanica clivajului de partid şi, prin urmare, liberalismul, chiar dacă partidele zise de stânga sfârşesc prin a se situa la dreapta eşichierului politic, precum în Franţa celei de-a treia Republici.

Liberalismul domină peisajul politic din Danemarca până către 1913, când social-democraţia apare drept cel mai puternic partid53. Cu

Harta 74 – Danemarca

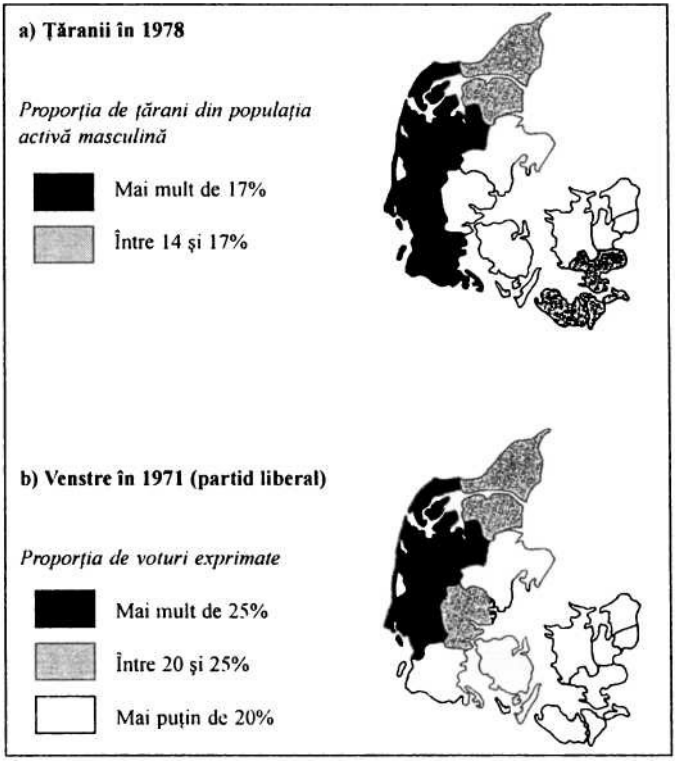
a) Țăranii în 1978
Proporția de țărani din populația activă masculină
Mai mult de 17%
Între 14 și 17%
b) Venstre în 1971 (partid liberal)
Proporția de voturi exprimate
Mai mult de 25%
Între 20 și 25%
Mai puțin de 20%

Sufragiul universal e stabilit prin Constituţia din 1915. Totuşi, din 1849. toţi indivizii de sex masculin *independenţi* (regulă care exclude servitorii) au drept de vot. Fără a fi perfect reprezentative, alegerile anterioare anului 1915 exprimă atitudini populare şi nu doar preferinţele elitelor burgheze.

5*;

Harta 75 – Danemarca

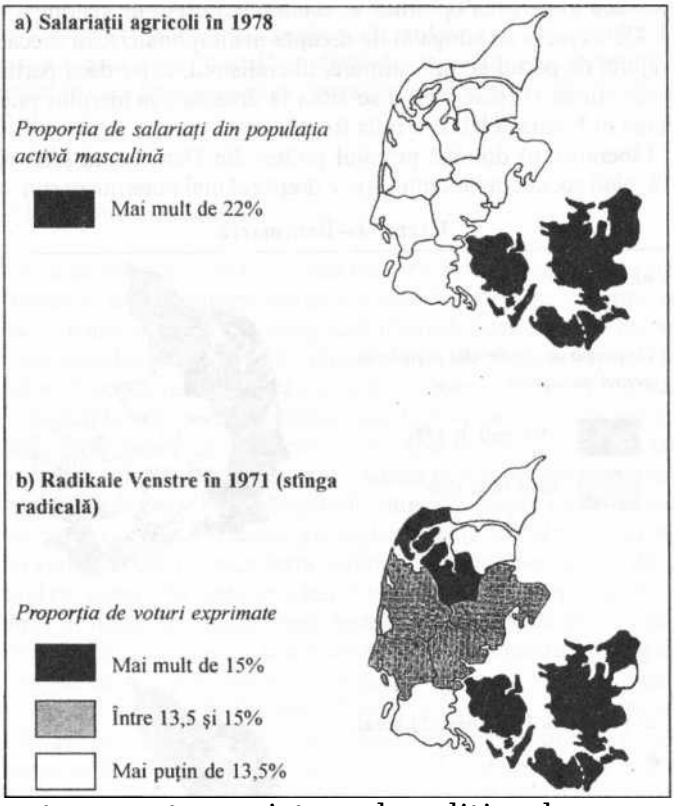
a) Salariaţii agricoli în 1978
Proporţia de salariaţi din populaţia activă masculină
Mai mult de 22%
b) Radikale Venstre în 1971 (stînga radicală)
Proporţia de voturi exprimate
Mai mult de 15%
Între 13,5 şi 15%
Mai puţin de 13,5%

toate acestea, sistemul politic danez nu va scăpa niciodată de matricea sa liberală.

Venstre este, fără niciun echivoc, un partid ţărănesc. În 1971, pe harta sa electorală apare mereu o caracteristică predominantă în partea vestică a Jutlandei, în zonele cu cea mai mare densitate rurală (hărţile 74 a şi 74 b). Venstre susţine necontenit liberschimbismul ţărănesc, atitudine manifestată de la începutul anilor şaizeci prin voinţa de aderare la Piaţa comună. Totuşi, Venstre nu e un partid agrarian, apărut pentru a reprezenta interesele unei clase sociale anume. El e definit printr-o doctrină politică liberală, adoptată de ţărănime şi precede, istoric, apariţia altor forme politice daneze, în special pe aceea a social-democraţiei.

Danemarca: alegeri pentru Folketing (1929 – 1988)
Proporţia voturilor exprimate (în %)

	Conservatori	*Vennstre*	*Radikale Venstre*	*Social-democraţi*	*Socialiştiai poporului*	*Stinga socialistă*	*Comuniş i*
1929	16,5	28,3	10,7	41,8			03
1932	18,7	24,7	9,4	42,7			11
1935	17,8	17,8	9,2	46,1			16
1939	17,7	18,2	9,5	42,9			24
1943	21,O	18,7	8,7	44,5			
1945	18,2	23.4	8,1	32,8			1,5
1947	12,4	27,6	6,9	40,O			68
1950	17,8	21,3	8,2	39,6			46
1953 – 1	17,3	22,1	8,6	40,4			48
1953 – 11	16,8	23,1	7,8	41,3			43
1975	16,6	25,1	7,8	39,4			31
1960	17,9	21,1	5,8	42,1	6,1		11
1964	20,O	21,O	5,3	42,O	6,O		13
1966	18,7	19,3	7,3	38,2	10,9		08
1968	20,4	18,6	15,O	34,2	6,1	2,O	1,O
1971	16,7	15,6	14,3	37,34	9,1	1,6	1,4

1973	9,2	12,3	11,2	25,7	6,O	1,5	3,6	
1975	5,5	23,3	7,1	30,O	4,9	2,1	4,2	
1977	8,5	12,O	3,6	37,1	3,9	2,7	3,7	
1979	12,5	12,5	5,4	38,3	5,9	3,6	1,9	
1981	14,4	11,3	5,1	32,9	11,3	2,6	1,1	
1984	23,4	12,1	5,5	31,6	11,5	2,7	0,7	
1987	20,8	10,5	6,2	29,3	14,6	1,4	0,9	
1988	19,3	11,8	5,6	29,8	13,O	0,6	0,8	

Surse: pentru anii 1929 – 1943, *Annuaire statistique du l* 1945; pentru anii 1945 – 1988, ediţii ulterioare.

În Suedia şi în Finlanda, unde găsim, începând din perioada interbelică, importante mişcări ţărăneşti, se poate vorbi de partide *agrariene*. Întărirea lor se face târziu, în anii douăzeci, ca reacţie la instalarea mişcării socialiste ce se doreşte de esenţă muncitorească, chiar dacă proletariatul e cvasi-inexistent, ca în Finlanda. Agrarienii suedezi şi finlandezi se definesc şi prin respingerea liberalismului burghez din secolul XIX, iar apariţia lor implică efectiv slăbirea sau dispariţia influenţei liberale din mediul rural. Secvenţa istorică ce permite situarea unora prin raportare la alţi liberali, socialişti şi agrarieni din ţările scandinave este capitală. În Suedia şi în Finlanda, ţări de tradiţie autoritară (sursă şi respectiv comunitară, pe plan familial), mişcarea ţărănească e o consecinţă a mişcării muncitoreşti din ţările deopotrivă foarte rurale şi foarte alfabetizate. În Danemarca, mişcarea ţărănească se înscrie, independent de fenomenul socialist, în continuitatea liberalismului burghez.

Ambiguităţi socialiste

Socialismul danez ia naştere în ultimul sfert al secolului XIX, sub influenţă germană. Programul său de la Gimle, din 1876, urmează la un an după cel de la Gotha, care marchează adevăratul debut al social-democraţiei germane. Regăsim la socialiştii danezi o terminologie marxistă ce pare să anunţe o social-democraţie ca toate celelalte. În realitate, expansiunea europeană a socialismului pune culturii daneze aceeaşi problemă ca aceea a protestantismului, cu trei secole şi jumătate mai devreme. Dimensiunea mică a regatului nu-i permite să-şi exprime pe deplin, oficial, temperamentul său liberal. Astfel că Danemarca adoptă formele exterioare ale social-democraţiei, aşa cum acceptase formele exterioare ale luteranismului. Nu poate face altceva mai bun, ponderea culturală a Germaniei fiind local, în ambele epoci, deosebit de puternică. Reforma protestantă urmează după demarajul german din secolul XVI; dezvoltarea social-democraţiei coincide în timp şi spaţiu cu întărirea celui de-al II-lea Reich german. Învinsă de Bismarck în 1864, în timpul războiului ducatelor, când pierde două cincimi din teritoriu, Danemarca e condamnată să ia Germania în serios – la sfârşitul secolului XIX, ca şi la mijlocul secolului XVI. Nu poate decât să ia de la lumea germanică limbajul socialismului de stat, derivat din tradiţiile autoritare ale familiei sursă. Începând cu anii treizeci, Suedia preia ştafeta Germaniei ca model regional de integrare statală. Social-democraţia devine aici hegemonică, iar succesele sale economice, care impresionează întreaga Europă, nu pot decât să influenţeze Danemarca vecină, mai puţin populată şi mai puţin industrializată. La scara lumii scandinave, Suedia face atunci figură de mare putere sau măcar de frate mai mare. Însă adoptarea unor forme exterioare ale ritualului social-democrat nu înăbuşă temperamentul liberal danez. Mecanismele reale ale vieţii politice arată persistenţa determinantului familial.

Încurajată de vecinătăţile germană şi suedeză, într-o epocă în care întreaga lume luterană pare a vira către socialismul de stat, „social-democraţia” se impune rapid ca

una din forţele determinante ale sistemului politic danez. În 1913, rezultatul său electoral îl depăşeşte pentru prima dată pe cel al liberalilor şi, la mijlocul anilor douăzeci, Partidul social-democrat devine limpede primul din ţară. Foarte repede, totuşi, socialismul danez manifestă un indiferentism ideologic şi politic demn de verii săi englezi sau olandezi. În 1909 – 1910, Partidul social-democrat susţine guvernul format de Stânga radicală (*Radikale Venstre*), formaţie născută dintr-o sciziune progresistă a Partidului liberal.

Harta 76 – Danemarca

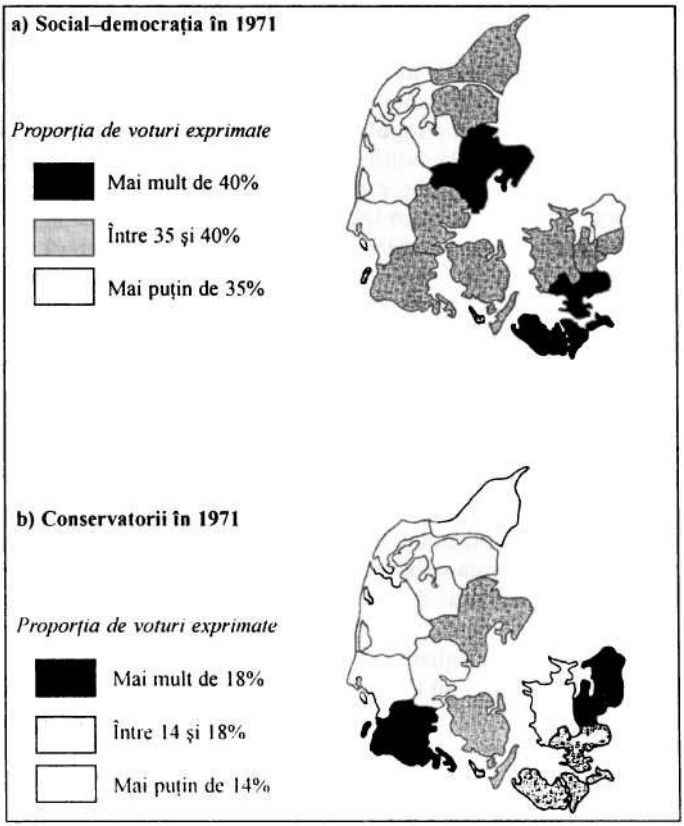
a) Social–democrația în 1971
Proporția de voturi exprimate
Mai mult de 40%
Între 35 și 40%
Mai puțin de 35%
b) Conservatorii în 1971
Proporția de voturi exprimate
Mai mult de 18%
Între 14 și 18%
Mai puțin de 14%

Recidivează între 1913 şi 1920. Cu timpul, toleranţa sau susţinerea Stângii radicale permite constituirea unor guverne social-democrate minoritare sau de coaliţie în 1924 – 1926, din 1929 până la război, între 1947 şi 1950 şi

între 1953 şi 1964[289].

Socialiştii domină jocul parlamentar danez, dar nu sunt, ca omologii lor suedezi, dominanţi. Dreapta, constituită din partidele liberal şi conservator, nu e marginalizată ca în Suedia. Ea rămâne o forţă de guvernare posibilă. Socialismul e minoritar în Danemarca. Ajunge la un vârf în 1935 cu 41, 6% din voturile exprimate, pentru a scădea, după al doilea război mondial, la rezultate în jur de 40%. În 1932, social-democraţia suedeză ajunge la 46% din voturi şi nu scade niciodată, înainte de 1973, mai jos de 45%. În două reprize socialiştii suedezi depăşesc 50% din voturi, mai întâi în 1936 şi 1940, iar apoi în 1968. Autoritarismul regiunilor de familie sursă alimentează o propensiune generală către definirea unor forţe politice dominante, uneori hegemonice, fie ele social-democrate, democrat-creştine sau naţionaliste etnocentrice. Pragul de 45% din voturile exprimate, atins şi menţinut de prima forţă politică regională, pe o lungă perioadă şi în faţa unei opoziţii fragmentate, este unul din marcajele familiei sursă – marcaj pe care nu-l regăsim în Danemarca. Cu o primă forţă în jur de 40% şi o opoziţie de guvernare, regatul Danemarcei se defineşte ca un sistem fragmentat şi liberal, reflex politic al familiei nucleare absolute.

Atunci când nu obţine majoritatea absolută, social-democraţia suedeză poate conta pe susţinerea sau absenteismul binevoitor a 3 – 5% din voturile comuniste. Acestei forţe strivitoare mai trebuie să i se adauge aceea a agrarienilor, mai apropiată de social-democraţie decât de dreapta pe întreaga perioadă interbelică. În ce priveşte socialismul danez, el trebuie să-şi găsească aliaţi la dreapta sa, în tabăra liberală. Stânga radicală, aliata sa instituţională timp de o jumătate de secol, îi asigură predominanţa guvernamentală, însă garantează şi continuitatea tradiţiei liberale în chiar interiorul taberei socialiste. Stânga radicală nu e un partid mare, dar prezenţa şi rolul său continuu simbolizează natura liberală

289D espre istoria politică a Danemarcii. K. E. Miller. op. cit., pp. 34-35.

a sistemului ideologic danez.

Social-democraţia suedeză e dominantă. Socialismul danez e în permanenţă sub supraveghere liberală. În măsura în care Venstre cântăreşte în general mai mult decât Partidul conservator danez, se poate considera că liberalismul rămâne, între 1920 şi 1964, în centrul sistemului politic danez. El controlează stânga şi domină dreapta.

Familia nucleară absolută nu e doar liberală, ea e şi neegalitară şi favorizează, prin urmare, principiul de diferenţiere. Într-o ţară în mod uniform nucleară absolută pe plan familial (cu excepţia Nord-Slesvigului şi a insulei Fyn), în mod uniform luterană prin tradiţie şi în mod uniform decreştinată, diferenţele sociale dintre indivizi nu pot fi decât economice. Importanţa meseriei în definirea statutului este un loc comun al sociologiei daneze. Obişnuinţa tipic daneză de a utiliza de preferinţă profesiunea în locul prenumelui pentru a stabili, în cartea de telefon, ordinea alfabetică a indivizilor purtând acelaşi patronim, pune în evidenţă importanţa clasificărilor socioeconomice[290]. Mult mai important, niciun sistem european de partide politice nu e mai mult decât cel danez un decalc al stratificării economice: social-democraţia e partidul clasei muncitoare, Venstre al ţăranilor, Partidul conservator al claselor mijlocii urbane[291] – poate Radikale Venstre să fie considerată partidul micilor agricultori şi al intelectualilor. Concordanţa dintre partide şi clase se exprimă pe planul cartografic. Venstre e puternică în zonele rurale de exploataţie medie din Jutlanda (hărţile 74 a şi 74 b). Radikale Venstre e destul de importantă în insule şi corespunde cu fostele zone de mare exploataţie,

290 K . E. Miller, op. cit., pp. 13-15. despre combinarea conştiinţei diferenţelor de clasă cu mobilitatea individuală. Regăsim această combinare în Anglia ; e tipică pentru familia nucleară absolută, care vrea indivizii diferiţi, dar nu crede în transmiterea ereditară a calităţilor individuale.

291 D espre constantele geografiei electorale. K.E. Miller, op. cit., pp. 103-109.

unde domină în zilele noastre micii agricultori (hărţile 75 a şi 75 b). Partidul conservator e implantat mai ales în mediul urban, în special în Copengaha şi periferiile sale (harta 76 b). În ce priveşte Partidul social-democrat, el e destul de uniform răspândit pe tot teritoriul, ca şi clasa muncitoare daneză, care a luat naştere dintr-o industrializare difuză, bazată pe produse agro-alimentare şi electronică (harta 76 a).

Regăsim aici mecanismul englez şi olandez de coexistenţă în diferenţă, aplicat mai curând la clase economice decât la grupuri religioase ori etnice. E o situaţie caracteristică pentru o societate care nu crede în existenţa unui om universal şi se ridică deasupra formelor exterioare ale religiei, etniei sau clasei. Comparaţia între cazurile danez şi suedez permite precizarea că trăsătura liberală a sistemului familial şi social accentuează mecanica diferenţiatoare a trăsăturii neegalitare. În Suedia, familia sursă, inegalitară şi autoritară, desparte clasele, dar întreţine o aspiraţie către integrarea pe verticală a societăţii. Ea favorizează ataşamentul faţă de stat care poate, desigur, să determine grupurile să se bată pentru controlul său, dar poate şi să le unească într-o comună veneraţie. În Danemarca, familia nucleară absolută diferenţiază grupurile datorită trăsăturii sale neegalitare, dar nu le reuneşte în niciun fel de adoraţie statală. Practic, ea separă mai bine. Concret, ataşamentul faţă de stat conduce o bună parte din clasele mijlocii din Suedia să adere la social-democraţie. În Danemarca, nimic asemănător, socialismul e mai precar fiindcă e mai pur muncitoresc.

Zero-naţionalism şi pacifism

Danemarca reuneşte toate condiţiile pentru apariţia a ceea ce am putea numi un zero-naţionalism. Cu cele cinci milioane de locuitori în 1990, e una din cele mai mici ţări din Europa, care, logic, nu poate aspira la cuceriri mondiale, continentale sau chiar regionale. Încă din secolul XVII, Suedia eclipsează Danemarca în sfera scandinavă. Valorile familiei nucleare absolute nu

favorizează niciun naţionalism agresiv. Trăsătura sa neegalitară întreţine o conştiinţă naţională puternică, dar nu şi vreo ierarhizare a popoarelor pământului. Trăsătura liberală a sistemului antropologic implică un drept al popoarelor la coexistenţă, fără ca vreo structură centrală şi dominatoare să controleze ansamblul planetar.

Aşadar, naţionalismul danez combină două slăbiciuni, una derivată din valorile antropologice, alta din lipsa de putere internaţională a unei naţiuni mici. Rezultanta nu e politica de neutralitate dusă de unele ţări ca Suedia sau Elveţia, ci pur şi simplu un *pacifism*, ducând uneori la dezarmare unilaterală. În ajunul celui de-al doilea război mondial, Danemarca, ajunsă în contact cu Germania hitleristă, dispune totuşi de o armată de 800 de oameni. Înclinaţia către dezarmare unilaterală, ce le-a permis în 1940 trupelor naziste o invazie deosebit de paşnică, nu e tipică numai pentru partidele de stânga şi ale clasei muncitoare. Ea se poate manifesta şi în cadrul dreptei, în clasele mijlocii, chiar dacă Partidul conservator reprezintă bine fragilul pol naţionalist al sistemului ideologic danez. Partidul progresului, înfiinţat în 1973 ca o dizidenţă a dreptei, doreşte de asemenea dezarmarea unilaterală, în pofida ameninţării sovietice. Aderarea la NATO, consecinţă a eşecului dezastruos al pacifismului din anii 1920 – 1940, nu împiedică menţinerea unui curent pacifist subteran, dar puternic.

Este evident că zero-naţionalismul fragilizează dreapta daneză, care nu se poate afirma ca purtătoare a unei misiuni depăşind simpla apărare a intereselor materiale ale claselor mijlocii. Partidul conservator, cel mai ataşat ideii de integritate naţională, nu reuşeşte să se extindă, sociologic, dincolo de clasele mijlocii urbane. În 1971, nu depăşeşte 20% din sufragii decât în Copenhaga şi suburbiile sale. În alte părţi scade în general sub 16%, cu excepţia Jutlandei de Sud, unde amintirea ameninţării germane activează un element naţionalist (DK 9). Istoria provinciei Nord-Slesvig e asemănătoare cu aceea a Alsaciei-Lorena. E smulsă Danemarcei în 1864, realipită

imediat după primul război mondial, invadată din nou în 1940... Amintirea acestor încercări întreţine aici atitudini naţionaliste apropiate, prin motivaţiile lor, de gaullismul alsacian. Acesta e motivul pentru care Partidul conservator realizează aici – în 1971, de exemplu – un rezultat de 17, 9% din voturi, faţă de doar 12, 7 şi 10, 7% în provinciile Ribe şi Vejle situate imediat la nord (DK 10 şi 11). Nu poate fi exclus un anumit efect al familiei sursă, prezentă local şi care duce la un etnocentrism mai agresiv decât familia nucleară absolută. Un efect antigerman al familiei sursă locale ar fi paradoxal, deoarece prezenţa acestui tip antropologic arată o anumită „germanitate" familială a populaţiilor de limbă daneză din regiune. Dar specific pentru familia sursă, aici ca şi în Belgia sau Irlanda, este de a asmuţi popoare identice unele împotriva altora. Nu e totuşi logic să facem distincţie între efectele de frontieră şi cele antropologice în definirea micro-naţionalismului local. De altminteri, aceeaşi problemă se pune şi de cealaltă parte a frontierei, în Schleswig-Holstein-ul german, unde nazismul realizează, la începutul anilor treizeci, cele mai surprinzătoare rezultate ale sale. Aici, naţionalismul e stimulat simultan de familia sursă şi de un resentiment antidanez[292].

În ansamblu, în Danemarca naţionalismul e un element ideologic nesemnificativ, iar această cvasiabsenţă arată într-o destul de mare măsură orientarea „socialistă" a sistemului politic. Socialistă, în general, şi nu specific social-democrată. Mişcarea muncitorească poate fi descrisă drept forţa importantă a sistemului ideologic danez, însă structura acestui socialism pare mai apropiată de tipurile laburiste englez sau olandez decât de modelele social-democrate german sau suedez.

Imaginea social-democrată a Suediei, cea mai

292M icul Partid nazist danez din anii treizeci este implantat şi în Nord-Slesvig. unde se opune Partidului nazist german local. La alegerile din 1943. ţinute în timpul ocupaţiei germane. DNSAP (Partidul nazist danez), obţine 4.5% din voturi în Sud-.lutlanda. laţă de 1.8% pe ansamblul ţării. M. Djurssa. ..Denmark". în Fascism in Europe. p. 245.

puternică dintre naţiunile scandinave, n-ar trebui să influenţeze percepţia altora, indiferent că e vorba de Danemarca, Finlanda sau Norvegia. Toate sistemele ideologice scandinave sunt bine orientate spre stânga, dominate de mişcarea socialistă sau muncitorească. Dar fiecare dintre aceste socialisme e specific. În Suedia găsim efectiv un model social-democrat foarte pur. În Finlanda, existenţa unui Partid comunist puternic stabileşte un alt echilibru. În Danemarca amprenta liberalismului marchează mişcarea socialistă. Orientarea spre stânga, fenomen comun tuturor acestor ţări, se datorează unor factori comuni. Luteranismul, prezent în toate, dispare într-un mod deosebit de radical între 1880 şi 1930, lăsând un spaţiu social maximal dezvoltării ideologiilor moderne, socialiste ori naţionaliste. El transmite drept moştenire un nivel cultural foarte ridicat, rezultat al unei alfabetizări timpurii. În toate ţările amintite mai sus, minuscule la scară europeană, opţiunea naţionalistă e îngrădită, fiind evident neraţională. În contextul anilor 1900 – 1930, numai socialismul poate umple vidul metafizic creat de dispariţia credinţelor religioase. Mai bine zis, socialismele. Structurile familiale continuă să acţioneze şi să producă o diversificare a socialismelor scandinave. Familia sursă încurajează o social-democraţie pură în Suedia; familia comunitară favorizează comunismul în Finlanda; familia nucleară absolută permite ca în Danemarca să apară o forţă numită social-democraţie, dar liberală nefiresc prin structură. Ceea ce deosebeşte socialismul danez de echivalentele sale englez sau olandez este că el e dominant, negăsind în faţa lui nicio forţă de dreapta de aceeaşi mărime, ca Partidul conservator englez sau blocul liberal-protestant olandez.

Norvegia în Norvegia coexistă forme familiale de tip nuclear absolut şi sursă, în măsura în care ambele forme antropologice au aceeaşi pondere în sistemul antropologic global, analiza ideologiilor norvegiene ar fi putut fi inclusă teoretic în capitolul consacrat micilor ţări de familie sursă. Două elemente conduc la includerea cazului norvegian în

capitolul nuclear absolut. În primul rând, poziţia centrală a tipului nuclear în spaţiul norvegian, la Est, la Sud şi în jurul capitalei, în vreme ce tipurile sursă din Vest şi Nord pot fi considerate ca periferice. În al doilea rând, legăturile foarte strânse dintre istoriile norvegiană şi daneză. Între 1380 şi 1814, Norvegia poate fi considerată drept una din provinciile statului danez. Înălţată la rangul de regat, între 1814 şi 1905 e asociată Suediei, al cărei rege îi devine suveran. Această unire personală lasă o largă autonomie norvegienilor, dar îi plasează totuşi sub dominaţie suedeză.

Decreştinarea intervine începând din 1880 într-o Norvegie care mai trebuie să-şi cucerească independenţa. Ponderile respective ale celor două ideologii care înlocuiesc religia – socialismul şi naţionalismul – nu sunt deci aceleaşi ca în micile ţări independente ca Suedia şi Danemarca, unde naţionalismul e nesemnificativ. Modelul norvegian de dezvoltare ideologică include o componentă naţionalistă fundamentală, divizată de altfel de eterogenitatea antropologică a ţării. Caracterul incomplet al decreştinării complică în plus modelul şi permite apariţia unuia dintre rarele partide democrat-creştine ale lumii protestante.

Eterogenităţi norvegiene: familie, limbă religie

Familia nucleară absolută ocupă, în faţa Nord-Jutlandei, partea din Norvegia cea mai apropiată de Danemarca, influenţată de aceasta vreme de patru secole.

Nu e deci de mirare să constatăm o înrudire a formelor antropologice situate de o parte şi de alta a strâmtorii Skagerrak: o afinitate lingvistică dublează vecinătatea familială. În Sudul şi Estul Norvegiei se vorbeşte o limbă foarte apropiată de daneză, care, la drept vorbind, se prezenta înainte de conflictele lingvistice din a doua jumătate a secolului XIX drept daneză pură. La Vest şi la Nord, comunităţile de ţărani şi de pescari, risipite de-a lungul fiordurilor şi protejate de relief şi de distanţa de cultura daneză dominantă, îşi menţin către 1880 structurile familiale de tip sursă, cu gospodării complexe adăpostind trei generaţii şi o regulă de indiviziune a

patrimoniului. În jumătatea de sud a ţării, relativ populată, clivajul lingvistic corespunde decupajului familial. Ţăranii din Vest mai vorbesc încă, în secolul XIX, dialecte ale vechii limbi norvegiene, deosebită de daneză. La Nord, lângă Oslo, în provincia Hedmark (N 4), ceva mai departe în Sor-Trondelag (N 15) şi în extremul Nord în Nordland, Troms şi Finnmark (N 17, 18 şi 19) găsim regiuni de familie sursă care vorbesc limba din capitală, aculturaţi pe plan lingvistic, dar rămaşi distincţi pe plan antropologic. Provinciile din Vest din jurul oraşului Bergen constituie polul principal de rezistenţă la cultura daneză, deosebite de centru prin structurile familiale ca şi prin limbă (harta 77 a).

Începând de la decreştinare, opoziţiilor familiale şi lingvistice li se adaugă o diferenţă de structură religioasă între centru şi periferie58. În Norvegia, decreştinarea nu e la fel de radicală şi completă ca în restul lumii scandinave. În partea de vest a ţării, cea mai izolată pe plan lingvistic, subzistă un anumit nivel de practică religioasă până după al doilea război mondial. Fireşte că e vorba de o regiune de familie sursă, unde imaginea dumnezeului-tată rezistă mai bine la criza protestantismului.

Harta 77 – Norvegia

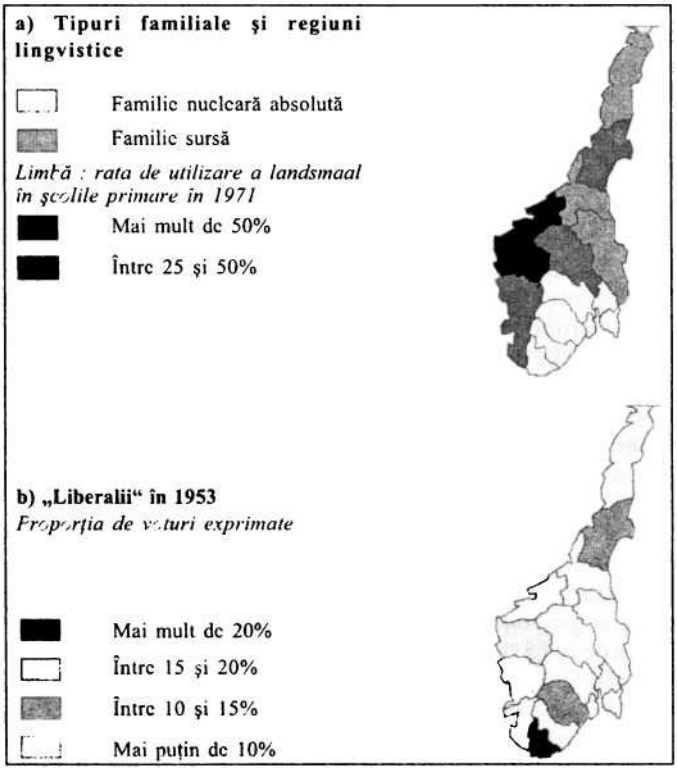
a) Tipuri familiale şi regiuni lingvistice
Familie nucleară absolută
Familie sursă
Limbă : rata de utilizare a landsmaal în şcolile primare în 1971
Mai mult de 50%
Între 25 şi 50%
b) „Liberalii" în 1953
Proporţia de voturi exprimate
Mai mult de 20%
Între 15 şi 20%
Între 10 şi 15%
Mai puţin de 10%

în lucrările sale, politologul norvegian Stein Rokkan sistematizează ideea unei opoziţii fundamentale între centru şi periferie în Norvegia. Vezi, de exemplu, H. Valen şi S. Rokkan, „Norway: conflict structure and mass politics înin a European periphery".

Harta 78 – Norvegia

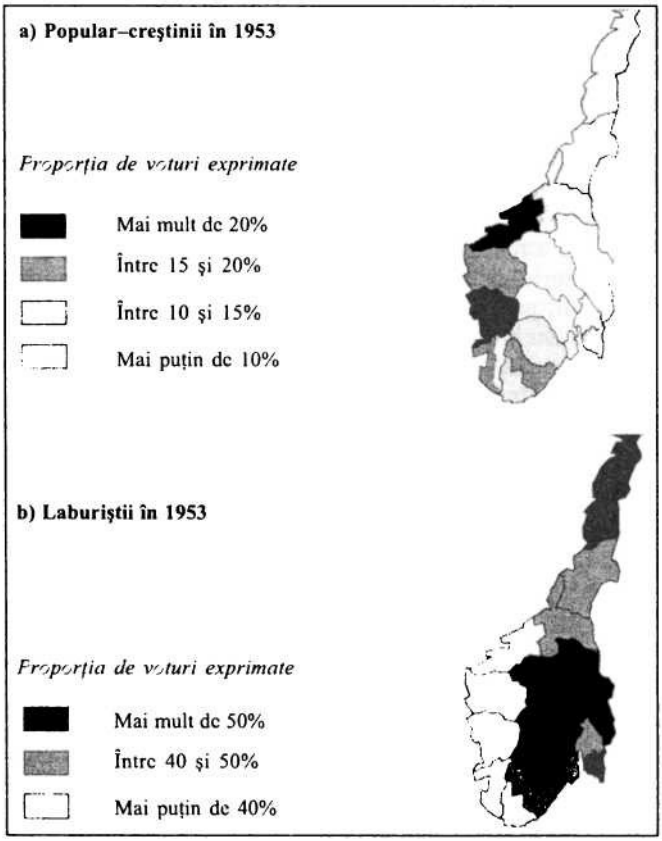
a) Popular–creştinii în 1953
Proporţia de voturi exprimate
Mai mult de 20%
Între 15 şi 20%
Între 10 şi 15%
Mai puţin de 10%
b) Laburiştii în 1953
Proporţia de voturi exprimate
Mai mult de 50%
Între 40 şi 50%
Mai puţin de 40%

De-a lungul secolului XX, Vestul Norvegiei se deosebeşte de Est printr-o structură familială mai autoritară, prin folosirea unei limbi diferite şi prin existenţa unei practici religioase reziduale.

Dualitate a structurii norvegiene

Coexistenţa celor două tipuri familiale de importanţă comparabilă explică o anumită ambivalenţă a structurii norvegiene în domeniile religios şi ideologic. Renaşterea protestantă din secolul XIX combină, în Norvegia, aspecte liberale şi autoritare. Astfel, în jurul oraşului Oslo găsim influenţe grundtvigiene indiscutabile, reproduceri locale ale liberalismului religios danez. Dar, mai ales, poate fi observat, în regiune de familie sursă, cu centrul de gravitate în Vest, *haugeanismul*, curent pietist

fundamentalist cu aspect autoritar[293]. Imaginea lui Grundtvig evocă spontaneitate, plăcerea de a trăi, o dorinţă de emancipare a individului printr-o educaţie liberală. Aceea a lui Hauge, reformator laic ce predică în Norvegia anilor 1796 – 1824 reîntoarcerea la viaţa creştină, evocă disciplina fiinţei şi respectarea autorităţii lui Dumnezeu. Hauge rămâne marea figură a renaşterii religioase norvegiene din anii 1800 – 1850. Poziţia sa istorică dominantă se explică prin severitatea haugeană care a supravieţuit parţial, datorită rămăşiţelor de practică religioasă, în regiunile de familie sursă din Vestul ţării. Cordialitatea grundtvigiană din Est, convertită foarte repede în liberalism areligios, nu a lăsat o asemenea urmă în memoria colectivă.

Din 1880, decreştinarea permite apariţia ideologiilor moderne, socialistă şi naţionalistă, dar regăsim, atât la stânga cât şi la dreapta sistemului ideologic norvegian, o ambivalenţă fundamentală între liberalism şi autoritarism.

Socialismul norvegian, rătăciri doctrinare şi succese practice în istoria socialismului norvegian există elemente liberale şi autoritare a căror juxtapunere face din cazul concret un intermediar între tipurile suedez şi danez, între variantele laburistă şi social-democrată ale mişcării muncitoreşti. Numele partidului, care se defineşte mai curând ca laburist şi muncitoresc decât ca social-democrat, îl apropie *a priori* de modelele englez şi neerlandez. Performanţele electorale ale Partidului laburist norvegian (Det norske Arbeiderparti – DNA) stabilesc însă o curbă riguros intermediară faţă de cele ale social-democraţiilor daneză şi suedeză.

Între 1949 şi 1961, DNA depăşeşte cu regularitate 45% din voturile exprimate, dar nu atinge niciodată 50%. Prezenţa unui mic Partid comunist şi existenţa unei drepte fragmentate îl pun într-o situaţie de dominaţie

---

293D espre Hauge, vezi, de exemplu. C.T. Jonassen, ,.The protestant ethic and the spirit of capitalism in Norway“ ; P. Munch, „The peasant movement in Norway, a study in class and culture**, în special pp. 70-71.

parlamentară, care aminteşte de social-democraţia suedeză.

Nu e vorba, totuşi, de o dominaţie de lungă durată, cu dezvoltare ireversibilă. Istoria Partidului laburist norvegian e traversată de zvâcniri anarhiste, mai importante chiar decât cele din partidele olandez ori danez. Ca de obicei, tendinţele anarhiste se manifestă printr-o aderare temporală şi necugetată la comunism. După revoluţia rusă din 1917, DNA e singurul partid din Europa de Nord-Vest care a aderat la Komintern. N-a durat prea mult fiindcă, din 1923, socialiştii norvegieni părăsesc Internaţionala comunistă. Crizele din epocă provoacă o fragmentare a mişcării. Unei dizidenţe social-democrate, care refuzase adeziunea comunistă, i se adaugă, din 1923, un Partid comunist rezidual. În mod

Norvegia: alegeri pentru Storting (1921 – 1985)
Proporţia voturilor exprimate (în %)

	Laburişti	*Alţi socialişti inclusiv comunişti*	*Venstre*	*Agrarieni*	*Conservatori*	*Popularcreştini*
1921	21,3	9,3	20.1	13,1	33,4	
1924	18,4	14,9	18,6	13,5	32,5	
1927	36,8	4,O	17,3	14,9	24,O	
1930	31,4	1,7	20,2	15,9	27,4	
1933	40,1	1,8	17,1	13,9	20,2	0,8
1936	42.5	0,3	16,O	11,6	21,3	1,4

1945	1	, O	41	, 9	11	, 8	13	1	8,	, O	17	9	7,
1949	1	, 7	45	8	5,	, 1	13	9	7,	, 3	18	5	8,
1953	1	, 7	46	1	5,	, O	10	1	9,	, 6	18	, 5	10
1957	1	.3	48	4	3,	7	9,	3	9,	, 9	18	, 2	10
1961	1	, 8	46	3	5,	8	8,	4	9,	, O	20	6	9,
1965	1	, 1	43	4	7,	, 4	10	9	9,	, 1	21	1	8,
1969	1	, 5	46	5	4,	4	9,	, 5	10	, 6	19	4	9.
1973	1	.3	35	, 2	11	9	6,	, O	11	, 4	17	, 2	12
1977	1	, 3	42	6	4.	2	3,	6	8,	.8	24	, 4	12
1981	1	.2	37	2	5,	9	3,	7	6,	, 7	31	4	9.
1985	1	, 8	40	7	5,	1	3,	6	6,	, 4	30	3	8,

S pentru anii 1921 – 1973. ediţie urse:] retrospectivă *Annuaire statistique de*

Sorvège. p. 644: 1985. ediţii ulterioare ale pentru anii 1977 *tique*. *Annuaire statis*

caracteristic, unitatea sindicală e menţinută: LO, organizaţia centrală a sindicatelor, devine, în practică, punctul de reper solid şi reperabil al mişcării muncitoreşti. Vremelnic, în Norvegia se manifestă rolul primordial al sindicatelor, clasic în regiune nucleară absolută. Social-democraţii dizidenţi se alătură mişcării; Partidul comunist vegetează şi se ofileşte. Socialismul norvegian îşi regăseşte unitatea, stabilită pe baza unei lipse totale de ideologie. Acest indiferentism doctrinar e cu atât mai frapant cu cât urmează unei perioade de intensă agitaţie verbală şi revoluţionară. Conceptul îndrăzneţ de „reformism revoluţionar” rezumă atitudinea nedogmatică a

socialismului norvegian încă de la sfârşitul anilor douăzeci[294]. Întărirea electorală a Partidului laburist, vizibilă din 1927, încheie definitiv o fază revoluţionară care nu-şi are echivalentul în istoria mişcării muncitoreşti suedeze. Unii factori structurali aduc şi alte deosebiri, în 1960 – 1970, între mişcarea socialistă norvegiană şi fratele mai mare suedez. Forţa sa de încadrare în lumea muncitorească e mult mai mică. Procentajul de sindicalişti din populaţia neagricolă era, între 1961 şi 1976, de 76% în Suedia, de 50% în Danemarca şi de 44% în Norvegia[295]. Mişcarea muncitorească norvegiană trece de partea liberală, supraintegrarea indivizilor fiind o trăsătură tipic autoritară.

Geografia electorală a DNA reflectă bine dualismul fundamental al mişcării: în 1953, partidul e puternic în ansamblul ţării, iar cele mai impresionante bastioane ale sale coincid fără distincţie cu regiunile de familie nucleară absolută sau sursă (harta 78 b).

Dezvoltarea socialismului norvegian este, la scară scandinavă, mai degrabă lentă, aceasta în pofida instituirii timpurii a votului universal, în 1898. În 1921, laburiştii nu obţin decât 21%din voturi, faţă de 36%, la aceeaşi dată, a colegilor lor suedezi şi 32%, din 1920, ale socialiştilor danezi. Explicaţia oferită în general pentru motivarea dificultăţilor iniţiale ale socialismului norvegian insistă asupra caracterului tardiv al industrializării ţării. Dezvoltarea hidroelectricităţii, de care depinde aceea a uzinelor în contextul aproape montan al Norvegiei, nu începe, într-adevăr, decât la începutul secolului. Nu trebuie luat însă prea în serios factorul de clasă obiectiv în dezvoltarea visului socialist. Exemplele de proliferare socialistă în lipsa clasei muncitoare sunt puţin numeroase. Socialismul e o aspiraţie capabilă să preceadă în dezvoltarea sa clasa pe care trebuie să o reprezinte. Astfel

---

294O excelentă prezentare a dezvoltării ideologice norvegiene în H. Ferraton. Syndicalisme ouvrier et social- démocratie en Norvège, pp. 129-152.

295W . Korpi. ..Labour movements and industrial relations", p. 514.

încât cauza fundamentală a întârzierii socialiste în Norvegia trebuie căutată în lumea visului ideologic. Forţa aspiraţiei concurente, naţionaliste, explică îndeajuns dificultăţile iniţiale ale socialismului.

Dedublare naţionalistă

Atunci când începe decreştinarea, Norvegia nu e o ţară independentă. Din 1880 până în 1905, când Norvegia se desparte în mod paşnic de tutorele său suedez, revendicarea naţionalistă absoarbe cea mai mare parte a energiilor eliberate de refluxul religiei. Forţele contestatare se organizează într-un mare partid politic care, imitând terminologia daneză, se intitulează *Venstre*, adică „Stânga". Denumire tradusă în general, ca şi în cazul Danemarcei, prin „Partid liberal". Venstre norvegiană, a cărei apariţie duce la organizarea unei drepte conservatoare (*Hoyre*), nu este însă în primul rând liberală. Ea e mai întâi naţionalistă. Ascensiunea sa conduce la independenţa ţării. Poziţia constituţională foarte originală a Norvegiei, regat condus de suveranul unui stat străin, creează o confuzie deosebit de complicată între obiectivele naţionaliste şi liberale. Deoarece regele e străin, revendicarea responsabilităţii guvernului în faţa Parlamentului norvegian, Stortingul, înseamnă în practică obţinerea independenţei naţionale. Revendicarea naţionalistă eclipsează la început diversitatea structurilor politice norvegiene. Centrul geografic, sprijinit pe familia nucleară absolută, este naţionalist şi liberal. Periferia, condusă ideologic de familia sursă, este naţionalistă şi autoritară, dar principiul liberal al responsabilităţii parlamentare serveşte bine naţionalismul său, mai viguros fiindcă e etnocentric, decât acela al centrului. Din 1884, Norvegia obţine un veritabil sistem parlamentar, cu mai bine de cincisprezece ani înaintea Danemarcei, mai autentic liberal prin structură.

Înainte chiar de obţinerea independenţei, Venstre se divizează în tendinţe, din care unele exprimă structura efectiv liberală din centrul ţării, iar altele aspiraţiile autoritare ale periferiei. La capătul unei istorii lungi şi

agitate, în 1935, Venstre nu mai e puternică decât în partea vestică a ţării, autoritară (harta 77 b). Partidul conservator, pe care liderul său din anii 1889 – 1900, Emil Stâng, îl defineşte deja drept un partid „liberal", este esenţialmente implantat în partea sudică a ţării, în jurul oraşului Oslo02.

K. I.arsen...1 *IHsiory of h onvuy*. p. 459.

Din anii 1910 – 1920, Venstre norvegiană se face remarcată printr-un gust pronunţat pentru gestionarea autoritară a societăţii. În această perioadă, laburiştii şi conservatorii obţin împreună respingerea principiului arbitrării obligatorii de către stat a conflictelor dintre patroni şi muncitori, pe care „liberalii" încearcă să-l impună[296]. În toate epocile, Partidul conservator norvegian aminteşte destul, prin liberalismul şi moderaţia sa, de Partidul conservator englez[297]. Astfel, dedublarea dreptei norvegiene exprimă, pe plan ideologic, dedublarea familială a ţării. Partidul conservator se potriveşte în special cu familia nucleară absolută, iar Venstre cu familia sursă din Vestul ţării. Totuşi, Venst e nu controlează în ansamblu Vestul, unde Partidul laburist depăşe; e 35% din voturi şi unde, după al doilea război mondial, se afirmă un Partid creştin-popular care obţine aici între 16 şi 23% din voturi (harta 78 a). Local, „liberalii" nu sunt mai importanţi ca democrat-creştinii. Persistenţa unui anumit nivel de practică religioasă explică existenţa unei ideologii religioase reacţionale, de tip democrat-creştin.

De la naţionalism etnocentric la regionalism etnocentric

Familia sursă nu se deosebeşte de familia nucleară absolută doar prin trăsătura ei autoritară. Concepţia sa radicală privind inegalitatea lipseşte familiei nucleare

---

296D espre conflictele din jurul noţiunii de arbitraj obligatoriu, vezi Ferraton. ^ op. cit., pp. 184-186.

297C aracterul mai cordial al relaţiilor dintre laburişti şi conservatori, decît între laburişti şi liberali sau conservatori şi liberali este adesea notat de observatorii vieţii norvegiene. Vezi. de exemplu. D. Philip. Le Momement ouvrier eu A o nege, p. 97.

absolute, care se mulţumeşte să definească fraţii ca diferiţi, dar nu inegali din principiu. Familia sursă întreţine o conştiinţă vie a diferenţelor dintre oameni, între clase, între grupuri umane în general. Ea favorizează îndeosebi o viziune etnocentrică a relaţiilor dintre popoare, ce se poate exprima pe plan naţional sau regional. Din acest punct de vedere, cazul norvegian este exemplar, deoarece aici se amestecă proiecţiile ideologice naţionale şi regionale ale etnocentrismului. Familia sursă stimulează dorinţa de independenţă a ţării, dar pretinde şi divizarea sa în două sfere lingvistice, comunicante dar distincte. În provinciile din Vestul Norvegiei, trezirea naţionalismului nu se traduce doar printr-o dorinţă de independenţă statală, ci şi printr-o voinţă de autonomie lingvistică. Vestul vrea o limbă autentic norvegiană. La mijlocul secolului XIX, un autodidact ţăran, Ivar Aasen, confecţionează această limbă „autentică”, amestecând idiomurile ţărăneşti şi sudându-le printr-o reconstrucţie filologică ce încearcă să regăsească rădăcinile medievale şi, de ce nu, vikinge ale limbii65. Între 1848 şi 1850, Aasen publică un dicţionar şi o gramatică: *landsmaal*-ul a luat naştere pentru a se opune *riksmaal*-ului, limba ocupantului cultural danez (care nu mai ocupă politic ţara de mai bine de trei decenii). Landsmaal nu obţine, la începuturile sale, decât un succes de stimă. Credinţa religioasă e intactă. Ora ideologiei n-a bătut încă. Dar, cu precizia unui mecanism de orologiu, decreştinarea pune în funcţiune irezistibila ascensiune a landsmaal-ului care, din anii 1880, devine o obsesie a mediilor din Vestul ţării. Paritatea între landsmaal şi riksmaal e stabilită în etape, între 1880 şi 1910. În 1965, landsmaal e folosită mai ales în şcolile primare din Vest. Utilizarea sa apare ca unul dintre cei mai buni determinanţi sociologici ai votului „liberal”, etnocentric cât şi autoritar66. Nu putem fi decât uimiţi de efectele succesive ale naţionalismului etnocentric în provinciile din Vestul Norvegiei, determinat de trăsătura inegalitară a familiei sursă. Pe de o parte, stimulează naţionalismul norvegian global, oferă cea mai solidă bază Venstrei şi

asigură independenţa ţării. În acelaşi timp însă, prin adoptarea landsmaal-ului, divizează naţiunea. Clivajul lingvistic nu-i împiedică pe norvegieni să se înţeleagă, ci pare cu totul derizoriu. În 1880, Norvegia are doar două milioane de locuitori. Adoptarea landsmaal-ului e cerută în momentul când Norvegia se impune ca o forţă literară europeană, cu autori ca Ibsen, care scrie, bineînţeles, în daneză. Triumful provincialismului, datorat familiei sursă, e preferabil pe plan teoretic conflictelor interetnice din Belgia sau interreligioase din Irlanda... Cazul norvegian se deosebeşte de variantele sale belgiene sau irlandeze prin caracterul său paşnic. Partizanii celor două limbi nu s-au înfruntat niciodată în stradă. Bunăvoinţa cu care norvegienii din centru, vorbind riksmaal, au acceptat instituţionalizarea unei limbi periferice, rurală şi confecţionată, pune în sine o problemă teoretică. Avem aici un exemplu de toleranţă realmente remarcabilă. Pentru a-i aprecia amploarea, să ne imaginăm o situaţie echivalentă în una din marile ţări europene: Franţa secolului XVII, de exemplu, care să accepte, în chiar momentul când îi produce pe Corneille, Racine şi Molière, introducerea unei a doua limbi naţionale realizate din sinteza dialectelor din Picardia şi Champagne. Misterul sciziunii lingvistice din Norvegia nu se află în întregime în regionalismul etnocentric al familiei sursă şi al Vestului, ci şi în toleranţa familiei nucleare absolute şi a Estului faţă de manifestările diferenţei. Cu adevărat remarcabil în cazul norvegian e faptul că centrul nu combate realmente aspiraţiile periferiei la autonomia lingvistică. Daneza din Christiania (oraş care devine Oslo, epurare lingvistică impusă) se predă fără luptă. Contrastul cu atitudinea franceză în materie de dialecte regionale e deplin. Şi în Franţa se poate pune în opoziţie un centru nuclear şi o periferie sursă pe planul antropologic. În Franţa însă nuclearul este egalitar şi pretinde egalizare. Dialectele periferice sunt distruse. În Danemarca, centrul nu este egalitar şi tolerează fanteziile periferiei. Atitudinea engleză trebuie apropiată de aceea a Danemarcei. În nicio epocă, Anglia,

de familie nucleară absolută, nu pretinde eliminarea metodică a limbii celte sau a galezei. În Highlands din Scoţia şi în Ţara Galilor supravieţuiesc multă vreme limbile locale, în pofida puterii de expansiune naturală a limbii engleze.

Obsesiile lingvistice ale Norvegiei occidentale solidifică, oficializează împărţirea în două a sistemului naţional. Divizând dreapta norvegiană, acest clivaj asigură predominanţa socialismului. DNA, partid de muncitori, mai puţin sensibil prin esenţă la tematicile naţionaliste, sfârşeşte, în mod paradoxal, prin a încarna unitatea naţională, prin a deveni partidul poporului în general. Cartografia electorală arată că DNA, mai puţin puternic în Vest din cauza persistenţei unei anumite practici religioase, e totuşi primul dintre partidele locale. Sondajele de opinie demonstrează că alegătorilor socialişti nu le pasă de problematica lingvistică, spre deosebire de conservatori, ostili faţă de landsmaal, şi de liberali, întru totul favorabili dezvoltării acestei limbi, deopotrivă arhaică şi nouă67. O dată dobândită independenţa naţională, Partidul laburist norvegian poate încarna naţiunea cu aproape tot atâta eficacitate ca vecinul său social-democrat din Suedia. Mai puţin bine susţinut de familia sursă, socialismul norvegian beneficiază de o situaţie unică de reunificator naţional.[298]

Concluzie: liberalism şi monarhie

La finele secolului XX, Marea Britanie, Ţările de Jos, Danemarca şi Norvegia sunt monarhii constituţionale. Nu sunt singurele de pe continent, căci mai există Belgia, Suedia şi, nu de mult, Spania. Aceste patru ţări, însă, deţin numai ele majoritatea regilor şi a reginelor din Europa şi trebuie să admitem că niciun alt tip, afară de familia nucleară absolută, nu se acomodează atât de bine cu o asemenea formulă constituţională. Familia sursă admite monarhia în Belgia şi în Suedia, dar nu şi în Germania, Austria, Irlanda ori Scoţia. În Italia sau în Portugalia, familia nucleară egalitară nu pare să încurajeze

298 I. Valen şi S. Rokkan. articolul citat. p. 330.

stabilitatea regilor. Raritatea instituţiilor monarhice în lumea nucleară egalitară nu e o foarte mare surpriză. Revoluţia franceză evidenţiază, cu o deosebită acuitate, incompatibilitatea conceptelor de rege şi de egalitate. Dacă oamenii sunt egali, în fruntea statului nu poate exista o fiinţă diferită prin natură sa, superioară altora. Monarhia constituţională, visată de Montesquieu, apoi de liberalii din secolul XIX, nu poate funcţiona în Franţa. Secolul XX demonstrează că acest ideal politic e în mare măsură inoperant în ansamblul lumii latine. Restaurarea Bourbonilor în Spania, în 1975, e un miracol istoric. Războiul civil şi franchismul au făcut din Spania o ţară bolnavă, în stare temporară de epuizare ideologică, gata la orice compromis pentru a-şi asigura liniştea.

Inexistenţa monarhiei în cea mai mare parte a spaţiului antropologic sursă, în Elveţia şi în Irlanda, în Germania şi în Austria – de la eliminarea familiilor Hohenzollern şi Habsburg – este şi mai surprinzătoare. Familia sursă, autoritară şi inegalitară, nutreşte o aspiraţie monarhică evidentă. Familia regală, cu principiul său de primogenitură, pune în scenă acest sistem antropologic. O astfel de identificare ar fi trebuit să încurajeze triumful principiului ereditar şi inegalitar din aceste ţări, în ciuda vicisitudinilor istorice. Or, chiar şi acolo unde ea există, în regiune de familie sursă, în Belgia sau în Suedia, instituţia monarhică funcţionează mai puţin bine ca în ţările de familie nucleară absolută. În secolul XX, suedezii şi belgienii nu întreţin cu monarhii lor relaţiile de încredere caracteristice pentru britanici, olandezi, danezi ori norvegieni. S-ar putea ca în Suedia şi Belgia desfiinţarea monarhiei să rămână o chestiune deschisă. De unde vine nepotrivirea concretă a monarhiei la tipul sursă ce pare totuşi cel mai apropiat de ea din punct de vedere ideologic?

În sistemul autoritar, prezenţa unui rege, cheie de boltă politică, accentuează opoziţiile între grupuri. Trăsătura inegalitară a sistemului încurajează segmentarea societăţii în blocuri – muncitori, ţărani,

burghezi, naţionalişti, catolici, protestanţi… Trăsătura sa autoritară impune ideea că este necesară o unificare prin stat. Monarhia corespunzătoare nu poate fi decât autoritară şi amplifică înfruntările dintre blocuri, care se luptă pentru deţinerea controlului. Singura soluţie la problema integrării pe verticală în mediu inegalitar e de tip totalitar. O ideologie trebuie să le învingă pe celelalte şi să le înăbuşe, operaţiune reuşită de nazism între 1933 şi 1945. Idealul monarhic, legat de noţiunile de tradiţie şi de pace internă, nu e compatibil cu o asemenea violenţă. Cu Wilhelm al II-lea, Germania militarizată din anii 1914 – 1918 a fost la un pas de instaurarea unei monarhii totalitare. AI II-lea Reich nu era totuşi, în faza sa terminală, decât o neînsemnată prefigurare a celui de al III-lea. În sistem autoritar, monarhia face dificilă rezolvarea conflictelor dintre segmentele sociale. Procedura reprezentativă şi parlamentară permite mai bine coabitarea grupurilor. Parlamentul instituţionalizează negocierea. Reprezentarea proporţională – utilizată în Suedia, Belgia, Irlanda, Germania Federală şi Austria – solidifică blocurile dând întreaga putere aparatelor de partid. Ea stabileşte un parlamentarism antiindividualist ce permite o gestionare raţională a conflictelor dintre segmentele sociale.

În ce priveşte familia nucleară absolută, ea constituie grupuri diferite care nu sunt în conflict şi care nu văd necesitatea unei autorităţi centrale forte. Într-un asemenea context cultural, monarhia încarnează unitatea naţională. Rolul esenţialmente simbolic al suveranului exprimă liberalismul sistemului social. Existenţa unei fiinţe diferite, regele, arată poziţia superioară a principiului de neegalitate. Din momentul când familiile regale acceptă principiul de responsabilitate parlamentară, adecvarea sistemului monarhic la valorile familiei nucleare absolute e totală. Sigur că între familia nucleară absolută şi monarhia constituţională nu există o relaţie deterministă strictă. Existenţa Statelor Unite, republică bazată pe un sistem familial puţin diferit de cel din Anglia, arată îndeajuns că

sunt posibile şi alte combinaţii. Suntem nevoiţi să constatăm totuşi că în Europa familia nucleară absolută oferă cele mai bune şanse de supravieţuire principiului monarhic. În Marea Britanie, în Ţările de Jos, în Danemarca sau în Norvegia, se poate discerne, în secolul XX, o întărire a ataşamentului faţă de regalitate. Pretutindeni, republicanismul iniţial al mişcărilor socialiste dispare. Prezenţa acelei fiinţe speciale care este suveranul nu pare să mai stânjenească grupul particular care e clasa muncitoare.

CONCLUZIE LA PARTEA A TREIA

Tabloul ideologiilor europene

Analiza ideologiilor europene conduce la o combinatorie destul de simplă. Fiecare din cele patru tipuri familiale dă naştere unui sistem ideologic specific, alcătuit din trei ideologii: socialistă, naţionalistă şi religios reacţională. Teoria defineşte deci *a priori* 3 x4 = 12 ideologii posibile. Realitatea istorică ne permite să examinăm numai zece, deoarece regiunile de familie comunitară sau nucleară absolută şi de puternică practică religioasă sunt prea mici pentru a-şi exprima propriile ideologii religioase reacţionale. Tabelul de mai jos rezumă diversitatea ideologică a Europei.

În interiorul fiecărui sistem, raportul de forţe între cele trei ideologii

— Socialistă, naţionalistă, religioasă – nu este stabil în perioada 1880 – 1965. Marile ţări europene – Franţa, Marea Britanie, Germania şi Italia

— Reprezintă, din acest punct de vedere, zone de instabilitate maximă. Aici, fireşte că ideologia naţionalistă are o mai mare greutate decât în ţările mici, iar ponderea sa relativă este afectată de succesul şi eşecurile concrete ale naţiunilor. Înainte de 1900, ideologiile socialiste conduc jocul. Începând cu 1900, progresează naţionalismele. După 1918, naţionalismul devine hegemonie în Germania şi Italia, dar slăbeşte în Franţa şi Marea Britanie. După al doilea război mondial, ideologiile naţionaliste. care au dus de două ori continentul la măcel,

intră într-o perioadă de retragere. Prăbuşirea e deosebit de clară în cele două mari ţări învinse: naţionalismul etnocentric din Germania şi naţionalismul fascist din Italia primesc statut de ideologii interzise. Chiar şi în Marea Britanie sau Franţa, unde Partidul conservator şi mişcarea gaullistă continuă să exprime varietăţile regionale ale naţionalismului, se simte o atenuare a ponderii componentei naţionaliste din sistemul ideologic.

Marii beneficiari ai epuizării naţionaliste, între 1945 şi 1965, sunt componentele socialiste şi religioase reacţionale. În cazul lor, se poate vorbi despre o putere temporară, în micile şi marile ţări ale continentului. De partea socialistă, trebuie reţinută instituţionalizarea social-democraţiei suedeze, apogeul laburismului britanic, izbucnirea anarho-comunismului francez, expansiunea comunismului italian. Forţa ideologiilor

Harta 79 – Zone de diminuare a socialismului către 1975

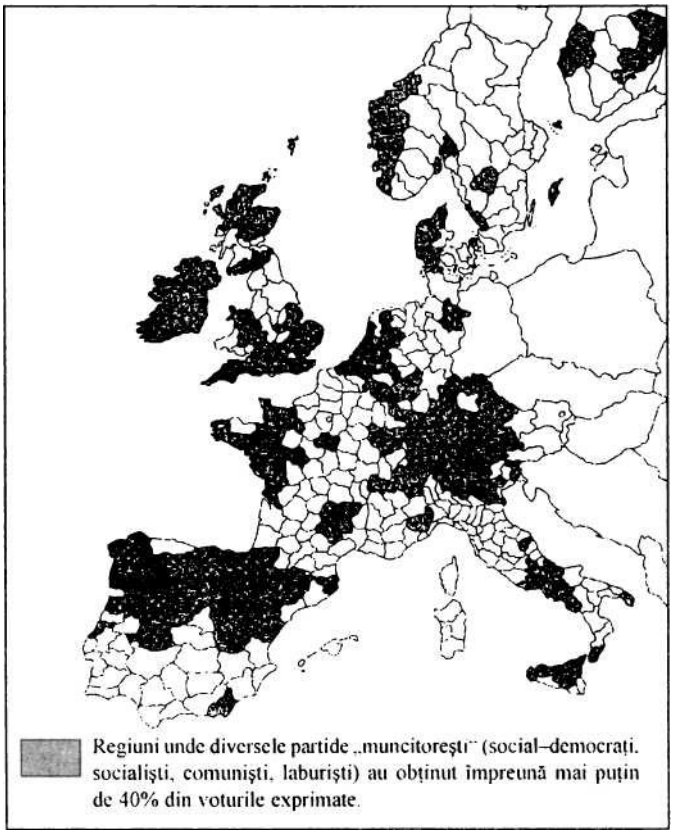
Regiuni unde diversele partide „muncitoreşti" (social–democraţi, socialişti, comunişti, laburişti) au obţinut împreună mai puţin de 40% din voturile exprimate.

Ideologiile europene				
	Valori fundamentale transmise sistemului ideologic	*Ideologie socialistă*	*Ideologie naţionalistă*	*Ideologie religioasă reacţională*
Familie nucleară egalitară	*Libertate şi egalitate*	Anarhosocialism	Liberalmilitarism	Republicanism creştin

Familie sursă	*Autoritate şi inegalitate*	Social-democraţie	Etnocentrism	Democraţie creştină
Familie comunitară	*Autoritate şi egalitate*	Comunism	Fascism	
Familie nucleară absolută	*Libertate*	Laburism (zerosocialism)	Liberalizolaţionism	

religioase reacţionale e şi mai remarcabilă. În Germania Federală, creştin-democraţia recuperează, imediat după război, electoratele naţionaliste în derută. În Italia, creştin-democraţia, minusculă în 1919, reapare între 1946 şi 1948 pentru a cuceri, schimbându-şi forma, sistemul naţional. În Franţa, teritoriu defavorabil în mod tradiţional catolicismului politic, MRP pare să aibă pentru moment un viitor strălucit. În Belgia şi în Ţările de Jos, creştin-democraţiile progresează, prin raportare la perioada antebelică, şi controlează jocul politic.

Cartografia electorală a anilor 1945 – 1965 arată o excepţională putere a ideologiilor socialiste şi religioase care, împreună, definesc esenţialul echilibrelor regionale în Europa occidentală. În toată această perioadă, religia se prezintă drept principalul obstacol în calea dezvoltării socialismului. *Statistic*, forţa religiei e slăbiciunea socialismului în lumea postbelică, în care naţionalismul nu mai joacă rolul celui de-al treilea partener.

Către 1975, când acest echilibru începe să slăbească, harta regiunilor unde diversele mişcări socialiste (social-democrate, laburiste, anarhosocialiste, comuniste) au obţinut *mai puţin de 40*% din voturi seamănă în mod curios, aproape în detaliu, cu aceea a practicii religioase din anii 1950 – 1965 (harta 79). În Germania de Sud, în

Italia de Nord, în Austria occidentală, în Belgia, în Ţările de Jos, în Elveţia centrală, în Irlanda, în Nordul peninsulei Iberice şi la periferia Hexagonului francez, supravieţuirea catolicismului constituie obstacolul principal la supremaţia mişcării muncitoreşti. În Norvegia occidentală, slăbirea relativă a socialismului se explică prin persistenţa unui protestantism modest.

La drept vorbind, nu putem identifica decât trei regiuni unde socialismul e şubred iar practica religioasă redusă: Anglia de Sud, Jutlanda daneză şi, într-o mică măsură, Italia de Sud. În aceste trei regiuni, câmpul politic e dominat de o dreaptă noncreştină1.

Între 1900 şi 1965, variaţiile de forţă relativă a ideologiilor socialistă, naţionalistă şi religioasă nu afectează stabilitatea globală a sistemelor ideologice. Schimbările observabile definesc un joc cu scor nul, în care pierderile unora sunt câştigurile celorlalte. Forţa globală a trioului „socialism-naţionalism-religie reacţionată" e constantă. Din 1965, dimpotrivă, sistemele ideologice intră într-o fază de descompunere globală, care duce la dispariţia simultană a socialismelor, naţionalismelor şi ideologiilor religioase.

„Creştin-democraţia" clientelistă din Italia de Sud se dezvoltă într-o regiune cu o slabă impregnare clericală şi nu poate fi considerată ca o dreaptă religioasă în sens strict.

PARTEA A PATRA

Descompunerea ideologiilor 1965 – 1990

Între 1965 şi 1990, majoritatea sistemelor ideologice europene sunt atinse de o inexorabilă mecanică de descompunere care distruge credinţele, slăbeşte partidele, transformă natura alinierilor politice şi creează pretutindeni sentimentul de vid şi de pierdere a sensului. Credinţa, în sensul cel mai larg al termenului, religioasă cât şi ideologică, părăseşte viaţa politică europeană. Democrat-creştini, comunişti, socialişti, social-democraţi, conservatori şi liberali sunt atinşi deopotrivă de această mutaţie, cu atât mai puternică cu cât loveşte pe ascuns,

trecând mai curând prin inconştientul cetăţenilor decât prin conştiinţa cadrelor politice. Mutaţia începe, banal, printr-o criză religioasă, ultima din istoria lumii europene. În primul rând, dispariţia catolicismului, care începe de prin 1965 în ansamblul sferei unde supravieţuise tuturor crizelor, pare a închide ciclul decreştinării. Între *1965 şi 1975, criza religioasă pune în funcţie, într-o manieră absolut clasică, impulsurile socialiste şi naţionaliste. În fapt, ea pare a încheia, cu întârziere, procesul ideologizării Europei. Foarte repede, totuşi, prăbuşirea atinge socialismul şi naţionalismul care, născute împreună din decreştinare, mor împreună din cauza procesului de descompunere a ideologiilor.*

Din anii 1975 – 1980, cele trei forţe-socialistă, naţionalistă, religioasă reacţională – care alcătuiesc sistemele ideologice europene, decad pretutindeni împreună. Puternica evidenţiere a prăbuşirilor socialiste şi religioase provine din importanţa iniţială a socialismului şi a religiei. Slab în ansamblu între 1945 şi 1965, naţionalismul cade de la o mai mică înălţime. Prăbuşirea continentală a catolicismului politic şi mutaţiile stranii şi perverse ale Internaţionalei socialiste par a face din extincţia gaullismului un fenomen minor. Toate aceste mişcări definesc împreună un mecanism global de descompunere a ideologiilor politice. Cauzele descompunerii pot fi înţelese atât pe plan material, cât şi pe plan spiritual.

Planul material: e realizată, în fine, cetatea ideală

Toate visele dispar: *cetăţile lui Dumnezeu, cetăţile socialiste, cele naţionaliste, toate acele frumoase construcţii mentale sunt devastate aproape simultan de evoluţia societăţilor europene. Disoluţia metafizicilor religioase şi sociale, care reprezentau eforturile spiritului de a se sustrage lumii reale, dezvăluie în fond o reconciliere a oamenilor cu lumea. Renunţarea la elementul de referire viitor este o validare a prezentului. Acceptarea societăţii, a vieţii aşa cum e ea, distruge logic lumile de dincolo religioase, socialiste şi naţionaliste.*

Societateapostindustrială depăşeşte probabil, prin realizările sale, cele mai nebuneşti visuri ale metafizicienilor, fie ei teologi din secolul XVI sau ideologi laici din secolul XIX. Creşterea brută a nivelului de consum nu e, desigur, unicul factor material răspunzător pentru extincţia metafizicilor, poate nici chiar cel mai important. Dispariţia a ceea ce s-ar putea numi suferinţă de masă, o suferinţă fizică ducând la o reală nevoie metafizică, este, negreşit, elementul fundamental al transformării în curs. Progresul medical creează o lume care nu elimină moartea şi durerea, ci una în care drama îşi pierde dimensiunea colectivă şi devine rară, îngrozitor de individuală, neglobalizabilă. Astfel, în Franţa, rata de mortalitate infantilă, de ordinul a 25% în jur de 1750, şi de 13% în 1910, scade în anii optzeci la mai puţin de 1%. Moartea copiilor, o experienţă banală altă dată, devine o raritate ce atinge unele familii, dar îşi pierde dimensiunea socială. Dispariţia uzinei tradiţionale, loc de muncă greu, violent, periculos, producându-şi în fiecare an lotul de accidente, este o altă mutaţie esenţială. Economia terţiară, neimplicată direct în producţie, e o lume fără risc, un univers paşnic prin natura sa, într-un sens puţin fizic şi care nu duce, ca mina sau banda rulantă, la dorinţa de evadare într-un dincolo social sau religios. Lumea birourilor nu creează în ansamblul societăţii, ca fosta lume industrială, o teamă, o angoasă latentă. Criza economică din anii 1974 – 1988 maschează aceste evoluţii. Scăderea ratei de creştere a economiei, rata înaltă a şomajului dau impresia unei încetiniri a ritmului de realizare a Paradisului pe pământ. În realitate, anii 1975 – 1988 corespund unei accelerări a mişcării istorice, dacă măsurăm schimbarea socială mai curând prin modificările de structură decât *prin rata de creştere a PIB. Atunci începe să dispară proletariatul, clasa martiră. Creşterea ratei şomajului pe ansamblul continentului este efectul acestor mutaţii socioproj'esionale accelerate. Criza nu conduce populaţiile europene la respingerea societăţii existente, ci, dimpotrivă, la o conştientizare definitivă a*

existenţei şi a calităţilor sale. Într-un oraş unde există 10% excluşi, cei 90% de indivizi cu un loc de muncă sau un venit îşi apreciază privilegiile colective şi descoperă în jurul lor societatea ideală, în sfârşit realizată. Ei îşi dau seama că ea riscă să dispară. Criza economică agravează situaţia categoriilor sociale marginale sau pe cale de marginalizare, dar accelerează declinul ideologiilor în cadrul populaţiilor majoritare.

Planul spiritual: de la şcoala primară la şcoala secundară

Învăţământul primar a fost, împreună cu decreştinarea, una din cele două condiţii fundamentale ale dezvoltării ideologiilor. Ca să adere pe deplin şi în mod colectiv la unele sisteme de credinţe, oamenii trebuie să poată citi textele sacre fundamentale. Alfabetizarea de masă creează deci o societate receptivă la ideologie. Stăpânirea cititului le dă oamenilor mijloacele de a identifica, în proliferarea de doctrine moderne, pe acelea ale căror valori esenţiale coincid cu valorile purtate de sistemele lorfamiliale tradiţionale. Cultura primară permite identificarea unor forme; ea nu duce la nicio reflecţie critică asupra aceea sau nu e posibil. Izolată, capacitatea de a citi conduce la o structurare a viselor independentă de realitate. Popoarele doar alfabetizate acordă scrisului o valoare absolută. Cuvintele sunt lucruri. Cetăţile ideale descrise de texte există într-un sens real pentru populaţiile cu nivel cultural primar. La început era cuvântul: alfabetizarea de masă extinde la populaţii întregi iluzia puterii cuvântului scris, aberaţie magică apărută odată cu însăşi inventarea scrisului.

Educaţia secundară ajută masele să treacă dincolo de această supunere primară faţă de scris. Confruntarea cu limbaje noi, străine sau matematice, îi orientează pe elevi spre o relativizare a textelor. Educaţia secundară prelungeşte mai ales procesul de formare intelectuală dincolo de pubertate, până la adolescenţă, vârstă critică de autodefinire şi de revoltă a indivizilor. Educaţia secundară face să dispară supunerea faţă de scris,

deoarece ea pregăteşte indivizi care ating vârsta revoltei. Europa anilor 1960 – 1990 este în întregime remodelată de dezvoltarea masivă a educaţiei secundare.

Măsurarea răspândirii educaţiei secundare nu e un exerciţiu facil. Aici nu există, ca în cazul învăţământului primar, un criteriu simplu şi unic permiţând să afirmi dacă un ins e ori nu „secundar Un om ştie sau nu ştie să citească. Definirea unor clase dihotomice atât de clare nu *mai e posibilă în cazul undivizilor care ştiu toţi să citească,* dar *ale căror traiectorii şi performanţe în diversele cicluri ale educaţiei secundare sunt foarte variate.* Deosebit de *dificile sunt comparaţiile internaţionale;* sistemele de *învăţământ suedez,* german, francez, englez şi italian *diferă considerabil şi e foarte greu să se ajungă la propoziţii simple de tipul: „*La *cutare dată,* cutare procent *din cutare clasă de vârstă atinsese un nivel educativ secundar x*, y *sau z". Modul în care sunt repertoriate sistemele de învăţământ tehnice, secundare prin unele aspecte şi tradiţionale prin altele, pune probleme aproape insurmontabile. Metoda cea mai sigură e să te mulţumeşti cu compararea,* în *timp şi spaţiu,* a *numărului de studenţi,* adică *de şcolarizaţi care depăşesc studiile secundare.* Există *un strâns raport cantitativ între proporţia de indivizi cu studii medii şi proporţia de indivizi cu studii superioare. Deşi imperfectă, această evaluare permite obţinerea unor rezultate clare şi,* la *drept vorbind,* spectaculoase. Elanul *cultural din anii 1960 – 1990 e un fenomen social masiv.* În *toată Europa occidentală,* numărul *de studenţi trece de la 800.000 în 1950,* la *2 900.000 în 1968 şi la 7.000.000 în 1983.* În *1950,* studenţii *constituie încă o microcategorie,* o *mică elită burgheză. Din anii 1965 – 1970,* perioadă *de ruptură a echilibrelor religioase şi ideologice,* studenţii *devin o categorie socială reală.* În *spatele numărului crescând de studenţi trebuie să ne imaginăm o populaţie cu studii medii şi mai importantă. Din 1968,* proporţia *de indivizi aflaţi încă în cadrul învăţământului la 17 ani atinge 40%* în *Europa de Nord,* ceva *mai puţin în Anglia şi mai mult sau mai puţin în*

Germania, în *funcţie de statutul acordat învăţământului tehnic*. În *Europa de Sud,* p*roporţia de indivizi cu studii secundare,* m*ai mică sau uşor mai mare de 20%,* în *funcţie de ţară,* c*reşte foarte repede.*

Analiza geografică a acestei mişcări de ansamblu a societăţilor europene îndreptate spre educaţia secundară arată că elanul cultural se înscrie în prelungirea vechilor tendinţe, ba, mai mult, că revine la traiectoriile clasice. Până în 1950, studenţii constituie o mică elită deconectată de la structura socială. Numărul lor variază puţin de la ţară la ţară, iar diferenţele observate par a nu avea o legătură directă cu nivelul de dezvoltare. În Suedia, la fel ca în Spania, găsim atunci 2, 4 *studenţi la 1.000 de locuitori. Dezvoltarea educaţiei secundare reintroduce logica socială în statistică. Mersul înainte spre educaţia secundară restabileşte vechea ierarhie a nivelurilor de dezvoltare culturală*: *Suedia, Germania, Finlanda şi Ţările de Jos se disting, în*

Studenţii Studenţi la 1.000 de locuitori			
	1950	1968	1983
Suedia	2, 4	14, 5	26, 8
Norvegia	2, 2	10, 9	22, 2
Finlanda	3, 6	11, 7	24, 8
Danemarca	4, O	14, 2	22, 1
Regatul Unit	2, 6	7, 3	16, O
Irlanda	3, O	8, 8	18, 4
Ţările de Jos	6, O	15, 6	26, 8
Belgia	2, 3	8, 7	22, 8

Germania	3, 1	7, 3	24.O
Austria	3, 6	7, 1	20, 6
Elveţia	4, 1	8.4	15, 1
Franţa	3, 2	11, 7	21, 1
Italia	3, 1	10, 4	19, 6
Spania	2, 4	5, 4	20, 7
Portugalia	1, 6	4, 5	9, 9

Sursă: *Annuaire statistique* de l'Unesco, anii 1971 şi 1986.

1983, prin procentajele de studenţi ce ating sau depăşesc cifra de 25 la 1.000 de locuitori. În Norvegia, Danemarca sau Belgia, această rată e cuprinsă între 22 şi 24. În Franţa, Austria şi Spania, e de 20 până la 22. În pofida cifrelor britanice şi elveţiene, anormal de scăzute, vedem aici reapariţia vechii geografii a alfabetizării, cu axa sa centrală de dezvoltare între Suedia şi Germania. Răspândirea educaţiei secundare o prelungeşte pe aceea a învăţământului primar şi reîntâlnim, în consecinţă, foarte vechea hartă a protestantismului, un protestantism a cărui influenţă pozitivă se întinde asupra regiunilor catolice din Sudul Ţărilor de Jos, ale Germaniei meridionale şi Belgiei.

Cifrele descriind dezvoltarea educaţiei secundare pun în evidenţă o revoluţie culturală care, prin amploarea şi consecinţele sale, valorifică răspândirea alfabetizării de masă şi acţionează la toate nivelurile structurii sociale. Pe plan ideologic, ea anulează supunerea religioasă ori cvasireligioasă faţă de formulele sacre tradiţionale şi erodează fundamentele culturale „primare „ale sistemelor ideologice, dar e şi principalul motor al unei transformări sociale generale. Înmulţind diplomele, modeste sau importante, e responsabilă pentru proliferarea sectorului

terţiar, pentru apariţia unei societăţi postindustriale în care mai mult de 60% din persoanele active se consacră unor activităţi de serviciu. Educaţia secundară realizează milioane de nonmuncitori, indivizi care vor şi pot să evite lumea aspră – şi care produce murdărie – a uzinei.

*De asemenea, nu este practic posibilă separarea cauzelor materiale şi spirituale ale descompunerii ideologiilor. Impulsul cul*tural *acţionează pe toate planurile: bulversează morfologia socioprofesională, contribund astfel la fabricarea unei lumi de birouri, curată şi agreabilă, insensibilă la metafizicile sociale sau religioase de compensaţie. Se poate aminti aici o acţiune indirectă a culturalului asupra ideologicului, cu ajutorul economicului. Atunci când dezvoltarea educaţiei secundare erodează magia primară a doctrinelor simplificatoare, se poate vorbi de o acţiune directă a culturalului asupra ideologiei. Complementaritatea mecanismului e absolută.*

Întrepătrunderea cauzalităţilor nu creează o veritabilă complexitate. La nivelul indivizilor, al grupurilor umane, transformările culturale, economice, religioase şi ideologice se completează. Toate mutaţiile sunt susţinute de o generaţie, iar această coincidenţă explică extraordinara simultaneitate a evoluţiilor. Între 1965 şi 1970, toţi indicatorii statistici încep să se deplaseze, întreaga structură socială se dezechilibrează. Motivul e foarte simplu. În acest moment, generaţiile născute imediat după al doilea război mondial ating vârsta adultă. O ecuaţie foarte simplă permite să se dateze avântul educaţiei superioare, dezindu-strializarea, dezvoltarea sectorului terţiar al economiei, scăderea drastică a natalităţii, extincţia catolicismului, descompunerea ideologiilor: 1945 + 20 = 1965. Această generaţie şi următoarele definesc o nouă societate europeană: de înalt nivel cultural, terţiară, indiferentă faţă de religie, detaşată de ideologie.

CAPITOLUL XIII

Criza terminală a catolicismului între 1965 şi 1970,

catolicismul, care supravieţuise într-o bună parte a Europei seismelor religioase din anii 1730 – 1800 şi 1880 – 1930, intră până la urmă în criză. Indicatorii sunt numeroşi, absolut concordanţi şi arată un declin brutal: prezenţa la slujba duminicală ca şi hirotonisirile de noi preoţi sau apartenenţa oficială la catolicism a credincioşilor în ţările unde separarea Bisericii de stat n-a fost realizată. Nu e posibilă întotdeauna fixarea unei date iniţiale care să marcheze începutul absolut al procesului de disoluţie, dar aproape în toate ţările se observă o accelerare între 1965 şi 1970. Când am avut la dispoziţie succesiuni anuale, anul 1968 marchează cel mai adesea un punct de schimbare. În Germania Federală şi Austria, renunţările oficiale la calitatea de catolic, înregistrate administrativ ca „ieşiri" din Biserică (*Austritte*), permit urmărirea, an după an, a vitalităţii catolicismului.

În Austria, numărul de ieşiri creşte lent, de la 8 360 la 12 072 între 1958 şi 1967. Sare la 16 110 în 1968, ajunge la 19 283 în 1971, se stabilizează între 20.000 şi 24.000 între 1971 şi 1980, apoi îşi reia ascensiunea, 26 033 în 1981, 32 266 în 1982, pentru a se stabiliza la 33.000 – 35.000 de ieşiri anuale între 1982 şi 1987. Evoluţia germană e de acelaşi tip, dar ceva mai neregulată. Creşterea este nesemnificativă între 1955 şi 1966, dacă ţinem seama de creşterea populaţiei (de la

Statisiisches Handhitch pentru anii corespunzători.

20 511 la 22 041 de ieşiri). În 1968, se observă un salt la 27 995, apoi la 69 448 în 1971. Această perioadă de creştere e urmată de oscilaţii la un nivel ridicat, de la 48.000 la 83.000 de ieşiri pe an până în 19802. Anii 1982 – 1986 par să marcheze începutul unei noi ascensiuni a numărului anual de ieşiri.

Practica religioasă înscrie o curbă de scădere mai regulată, dar lasă să apară aceleaşi accelerări. În pofida prezenţei câtorva lacune statistice care trădează negreşit o anumită confuzie a Bisericii, pentru Germania se poate alcătui o succesiune anuală care măsoară procentajul de practicanţi din populaţia catolică. Între 1965 şi 1966,

proporţia scade de la 48 la 41, 7%. O mică accelerare a declinului face ca aceasta să scadă la 39, 7% în 1968 şi la 32, 7% în 1975. După aceea, descreşterea primeşte un ritm mai regulat şi în 1986 se ajunge la doar la 24, 2% practică religioasă[299]. În treizeci de ani, practica religioasă e înjumătăţită, în lipsa cifrelor, se poate presupune că declinul catolicismului elveţian, esenţialmente germanofon, merge în paralel cu acela al verilor german şi austriac.

Declinul catolicismului belgian e identic cu cel al catolicismului german. Practica religioasă scade de la 50% în 1950 la 45% în 1964 şi 26% în 1981[300].

În Ţările de Jos, unde nivelul iniţial de practică este excepţional de ridicat, căderea apare şi mai brutală. Prezenţa la slujba duminicală scade de la 64% în 1966 la 28% în 1984. Şi în cazul olandez se poate observa o accelerare a evoluţiei între 1967 şi 1969: în doi ani, asistenţa la serviciul religios scade de la 63 la 51%[301].

În Franţa, evoluţia nivelului mediu de practică religioasă e mai puţin spectaculoasă, fiindcă cele două treimi din teritoriu apar încă din 1790 ca regiuni de slabă înrădăcinare catolică. În ansamblu, prezenţa la slujbă trece de la 20 – 25% în anii şaizeci la 10 – 15% către sfârşitul anilor şaptezeci[302]. O analiză diferenţiată pe regiuni ar arăta, în partea periferică a Hexagonului, scăderi brutale de tip olandez, de la 50% practică religioasă la 25% sau mai puţin. În totalitatea lumii catolice nord-europene, practica religioasă scade, de la mijlocul anilor optzeci, la niveluri apropiate de 25%. Această rată nu e o valoare minimală incompresibilă. Ea reprezintă mai ales practica reziduală a generaţiilor mai vechi. În măsura în care renunţarea la catolicism este un

---

299~ Statistisches Jahrbuch pentru anii corespunzători.

300 Statistisches Jahrbuch pentru anii corespunzători.

301. L. Voyé. K. Dobbel şi col.. Im Belgique et ses dieux, pp. 191-195.

302J . A. Coleman. The Evolution of Dutch Catholicism, 1958 -19" 4, p. 302 şi Statistical Yearbook of the Setherlands, 1988, p. 94.
F. Lebrun şi col.. Histoire des catholiques en Trance, p. 488.

fenomen de generaţie, ce atinge mai întâi tinerii, practica religioasă care se menţine reprezintă mai curând un reziduu decât o rezervă. Mişcarea descendentă a hirotonisirilor de noi preoţi arată clar că Biserica catolică e pe cale de dezagregare, fenomen cu atât mai impresionant cu cât el atinge bastioane regionale unde catolicismul supravieţuise, timp de două secole, tuturor agresiunilor laicităţii.

E mai greu de obţinut statistici fiabile privind partea mai puţin dezvoltată a lumii catolice europene, care permit urmărirea cu precizie a evoluţiei practicii religioase în provinciile italiene, spaniole şi portugheze de puternică impregnare catolică, sau în Irlanda. Declinul practicii religioase pare ceva mai târziu în unele din aceste ţări decât în Germania, Ţările de Jos, Franţa, Austria sau Belgia. Analiza fenomenelor demografice asociate la scăderea practicii religioase permite totuşi datarea cu mai multă precizie a declinului catolicismelor meridionale şi irlandez.

Scăderea fecundităţii şi criza religioasă

Fiecăreia dintre crizele religioase care punctează istoria Europei i se poate asocia o ruptură demografică. Prima cădere catolică determină, în Franţa, încă de la sfârşitul secolului XVIII, o dezvoltare timpurie a controlului naşterilor. Din 1880, implozia protestantismelor conduce la răspândirea contracepţiei în toată Europa de Nord. Criza care atinge catolicismul între 1965 şi 1975 nu face excepţie de la regulă: concordanţa cronologică între transformările religioase şi demografice este clară, dar nu trebuie să ne ducă la interpretări simpliste. Spre deosebire de ceea ce se observa între 1730 şi 1800 sau între 1880 şi 1930, fenomenul religios nu apare în 1965 şi 1975 ca variabila determinantă, a cărei evoluţie condiţionează procesele demografice. Mutaţia demografică, perturbatoare a echilibrelor europene între 1965 şi 1975, face parte, împreună cu criza religioasă, dintr-o transformare socială şi culturală generală. Scăderea natalităţii nu e determinată însă de declinul credinţei.

Ratele mai mici de fecunditate nu afectează numai lumea catolică. Ele ating şi lumea decreştinată, de tradiţie protestantă (Scandinavia, Marea Britanie, Ţările de Jos, Germania şi Elveţia de Nord), ca şi de tradiţie catolică (Franţa Bazinului parizian, Italia, Spania şi Portugalia de Sud).

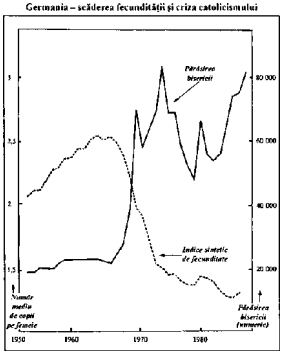

Este evident că în aceste regiuni de vechi indiferentism religios nu se poate explica modificarea comportamentelor de reproducere prin declinul unei credinţe religioase de la început nesemnificative. Adevărul e că, în sfera catolică practicantă, coincidenţa cronologică între decreştinare şi scăderea fecundităţii este evidentă. În cazul german, variaţiile indicelui de fecunditate şi de ieşiri din Biserica catolică pot fi confruntate an după an (vezi graficul). Cele două curbe definesc o cronologie unică, cu o răsturnare a atitudinilor între 1968 şi 1970: creşterea numărului de ieşiri din Biserică e corespunzătoare, în timp, cu scăderea indicelui de fecunditate. O concordantă asemănătoare poate fi observată în cazul Austriei. Declinul fecundităţii începe în Austria cu trei ani mai devreme ca în Germania, dar într-un ritm destul de lent, el accelerându-se începând din anii 1969 – 1970. Curba ieşirilor din Biserica catolică austriacă reproduce aceste nuanţe: creştere lentă până în 1967, ascensiune brutală în 1968.

În Ţările de Jos, legătura dintre criza religioasă şi ruptura demografică poate fi, de asemenea, verificată. Fecunditate şi prezenţă la slujba duminicală scad între 1967 şi 1970, după o perioadă iniţială de descreştere mai lentă sau ezitantă.

În Belgia, lipsa unei succesiuni anuale privind practica religioasă nu împiedică identificarea în timp a evoluţiilor demografice şi religioase, dacă ne mulţumim cu un cadru cronologic mai sumar, cincinal şi nu

Scăderea fecundităţii în anii 1965 – 1990		
	An în care începe scăderea definitivă	*An în care indicele trece sub pragul de 2,1*
Suedia	1965	1969
Norvegia	1965	1975
Finlanda	1965	1969
Danemarca	1967	1969
Regatul Unit	1967	1973
Irlanda	1971	neatins în 1990
Ţările de Jos	1965	1973
Belgia	1965	1973
Germania	1967	1970
Austria	1964	1973
Elveţia	1965	1971
Franţa	1965	1975
Italia	1965	1977
Spania	1977	1981
Portugalia	1977	1983

Sursă după notele referitoare la „conjunctura demografică” din revista *Popuhition*.

anual: în anii 1965 – 1970 se observă bine o răsturnare în ambele domenii. O dată acceptată, ipoteza unei simultaneităţi a declinului credinţei şi a scăderii

natalităţii în regiune catolică permite a se defini cu o oarecare precizie cronologia refluxului religios în ţările pentru care nu dispunem de statistici fiabile privind practica duminicală. În Elveţia şi în Italia, declinul fecundităţii începe în 1965 şi se estimează că în ambele ţări catolicismul cedează între 1965 şi 1970. În Irlanda, Spania şi Portugalia, partea cea mai importantă a transformării demografice intervine în anii şaptezeci şi trebuie să avem în vedere că tot în acest deceniu are loc şi criza catolicismului. În Spania şi Portugalia, sfârşitul anilor şaptezeci e perioada decisivă. Criza catolicismului irlandez – excepţional de puternic la început – se întinde pe tot deceniul şi continuă şi după 1980. În 1990, Irlanda e singura ţară din Europa occidentală unde indicele sintetic de natalitate nu scade sub pragul de 2, 1, care stabileşte capacitatea unei populaţii de a se reproduce la fel pe o perioadă lungă, în lipsa fenomenelor migratorii. În Irlanda, rezistenţa fecundităţii e o dovadă a rezistenţei catolicismului.

Datarea declinului credinţei prin scăderea fecundităţii este foarte riguroasă, în pofida complexităţii interacţiunilor dintre toate variabilele a căror evoluţie o constituie transformarea socială din anii 1965 – 1990. împotrivirea catolicismului la contracepţie creează o legătură specifică între religiozitate şi fecunditate. Ea implică existenţa, într-o populaţie catolică practicantă, a unei proporţii ridicate de familii numeroase care nu sunt de acord cu contracepţia. Astfel, prezenţa unei proporţii importante de familii cu patru copii şi mai mult este „semnătura44 demografică a catolicismului. Declinul fecundităţii din anii 1965 – 1990 elimină virtual din peisajul demografic european aceste familii numeroase. Dispariţie ce permite a se afirma că în zonele avute în vedere nu mai există subpopulaţii fidele în fapt doctrinei catolice. Ea semnează dezagregarea credinţei catolice. Corelaţia dintre diminuarea numărului de naşteri şi restrângerea prezenţei la mesă nu e totuşi decât o relaţie secundară în procesul de transformare socială. Alte

fenomene mai importante *determină* evoluţia generală, care provoacă, simultan, dispariţia catolicismului şi scăderea natalităţii.

Elan cultural şi declin al catolicismului

Cauza principală a prăbuşirii catolice este dezvoltarea educaţiei secundare. Religie de autoritate în sfera terestră, catolicismul susţine superioritatea preotului asupra credincioşilor. În contextul anilor 1900 – 1965, preotul e cel mai adesea superior prin nivelul său cultural şi reprezintă educaţia secundară într-o lume care n-a depăşit, în general, stadiul de instruire primară. În regiunile de practică forte catolică, ierarhia culturală obiectivă consolidează teoria romană privind rolul specific al preotului. Acelaşi gen de distanţare obiectivă, decalată de la un grad ierarhic în jos, fusese constatat şi în Evul Mediu: preotul alfabetizat reprezenta atunci instruirea primară, iar credinciosul analfabet încarna gradul zero al culturii scrise. Dezvoltarea liceelor şi a colegiilor produce o masă de indivizi de nivel şcolar secundar, în mod obiectiv egali preoţilor şi sustrăgându-se firesc influenţei disciplinei catolice. Mecanismul cultural pare similar cu cel care conduce la Reforma protestantă. La începutul secolului XVI, accesul laicilor la lectură, în anumite regiuni, zdruncină puterea preoţilor. Către 1965, accesul maselor rurale şi urbane la învăţământul secundar creează o nouă situaţie de ruptură, în acest stadiu, nicio structură familială nu mai poate salva catolicismul sau să ofere un refugiu credinţei în Dumnezeu. Forţa imaginilor paterne în regiunile de familie autoritară nu poate face nimic împotriva valului cultural care inundă continentul.

Criza terminală a catolicismului e şi aceea a creştinismului european. Ea încheie un lung ciclu religios constituit din trei valuri decreştinatoare: 1730 – 1800 într-o parte a lumii catolice, 1880 – 1930 în sfera protestantă şi 1965 – 1990 în restul lumii catolice. La apropierea de anul 2000, se conturează o Europă reunificată pe planul religios, dar prin indiferentism. În această lume, unde practica religioasă tinde spre zero, nu se mai poate vorbi

despre înfruntări între catolici şi protestanţi, între laici şi creştini. Continentul rămâne de tradiţie şi de civilizaţie creştine, dar Bisericile sunt neînsemnate din punct de vedere social.

CAPITOLUL XIV

Sfârşitul proletariatului

Industrializarea Europei e un fenomen de lungă durată, care începe în Marea Britanie la mijlocul secolului XVIII şi se continuă pe întregul continent de-a lungul secolului XIX şi o bună parte din secolul XX. în Marea Britanie, proporţia de populaţie activă folosită în industrie încetează de a mai creşte la finele secolului XIX. în alte părţi, industrializarea durează mai mult, până la date eşalonate între 1960 şi începutul anilor optzeci. Societatea industrială nu ajunge în acel moment la o stare de echilibru şi de stabilitate. Lenta dezvoltare seculară a populaţiei industriale e urmată de o descreştere brutală, atât de rapidă, încât s-ar putea vorbi pe drept de o contrarevoluţie industrială.

Mişcarea de reflux începe în anii 1960 – 1965 în Marea Britanie, în Ţările de Jos şi în Suedia; atinge Belgia şi Elveţia între 1965 şi 1970, iar Norvegia, Danemarca, şi Germania între 1970 şi 1975; răvăşeşte Finlanda, Franţa, Italia şi Spania între 1975 şi 1980. În fine, în anii 1980 – 1985 întrerupe revoluţia industrială în Portugalia şi Irlanda, înainte chiar ca ea să ajungă la maturitate; atinge şi Austria, unde tocmai se încheiase o industrializare lentă dar puternică. Amploarea fenomenului e variabilă. Din analiza statistică reies două modele distincte de dezindustrializare. În majoritatea ţărilor europene, refluxul populaţiei folosite în sectorul secundar este foarte rapid şi conduce la reducerea la mai puţin de 30% din totalul persoanelor active. Ţările de Jos reprezintă aici un caz limită, cu mai puţin de 24% de posturi în industrie din 1987. În trei ţări, apropiate cultural, căci sunt mai ales germanofone – Germania, Elveţia şi Austria –, scăderea efectivelor nu e atât de drastică: în 1987, în industrie lucrează mai mult de 37% din populaţia activă. Prăpastia

dintre grupul de „mai puţin de 30%” şi cel de „mai mult de 37%” este spectaculos de bine conturată prin distribuirea statistică. Numai două naţiuni se află la mijloc, Finlanda şi Portugalia, cu 31 % activi în sectorul secundar: aceste ţări, cu o revoluţie industrială târzie, se vor alătura curând, cu mai puţin de 30%, ţărilor dezindu-strializate. Din 1987, în Europa se conturează o geografie uimitoare, care

Declinul proletariatului			
	Proporţia populaţiei din industrie (*în* %)		*Descreşte relativă* (*în* %)
	I960	*I9871*	
Suedia	43,9	29,1	— 34
Norvegia	36,4	26,4	— 27
Finlanda	31,5	31,O	— 1
Danemarca	37,5	27,7	— 26
Regatul Unit	47,6	26,7	— 44
Irlanda	23,7	27,1	+ 14
Ţările de Jos	42,7	23.6	— 44
Belgia	46,7	25,8	— 45
Germania	47,6	38,9	— 18
Austria	40,O	37,9	— 5
Elveţia	49,5	37.4	— 24
Franţa	39,O	27,2	— 30

Italia	36, 9	28, 2	— 24
Spania	30, 7	29, 8	— 3
Portugalia	27, 8	31, 3	+ 13

1986 pentru Danemarca şi Belgia.

Sursă: Bureau internaţional du travail. *Annuaire des stalistiques du travciil*, 1988 şi anii anteriori.

se sustrage nivelurilor de dezvoltare tradiţionale. Naţiunile supraindustrializate de la mijlocul secolului XIX, ca Marea Britanie sau Belgia, se regăsesc în aceeaşi clasă statistică împreună cu ţări subdezvoltate la începutul secolului XX, ca Spania sau Italia. Fără excepţia „germanică”, Europa occidentală ar fi atins o stare de uniformitate industrială aşa cum n-a mai fost observată niciodată în istoria sa.

Traiectoriile ce au condus la această uniformitate sunt totuşi foarte diverse. Naţiunile pornesc, într-adevăr, de la niveluri industriale inegale. Pentru a atinge proporţia de 26, 7% din populaţia activă în industrie, Marea Britanie trebuie să lichideze 44% din populaţia sa activă din sectorul secundar între 1960 şi 1987. Pentru a se situa la 29, 8 în 1987, Spania urmează o traiectorie mai paşnică: 30, 7% în 1960, plafonare la 38, 3% în 1975, apoi o descreştere de 22%. În perioada 1960 – 1987, evoluţia spaniolă e aproape nulă. Noţiunea de traiectorie paşnică e totuşi foarte relativă: scăderea de 22% înregistrată în doisprezece ani, între 1975 şi 1987, reprezintă, oricum, un şoc social. Amploarea scăderii efectivelor industriale între 1960 şi 1987 permite stabilirea unor treceri mai mult sau mai puţin violente la societatea postindustrială. Evoluţiile britanică, belgiană sau olandeză coincid cu o violenţă maximă. Evoluţiile societăţilor suedeză, norvegiană, daneză, franceză sau italiană (între 24 şi 34% descreştere) definesc o *via media* a dezindu-strializării. În alte părţi, ritmul e mai lent, indiferent că e vorba de vechi ţări

industriale ca Germania (18%) şi Austria (5%) sau de ţări care-şi încheie revoluţia industrială ca Finlanda, Spania, Irlanda şi Portugalia, unde populaţia activă industrială stagnează ori continuă să crească între 1960 şi 1987.

Evoluţie tehnologică şi determinări culturale

Existenţa a două moduri de dezindu-strializare – variantă medie şi variantă lentă sau „germanică" – sugerează că procesul economic nu e un simplu efect al evoluţiei tehnologice.

Informatica permite, desigur, automatizarea unei bune părţi a benzilor de producţie, precum şi reducerea masivă a numărului de muncitori necalificaţi. Ar fi fost de ajuns doar acţiunea modernităţii tehnice pentru a face din Germania un lider al dezindu-strializării. Or aceasta se prezintă ca un centru de rezistenţă. Automatizarea face schimbarea posibilă, dar nu determină neapărat. Ritmul evoluţiilor e fixat de factori sociali mai generali, a căror intensitate variază în funcţie de ţară. Dorinţa de a scăpa de munca industrială, de a fugi înspre sectorul terţiar e un factor capital, de conceptualizare dificilă, în stare să producă totuşi statistici masive. În Suedia, în Ţările de Jos, în Marea Britanie, în Franţa sau în Italia, noile generaţii formate prin educaţie secundară nu mai doresc să lucreze în uzină. Mişcarea aceasta există şi în Germania, în Austria sau Elveţia, dar nu are aceeaşi amploare.

Dezindu-strializarea e şi un fenomen al mentalităţilor, acreditat de progresul tehnic. Cercetarea performanţelor economice ale diverselor naţiuni europene arată, de altfel, că evoluţia mentalităţilor împinge transformarea maşinii economice *dincolo de limitele fixate doar de raţionalitatea contabilă*. Astfel, reducerea în masă a industriilor britanică şi franceză creează o slăbire structurală a comerţului exterior. Evoluţia europeană pune în evidenţă o contradicţie parţială între dinamica socială şi dinamica economică. Ţările *cele mai prospere* din punct de vedere economic, ca Germania, pot fi ţări cu o *transformare socială lentă*. Ţările cu evoluţie socială rapidă, ca Franţa şi Marea Britanie, trăiesc experienţa unei scăderi a puterii

industriale şi comerciale. E adevărat că unele ţări mici cu un foarte înalt nivel cultural, ca Suedia şi Ţările de Jos, reuşesc să împace dinamicile socială şi economică: terţiarizarea rapidă a economiei nu împiedică aici un echilibru de lungă durată al balanţei comerciale.

Germania anilor optzeci demonstrează, o dată în plus, extraordinara înrădăcinare istorică şi antropologică a mecanismelor economice şi chiar a procesului de dezvoltare a modernităţii. Adevărul e că suntem frapaţi de similitudinea comportamentelor germane faţă de revoluţia industrială din 1850, apoi faţă de contrarevoluţia industrială din 1970. Marx evidenţia în *l'idéologie allemande* o rezistenţă germanică la transformarea economică începută în Marea Britanie: în acelaşi fel se poate aminti azi o rezistenţă germanică – adică germană, austriacă şi elveţiană – la dezindu-strializare, fenomen care, din nou, atinge mai întâi lumea anglo-saxonă, care nu mai e doar britanică ci şi americană. Dezvoltarea timpurie şi viteza transformărilor belgiană, olandeză ori scandinavă sugerează existenţa unei culturi economice direct racordată la aceea a lumii anglo-saxone, în Europa, definită prin vechi legături comerciale şi consolidată, între 1954 şi 1970, prin răspândirea foarte rapidă a limbii engleze în această sferă. În capitolul 5, explicasem rezistenţa germană la industrializare prin existenţa unei structuri familiale de tip sursă, uniliniară, ce-i leagă pe ţărani de pământ şi frânează mobilitatea populaţiilor. O explicaţie mecanică de acest tip devine imposibilă în contextul urbanizat al anilor 1970 – 1980. În Germania, Austria sau

Elveţia, nu mai există gospodării care să cuprindă trei generaţii şi e greu de imaginat muncitori legaţi de locul lor de muncă sau de casa lor în maniera ţăranilor din secolul XIX. Dar nimic nu ne opreşte să postulăm o supravieţuire a valorilor familiei sursă întreţinând un ataşament general faţă de trecut. Evoluţia recentă a economiei germane arată că rigiditatea socială, caracteristică pentru societăţile având o componentă

familială autoritară, continuă uneori să se manifeste. Este imposibil de afirmat, însă, dacă atitudinile, valorile, comportamentele corespunzătoare sunt transmise prin familia urbană sau sunt de acum înainte difuze, caracteristice pentru mediul social în general şi retransmise mai curând de şcoală, întreprindere şi comunitatea locală decât de familie.

Această permanenţă a valorilor priveşte principalul bloc al familiei sursă în Europa, constituit din populaţii de limbă germană, cărora masa le conferă o anumită autonomie. Într-o mică naţiune de familie sursă ca Suedia, nu se poate constata o asemenea permanenţă a comportamentelor economice: dimpotrivă, plasticitatea structurii sociale suedeze o aminteşte pe aceea a ţărilor de structură familială nucleară, ca Anglia sau Franţa de Nord.

Declin industrial, scădere bruscă a proletariatului

Existenţa celor două viteze de restrângere a industriei, prin urmare şi a clasei muncitoare, nu trebuie să ne facă să pierdem din vedere esenţialul. Diminuarea masei proletariatului este generală în Europa.

La drept vorbind, declinul muncitoresc e subestimat printr-o analiză în termeni de efective industriale. Nu toţi cei activi în industrie sunt neapărat muncitori. Or, dacă în vechile industrii – textilă, metalurgică, chimică de bază ori a automobilelor – era folosită o majoritatea strivitoare de muncitori, nu se mai poate spune acelaşi lucru despre ramurile dinamice sau noi care au supravieţuit restructurării din anii şaptezeci/optzeci. Aeronautica, electronica, farmacia cuprind din ce în ce mai multe cadre de conducere sau funcţionari şi tot mai puţini proletari. În toate ramurile, ponderea sectorului comercial – care reprezintă sectorul terţiar încorporat industriei – creşte în mod substanţial. Pe ansamblu, *proporţia de muncitori din totalul populaţiei active se diminuează*. Din acest punct de vedere, cazul Germaniei, ţară caracterizată prin lentoarea relativă a evoluţiilor sale, este exemplar. În 1971, sectorul industrial de aici cuprindea 70% muncitori, în 1987, doar 63%.

Proletariatul îşi pierde forţa nu numai în ansamblul cetăţii, dar şi în interiorul lumii industriale.

Dispariţia mitului muncitoresc

În 1848, când Marx publică *Manifestul Partidului comunist*, creşterea numerică a proletariatului pare un fenomen social ireversibil. Destinul industrial al Marii Britanii prefigurează, în spiritul celor mai mulţi dintre gânditorii secolului XIX, pe acela al altor naţiuni europene. Din această evoluţie a economiei rezultă visul socialist al unei lumi regenerate de proletariat. Clasa martir, alcătuită din indivizi neînsemnaţi în sine, trebuie ca într-o zi să domine cantitativ întreaga societate. Între 1850 şi 1960, visul pare a deveni realitate, deşi într-un ritm ceva mai lent decât cel prevăzut de fondatorul socialismului zis „ştiinţific”. Modelul britanic, al unei societăţi masiv, majoritar muncitoreşti, nu s-a realizat nicăieri. Cu toate acestea, în majoritatea naţiunilor avansate ale continentului, proletariatul devine clasa cea mai masivă, cea mai numeroasă, în faţa lumii fragmentate a claselor mijlocii, salariate sau nu, a ţăranilor şi a burghezilor. E o versiune lentă şi moderată a visului marxist ce pare a se realiza: clasei muncitoare îi scapă majoritatea absolută, dar nu şi cea relativă. În lumea dezvoltată, ea reprezintă, în 1960, mai mult de 40% din masa socială şi cântăreşte efectiv foarte

Sectorul terţiar în 1987 În procentaj al populaţiei active			
Suedia	65, 6	Germania	54, 3
Norvegia	66, 3	Austria	53, 7
Finlanda	58, 4	Elveţia	55, 8
Danemarca	65, 9	Franţa	62, 1
Regatul Unit	67, 8	Italia	56, 8

Ţările de Jos	69, 6		Spania	8	51,
Belgia	67.4		Portugalia	3	42.
Sursă: OCDE.	*Études économiques*	*1988 1989.*			

mult în jocul ideologic şi politic. îi sperie pe burghezi, îi fascinează pe intelectuali şi poate aduce în orbita sa şi alte grupuri sociale. E unul din centrele de gravitaţie ale Europei anilor 1950 – 1960. Dezindu-strializarea din anii 1960 – 1987 distruge această poziţie privilegiată şi anihilează majoritatea socială relativă care-i dădea proletariatului puterea contractuală. Trecerea de la 42 la 28% de efective industriale implică pentru lumea muncitorească o tranziţie de la putere la marginalitate. Pentru prima dată în istoria europeană, clasele mijlocii salariate înlocuiesc clasa muncitoare ca şi centru de gravitaţie a lumii muncii. În Franţa, ţară a cărei evoluţie socioeconomică e esenţialmente medie, în 1988 în industrie lucrează 4 567.000 de salariaţi, iar în sectorul terţiar 11 885.000. Contrarevoluţia industrială, petrecută în Europa între 1960 şi 1990, descrie o transformare socială mult mai rapidă şi mai brutală decât revoluţia industrială. În câţiva ani, ea distruge ideea unei misiuni istorice specifice a proletariatului atât în lumea muncitorească cât şi *în ansamblul societăţii*. O asemenea evoluţie a structurilor socioeconomice şi a atitudinilor colective erodează înseşi fundamentele ideologiilor socialiste europene.

CAPITOLUL XV

Descompunerea ideologiilor în regiune protestantă în Marea Britanie, în Danemarca, în Norvegia, în Suedia şi în Finlanda, ţări protestante omogene, lipsite de minorităţi catolice importante, descompunerea ideologiilor e un fenomen relativ simplu. Dezintegrarea clasei muncitoare e fenomenul cel mai important care provoacă pretutindeni,

între 1965 şi 1990, o criză a socialismului. Nicio prăbuşire paralelă a Bisericii şi a electoratelor catolice nu complică jocul. Până la urmă, lumea protestantă *omogenă* e destul de redusă, deoarece ea exclude citadelele iniţiale ale protestantismului care au fost Germania, Elveţia şi Ţările de Jos. În fiecare din aceste ţări, în 1965 mai subzistă un puternic nucleu catolic, a cărui dezintegrare e un element capital al evoluţiei ideologice din anii 1965 – 1990. Deşi puţin întinsă, lumea protestantă omogenă e totuşi foarte diversă: pot fi identificate aici trei tipuri de structuri familiale care dau naştere unor trei temperamente ideologice diferite iar, în perioada de decreştinare din anii 1880 – 1930, unor trei varietăţi de socialism. În Anglia şi în Danemarca, familia nucleară absolută produce un socialism de nuanţă laburistă, în mod oficial sau discret; în Suedia, familia sursă produce o social-democraţie foarte pură; în Finlanda, familia comunitară permite emergenţa unui comunism important, dar slăbit de vecinătatea cu Uniunea Sovietică. Norvegia, împărţită pe planul antropologic între familia sursă şi familia nucleară absolută, oscilează între laburism şi social-democraţie. Dezintegrarea generală a proletariatului răstoarnă toate socialismele, însă şocul nu produce aceleaşi efecte în toate mediile antropologice: în unele cazuri, criza socialismului e absolută, în altele ea duce doar la o redefinire a funcţiilor mişcării socialiste.

Criza socialistă în ţinut protestant (1960 – 1988)				
	Parti de politice analizate	*Rezultat la începutul perioadei (% din voturi expr.)* B	*Rezultat la sfârşitul perioadei (% din voturi expr.)* B	*Declin relativ* A-B A

		A		
Marea Britanie 1966 – 1987	Laburişti	48, 1	31, 5	— 35%
Danemarca 1964 – 1988	Social-democraţi	42, O	28, 8	— 31%
Morvegia 1961 – 1985	Laburişti	46, 8	40, 8	— 13%
Suedia 1964 – 1988	Social-democraţi	47, 3	43, 7	— 8%
Finlanda 1966 – 1987	Social-democraţi + comunişti	48, 4	37, 7	— 22%

Marea Britanie şi Danemarca: criza socialismului

Efectele ideologice ale restrângerii industriale pot fi percepute, în Marea Britanie şi în ansamblul lumii scandinave, încă din prima jumătate a anilor şaptezeci. În toate aceste ţări, profund decreştinate din anii treizeci (dacă exceptăm cazul Norvegiei occidentale), clasa este factorul cel mai vizibil al intenţiei de vot, iar întreaga modificare a structurii economice e înţeleasă, de alegători ca şi de către comentatori, ca având o influenţă asupra alinierilor politice. Diminuarea masei proletariatului provoacă aici, aproape mecanic, o scădere a votului socialist şi o deviere bruscă spre dreapta a întregului

sistem politic. În Marea Britanie, anul 1974 reprezintă o cotitură, deoarece Partidul laburist, cu 37, 1% la alegerile din februarie, scade, pentru prima oară de la al doilea război mondial, sub plafonul de 40% din voturile exprimate. E atinsă atunci o platformă ce durează până în 1979, dar în 1982, Partidul laburist scade sub 30%, coborând la 27, 6%. Cu această ocazie îşi atinge punctul zero. Declinul laburismului îl urmează pe acela al industriei britanice, cu o perioadă de întârziere. Între 1960 şi 1987, sectorul secundar pierde în Marea Britanie 44% din masa sa relativă din populaţia activă, iar Partidul laburist îşi diminuează ponderea din corpul electoral cu 35%. Evoluţia ideologică poate fi descrisă ca *un efect mecanic dar atenuat* al transformării socioeconomice. În faţa unor mişcări economice şi ideologice de o asemenea amploare, evenimentele neprevăzute ale vieţii politice şi parlamentare britanice par cam superficiale. Suntem tentaţi să înţelegem revenirea politică a Partidului conservator ca pe un al doilea efect mecanic, iar succesul politic al lui Margaret Thatcher drept un al treilea. Dominaţia conservatoare din anii 1979 – 1990 pare a se datora mai curând vidului politic creat în partea stângă a sistemului politic decât unei dezvoltări pozitive conservatoare.

În aceeaşi perioadă, evoluţia Danemarcei este identică cu aceea a Marii Britanii. Anul teribil al socialismului danez este 1973: scade atunci la 25, 7% din voturile exprimate faţă de 42% în 1964, cu nouă ani mai devreme. Cu o nuanţă: în Danemarca, căderea socialismului (31% din voturi între 1964 şi 1988) e mai rapidă decât a industriei (26% între 1960 şi 1986). Totuşi, în Danemarca virarea stângii spre dreapta nu e la fel de netă ca în Marea Britanie, unde scrutinul majoritar la un tur favorizează fenomenele de basculare. Sistemul proporţional în alegerile pentru Folketingul danez favorizează fragmentarea şi evoluţiile moderate: el împiedică formarea unor majorităţi absolute pe plan parlamentar. Astfel, guvernele minoritare sau de coaliţie

formează esenţialul tradiţiei politice daneze. Cu toate acestea, între 1965 şi 1990, se remarcă o alunecare spre dreapta a sistemului politic danez. Între 1973 şi 1975, Partidul social-democrat danez se află în opoziţie. El conduce un guvern minoritar între 1975 şi 1982, dar lasă locul unor coaliţii de dreapta. În anii optzeci, centrul de gravitaţie al sistemului politic danez alunecă spre dreapta, o dreaptă fragmentată dar capabilă să guverneze.

În Marea Britanie, ca şi în Danemarca, criza lumii muncitoreşti duce la o implozie a mişcării socialiste, la fenomene de radicalizare şi de sciziune. Proletariatul în descompunere ţine piept evoluţiei sociale şi, simultan, lasă a se întrevedea semne de extremism de stânga şi de deviere de dreapta. Aici, unde cele mai tradiţionale sindicate controlează Partidul laburist, iritarea radicală duce la o deformare a laburismului. Cu lideri ca Michael Foot şi Tony Benn, cu un program cerând dezarmarea unilaterală a Marii Britanii, partidul se rupe de societatea britanică. Grevele foarte dure, conduse de secţiunile cele mai ameninţate ale proletariatului, îndeosebi minerii, creează în Anglia anilor şaptezeci o atmosferă ireală de ultimă criză, nu de sfârşit de lume, ci de sfârşit de societate, o societate deopotrivă industrială şi tradiţională. Moderaţii din Partidul laburist, excedaţi de lipsa de realism a poziţiilor politice şi sindicale ale partidului, sfârşesc prin a opera o sciziune. Social Democratic Party ia naştere în 1981 şi se asociază foarte repede cu Partidul liberal, a treia forţă tradiţională, deşi minoritară, a sistemului politic britanic.

În Danemarca, sindicatele sunt mult mai puţin puternice ca în Marea Britan le, iar Partidul social-democrat preferă să se adapteze şi nu să reziste la evoluţia socio-economică. Declinul lumii muncitoreşti şi creşterea claselor mijlocii sunt fenomene foarte bine percepute în lumea scandinavă, ele prelungesc declinul unei lumi rurale deosebit de masivă şi de energică. Partidele socialiste sunt deci confruntate cu o cunoscută problematică; diversele partide ţărăneşti din Scandinavia – liberali în Danemarca,

agrarieni în Suedia şi în Finlanda – fac eforturi, de-a lungul anilor cincizeci şi şaizeci, să supravieţuiască extincţiei lumii rurale şi se convertesc, unele după altele, în partide de centru. Partidele social-democrate ştiu, încă de la începutul anilor şaptezeci, că, dacă vor să se menţină, trebuie să cucerească clasele mijlocii salariate. Această luare de poziţie nu e caracteristică pentru situaţia britanică, unde trecutul muncitoresc, cu începuturi în secolul XVIII, creează o legătură sentimentală cu mitologia proletară, cu Trade Unions, cu Partidul laburist – partid al minerilor, al metalurgiştilor, al docherilor.

Socialismul danez nu se sprijină pe o clasă muncitoare cu o vechime sau forţă deosebite, dimpotrivă. Încercarea sa de cucerire a claselor mijlocii îl conduce la o poziţionare politică centristă care creează în lumea muncitorească un sentiment de nelinişte. O diviziune spre stânga pune capăt evoluţiei social-democraţiei daneze, ea făcând pereche cu diviziunea spre dreapta a laburismului britanic. Partidul socialist al poporului e prezent la alegerile daneze din 1960, dar abia în 1966 atinge stadiul de existenţă politică reală cu 10, 9% din sufragii; între 1973 şi 1979 recade şi se stabilizează, în anii optzeci, la mai mult de 11% din voturi. Scăderea numerică a proletariatului danez e însoţită de o pulverizare ideologică: în 1960, 84% din muncitorii manuali votează pentru social-democraţie; în 1975, doar 45% fac acest lucru; 24% aleg socialiştii poporului iar 24% partidele burgheze[303]. Reacţia electorală a proletariatului danez este deci bidirecţională, ea îi îndreaptă pe unii spre stânga, iar pe alţii spre dreapta. Muncitorii cel mai bine plătiţi sunt mai atraşi decât alţii de stângismul socialiştilor poporului2.

Şi în Marea Britanie declinul mişcării muncitoreşti duce simultan la poziţii de stânga ori de dreapta: mişcarea sindicală, deosebit de bine implantată în vechiul Nord industrial, deviază spre stânga. Clasa muncitoare mai puţin tradiţională din Sudul Angliei se îndreaptă în mare

303A S.B. Ljunggren, ..Conservatism in Norway and Sweden", p. 135. G. Esping--Andersen, op. cit., p. 242.

viteză spre dreapta, în aşa măsură încât, în 1983, Partidul laburist obţine, pentru prima dată în istoria britanică, mai puţin de jumătate din voturile muncitoreşti, pentru mai multă exactitate doar 47%3.

Astfel, evoluţiile britanică şi daneză sunt remarcabil de asemănătoare; în ambele cazuri, declinul industrial duce la o criză gravă şi, într-un sens, definitivă a mişcării muncitoreşti. Eşti chiar tentat să vorbeşti despre o *criză terminală* a socialismului. În Danemarca, Partidul social-democrat renunţă la ideologia socialistă dar îşi pierde o bună parte din electorat. În Marea Britanie, la început criza provoacă înăsprirea ideologică a unui Partid laburist în mod tradiţional pragmatic. Hemoragia electorală continuată până în 1989 duce la o revizuire doctrinară, la o renunţare la faimoasa clauză IV din statutele partidului privind proprietatea colectivă a mijloacelor de producţie. În măsura în care laburismul nu fusese niciodată cu adevărat partizanul unei socializări a economiei, revizuirea e mai curând simbolică decât reală. Adevărata schimbare pentru Labour Party nu poate consta decât într-o renunţare la o doctrină care acordă prioritate problemelor muncitoreşti. Din acest punct de vedere, abandonarea temei dezarmării unilaterale, realizate cu aceeaşi ocazie, e o schimbare mai importantă. Aderarea la dezarmarea unilaterală exprima perfect replierea lumii muncitoreşti în sine însăşi, fuga în afara lumii unui proletariat ameninţat de modernitate.

În Suedia: minicriză şi reconversie a social-democraţiei

Evoluţia spre dreapta a sistemului politic suedez e deopotrivă vizibilă şi insignifiantă. Ea determină o întrerupere a monopolului social-democrat al puterii, care trece la partidele burgheze între 1976 şi 1982. Declinul electoral conduce blocul muncitoresc (social-democraţi + comunişti) sub linia de 50% de voturi exprimate la alegerile din 1973, 1976 şi 1979. Refluxul global al partidelor social-democrat şi comunist nu este totuşi decât de 5% între 1970 şi 1976. *Hogervag*-ul (valul de dreapta)

e, în Suedia, insignifiant şi vizibil în aceeaşi măsură. Eşecul coaliţiei partidelor burgheze – conservatori, liberali şi centrişti – e dintre cele mai semnificative. Asta, nu numai pentru că pierde puterea din 1982, dar şi pentru că nu reuşeşte, între 1976 şi 1982, să zdruncine monopolul ideologic social-democrat. În practică, puterea „burgheză" atrage după sine o socializare consolidată a economiei suedeze4, prin naţionalizări de întreprinderi şi o creştere a părţii produsului naţional absorbită de fiscalitate. Lipsită de dirijarea constructorilor săi, maşinăria statală social-democrată scapă de sub control. În 1982, reîntoarcerea la putere a partidului, inversează tendinţa şi repune lucrurile în ordine, între 1965 şi 1987, industria suedeză pierde mai mult de 30% din efectivele sale. Social-democraţia pierde doar 8% din electorat şi păstrează controlul societăţii suedeze. Rezistă cu succes la încercarea de dezvoltare a sectorului terţiar. Reuşeşte acolo unde au eşuat socialismele britanic şi danez. Rămâne partidul dominant, deşi nemajoritar, în cadrul claselor mijlocii salariate a căror masă relativă creşte şi care devin centrul de gravitaţie al societăţii suedeze: 42% din muncitorii nemanuali votează cu social-democraţii în 1960 şi 43% în 1976 (an ce reprezintă un punct de jos al influenţei social-democrate) 5. În Danemarca, Partidul social-democrat pierde controlul clasei muncitoare; în Suedia, îl păstrează pe acela al unei fracţiuni substanţiale din clasele mijlocii. Primul pierde puterea, celălalt o păstrează.

Contrastul dintre evoluţiile politice britanică şi daneză pe de o parte şi suedeză pe de altă parte arată că transformarea socioeconomică nu e singurul factor al schimbării politice. Deosebirea dintre traiectoriile istorice, din care una duce la lichidarea socialismului, iar cealaltă la stabilitatea sa, sugerează existenţa unui factor ascuns, care accentuează criza într-un caz şi o anulează în celălalt. Prezenţa în Anglia şi în Danemarca a unor valori liberale, înscrise la origine în familia nucleară absolută, precum şi existenţa în Suedia a valorilor autoritare, înscrise la origine în familia sursă, constituie o diferenţă

fundamentală care permite explicarea destinelor distincte ale socialismului britanic ori danez, de nuanţă laburistă, şi ale socialismului suedez, varianta social-democrată.

În ţările cu structură liberală, aderarea la valorile de integrare socialistă e minimă. Utilizarea statului ca regulator al societăţii e o soluţie tehnică ce nu implică niciun fel de ataşament faţă de stat al alegătorilor, aderenţilor şi militanţilor socialişti. Pentru laburism, *Welfare State* rezultă în fond dintr-un acord contractual între cetăţeni, între indivizi. Existenţa sa nu implică nicio aderare la valorile antiliberale de autoritate şi de disciplină. Acolo unde industrializarea pune probleme, statul permite ca ele să fie reglate. Dispariţia industriei tradiţionale şi a problemelor corespunzătoare pretinde în mod firesc anihilarea statului regulator.

În ţările de structură autoritară, Statul rezolvă aceleaşi probleme de reglare a societăţii industriale, dar se poate ocupa în plus şi cu unele nevoi afective ale populaţiilor. El oferă siguranţă indivizilor, lipsiţi, din cauza exodului rural şi a urbanizării, de structura securizantă a gospodăriei ţărăneşti cuprinzând trei generaţii. Statul nu e o soluţie tehnică, ci un rău necesar; e iubit în sine, independent de funcţiile sale. În regiune autoritară, mutaţia postindustrială nu distruge concepţia etatistă a societăţii. Ea o scuteşte doar de prezentarea sa proletară. Restabileşte, în absolutul său, permanenţa istorică, ataşamentul faţă de stat, pentru stat. În Suedia, o suită perfect lineară duce de la statul birocratic luteran din secolul XVIII la statul birocratic postindustrial din anii 1980 – 1990… Social-democraţia încetează a mai fi muncitorească şi începe să încarneze un principiu de continuitate istorică. Îşi pierde coloraţia de „stângă reformatoare”, pentru a se redefini ca mare forţă conservatoare a sistemului suedez.

În Anglia şi Danemarca lucrurile se petrec invers, noile clase mijlocii resping însuşi principiul inegrării statale şi regăsesc tradiţiile liberale atenuate de industrializare. Una câte una, forţele politice redescoperă

vigoarea implementării liberale a sistemului politic. Conservatorii britanici, adepţi ai *Welfare State* în anii cincizeci şi şaizeci, sunt primii care îşi realizează adaptarea ideologică şi adoptă un liberalism economic deosebit de dur. La începutul anilor nouăzeci, laburiştii, mânaţi de necesitatea electorală, se află pe punctul de a se redefini drept o stângă liberală. Evoluţii de acelaşi tip pot fi observate şi în Danemarca, la dreapta ca şi la stânga sistemului politic.

Aşadar, trecerea la societatea postindustrială nu pare a fi în stare să lichideze fondurile antropologice naţionale. Valorile liberale ale Danemarcei şi Angliei sunt stimulate de modernizare, în timp ce valorile autoritare ale Suediei îi rezistă cu succes.

Rămâne să descoperim unde sunt găzduite valorile în discuţie în societăţile anilor 1970 – 1990. Nimic nu ne permite să afirmăm că ele sunt întotdeauna susţinute de valorile familiale, acestea fiind ele însele puternic zguduite de evoluţia culturală şi socială. Modul cel mai raţional este de a ne imagina o răspândire generală, din planul familial în cel uman. Valorile de autoritate sau de libertate n-ar fi caracteristice numai pentru relaţia părinţi-copii, ci şi pentru relaţiile personale în interiorul diverselor sfere care constituie cadrul vieţii concrete a indivizilor: şcoală, comunitate locală, întreprindere. Ne putem imagina o permanenţă a principiului de integrare a individului la aceste diverse sfere ale societăţii suedeze, capabil să se exprime pe planul politic printr-o aderare constantă la principiul de integrare statală. Ne putem imagina, din contra, în Anglia şi în Danemarca, menţinerea unei tradiţii de libertate a individului la nivel microsocial, exprimându-se printr-o respingere a autorităţii în mediul şcolar, în comunitatea locală, în întreprindere, atitudine capabilă să se proiecteze ca idei liberale în domeniul politic.

Dualitate în Norvegia

Dualitatea antropologică a Norvegiei, unde coexistă, în epoca preindustrială, familia nucleară absolută şi familia sursă, pare a se perpetua şi în perioada postindustrială.

Criza ideologică asociată cu refluxul civilizaţiei muncitoreşti ia aici, simultan sau alternativ, forme daneze şi suedeze. Combinarea valorilor liberale – concentrate în Oslo şi Estul ţării – cu valorile autoritare – în Vest – produce o cale de mijloc sau, mai curând, o traiectorie complexă ce juxtapune episoade şi elemente contradictorii: agitaţii de tip danez, stabilitate de ansamblu de tip suedez.

În 1973, socialismul din Norvegia, ca şi cel din Danemarca, trece printr-o criză majoră. Partidul laburist scade la 35, 3% din voturile exprimate, faţă de 46, 5% în 1969, adică cu 24%. Cu timpul, se redresează şi o lungă perioadă nu mai apare decât un declin de foarte limitată amploare, doar de 13% între 1961 şi 1985, mai apropiat de reculul suedez de 8% decât de prăbuşirea daneză de 31 % în aceeaşi perioadă.

Partidul laburist norvegian nu mai domină în mod absolut sistemul politic deoarece în mai multe rânduri, între 1965 şi 1986, se află în opoziţie, dar nu-şi pierde situaţia de partid principal. Cu toate acestea, dreapta nu rămâne structural slabă, fragmentată ca în Suedia. Ea se reorganizează în Norvegia în jurul Partidului conservator, a cărui pondere în sistemul politic se măreşte cu regularitate între 1973 şi 1985 (de la 17 la 30% din voturi). Pare a se instala o structură dualistă de tip englez ori danez. Aceste evoluţii contradictorii exprimă, în plan politic, înfruntarea dintre tendinţele liberale şi cele autoritare ale fondului antropologic.

Din autoritarism rezultă relativa stabilitate a socialismului, din liberalism derivă salturile electorale brutale şi alternanţa de tip anglo-saxon.

În Finlanda: criză a comunismului şi negare a liberalismului

Fondul antropologic comunitar, cu valorile sale autoritare şi egalitariste, creează în Finlanda condiţiile unei crize specifice a socialismului. Mişcarea socialistă finlandeză tradiţională conţine, într-adevăr, o importantă componentă comunistă; Partidul social-democrat, deşi influent, nu e nicidecum hegemonie, fiind mai curând

stimulat de ameninţarea sovietică decât de prezenţa valorilor antropologice nonegalitare.

Refluxul lumii muncitoreşti, între 1960 şi 1967, e aproape inexistent în Finlanda, deoarece e doar de 1%. Recul simbolic, dar care nu poate împiedica o criză a socialismului. Contrarevoluţia industrială e un fenomen la scară europeană, care produce efecte transnaţionale. Sentimentul că, aproape de anul 2000, proletariatul nu mai e clasa în ascendenţă, se răspândeşte indiferent de condiţiile naţionale particulare. Finlanda e supusă în mod tradiţional unor influenţe exterioare de acest tip. Încă din anii 1907 – 1917, lipsa de importanţă a proletariatului său nu o împiedică să producă Partidul socialist cel mai puternic din Europa, în 1910, Finlanda numără 11% persoane active în industrie şi 40% socialişti în cadrul electoratului. Este deci absolut normal ca între 1960 şi 1987, nondescreşterea unui proletariat care, în fine, există, să nu o împiedice să participe la căderea generalizată a socialismului în Europa. Mutaţiile ideologice finlandeze, care apar mai degrabă în urma evoluţiilor socio-economice europene decât a celor naţionale, dovedesc universalismul culturii politice locale.

În ansamblu, mişcarea socialistă e foarte puternică: 48, 4% din voturile exprimate în 1966, cu 21, 2% pentru Partidul comunist şi 27, 2% pentru Partidul social-democrat. Criza mişcării muncitoreşti e vizibilă încă din 1970, stimulată fiind de ambianţa politică internaţională. În 1968, lecţia administrată Cehoslovaciei de către Uniunea Sovietică produce în Finlanda o îngrijorare uşor de înţeles. Din 1970, Partidul comunist finlandez scade la 16, 6% din voturi. Nu numai că nu-şi revine în timp, dar în 1983 ajunge la 13, 5% şi sfârşeşte prin a se diviza. O minoritate ortodoxă abandonează partidul unei majorităţi reformiste şi eurocomuniste. În 1987, cele două tendinţe nu obţin împreună decât 13, 6% din voturi. Hemoragia de voturi comuniste, deviate spre dreapta spectrului politic, îi permit Partidului social-democrat să se menţină între 1966 şi 1987 (cu 23 – 27% din voturi). Global, însă, mişcarea

socialistă se reduce deoarece pierde 22% din voturile sale între 1966 şi 1987, scădere substanţială dacă ne gândim că industria nu pierde decât 1% din masa sa relativă. Himera unei cetăţi reconstruite de proletariat se risipeşte înainte chiar ca proletariatul real să dispară fizic. De fapt, toate visele de clasă dispar simultan în Finlanda: Partidul agrarian, reconverts în Partidul centrului, dar care întruchipează în spiritul ţării visul unei cetăţi reconstruite în jurul valorilor ţărăneşti, scade, între 1966 şi 1987, de la 21, 2 la 17, 6% din voturile exprimate, adică o pierdere de masă de 17%, aproape la fel de importantă ca aceea a mişcării muncitoreşti. Visul proletar ca şi cel ţărănesc intră în declin împreună, în partea dreaptă a eşichierului politic, Partidul de coaliţie naţională (conservator), dominat în mod tradiţional pe plan electoral de formaţiunile „de clasă”, comunistă, social-democrată şi agrariană, creşte în importanţă şi devine, în anii optzeci, unul din primele două partide finlandeze, celălalt fiind Partidul social-democrat, stabilizat prin declinul comunist.

Sistemul antropologic finlandez, autoritar şi egalitar, continuă totuşi să acţioneze şi dirijează viaţa politică, ce-şi pierde structura de clasă, înspre configuraţii distincte de modelele suedez şi danez.

În Danemarca, liberalismul nonegalitar favorizează alternanţa şi fragmentarea. În Suedia, valorile autoritare şi neegalitare conduc la o redefinire a social-democraţiei care rămâne partid dominant, dar îşi pierde statutul de partid muncitoresc şi devine moştenitorul legitim al birocraţiei luterane din secolele XVII şi XVIII. în Finlanda, autoritarismul şi egalitarismul combinate conduc la o dorinţă de omogenitate şi de unitate, care nu se mai constată în societăţile de structură neegalitară sau inegalitară. Atenuarea tensiunilor de clasă permite instalarea unei coaliţii surprinzătoare. Imediat după alegerile din 1987, social-democraţii şi conservatorii formează împreună guvernul, o asociere remarcabilă într-o ţară unde înfruntarea armată din 1918, dintre roşii şi albi, era un fel de mit fondator. Acest aranjament arată deriva

spre centru a sistemului politic, calmarea pasiunilor care rezultă din dezvoltarea claselor mijlocii finlandeze. Dar ea mai arată şi o nepăsare totală faţă de regulile liberale ale dualismului şi alternanţei. Asocierea roşilor cu albii implică moartea ideologiilor, însă ea dezvăluie şi acţiunea persistentă a unui autoritarism egalitar, căruia puţin îi pasă de jocul politic liberal.

CAPITOLUL XVI

Catolicism politic şi socialism: o dublă inconstanţă în 1965, în majoritatea ţărilor euroepene mai subzistă nuclee catolice puternice, cu o practică religioasă ridicată. Biserica, în calitate de putere socială, nu este realmente absentă decât din Marea Britanie şi Scandinavia. În ţări ca Germania, Ţările de Jos, Austria, Belgia, Elveţia, Franţa, Italia, Spania, Portugalia şi Irlanda electoratul catolic constituie, între 1945 şi 1965, polul cel mai solid al votului conservator, centrul rezistenţei la diverse ideologii socialiste, chiar dacă el există în majoritatea ţărilor cu vaste zone decreştinate, unde o dreaptă „laică”, mai mult sau mai puţin naţionalistă, face faţă mişcării socialiste. Acolo unde, în acelaşi an, supravieţuiesc ideologiile religioase reacţionale, disoluţia ideologiilor ia o formă mai complexă decât în lumea protestantă omogenă, britanică şi scandinavă, decreştinată global încă din anii 1880 – 1930, şi unde un singur declin pregăteşte şi provoacă criza, acela al clasei muncitoare. În lumea unde mai dăinuie o „rămăşiţă catolică”, ce conţine, în cazul Elveţiei, Ţărilor de Jos şi Germaniei, zone decreştinate de tradiţie protestantă, se combină două declinuri care, împreună, creează o mişcare istorică mai frământată. Socialismul e ameninţat de diminuarea masei clasei muncitoare, iar catolicismul politic este zdruncinat prin dispariţia treptată a Bisericii. Conştiinţa de clasă şi conştiinţa creştină dispar, simultan sau succesiv, iar această dublă dispariţie destabilizează cele două părţi ale spectrului politic, stânga şi dreapta. Rezultatul celor două evoluţii, deopotrivă contradictorii şi complementare, nu poate fi, ca în Marea Britanie sau în Scandinavia unde socialismul e singur în prima linie, o

deplasare uniformă spre dreapta centrului de gravitaţie politică. Combinarea decăderii socialiste cu cea catolică poate, în funcţie de loc, să ducă la deplasări spre stânga ori spre dreapta, cel mai adesea către centru, a echilibrului politic.

Secvenţele istorice concrete variază după ţări. Uneori declinul catolic şi cel proletar sunt timpurii şi simultane, ca în cazul Ţărilor de Jos şi al Belgiei, iar al Elveţiei într-o anumită măsură. În alte părţi, criza religioasă poate preceda clar criza muncitorească, aşa cum se întâmplă în Franţa, Germania, Austria sau Italia. Până la urmă, în unele ţări, ca Spania, Portugalia şi Irlanda, crizele industrială şi religioasă încep împreună, dar târziu, la începutul anilor optzeci, şi amorsează evoluţii ale căror consecinţe nu pot fi bănuite cu cea mai mare claritate.

Secvenţa 1. Concordanţă timpurie a crizelor religioasă şi industrială: Ţările de Jos, Belgia, Elveţia în Ţările de Jos şi în Belgia, prăbuşirea catolicismului începe încă din anii 1965 – 1970 şi coincide în mare măsură, în timp, cu procesul de dezindu-strializare, care demarează între 1960 şi 1965 în Ţările de Jos şi între 1956 şi 1970 în Belgia. În ambele ţări, declinul sectorului secundar e deosebit de amplu şi de brutal, deoarece conduce la o restrângere relativă de aproximativ 45% din populaţia activă angajată, între 1960 şi 1987.

În Elveţia, regresiile religioasă şi industrială sunt şi ele contemporane (declin religios şi industrial din anii 1965 – 1970), dar decăderea proletariatului nu e un fenomen la fel de masiv, deoarece acesta nu pierde decât 24% din masa sa între 1960 şi 1987, începutul fiind foarte lent. Prăbuşirea religioasă şi industrială simultană induce, foarte logic, crize simultane ale ideologiilor religioase reacţionate şi ale ideologiilor socialiste.

În Belgia, unde creştin-democraţii şi social-democraţii („socialereştinii” şi „socialiştii”) constituie partea cea mai importantă a sistemului politic, criza forţelor tradiţionale e spectaculoasă: în aceeaşi perioadă, social-creştinii scad de la 41, 5% din voturi în 1961 la 32,

3% în 1974, iar socialiştii de la 36, 7% la 26, 7%, respectiv 22 şi 27% scădere relativă. Paralelismul e uluitor şi sugerează că dezacordul dintre cele două forţe majore ale sistemului politic belgian devenise complicitate, că social-democraţia şi creştin-democraţia nu mai puteau, după opt decenii de înfruntări, să se dispenseze una de alta. Totuşi, se poate observa o anumită divergenţă a destinelor în anii optzeci: declinul creştin-democraţiei se continuă până la 27, 5% din voturi în 1987, în timp ce social-democraţia se stabilizează, urcând chiar până la 30, 5% din voturile exprimate în 1987. Pe întreaga perioadă 1961 – 1987, rezultatele combinate ale celor doi giganţi ai politicii belgiene scad totuşi de la 78, 2% la 58, 0% din voturi. Monopolul vechilor ideologii e serios zguduit, iar spaţiul liber al sistemului politic se dublează, trecând de la 21 la 42% din corpul electoral.

În Ţările de Jos, evoluţiile sunt la fel de spectaculoase în partea democrat-creştină şi mult mai puţin în partea socialistă. Aici, ideologiile religioase reacţionale sunt catolice şi protestante. În 1963, Partidul catolic are controlul asupra a 31, 9% din voturi, iar cele două partide protestante (creştini istorici şi antirevoluţionari) a 8, 6 şi respectiv 8, 7%. Partidul laburist e, în mod tradiţional, destul de slab, fiindcă nu obţine decât 28% din voturi la aceeaşi dată. Partidul catolic olandez se prăbuşeşte între 1963 şi 1972, ajungând până la urmă la 17, 7% din voturi, adică o pierdere de 45%. Partidul creştin istoric trece de la 8, 6 la 4, 8%, abandonând 44% din masa sa şi definindu-se, în felul său, ca un partid frate. Numai antirevoluţionarii, cei mai duri, se menţin la 8, 8%. îmbinarea declinurilor este evidentă: unite prin adversitate, cele trei forţe religioase se asociază pentru a înfrunta împreună alegerile din 1977. Apelul democrat-creştin fondat astfel (CDA) stabilizează treptat pierderile obţinând31, 9%din voturi în 1977, 30, 8 în 1981, 29, 4 în 1982 şi 34, 6 în 1986, dată care marchează cu siguranţă sfârşitul real al crizei şi apariţia unei forţe politice stabile. CDA poartă eticheta creştinismului, dar nu mai e un partid religios. Electoratul

său nu mai e practicant. E vorba de un partid conservator moderat. Între 1963 şi 1971, Partidul laburist nu profită nicidecum de criza ideologiilor religioase. Mitul socialist, niciodată foarte puternic în Ţările de Jos, este el însuşi zguduit de dezagregarea proletariatului. Laburismul scade la 24, 7% din voturi în 1971, adică o scădere relativă de 12% prin raportare la 1963. Din 1977, pare a fi în stare să profite, cu moderaţie, de descompunerea electoratelor catolic şi protestant. Reurcă la 33, 8% în 1977, darrecade la 28, 3% în 1981 şi se stabilizează la mai mult de 30% din voturi în anii optzeci. Rezultat care nu-l aşază deasupra performanţelor sale din anii 1929 – 1956. Pentru socialismul luat global, câştigul e nul deoarece minicomunismul olandez se stinge la dispariţia mitului muncitoresc. Din 1982, scade sub 2% din voturile exprimate. În ansamblu, partidele religioase şi socialiste, care controlau 80% din corpul electoral în 1963, se mulţumesc cu 68% în 1986. Spaţiul liber al sistemului politic trece de la 20 la 32% din corpul electoral.

În Elveţia, restrângerile religioase şi muncitoreşti produc efecte mult mai ponderate, în pofida simultaneităţii lor. Creştin-democraţia şi social-democraţia au un declin lent şi paralel. Partidul socialist elveţian trece, între 1963 şi 1983, de la 26, 6 la 22, 8% din voturi, adică o pierdere de 14%. Partidul democrat-creştin trece de la 23, 4 la 20, 6%, adică o scădere de doar 12%. Sigur că se poate vorbi de o criză religioasă şi muncitorească în Elveţia, dar, logic, nu poate fi evocată o criză a creştin-democraţiei şi a social-democraţiei. Dimpotrivă, se percepe o rezistenţă globală a sistemului politic helvet, datorată rezistenţei celor două forţe ideologice tradiţionale. Partidele politice elveţiene se adaptează la un mediu religios şi economic transformat. O confruntare a celor două traiectorii, belgiano-olandeză şi elveţiană, arată că cele două crize, religioasă şi industrială, combinate chiar, nu distrug pretutindeni sistemul politic tradiţional. Subteran, intervin alţi factori care duc, în unele cazuri, la o transformare brutală, iar în altele la o adaptare lentă.

Secvenţa 2. Criza religioasă precede criza industrială: Germania, Austria, Franţa, Italia în Germania, Franţa Italia şi Austria, începutul declinului catolic nu se petrece în acelaşi timp cu începutul dezindu-strializării.

În aceste patru ţări, faza ultimă a decreştinării începe în anii 1965 – 1970. Or, refluxul sectorului secundar demarează în Germania abia între 1970 şi 1975, în Franţa şi Italia între 1975 şi 1980, iar în Austria între 1980 şi 1985. Decalajul dintre cele două evoluţii defineşte o perioadă de tranziţie în timpul căreia este atinsă Biserica catolică, dar nu şi proletariatul. Electoratul catolic începe să se descompună mai înainte ca electoratul socialist să fie serios perturbat.

Diversele forţe socialiste – social-democraţi, anarho-socialişti şi comunişti sunt reprezentaţi în ţările avute în vedere – pot să profite în perioada aceasta de tranziţie de dezintegrarea electoratului catolic şi să accelereze ritmul dezagregării sale. Decreştinarea, care duce la o întărire a socialismului, reproduce, în fond, într-o fază târzie a istoriei europene, mecanismul clasic al ideologizării: masele, private de cetatea celestă, se întorc înspre cetatea muncitorească ideală. Perioada de creştere socialistă e scurtă, deoarece, după cinci până la zece ani, visul muncitoresc e lovit el însuşi de dezindu-strializare.

În toate patru ţările, se observă o fază de creştere temporară a electoratului socialist, modificată destul de rapid de începutul dezindu-strializării.

Pe durata perioadei de tranziţie, cele mai clare şi decisive progrese ale evoluţiei muncitoreşti se văd în Austria. SPO stagnează între 1953 şi 1966, dar, după aceea, obţine din nou la alegerile din 1971, 1975 şi 1979 majoritatea absolută a voturilor exprimate. Dezastrul catolic produce efecte simple şi directe într-o ţară unde catolicismul e singura tradiţie religioasă importantă. Refluxul Bisericii face atunci din Austria singura naţiune europeană în care socialiştii sunt nu numai dominanţi, ci şi majoritari. În perioada Kreisky, social-democraţia austriacă pare a deveni hegemonică.

În Franţa, reducerea practicii religioase duce la rezultate clare, deşi mai puţin decisive. În 1965, catolicismul nu controlează decât periferia ansamblului naţional şi doar descompunerea sa nu poate asigura o basculare politică de anvergură naţională. Cu toate acestea, prima creştere a „noului Partid socialist" între 1967 şi 1978, de la 19, 3 la 24, 8% din voturi, se produce aproape exclusiv în regiuni de tradiţie catolică, în Bretania, în Savoia, în Rouergue, în Alsacia etc. Descompunerea Bisericii permite primele succese ale „Uniunii stângii", cum se spunea în Franţa din acea perioadă.

În Germania, concordanţa globală dintre decreştinarea catolică şi progresul social-democraţiei e destul de bună, dar analiza trebuie nuanţată. Regresul catolic dă ritmul său creşterii lente a SPD: accelerarea crizei religioase începând din 1968 permite o întărire finală a SPD, care trece de la 36, 2% în 1961 la 45, 8% în 1972. Din 1966, el participă la putere, aliat cu CDU în marea coaliţie; în 1969, o răsturnare de alianţă îi permite să devină partenerul major într-o mică coaliţie social-democrată/liberală care guvernează până în 1982. Cercetarea detaliată a evoluţiilor electorale arată că dezvoltarea SPD e maximă în vechile regiuni catolice *şi* muncitoreşti ca Rhenania-Westfalia (+ 13, 1% între 1961 şi 1972) şi Sarre (+ 14, 4%), dar net mai puţin importantă în regiunile catolice de industrializare mai recentă ca Baden-Württemberg (+ 6, 8%) şi Bavaria (+ 7, 7%). Dezvoltarea SPD e, în realitate, mai importantă în anumite regiuni protestante din Nord, ca Saxonia (+ 9, 4%) sau Schleswig-Holstein (+ 12, 2%). Aşadar, prăbuşirea catolicismului pune în mişcare un mecanism complex. Evoluţia creştin-democraţiei lasă să apară, în mod simetric, importante diferenţe regionale. În ansamblu, CDU nu pierde sufragii decât în regiunile catolice *şi* muncitoreşti. În Sarre şi în Rhenania-Westfalia. Regiuni unde se poate observa un transfer electoral direct al CDU spre SPD: muncitorii, protejaţi de adeziunea socialistă prin religie până în anii

şaizeci, trec fără tranziţie de la conştiinţa creştină la conştiinţa de clasă. În alte părţi, evoluţiile sunt mai complexe. Prăbuşirea CDU şi înaintarea SPD în anumite zone catolice induc efecte indirecte: dezvoltare a SPD în ţinut protestant, dar şi recuperarea de către CDU, în ţinut protestant şi catolic nemuncitoresc, a electoratului unor mici partide, ultime rămăşiţe ale electoratului naţional-liberal antebelic. În Bavaria, Saxonia ori Schleswig-Holstein, CDU compensează abandonările către SPD prin câştiguri asupra altor forţe, asupra Partidului liberal mai ales. Dar criza Bisericii e aceea care, trezind în anumite regiuni conştiinţa de clasă, amorsează acţiuni şi reacţii electorale.

În Italia, contrar aparenţelor, creştin-democraţia nu se bazează pe un catolicism puternic. Practica religioasă, în 1965, e puternică doar în Veneto şi în Lombardia. Mişcările corpului electoral induse de criza catolică sunt deci ponderate. Se remarcă, însă, între 1963 şi 1976, o creştere a mişcării muncitoreşti. Comunişti, socialişti şi social-democraţi trec împreună de la 45, 2 la 48, 9% din voturile exprimate. În realitate, numai Partidul comunist – cea mai zgomotos proletară dintre mişcările socialiste – realizează un succes important, de la 25, 3 la 34, 4% din voturi. Ca şi în Germania, un examen amănunţit al geografiei electorale arată unele fenomene complexe care asociază progrese foarte clare nu numai în regiunile totodată catolice şi muncitoreşti din Lombardia şi Veneto, ci şi în lumea, mai de mult decreştinată dar slab industrializată, din Sud. Tot ca în Germania, contrapresiunile antisocialiste permit creştin-democraţiei să reziste mai bine şi să recupereze de la micile partide ceea ce a cedat în mediul muncitoresc. Este stabilă, cu 38, 3% din voturi în 1963 şi 38, 7% în 1976.

În Austria, Franţa, Germania şi Italia dezindustrializarea deteriorează net evoluţia electoratelor catolicismului înspre socialism. În Germania, unde un început de regres al proletariatului e observat încă din anii 1970 – 1975, inversarea tendinţei e mai timpurie. Alegerile

din 1976 marchează pentru SPD începutul unui declin care-l readuce în final, cu 37, 0% din voturi în 1987, aproape de punctul său de plecare, de 36, 2% din 1961. Regresul SPD este deosebit de important în regiunile catolice de industrializare recentă din Baden-Württemberg şi Bavaria, unde scade sub nivelul său de plecare (29, 3% faţă de 32, 1% în Baden-Württemberg şi 27% faţă de 30, 1% în Bavaria). Sondajele de opinie arată că pierderile SPD sunt deosebit de mari la catolicii nepracticanji (pe planul religios) şi la muncitorii necalificali şi funcţionari (pe planul socio-profesional) 1. Social-democraţia se restrânge deci la bastioanele sale iniţiale: muncitori calificaţi şi lume protestantă decreştinată. În 1982, o nouă schimbare de macaz a liberalilor trimite social-democraţia germană în opoziţie, unde clivajul dintre moderaţii şi stângiştii partidului se poate agrava fără consecinţe practice. Criza industrială atinge mult mai violent Franţa şi Italia, ceva mai târziu ca Germania, în anii 1975 – 1980. În aceste două ţări, mişcarea socialistă e divizată în două tendinţe, în Franţa, un Partid comunist puternic se află la concurenţă cu o social-democraţie proaspăt întărită prin adeziunile catolice. În Italia, un Partid comunist covârşitor domină micile grupări anarho-socialistă (PS1) şi social-democrată (PSDI). În aceste ţări, prăbuşirea mitului muncitoresc va atinge din plin partidul dictaturii proletariatului, comunismul. Celelalte forţe socialiste sunt protejate de criza ideologică prin lipsa lor de consistenţă şi de faptul că sunt percepute mai puţin ca expresii ale lumii muncitoare decât partidele comuniste.

În Franţa, criza e brutală. Din 1981, PCF scade la 16, 2% din voturile exprimate, faţă de 20, 6% în 1978. Intră într-o fază de dezagregare, în urma căreia ajunge, în 1988, la 11, 3%. Partidul comunist îşi pierde în şapte ani 45% din electorat, care se dizolvă mult mai repede decât proletariatul real. Într-adevăr, industria franceză nu pierde decât un sfert din efectivele sale în aceeaşi perioadă. Conştiinţa de clasă dispare mai repede decât clasa. Partidul socialist, a cărui dezvoltare în mediu catolic se

opreşte între 1978 şi 1981, îşi continuă extinderea prin recuperarea unei bune părţi din electoratul comunist în derută. Cu François Mitterrand, el ajunge la putere şi obţine 37, 5% din voturi în 1981. În 1986 pierde puterea, o reia datorită realegerii lui Mitterrand în 1988, dar pare a fi nevoit să se stabilizeze la 35% din voturile exprimate în anii optzeci.

În Italia, criza mişcării muncitoreşti produce efecte asemănătoare, dar atenuate. PCI scade de la 34, 4% voturi în 1976 la 26, 6% în 1987, adică o scădere relativă de 23%, importantă, dar care nu atrage după sine, pentru moment, o dispariţie a partidului ca forţă politică majoră. Partidul socialist începe un lent proces de creştere, care-l conduce de la 9, 6 la 14, 3% din voturi în aceeaşi perioadă. Evoluţia e clară, dar se simte că în Italia regresul Partidului comunist e frânat de un factor ascuns care nu există în Franţa.

Austria e atinsă, până la urmă, de darea înapoi a sectorului secundar între 1980 şi 1985. Repercusiunea asupra sistemului politic e imediată.

Vezi K. von Beyme. *Duspohtische Sistem cler Bundesrepublik Deutschland*, p. 49.

Din 1983, social-democraţii scad la 48% din voturi, faţă de 51% în 1979 şi coboară, în 1986, la 43%, regăsind astfel rezultatul de pornire din 1966.

În Franţa şi în Italia, dreapta nu profită de criza mişcării muncitoreşti. În Franţa, pierderea de voturi catolice continuă, chiar dacă de ea nu beneficiază doar Partidul socialist. Din 1984, electoratele dreptei naţionaliste tradiţionale, adică gaullistă, lasă să apară o tendinţă spre dizolvare. În Italia, eşecul PCI merge în paralel cu eşecul, ceva mai puţin important, al creştin-democraţiei, care scade de la 38, 7 la 34, 3% din voturi între 1976 şi 1987.

Chiar în Germania şi Austria, unde mişcarea socialistă nu se poate folosi de nicio neînţelegere pentru a supravieţui, pierderea de substanţă a SPD sau a SPO nu e în profitul dreptei. În Austria, creştin-democraţii scad,

între 1979 şi 1986, de la 42 la 41% din voturi. Omologii lor germani obţin la început, între 1972 şi 1976, o creştere de la 44, 9 la 48, 8% din voturi, apoi scad, în 1987, ia 44, 3%, puţin sub cel mai slab rezultat al lor din 1972. Fenomenul declinului paralel al partidelor socialiste şi creştine este normal. Criza industrială are drept urmare criza religioasă. La date diverse, cele două transformări se combină şi se consolidează într-un sens. Mediul muncitoresc creştin e lovit de două ori, în credinţa sa religioasă şi în identitatea sa de clasă. Dezordinea generală din sistem sfârşeşte prin a dezorganiza electoratele naţionaliste acolo unde ele subzistă, ca în Franţa.

În cele patru ţări unde criza religioasă precede criza industrială – Franţa, Germania, Austria şi Italia –, pot fi decelate două faze electorale succesive. La început, mişcarea muncitorească profită de diminuarea forţei catolice; după aceea, dezindu-strializarea atinge polul stâng al sistemului politic şi asistăm la o slăbire concomitentă a ideologiilor socialiste şi creştine, care duce la reciclări electorale complexe.

În unele cazuri, partidele tradiţionale, socialiste şi creştine, suferă pierderi grave, în altele, ele se arată capabile să efectueze o reconversie calmă şi recuperează de la electoratele minoritare ceea ce le-a făcut să piardă restrângerea religioasă ori industrială. Ceea ce rezultă din evoluţiile politice nu are pretutindeni aceeaşi dimensiune. Evoluţiile corpului electoral conduc uneori la o năruire a sistemului partidelor, alteori la o transformare abia vizibilă. Pentru măsurarea transformării globale, cel mai simplu e să se compare totalul voturilor obţinute la începutul şi la sfârşitul perioadei de către toate forţele tradiţionale combinate, creştine şi socialiste. În cazul Germaniei sau al Austriei, se adaugă voturile social – democrate şi cele creştin-democrate. În cel al Franţei, se cumu

Criza forţelor religioase şi socialiste tradiţionale în ţări având o componentă catolică

	Partide politice analizate	Rezultat la începutul perioadei (% din voturi exprimate) A	Rezultat la sfârşitul perioadei (% din voturi exprimate) B	Declin relativ A-B
Belgia 1961–1987	Democrat-creştini + socialişti	78,2	58,O	— 26 %
Ţările de Jos 1963–1986	Democrat-creştini (1) + laburişti	77,2	67,9	— 12% (2)
Elveţia 1963–1983	Democrat-creştini + socialişti	49,9	43,4	— 13%
Franţa 1962–1988	Comunişti + gaullişti + moderat +	79,2	49,O	— 38%

	democrat-creştini			
Italia 1963 – 1987	Comunişti + democrat-creştini	63,6	60,0	— 5%
Austria 1962 – 1986	Democrat-creştini + socialişti	89,0	84,0	— 6%
Germania 1961 – 1987	Democrat-creştini + social-democraţi	81,5	81,3	0%

(1) Totalul format din catolici, creştin-istorici şi antirevoluţionari înainte de unificarea de către CDA

(2) Uşoara creştere laburistă maschează. În cazul Ţărilor de Jos, prăbuşirea partidelor religioase (30% în perioada studiată).

leză rezultatul Partidului comunist, care încarnează în sistemul naţional superioritatea muncitorească, cu voturile partidelor de dreapta moderate, creştin-democraţii şi gaullişti, care adună împreună cea mai mare parte a votului catolic de dreapta, alături de un element naţionalist care, din 1965, nu mai poate fi izolat. În cazul Italiei, sunt asociaţi creştin-democraţii cu comuniştii, care constituie

duopolul de bază al vieţii politice creştin/muncitor. Partidele „socialiste” francez şi italian, foarte slabe la începutul perioadei, iar după aceea mari recuperatori de resturi electorale, sunt lăsate la o parte în acest calcul. Ele se comportă ca nişte forţe noi, mai curând create decât perturbate de mecanismul de descompunere. Tabelul care rezumă mişcarea globală a corpurilor electorale arată existenţa a două modele foarte diferite: un model „francez” de dezintegrare completă a sistemului de partide, cu un bloc creştin-proletar trecând de la 79, 2 la 49, 0% din totalul naţional, şi un model germano-austriac care ajunge, prin anularea reciprocă a tuturor mişcărilor, la o cvasi-imobilitate. Forţele tradiţionale pierd doar 5% din corpul electoral în Austria, 2, 7% în Italia şi 0,2% în Germania. În aceste trei ţări, sistemul de partide absoarbe pe termen lung şocurile socioculturale, care nu reuşesc să le distrugă. Partidele îşi păstrează denumirile iniţiale, dar devin altceva decât partide social-democrate, creştin-democrate sau comuniste, pentru că ele continuă să existe după dezintegrarea forţelor religioase şi ideologice care le-au dat naştere.

În Germania, Austria şi Italia, scăderea practicii religioase şi restructurarea industriei nu sunt procese încheiate şi, cu ocazia alegerilor ţinute în 1988 şi 1989, se pot sesiza câteva noi şocuri capabile să perturbe forţele politice tradiţionale din aceste ţări. Studierea anilor 1960 – 1987 arată totuşi o capacitate de rezistenţă ce contrastează cu fragilitatea sistemului de partide francez. Dezintegrare, reconversie. Existenţa acestor două moduri de reacţie la crizele religioasă şi industrială nu e caracteristică numai pentru ansamblul de ţări unde o distanţă temporală mare separă începutul crizei religioase de cel al crizei industriale. Evoluţia ideologică a ţărilor unde cele două declinuri încep împreună şi se suprapun – Ţările de Jos, Belgia, Elveţia (secvenţa 1) – defineşte şi două modele, stabil şi instabil, de comportament politic. Echilibrele politice belgiene şi olandeze sunt perturbate de transformarea ideologică; sistemul de partide elveţian

evoluează cu greu. Deci, la scară europeană, se opun două tipuri de comportamente: Ţările de Jos, Belgia şi Franţa constituie şi stabilesc împreună un model *vestic*, evolutiv; Germania, Austria Elveţia şi Italia, un model *estic*, adaptabil.

Secvenţa 3. Crize religioasă şi industrială simultane, dar târzii: Irlanda, Portugalia, Spania în Irlanda, Portugalia şi Spania, adică cele trei ţări din Europa care păstrează, în 1965 – 1970, un fond rural important, revoluţia industrială se continuă până la începutul anilor optzeci. Biserica catolică, acolo unde ea domină peisajul social – în totalitate republica Irlanda şi Nordul peninsulei Iberice – se sustrage crizei din anii 1965 – 1970. În aceste ţări, indicatorii sociali se pun în mişcare şi se începe, simultan, declinul terminal al catolicismului şi contrarevoluţia industrială între anii 1980 şi 1985. Fenomenul e recent şi, prin urmare, nu e posibil să se observe momentul final, sau decisiv, al evoluţiei politice care rezultă din transformarea socială.

În Irlanda, formidabila putere iniţială a catolicismului permite să se afirme că, în 1990, cea mai mare parte a mutaţiei religioase n-a fost încă realizată. Imobilitatea relativă a sistemului politic irlandez nu e surprinzătoare. Singura evoluţie semnificativă este regresul deja minusculului Labour Party, care scade de la 17% din voturi în 1969 la 6, 4% în 1987. Pe ansamblu, Fianna Fail şi Fine Gael îşi menţin monopolul vieţii politice. Mai mult decât diminuarea populaţiei industriale active a ţării (de la 32, 5% în 1980 la 27, 1% în 1987), evoluţia ideologică din Marea Britanie vecină e aceea care atrage după sine declinul minisocial-democraţiei irlandeze. Prăbuşirea fratelui mai mare britanic zguduie Labour Party irlandez, absolut anglofon.

În Portugalia, amestecul de cele mai moderne şi cele mai arhaice evoluţii sociale – întrepătrunderea dintre sfârşitul alfabetizării şi intrarea în societatea postindustrialăface orice analiză foarte dificilă. Complexitatea ţesăturii ideologice şi antropologice, scurtimea succesiunilor electorale postsalazariste

complică în plus problema. Se remarcă o slăbire relativă a comunismului şi a catolicismului politic, două fenomene nedecisive în sine, deoarece forţele centrale ale sistemului portughez nu sunt nici catolice, nici comuniste.

Cazul Spaniei e mai încurajator. Structura antropologică şi ideologică a ţării e simplă şi se pot sesiza, în pofida dificultăţilor evidente, câteva mari tendinţe. În evoluţiile corpului electoral spaniol trebuie să facem o distincţie în special între cele care rezultă din normalizarea democraţiei parlamentare post franchiste şi cele care rezultă din transformările sociale recente, mutaţia postindustrială şi declinul catolic.

Între 1977 şi 1982, cele două serii de factori acţionează în acelaşi sens. Normalizarea implică o reîntărire treptată a Partidului socialist în bastioanele sale tradiţionale din Sud şi Centru; transformările sociale, care slăbesc catolicismul şi doctrina superiorităţii muncitoreşti, conduc la pătrunderi ale PSOE în bastioanele catolice din Nord şi în bastioanele comuniste, mai puţin importante, de pe coasta mediteraneană. Partidul socialist spaniol beneficiază la începutul anilor optzeci, ca şi Partidul comunist francez între 1967 şi 1981, de declinul conjugat al radicalismelor catolic şi muncitoresc. împreună, toţi factorii conduc la un formidabil elan socialist: PSOE trece de la 29, 3% din voturi în 1977 la 48, 4% în 1982. Anarho-socialismul spaniol nu se stabilizează totuşi în maniera unei social-democraţii de tip suedez. Din anii 1986 – 1989, e decelabilă o mişcare de echilibrare ce conduce PSOE la 39, 7% din voturi în 1989. Tot în acest an, socialiştii îşi menţin puterea cucerită în 1982. Mecanica oscilatorie ce pare a se introduce nu opreşte continuarea unor evoluţii de fond, de care profită, în 1989, Partidul comunist renovat, în context spaniol, conceptul de renovare comunistă implică o lichidare a terminologiei staliniste şi îndeosebi o recuperare a tradiţiei anarhiste a mişcării muncitoreşti spaniole. Neocomunismul spaniol, care urcă la 9, 1% din voturi în 1989 (după căderea fostului Partid comunist de la 9, 4 la 4, 7% între 1977 şi 1986), este în

realitate un neoanarhism. Geografia sa electorală nu e stabilă şi reîntoarcerea la tradiţii naţionale nu împiedică anumite mutaţii: Partidul comunist se prăbuşeşte în bastionul său tradiţional, Catalonia, şi progresează, între 1986 şi 1989, în regiunile tradiţionale Vechea-Castilie şi Leon, susţinut de valul de decreştinare.

În Spania, amploarea mişcărilor electorale din anii 1977 – 1989 nu e doar efectul unei normalizări a sistemului, a instalării în era post franchistă. Sunt deja perceptibile violente oscilaţii. Prin mobilitatea sa politică, Spania pare a se alinia, împreună cu Franţa, Belgia şi Ţările de jos, de partea *modelului vestic* de transformare a sistemului de partide, faţă în faţă cu ţări cu ritmuri mai lente care sunt Germania, Austria, Elveţia şi Italia, care definesc împreună *modelul estic*.

Antropologie a evoluţiei politice

Repartizarea geografică a ţărilor cu evoluţie politică lentă (*model estic*) şi rapidă (*model vestic*) impune o interpretare antropologică a evoluţiei politice. Criza ideologiilor duce, într-adevăr, la o prăbuşire a sistemului de partide în ţările al căror fond antropologic conţine o dominantă familială liberală, această dominantă liberală derivând din familia nucleară egalitară (Franţa, Spania) sau din familia nucleară absolută (Ţările de Jos). Criza ideologiilor nu duce la o asemenea bulversare în ţările al căror fond antropologic cuprinde o componentă familială autoritară, derivând din familia sursă (Germania, Austria, Elveţia) sau din familia comunitară (Italia centrală). Harta sistemelor familiale care comportă o trăsătură autoritară scoate în evidenţă o axă verticală situată la est şi care coboară din Suedia în Italia centrală, traversând ansamblul lumii germanice. Sistemele familiale nucleare, absolute sau egalitare, sunt situate mai la vest.

Singura dintre ţările cu un puternic nucleu catolic ce se sustrage regulii care leagă autoritarismul familial de încetineala transformării politice este Belgia, unde o structură familială de tip sursă nu împiedică o mutaţie brutală a sistemului de partide. E adevărat că familia sursă

e aici de tip incomplet, cu o componentă autoritară deosebit de slabă şi că ea constituie în realitate un *tip intermediar* de forme autoritare şi liberale. În plus, Belgia, deopotrivă francofonă şi neerlandofonă, este cuprinsă, prin limbile sale, într-un spaţiu politic foarte mobil în ansamblu: Ţările de Jos evoluează rapid, Franţa de asemenea. Prin cele două componente ale sale, Belgia e antrenată de evoluţia *modelului vestic*.

Regula care asociază structurile antropologice cu transformarea politică rezistă destul de bine atunci când coborâm o treaptă geografică şi analizăm coincidenţele la scară regională şi nu naţională. Fondurile antropologice naţionale sunt de multe ori eterogene şi conţin deci, simultan, zone liberale şi autoritare. Tendinţele naţionale intervin pretutindeni şi antrenează în regiunile autoritare din Franţa, Ţările de Jos şi Spania evoluţii relativ rapide prin raportare la cele observate în zonele autoritare din Germania sau Austria. Totuşi, zonele autoritare din ţări cu dominantă liberală joacă frecvent rolul de frână internă. Între 1965 şi 1981, Bazinul parizian, nuclear egalitar, basculează de la dreapta spre stânga. Evoluţiile periferiei, unde e bine reprezentată familia sursă, sunt importante dar duc mult mai puţin rapid la răsturnări. În Spania, între 1977 şi 1989, mutaţiile electorale au o amploare deosebită în zonele antropologice liberale. În Ţările de Jos, dimpotrivă, brutalitatea căderii catolice implică o perturbare în zonele de familie sursă din Nord-Brabant şi Limburg.

Singura dintre ţările cu componentă centrală autoritară şi având o substanţială periferie liberală este Italia. Nord-Vestul şi Sudul peninsulei, precum şi insulele, sunt ocupate de familia nucleară egalitară, iar centrul de familia comunitară. Pot fi reperate efectiv diferenţe importante între mutaţiile politice din centru şi periferie, dar invers decât aceea constatată în Franţa. În Hexagon, centrul se mişcă mai repede ca periferia; în cizmă, periferia evoluează mai repede decât centrul. Acest antagonism al ritmurilor are drept rezultat, în acelaşi timp,

dispariţia Partidului comunist francez şi supravieţuirea Partidului comunist italian, două forţe implantate în centrul sistemelor lor naţionale respective. În Emilia-Romagna, Toscana, Umbria şi Marche, PCI se sprijină pe un fond antropologic comunitar, o bază de plecare ce-i permite să se extindă, între 1945 şi 1976, spre nordul şi sudul peninsulei. Criza mişcării muncitoreşti îl atinge mai ales acolo unde s-a aventurat în afara bastioanelor sale antropologice, la Nord şi Sud. Aici se vede mai clar refluxul său între 1976 şi 1987. În Italia centrală, rezistenţa comunismului e puternică şi continuă să controleze aici, către sfârşitul anilor optzeci, cel puţin 40% din corpul electoral. În alte părţi, se fărâmiţează, iar pierderile sale din Italia de Nord şi de Sud explică scăderea înregistrată de PCI, între 1976 şi 1987, de la 34, 4 la 26, 6% din voturi.

În Franţa, Partidul comunist, superficial implantat în Bazinul parizian într-o zonă nuclear egalitară, se dezagregă între 1978 şi 1981. Rezistă doar în singurul său bastion comunitar real, în partea de nord-vest a Masivului central, unde structura familială nu e numai egalitară ci şi autoritară.

Integrarea socială fără socialism şi fără Biserică

Rezistenţa Partidului comunist italian, a creştin-democraţiei germane sau a social-democraţiei austriece la declinurile religioase şi industriale arată că partidele politice care propun un ideal de integrare a individului în colectivitate supravieţuiesc dispariţiei colectivităţilor muncitoreşti şi creştine. Ele se reconvertesc, dar continuă să încarneze un ideal de integrare, disociat pe viitor de acele forme istorice tranzitorii, care sunt ideologiile socialiste sau religioase reacţionale. Renunţarea cvasioficială la doctrina iniţială nu atrage nicio dezagregare. CDU germană poate deveni un mare partid conservator laicizat, Partidul comunist italian o vastă maşină de stânga, prost definită din punct de vedere teoretic şi acceptând totul, cu condiţia să nu dispară ca forţă principală a stângii italiene. Important nu mai e

fondul ideologiei, ci forma organizărilor politice. Disciplina la vot a alegătorilor persistă dincolo de dispariţia doctrinelor. În sistem cultural autoritar, ordinea funcţionează în gol, independent de orice justificare teoretică.

În sistemele culturale liberale, dimpotrivă, dispariţia ideologiilor produce efecte devastatoare. Doctrinele socialiste din anii 1945 – 1965 reprezentau aici adaptări necesare, dar pline de rea voinţă, la lumea industrială. În Franţa, în Spania, în Ţările de Jos, ca şi în Danemarca sau Anglia, ideologiile socialiste acceptă statul, nu-l venerează. Ele fac din el un instrument, un mijloc tehnic de regularizare, nu un obiect de adorat. Trecerea la societatea postindustrială este ocazia unei reglementări de conturi cu constrângerile organizaţionale ale societăţii industriale, a lichidării oricărei tendinţe colectiviste, a unui elan individualist şi liberal. Electoratele devin instabile, de nestăpânit, iar fluiditatea devine o constantă a jocului politic.

Dezintegrare a structurilor familiale şi permanenţă a valorilor fundamentale

Examinarea traiectoriilor politice în ţările cu un puternic nucleu catolic conduce, ca şi analiza evoluţiilor în sistemul protestant omogen, la ipoteza unei permanenţe a fondului antropologic, liberal sau autoritar, în funcţie de loc.

În Danemarca, Marea Britanie, Ţările de Jos, Franţa şi Spania, trăsătura liberală a sistemului antropologic dominant, derivată din componenta liberală a sistemelor familiale nucleare (absolute sau egalitare), rămâne vizibilă în evoluţiile violente ale corpului electoral între 1965 şi 1990 (model vestic). În Suedia, Germania, Elveţia, Austria şi Italia, trăsătura autoritară a sistemului antropologic central, derivată din componenta autoritară a sistemelor familiale surse şi comunitare, se manifestă întotdeauna printr-o stabilitate marcată a comportamentelor electorale (model estic).

Mutaţiile structurilor familiale observabile în anii

1965 – 1990 interzic orice interpretare simplă a fenomenului de permanenţă. Nu se poate afirma că, în 1980 ca şi în 1900, disciplina sau indisciplina, înclinaţia pentru autoritate sau pentru libertate sunt găzduite de structurile familiale. Mai raţional ar fi să se postuleze o răspândire a valorilor autoritare sau liberale în multiple unităţi primare: nuclee familiale reziduale, şcoli, comunităţi locale, întreprinderi... Inventarul poate continua. Cert este că dezintegrarea structurilor familiale, fenomen vizibil în vremea noastră, nu duce imediat la o distrugere a tradiţiilor regionale şi naţionale, nu amorsează nicio convergenţă a comportamentelor politice. Distrugerea ideologiilor este, din contra, ocazia unei foarte frumoase reapariţii a structurilor fundamentale.

CAPITOLUL XVII

Microideologiile

Descompunerea ideologiilor europene se produce într-o atmosferă de pace civilă. Spre deosebire de crizele religioase şi ideologice dintre anii 1500 – 1956, ea nu produce nicăieri înfruntări sângeroase. Cele două cauze fundamentale ale destrămării sunt creşterea nivelului cultural al populaţiilor şi realizarea terestră a unei cetăţi acceptabile. Astfel încât nu vedem prea bine cum ar putea conduce combinarea unor asemenea factori la conflicte majore. Reconciliaţi cu lumea prezentă, europenii îşi abandonează visele de retragere într-o lume de dincolo socială sau celestă. Dispare ideologia de compensaţie. Spectaculoase ori imperceptibile, mutaţiile politice exprimă o calmare generală a pasiunilor şi presupun răspândirea generală a unei anumite forme de agnosticism ideologic. Mecanismele de identificare partizană dispar. Societatea nu mai e constituită din subansamble creştine, socialiste, naţionaliste, ireductibil ostile unele faţă de altele, oarbe şi surde, închise în convingerile lor. Chiar şi într-o ţară ca Marea Britanie, unde neoliberalismul de nuanţă thatcheriană pare a reînvia conflictul stânga/dreapta, mecanismele de identificare partizană sunt, la capătul a douăzeci de ani de descompunere a

ideologiilor tradiţionale, puternic atenuate. Un englez nu mai poate fi descris ca fiind de esenţă Tory sau Labour. Electoratul conservator, ca şi cel laburist, e mai fragil în 1990 decât în 1960. Pretutindeni, etichetele ideologice încetează a mai defini fiinţa profundă a indivizilor.

Dispariţia clivajelor calmează jocul politic. La unii, ea creează totuşi un sentiment nou de anxietate. Identificarea cu o forţă ideologică tradiţională oarecare îi permitea fiecărui individ să-şi dezvolte sentimentul de apartenenţă la un grup, care-i dădea o puternică impresie de securitate. Dezintegrarea credinţelor izolează indivizii şi atomizează, pe planul reprezentărilor, societăţile europene, în chiar momentul când ele ating, pentru prima dată în istoria lor, un anumit grad de omogenitate materială, prin consumul de masă. În noile clase mijlocii, care constituie centrul de gravitaţie al societăţii postindustriale, slăbirea legăturilor ideologice pune probleme reale, dar minore. În categoriile socioprofesionale reduse la maximum de evoluţia tehnologică şi economică, fie că ţin de lumea industrială ca proletariatul sau de lumea preindustrială ca artizanii sau micii comercianţi, dezintegrarea ideologiilor are efecte dramatice. Dispariţia încadrării ideologice se adaugă la distrugerea clasei sociale concrete pentru a da naştere unui veritabil sentiment de panică. Muncitorii, ameninţaţi de un şomaj ce nu mai e conjunctural ci definitiv, care nu mai reuşesc să creadă în Biserică, în viitorul luminos al comunismului, al social-democraţiei ori al anarho-socialismului, ori chiar în măreţia naţiunii lor, trăiesc transformarea socială ca un abandon, ca un cataclism. Iar asta în pofida nivelului lor de viaţă relativ ridicat. Un automobil, un congelator, un televizor, un telefon nu le compensează senzaţia de inutilitate socială.

Incertitudinile şi reciclările electorale nu-i conduc deci pe toţi alegătorii înspre forţele paşnice, postideologice. În majoritatea ţărilor europene, prăbuşirea sau reconversia partidelor tradiţionale permit apariţia unor microideologii care le oferă indivizilor dezorientaţi

sau grupurilor sociale ameninţate de evoluţia economică posibilitatea de a-şi exprima angoasele. Pe lângă marile partide tradiţionale, devenite simple gestionare ale unei cetăţi totodată ideală şi reală, se dezvoltă mici grupuri având o doctrină simplă, ce reînvie monomania doctrinară a fostelor ideologii, dar fără a ajunge vreodată de mărimea lor. Între 1970 şi 1990, niciuna din aceste forţe nu depăşeşte 16% din voturile exprimate pe plan naţional. Se succed două valuri principale. Primul se ridică spre mijlocul anilor şaizeci şi se retrage la mijlocul anilor şaptezeci. Din el fac parte NPD, partid de extremă dreaptă german (în 1969 atinge un maximum de 4, 3% din voturi), naţionaliştii galezi (în 1970, un maximum de 12% în Ţara Galilor), naţionaliştii flamanzi (1971, 18, 8% în Flandra). naţionaliştii valoni (1971, 21, 2% în Valonia), Partidul progresului danez, mişcare antiimpozite, furtunoasă, îndemnând la lipsă de răspundere fiscală şi militară (1973, 15, 9%) şi naţionaliştii scoţieni (octombrie 1974, 30, 4% din voturi în Scoţia). Mai trebuie menţionat National Frontul englez, mişcare de extremă dreapta antiimigranţi, care ameninţă să pătrundă pe plan electoral în 1974, dispare cu timpul, dar prefigurează, prin doctrină şi electorat, microideologiile de extremă dreaptă care proliferează pe continent în anii optzeci. Acest prim puseu de febră microideologică are o trăsătură caracteristică naţionalistă. Ea corespunde foarte exact, în timp şi spaţiu, primelor zguduiri muncitoreşti şi religioase. Cele mai marcante pătrunderi au loc în Danemarca, în Belgia şi în Marea Britanie, trei ţări a căror evoluţie socioprofesională e deosebit de timpurie şi brutală. Prăbuşirea paradisurilor visate, muncitoreşti şi celeste, produce aici o miniagitaţie naţionalistă, care scade cu timpul, dar fără să dispară complet.

La suprafaţă, mecanismul care duce de la clătinarea ideologiilor socialiste sau a celor religioase reacţionale, la escaladarea naţionalismelor flamand, valon, galez sau scoţian dă impresia unei perpetuări moderne a vechii mecanici ideologice, a unei continuări a tradiţionalei

partide „în trei” dintre socialism, naţionalism şi religie. Cu atât mai mult cu cât naţionalismele în chestiune iau toate naştere în ţări de familie sursă, formă antropologică al cărei autoritarism şi inegalitarism combinate duc în mod firesc la etnocentrism. Ţara Galilor, Scoţia, Flandra belgiană, Valonia sunt, la niveluri diverse, ţări de familie sursă, completă sau incompletă. Mărimea „ţărilor” face din aceste naţionalisme microideologii, prin opoziţie cu macroideologiile care au fost naţionalismele german, francez sau britanic. Către 1900, naţionalismul era cu atât mai puternic cu cât ţara era mai puternică; către 1970, naţionalismul e cu atât mai puternic cu cât ţara e mai mică. NPD (National-demokratische Partei Deutschlands) obţine cu greu 4, 3% din voturi; naţionaliştii galezi, flamanzi, valoni şi scoţieni depăşesc cu respectiv 12, 18, 21 şi 30% în provinciile lor. În Anglia propriu-zisă, National Front eşuează total şi Partidul liberal e cel care culege roadele descompunerii laburiste şi conservatoare. El trece de la 10, 4% din voturi în 1971 la 19, 3% în februarie 1974. Mărimea nu e singurul factor care joacă un rol în cazul Angliei: familia nucleară absolută, în mod tradiţional neclară în atitudinile sale faţă de egalitate sau de inegalitate, nu este, în general, un teren bun pentru concepţiile naţionaliste. În Ţările de Jos, o ţară mică unde domină tot familia nucleară absolută, descompunerea credinţelor religioase şi muncitoreşti nu duce la nicio agitaţie micronaţionalistă. Partidul nou, caracteristic pentru acea perioadă, este Democraţie 66 (6, 8% din voturi în 1970), care îşi propune să facă să sară în aer sistemul de partide tradiţionale, dar ezităm să-l calificăm drept microideologie în măsura în care el reprezintă mai ales o reactivare a tradiţiei liberale de stânga.

Acolo unde ea există, agitaţia e mai curând regionalistă decât naţionalistă. Regionalismul etnocentric nu exprimă un impuls de cucerire ci, dimpotrivă, o fixare asupra mediului înconjurător apropiat, asupra provinciei ori a oraşului, în regiuni unde replierea asupra familiei sursă e o puternică tradiţie. Regionalismul etnocentric este

o parodie a naţionalismului, mai mult chiar, un antinaţionalism care doreşte să fragmenteze statul. Eşecul NPD-ului german pare deosebit de semnificativ, în Germania, ţară de familie sursă, descompunerea credinţelor integatoare religioase şi socialiste nu conduce, între 1965 şi 1975, la un is de măreţie naţională. Etnocentrismul german persistă, dar pare a se deplasa înspre regiuni, înspre landuri, în special acolo unde ele sunt continuarea ducatelor sau regatelor tradiţionale: cazul Bavariei e cel mai izbitor. Bavaria, land cu o puternică majoritate catolică, este deosebit de atins de dispariţia treptată a Bisericii. La început elanul luat de NPD e ceva mai mare decât în ansamblul Republicii Federa'. În Bavaria, extrema dreaptă obţine 5, 3% din voturi în 1969. Ea dispare foarte repede, dar CSU, variantă locală şi autonomă a creştin-democraţiei, intră, *în pofida declinului Bisericii*, într-un proces de dezvoltare, în 1961, obţine 54, 9% din voturi, iar în 1976, 60%. CSU îşi pierde substanţa catolică, dar o înlocuieşte prin una naţionalistă. Într-un fel, dispariţia catolicismului unifică Germania Federală, care îşi pierde polarizarea religioasă, ce opune un spaţiu protestant decreştinat unui spaţiu catolic practicant. Dispariţia Bisericii încurajează şi un proces de fragmentare, de repliere asupra landurilor. Am fi tentaţi să vorbim despre un proces de *helvetizare*, fiindcă orice accentuare a federalismului apropie într-adevăr Germania de modelul elveţian şi de structura sa cantonală. O asemenea evoluţie, care afectează întreaga naţiune, nu e o micromutaţie. În Bavaria avem într-adevăr de a face cu o microideologie, un regionalism etnocentric ce presupune un declin al naţionalismului etnocentric.

D (n 1976, instalarea crizei economice mondiale îngheaţă pentru o vreme dezvoltarea microideologiilor. Nicio argumentaţie convingătoare, niciun sofism nu poate prezenta întărirea regiunii drept un răspuns la provocarea OPER Cu excepţia Scoţiei, bineînţeles, unde naţionaliştii vor să priveze Anglia de orice acces direct la petrolul din Marea Nordului. Între 1976 şi 1982, tară a dispărea

complet, microideologiile vegetează. Din 1983, începe o a doua perioadă fastă, de expansiune şi de diversificare. Regionalismele subzistă, dar microideologiile din anii 1983 – 1990 sunt mai înainte de orice ecologia şi rasismul antiimigraţie. În Germania, Verzii pătrund în 1983, ajung la apogeu şi se stabilizează între 1987 şi 1989, cu ceva mai mult de 8% din voturi. În Franţa, în 1984, Frontul naţional începe cu 11% din voturi, atinge 14, 5% cu ocazia alegerilor prezidenţiale din 1988, apoi se stabilizează la aproximativ 10 – 11% din voturile exprimate. Între 1985 şi 1989, asistăm la o răspândire continentală a ecologismului şi a xenofobiei de extremă dreapta, microideologii pe care le-aş califica de acum încolo ca *verzi* şi *gri*. Germania lansează verdele, iar Franţa griul. Curentele ecologiste şi xenofobe pătrund în unele ţări încă din 1986, 1987 sau 1988. Alegerile europene din 1989 sunt însă marele moment al generalizării. Atunci schimbul reciproc franco-german e deosebit de nostim. Franţa, unde cenuşiii stagnează, îşi oferă un puseu verde. Germania, unde verzii stagnează, îşi oferă un puseu gri. Verzii francezi obţin 10, 6% din voturi, iar „republicanii" germani 7, 1%. Belgia, Ţările de Jos şi Marea Britanie cunosc experienţa agitaţiilor verzi. În Belgia se confirmă împărţirea mişcării flamande într-o ramură federalistă clasică, Volksunie, şi o

Ecologie şi xenofobie către 1989

	Verzi	Extremă dreaptă
Suedia (1988)	5, 5	
Norvegia (1985)		3, 7
Finlanda (1987)	4, O	
Regatul Unit	15, O	
Ţările de Jos (1989)	4, O	0,9

Flandra	12, 2	6, 6
Belgia (Valonia	16, 6	
Austria (1988)	4, 8	9, 7
Germania	8.4	7, 1
Franţa	10, 6	11.7
Italia	6, 2	5.5

Dacă nu este indicatăalegerilor cel al niciodată. rezultatul e europene din 1989. O dată trimite la o alegere legislativă naţională.

ramură de extremă dreapta, Vlaamse Block, al cărei scop nu mai e doar apărarea fiinţei flamande de pervertirea francofonă, ci şi de a o salva de invazia imigranţilor. În Suedia, alegerile generale din 1988 consacră apariţia unei mici mişcări écologiste, într-o ţară care nu face parte din Comunitatea Economică Europeană. În Austria, altă ţară din afara comunităţii, verzi şi gri îşi dau întâlnire în 1986. Aici, extrema dreaptă xenofobă ia o formă originală, deoarece e reprezentată de partidul liberal, Freiheitliche Partei Österreichs, care-şi dublează scorul tradiţional. FPÖ, moştenitor al pangermanismului austriac, ce vede în mod tradiţional în aderarea Austriei la CEE posibilitatea unui Anschluss discret, îşi adaugă la arsenal lupta împotriva slovenilor, minoritate slavă, nesemnificativă, din Carinthia. În realitate, e vorba de a-i desemna pe iugoslavii care constituie cel mai important grup de imigranţi din Austria drept ţapi ispăşitori ai unei îngrijorări destul de nedefinite, determinată de declinul Bisericii. În Danemarca, Partidul progresului, antifiscal la origine, beneficiază de valul gri. Tematica sa antiimigraţie îl trezeşte la o a doua viaţă, scurtă de altfel. Căzut de la 15, 9% din voturi, în 1973, la 3, 6% în 1984, urcă la 9% în 1989. Performanţele écologiste şi xenofobe prezentate în tabelul de mai sus supraevaluează impactul social al

microideologiilor, deoarece ele se referă la voturi exprimate, obţinute adesea în contextul unui absenteism masiv. Cel mai puţin semnificativ procentaj e acela al Marii Britanii, unde verzii obţin 15% din sufragii datorită unei rate de absenteism de 64%.

Microideologiile verzi şi gri au în comun câteva caracteristici ce le diferenţiază de macroideologiile din perioada precedentă. Macroideologiile socialiste sau naţionaliste exprimau o dorinţă de fugă în afara realităţii: ele defineau un dincolo social perfect sau măcar mai bun. Microideologiile nu se iluzionează şi nu creează societăţi noi. Sunt conservatoare şi fac eforturi să protejeze cetatea ideală a prezentului de descompunere. Mişcările ecologiste doresc să împiedice degradarea mediului ambiant prin tehnologia nucleară sau chimică. Mişcările xenofobe îşi manifestă îngrijorarea faţă de distrugerea societăţii de către imigranţi. Verzii şi grii vor să oprească în loc istoria.

Acest punct comun explică mecanismul de simetrizare a funcţionării microideologice către 1989. *Ecologismul şi rasismul antiimigraţie se consolidează reciproc. deoarece ele sunt alimentate de aceeaşi teamă de descompunere. indiferent că agentul mitic al dezintegrării e neutronul sau străinul*. E un punct comun fundamental, dar el nu trebuie să ducă la o apropiere exagerată. Într-o anumită măsură, simetria ecologie/xenofobie este o iluzie optică. Cenuşiii se află la extrema dreaptă a spectrului politic; verzii, în general, nu sunt la extrema stângă, nici atunci când conducătorii şi militanţii iniţiali vin din mici grupări marxiste, ca în Germania. Alegătorii ecologişti se situează în general la centru stânga. Doctrina ecologistă e privită cu simpatie de clasele mijlocii salariate, iar verzii sunt consideraţi cel mai adesea de către partidele clasice ca posibili parteneri. Ecologia e o doctrină normală de însoţire a societăţii postindustriale. În lumea care lichidează uzina, verzii urlă laolaltă cu lupii.

Forţele politice născute din rasismul antiimigraţie nu sunt considerate nicăieri ca acceptabile sau măcar

normale. Partidele xenofobe se află în afara sistemelor culturale dominante. Ele exprimă o anumită formă de alienare politică şi îşi află electoratul în categorii sociale alienate, strivite de evoluţia tehnologică şi economică: muncitori, meşteşugari şi mici comercianţi. Respingerea imigrantului este, ca şi dragostea pentru natură, o microideologie a *erei* postindustriale. Din punct de vedere sociologic, poate fi găsită şi în sectoare reziduale, industriale sau chiar preindustriale. Culoarea verde însoţeşte modernitatea; culoarea gri îi rezistă. În general, imigranţii sunt muncitori, artizani sau mici comercianţi. Prezenţa lor în sectoarele ameninţate acutizează sentimentul de alienare a muncitorilor autohtoni din aceste sectoare.

Electoratul verzilor, dimpotrivă, e bine integrat economic, foarte reprezentativ pentru noile clase mijlocii salariate. îl face să sufere doar caracterul pragmatic al gestionării politice în lumea postindustrială. E alcătuit din nostalgici ai macroideologiei. Electoratul cenuşiilor e destabilizat nu numai de dispariţia macroideologiilor, dar şi de o evoluţie economică specifică, în mod obiectiv dramatică. Aşadar, ecologia e un vis blând, iar xenofobia unul furios.

Creştini, socialişti, apoi verzi

Analizarea electoratelor verzi din Europa arată o anumită diversitate, dar şi câteva puncte comune. La o primă analiză, în Franţa şi Germania verzii par decepţionaţi de socialism. Cu toate acestea, dacă urcăm cu o treaptă în istoria traiectoriilor lor politice, descoperim că socialiştii în chestiune erau adesea recent convertiţi, alegători ai dreptei catolice între 1965 şi 1978. În Franţa, o traiectorie în doi timpi pare a duce o parte din generaţiile născute după război în mediu catolic înspre votul socialist (către 1975), apoi înspre cel verde, în 1989. E vorba de o traiectorie printre altele, dar suficient de frecventă pentru a fi considerată ca tipică. Din acest motiv, harta votului ecologist în 1989 seamănă atât de mult cu aceea a dezvoltării socialiste între 1967 şi 1978, prin

urmare cu harta practicii religioase în 1965. În Germania poate fi observat un fenomen similar. Cartografia electorală arată un avânt ecologist deosebit de puternic în regiune socialistă între 1972 şi 1987; sondajele de opinie demonstrează, însă, că extinderea verzilor e maximă la catolicii nepracticanţi1. Relaţia dintre ecologie şi catolicism nu este absolută, totuşi, fiindcă numeroşi verzi se găsesc în unele regiuni protestante. Examinarea pătrunderii ecologiste în Marea Britanie întăreşte convingerea că o relaţie ascunsă leagă anumite elemente reziduale ale structurii catolice de ecologie. Marea Britanie e protestantă, dar tradiţia sa religioasă se împarte clar între o componentă anglicană şi una nonconformistă. Anglicanismul se apropie de catolicism prin acceptarea autorităţii episcopilor, a unui anumit rol al preoţilor şi prin ataşamentul său pentru ritual. Or, verzii britanici proliferează în ţinutul anglican din sudul Angliei. Acest lucru ar putea fi o întâmplare, deoarece sfera anglicană decreştinată este terenul preferat de Partidul conservator şi locul unei descompuneri accelerate a minorităţii locale laburiste. Asemănările dintre anglicanism şi catolicism sugerează că s-ar putea ca relaţia să fie mai puţin accidentală sau indirectă decât pare. Anglicanismul şi catolicismul se deosebesc de rivalii lor nonconformişti şi protestanţi printr-o anumită ostilitate faţă de transformarea lumii, printr-o anumită formă de conservatorism, exprimată istoriceşte printr-o rezistenţă la progresul cultural, la alfabetizare. Conservatorismul acesta, subzistent în stare de urmă, explică poate înclinaţia particulară, deşi minoritară, pentru conservatorismul ecologic.

Clasa muncitoare şi extrema dreaptă

Clasele muncitoare se îndreaptă către extrema dreaptă europeană între 1974, când National Frontul britanic îşi ratează pătrunderea, şi 1989 când „republicanii” germani o reuşesc pe a lor, într-un mod mult mai puţin strălucit, totuşi, decât Frontul naţional francez. Artizanii şi micii comercianţi manifestă adesea un tropism

gri şi mai accentuat, dar ei nu reprezintă mare lucru în populaţiile active sau electorale şi n-ar putea, prin urmare, să permită manifestări politice la fel de vizibile de

K. von Bevme. *Das politische Svstem der Bundesrepublik Deutschland*, p. 49.

rasism antiimigraţie. Descompunerea marilor forţe socialiste ori religioase lasă libertate de acţiune electoratelor muncitoreşti, neliniştite şi dezorientate, capabile de toate rătăcirile ideologice. În Europa, harta suburbiilor muncitoreşti aflate în reconversie postindustrială coincide într-o destul de mare măsură cu aceea a fenomenului gri, în Ruhr-ul german cât şi în periferia pariziană. Fenomenul apare universal spre 1990, dar nu este uniform. Nu pot fi considerate ca echivalente inexistenţa electorală a National Front-ului britanic, reuşita modestă a „republicanilor" germani şi performanţele reale ale Frontului naţional francez, a cărui prezenţă a dezechilibrat jocul politic naţional pe întreaga perioadă 1984 – 1989.

Diferenţele numerice dintre populaţiile imigrate nu permit a se explica amploarea variabilă a reacţiei politice rasiste a diverselor societăţi europene. Existenţa unor coduri ale naţionalităţii foarte diferite în Marea Britanie, Franţa şi Germania face foarte dificilă şi puţin semnificativă o comparaţie a proporţiilor de imigranţi în populaţie. La începutul anilor optzeci, în Germania există 7, 5% străini, în Franţa 6, 8%, iar în Marea Britanie 3, 1%. Cifrele britanice îndeosebi oferă o imagine atenuată a fenomenului migrator, în măsura în care până în 1962 imigranţii veniţi din Commonwealth aveau din oficiu cetăţenie britanică. E logic să considerăm imigraţia ca pe un fenomen de amploare comparabilă în Marea Britanie, în Franţa şi în Germania. Cifrele se reduc şi dacă limităm imigraţia la nucleul său problematic neeuropean – musulman, african sau antilez. În acest caz, cifrele se reduc cu 3% în Germania, 1, 5% în Marea Britanie şi 2, 5% în Franţa. O analiză, mai curând a grupurilor religioase şi etnice decât naţionale, arată prezenţa a 3, 9% de indivizi

aparţinând unor „minorităţi etnice” în Marea Britanie2. Cifre atât de mici, diferenţe atât de minime nu pot explica varianţa spectaculoasă a rezultatelor extremei drepte rasiste în 1989, 0% în Marea Britanie, 7, 1% în Germania şi 11, 7% în Franţa. Lipsa unei concordanţe între proporţia de imigranţi şi puterea extremei drepte arată îndeajuns că imigrantul nu e decât un pretext, un obiect de fixare a anxietăţii, un ţap ispăşitor. Adevărata nelinişte a societăţilor europene nu provine din prezenţa, destul de puţin impresionantă, a populaţiilor străine, fie ele de tradiţie neeuropeană, ci dintr-o viteză de transformare socială şi culturală prea

Pentru evaluarea diverselor populaţii imigrate, vezi sinteza publicată sub egida Consiliului Europei: *Les Populations immigrées et l’évolution démographique dans les États membres du Conseil de l’Europe* (*Études démographiques*. nr. 13). Strasbourg. 1984.

rapidă, care destabilizează populaţiile şi creează îngrijorare în anumite sectoare ameninţate. Nu e greu de făcut o legătură între forţa extremei drepte, la un moment dat, şi viteza de transformare socială în perioada corespunzătoare. În Marea Britanie, transformarea nu include nicio componentă religioasă. Ea este socioeconomică, profâindă, dar timpurie şi, deci, are vechime în 1989. Societatea britanică a anilor optzeci şi-a regăsit deja echilibrul. Xenofobia nu mai e un punct de fixaţie necesară, în Franţa, dimpotrivă, intrarea în era postindustrială antrenează simultan lichidarea clasei muncitoare şi dispariţia Bisericii. Grosul procesului se concentrează asupra anilor 1975 – 1990. Criza e brutală, multiplă, concentrată. Ea dă naştere unei reacţii dintre cele mai violente, extrema dreaptă xenofobă cea mai tenace din Europa.

În Germania, xenofobia antiimigraţie produce o microideologie „de mărime mijlocie”, dacă ne putem exprima astfel. Cu 7, 1% din voturi, „republicanii” nu obţin cu mult mai mult în 1989 decât NPD în 1969. Într-adevăr, între cele două date, rata neparticipării la vot se ridică. În

1969, NPD realizează un scor de 3, 7% din cei înscrişi; în 1989, „republicanii” cuceresc 4, 3% din cei înscrişi. Germania (ca şi Franţa) trăieşte o criză a catolicismului, ale cărei vârfuri, în 1968 şi în 1985 – 1986, definesc bine cele două puseuri de extremă dreapta: NPD, apoi „republican”. Dar reorganizarea industrială, lentă şi controlată, nu defineşte, ca în Franţa, o criză generatoare de adâncă angoasă. În Germania, combinarea unei crize religioase serioase cu o restrângere industrială moderată produce o microideologie xenofobă de amploare medie, pe care noua problematică a unităţii germane ar putea-o demultiplica sau anihila.

CONCLUZIE

Europeni şi imigranţi

Dispariţia macroideologiilor nu implică extincţia valorilor fundamentale de libertate sau autoritate, de egalitate sau de inegalitate. Susţinute la început de sistemele familiale, aceste perechi de valori antagoniste continuă să structureze multiple atitudini sociale, să organizeze funcţionarea concretă a societăţilor şi nu numai visurile lor. Dispariţia socialismului nu o atrage după sine pe aceea a claselor sociale, iar dispariţia naţionalismului nu o implică pe aceea a naţiunii. Numai dispariţia paradisului dizolvă comunitatea credincioşilor, grupul creştin. Grupurile muncitoreşti şi naţionale continuă să existe ca entităţi obiective, stabilite prin meserie sau limbă.

Studierea transformărilor industriale şi politice din anii 1965 – 1990 a scos în evidenţă permanenţa în anumite societăţi a unei trăsături autoritare, capabile să frâneze restrângerea industrială, să stabilizeze sistemul partidelor şi ataşamentul faţă de stat, în Germania, în Austria şi Elveţia, iar în ceea ce priveşte doar domeniul politic, în Italia şi în Suedia. Mutaţiile din anii 1965 – 1990 arată permanenţa, în alte societăţi, a unei trăsături liberale, catalizator al evoluţiilor socioprofesionale sau politice deosebit de rapide, în Marea Britanie, în Franţa, în Danemarca, în Spania şi Ţările de Jos. Valorile de

autoritate sau de libertate care ghidează modernitatea postindustrială nu mai sunt susţinute, după toate aparenţele, exclusiv de sistemele familiale. Familia are un rol, dar unei instituţii atât de zguduită de crizele demografice, nu i se mai poate atribui, logic, o capacitate exagerată de transmitere. Şcoala, vecinătatea, întreprinderea slujesc şi ele drept înlocuitori. Se poate postula o răspândire a valorilor tradiţionale în totalitatea corpului social. Cetatea ideală, realizată în fine, e structurată de aceste valori la fel de sigure ca şi cetatea visată de socialişti, naţionalişti ori creştini.

În concluzia cărţii de faţă, am ales să urmăresc funcţionarea persistentă a acestor valori într-un domeniu central, acela al imigraţiei. Confruntarea cu străinul, venit din lumea exterioară, constrânge diversele societăţi europene la o autodefinire. Europa, deprimată din punct de vedere demografic de fecunditatea sa redusă, are nevoie de imigranţi. Instalarea unor străini pe pământul său e una dintre condiţiile supravieţuirii sale. În anii următori, toate societăţile europene vor trebui să stabilească pentru imigranţi o inserţie socială de un lip sau altul, să le stabilească statutul în cetate. Cel mai adesea, străinii sunt muncitori, în general, nivelul lor de şcolarizare şi de calificare nu le permite o inserţie la un nivel mai ridicat al structurii sociale. De asemenea, în momentul când dispar ideologiile legate de proletariat şi de naţiune, instalarea unor grupuri umane noi pune foarte concret probleme esenţiale privind definirea clasei şi a naţiunii. Istoria n-ar fi putut fi mai vicleană, răutăcioasă ori perversă.

Răspunsul dat de diversele societăţi europene nu este uniform. El depinde, o dată în plus, de valorile tradiţionale de libertate sau de autoritate, de egalitate sau de inegalitate. Opţiunile privind imigraţia a celor trei mari puteri din Europa – Franţa, Germania şi Marea Britanie – sunt diferite, iar această divergenţă rejoacă, într-un domeniu nou, sau chiar viitor, interminabila partidă a diferenţelor dintre culturile europene. Imigranţii vor fi

liberi şi egali? Vor fi o categorie separată, o stare ca în Vechiul Regim reînviată în inima societăţii postindustriale? Vor fi liberi, dar diferiţi? La apropierea anului 2000, societăţile postindustriale nu par să se fi eliberat încă de constrângerile antropologice moştenite din vremuri de întemeiere.

În 1990, Franţa rămâne moştenitoarea Romei. Valorile de libertate şi de egalitate continuă să impună aici dogma unei asimilări necesare a populaţiilor imigrate, fie ele de origine europeană, islamică, africană sau asiatică, chiar dacă datele statistice nu permit să se demonstreze forţa mecanismului asimilator. Prezenţa unui cod al naţionalităţii generos, care asigură automat francizarea a 95% din copiii născuţi în Franţa din părinţi străini, nu dovedeşte în sine că aceşti copii de imigranţi devin realmente cetăţeni liberi şi egali. Pentru a fi realizată asimilarea, nu e de ajuns să decretezi egalitatea în drepturi şi îndatoriri. Mai e nevoie ca populaţiile franceză şi imigrată să se contopească prin căsătorie şi prin producerea de copii care să nu-şi mai poată stabili o origine unică şi separată. După toate aparenţele, procesul e deja început, însă practica administrativă franceză, care refuză să înregistreze indivizii după originea lor religioasă sau etnică, nu permite nicio analiză empirică a fenomenului de amestec al populaţiilor. E o practică administrativă ce ilustrează de minune, de altfel, coerenţa principiilor fondatoare ale republicii, individualiste şi egalitare.

În mod paradoxal, existenţa Frontului naţional e cea care a permis să se verifice empiric, în 1988, menţinerea tradiţiei liberale şi egalitare franceze în domeniul asimilării. Punerea în discuţie a codului naţionalităţii, cerută de extrema dreaptă şi acceptată un moment de guvernul Chirac, a fost refuzată de populaţie. Asta e învăţătura reală a agitaţiilor electorale din 1988. Ascensiunea la 14, 5% a Frontului naţional nu trebuie să mascheze fenomenul esenţial al perioadei, realegerea, cu 55% din sufragii, a unui candidat socialist acuzat că vrea

să dea drept de vot imigranţilor. Alinierea temporară a guvernului Chirac la tematica de excludere a Frontului naţional n-a avut decât un rezultat concret: eşecul unei drepte care se definise contra tradiţiei naţionale. Mai rămâne de aflat dacă această tradiţie poate rezista la menţinerea unui nivel ridicat de imigraţie provenită din lumea a treia.

Ameninţarea de extremă dreapta, efect al descompunerii clasei muncitoare, a Partidului comunist şi a Bisericii catolice, a reactivat, în mod ciudat, la început, concepţia franceză tradiţională a egalităţii dintre oameni, slăbită la suprafaţă de moda „respectării diferenţei44 importată, între 1968 şi 1980, din lumea anglo-saxonă. Evoluţiile corpului electoral francez ies de sub controlul elitelor culturale, politice sau intelectuale, adică nişte categorii conştiente ale naţiunii. Egalitarismul se află în inconştientul naţional. Chiar şi alegătorii Frontului naţional sunt, negreşit, fără ştirea oamenilor politici, de dreapta sau de stânga, universalişti nerecunoscuţi. Ei pretind nu atât respingerea populaţiilor imigrate, cât alinierea lor absolută la moravurile şi cutumele franceze majoritare. Incapacitatea elitelor politice de a produce un discurs asimilator brutal de tipul „Imigranţii vor fi francezi ca şi ceilalţi, fie că vor sau nu44 a favorizat apariţia Frontului naţional. Discursul elitist asupra dreptului la diferenţă e generator de incoerentă şi de anxietate în ţara omului universal.

În ţara ordinii şi a ierarhiei, în Germania, prezenţa imigranţilor produce reacţii foarte diferite. Codul naţionalităţii nu e nici contestat, nici schimbat. El garantează că 95% din copiii născuţi în Germania din părinţi străini vor rămâne străini. În 1989, 70% dintre străinii prezenţi în Germania se născuseră acolo. De altfel, sistemul acesta juridic foarte clar permite constatarea că aici căsătoriile mixte sunt foarte rare. Mecanismul juridic şi social conduce la constituirea pe sol german a *categoriei străin*, analog modern al categoriilor Vechiului Regim, succesor involuntar al categoriei proletare din Germania

wilhelmiană. Neintegrarea turcilor reproduce, într-o formă agravată, integrarea negativă a proletariatului social-democrat din anii 1880 – 1914. Diferenţa etnică şi religioasă reînnoieşte, demultiplică o tradiţie a separării din universul muncitoreasc – fiindcă imigranţii sunt, bineînţeles, în majoritate muncitori. Dacă nu se schimbă codul naţionalităţii şi al moravurilor, Germania va reajunge la structura sa tradiţională. Omogenizarea societăţii germane, amestecul claselor, realizat cu greu în timpul celui de-al doilea război mondial, n-a durat decât câteva decenii1. Reprezentarea străinilor ca formând un grup compact, la nivel local, instituţionalizează caracterul segmentar şi ierarhizat al societăţii germane. Ea confirmă faptul că imigranţii nu există ca indivizi. Integrarea negativă se extinde la domeniul religios: către sfârşitul anilor optzeci, anuarul statistic german, în care se face distincţie între catolici şi protestanţi, introduce o nouă categorie, musulmanii.

Germania şi Franţa, cramponate de valorile lor autoritare şi inegalitare şi, respectiv, liberale şi egalitare, continuă să se comporte ca doi poli antagonişti în Europa.

Marea Britanie continuă o navigaţie la vedere, călăuzită de concepte intermediare. Individualismul său neegalitar produce o percepţie specifică a imigrantului. Foarte deschisă la început, Marea Britanie îşi închide, în etape, graniţele în ce priveşte imigraţia din New Commonwealth, adică fostele colonii non-albe. Această închidere nu împiedică stabilirea pe teritoriul britanic a unei importante populaţii de naţionalitate britanică, dar de origine africană, antileză, pakistaneză sau indiană. Ca şi în Franţa, naţionalitatea nu mai coincide cu originea etnică. Cu atât mai mult cu cât Marea Britanie practică, spre deosebire de Germania, naturalizarea. Se pare, însă, că asistăm aici, mai mult decât în Franţa, la constituirea de ghetouri etnice, la o retragere în ele însele a comunităţilor de origine antileză, musulmană sau indiană. Mecanica respectării diferenţei produce inevitabil aceste efecte. Moravurile sunt obiectiv diferite: asimilarea pretinde

distrugerea acestor diferenţe, în acest stadiu

Despre omogenizarea societăţii germane de către nazism şi război, vezi sinteza lui David Schoenbaum. *La Revolut ion brune*.

al analizei, practica britanică pare a se întâlni cu o separare de tip german, pentru că ea ignoră şi principiul de egalitate. Cultura engleză este însă în mod fundamental individualistă şi nu se poate împiedica să nu perceapă individul dincolo de rasă, etnie sau religie. Ea permite adaptări, reuşite individuale de neconceput în sistem autoritar. Individualismul pur autorizează o frecvenţă a căsătoriilor mixte deloc neglijabilă2. Liberalismul englez tolerează, de asemenea, o largă autonomie a imigranţilor. împreună, aceste caracteristici încurajează o autoorganizare a comunităţilor etnice şi participarea lor în calitate de grup la mecanismul instituţiilor britanice. Populaţiile de culoare sau musulmane îşi aleg reprezentanţi în consiliile municipale şi chiar în Parlament. Prezenţa unor deputaţi sau consilieri municipali proveniţi din „minorităţile etnice" (fenomen ce nu-şi are echivalentul la aceeaşi scară în Franţa) arată deopotrivă deschiderea sistemului politic britanic şi închiderea sistemului social. Ea sugerează apariţia unui model liberaldiferenţiator, ce funcţionează din plin în Statele Unite.

Apariţia în Marea Britanie a unei reprezentări specifice a minorităţilor etnice ne duce cu gândul la dezvoltarea, la începutul secolului, a unei reprezentări specifice a lumii muncitoreşti. Primii laburişti aleşi în Camera Comunelor erau adesea muncitori, imagini fidele ale comunităţilor lor. Comunităţile închise ale minerilor ofereau laburismului puncte de sprijin deosebit de solide. Să fi devenit, oare, clasa muncitoare engleză, după aproape două secole de industrializare, un grup etnic separat? Comunităţile antileză sau pakistaneză par a fi pe punctul de a repeta această istorie electorală, totodată diferenţiatoare şi individualistă.

Unul din locurile comune ale literaturii sociologice actuale este de a face speculaţii privind capacitatea de

integrare a diverselor grupuri de imigranţi3. Se precizează că, până la o anumită dată, imigranţii erau

„Pentru câteva cifre, vezi D. Coleman, „Ethnic intermarriage în Britain”, *Population Trencis*, 40, pp. 4 – 9. Căsătoriile între antilezi şi „albi” sunt mai frecvente decât între pakistanezi şi „albi”. Pentru Franţa nu există studii comparabile. La drept vorbind, existenţa în Marea Britanie a unor anchete care clasifică indivizii după etnie aminteşte menţinerea unui model diferenţiator, chiar dacă rezultatul anchetei demonstrează că Marea Britanie e departe de modelul... separator german.

Exerciţiu ritual relatat de mine în *La Xouvelle France* (p. 233). unde se poate găsi o descriere a sistemului familial arab. de tip endogam. Studiile despre specificitatea islamică exagerează în general ponderea factorului religios şi subestimează importanţa endogamiei ea factor de rezistenţă la asimilare.

de origine europeană, creştină, şi că existenţa unui fond cultural comun pentru populaţiile autohtone şi imigranţi facilita procesul de integrare. Se mai subliniază şi că imigraţia provenind din lumea a treia pune probleme specifice, deoarece ea pune în contact popoare cu tradiţii familiale şi religioase diferite, opuse chiar uneori. În întreaga Europă atenţia se concentrează asupra grupurilor de imigranţi musulmani, bine reprezentaţi în Marea Britanie, în Franţa şi în Germania. Populaţiile negre din Marea Britanie şi Franţa nelinişstesc mai puţin, deoarece cultura lor este la început parţial europeană. Antilezii vorbesc engleza ori franceza. Pe de altă parte, habitudinile familiale ale populaţiilor africane sau antileze acordă o foarte mare autonomie femeilor şi se adaptează foarte bine la deprinderile franceze sau britanice. În schimb, cultura islamică li se pare europenilor antifeministă prin esenţă: ea polarizează toate anxietăţile, toate respingerile. Nu se poate nega o anumită rezistenţă la asimilare a populaţiilor musulmane, diferenţa familială fiind întărită de un sistem religios vechi şi coerent. Dar, mai trebuie să constatăm şi că, pretutindeni, în Europa anilor 1985 – 1990, femeile de

origine musulmană se aliniază treptat, în ce priveşte natalitatea, la mentalitatea populaţiile europene din jur. Algerienele au tot mai puţini copii în Franţa, în Germania, natalitatea turcă scade. În Marea Britanie, femeile de origine pakistaneză evoluează către obişnuinţele familiale şi sexuale de tip european. Niciun indicator nu arată mai clar că rezistenţa la asimilare a populaţiilor musulmane e în mare măsură un mit. Adevărul e că nicio cultură provenită din lumea a treia nu poate rezista mai mult de o generaţie la diminuarea provocată de cultura postindustrială europeană, invadatoare şi dominatoare. Rezistenţa nu poate fi decât ultima bătălie dintr-un război pierdut. Însăşi religia musulmană e tot mai ameninţată. Poate că ar fi putut supravieţui într-o lume creştină, credincioasă şi persecutoare. În Europa uniform decreştinată, agnostică, din anii 1990 – 2000, şansele islamului sunt aproape nule. La apropierea anului 2000, turci, arabi şi pakistanezi par perfect apţi pentru asimilare. Problema reală, acolo unde ea există, nu se află în partea populaţiilor imigrate, ci în aceea a populaţiilor de primire, din care unele par capabile, prin tradiţie, să asimileze, în timp ce altele, în virtutea unor tradiţii contrare, sunt gata să separe. Reacţiile britanice, franceze sau germane la asimilarea musulmană sunt diferite, aşa cum au fost, un secol sau două înainte, reacţiile la asimilarea evreilor- pretinsă de Franţa, acceptată de Marea Britanie şi refuzată de Germania. În Europa, evreii nu mai încarnează ideea de diferenţă. La scara unei planete unificate prin accelerarea comunicaţiilor şi a schimburilor, iudeitatea nu mai apare decât ca o componentă, printre altele, a tradiţiei iudeo-creştine. La apropierea anului 2000, islamul e cel ce încarnează în inconştientul colectiv al diverselor naţiuni din Europa ideea de diferenţă. Ca o ironie, diferenţa musulmană, într-o Europă ce-şi caută unitatea, e pe punctul de a revela menţinerea unor diferenţe fundamentale între culturile europene. Dacă fiul unui algerian devine francez, dacă fiul unui turc rămâne turc trăind în Germania, dacă fiul unui pakistanez devine un tip

particular de cetăţean britanic, cine, deci, va fi european în anul 2000? Prezenţa imigranţilor reactivează în Europa conflictul dintre concepţiile franceză, germană şi britanică despre naţionalitate. Pentru un continent care încearcă să stabilească o cetăţenie comună, problema este capitală. Forma Europei, poate chiar existenţa sa reală, depinde de capacitatea popoarelor de a depăşi diferenţele milenare, mai mult antropologice decât politice.

Va fi Europa universalistă? Va respecta diferenţa? Va fi etnocentrică? Europenii nu se vor putea defini fără a se pune de acord asupra definirii Celuilalt.

Bibliografie

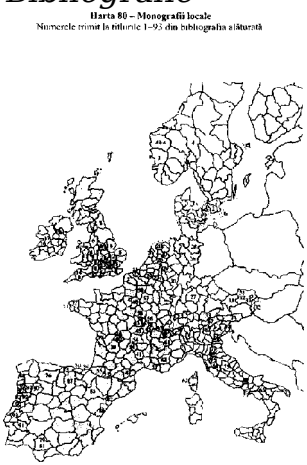

1. Sisteme familiale: *monografii locale*

Monografiile locale, numerotate de la 1 la 93, sunt situate pe harta 80.

2. Sisteme familiale: *date naţionale sau generale*

3. Sisteme agrare

4. Religie

5. Dezvoltare şi demografie

6. Politică şi ideologie

PLANUL BIBLIOGRAFIEI

Sisteme familiale: *monografii locale*

Suedia

1. Gaunt, D.Family planning and the preindustrial society. Some Swedish evidence”, în Ăgren, K. şi col… *Aristocrats*, *Farmers and Proletarians*. *Essays în Swedish*

Demographic History, Uppsala, Studia historica Upsalensia. 1973

2. Todd. E., *Seven Peasant Communities în* Pr*elndustrial Europe*. *A Com parative Study of French*, *Italian and Swedish Rural Parishes*, teză de doctorat dactilografiată, Cambridge, 1976

Norvegia

3. Barnes, J. A... „Land rights and kinship în two Bremnes hamlets", *The Jour nal of the Royal Anthropological Institute*, 1957, pp. 31 – 56

4. Sogner. S... *Folkevekst og Fii tting*. *En historisk-demografisk studie i 1700*

arenes Ost Norge, Oslo. Universitelsforlagel, 1979 4 bis. Gjerde...1... „Patterns of migration to and demographic adaptation within rural ethnic American communities". *Annales de démographie historique*. 1988. pp. 277 – 297

Danemarca

5. Elklit, J... Household structure în Denmark, 1769 – 1890", în Ăkerman. S., şi col., *Chance and Cange*. *Social and Economie Studies* în *Historical Demography in the Baltic Area*, Odense University Press, 1978

Anglia şi Tara Galilor

6. Anderson, M... Household structure and the industrial revolution; mici nine teenth century Preston în comparative perspective", în Laslett, P şi col., *Household and Family în Past Time*, Cambridge University Press, 1972, pp. 215 – 235

7. Emmett, I., *A North Wales Village*, Londra, Routledge and Kegan Paul.

1964

8. Laslett, P, „The stem-family hypothesis and its privileged position", pp.

89 – 112, în Wachter. K.W., Hammel, E.A. şi Laslett, P, *Statistical of Historical Social Structure*, New York, Academic Press, 1978

9. Macfarlane, A.The myth of the peasantry; family and economy in a northern parish", în Smith, R.M. şi col...

Land, *Kinship and Life-Cycle*, Cambridge University Press, 1984, pp. 333 – 349

10. Nalson, J. S" *Mobility of Farm Families*. *A Study of Occupational and Residenţial Mobility în an Upland Area of England*, Manchester University Press, 1968 (nelocalizat la nivel de comitat, Anglia de Nord-Vest)

11. Rees, A. D" *Life în*in a *Welsh Countryside*, Cardiff. University of Wales Press, 1951

12. Spufford, M.Peasant inheritance customs and land distribution in Cambridgeshire from the sixteenth to the eighteenth century", în Goody, J., Thirsk, J., Thompson, E.P. şi col... *Family and Inheritance*, Cambridge University Press, 1976, pp. 156 – 176

13. Williams, W.M., *The Sociology of an English Ullage*: *Gosforth*, Londra, Routledge and Kegan Paul, 1969

14. Williams, W.M.The social study of family farming", în Mills, D.R. şi col., *English Rural Communities*, Londra, Macmillan, 1973, pp. 116 – 133

15. Wrightson, K. şi Levine. D., *Poverty and Piety în an English Village*. *Terling 1525 – 1700*, New York, Academic Press, 1979

Irlanda

16. Arensberg, C.M. şi Kimball. S. T, *Family and Community* în *Ireland*. Harvard University Press, 1968 (ediţia a 2-a)

17. Cresswell, R., *Une communauté rurale de l'Irlande*, Paris. Travaux et mémoires de T Institut d'ethnologie, nr. 74, 1969

18. Fitzpatrick, D... „Irish farming before the first world-war". *Comparative Studies în Society and History*, vol. 25. nr. 2. aprilie 1983. pp. 339 – 374 (nelocalizat la nivel de comitat)

19. O'Neil. K... *Family and Farm în* Pre*Famine Ireland*. *The Parish of Killashandra*. Madison. The University of Wisconsin Press. 1984

Ţările de Jos

20. Van der Woude, A. ML... Variations in the size and structure of the household in the United Provinces of the

Netherlands in the seventeenth and eighteenth centuries", în Laslett, P. şi col., *Household and Family în Past Time*, Cambridge University Press, 1972, pp. 299 – 318

Belgia

21. Danhieux, L.The evolving household: the case of Lampemisse, West Flanders", în Wall, R. şi col., *Family Forms* în *Historic Europe*, Cambridge University Press, 1983, pp. 409 – 420

22. Gutman, M.P. şi Leboutte, R.Rethinking proto-industrialization and the family *Journal of Interdisciplinary History*, vol. 14, nr. 3, iarna 1984, pp. 587 – 607

23. Leboutte, R... „L'apport des registres de population à la connaissance de la dynamique des ménages en Belgique au XIXe siècle", dactilografiat, text prezentat la „Strutture e mpporţi familiari în epoca modernă", Triest, sept. 1983

24. Van de Walle, E.Household dynamics înin a Belgian village", *Journal of Family History*, nr. 1, 1976, pp. 80 – 94

25. Wall, R.Does owning real property influence the form of the household? An example from rural West Flanders", în Wall, R. şi col., *Family Forms în Historic Europe*, Cambridge University Press, 1983, pp. 379 – 407

Germania

26. Berkner, L.K.Inheritance, land-tenure and peasant family structure: a German regional comparison", în Goody, J. şi col., *Family and Inheritance* „Cambridge University Press, 1976

27. Golde, G., *Catholics and Protestants*, *Agricul*tural *Modernization in Two German Villages*, New York, Academic Press, 1974

28. Le Play, F.Mineur des corporations de mines d'argent et de plomb du haut Hartz (Hanovre)", *Les Ouvriers européens*, Tours, Marne, 1879, t. 3, cap. 3, pp. 99 – 152

29. Le Play, F... „Armurier de la fabrique demi-rurale collective de Solingen (Westphalie)", *Les Ouvriers européens*, t. 3, cap. 4, pp. 153 – 203

30. Le Play, F... Fondeur au bois du Hundsrucke (province rhénane)", *Les Ouvriers européens*, t. 4. cap. 2, pp. 68 – 407

Austria

31. Berkner. L.K.The stem family and the developmental cycle of the peasant household: an eighteenth-century Austrian example". *American Historical Review*. vol. 77. nr. 2. aprilie 1972, pp. 398 – 418

32. Khera. S... Illegitimacy and mode of land inheritance among Austrian peasans". *Ethnology*\ oct. 1981, vol. 20. nr. 4. pp. 307 – 323

33. Schmidtbauer. P... The changing household: Austrian household structure from the seventeenth to the early twentieth century". În Wall. R. şi col... *Family Forms în Historic Europe*, Cambridge University Press, 1983. pp. 347 – 378

Elveţia

34. Friedl. J... *Kippel A Changing Village in the Alps*, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1974

35. Le Play, F... „Horloger de la fabrique collective de Genève", *Les Ouvriers européens*, Tours, Mame, 1879, t. 6, cap. 2, pp. 34 – 83

36. McC. Netting. R., *Balancing on anAlp. Ecological Change and Continuity in a Swiss Mountain Community*, Cambridge University Press, 1981

Franţa

37. Audibert, A., *Le Matriarcat breton*, Paris, PUF, 1984

38. Chiffre, J.Le hameau familial dans la France du Centre-Est: permanences et mutations dans l'espace rural des communautés familiales", *Revue géographique de l'Est*, nr. 3 – 4, iulie-dec. 1983. pp. 331 – 345

39. Biraben, J. N... „A southern French village: the inhabitants of Montplaisant în 1644", în Laslett, P. şi col., *Household and Family* în *Past Time*, Cambridge University Press, 1972. pp. 237 – 254

40. Blayo, Y.Size and structure of households în a northern French village between 1836 and 1861", în

Laslett, P. şi col., *Household and Family în Past Time*, pp. 225 – 265

41. Claverie, E. şi Lamaison, P., *L'impossible manage. Violence et parenté en Gévaudan, XVIP, XVIIe et XIX siècle*, Paris, Hachette, 1982

42. Collomp, A., *La Maison du père. Famille et village en Haute-Provence aux XVIF et XVIIe – siècles*, Paris, PUF, 1983

43. Dion-Salitot. M. şi Dion, M., *La Crise d'une société villageoise*, Paris. Anthropos, 1972

44. După quier, J. şi Jadin, L... Structure of household and family în Corsica, 1769 – 1771", în Laslett, P. şi col., *Household and Family* în *Past Time*, Cambridge University Press, 1972, pp. 283 – 227

45. Dussourd. H., *Au même pot et au même feu. Étude sur les communautés familiales du Centre de la France*, Moulins, Pottier et Cie, 1963

46. Dussourd. H., *Les Communautés familiales agricoles du Centre de la France*, Paris, Maisonneuve et Larose, 1978 (aceeaşi localizare ca monografia 45)

47. Fine-Souriac, A.La famille-souche pyrénéenne au XIXe siècle: quelques réflexions de méthode". *Annales ESC*. 1977. pp. 478 – 487

48. Goursaud. A., *La Société rurale traditionnelle en Limousin*. Paris. Maisonneuve et Larose, 1976

49. Lenclud. G... L'institution successorale comme organisation et comme représentation. La transmission du patrimoine foncier dans une communauté traditionnelle de la montagne corse, fin du XIXe siècle, début du XXE". *Ethnologie française*, vol. 15. nr. 1.1985. pp. 35 – 44

50. Le Play, F... Ferblantier-couvreur d'Aix-les-Bains (Savoie) 4. *Les Ouvriers européens*, Tours, Marne, 1879, t. 4, cap. 4, pp. 183 – 246

51. Le Play, F.Bordier dit pen-ly de la Basse-Bretagne44, Les *Ouvriers européens*, t. 4, cap. 7, pp. 336 – 368

52. Le Play, F... Paysan savonnier de la Basse-Provence", Les *Ouvriers européens*, t. 4, cap. 8, pp. 390 –

53. Le Play, F.Paysans à famille-souche du Lavedan (Béarn), *Les Ouvriers européens*, t. 4, cap. 9, pp. 445 – 510

54. Le Play, F... Mineur des filons argentifères de Pontgibaud (Auvergne) 44, *Les Ouvriers européens*. t. 5, cap. 4, pp. 150 – 191

55. Le Play, F.Paysan basque du Labourd (France) *4, Les *Ouvriers européens*, t. 5, cap. 5, pp. 192 – 258

56. Le Play, F.Maneuvre-agriculteur du Morvan (Nivernais) 44, *Les Ouvriers européens*, t. 5, cap. 6, pp. 259 – 322

57. Le Play, F... Bordier de la Champagne pouilleuse". Les *Ouvriers européens*, t. 5, cap. 7. pp. 323 – 371

58. Le Play, F.Bordier-emigrant du Laonnais", *Les Ouvriers européens*, t. 6, cap. 3, pp. 84 – 122

59. Le Play, F... Bordier-vigneron de l'Aunis (France) 44, Les *Ouvriers européens*, t. 6, cap. 4. pp. 143 – 192

60. Peyronnet. J.-C.Famille élargie ou famille nucléaire? L'exemple du Limousin au début du XIXe siècle", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, vol. 22, 1975, pp. 568 – 582

61. Rambaud, P, *Un village de montagne*: *Albiez-le-Vieux en Maurienne*, Paris, Librairie de la Nouvelle Faculté, 1981 (ed. a II-a)

62. Ravis-Giordani, G.Des cousins à la mode de Corse44, *G. Magazine*, nr. 33, nov. 1985, pp. 31 – 38

63. Shaffer, J.W., *Family and Farm*. *Agrarian Change and Household Organisation in the Loire Valley*, *1500 – 1900*. State University of New York Press, 1982

Pentru Artois şi Bretania, vezi şi monografia nr. 2.

Italia

64. Angeli, A.Strutture familiari nella pianura e nella montagna bolognesi a meta' del XIX secolo. Confronti territoriali", *Statistica*, nr. 4, oct. -dec. 1983

65. Banfield, E.C., *The Moral Basis of a Backward Society*. New York, The Free Press. 1958

66. Caiati, V... The peasant household under Tuscan

mezzadria: a socio economie analysis of some Sienese mezzardi households. 1591 – 1640". *Journal of Family History*, vol. 9. nr. 2. vara 1984. pp. 111 – 126

67. Cole, J.W. şi Wolf. E. R... *The Hidden Frontier. Ecology and Ethnicity în an Alpine Valley*. New York. Academic Press. 1974

68. Douglass. W. A... The south Italian family: *a critique". Journal of Family*

History\ vol. 5. nr. 4, Iarna 1980, pp. 338 – 359

69. Evans, R.H., *Life and Politics în* in a *Veneţian Community*, Notre Dame, University of Notre Dame Press, 1976

70. Ferraroti, F., Ucelli, E. şi Giorgi-Rossi, G., *La piccola citò*, Milano, Edizioni di Comunità, 1959

71. Kertzer, D.I., *Family Life în Central Italy*; *1880 – 1910*. *Share-Cropping*, *Wage Labor and Coresidence*, New Brunswick (New Jersey), Rutgers University Press, 1984

72. Le Play, F.Métayer de la Toscane", *Les Oitvriers européens*, Tours. Mame, 1879, t. 4, cap. 3, pp. 121 – 182. (Menţionez această monografie din memorie, fiindcă ea conţine una dintre rarele erori ale lui Le Play, care le atribuie arendaşilor în parte toscani un sistem familial de tip sursă.)

73. Maraspini, A. L... *The Study of an Italian Village*, Paris-La Haye, Mouton, 1968

74. Morassi. L.Strutture familiari în un comune dell'Italia settentrionale alla fine del secolo XIX", *Genus*, vol. 35, nr. 1 – 2, 1979, pp. 197 – 217

75. Silverman, S., *Three Bells of Civilisation. The Life of an Italian Hill Town*, New York. Columbia University Press, 1975

Pentru Toscana, vezi de asemenea monografia nr. 2.

Spania

76. Behar, R., *Santa Maria del Monte. The Presence of the Past* înin a *Spanish Village*, Princeton University Press, 1986

77. Brandes, S.H.La Solteria, or why people remain single în rural Spain", *Journal of Anthropological*

Research, vol. 32, 1976, pp. 205 – 233 (nelocalizat la nivel provincial, sud-vestul Castiliei)

78. Freeman, S. T, *Neighbors. The Social Contract în Castillian Hamlet*, University of Chicago Press, 1970 (nelocalizat la nivel provincial)

79. Gilmore, D.D., *The People of the Plain. Class and Community in Lower Andalusia*, New York, Columbia University Press, 1980

80. Haritschelhar, J. şi col., *Être basque*, Toulose, Privat. 1983

81. Heran, F., *Tier ray parentesco en el campo sevillano*: *la révolue ion agricola del siglo XIX*, Madrid, Ministerio de Agricultura, 1980

82. Iszaevich, A... Corporate household and ecocentric kinship group în Catalonia1. *Ethnology*. voi. 20, nr. 4. oct. 1981, pp. 277 – 290

83. Le Play, F... Metayer de la Vieille-Castille", *Les Ouvriers européens*. Tours. Marne, 1879, t. 4. cap. 5, pp. 247 – 290

84. Le Play. F... Pécheur côtier de Saint-Sébastien (Pays basque)". *Les Ouvriers européens*. t. 4, cap. 6. pp. 291 – 335

85. Lison-Tolosana. C... *Belmonte de los Caballeros. A Sociological Study of a Spanish Town*. Oxford University Press. 1966

86. Mira. J. F... Mariage et famille dans une communauté rurale du pays de Valence (Espagne)". *Études rurales*, aprilie-iunie 1971. pp. 104 – 119

87. Perez-Diaz. V. M... Process of change în rural Castilian comunities". În

Aceves. J.B., Douglass, W.A. şi col... *The Changing Faces of Rural Spain*. New York-Londra, Wiley and Sons, 1976

88. Perez-Garcia, J.M., *Un modelo de sociedad rural de Antiguo Regimen en la Galicia costerà*: *la peninsula del Salnès*, Universidad de Santiago de Compostela, 1979

89. Pitt-Rivers, J.A., *The People of the Sierras*, Londra. Weidenfeld and Nicolson, 1954 (nelocalizat la nivel

provincial, Andaluzia)

Portugalia

90. Cascão, R.Demografia e sociedade a Figueira da Foz na primeira metade de século XIX", *Revista de historia economică et social*, nr. 15, ianuarieiunie 1985, pp. 83 – 122

91. Cutileiro, J., *A Portuguese Rural Society*, Oxford University Press, 1971

92. Da C. Medeiros, F., *Groupes domestiques et habitat rural dans le Nord du Portugal. La contribution des Le Playsiens (1908 – 1934)*. contribuţie la colocviul „Les campagnes portugaises de 1870 à 1930: image et réalité", Aix-en-Provence, decembrie 1982

93. Nazareth, J.M. şi de Souza, F., *A Demografia Portuguesa em Finais de Antigo Regime. Aspectuos socio-demograficos de Coruche*, Lisabona, Libraria să dea Costa Editoria, 1983

2. Sisteme familiale: date naţionale sau generale

Andorka, R. şi Farago, T... Preindustrial household structure în Hungary", în Wall, R. şi col., *Familv Forms în Historie Europe*, Cambridge University Press, 1983, pp. 281 – 307

Atlas de folklore suisse (Atlas der Schweizerischen Volkskunde), Schweizerischen Gesellschaft für Volkstunde, 1937 – 1942 Augustins, G... Esquisse d'une comparaison des systèmes de perpétuation des groupes domestiques dans les sociétés paysannes européennes", *Archives européennes de sociologie*. vol. 23, 1982, pp. 39 – 69 Benoît, F... *La Provence et le Comtat venaissin*, Avignon. Aubanel, 1975 Brandt, A. de *Droit et coutumes des populations rurales de la France en matière successorale*. Paris. 1901

Brooke. M. Z... *Le Plav. Engineer and Social Scientist*. Londra. Longman. 1970

Descamps. P. *Le Portugal. La Vie sociale actuelle*. Paris. 1935 Duby. G... *Le Chevalier, la femme et le prêtre*. Paris. Machette. 1981 Ennew. J... *The Hestern ïsles Today*. Cambridge University Press. 1980

Barberis, C… *Sociologia rurale*. Bologna, Edizione agricole, 1965 Bouhier, A.Les phénomènes récents de dégradation des formes d'organisation agraire en openfield dans l'extrême sud galicien", *Revue géographique de l'Est*, nr. 3 – 4, lui. -dec. 1988, pp. 277 – 290 Cabouret, M.Traits permanents et tendances récentes de l'agriculture finlandaise", *Annales de géographie*, ian. - febr. 1982, pp. 87 – 118

— *Les Régions de l'Europe du Nord*. Paris, SEDES, 1983

— „Les paysages agraires de l'Europe du Nord", în Bonnamour, J. şi col., *Pay sages agraires et sociétés*, Paris, SEDES, 1984, pp. 253 – 292 Chaline, C., *Le Royaume-uni et la république d'Irlande*, Paris, PUF, 1966 Chambers, J.D. şi Mingay, G.E., *The Agricultural Revolution, 1750 – 1880*, Londra, Batsford, 1966

Chevallaz, G.A., *Aspects de l'agriculture vaudoise à la fin de l'Ancien Régime*, Lausanne, Librairie de l'Université, 1949 Chombart de Lauwe, J., *Pour une agriculture organisée*: *Danemark et Bretagne*, Paris, PUF, 1949

Connel, K.H., *Irish Peasant Society*. *Four Historical Essays*, Oxford University Press, 1968

Coppock, J.T., *An Agricultural Geography of Great Britain*, Londra, Bell, 1971

Cullen, L.M., Furet, F. şi col., *Irlande et France*. *Pour une histoire rurale comparée*, Paris, EHESS, 1981

Dickinson, R.E., *Germany*. *A Generat and Regional Geography*, Londra, Methuen, 1953

Duby, *G.*, *L'Économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident medieval*, Paris, Aubier, 1962

Duplex, J. şi col., *Atlas de la France rurale*, Paris, Armand Colin, 1968 Fossier, R., *Enfance de l'Europe, Xe-XIIe siècle*, t., 2: *Structures et problèmes*, Paris, PUF, 1982

Franklin, S.H., *The european Peasantry*, Londra, Methuen, 1969 George, P. şi Sevrin, R., *Belgique, Pays-Bas, Luxembourg*, Paris, PUF, 1967 George, P. şi Tricart, J., *L'Europe centrale*, t. 2: *Les États*, Paris, PUF. 1954 Hilton,

R., *Bond Men Made Free. Medieval Peasant Movements and the english Rising of 1381*, Londra, Temple Smith, 1973 Hofstee, E.W., *Rural Life and Rural Welfare in the Netherlands*, La Haye.

Government Printing and Publishing Office, 1957 Jones, E. L... Woolf, S.J. şi col., *Agrarian Change and Economic Development*, Londra, Methuen, 1969

Juillard, E., *La Vie rurale en basse Alsace*, Strasbourg-Paris, Éd. F.-X. Le Roux. 1953

Jutikkala. E... „Finnish agricultural labour in the eighteenth and early nineteenth centuries", *Scandinavian Economic History Review*, vol. 10. nr. 2.1962. pp. 203 – 219

Kautsky. K... *La Question agraire*. Paris. Giard et Brière, 1900

— *Le Bolchevisme dans l'impasse*, Paris. PUF, 1982 (ed. I, 1931)

Kennedy, R.E., *The Irish. Emigration, Marriage and Fertility*, University of California Press, 1973

Lindgren, J., *Towards Smaller Families in the Changing Society*, Helsinki, Population Research Institute. 1984

Maitland, F.W., *Domesday Book and Beyond*. Londra, Fontana-Collins, 1960 Mayhew, A.Structural reform and the future of West German agriculture", *The Geographical Review*, vol. 60, 1970, pp. 54 – 60 Milhau, J. şi Montagne, R., *L'Agriculture, aujourd'hui et demain*. Paris, PUF, 1961

Murray, J. W" *Growth and Change în Danish Agri culture*, Londra, Hutchinson Benham, 1977

Norborg, K., *Jordbruksbefolkningen*i *Sverige*, Lung, CWK Gleerup, 1968 OCDE, *Le Développement de l'agriculture en Europe méridionale*, Paris, 1969 Osterud, O., *Agrarian Structure and Peasant Politics în Scandinavia*, Oslo, Universitets Forlaget, 1978

Pazzagli, C" *L'agricoltura toscana nella prima metà delT800*, Florenţa, Leo S. Olschki Editore, 1973

Pinchemel, P., *La France*, Paris, Armand Colin, 1980 Postan, M.M., *The Medieval Economy and Society*. Londra,

Penguin Books, 1975 Reitel, F., *Les Allemagnes*, Paris, Armand Colin, 1969 Sancho-Hazak, R.La sociedad rural hoy", în Fraga-Iribame, M. şi col., *La España* de los *anos 79*, t. 1: *La sociedad*, Madrid, Editorial Mùneda y Crédito, 1972, pp. 219 – 317

Schuler, M., Bopp, M. şi col., *Atlas structurel de la Suisse*, Zürich, Ex Libris Verlag, 1985

Silbert, A., *Le Portugal méditerranéen à la fin de l'Ancien Régime, XVIII – edébut du XIXe siècle*, Paris, SEVPEN, 1966 Skrubbeltrang, F., *Agricultural Development and Rural Reform în Denmark*, Roma, FA0,1953

Slicher Van Bath, B.H., *The Agrarian History of Western Europe*, Londra, Arnold, 1963

Utterstrôm, G.Two essays on population in eighteenth century Scandinavia", în Glass, D.V. şi Eversley, D.E.C., *Population in History*, Londra, Arnold, 1965, pp. 523 – 548

Vandewalle, P, „Stabilité et perfection d'un système agricole: la chitellenie de Fumes", *Annales ESC*, anul XXXVI, nr. 3, mai iunie 1981, pp. 383 – 389 Verhaegen, B" *Contribution à l'histoire économique des Flandres*, Louvain-Paris, Nauwelaerts, 1961

Wolf. E. R... *Peasants*, Englewood Cliffs (NJ), Prentice-Hall. 1966 Wrigley. E.A.Men on the land and men in the countryside: employment în agriculture în carly-nineteenth century England", în Bonficid, L., Smith. R., Wriehtson. K. şi col... *The World We Have Gained*, Oxford. Basil Blackwell. 1986. pp. 295 – 336

4. Religia

Actes. Christianisation et déchristianisation, Presses de l'université d'Angers, 1986

Augustin (saint), *Aux moines d'Adrumète et de Provence*, t. 24 din *Œuvres complètes*, Paris, Desclée de Brouwer, 1962 Bermassar, B., *L'Inquisition espagnole, XVe-XIXe siècle*, Paris, Hachette, 1979 Bernard, A. şi Bruel, A., *Recueil des chartes de l'abhaye de Cluny*, Paris, 1876 – 1903, 6 vol.

Bianchi, S.La déchristianisation dans le district de Corbeil", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, vol. 27, aprilie-iunie 1979, pp. 256 – 281 Birnbaum, N.Soziologie der Kirchengemeinde în Grossbritannien", în Goldschmidt, D., Greiner, F. şi Schelsky, H., *Soziologie der Kirchengemeinde*, Stuttgart, Ferdinand Enke Verlag, 1960, pp. 49 – 65 Boulard, F., *Premiers itinéraires en sociologie religieuse*, Paris, Editions ouvrières 1954

— *Matériaux pour une histoire religieuse du peuple français*, *XIXe-XXe siècle*.

Paris, Éd. de l'EHESS, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, Éd. du CNRS, 1982

Boulard, F. şi Rémy, J., *Pratique religieuse urbaine et régions culturelles*, Paris, Éditions ouvrières, 1968

Burgalassi, S. şi col., *La sociologia del cattolicesimo în Italia*, Roma, Lettera di sociologia religioasa, dec. 1965

Calvin, *Institution de la religion chrétienne* (1541), Paris, Les Belles-Lettres, 1961

Chadwick, O., *The Reformation*, Londra, Penguin Books, 1972 Chaunu, P., *Le Temps des réformes*, Bruxelles, Éd. Complexe, 1984 (ed. I, Paris, Fayard, 1975)

— *Église*, *culture et société*, Paris, SEDES, 1981

Cholvy, G. şi Hilaire, Y.M., *Histoire religieuse de la France contemporaine*, *1800 – 1880*, Toulouse, Privat, 1985 Cohn, N., *The Pursuit of the Millenium*, Londra, Paladin, 1970 Coleman, J.A., *The evolution of Dutch Catholicism*, *1958 – 1974*, Berkeley-Los Angeles, University of California Press, 1978 *La Confession d'Augsbourg*, *1530*, Paris-Strasbourg, Éditions luthériennes, 1949

Cragg. G.R., *The Church and the Age of Reason*, *1648 – 1789*, Londra, Penguin Books. 1970

Dayras, S. şi d'Haussy, C... *Le Catholicisme en Angleterre*. Paris, Armand Colin. 1970

Dedieu, J.P.Le modele religieux: le refus de la Réforme et le contrôle de la pensée". În Bermassar, B. şi col., *L'Inquisition espagnole*, *XVI – XIX – e siècle*, Paris, Hachette, 1979, pp. 269 – 312

De França, L., *Comportamento religioso dapopulaçàoportuguesa*, Lisabona, Moraes Editores, 1981

Delle poort, J., Greinacher, N. şi Menges, W.Le problème sacerdotal en Europe occidentale". *Social compass*, vol. 8, nr. 5, 1961, pp. 425 – 445 Delumeau, J., *Naissance et afirmation de la Réforme*, Paris, PUF, 1983 Devon, S. şi Lottin, A., *Les Casseurs de l'été 1566. L'iconoclasme dans le Nord de la France*, Paris, Hachette, 1981 Dickens, A.G., *The German Nation and Martin Luther*, Londra, Arnold, 1974 *Dictionnaire de théologie catholique*, Paris, Letouzey et Ané, 1923 – 1967 Dinet, D.La déchristianisation des pays du sud-est du Bassin parisien au XVIIIe siècle", în *Christianisation et déchristianisation*, Presses de l'université dr Angers, 1986, pp. 121 – 136

Dumoulin, C.Le réveil du recrutement sous le Directoire et le Consulat, indice de l'échec de la déchristianisation", în *Christian*isation *et déchristianisation*, Presses de l'université d'Angers, 1986, pp. 187 – 197 Duocastella, R.Géographie de la pratique religieuse en Espagne", *Social Compass*, vol. 12, nr. 4 – 5, 1965, pp. 253 – 311 – *Analisis sociologico del catolicismo español*, Barcelona, Editorial Nova Terra, 1967

Eckhart (Maître), *Les Traités*, Paris, Éd. du Seuil, 1971 Elton, G.R., *Reformation Europe, 1517 – 1559*, Londra, Fontana-Collins, 1963 Encrevé, A.Religion et politique au milieu du XIXe siècle: les protestants en décembre 1851", în Langlois, C., Encrevé, A. şi col., *Christianisme et pouvoirs politiques de Napoléon à Adenauer*, Paris, Editions universitaires, 1974

Engels, F., *La Guerre des paysans en Allemagne*, Paris, Editions sociales, 1974

Fischer, H. şi Holl, A.Attitude envers la religion et l'Église en Autriche", *Social Compass*, vol. 15, nr. 1, 1968, pp. 13 – 35 Freud, *L'Avenir d'une illusion*, Paris, Denoël et Steele, 1932 Fröhlich, R., *Histoire de l'Église. Panorama et chronologie*, Paris, Desclée de Brouwer, 1984

Gay, E" „Some aspects of the social geography of religion în England: the Roman Catholics and the

Mormons”, în Martin, D., (ed.), *A Sociological Yearbook of Religion în Britain*, Londra, SCM Press, 1968, pp. 47 – 76 Gay. J. D… *The Geography of Religion în England*, Londra, Duckworth, 1971 Goldschmidt. D., Greiner, F. şi Schelsky, H., *Soziologie der Kirchengemeinde*, Stuttgart, Ferdinand Enke Verlag. 1960 Greinacher, N… L’évolution de la pratique religieuse en Allemagne après la guerre”. *Social Compass*. vol. 10. nr. 4 – 5.1963. pp. 345 – 355 Groner, F… „Statistik der katholischen Kirchengemeinden în Deutschland”, în

Goldschmidt, D., Greiner, F. şi Schelsky, H., *Soziologie der Kirchengemeinde*, Stuttgart, Ferdinand Enke Verlag, 1960, pp. 196 – 208 Hasting, A., *A History of English Christianity, 1920 – 1985*, Londra, Fount Paperback, 1987

Hémar, C., *Les Frères mineurs capucins sous l’Ancien Régime. Contribution à l’étude de la déchristianisation*, memoriu, Paris 1, 1988 Hermet, G., *Les Catholiques dans l’Espagne franquiste*, t. 1: *Les Acteurs du jeu politique*, Paris, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, 1980

Hessels, A.L’appartenance religieuse et l’utilisation des loisirs du dimanche”, *Social Compass*, vol. 10, nr. 1 – 2, 1964, pp. 27 – 39 Hill, C., *Society and Puritanism în Pre-Revolutionary England*, Londra, Panther, 1969 (ed. I, 1964)

— *The World Turned Upside Down*, Londra, Penguin Books, 1975 Houtard, F.Physionomie sociale et religieuse des grandes villes de l’Europe occidentale”, *Social Compass*, vol. 8, nr. 6, 1961, pp. 483 – 501 Institut Nipo, Institut Emnid, „Foi, religion, morale et vie familiale dans dix pays d’Europe”, *Social Compass*, col. 18, nr. 2, 1971, pp. 279 – 284 Isambert, F.A. şi Terrenoire, J-R, *Atlas de la pratique religieuse des catholiques en France*, Paris, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, Éd. du CNRS, 1980

Janton, R, *Voies et visages de la Réforme au XVIe siècle*, Paris, Desclée de Brouwer, 1986

Jedin, H., Latourette, K.S. şi Martin, J., *Atlas zus*

Kirchengeschichte, Fribourg, Herder, 1987

Jonassen, C.T.The protestant ethic and the spirit of capitalism în Norway", *American Sociological Review*, dec. 1947, vol. 12, nr. 6, pp. 676 – 686 Julia, D.Le clergé paroissial dans le diocèse de Reims à la fin du XVIIe siècle", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, vol. 13, iulie-sept. 1966, pp. 195 – 216

Julia, D. şi McKee, D.Le clergé paroissial dans le diocèse de Reims sous l'épiscopat de Charles-Maurice Le Tellier. Origine et carrière", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, vol. 29, oct. -dec. 1982, pp. 529 – 583 Lacouture, J. (abbé), *La Politique religieuse de la Révolution*, Paris, Auguste Picard, 1940

Latourette, K.S., *Christianity in a Revolutionary Age*, t. 2: *The Nineteenth Century în Europe. The Protestant and Eastern Churches*, New York, Harper and Brothers, 1959

— *Christianity in a Revolutionary Age*, t. 4: *The Twentieth Century în Europe*.

The Roman Catholic, Protestant and Eastern Churches, Londra, Eyre and Spottiswoode, 1962

Lebigre. A., *La Révolution des curés, Paris, 1588 – 1594*, Paris. Albin Michel, 1980

Le Bras. G... *Études de sociologie religieuse*. Paris. PUF, 1955

Lebrun, F. şi col... *Histoire des catholiques en France*. Toulouse. Privat. 1980

Leonard. E.G., *Histoire générale du protestantisme*, t. 3: *Déclin et renouveau, XVIINXXE*, Paris, PUF, 1964

Ligou, D., *Le Protestantisme en France de 1598 à 1715*, Paris, SEDES, 1968 Lincoln, B.Revolutionary exhumations in Spain, July 1936", *Comparative Studies în Society and History*, vol. 27, nr. 2, aprilie 1985, pp. 241 – 260 Luther, *La Liberté du chrétien* (1520), în *Les Grands Écrits réformateurs*, ediţie bilingvă, Paris, Aubier-Montaigne. Introducere, traducere şi note de Maurice Gravier

— *A la noblesse chrétienne de la nation allemande*

(1520), în Les *Grands*

Écrits réformateurs, ediţie bilingvă, Paris, Aubier-Montaigne – *Del autorité temporelle et dans quelle mesure on lui doit obéissance* (1523), în *Luther et les problèmes de l'autorité civile*, Paris, Aubier-Montaigne, 1973. Introducere, traducere şi note de Joël Lefèbvre

— *Exhortation à la paix en réponse aux douze articles des paysans de Souabe*

(1525), în *Luther et les problèmes de l'autorité civile*, Paris, Aubier-Montaigne, 1973

— *Du serf arbitre* (1525), t. 5 din *Œuvres*, Geneva, Labor et Fides, 1958

— *Le Petit catéchisme* (1529), Strasbourg, Oberlin, 1973

Marcaţié, J.Beja, terre de mission au XVIIIe siècle", în *Christianisation et déchristianisation*, Presses de l'université d'Angers, 1986, pp. 137 – 149 Maslow-Armand, L.La bourgeoisie protestante, la Révolution et la déchristianisation à La Rochelle", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, vol. 31, iulie-sept. 1984, pp. 489 – 502 Miquel, P., *Les Guerres de Religion*, Paris, Fayard, 1980 Mours, S., *Essai sommaire de géographie du protestantisme réformé français au XVIIe siècle*, Paris, Librairie protestante, 1966 Neill, S., *A History of Christian Missions*, Londra, Penguin Books, 1964 Pascal, *De l'esprit géometrique*. *Écrits sur la grâce et autres textes*, Paris, Garnier-Flaminarion, 1985

Pickering, W.S.F.The 1851 religious census. A useless experiment?", *British Journal of Sociology*, vol. 18, nr. 4, dec. 1967, pp. 382107 Pin, E.Hypothèses relatives à la désaffection religieuse dans les classes inférieures", *Social Compass*, vol. 9, nr. 5 – 6, 1962, pp. 515 – 537 Plongeron, B., *Conscience religieuse en révolution. Regards sur l'historiographie religieuse de la Révolution française*, Paris, Picard, 1969 Poeisz, J.J.The parishes of the Dutch Church province, 1.1.1966", *Social Compass*, vol. 14, nr. 3, 1967, pp. 203 – 231 Quinet, E., *Le Christianisme et la Révolution française* (1845), Paris. Fayard, 1984

Sagnac, P. „Étude statistique sur le clergé constitutionnel et le clergé réfractaire en 1791”. *Revue d’histoire moderne et contemporaine*, vol. 8, 1906. pp. 97 – 115

Sellers, 1… *Nineteenth Century Non-Conformity*. Londra. Arnold. 1977 Suolinna. K… The popular revival movements”. În *Nordic Democracy*. Copenhaga, Det Danske Selskab, 1981. pp. 589 – 608 Tackett, T… „Histoire sociale du clergé diocésain dans la France du XVIIIe siècle”. *Revue d’histoire moderne et contemporaine*, vol. 27, aprilie iunie 1979, pp. 198 – 234

— *La Révolution, l’Église, la France*. Paris, Éd. du Cerf, 1986

Tenenţi, A.Hérétiques italiens et réformés européennes”, *Annales ESC*, vol.

7, nr. 2, aprilie-iunie 1952, pp. 191 – 198 Thureau-Dangin, R, *La Renaissance catholique en Angleterre au XLV siècle*, Paris, Plon, 1989

Vidler, A.C., *The Church în an Age of Revolution*, Londra, Penguin Books, 1971

Vogler, B., *Le Monde gérmanique et helvétique à l’époque des Réformes, 15 1618*, Paris, SEDES, 1981

Vovelle, M., *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle*, Paris, Éd. du Seuil, 1978

Voyé, L., Dobbelaere, K., Rémy, J. şi Billet, J., *La Belgique et ses dieux. Églises, mouvements religieux et laïques*, Louvain-la-Neuve, Cabay, 1985 Wahl, A., *Cultures et mentalités en Allemagne, 1918 – 1960*, Paris, SEDES, 1988 Weber, M., L’Éthiqueprotestante *et l’esprit du capitalisme*, Paris, Plon. 1964

— *Économie et société*, Paris, Plon, 1971

Zieger, R, „Statistik der Evangelischen Kirche în Deutschland”, în Goldschmidt. D., Greiner, F. şi Schelsky, H., *Soziologie der Kirchengemeinde*, Stuttgart. Ferdinand Enke Verlag, 1960, pp. 208 – 238

5. Dezvoltare şi demografie

Andree, R. şi Peschel, O., *Physikalisch-statistischer Atlas des Deutschen Reichs*, Bielefeld und Leipzig, 1878

Aperçu de la démographie des divers pays du monde, 1929 – 1936, La Haye, Office permanent de l'Institut internaţional de la statistique, 1939 Armstrong, W.A.The use of information about occupation", în Wrigley, E.A. şi col., *Nineteenth-Century Society*, Cambridge University Press, 1972, pp. 191 – 310

Bairoch, R, *Commerce extérieur et développement économique de l'Europe au XIXe siècle*, Paris, Mouton, 1976

Balfour, G., *The educational Sistems of Great Britain and Ireland*, Oxford. Clarendon Press, 1898

Chartier, R... Stratégies éditoriales et lectures populaires. 1530 – 1660". În Chartier. R., *Lectures et lecteurs dans la France d'Ancien Régime*. Paris. Éd. du Seuil. 1987

Chesnais. J.-C. *La Transition démographique*, Cahier ÎNCĂ, nr. 113, Paris, PUF, 1986

Cipolla, C.M., *Literacy and Development in the West*, Londra, Penguin Books, 1969

Coale, A.J., Watkins, S.C. şi col., *The Decline of Fertility* în *Europe*, Princeton University Press, 1986

Coates, B.E. şi Rawstron, E.M., *Regional Variations in Britain*, Londra, Batsford, 1971

Condorcet, *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*, Paris, Vrin, 1970

Cressy, D.Levels of illiteracy în England, 1530 – 1730", în Graff, H.J. şi col., *Literacy and Social Development in the West*, Cambridge University Press, 1981, pp. 105 – 124

După quier, J., *La Population française aux XVIIE et XI lit siècles*, Paris, PUF, 1979

Edwards, R.D., *An Atlas of Irish History*, Londra, Methuen, 1981

Festy, P, *La Fécondité des pays occidentaux de 1870 à 1970*, Cahier ÎNCĂ, nr. 85, Paris, PUF, 1979

Février, J.G., *Histoire de l'écriture*, Paris, Payot, 1984

Furet, F. şi Ozouf, J., *Lite et écrire*: *l'alphabétisation des Français de Calvin à Jules Ferry*, Paris, Éd. du Minuit,

1977

Gille, B. şi col., *Histoire des techniques*, Paris, Gallimard, 1978

Goldstein, A., *Determinants of Change and Response among Jews and Catholics în*in a *Nineteenth Century German Village*, New York, Conference on Jewish Social Studies, Columbia University Press, 1984

Goody, J. şi col... *Literacy în Tradiţional Societies*, Cambridge University Press, 1968.

Graff, H.J. şi col... *Literacy and Social Development in the West*, Cambridge University Press, 1981

Johansson, E.The history of literacy în Sweden", în Graff, H.J. şi col., *Literacy and Social Development in the West*, Cambridge University Press, 1981, pp. 151 – 182

— „State, church and family. The history of literacy în Sweden", în Rogers. J., Norman, H. şi col., *The Nordic Family Perspectives on Family Research*, Uppsala, 1985

Knodel. J.E., *The Decline of Fertility în Germany*, Princeton University Press, 1974

Landes, D.S., *The Unbound Prometheus. Technological Change and Industrial Development în Western Europe from I – 50 to the Present*, Cambridge University Press, 1969

Langton, J., Morris. R.J. şi col... *Atlas of Industrializing Britain, 1700 – 1914*. Londra, Methuen. 1986

Léon. P., *Histoire économique et sociale du monde*. Paris, Armand Colin, 1978, 6 vol.

Lesihaeghe. R. J... *The Decline of Belgian Fertility. 1800 19-O*. Princeton

University Press. 1978

Lesthaeghe, R.J. şi Wilson, C.Modes of production, secularization and the pace of the fertility decline în Western Europe, 1870 – 1930 i; în Coale, A.J. şi Watkins, S.C., *The Decline of Fertility* în *Europe*, pp. 251 – 292 Levine, D.Education and family-life in early industrial England", *Journal of Family History*, vol. 4, nr. 4, iarna 1979, pp. 368 – 380 Livi-Bacci, *M., A Century of*

Portuguese Fertility, Princetown University Press, 1971

Lopez, R.S., *Naissance de FEurope*, *Ve-XIVe siècle*. Paris, Armand Colin.

1962

McEvedy, C. şi Jones, R., *Atlas of World Population History*, Londra, Penguin Books, 1978

Marsh, D.C., *The Changing Social Structure of England and Wales*, *1871 – 1961*, Londra, Routledge and Kegan Paul, 1965 Masuy-Stroobant, G.La surmortalité infantile des Flandres au cours de la deuxième moitié du XIXe siècle. Mode d'alimentation ou mode de développement", *Annales de démographie historique*, 1983, pp. 231 – 256 Mathias, P, *The First Industrial Nation*. *An Economie History of Britain*, *170*0 – *1914*, Londra, Methuen, 1969

Matthiessen, P.C., *The Limitation of Family Size în Denmark*, Copenhaga, Princeton European Fertility Project, 1985 Mitchell, B.R., *European Historical Statistics*, *1750 – 1970*, Londra, Macmillan, 1978

Morazé, C., *Les Bourgeois conquérants*, Paris, Armand Colin, 1957 Rostow, W.W., *Les Etapes de la croissance économique*, Paris, Ed. du Seuil.

1963

Royle, E., *Modern Britain*. *A Social History*, *1750 – 1985*, Londra, Arnold, 1987 Ruwet, J., Wellemans, Y. şi col., *L'Analphabétisme en Belgique*, *XVIIT-XIXe siècle*, Louvain, Bibliothèque de l'Université, 1978 Schofield, R.Dimensions of illiteracy în England, 1750 – 1850". În Graff, H.J. şi col., *Literacy and Social Development in the West*, Cambridge University Press, 1981, pp. 201 – 213

Smith, C.*T.*, *An Historical Geography of Western Europe before 1800*, Londra, Longman, 1978

Smith, R.M.Population and its geography în England, 1500 – 1730", în Dodgshon, R.A. şi col., *An Historical Geography of England and Wales*, Londra-New York, Academic Press, 1978, pp. 199 – 235 Stone. L.The educational revolution in England, 1560 – 1640", *Past and Present*, iulie, 1964

—… Literacy and education in England, 1640 – 1900", *Past and Present*, februarie, 1969

Strauss. G.Techniques of îndoctrination: the German reformation", în Graff, H.J. şi col… *Literacy and Social Development in the I Vest*. Cambridge University Press. 1981. pp. 96 – 104

Teitelbaum. M.S., *The British Fertility Decline*: *Demographic Transition in the Crucible of the Industrial Revolution*, Princeton University Press, 1984 Verrière, J., *La Population de l'Irlande*, Paris, Mouton, 1979 Wolff, R, *Les Origines lingvistiques de l'Europe occidentale*, Toulouse, Association des publications de l'université de Toulouse-Le Mirail, 1982 (ediţia a II-a)

6. Politică şi ideologie

Adam, G., Bon, F., Cap – devielle, J. şi Moinaux, R., *L'Ouvrier français en 1970*, Paris, Armand Colin, 1970 Agulhon, M., *La République au village*, Paris, Plon, 1970 Allardt, E. şi col., *Nordic Democracy*, Copenhaga, Det Danske Selskab, 1981 Aston, T. şi col., *Crisis în Europe, 1560 – 1660*, Londra, Routledge and Kegan Paul, 1970

Atlas historique, Paris, Stock, 1968 (traducere a *DTV Atlas zur Weltgeschichte*) Barnes, S.H.Italy: religion and class în electoral behavior", în Rose, R., *Electoral Behavior, a Comparative Handbook*, pp. 171 – 225 Belgique, *Annuaire de statistiques régionales*, 1984, Bruxelles, Institut naţional de la statistique

Bermassar, B., *Un siècle d'or espagnol*, Paris, Laffont, 1982 Bermassar, B. şi Jacquart, J., *Le XVIe siècle*, Paris, Armand Colin, 1972 Berengo, M., *Nobili e mercanti nella Lucca del Cinquecento*, Turin, Einaudi, 1965

Bernstein, E., *Les Présupposés du socialisme*, Paris, Éd. du Seuil, 1974 (după ediţia germană din 1899)

Berstein, S., *Histoire du Parţi radical*, Paris, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, 1980

Bertram, J., *Die Wahlen zum Deutschen Reichstag vom Jahre 1912*, Düsseldorf, Droste Verlag, 1964

Besson, J., Bibes, G. şi col., *Sociologie du communisme en Italie*, Paris, Armand Colin, 1974

Best, G., *Mid-Victorian Britain, 1851 – 1870*, Londra, Fontana-Collins, 1979 Blake, R., *The Conservative Party from Peel to Thatcher*, Londra, Fontana, 1985

Bloch, M., *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*, Paris, Armand Colin, ed. 1974

Bluche, F., *Le Bonapartisme. Aux origines de la droite autoritaire (180*0 – *1850*). Paris, Nouvelles Éditions latines, 1980 Bonjour. E., Offler. H.S. şi Potter. G.R., *A Short History of Switzerland*.

Oxford, Clarendon Press, 1952

Bonnet, S., *Sociologie politique et religieuse de la Lorraine*, Paris, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, 1972 Braure, M., *Histoire des Pays-Bas*, Paris, PUF, 1951 Buron, T. şi Gauchon, P., *Les Fascismes*, PUF, 1979 Butler, D. şi Kavanagh, D., *The British General Election of 1979*, Londra, Macmillan, 1980

— *The British General Election of 1983*, Londra, Macmillan, 1984 Cassirer, E., *La Philosophie des Lumières*, Paris, Fayard, 1966 Castellan, G., *L'Allemagne de Weimar, 1918 – 1933*, Paris, Armand Colin, 1972 Chassériaud, J.

— P, *Le Parţi démocrate-chrétien en Italie*, Cahier de la Fondation nationale des sciences politiques, nr. 125, Paris, Armand Colin, 1965 Coleman, D.Ethnic intermarriage în Britain", *Population Trends*, vol. 40, vara 1985, pp. 4 – 9

Conseil de F Europe, *Les Populations immigrées et l'évol*ution *démographique dans les États membres du Conseil de l'Europe*, Études démographiques, nr. 13, Strasbourg, 1984

Cornell, T. şi Matthews, J., *Atlas du monde romain*, Paris, Nathan, 1982 Coverdale, J.F., *The Political Transformation of Spain after Franco*, New York, Praeger, 1979

Craig, F.W.S., *British Parlamentary Election Statistics, 1918 – 1968*, Glasgow, Political Reference Publications, 1968 Craig, G., *Germany, 1866 – 1945*, Oxford University Press, 1978 Cuvillier, J.

— P, *L'Allemagne medievale*, Paris, Payot, 1979 şi

1984 Derry, J.K., *A Short History of Norway*, Londra, Allen and Unwin, 1968 De Smet, R., Evalenko, R., Fraeys, W., *Atlas des élections belges*, *1919 – 1954*. Bruxelles, Institut Solvay, 1958

Diderot, *Supplément au voyage de Bougainville*. *Pensées philosophiques*, Paris, Garnier-Flaminarion, 1972

Djursaa, M.Denmark", în Woolf, S.J. şi col., *Fascism în Europe*, Londra. Methuen, pp. 237 – 256

Dodgshon, R.A., Butlin, R.A. şi col., *An Historical Geography of England and Wales*, Londra-New York, Academic Press, 1978 Donneur, A., *L'Internationale socialiste*, Paris, PUF, 1983 Droz, J., *Le socialisme démocratique*, *1864 – 1960*, Paris, Armand Colin, 1966

Droz, J. şi col., *Histoire générale du socialisme*, Paris, PUF, 1982 Durkheim, E… *Le Suicide*, Paris, PUF, ed. 1973 Duverger, M… *Le*s *Partis politiques*, Paris, Armand Colin, 1957 *Encyclopédie*, articles choisis, chronologie, introduction et bibliographie d'Alain Pons, Paris, Garnier-Flaminarion. 1986 Esping-Andersen G., *Social Class*, *Social Democracy and State Policy*, Copenhaga, New Social Science Monographs. 1980 Étienne, J.-M… *Le Mouvement re*. *existe jusqu en 1940*. Cahier de la Fondation nationale des sciences politique, nr. 165. Paris, Armand Colin, 1968 Faneras, J.N., Wolff, P. şi col., *Histoire de la Catalogne*, Toulouse, Privât, 1982 Ferraton, H., *Syndicalisme ouvrier et social-démocratie en Norvège*, Cahier de la Fondation des sciences politiques, nr. 105, Paris, 1960 Fichte, J.G., *Discours à la nation allemande*, Paris, Aubier, 1981

— *Reden an die Deutsche Nation*, Hamburg, Felix Meiner Verlag, 1978 Fitzmaurice, J., *Politics în Denmark*, Londra, C. Hurst and Company, 1981 Fol, J.-J., *Les Pays nordiques aux XIXE et XXe siècles*, Paris, PUF, 1978 Freytag, G., *Reichstags Wahlkarte*. Leipzig, 1898

Gallagher, M., *Political Parties in the Republic of Ireland*, Manchester University Press. 1985

Geyl, P., *The Revolt of the Netherlands*, *1555 – 1609*, Londra, Ernest Benn, 1958

— *La Révolution batave (1783 – 1798%* Paris, Société des études robespierristes.

1971

Girvin, B. şi col., *The Transformation of Contemporary Conservatism*, Londra, Sage, 1988

Godechot, J., *Les Constitutions de la France depuis 1789*, Paris, Garnier-Flaminarion, 1979

— *La Grande nation*, Paris, Aubier-Montaigne, 1983, ediţia a II-a – *La Contre-Révolution, 1789 – 1804*, Paris, PUF, 1984

— *La Révolution française dans le Midi toulousain*, Toulouse, Privat, 1986 Goguel, F., *Géographie des élections françaises sous la Troisième et la*

Quatrième République, Paris, Armand Colin, 1970 Grégoire (abbé), *Essai sur la régénération physique, morale et politique des juifs*, reed. Paris, Flaminarion, 1988

Guichard, P. *Structures sociales „orientales „et „occidentales „dans l'Espagne musulmane*, Paris-La Haye, Mouton, 1977 Harmând, L., *L'Occident romain*, Paris, Payot, 1960 Hegel, G.W.F., *Leçons sur la philosophie de l'histoire (1822 – 1831)*, Paris, Vrin, 1979

— *Principes de la philosophie du droit*, Paris, Vrin, 1986 Hermet, G., *L'Espagne de Franco*. Paris, Armand Colin, 1974

Hill, K.Belgium: political change în a segmented society", în Rose, R., *Electoral Behavior, a Comparative Handbook*, pp. 29 – 107 Hitler, *Me în Kampf* Paris, Nouvelles Editions latines Hobsbawn, E.J., *Primitive Rebels*, Manchester University Press, 1959 Hobson, J.A., *Imperialism, a Studv*, Londra, Unwin Hyman, 1988 (ed. originală 1902)

Jelavich. B., *Modern Austria*, Cambridge University Press, 1987 Jouanna. A... *Ordre social. Mythes et hiérarchies dans la France du XVT siècle*. Paris, Hachette. 1977

Judt. T. *Le Marxisme et la gauche française*. Paris. Hachette, 1986 Kertzer. D!... *Comrades and Christians*.

Religion and Political Struggle în

Communist Italy, Cambridge University Press, 1980 Kiernan, V.G.Foreign mercenaries and absolute monarchy", în Aston, T. şi col… *Crisis în Europe, 1560 – 1660*, Londra, Routledge and Keagan Paul, 1970, pp. 117 – 140

Kitzinger, U… „The Austrian election of 1959". *Political Studies*, nr. 9, 1961, pp. 19 – 140

Korpi, W.Labor movements and industrial relations", în *Nordic Democracy*, Copenhaga, Det Danske Selskab, 1981, pp. 308 – 323 Labatut. J.-P., *Les Noblesses européennes de la fin du XVe siècle à la fin du XVIIe siècle*, Paris, PUF, 1978

Larsen, K., *A History of Norway*, Princeton University Press, 1948 Lavroff, D.G., *Le Régime politique espagnol*, Paris, PUF, 1985 Laybourn, K., *The rise of Labour The British Labour Party, 1890 – 1979*, Londra, Arnold, 1988

Lefebvre, J., *La Révolution française vue par les Allemands*, Lyon, Presses universitaires de Lyon, 1987

Léon XIII, *Rerum novarum*, Paris, Maison de la Bonne Presse, 1956 Letamendia, P., *La Démocratie-chrétienne*, Paris, PUF, 1977

— *Les Partis politiques en Espagne*, Paris, PUF, 1983

Lewin, L., Jansson, B. şi Sôrbom, D., *The Swedisch Electorate, 1887 – 1968*, Stockholm, Almqvist et Wiksell, 1972

Lijphart, A.The Netherlands: continuity and change în voting behavior", în Rose, R" *Electoral Behavior, a Comparative Handbook*, pp. 227 – 268

— *The Politics of Accommodation. Pluralism and Democracy in the Nether lands*, University of California Press, 1975 Ljunggren, S.B.Conservatism în Norway and Sweden", în Girvin, B. şi col., *The Transformation of Contemporary Conservatism*, Londra, Sage. 1988, pp. 120 – 144

Locke, *Two Treatises of Government*, Londra, Dent, 1924, réimpr. 1984 Loomis, C.P. şi Beegle, J.A.The spread of nazism în rural areas", *American Sociological Review*, vol. 2, nr. 6, dec. 1946, pp. 724 – 734 Mackie, J.D., *A*

History of Scotland, Londra, Penguin Books, 1964 Mair, P" *The Changing Irish Party Sistem*, Londra, Frances Pinter, 1987 Maistre, Joseph de *Considérations sur la France* (1797), Paris, Garnier, 1980 Manent, P, *Les Libéraux*, Paris, Hachette, col. „Pluriel", 1986 Manniche, P., *Denmark, a Social Laboratory*, Oxford University Press, 1939 Marcaţié, J., *Le Portugal au XXe siècle, 1910 – 1985*, Paris, PUF, 1988 Martinez-Cuadrado, M., *El sistema politico espaholy el comportamento electoral en el sur de Europa*, Madrid, Istituto de Cooperación Intercontinental, 1980

Marx, K... *Le Capital*. Paris, Alfred Costes, 1930

Marx, K. şi Engels, F., *L'Idéologie allemande*, Paris, Éditions sociales. 1982. Masnata, F... *Le Parţi socialiste et la* tradition *démocratique en Suisse*, Paris. Armand Colin, 1963

Mayeur, J.-M... *Des partis catholiques à la démocratie-chrétienne, XIXe-XXe siècle*, Paris, Armand Colin, 1980

Ménudier, H., *Système politique et élections en République fédérale d'Allemagne*, Berna, Peter Lang, 1986

Meyer, J., *La Noblesse bretonne au XVIIIe siècle*, Paris, Flaminarion, 1972 Mielonen, M., *Geography of Internal Politics* în *Finland*, Turku, Turun Yliopisto, 1969

Milatz, A., *Wähler und Wahlen in der Weimarer Republik*, Schriftenreihe der Bundeszentrale fur politische Bildung, Heft. 68, Bonn, 1965 Miller, K.E., *Government and Politics în Denmark*, Boston, Houghton Mifflin, 1968

Miller, W.L., *Electoral Dynamics în Britain since 1918*, Londra, Macmillan, 1977

Milza, P. şi Berstein, S., *Le Fascisme italien, 1919 – 1945*, Paris, Éd. du Seuil, 1980.

Munch, P. A... „The peasant movement în Norway", *The British Journal of Sociology*, martie 1954, pp. 63 – 77

Munoz-Alonso, A., *Las elecciones del cambio*, Barcelona, Editorial Argos Vergara, 1984

Mylly, J... Berry, M. şi col., *Political Parties în Finland*, University of Turku, 1984

Mylly, J.The Agrarian/center party în Finnish

politics", în Mylly, J. şi Berry, R.M., *Political Parties în Finland*, University of Turku, 1984, pp. 98 – 120

Nadal-Farreras, J., Wolff, P. şi col., *Histoire de la Catalogne*, Toulouse, Privat, 1982

Nietzsche, F., *Le Gai savoir*, Paris, Gallimard, 1982 Nordmann, C., *Grandeur et liberté de la Suède, 1660 – 1792*, Paris-Louvain, Nauwelaerts, 1971

Office fédéral de la statistique suisse, *Les Elections au Conseil national*, 1979 Opello, W.C., *Portugal's political Development. A Comparative Approach*, Boulder, Westriew Press, 1985

Paine, S.Spain", în Rogger, H. şi Weber, E., *The european Right*, Berkeley-Los Angeles, University of California Press, 1965, pp. 168 – 207 Palmer, R.R., *1789. Les Révolutions de la liberté et de l'égalité*, Paris, Calmann-Lévy, 1968

Pelling, H., *A History of British Trade Unionism*, Londra. Penguin Books, 1987 Penniman. H.R., *Ireland at the Polls. The Dail Elections of 1977*, Washington, 1978

Personen. P... Finland: party support în a fragmented sistem", în Rose, R., *Electoral Behavior, a Comparative Handbook*, pp. 271 – 314 Philip. D... *Le Mouvement ouvrier en Norvège*. Paris, Editions ouvrières, 1958 Pulzer. P.G.J., *The rise of Political antisemitism în Germany and Austria*, New York. John Wiley, 1964

Rémond, R., *Les Droites en France*, Paris, Aubier, 1982 Rials, S., *Le Légitimisme*, Paris, PUF, 1983

Rintala, M... Finland", în Rogger, H., Weber, E. şi col... *The european Right*, pp. 408 – 441

Rogger, H. şi Weber, E., *The european Right. An Historical Profile*, Berkeley-Los Angeles, University of California Press, 1965 Rohr, J., *La Suisse contemporaine*. Paris, Armand Colin, 1972 Romano, R., Vivanti, C., şi col... *Storia d'Italia*, t. 6: *Atlas*. Turin, Einaudi. 1976 Rose, R. şi col., *Electoral Behavior, a Comparative Handbook*, New York-Londra, The Free Press, 1974

Rose, R.Britain: simple abstractions and complex realities", în Rose, R., *Electoral Behavior, a Comparative*

Handbook, pp. 481 – 541 Roth, G., *The Social-Democrats în Imperial Germany*, Totovva (NJ), Bedminster, 1963

Rousseau, *Du contrat social*, Paris, Éd. du Seuil, 1977 Rovan, J., *Histoire de la social-démocratie allemande*, Paris. Éd. du Seuil, 1978

Sârivik, B.Sweden: the social bases of the parties în a developmental perspective", în Rose, R., *Electoral Behavior, a Comparative Handbook*, pp. 371 – 434

Schoenbaum, D., *La Révolution brune. La Société allemande sous le IIIE Reich*, Paris, Laffont, 1979

Schumpeter, J., *Impérialisme et classes sociales*, Paris, Flaminarion, 1984 Seiler, D.-L., *Partis et familles politiques*, Paris, PUF, 1980

— *Les Partis autonomistes*, Paris, PUF, 1982

Seymour, C. şi Frary, D.P., *How the World Votes*, Springfield (Mass.), 1918 Siegfried, A., *Tableau politique de la France de l Ouest sous la IIP République*, Paris, 1913, réimpr. Paris-Geneva, Slatkine, 1980 Sieyès, *Qu est-ce que le tiers état*? Paris, PUF, 1982 Smout, T.C., *A History of the Scottish People, 1560 – 1830*. Londra, Fontana-Collins, 1972

Soboul. A., *La Révolution française*, Paris, PUF, 1965 – *Les Sans-Culottes*, Paris. Éd. du Seuil, 1968

Soikkanen, H.Revisionism, reformism and the Finnish labour movement before the first world war*, în Mylly, J., Berry. R.H. şi col., *Political Parties în Finland*, University of Turku, 1984, pp. 121 – 136 Stemhell, Z., *La Droite révolutionnaire*, Paris. Éd. du Seuil, 1978

— *Ni droite ni gauche. L'idéologie fasciste en France*. Paris. Ed. du Seuil.

1983

Stoddard. T.L. şi col... *Area Handbook for Finland*. Washington. US Government Printing Office. 1974

Sully. M. A... *Political Parties and Elections in Austria*. Londra. C. Hurst. 1981

Suval. S... *Electoral Politics în Wilhelmine Germany*. Chapel Hill (W.C.). University of North Carolina Press, 1985

Thomson, D… *England in the Nineteenth Century*, Londra, Penguin Books. 1978

Thomson, E. P, *The Making of the english Working Class*, Londra, Penguin Books, 1963

Tocqueville, *De la démocratie en Amérique*, Paris, Gallimard, 1961 Upton, A.F.Finland", în Woolf, S.J. şi col., *Fascism în Europe*, Londra, Methuen, 1981, pp. 191 – 222

Urwin, D.W.Germany: continuity and change în electoral politics44, în Rose, R" *Electoral Behavior*, *a Comparative Handbook*, pp. 109 – 170 Valen, H. şi Rokkan, S.Norway: conflict structure and mass politics înin a European periphery44, în Rose, R., *Electoral Behavior*, *a Comparative Handbook*, pp. 315 – 370

Vanlaer, J" *200 millions de voix*. *Une géographie des familles politiques européennes*, Bruxelles, Société royale belge de géographie et Laboratoire de géographie humaine de l'Université libre de Bruxelles, 1984 Vicens-Vives, J., *Atlas de historia de Espaha*, Barcelona, Editorial Teide, 1980

Voltaire, *Lettres philosophiques*, Paris, Garnier-Flaminarion, 1964 Von Beyme, K., *Das politische Sistem der Bundesrepublik Deutschland*, München, Piper, 1987

Whittington, G" Whyte, I.D. şi col… *An Historical Geography of Scotland*, Londra-New York, Academic Press, 1983 Whyte, J.H.Ireland: politics without social bases44, în Rose, R., *Electoral Behavior*, *a Comparative Handbook*, pp. 619 – 651 Willard, C., *Socialisme et communisme français*, Paris, Armand Colin, 1978 Williams, D., *A Short History of Modern Wales*, Londra, Murray, 1961 Williams, E.N., *The Ancien Régime în Europe*, Londra, Penguin Books, 1972 Witte, E. şi Craeybeckx, J… *La Belgique politique de 1830 à nos jours*, Bruxelles, Éd. Labor, 1987

Woolf, S.J. şi col… *Fascism în Europe*, Londra, Methuen, 1981 Zalacain, V., *Atlas de España y Portugal*, Paris, Éd. Zalacain, 1982 Zuckerman, A.S., *The Politics of Faction*. *Christian Democratic Rule in Italy*, New Haven-Londra, Yale University Press, 1979

ANEXA 1

Abrevieri ale numelor de ţări şi lista unităţilor geografice utilizate Denumirile nu sunt francizate.

Suedia: S

Norvegia: N

1.	Stockholm (oraş + land)	1.	Ostfold
2.	Uppsala	2.	Akershus
3.	Södermanland	3.	Oslo
4.	Östergötland	4.	Hedmark
5.	Jönköping	5.	Oplandd
6.	Kronoberg	6.	Buskerud
7.	Kalmar	7.	Vestfold
8.	Gotland	8.	Telemark
9.	Blekinge	9.	Aust-Agder
10.	Kristianstad	10.	Vest-Agder
11.	Malmöhus	11.	Rogaland
12.	Halland	12.	Bordaland
13.	Göteborg och Bohus	13.	Sogn og Fjordane
14.	Älvsborg	14.	More og Romsdal
15.	Skaraborg	15.	Sor-Trondelag
16.	Värmland	16.	Nord-Trondelag

17. Örebro
18. Västmanland
19. Kopparberg
20. Gävleborg
21. Västernorrland
22. Jämtland
23. Västerbotten
24. Norrbotten

17. Nordland
18. Troms
19. Finnmark

Finlanda: SF
1. Uusimaa
2. Turku ja Pori
3. Ahvenanmaa
4. Häme
5. Kymi
6. Mikkeli
7. Polijois-Karjala
8. Kuopio
9. Keski-Suomi
10. Vaasa
11. Oulu
12. Lappi

Danemarca: DK
1. Kobenhavn (oraş)
2. Kobenhavn (rămâne regiune)
3. Frederiksborg
4. Roskilde
5. Vestjaelland
6. Storstrom
7. Bornholm
8. Fyn
9. Sonderjylland
10. Ribe

11. Vejle
12. Ringkoping
13. Arhus
14. Viborg
15. Nordiylland

Scoţia: GB-S L Highland
2. Orkney
3. Shetland
4. Western Isles
5. Grampian
6. Tayside
7. Fife
8. Lothian
9. Borders
10. Central
11. Strathclyde
12. Dumfries and Galloway

Ţara Galilor: GB-E
1. Greater London
2. Bedfordshire
3. Berkshire
4. Buckinghamshire
5. Cambridgeshire + Huntingdonshire + Peterborough + Isle of Ely
6. Cornwall
7. Cumbria
8. Derbyshire
9. Devon
10. Dorset
11. Durham + Northumberland
12. Essex
13. Gloucestershire
14. Hampshire

4. 1 Hereford
5. and Worcester
1 Hertfordshi
6. re
1 Isle of
7. Wight
1 Kent
8. 1 Lancashire
9. + Cheshire
2 Leicestershi
0. re + Rutland
2
1. Lincolnshire
2 Norfolk
2. 2 Northampto
3. nshire
2 Nottingham
4. shire
2 Oxfordshire
5. 2 Shropshire
6. 2 Somerset
7. 2 Staffordshir
8. e + Warwickshire
2
9. Suffolk
3
0. Surrey
3 East Sussex
1. 3 West Sussex
2. 3 Wiltshire

3.
3
4. Yorkshire
3 Clwyd
5.
3 Dyfed
6.
3 Glamorgan
7.
3 Gwent
8.
3
9. Gwynedd
4 Powys
0.
4 Ulster (4
1. comitate)
Irlanda: IRL
Carlow +
1. Kilkenny
2. Cavan
3. Clare +
Galway
4. Cork (oraş)
Cork
5. (comitat)
6. Donegal
7. Dublin
(oraş)
Dublin
8. (comitat)
9. Dun Laoghaire
10. Kerry
11. Kildare
12. Laois + Offaly
13. Limerick (oraş + comitat)
14. Longford + Weastmeath
15. Louth

16. Mayo
17. Meath
18. Monaghan
19. Sligo + Roscommon + Leitrim
20. Tipperary-North
21. Tipperary-South
22. Waterford (oraş + comitat)
23. Wexford
24. Wicklow

Olanda: NL

1. Noord-Brabant
2. Gelderland
3. Zuid-Holland
4. Noord-Holland
5. Zeeland
6. Utrecht
7. Friesland
8. Overijssel
9. Groningen
10. Drenthe
11. Limburg

Belgia: B

1. Anvers
2. Brabant
3. Hainaut
4. Liège
5. Limbourg
6. Luxembourg
7. Namur
8. Flandra-Orientală
9. Flandra-Occidentală

Luxemburg: L

1. Întregul stat

Germania: D

1. Schleswig-Holstein (Land)
2. Hamburg (oraş liber)
3. Hannover
   + Hildesheim

+ Braunschweig
4. Lüneburg
5. Stade + Oldenburg
6. Osnabrück + Aurich
7. Bremen (oraş liber)
8. Düsseldorf
9. Köln
10. Aachen
11. Münster
12. Detmold
13. Amsberg
14. Darmstadt + Wiesbaden
15. Kassel
16. Koblenz
17. Trier
18. Rheinhessen-Pfalz
19. Nord Württemberg
20. Nordbaden
21. Südbaden
22. Südwürttemberg –

Hohenzollern
2 Oberbaye
3. m
2 Niederba
4. yem
2 Oberpfalz
5.
2 Oberfrank
6. en
2 Mittelfran
7. ken
2 Unterfran
8. ken
2
9. Schwaben
3 Saar
0. (Land)
Austria: A
Burgenla
1. nd
2. Kämten
Niederöst
3. erreich
Oberöster
4. reich
5. Salzburg
Steiermar
6. k
7. Tirol
Vorariber
8. g
9. Wien
Elveţia: CH
1. Schwvz
2. Un
Nidwalde
3. n
4. Obwalden

5. Zug
6. Luzern
7. Schaffhausen
8. Thurgau
9. Solothurn
10. Aargau
11. Zürich
12. St. Gallen
13. Fribourg
14. Bern
15. Glarus
16. Neuchitel
17. Vaud
18. Genève
19. Valais
20. Ticino
21. Graubünden
22. Basel-Stadt
23. Basel-Landshaft
24. Appenzell-Ausser Rhoden
25. Appenzell-Inner Rhoden

Franţa: F

1. Am
2. Aisne
3. Allier
4. Alpes-de-Haute-Provence
5. Hautes-Alpes
6. Alpes-Maritimes
7. Ardèche
8. Ardennes
9. Ariège
10. Aube
11. Aude
12. Aveyron
13. Bouches-du-Rhône
14. Calvados
15. Cantal
16. Charente

17. Charente-Maritime
18. Cher
19. Correze
20. Corse
21. Côte-d’ Or
22. Côtedu-Nord
23. Creuse
24. Dordogne
25. Doubs
26. Drôme
27. Eure
28. Eure-et-Loir
29. Finistère
30. Gard
31. Haute-Garonne
32. Gers
33. Gironde
34. Hérault
35. Ille-et-Vilaine
36. Indre
37. Indre-et-Loire
38. Isère
39. Jura

40. Landes
41. Loir-et-Cher
42. Loire
43. Haute-Loire
44. Loire-Atlantique
45. Loiret
46. Lot
47. Lot-et-Garonne
48. Lozère
49. Maine-et-Loire
50. Manche
51. Marne
52. Haute-Marne
53. Mayenne
54. Meurthe-et-Moselle
55. Meuse
56. Morbihan
57. Moselle
58. Nièvre

59. Nord
60. Oise
61. Orne
62. Pas-de-Calais
63. Puy-de-Dôme
64. Pyrénées-Atlantiques
65. Hautes-Pyrénées
66. Pyrénées-Orientales
67. Bas-Rhin
68. Haut-Rhin
69. Rhône
70. Haute-Saône
71. Saône-et-Loire
72. Sarthe
73. Savoie
74. Haute-Savoie
75. Seine (Paris)
76. Seine-Maritime
77. Seine-et-Marne
78. Seine-et-Oise
79. Deux-Sèvres
80. Somme
81. Tarn
82. Tarn-et-Garonne

83. Var
84. Vaucluse
85. Vendée
86. Vienne
87. Haute-Vienne
88. Vosges
89. Yonne
90. Territoire de Belfort
Italia: I
1. Torino
2. Vercelli
3. Novara
4. Cuneo
5. Asti
6. Alessandria
7. Valle d’Aosta
8. Varese
9. Como
10. Sondrio
11. Milano
12. Bergamo
13. Brescia
14. Pavia
15. Cremona
16. Mantova
17. Bolzano-Bozen
18. Trento
19. Verona
20. Vicenza
21. Belluno
22. Treviso
23. Venezia
24. Padova
25. Rovigo
26. Pordenone
2 Udi
7. ne
2 Gori

8. zia
2 Trie
9. ste
3 Imp
0. era
3 Sav
1. ona
3 Gen
2. ova
3 La
3. Spezia
3 Piac
4. enza
3 Par
5. ma
3 Reg
6. gio-Emilia
3 Mod
7. ena
3 Bolo
8. gna
3 Ferr
9. ara
4 Rav
0. enna
4
1. Forli
Mas
4 sa-
2. Carrara
4 Lucc
3. a
4 Pist
4. oia
4 Fire
5. nze
4 Livo
6. rno

47.		Pisa
48.		Arezzo
49.		Siena
50.		Grosseto
51.		Perugia
52.		Temi
53.		Pesaro e Urbino
54.		Ancona
55.		Macerata
56.		Ascoli Piceno
57.		Viterbo
58.		Rieti
59.		Roma
60.		Latina
61.		Frosinone
62.		L’Aquila
63.		Teramo
64.		Pescara
	6	Chie

5. ti
6 Iser
6. nia
6 Cam
7. pobasso
6 Cas
8. erta
6 Ben
9. evento
7 Nap
0. oli
7 Avel
1. lino
7 Sale
2. rno
7 Fog
3. gia

74. Bari
75. Taranto
76. Brindisi
77. Lecce
78. Potenza
79. Matera
80. Cosenza
81. Catanzaro
82. Reggio-Calabria
83. Trapani
84. Palermo
85. Messina
86. Agrigento
87. Caltanissetta
88. Enna
89. Catania
90. Ragusa
91. Siracusa
92. Sassari
93. Nuoro

94. Oristano
95. Cagliari
Spania: E
1. Álava
2. Albacete
3. Alicante
4. Amena
5. Ávila
6. Badajoz
7. Baleares
8. Barcelona
9. Burgos
10. Càceres
11. Cádiz
12. Castellón
13. Ciudad Real
14. Córdoba
15. La Coruña
16. Cuenca
17. Gerona
18. Granada
19. Guadalajara
20. Guipüzcoa
21. Huelva
22. Huesca
23. Jaén
24. Leon
25. LÉrida
26. Logroño
27. Lugo
28. Madrid
29. Málaga
30. Murcia
31. Navarra
32. Orense
33. Oviedo
34. Palencia
35. Pontevedra

36. Salamanca
37. Santander
38. Segovia
39. Sevilla
40. Soria
4 L Tarragona
42. Teruel
43. Toledo
44. Valencia
45. Valladolid
46. Vizcaya
47. Zamora
48. Zaragoza

Portugalia: P

1. Aveiro
2. Beja
3. Braga
4. Braganţa
5. Castelo Branco
6. Coimbra
7. Evora
8. Faro
9. Guarda
10. Leina
11. Lisboa
12. Portalegre
13. Porto
14. Santarem
15. Setübal
16. Viana de Castelo
17. Vila Real
18. Viseu

ANEXA 2

Hărţi: *surse şi note*

Harta 1 – Decupajul Europei

Un anumit număr de unităţi geografice foarte mici n-au fost conturate pe harta 1 şi pe toate hărţile Europei:

Oslo (N 3) înglobat în Akershus (N 2).

Copenhaga-oraş (DK 1) înglobată în Copenhaga-regiune (DK 2).

Dublin-oraş (IRL 7) şi avanportul său Dun Laoghaire (1RL 9) înglobate în Dublin-comitat (IRL 8).

Cork-oraş (IRL 4) înglobat în Cork-comitat (IRL 5).

În toate aceste cazuri, valorile numerice prezentate pe hărţile Europei corespund mediilor valorilor numerice pentru unitatea nereprezentată şi pentru unitatea înglobatoare, după ponderarea prin populaţii. (Acest procedeu echivalează de fapt cu stabilirea unei unităţi de ordin superior, care uneşte unitatea înglobatoare cu unitatea înglobată.)

Acelaşi procedeu a fost folosit şi în cazul cantoanelor elveţiene grupate:

Cantoanele catolice Schwyz (CH 1), Un (CH 2), Nidwalden (CH 3), Obwalden (CH 4), Zug (CH 5) şi Lucerna (CH 6) sunt reprezentate printr-o singură zonă a hărţii.

Cantoanele protestante Schaffausen (CH 7) şi Thurgau (CH 8), de asemenea.

Valorile prezentate pe hărţile Europei concordă deci cu mediile ponderate ale valorilor pentru aceste cantoane.

Unele cantoane elveţiene foarte mici nu sunt nici reprezentate, nici unite cu unităţi învecinate mai vaste, din motive de coerenţă religioasă. Acesta este cazul cantoanelor Basel-Stadt (CH 22) şi I3 asel-Landschaft (CH 23), protestante, care n-au fost unite cu Solothurn (CH 9). canton cu majoritate catolică. La fel este şi cazul cantoanelor Appenzell-Ausser Rhoden (CH 24), protestant, şi Appenzell-Inner Rhoden (CH 25), catolic, foarte mici. care n-au fost alipite la St. Gallen (CH 12). dominant catolic, dar nu omogen. Valorile privind aceste cantoane nu sunt prezentate pe hărţile Europei. Oraşul Triest (I 29) n-a fost nici reprezentat, nici unit cu teritoriul învecinat, fiind diferit pe plan cultural şi istoric.

Totuşi, în toate calculele de corelaţie, toate unităţile geografice a căror listă e dată în anexa 1 sunt utilizate separat, chiar dacă ele au fost unite pe hărţi.

Harta 2 – Cutumele succesorale

Monografiile săteşti unde au fost descrise cutumele de moştenire n-au fost menţionate decât în cazul ţărilor pentru care n-a fost găsită o hartă generală, deja realizată, a cutumelor succesorale.

Suedia: Lofgren, O.Family and household among Scandinavian peasants: an exploratory essay". General, p. 38; despre Dalecarlia, pp. 35 – 36; despre Gotland, p. 36. – Osterud, O, *Agrarian Structure and Peasant Politics în Scandinavia*. General, p. 109. – Le Play, F., Les *Ouvriers européens*, t. 3, p. 34.

Norvegia: Lofgren, O.Family and household among Scandinavian peasants: an exploratory essay", Général, pp 34 şi 38. – Osterud, O., *Agrarian structure and Peasant Politics în Scandinavia*, General, p. 81. – Le Play, F., *Les Ouvriers européens*, t. 3, pp. 34, 65 şi 81.

Finlanda: Lofgren, O.Family and household among Scandinavian peasants: an exploratory essay", pp. 38 – 39. – Mattila, H.E.S., *Les Successions agricoles et la structure de la société*.

Danemarca: Osterud, O., *Agrarian Structure and Peasant Politics în Scandinavia*. Despre raritatea succesiunilor tată-fiu în insule, p. 125. – Le Play, F., *Les Ouvriers européens*, t. 3. Despre importanţa testamentelor şi a dotelor plătite înaintea morţii tatălui, pp. 91 – 92.

Scoţia: Smith, T.B., *Scotland… The Development of its Laws and Constitution*. Cap. 14, pp. 401 – 413, *intestate succesion*.

Anglia: Houlbrooke, R.A., *The english Family, 1450 – 1700*. Cap. 9: *Inheritance*; p. 229 despre primogenitură; p. 232 despre facilitatea testamentului.

— Le Play, F., *Les Ouvriers européens*, t. 3; pp. 422 – 433, despre libertatea de a face testament.

Monografii locale – 1. *Sud et Est*: *testament et instabilité des groupes familiaux*: Spufford, M.Peasant inheritance customs and land distribution in Cambridgeshire from the sixteenth to the eighteenth century" (Cambridgeshire).

— Wrightson, K. şi Levine, D., *Poverty and Piety în an English Village. Terling, 1525 – 1700* (Essex), pp. 94 – 99. – Williams, W.M.The social study of family farming" (Devon), pp. 130 – 131. – 2. *Ouest*: *héritier unique plus manifeste*: Rees, A.D., *Life în*in a *Welsh Countrywide* (Powys).

— Williams, W.M., *The Sociology of an English Village*: *Gosforth* (Cumbria).

— Macfarlane, A.The myth of the peasantry. Family and economy in a northern parish" (Cumbria).

Irlanda: Arensberg. C.M. şi Kimball. S.T... *Family and Community> în Ireland*.

— Cresswell, R., *Une communauté rurale de l'Irlande*, p. 438. – O'Neil, *Family and Farm în* Pre*Famine Ireland. The Parish of Killashandra*, p. 130.

Ţările de Jos: Hofstee, E.W., *Rural Life and Rural Welfare in the Netherlands*. Inégalité à l'est (Overijssel), p. 102. – Le Play, F... Les *Ouvriers européens*, t. 3. p. 245. despre folosirea extensivă a testamentului în... Neeiiande".

Belgia: Verhaegen, B., *Contribution à l'histoire économique des Flandres*, pp. 128 – 129.

Germania: Berkner. L... „Inheritance, land tenure and peasant family structure: a German regional comparison 4. Hartă de cutume succesorale, p. 75. – Mayhew, A.Structural reform and the future of West German agriculture". Hartă a fragmentării solului, p. 59.

Austria: Khera, S" „lllegitimacy and mode of land inheritance among Austrian peasants4. Indiviziune generală cu excepţia Burgenlandului egalitar, p. 310. – Berkner, L.K.The stem-family and the development cycle of the peasant household: an eighteenth century example44 (Niederosterreich).

Elveţia: Atlas de folclor elveţian. Hărţile 1/99, loc şi loi.

Franţa: Brandt, A. de *Droit et coutumes des populations rurales de la France en matière successorale*, haită de sinteză. Despre folosirea testamentului şi despre nedivizarea bunurilor imobiliare în Vest, pp. 182 – 189.

Pentru nuanţele privind Provence: Benoît, F., *La*

Provence et le comtat Venaissin, p. 188 despre primogenitură în ţinutul Arles (Bouches-du-Rhône).

— Collomp, A... *La Maison du père. Famille et village en Haute-Provence aux X*} *IF etXVIIe siècle*, p. 138 despre primogenitură în Haut Var. – *Pentru Savoia*: Rambaud P, *Un village de montagne. Albiez-le-Vieux en Maurienne* (Savoia), despre succesorul unic, p. 188. – *Pentru Alsacia* (exclusă din harta lui de Brandt): Julliard, E., *La vie rurale en Basse-Alsace*, partaj egalitar în afară de Kochersberg, p. 189.

Italia: Cole, J.W. şi Wolf, E.R., *The Hidden Frontier. Ecology and Ethnicity în an Alpine Valley*. Despre egalitarismul italian şi inegalitarismul tirolez, cap. 8: *Inheritance*.

Spania: Lison-Tolosana, C" „Sobre areas culturales en Espaha44. Cele mai clare hărţi ale sistemelor inegalitare, pp. 375 – 380

Portugalia: Descamps, P" *Le Portugal. La vie sociale actuelle*, numeroase monografii locale cu ajutorul cărora se poate face o hartă destul de precisă.

Harta 3 – Gospodării complexe

Date din recensăminte şi clase statistice utilizate pentru stabilirea zonelor de complexitate în regiune eterogenă:

Norvegia: mai mult de 1, 5% din gospodării cuprind cel puţin două nuclee familiale înrudite în 1970.

Danemarca: mai mult de 5, 5 strămoşi pentru 100 de capi de familie (soţ şi copii excluşi) în 1970.

Marea Britanie: mai mult de 1, 5% din gospodării cuprind cel puţin 2 familii în 1971.

Irlanda: mai mult de 3, 6% din gospodării cuprind cel puţin 2 unităţi familiale în 1971.

Ţările de Jos: mai mult de 1, 5% din gospodării cuprind cel puţin două nuclee familiale în 1971.

Belgia: mai mult de 1, 5% din gospodării cuprind cel puţin 2 nuclee în 1970.

Franţa: mai mult de 3% din gospodăriile agricultorilor cuprind cel puţin o familie secundară în

1975.

Italia: mai mult de 20% de gospodării complexe de tip D în 1971.

Spania: mai mult de 5% din gospodării cuprind 2 nuclee familiale în 1970.

Portugalia: mai mult de 4% din gospodării cuprind mai multe nuclee familiale în 1970.

Harta 4 – Cutume succesorale şi gospodării complexe

Vezi hărţile 2 şi 3.

Harta 5 – Familia nucleară absolută

Vezi hărţile 2 şi 3 şi text.

Harta 6 – Familia nucleară egalitară

Vezi hărţile 2 şi 3 şi text.

Harta 7 – Familia sursă

Vezi hărţile 2 şi 3 şi text.

Harta 8 – Forme comunitare

Franţa: Brandt. A. de *Droit et coutumes des populations rurales de la France en matière succesorale*.

Finlanda: Lôfgren, O.Family and household among Scandinavian peasants".

Austria: Khera, S.Illegitimacy and mode of land inheritance among Austrian peasants". Despre tradiţiile maghiare, vezi Fel, A. şi Hofer, T., *Proper Peasants*; Andorka, R. şi Hofer, T.Preindustrial household structure în Hungary".

Despre Franţa şi Italia, vezi şi monografiile 2, 38, 39, 45, 46, 48, 56, 60, 63, 64, 66, 71 şi 75.

Harta 9 – Familia sursă incompletă

Vezi hărţile 2, 3, 8 şi text.

Harta 10-Sinuciderea, în jurul anului 1970

Media anilor: Suedia, 1969 – 1977 şi 1980; Norvegia, 1972 – 1977, 1979 şi 1981; Finlanda, 1969 – 1974 şi 1976; Danemarca, 1979; Scoţia, 1974 – 1979; Anglia-Ţara Galilor, 1974 – 1978; Ulster, 1977; Irlanda, 1970 – 1978; Ţările de Jos, 1975 – 1977; Belgia, 1974 – 1975; Luxemburg, 1976; Germania, 1965 – 1970, date la nivel de *Regierungsbezirke*, doar pentru Bavaria; Austria, 1975 – 1979; Elveţia, 1969 – 1972; Franţa, 1973 – 1978; Italia,

1970 – 1973; Spania, 1961 – 1967 şi 1969 – 1974; Portugalia, 1960 – 1969.

Harta 11 – Copii naturali, în jurul anului 1975

Anul: Suedia, 1975; Norvegia, 1975: Finlanda, 1976; Danemarca, 1976; Scoţia. 1975: Anglia-Ţara Galilor, 1974; Ulster, 1974; Irlanda, 1976; Ţările de jos, 1975; Belgia, 1975; Luxemburg, 1975; Germania, 1978; Austria, 1973; Elveţia, 1976; Franţa, 1975: Italia, 1978; Spania, 1979; Portugalia, 1971.

Harta 12-Tipurile familiale: sinteză

Vezi hărţile 2 – 11 şi text.

Harta 13 – Ţăranii, în jurul anului 1970

Recensăminte utilizate: Suedia. 1970: Norvegia. 1960 şi 1980 (media): f inlanda. 1975: Danemarca, anchetă privind populaţia activă din 1987; Scoţia, anchetă din 1973: Anglia-Ţara Galilor. 1966: Ulster. 1966: Irlanda. 1971:

Ţările de Jos, 1971; Belgia, 1970; Luxemburg, 1970: Germania, 1970; Austria. 1971; Elveţia, 1970; Franţa, 1975; Italia, 1971; Spania*, înscrii peion* 1975; Portugalia, 1970.

Harta 14 – Salariaţii agricoli, în jurul anului 1970

Ca şi pentru harta 13. Cu excepţia: Suedia, 1960; Norvegia, 1960; Danemarca, 1970. Ajutoarele din partea familiei sunt excluse din totalul persoanelor active.

Harta ÎS – Arenda în parte

Pentru Franţa, recensământul din 1851, ca procentaj din lucrătorii agricoli bărbaţi; pentru Italia, recensământul din 1936, ca procentaj din capii de familie conducători de exploataţie agricolă, numai bărbaţi; pentru Spania, recensământul din 1950, ca procentaj din conducătorii de exploataţie, bărbaţi şi femei. Pentru Portugalia, vezi A. Silbert, *Le Portugal méditerranéen à la fin de l'Ancien Régime*, t. 1, p. 99; pentru Finlanda, vezi Jutikkala, E.Finnish agricultural Labour in the eighteenth and early nineteenth centuries", pp. 203 – 219.

Harta 16-Sistemele agrare: sinteză

Ca hărţile 13, 14 şi 15 şi:

Suedia: Cabourct, M., *Les Régions de l'Europe du Nord*, pp. 65 – 283. *Norvegia*: Osterud, O., *Agrarian Structure and Peasant Politics* în *Scandinavia „*p. 115.

Finlanda: Cabouret, M.Traits permanents et tendances récentes de l'agriculture finlandaise", p. 99.

Danemarca: Skrubbeltrang, F., *Agricultural Development and Rural Reform în Denmark*, pp. 7 – 101.

Scoţia: Coppock, J.T., *An Agricultural Geography of Great Britain*, p. 59.

Anglia şi Ţara Galilor: Coppok, J.T., *An Agricultural Geography of Great Britain*, p. 59. – Chaline, C., *Le Royaume-uni et la république d'Irlande*, p. 23.

Irlanda: Kennedy, R.E., *The Irish Emigration, Marriage and Fertility*, p. 30.

Ţările de Jos: Hofstee, E.W., *Rural Life and Rural Welfare in the Netherlands*, pp. 36 şi 38.

Belgia: George, P. şi Sevrin, R., *Belgique, Pays-Bas, Luxembourg*, p. 90. – Verhaegen, B., *Contribution à l'histoire économique des Flandres*, pp. 134 – 139.

Germania: Dickinson. R.E., *Germany. A Generat and Regional Geography*, p. 214. – Reitel, F, *Les Allemagnes*, p. 182.

Austria: George. P. şi Tricart J., *L'Europe centrale*, t. 2: *Les États*, pp. 503 – 505.

Elveţia: Schuler, M. şi col., *Atlas structurel de la Suisse*, pp. 44 – 45. *Franţa*: Pinchemel. P, *La France*, p. 250.

Italia: Barberis. C., *Sociologie rurale*, p. 266. Şi *Stor ia d lui ia*: *Atlante*, p. 659.

Spania: OCDE. *Le Développement de l'agriculture en Europe méridionale*, p. 160.

Portugalia: OCDE. *Le Développement de l agriculture en Europe méridionale*. p. 260.

Harta 17 – Familie sursă şi proprietate

Ca pentru hărţile 12 şi 16.

Harta 18 – Familie nucleară egalitară şi mare exploataţie

Ca pentru hărţile 12 şi 16.

Harta 19 – Familie comunitară şi arendă în parte

Ca pentru hărţile 12 şi 16.

Harta 20 – Familie nucleară absolută şi arendă

Ca pentru hărţile 12 şi 16.

Harta 21 – Familie nucleară egalitară şi proprietate

Ca pentru hărţile 12 şi 16.

Harta 22 – Tipografia în 1480

După harta propusă de Philippe Wolffân *Les Origines lingvistiques de l'Europe occidentale*, pp. 149 – 150.

Harta 23 – Luptele protestante

Pentru războiul ţărănesc, *Atlas historique*, Stock, p. 228. Pentru valul iconoclast din Ţările de Jos, din Belgia şi din Franţa de Nord, Deyon, S. şi Lottin, A., *L'Iconoclasme dans le Nord de la France*, p. 15. Pentru restul Franţei (implantări calviniste şi ale Ligii), vezi Miquel, P, *Les Guerres de religion*, tot textul. Pentru Scoţia, Smout, T.C., *A History of the Scottish People*, p. 55.

Harta 24 – Protestantismul stabilit

Pentru ţările eterogene: Ţările de Jos. starea confesiunilor en 1849; Germania, recensământul din 1933; Elveţia, recensământul din 1970.

Harta 25 – Alfabetizarea în 1900

Pentru ţările complet alfabetizate (Suedia, Norvegia, Finlanda, Danemarca. Scoţia, Germania, Elveţia, Ţările de Jos) estimări după diversele cifre date de Cipolla, C.M., în *Literacy and Development in the West*, mai ales pp. 14 şi 113 – 130.

Pentru Anglia, estimare conform variaţiilor regionale pentru 1839 (Royle, E., *Modern Britain*, p. 345) şi potrivit cu viteza de extindere globală a alfabetizării între 1840 şi 1900 (Schofield, R.S.Dimensions of illiteracy în England". p. 205).

Pentru Irlanda, estimare conform variaţiilor regionale în 1841 şi potrivit cu viteza de extindere globală între 1840 şi 1900 (Edwards, R.D., *An Atlas of Irish History*), pp. 224 – 243.

Pentru alte ţări, procentaje de indivizi trecuţi de 10 ani care ştiu să scrie şi să citească, la recensămintele

următoare: Franţa, 1901: Italia, 1901; Spania, 1900 (indivizii care ştiu doar să citească au fost eliminaţi dintre alfabetizaţi şi din populaţia totală): Portugalia. 1900 (ştiind să citească).

Harta 26-Germania: alfabetizarea la 1875

Conform cu Andree. R. şi Peschel. O… *Physikalish-Statistischen Atlas des Deutschen Reichs*.

Harta 27 – Demarajul cultural

Pentru Suedia, estimare după Johansson, E.The history of literacy în Sweden.

Pentru Germania, Scoţia, Finlanda, Danemarca, Ţările de Jos, estimare după Cipolla, C.M., *Literacy and Development in the West*, şi după profilul dezvoltării suedeze, mult mai bine cunoscut pentru perioada cea mai veche.

Pentru Anglia, estimare după Cipolla, op. cit., şi Cressy, D" „Levels of illiteracy în England, 1530 – 1730"; Wrightson, K. şi Levine, D., *Poverty and Piety în an English Village*, cap. 6.

Pentru Irlanda, după Balfour, G" *The educational Sistems of Great Britain and Ireland*. Pentru Belgia, după Ruwet, J. şi col., *L'A nalphabétisme en Belgique*, *XVIIP-XIXe siècle*.

Pentru Franţa, vezi datele privind secolele XVII. XVIII şi XIX, în Le Bras, H. şi Todd, E., *L'Invention de la France*, pp. 270 – 274.

Pentru Italia, analiza alfabetizării prin tranşe de vârstă la recensămintele din 1901, 1936 şi 1971; pentru Spania, idem pentru 1900, 1930 şi 1970; pentru Portugalia, idem pentru 1900, 1930 şi 1970.

Harta 28 – Industria în jurul anului 1880

Potrivit cifrelor date în Mitchell, B.R., *European Historical Statistics*, pp. 51 – 63.

Harta 29 – Industria în jurul anului 1970

Recensămintele utilizate: Suedia, 1970; Norvegia, 1960 şi 1980 (medie); Finlanda, 1975; Danemarca, anchetă 1978; Scoţia, anchetă 1973; Anglia-Ţara Galilor, 1966; Irlanda, 1971; Olanda, 1971; Belgia, 1970; Luxemburg.

1970; Germania, 1970: Austria, 1971; Elveţia, 1970; Franţa, 1975; Italia.

1971; Spania, *Inscripcion* din 1975; Portugalia, 1970.

Harta 30 – Practica religioasă catolică (1950 – 1965)

Ţările de Jos: Coleman, J.A., *The evolution of Dutch Catholicism*, p. 302.

Belgia: Voyè, L. şi col., *La Belgique et ses dieux*, pp. 194 – 196.

Germania şi Austria: Boulard, F. şi Rémy, J., *Pratique religieuse urbaine et régions culturelles*, hartă în afara textului.

Franţa: Le Bras, H. şi Todd, E., *L'Invention de la France*, pp. 430 – 431.

Italia: Burgolassi, S. şi col.La sociologia del cattolicesimo în Italia", p. 146.

Spania: Hermet, G., *Les Catholiques dans l'Espagne franquiste*, pp. 303 – 304.

Portugalia: De f ranca. L., *Comportamento religioso da populacào portuguesa* (date ceva mai târzii privind anul 1977).

Irlanda: Whyte,.1.11... Ireland: Politics w ithout Social Bases", p. 640.

Harta 31 – Italia: clerul secular în 1971

Conform cu statistica profesiunilor la recensământul din 1971.

Harta 32 – Polii decreştinării

Vezi harta 30.

Harta 33 a – Anglia: practica religioasă globală în 1851

Gay, J.D... *The Geogi aphv of Religion în England*, p. 266. Pentru Ţara Galilor, Pickering, W.S.F... The 1851 religious census – a useless experiment?"4, p. 396.

Harta 33 b – Anglia: industrializarea în 1821

Wrigley, E.A... Men on the land and men in the countryside44, p. 326.

Harta 34 a – Anglia: aglomerarea agrară în 1851

Ca harta 33 b, pp. 310 – 311.

Harta 34 b – Anglia: practica anglicană în 1851

Ca harta 33 a: Gay, J.D., p. 271, şi Pickering W.S.F., p. 399.

Harta 35 a – Anglia: practica „nonconformistă” în 1851

Ca harta 33 a: Gay, J.D., p. 288, şi Pickering, W.S.F., p. 400.

Harta 35 b – Anglia: practica metodistă în 1851

Pentru Anglia, Gay, J.D., *The Geography of Religion în England*, p. 310; pentru Ţara Galilor, Royle, E., *Modern Britain*, p. 318.

Harta 36 – Ultimul catolicism

Vezi harta 30.

Harta 37 a – Franţa: spaţiul revoluţionar

Vezi hărţile 12 şi 30.

Harta 37 b – Franţa: alfabetizarea în 1789

Le Bras, H. şi Todd, E., *unvention de la France*, p. 270.

Harta 38 a – Franţa: spaţiul contrarevoluţionar

Vezi hărţile 12 şi 30.

Harta 38 b-Franţa: respingerea Constituţiei civile a clerului (1791)

După Tackett, T., *La Révolution, l'Église, la France*, cifre furnizate, pp.

344 – 430.

Harta 39 a – Franţa: bonapartismul în 1851

După Bluche, F., *Le Bonapartisme*, p. 275. Procentaj al înscrişilor la vot.

Harta 39 b – Franţa: gaullismul în 1962

Todd. E., *La Nouvelle France*, p. 148.

Harta 40 – Spania: fondul antropologic şi religios

Vezi hărţile 12 şi 30.

Harta 41 a – Spania: anarhismul

Vivens Vives. J... *Atlas de historia de España*. După harta LXXIII.

Harta 41 b – Spania: Partidul socialist în 1977 – 1979

Media voturilor socialiste la alegerile generale din 1977 şi 1979.

Harta 42 a – Spania: zone naţionaliste în 1936

Ca harta 41 a, după harta LXXIV.

Harta 42 b-Spania: carlismul

Ca harta 41 a, după harta LXXI.

Harta 43 – Germania: social-democraţie, antisemitism şi Zentrum în 1898

După Freytag, G., *Reichstags Wahlkarte 1898*.

Harta 44 – Germania: nazismul în iulie 1932

După Milatz, A., *Wähler und Wahlen in der Weimarer Republik*, planşă în afara textului.

Harta 45 – Internaţionala socialistă în jurul anului 1975

Date ale alegerilor legislative utilizate. Pentru fiecare ţară, cifra utilizată e o medie care permite atenuarea fluctuaţiilor conjuncturale (cel puţin două alegeri, neobligatoriu consecutive): Suedia, 1968 şi 1970; Norvegia, 1977 şi 1981; Finlanda, 1975 şi 1979; Danemarca, 1977 şi 1979; Scoţia şi Anglia-Ţara Galilor, 1970 şi februarie 1974; Irlanda, 1973 şi 1977; Ţările de Jos, 1971, 1972 şi 1977; Belgia, 1974 şi 1979; Luxemburg, 1969, 1974 şi 1979; Germania, 1969 şi 1976; Austria, alegeri regionale (Burgenland, 1972 şi 1977; Kämten, 1975 şi 1979; Niederösterreich, 1974 şi 1979; Oberösterreich, 1973 şi 1979; Salzburg, 1974 şi 1979; Steiermark, 1975 şi 1978; Tirol, 1975 şi 1979; Vorariberg, 1974 şi 1979; Viena, 1973 şi 1978); Elveţia, 1975 şi 1979; Franţa, 1973 şi 1978; Italia, 1972 şi 1979; Spania, 1977 şi 1979; Portugalia, 1976 şi 1979.

Harta 46 – Revendicarea etnocentrică în 1975

O excelentă prezentare generală a autonomismelor europene vom găsi în Seiler, D.L., *Les Partis autonomistes*. Am adăugat cazul cu totul particular, dar semnificativ totuşi, al revendicării lingvistice în Norvegia occidentală.

Harta 47 – Creşti n-democraţia în jurul anului 1975

Ca harta 45. Cu excepţia, pentru Irlanda, a alegerilor din 1973, şi pentru Ţările de Jos, a alegerilor din 1972 şi 1977. Pentru provincia Bolzano-Bozen (Tirolul de sud), totalul voturilor creştin-democraţiei italiene şi ale

Partidului popular din Tirolul de sud (apărare a germanofonilor), afiliat la creştin-democraţia europeană.

Harta 48 – Italia: creştin-democraţia în 1919

După Chassériaud, J.P., *Le Parţi démocrate-chrétien en Italie*, pp. 150 şi 373 – 376.

Harta 49-Suedia: social-democraţia în 1968

Annuaire statisticiue de la Suède, 1969.

Harta 50 a – Suedia: salariaţii agricoli în 1960

Recensământ din 1960.

Harta 50 b – Suedia: industria în 1970

Recensământ din 1970.

Harta 51 a – Austria: alfabetizarea în 1900

Recensământ din 1900.

Harta 51 b-Austria: protestanţii în 1934

Recensământ din 1934.

Harta 51 e – Austria: social-democraţia în 1945

Sully, M.A., *Political Parties and Elections in Austria*, p. 42.

Harta 52 a – Belgia: regiunile lingvistice

Institutul naţional de statistică, *Annuaire de statistiques régionales*, 1984, p. 1.

Harta 52 b – Belgia: alfabetizarea în 1900

Recensământ din 1900.

Harta 52 e – socialiştii în 1958

Annuaire statistique de la Belgique, 1959, Alegeri la Camera Reprezentanţilor.

Harta 53 – Elveţia: regiunile lingvistice

După Rohr, J., *La Suisse contemporaine*, p. 81.

Harta 54 a – Elveţia germanofonă: religiile

Recensământ din 1941.

Harta 54 b – Elveţia germanofonă: social-democraţie şi creştin-democraţie în 1935

Oficiul federal de statistică. *Elections au Conseil national*, p. 63.

Harta 55 a – Irlanda: Labour Party (Partidul Laburist) în 1973

Penniman. H.R., *Irelandat the Polis. The Dail Election of 1977*, apendice B.

Harta 55 b – Irlanda: industria în 1971
Recensământ din 1971.
Harta 56 a – Irlanda: limba celtică în 1851
Verrière, J., *La Population d'Irlande*, p. 261.
Harta 56 b – Irlanda: Fianna Fail în 1973
Ca harta 55 a.
Harta 56 e – Irlanda: Fine Gael în 1973
Ca harta 55 a.
Harta 57 – Comunismul în jurul anului 1975
Ca hana 45.
Harta 58 a – Italia: tipurile familiale
Ca harta 12.
Harta 58 b-Italia: sistemele agrare
Ca harta 16.
Harta 59 a – Italia: industria în 1971
Recensământ din 1971.
Harta 59 b – Italia: comunismul în 1972
Alegere la Camera Deputaţilor (*Camera dei deputaţi*). Ufficio elettorale e di statistica del PCI. *Elezioni politiche 7 – 8 maggio 1972*.
Harta 60 a – Italia: Partidul socialist (PSI) în 1972
Ca harta 59 b.
Harta 60 b – Italia: Partidul social-democrat (PSDI) în 1972
Ca harta 59 b.
Harta 61 a – Italia: socialismul în 1921
Conform cifrelor furnizate în Besson, J., Bibes, G. şi col., *Sociologie du communisme en Italie*, p. 145.
Harta bib-Italia: adepţii fascişti în 1922
Conform cifrelor furnizate de Buron, T. şi Gauchon, P., în Les *Fascismes*, p. 32.
Harta 62 – Finlanda: socialismul în 1911
Conform cifrelor furnizate de *Annuaire statistique de Finlande* (1912) (*Arsbokfor Finland*), pp. 592 – 593.
Harta 63 a – Finlanda: comunismul în 1958
Annuaire statistique de Finlande, 1959.
Harta 63 b – Finlanda: social-democraţia în 1958
Ca harta 63 a.

Harta 63 e – Finlanda: agrarienii în 1958
Ca harta 63 a
Harta 64 a – Finlanda: industria în 1960
Recensământ din 1960.
Harta 64 b – Finlanda: limba suedeză în 1910
Annuaire statistique de Finlande, 1912, p. 37.
Harta 64 e – Finlanda: conservatorii în 1958
Ca harta 63 a.
Harta 65 – Finlanda: „Tinerii" şi „Bătrânii-finlandezi".
Ca harta 62.
Harta 66 a – Portugalia: tipurile familiale
Ca harta 12.
Harta 66 b – Portugalia: copiii naturali în 1971
Le Bras, H., *L'Enfant et la famille dans les pays de l'OCDE*, p. 64.
Harta 66 e – Portugalia: salariaţii agricoli în 1951
Recensământ din 1950.
Harta 67 a – Portugalia: practica religioasă în 1977
De França, L., *Comportamento religioso da populaçao portuguesa*, pp. 75 – 92.
Harta 67 b – Portugalia: comunismul în 1979
Editura Avânte, *As cleicoes no Portugal de abril*.
Harta 67 e – Portugalia: Partidul socialist în 1979
Ca harta 67 b.
Harta 68 a – Marea Britanie: tipurile familiale
Ca harta 12.
Harta 68 b – Marea Britanie: industria în 1966
Recensământ din 1966 (Sample Census, 1966).
Harta 69 a – Marea Britanie: Partidul laburist în 1970
The Times Guide to the House of Commons 1970.
Harta 69 b – Marea Britanie: Partidul conservator în 1970
Ca harta 69 a.
Harta 70 a – Marea Britanie: socialismul fără clasa muncitoare
Ca hărţile 68 b şi 69 a. Comitatele unde reculul votului „socialist în 1970/ populaţie folosită în industrie în 1966" este mai mare de 2.

Harta 70 b – Marea Britanie: metodismul în 1961

Gay, J.D., *The Geography of Religion în England*, p. 311. Metodiştii sunt recenzaţi aici numai pe teritoriul englez, nu şi pe cele galez şi scoţian.

Harta 71 a – Ţările de Jos: trei zone antropologice şi religioase

Ca harta 12 pentru structurile familiale. Recensământ din 1930 pentru zonele religioase.

Harta 71 b – Ţările de Jos: Bisericile fundamentaliste în 1909

Recensământ din 1909.

Harta 7 le-Ţările de Jos: cei „fără religie" în 1930

Recensământ din 1930.

Harta 72 a – Ţările de Jos: Partidul laburist în 1959

Annuaire statistique des Pays-Bas, 1959 – 1960.

Harta 72 b – Ţările de Jos: Partidul antirevoluţionar în 1959

Ca harta 72 a.

Harta 72 e – Ţările de Jos: Partidul creştin-istoric în 1959

Ca harta 72 a.

Harta 73 a – Ţările de Jos: Partidul liberal în 1959

Ca harta 72 a.

Harta 73 b – Ţările de Jos: Partidul catolic în 1959

Ca harta 72 a.

Harta 73 e – Ţările de Jos: industria în 1971

Recensământ din 1971

Harta 74 a – Danemarca: ţăranii în 1978

Annuaire statistique du Danemark, 1980, pp. 24 – 25. Rezultate ale unei anchete prin sondaj.

Harta 74 b – Danemarca: Venstre în 1971 (partid liberal)

Annuaire statistique du Danemark, 1972.

Harta 75 a – Danemarca: salariaţii agricoli în 1978

Ca harta 74 a.

Harta 75 b – Danemarca: Radikale Venstre în 1971 (stângă radicală)

Ca harta 74 b.

Harta 76 a – Danemarca: social-democraţia în 1971
Ca harta 74 b.
Harta 76 b – Danemarca: conservatorii în 1971
Ca harta 74 b.
Harta 77 a – Norvegia: tipuri familiale şi regiuni lingvistice
Ca harta 12 pentru structurile familiale. Pentru distribuţia limbilor, vezi *Annuaire statistique de Norvège*, 1982, p. 372.
Harta 77 b – Norvegia: „liberalii" în 1953
Annuaire statistique de Norvège, 1954.
Harta 78 a – Norvegia: popular-creştinii în 1953
Ca harta 77 b.
Harta 78 b – Norvegia: laburiştii în 1953
Ca harta 77 b.
Harta 79 – Zone de diminuare a socialismului către 1975
Ca hărţile 45 şi 57.
Harta 80 – Monografii locale
Vezi introducerea la bibliografie.
LISTA HĂRŢILOR
1. Decupajul Europei
2. Cutumele succesorale
3. Gospodării complexe
4. Cutume succesorale şi gospodării complexe…
5. Familia nucleară absolută
6. Familia nucleară egalitară
7. Familia sursă
8. Forme comunitare
9. Familia sursă incompletă
10. Sinuciderea, în jurul anului 1970
11. Copii naturali în 1975
12. Tipurile familiale: sinteză
13. Ţăranii, în jurul anului 1970
14. Salariaţii agricoli. În jurul anului în 1970
15. Arenda în parte
16. Sistemele agrare: sinteză
17. Familie sursă şi proprietate

18. Familie nucleară egalitară şi mare exploataţie
19. Familie comunitară şi arendă în parte
20. Familie nucleară absolută şi arendă
21. Familie nucleară egalitară şi proprietate
22. Tiparul în 1480
23. Luptele protestante
24. Protestantismul instaurat
25. Alfabetizarea în 1900 138
26. Germania: alfabetizarea la 1875 140
27. Demarajul cultural 147
28. Industria. În jurul anului 1880 152
29. Industria către 1970 157
30. Practica religioasă catolică (1950 – 1965) 170
31. Italia: clerul secular în 1971 173
32. Polii decreştinării 174
33. Anglia: a) Practica religioasă globală în 1851;
b) Industrializarea în 1821 187
34. Anglia: a) Concentraţia agrară în 1851;
b) Practica anglicană în 1851 188
35. Anglia: a) Practica „nonconformistăi; în 1851;
b) Practica metodistă în 1851 191
36. Ultimul catolicism 192
37. Franţa: a) Spaţiul revoluţionar; b) Alfabetizarea în 1789 219
38. Franţa: a) Spaţiul contrarevoluţionar; b) Respingerea Constituţiei civile a clerului (1791) 220
39. Franţa: a) Bonapartismul în 1851: b) Gaullismul în 1962 234
40. Spania: fondul antropologic şi religios 240
41. Spania: a) Anarhismul; b) Partidul socialist în 1977 – 1979 244
42. Spania: a) Zone naţionaliste în 1936; b) Carlismul 248
43. Germania: social-democraţie, antisemitism şi Zentrum în 1898... 269
44. Germania: nazismul în iulie 1932 270
45. Internaţionala socialistă în jurul anului 1975 298
46. Revendicarea etnocentrică în 1975 299

47. Creştin-democraţia în jurul anului 1975 300
48. Italia: creştin-democraţia în 1919 301
49. Suedia: social-democraţia în 1968 304
50. Suedia: a) Salariaţii agricoli în 1960; b) Industria în 1970 305
51. Austria: a) Alfabetizarea în 1900; b) Protestanţii în 1934;
c) Social-democraţia în 1945 313
52. Belgia: a) Regiunile lingvistice; b) Alfabetizarea în 1900;
c) Socialiştii în 1958 322
53. Elveţia: Regiunile lingvistice 329
54. Elveţia germanofonă: a) Religiile: b) Social-democraţie şi creştin-democraţie în 1935 331
55. Irlanda: a) Labour Party (Partidul Laburist) în 1973; b) Industria în
1971: c) Salariaţii agricoli în 1971 338
56. Irlanda: a) Limba cehă în 1851: b) Fianna Laii în 1973:
c) Fine Gael în 1973 339
57. Comunismul în jurul anului 1975 350
58. Italia: a) Tipurile familiale: b) Sistemele agrare 357
59. Italia: a) Industria în 1971: b) Comunismul în 1972 358
Italia: a) Partidul socialist (PSI) în 1972: b) Partidul social-democrat
60.
61.
62.
63.
64.
65.
66.
67.
68.
69.
70.

71.
72.
73.
74.
75.
76.
77.
78.
79.
80.
(PSDI) în 1972 361
Italia: a) Socialismul în 1921: b) Aderenţi fascişti în 1922 363
Finlanda: socialismul în 1911 370
Finlanda: a) Comunismul în 1958; b) Social-democraţia în 1958;
c) Agrarienii în 1958 374
Finlanda: a) Industria în 1960: b) Limba suedeză în 1910;
c) Conservatorii în 1958 375
Finlanda: „Tinerii” şi „Bătrânii finlandezi 1 în 1911 376
Portugalia: a) Tipurile familiale; b) Copiii naturali în 1971;
c) Salariaţii agricoli în 1951 381
Portugalia: a) Practica religioasă în 1977: b) Comunismul în 1979;
c) Partidul socialist în 1979 382
Marea Britanie: a) Tipurile familiale; b) Industria în 1966 404
Marea Britanie: a) Partidul laburist în 1970; b) Partidul conservator în 1970 405
Marea Britanie: a) Socialismul fără clasa muncitoare; b) Metodismul în 1961 407
Ţările de Jos: a) Trei zone antropologice şi religioase; b) Bisericile fundamentaliste în 1909; c) Persoanele „fără religie” în 1930 420
Ţările de Jos: a) Partidul laburist în 1959; b) Partidul

antirevoluţionar în 1959; c) Partidul creştin-istoric în 1959 423
Ţările de Jos: a) Partidul liberal în 1959; b) Partidul catolic în 1959;
c) Industria în 1971 424
Danemarca: a) Ţăranii în 1978; b) Venstre în 1971 (partid liberal) 435
Danemarca: a) Salariaţii agricoli în 1978; b) Radikale Venstre în
1971 (stânga radicală) 436
Danemarca: a) Social-democraţia în 1971; b) Conservatorii în 1971.439
Norvegia: a) Tipuri familiale şi regiuni lingvistice: b) „Liberalii" în 1953 T. 446
Norvegia: a) Popular-creştinii în 1953: b) Laburiştii în 1953 447
Zone de diminuare a socialismului către 1975 458
Monografii locale 532
CUPRINS
Prefaţă la ediţia prezentă 7
Cuvânt înainte 11
Introducere: Spaţiul şi timpul 17
Soclul antropologic 27
1. Sistemele familiale 31
2. Sistemele agrare 71
Religie şi modernitate 93
3. Reformă şi Contrareformă 99
4. Demaraj cultural şi alfabetizare 137
5. Industrializarea 151
6. Decreştinarea 161
7. Controlul naşterilor 195
Moartea religiei, naşterea ideologiei 199
8. Libertate şi egalitate: Franţa, Spania, Italia de Nord şi de Sud...211
9. Autoritate şi inegalitate. 1. Germania 259
10. Autoritate şi inegalitate. 2. Micile naţiuni: Suedia, Austria.
Belgia, Elveţia, Irlanda 297

11. Comunitate: Italia centrală, Finlanda, Portugalia meridională... 349
12. Doar Libertatea: Marea Britanie, Ţările de Jos, Danemarca.
Norvegia 389
Tabloul ideologiilor europene 457
Descompunerea ideologiilor (1965 – 1990) 461
13. Criza terminală a catolicismului 469
14. Sfârşitul proletariatului 477
15. Descompunerea ideologiilor în regiune protestantă 485
16. Catolicism politic şi socialism: o dublă inconstanţă 497
17. Microideologiile 513
Concluzie: Europeni şi imigranţi 523
Bibliografie 531
Anexe
Anexa 1: Abrevieri ale numelor de ţări şi lista unităţilor geografice utilizate 559
Anexa 2: Hărţi: surse şi note 565
Lista hărţilor 579
ISBN 973 – 8208 – 24 – 6
Redactor: ION NICOLAE ANGHEL
Bun de tipar: 30.10.2002 Apărut: 2002 Coli de tipar: 36, 5
Tehnoredactare computerizată: ANDREEA TUTUNIC
Tiparul executat sub c-da nr. 383/2002 la Imprimeria de Vest – Oradea, str. Mareşal Ion Antonescu, nr. 105, ROMÂNIA.

Către nobilitatea... p. 93.

„7 Despre zonele de influenţă ale convenanteri lor. vezi T.C. Smout, *A History* of the Scottish People*, pp. 54 – 65.

Despre Particular Baptişti în Ţara Galilor, vezi C. Mill. *The World Turned Upside Down*, p. 74.

Despre alegerea predestinaţionistă a melodiştilor galezi. vezi D. William. *A Short History of Modern Wales*, p.

59.

1 J.-M. Mayeur. *Des partis catholiques à la démocratie-chrétienne*, pp. 112 –, 113.

J.-M. Mayeur. op. cit., p. 83.

1 G. Esping-Andersen. *Social Class. Social Democracy and State Policy*, p., 241.

G. Ksping-Antlersen. op. cit., p. 39.

D. Butler şi I). Kavannagh, *The Pritisch General Election of 1983*, p. 291.